

वाचस्पत्य

वृद्धत् संस्कृताभिधान

द्वितीयखण्डम् ।

महर्षिमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्य-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रोतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८३० संबत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART II.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanskrit College of Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAYVA PRAKASHA PRESS.

1873.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanskrit College, Calcutta.

THE FOLLOWING IS THE LIST OF

PROFESSOR TARKAVACHASPATI'S WORKS

AND PUBLICATIONS.

1. आसुबोध व्याकरण Asubodham Vyakaranam. A new Sanskrit Grammar founded on the system of Panini by Professor Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Sanskrit College, for the use of the undergraduates of the Indian universities. Royal 12mo. 500 pages. Revised edition. Rs. 3 4 Ans.
2. धातुरूपदर्शन Dhaturopadarsha. Paradigm of Sanskrit conjugation by the same author for the use of Schools and Colleges 8vo. 274 pages. 2 "
3. शब्दकोष-सहायि [संस्कृत शब्दकोष] Sabdhas-toma Mahanidhi. A Sanskrit dictionary in alphabetical order by Prof. Taranatha Tarkavachaspati, for the use of Schools and Colleges. 4to. 530 pages. The words are explained in Sanskrit. 10 "
4. सिद्धान्तसौहृदी सरलासहिता Sidhantakoumudi with Sarala, or Panini methodized by Bhattoji dikshita with a commentary entitled the "Sarala" by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. In 2 vols. 8vo. 1400 pages. 11 "
5. सिद्धान्तविन्दुसार [वेदान्त] Sidhantavindusara. A treatise on the Vedanta philosophy by the same author. " 8
6. तुलदानादिपद्मति Tuladanadipadhati on the sixteen Mahadanas or largenesses by the same author. (In Bengali characters.) 4 "
7. गयश्रद्धादिपद्मति Gaya Shraddhadipadhati. A treatise on the Gaya Shraddha by the same author. Revised edition. 1 "
8. शब्दार्थरत्न Sabdartharatna. A treatise on the philosophy of Grammar by the same author. Revised edition. " 12
9. वाक्यमञ्जरी Vakyamanjari. A treatise on the Sanskrit composition, by the same author. (In Bengali characters.) " 4
10. चन्द्रोदयरी तथा चन्द्रमाला चटोप Vrittjaratna-
ra and Chhandomanjari with notes, by Prof. Tarkava-
chaspati. Two popular works on Prosody. " 10
11. वेणीसंहार नाटक चटोप Venisanhara with the
commentary of Prof. Tarkavachaspati. 1 "
12. मुद्राराक्षस नाटक चटोप Mudrarakshasa. A
drama, with the commentary of Prof. Tarkavachas-
pati. 1 8
13. रत्नावली Ratnayali. Ditto. A drama edited by
Prof. Tarkavachaspati. " 12
14. मालविकाग्निमित्र चटोप Malavikagunitra Ditto.

- A drama of Kalidasa with a commentary by Prof. Tarkavachaspati. 1 8
15. धनञ्जयविजय चटोप Dhananjayavijaya Ditto. A
drama edited by Prof. Tarkavachaspati. " 4
 16. महावीरचरित Mahaviracharita. A drama edited
by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 1 8
 17. साङ्ख्यतत्त्वसौहृदी चटोप Sankhyatatwakoumudi
Ditto. The system of Sankhya philosophy by Vachaspa-
ti Mishra with the commentary of Prof. Tarkavachas-
pati. 2 "
 18. वैयाकरणभूषणसार Veiyakarana Bhusanasara. A
treatise on Grammar, the Revised edition, edited by
Prof. Tarkavachaspati. " 12
 19. लीलावती Lilavati. Arithmetic and Mensura-
tion by Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachas-
pati. " 12
 20. बीजगणित Vijaganita. Algebra of Bhaskarachar-
ya, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 "
 21. शिशुपालबध चटोप Sishupalabadha with Mallina-
tha's commentary, edited by Prof. Tarkavachas-
pati. 6 "
 22. किराताकुर्मी चटोप Kiratarjuniya Ditto. edit-
ed by Prof. Tarkavachaspati. 2 8
 23. कुमारसम्भव पूर्वखण्ड Kumarasambhava Purva-
khandam Ditto. (First seven cantos only,) this edition
contains certain portions of Shivapurana from which
Kalidasa has borrowed his poem, edited by Prof.
Tarkavachaspati. 1 "
 24. कुमारसम्भव उत्तरखण्ड Kumarashambhava Utt-
arakhandam (text only.) Cantos VIII—XVII. edited by
Prof. Tarkavachaspati. " 8
 25. पञ्चतन्त्र पाणिनीय Panini, edited by Prof. Tar-
kavachaspati. " 12
 26. वाचस्पत्यसहिता (संस्कृत-सहिता) A comprehensive Sans-
krit dictionary by Prof. Taranatha Tarkavachaspati
of Calcutta Sanskrit College, In 10 parts; the words
are explained in Sanskrit and intended for the those
students of Sanskrit who are desirous of obtaining a
thorough knowledge of the language.

The work is composed of the following materials.

1. Panini on genders.
2. On the suffixes.
3. On the primitive and derivative words.
4. The derivation and different meanings with illus-
trations of all the words which are found in the Wilson's
Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabdakalpadr-
ma. Also numerous words not to be found in the said
or any previous Dictionaries.

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा० त० । १ देहदक्षिण-
भागे “तर्ज्ज्यङ्गुयवोरन्तरा अपसव्यं वेति”
२ गृहपरिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं मन्त्रतया भूमौ-
पातितत्वात् सव्यं यत् । भूमौ पातनेन भग्नप्रायवामाङ्गे
अप वैपरीत्ये स्त्र-भावे यत् सव्यं गतिः । विपरीते त्वि० ।
“अपसव्यं ततः कृत्वा पितृवामाङ्गदक्षिणमिति” याज्ञ० ।
“देवकम्पान्निरं पितृकर्मकरणे प्राप्नोमोपचारनिरासाया-
मदक्षिणव्यापार” इति आ० त० रघु० । आभ्युदयिके हि
“निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते कचिदिति” आ०
त० वशिष्ठोक्तेः भूमौ पातितवामजानूकरणाभावः । अतएव
“नात्वापसव्यकरणं न पैतृं तीर्थमिष्यते” इत्यादिना अप-
सव्यकरणनिषेधः स्वरूपः । पितृतीर्थञ्च “यत्प्राप्तो-
विशेषस्तु दक्षिणस्तत्र शस्यते इति” स्मृतेः । दक्षिणहस्त
एव । “प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पितृ-
मानिधनात् काव्यं विधिवद्भर्माणिना” इति मनुः ।

अपसार पु० अप+सृ-णिच्-अच् । १ दूरीकरणे० वहिष्करणे,
२ अपनयने ३ च । ल्युट् । अपसारणमप्यत्र न० ।

अपसारित त्वि० अप+सृ-णिच्-क्त । १ उत्सारिते० दूरीकृते च
अपभिद्वान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा० त० । १ स्वीकृत-
सिद्धान्तात् स्वलनरूपे दोषभेदे, “सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिय-
मात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति” गो० सू० । सिद्धान्तं
किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात्
तन्नियमोक्तङ्गनात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवो-
ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतेनाहं वदित्वाऽभ्युप-
पेय कथायामारम्भायाम् आविर्भावस्याविर्भावङ्गीकारेऽनव-
स्थेति दूषणे वादिनाङ्गाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-
द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि समुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्-
कार्यवादितां सख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-
मातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवरूपो दोषो भवति
स एवापसिद्धान्तः एवमन्योऽप्युदाहार्यः । वितण्डावादिनः
बौद्धभेदाच्च नापसिद्धान्तं दोषमङ्गीचक्रुः तेषां कस्याचित्
सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण
अत्या० स० । १ हस्तिनखे ।

अपस्कार पु० अप+कृ-अप् रथाङ्गे नि० सुट् । १ चक्रभिन्ने
रथारम्भात् अवयवभेदे । “अपस्कारोरथाङ्गमिति” पा० ।
“कूवरञ्च रथस्यासीद्वाचुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठाने
हिमवान् विश्वपर्वत” इति भा० क० प० उक्तेः क्षीवमपि ।

अपस्नात त्वि० अपकृष्टं असङ्गलार्थत्वात् स्नातः । १ स्नतसृष्टिश्च
स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते स्नते पुं स्त्री० स्त्री०

अपस्नान त्वि० अपक्रान्तः स्नानात् निरा० स० ।

१ स्नानावशिष्टे जने “उदसं नमपस्नानं विष्मूले रक्तमेव च ।

क्षेत्रनिष्कृतवान्निना नाधितिडेत्तु कामत” इति मनुः ।

अपस्पृश त्वि० अपगतः स्पर्शयोगद्वचरोयतः । १ गृहचरान्ये ।

“शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पृशेति” भाषः । शब्द-

विद्यापत्ते पश्यता पातङ्गलभाष्यस्य नवाङ्गिकं २ तच्छून्येत्यर्थः ।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मारणं विलोपयति अप+सृ-

णिच्-कर्त्तरि अच्, अपगतः स्मारः स्मारणं यतो वा । १ रोग-

भेदे । स च सुश्रुते दग्धो यथा “स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमप्यस्य

परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरनकृतः ॥

मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमलिना-

हारविहारकृपितैर्भलैः । वेगनिग्रहशीलानामाहिताशुचि-

भोजनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥

तथा कामभयोद्देगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् । चेतस्यभिहते

पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ संज्ञावहेषु स्त्रीतः सु दोषव्याप्तेषु

मानवः । रजस्तमः परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विजिघ्रन्

हस्तपादौ च विजिह्वन् धूलोचनः । दन्तान् वादन् वमन्

फेनं विदताक्षः पतेत् क्षितौ ॥ अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः

संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टशतविधः ॥

वातपित्तकफैर्लृणाञ्चतुर्थः सक्षिपाततः । हृत्कम्पः शून्यता

स्वेदोऽध्यानं मूर्च्छा प्रमदता ॥ निद्रानाशश्च तस्मात्सु भविष्यति

भवन्यथ । वेपमानो दग्धेनान् श्वसन् फेनं वमन् अपि ॥

यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति । ततो मे चित्त-

नाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥ तट्टापस्वेदमूर्च्छा-

त्तेध्वनञ्जङ्गानि विह्वलः । यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं पीतं

मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात्पित्तभव

उच्यते । शीतहृत्तामनिद्रात्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥

यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्त-

नाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तुडुत्केद-

स्तिष्वप्येतेषु संस्थया । प्रलापः कूजनं क्रोधः प्रत्येकान्तु

भवेदिह ॥ सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।

अनिमित्तागमाद्व्याधेरगमनादकृतेऽपि च ॥ आगमाच्चाप्यप-

स्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षणि-

कत्वात्तथैव च ॥ आगमाद्वैद्यकृत्याञ्च स तु निर्वर्ग्यते बुधैः ।

वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥ शरीरं

प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसृष्टयः । स्थायिनः कौचदत्येन

कावेनाभिप्रवर्जिताः ॥ दर्शयन्ति विकारांस्तु विचरुपादि-
मर्गतः । अपस्मारो महाव्याधित्वाद्दोषज एव तु" इति ॥
“धत्तोऽपस्मारो गो स्यादिति" शाता० कर्म० । “अपस्मा-
रादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषत इति" वटुकस्तोत्रम् ।
अपस्मारिन् लि० अपस्मार+अस्यर्थे इति । १ अपस्मारो-
गुक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्य लि० अपसि कर्मणि साधुः अपस+यत् । १ साधुकर्मका-
रिणि “अनादृष्टा अपस्योवसाना" इति ‘यजु० १०, ७,
अपस्याः अपसि कर्मणि साधुः" वे० दी० । “अपरेण स्वय-
मात्स्यमेत्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकान्नेष्वपामिति" का० १७,
६, ७, अपस्यास्तत्संज्ञका इष्टकाभेदा इति वेददी० ।

अपस्युति० अपः कर्म इच्छति अपस+क्यच्-उ । १ कर्मोच्छ्यौ
“गिर यदी सवभवः पञ्चाव्राता अपस्यव" इति ऋ० ६, ४, २

अपह लि० अप+हन्-“अमे क्लेशतपसोः" पा० ड । १ अपघात-
कर्त्तरि । क्लेषापहः पुलः तमोऽपहः रूयः । योगविभागा-
दन्वत्यापि “सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रविषापहैरिति" मनुः

अपहत लि० अप+हन्-क्त । १ विनाशिते “योऽयमात्माऽ-
पहतमाप्नोति" श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप-हन्-क्तिन् । १ नाशने । “न ह वै सशरी-
रस्य सतः प्रियाप्रययोरपहतिरस्ति" छा० उ० ।

अपहर लि० अप+ह-कर्त्तरि अच् । १ अपहरणकर्त्तरि “भद्रं
भवेद्भवभयापहरं नृलोके" इति हेमा० भवि० पु० ।

अपहरण न० अप+ह-ल्युट् । १ स्तेपे साधारणस्य परकीयस्य वा
धनादिचौर्ये । “मीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य चेति"
“नक्षेपस्यापहरणं नराश्रमराजतस्य चेति" “भक्ष्यभोज्याप-
हरणे यानशय्यासनस्य च" इति च मनुः स्तेयस्वरूपञ्च स्मृतौ
दर्शितं यथा “उपायैर्विविधैरेषां कलत्रित्वापकर्षणम् सुप्रभक्त
प्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिण" इति नार० । “स्यात् साहसं
स्वव्ययत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वा-
पङ्गूयते च यदि" मनुः । “अन्वयंवद् द्रव्यरक्षितराजा-
ध्यक्षादिसमं प्रसभं वलावदश्वेन यत् परधनहरणा-
दिर्न क्रियते तत् साहसं, स्तेयन्तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्य-
स्वाभ्याद्यसमं वञ्चयित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते यच्च-
सान्वयमपि कृत्वा न भवेद् कृतमिति भयात् निङ्गुते तदपि
स्तेयमिति" मिताक्षरा । तच्च साधारणस्य परकीयस्य वा
हरणम् “सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतमिति"
याज्ञ० उक्तेः । तथाच परकीये साधारणे वा द्रव्ये स्वय-
हेतुभूतलौकिकक्रयप्रतिपहादिकमन्तरेण स्वचापादनं

हरणम् तदेव वलपूर्वकं साहसमिति भेद इति मिताक्षरादि-
मतम् दायभागमते तु साधारणद्रव्यस्य नापहरणं परकात् ।
स्वयंवद् द्रव्यस्यैवापहरणमिति तत्त्वोक्तैरिति विशेषः । २ वला-
दपकर्षणे च । “निर्विखोऽतिममत्वेन राज्यापहरणेन चेति"
देवी मा० ।

अपहरणीय लि० अपहर्तुमर्हति अप+ह-अनीयर् ।
१ अपहरणयोग्ये तानि वस्तूनि च स्मृतौ दर्शितानि ।
“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्दाविन्न द्वे च मूलके । आददानः
परस्त्रोक्ष दण्डं दातुमर्हति" मनुः । “चणकत्रोहिगोधूम
यवानां सुव्रमापयोः । अनिषद्वैर्पहीतव्या सुष्टिरेका पथि
स्थितैरिति" “तत्रैव सप्तमे भक्ते भक्तानि वडनम्रता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं क्षीनकर्मण इति" च मनुः ।
“द्विजस्तृणैः पुत्राणि सर्वतः स्वदाहरेदिति" याज्ञ० ।
“गोऽग्न्यर्थं दण्डमेधांसि यज्ञार्थे वीरुदनस्ततीनां पुष्पाणि
स्वदासीत फलानि चेति" गौ० । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्तृ लि० अप+ह-टच्-स्त्रियां ङीप् । १ अपहारके ।
“निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्भूमिति" मनुः । दण्डि
तु नलोकेत्यादिना पा० पठोनिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।

अपहस्त पु० अपसारणार्थः हस्तः । १ गलहस्ते अपसारणा-
योद्यतः हस्तोयस्य । २ गलहस्तेन अपसारिते लि० ।

अपहस्तित लि० हस्तेन अपसादिते अप+हस्त+णिच्-
कर्मणि क्त । १ गलहस्तादिना निरस्ते अपसारिते ।

अपहार पु० अप+ह-घञ् । १ चौर्ये २ अपहरणे, ३ अपनयने ।
“कर्षणासापहारेण भगिनी मे विरूपितेति" रामा० स्वाम्य-
सुपकारिधनव्यये “नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिरिक्त्वात्
कथञ्चनेति" स्मृतिः । “अपहारश्च धनस्वास्थ्यपयोगे भव-
तीति" दायभागः । ४ अपचये, ५ हानौ, ६ सङ्गोपने च ।

अपहारक लि० अप+ह-ण्वल् । १ चौर्यकर्त्तरि २ अपसारण
कर्त्तरि ३ सङ्गोपके ४ स्थानान्तरापकर्षके च । “जाडपहार-
कान् पथिण" इति हितो० । अपहारकभेदाच्च मनुना दर्शिता
“द्विविधास्तस्तरान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रका-
शांशप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः । प्रकाशवञ्चकास्तं
नानापथ्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्ते ये स्तेनादविका-
दयः । उत्कोचकास्तौपधिकावञ्चकाः कितवास्तथा । मङ्गला-
देशवृत्ताश्च भद्राश्चैषिणिकैः सह । असत्यकारिणश्चैव सहा
त्राश्चिकित्सकाः । शिल्पोपचारगुह्याश्च निपुणाः पथ्य
योषितः । एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांलोककथ-
कान् । “निगूढचारिणश्चान्यानामर्थानार्थलिङ्गिण" इति

अपहारिन् लि० अप+हृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अपहर्त्तारि
२ अपनायके च 'इन्द्रियाणां विहरतां विषयेष्वपहारिणु' इति
भट्टः 'जेतुदारापहारी च षड्भेदे ह्युक्ततायाम्' इति भट्टः
अपहास पु० अप+हस-ञञ् । १ अकारणहास्ये हेमचन्द्रः ।
अपङ्गव पु० अप+ङ्ग-अप् । १ सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथन-
रूपेऽपलापे, अपङ्गवश्च द्विवचः शब्दतः अर्थतोया 'मिथ्यै-
तदिति शब्दतः, नाभिजानास्यहं, तत्र तदा न मम स्थिति-
रित्येवमर्थतोऽपङ्गव इति । २ प्रेम्णि च ।

अपङ्गुत लि० अप+ङ्गु-क्त । १ कतापहारे वस्तुनि यस्य चौथं
कृतं तस्मिन्, २ स्थानान्तरं नीते, ३ अपसारिते च ।

अपङ्गुति स्त्री अप+ङ्गु-क्तिन् । १ अपङ्गवे "प्रकृतं प्रतिपिधान्य-
स्थापनं स्यादपङ्गुतिरिति" सा०द० उक्ते २ अर्थान्तराभेदे
च । सा च द्विधा अपङ्गवपर्यायकः अन्यारोपः, अन्यारोप-
पर्यायकः अपङ्गाश्च यथा "नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च
तारा नवफेनभङ्गाः । नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो
नामो कलङ्कः शयितो सरारिः" ॥ "एतद्विभाति चरमा-
चलचूडुवाम्बु हिमखोरपिण्डरुचिशीतमरीचिविम्बम् । उ-
ज्ज्वलितस्य रजनीं मदमानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैत-
वेन" ॥ "विराजते व्योमवपुः पयोधिसारामयास्तत्र च
फेनभङ्गाः" । इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।
"गोपनीयं कमर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि स्तेपेणा-
न्यथा वाऽन्यथयेत् सायानङ्गुतिः" सा०द० तत्र स्तेपेण
यथा ॥ "काले वारिषराणामपतितया नैव शक्यते स्यात्तम् ।
उत्कण्ठितासि तरले ! न हि न हि र्हासि ! पिच्छिलः
पन्थाः" ॥ अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेने-
त्यस्य यावत्तम् । अस्तेपेण यथा । "इह पुरोऽनिलकम्पित-
विमर्हा मिलति कान वनस्थतिना लता । अरसि किं
सखि कान्तरतोत्सवं ! न हि घनागमरोतिरुदाहृता" इति ॥

अपङ्गुवान लि० अप+ङ्गु-यानच् । १ चोरयति २ अपनयति
३ संगोपयति च "अपङ्गुवानस्य जनाय यच्चजामिति" नैष०

अपङ्गुयमान लि० अप+ङ्गु-कर्म्मणि शानच् । १ अपनीय-
माने २ स्थानान्तरमपसार्यमाणे ३ चौर्यमाणे च ।

अपह्वयमाण लि० अप+हृ-कर्म्मणि शानच् । १ चौर्य-
माणे । २ अपालयमाणे च ।

अपांचय पु० ईत० अलुक् स० । १ नेले । अशुजलधरत्वा-
त्तथात्वम् "अपांचये चक्षुषि, त्वांसादयामि 'चक्षुर्वा
अपांचय इति" श्रुतिः यजुर्वेदीयः । पदद्वयमित्येके ।

अपांज्योतिस् न० ईत० अलुक् स० । १ विद्युत्सुता हि अशु-

क्षियन्ति "अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि"
'विद्युद्वा अपांज्योतिरिति' श्रुतिः वे०दी० पदद्वयमित्येके
अपांनपात् पु० न पातयति पत-णिच्-क्तिप् न०त० "न
भ्राण्णपादिभ्याम्" पा० प्रकृतिभावः अलुक् स० । १ यत्त
देवताभेदे । "अपोनपात् अपांनपाञ्च देवतेति" सि०कौ० ।
'अपोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति' प्रैष्यः ।

अपांनप्ति(प्ती)य लि० अपांनपात् देवताऽस्य च, क वा ।
१ अपांनपादेवताके हविरादौ ।

अपांनाय पु० ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे ।

अपांनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि ईत०
अलुक् स० । १ समुद्रे, २ विष्णौ च "अपांनिधिरविज्ञानम-
प्रमत्तः प्रतिष्ठित इति" विष्णुसह० । "सरितामस्य सागरः"
इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [२ वरुणे च ।

अपांपति पु० पा-डति ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे,
अपांपायस् न० पायः सारः ईत० अलुक् स० । १ अन्ने
तस्य दृष्टिप्रभवत्वात्तथात्वम् "दृष्टेरन्नं ततः प्रजेति"
गीतायां तथोक्तेः । "अपांपायसि अन्नं त्वां सादयामि"
"अन्नं वा अपांपाय" इति श्रुतिः वे०दी० । पदद्वयमित्येके ।

अपांपित्त न० ईत० वा अलुक् स० । १ अग्नौ, तस्य जलहेतु-
त्वात् तत्पित्तत्वम् "आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप"
इति श्रुतौ तस्य तथात्वावगतेः । बालुकि अपंपित्तमप्यत ।

अपांपुरीष न० पुरीषं मलः ईत० अलुक् स० । १ सिकतासु,
तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् "अपांपुरीषे सितकासु त्वां
सादयामि "सिकता वा अपांपुरीषमिति श्रुतिः" वे०दी०

अपांयोनि स्त्री ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे "अपांयोनौ
समुद्रे" इति वे०दी० "समुद्रेवै अपांयोनिरिति" शत०
ब्रा० पदद्वयमित्येके ।

अपांशु(सु)ला स्त्री पांश(स)वोव्यभिचारदोषाः सन्ति
यस्याः सिध्वा० लच् पांशु(सु)ला स्त्रीरणी न०त० ।
१ पतिव्रतायां स्त्रियाम् "अपां(सु)शुलानां धुरि कीर्त्तनी-
येति" रघुः ।

अपांसदन न० अलुक् स० । १ दिवि "दिवि ह्यपः सन्ना
इति" शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधस्य पु० ईत० अलुक् स० । १ अन्नरिक्ते "अपांसधस्ये
अन्नरिक्ते" वे०दी० "अन्नरिक्त्वां वा अपांसधस्थमिति"
शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधिम् न० ईत० अलुक् स० । १ ओले "अपांसधिपि
ओले" वे०दी० । "ओलं वा अपांसधिरिति" शत० ब्रा० ।

अपांसमुद्र पु० समुद्रः सदनम् इत० अलुक्स० । मनसि
“मनो वा अपां समुद्र” इति शत० ब्रा० ।

अपाक पु० पच-पञ्च न० त० । १ पाकाभावे, भुक्ताद्यादेरग्नि-
माद्यादिना २ पाकाभावे च । ७३० । तत्साधनेश्च जीर्णता-
रोगे । ई० ३० । पाकरहिते आमे त्रि० । ४ मूर्खः पाकः
पूतद्विजे, प्राप्ते “ऐतनापाकाः पाञ्चोऽन्ये केचिदापय” इति ऋ०
१, ११०२, अपाकाः ! पक्तव्यप्रज्ञाः अपरिपक्वज्ञाना इति
भा० । “अदिद्युतत् स्वपाको विभावान्ने ऋ० ई, ११, ।
पाकः पक्तव्यप्रज्ञोर्मूर्खस्तद्विलक्षण इति” भा० “आ
यस्मिन् त्वेऽस्वपाके यजता” ऋ० ई, १२, २, “अपाके प्राप्ते”
इति भा० “पाकः पक्तव्य” इति निरु० । पाकश्च द्विविधः
लौकिकः अलौकिकश्च तत्र लौकिकः दहनादिसाध्यः अलौ-
किकस्तु द्विविधः कालकृतपरिणतिभेदः जठराग्निसाध्यश्च
तत्र तण्डुलादेः पाकः लौकिकः, आम्बफलादेः कालकृतः,
भुक्ताद्यादेः जठराग्निकृतः वैद्यकप्रसिद्धः । स च सुश्रुते
दर्शितः “विपाकः प्रधानमिति” कस्मात् ? सस्येष्वप्या-
विपाकत्वादहं सर्वद्रव्यागम्यव्यवहृतानि सस्यगमिष्या-
विपाकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राहुरप्ये
प्रतिरुधं पाक इति । केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं
चेति तत्तु न सस्यगम्यगुणादागमाश्चाञ्चो विपाको नास्ति
पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपेत्यन्नेर्भेदत्वात् । यद्येवं लवणो-
ऽप्यन्यः पाको भविष्यति त्वेष्टा हि विदग्धो लवणतामुपैति
मधुरो मधुरस्याञ्चोऽम्लस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहुर्हृष्टानं
परिदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधु-
रमेव स्यात्तथा शालियवसुझादयः प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तर-
कालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्यवलवन्तो-
वन्नवतां वग्मायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एषः ।
आगमे हि द्विविध एव पाकोमधुरः कटुकश्च तयोर्मधु-
राख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्रेजोवायु-
कायानां द्विविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च
पृथिव्यापच गुर्यः, शेषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव पाक
इति । भवन्ति चाल ।
इत्येष पच्यमानेषु येष्वम्लपृथिवीगुणाः । निर्वर्त्तन्ते
ऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽग्निताकायगुणाः
पच्यमानेषु येषु तु । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक
उच्यते ॥ पृथक्त्वदर्शनामेव वादिनां वादसंप्रहः ।
वर्तुषामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥ तद्द्रव्य-
मात्मना किञ्चित् किञ्चिद्दीर्घेण सेवितम् । किञ्चिद्द्रव्यविपा-

काभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥ पाको नास्ति विना
वीर्यादीर्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना
द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः कृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्यो-
ऽन्यापेक्षकं कृतम् । अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देह-
देहिनोः ॥ वीर्यसंज्ञा गुणा येऽदौ तेऽपि द्रव्यान्त्रयाः
कृताः । रसेषु न वरुन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः कृताः ॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्भि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्य-
मतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि
प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि
विचक्षणैः” इति ॥ तदुभयाभावः अपाकः । वैद्यकोक्तापाक-
लक्षणमुक्तं निदाने “अङ्गमर्होऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं
ज्वरः ॥ अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणमिति” ।
गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदुष्य,
एतत्स्थिरं मन्दरजं महान्नमनल्पमूलं चिरदृष्ट्वापाकमिति”
साधवः । पाकः अल्पः ई तद्विज्ञे त्रि० । “सेनयान्नेरपाक-
चक्षस” इति ऋ० ८, ७५, ७ । “अपाकचक्षसः अनल्प-
चक्षस” इति भा० । अधिकं पाकगन्दे वक्ष्यते ।

अपाकज त्रि० न पाकाज्जायते जन-ड न० त० । १ पाकजभिन्ने
“अपाकजानुष्णाशीतः स्वर्गस्तु पवने मत” इति भाषा० ।

अपाकरण न० अप+आ+क-ल्युट् । १ निराकरणे । “तदपाक-
रणायाहेति” प्रश्न० उ० भा० । “कृण्वत्यापाकरणात्तास्यपयर्ग
इति” गौ० सू० अपसारणे, दूरीकरणे च । “निधाय वत्सा-
पाकरणं पूर्व्ववदिति” का० ४१२, १५ ।

अपाकरिणु त्रि० अप+आ+क-वा० इणुच् । १ दूरीकरण-
शीले २ अपसारणशीले ।

अपाकर्त्ताम् अव्य० अप+आ+क-कृत्यार्थे तोसुन् ।

१ अपाकर्त्तव्ये तस्य च भावलक्षणत्वमौपाधिकम् ।

अपाकर्म्मन् न० अप+आ+क मनिन् निरासे ।

अपाकशाक पु० न पच्यते शाको यस्य । १ आर्द्रके । तस्य
मूलमेव भोजनार्थं पच्यते न शाकः ।

अपाकिन् त्रि० न पाकोऽस्यस्य इति ॥ १ पाकगून्ने अपाके ।

अपाकृत त्रि० अप+आ+क-कृत । १ निगरिते २ दूरीकृते
“अपाकृतस्तेदलवामरुद्धिरिति” रघुः । [२ अपसारणे च ।

अपाकृति स्त्री अप+आ+क-भावे क्तिन् । १ दूरीकरणे ।

अपाकृत्य अव्य० अप+आ+क-ल्यप् । १ निराकृत्येत्यर्थे

“कृण्वत्यामपाकृत्य मनोभोक्षे निवेशयेदिति” मनुः ।

अपाक्रिया स्त्री अप+आ+क-भावे श । १ अपाकरणे २ अप-
सारणे “कृण्वत्यामपाक्रियेति” उपपातकगणनया कृतिः

अपाकृतात् अव्य० अपाची अपाची प्रतीची वा वा० तातिल
!अवाच्याः २प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्ता-
दभि ऋ० ७, १०४, ११८ । अपाकृतात् प्रतीच्या इति भा० ।

अ पाच न० अपनतमनुगतमन्त्रिभिर्यम् अत्या० स० ।

! इन्द्रियसञ्चिर्षजे प्रत्यये २ तद्विधये लि० लि० ।

अपाङ्ग्येय लि० सङ्गिः सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्थात् ठक्
न० त० । ! सङ्गिः सह एकपङ्क्तौ भोजनार्हं स्नेनपति-
तादौ । अत्र व्यञ्जि अपाङ्क्त्य इत्यपि । ते च मनौ दर्शिताः
यथा "ये स्नेनपतितक्ता वा ये च नास्तिक्यस्यः । तान्
हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मरुतवोत् ॥ जटिलं चानधीयानं
दुर्वलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तान् आह्वे न
भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रियस्तथा ।
विपण्येन च जीवन्तोवज्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ।

प्रेष्यो यामस्य राक्षस्य कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा
गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाहुषिस्तथा ॥ यज्ज्यो च पशुपालश्च
परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्महिट् परिवर्त्तिश्च गणाभ्यन्तर
एव च ॥ कुशेलवोऽवकार्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ भृतकाध्या
पको यस्य भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रयिष्यो गुरुश्चैव वाग्-
दुष्टः कुण्डगोलको ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापितृगुरो-
स्तथा । ब्राह्मणैर्भैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगार-
दाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । ससृष्ट्यायी वन्द्यो
च तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्रा विवदमानश्च कितवो
मद्यपस्तथा । पापरोम्यभिगस्तश्च दान्भिको रसविक्रयी ॥
चतुःशराणां कर्ता च यथाप्येदिधिवपतिः । मितप्रगद्यूत-
ष्टत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भामरी गण्डमाली च श्वित्र-
यो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽभ्यश्च वज्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव
च ॥ हस्तिपोऽश्वोद्भ्रमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां
पोषको यस्य युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ क्षोतसं भेदको यस्य तेषां
च पोषणे रतः । गृहसंवेगको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
वक्रोष्ठी ह्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषल-
ष्टत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीवश्च
नित्यं याचनकस्तथा । जपिजीवी स्नेपदी च सङ्गिर्निन्दित
एव च ॥ औरभ्रको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विनर्हिता-
चारानपाङ्केयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरोविद्वान्-
भवत्तु विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तूष्णीमिदं शान्ति ।
तस्यै ह्यं न दातव्यं न हि भक्षानि हूयते ॥ अपाङ्क्त्य-

दाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्रे
वा तत्प्रयत्नस्य भवतः ॥ अयतैर्यद्भिर्जैर्भुक्तं परिवेषादिभि-
स्तथा । अपाङ्क्त्येयैर्यद्वैश्च तदै रक्षांसि भुङ्क्ते" इति ॥

अपाङ्क्त्य लि० न पङ्क्तिमर्हति अत्र न० त० । ! अपाङ्क्त्ये ।
"अपाङ्क्त्यदाने योदातरिति" मनुः ।

अपाङ्क्त्य पु० अपाङ्कति तिर्थं क्व चलति नेलं यत्र अप+अङ्क
घञ् । ! नेलं प्रान्ते, "अजानि पशुरपाङ्कनिजाङ्कणश्चिकण्ये-
ऽपि तदीक्षणसङ्गुन" इति नेष० । तिलके च । अपगतमङ्गं
यस्य प्रा० व० । ! अङ्कहीने लि० स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्क्त्य पु० अपङ्कतमङ्गं यस्य वा कप् । (अपाङ्क् इति ख्याते
अपामार्गे । स्वार्थे कन् । ! नेलान्ते पु० । ! अपगताङ्के लि० ।

अपाङ्क्त्यदर्शनं न० अपाङ्केन नेलान्ते दर्शनं २ त० । ! कटाक्षे
अपाङ्क्त्येच न० अपाङ्कं देयं व्याप्य नेलम् । ! दीर्घनेले ।

अपाञ्च लि० अपाङ्कति अप+अनृच-किप् । ! अपगमनकर्त्तरि
२ अपक्राशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । वा च २ दक्षिणस्यां
दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये माधवः । "प्राक्ता-
दपाक्तादधरादिति ऋ० ७, १०४, ११८ "अपाक्तात् प्रतीच्या"
इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेर-
पाङ्क्यन्दस्य प्रतीच्यां लक्षण्यैव न तत्रयक्तिरिति तदुक्तम् ।
अपाचीन लि० अपाच्यां दक्षिणस्यां भवः ख । ! दक्षिण-
दिग्भवे २ अपक्राशमाने च । "योऽङ्गपाचीने तमसि मदन्ती-
रिति" ऋ० ७, ६, ४, "अपाचीने अपक्राशमाने" भा० ।
अपाच्य लि० अपाच्यां भवः "द्युप्रागित्या०" प्रा० यत् । ! द-
क्षिणदिग्भवे पदादेर् "ये के च नीच्यानां राजानो ये
अपाच्यानामिति" ऐत० ब्रा० ।

अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत् ।
! रोगे । न० त० । ! पटुताभावे "अपाटवाद्यशौचाद्यैर्यदि
विघ्नं प्रजायते" इति ऋतिः । इष० । ! पटुताभ्यां लि०
अपात्त लि० अप+आ+दा-क्त । ! प्राप्त । "सहोवाच विज्ञा-
यते नास्ति हिरण्यस्यापात्तमिति" इ० उ० । "अपात्तं प्राप्त-
मिति" भा० ।

अपात्र न० पात्रं आह्वयभोजनदानादियोग्यं न० त० । ! विद्यादि-
हीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपाले, गटादौ च ।
दानादिपालश्च पालयन्ते दर्शयिष्यते । "अदेशकाखे यहा-
नमपालेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामससदाकृत-
मिति" गीता "अपालेषु च यद्भक्षं तत् सर्वं विकलं भवे-
दिति" ऋतिः "अपालं पालयितुं कार्यं वा वर्ण्यसंज्ञितं"
इति मिताक्षरायां नारदः ।

अपात्रीकरण न० अपात्रं आह्वयनाद्यवोच्यं क्रियतेऽनेन ।
 १ निन्दितप्रतिपक्षादिजनिते 'निन्दितेभ्यो घनादानं वा-
 ग्विष्णं नृद्विषयम् । अपात्रीकरणं चेत्यमसत्त्वस्य च भाषणं'
 मिति अनूक्ते पापभेदे २ तद्वैतभूते निन्दितघनादानादौ च ।
 अपाट् लि० नास्ति पादोऽस्य अन्यलोपः समा० । पादभूत्ये
 "अपादपाणिर्जनोपहोतेति" श्रुतिः ।

अपादान न० अपगमाद्य आदीयतेऽवधित्वेन अप+आ+दा-
 ल्युट् । "भ्रुवमपावेऽपादानमिति" १ व्याकरणपरिभाषि
 कारकभेदे । यथोक्तं हरिणा 'अपाये यदुदासीनं चक्षं वा
 यदि वाऽचक्षम् । भ्रुवमेषातदवेषात्तदपादानमुच्यते' पत
 तोभ्रुव एषातो यच्चादन्वात् पततल्लक्षौ । तस्याप्यस्य पतने
 कृष्णादि भ्रुवमुच्यते । नेवान्तरक्रियामेषमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
 मेघयोः स्तक्रियामेषं कर्तृत्वञ्च पृथक् पूयक्' इति तस्यापा-
 दानं त्रिविधम् । "निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।
 अपेक्षितक्रियञ्चेति लिधापादानमिष्यते" इति ह्युक्तेः ।
 निर्दिष्टः श्रूयमाणो विषयो यस्य तत्, स्तपेक्षितश्रूयमाण-
 क्रियमित्यर्थः यथा वृक्षात् पतं पततीत्यादौ, अपादानविषयी-
 भूतं पतनं हि तल्लश्रूयमाणम् । द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः
 भास्वन्तार्यवटकीभूत इति यावत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या
 स्तविषयक्रियावटितश्रूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थः यथा मेघात्
 विद्योतते विद्युदित्यादौ निःसरणपूर्वकविद्योतनार्थविद्योत-
 तियोने मेघादेष्टादेकदेशे निःसरणेऽपादानत्वम् । अपेक्षित-
 क्रियं त्वयोयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये, पाटलिपुत्रा-
 दित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोपेक्षित-
 गत्यादिक्रियामेषत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । "अपा-
 दाने पञ्चमीति पा० ।

अपान पु० अपानयति अपसारयति मूत्रादि अप+आ+नी-
 ङ अपसारयति अपधोऽनिति गच्छति वा अप+अन-अच् वा ।
 १ मूत्रादेरधो नयनशक्ते, गुह्यदेशस्थे, "अधोनयन-
 त्वपानस्तु आहारश्च कृष्ण पुन" तित्युक्तलक्षणे 'मूत्रशुक्र-
 वक्रोवायुरपान इति कीर्त्तयते' इत्युक्तलक्षणे च वायौ ।
 "प्राणोऽपानव्यानसमान इत्येते सर्वे प्राण" इति पु०
 'अपनयनात् मूत्रपुरोषादेरपानोऽधोऽतिर्वायुः नाभि-
 स्थान" इति भा० "अथ योऽस्य मयङ् शुभिः सोऽ-
 पान" इति का० उ० । "अथ योऽस्य मयङ् शुभिः पश्चिम-
 दिक्ष्यो वायुविशेषः न मूत्रपुरोषाद्यधोऽनितोऽपान" इति भा०
 "यहै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽ-
 पाव इति" का० उ० । "यहै पुरुषः प्राणिति

सुखनासिकाभ्यां वायुं' वह्निर्निस्सारयति स प्राणाख्यो
 वायुर्वायुवृत्तिविशेषः यदपानित्वपक्षमिति ताभ्यामेव सुख-
 नासिकाभ्याम् अन्यराकर्षति वायुः सोऽपानोऽपानाख्या
 वृत्तिरिति भा० । पदार्थादर्शे तु पूर्वोक्तैव निश्चिन्तार्थता
 यथा अपानयत्पानोऽपमाहारं च मन्वार्थितम् । "शुक्रं
 मूत्रं तथोत्सर्गमपानस्तेन साहृतः । इन्द्रोपप्रभाकाशः
 सभ्याजलदक्षिभः ॥ स च मेढ्रे च पायौ च ऊरुवङ्गण
 आसुषु । जङ्घोदरे कृकाश्चाक्ष नाभिमूले च तिष्ठती" ति
 योगार्थः । "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रति-
 षतोति" महा० भा० 'प्राणापानौ समौ कृत्वा नासा-
 भ्यन्तरचारिणा' इति गोता । अप+अन-भावे वञ् । २ अ-
 पानक्रियायाम् वह्निर्गतायाः ३ प्राणवृत्तेरन्तः प्रवेशने पु०
 "प्रजाभ्योऽपानायेति" ता० ब्रा० । "अपानः वह्निर्गतायाः
 प्राणवृत्तेरन्तःप्रवेशनमपाननं तेन हि वायुः शरीरे नीयते
 अपानेन, यतः "प्राणो न पराभवतीति" श्रुत्यन्तरमिति
 ता० भा० । आधारे वञ् ४ गुह्यस्थाने पु० ।

अपानन न० अप+अन-भावे ल्युट् । १ अपवसनं, सुखनासि-
 काभ्यां वह्निर्निस्सारिप्राणवायोस्ताभ्यामेव मार्गाभ्यामन्तरा-
 कर्षणे २ मूत्रपुरोषादेरधोनयने च अपानयन्ते ता० ब्रा० उ० ।
 अपानन्तरतमस् पु० अपगतमानन्तरं तमो यस्य । १ वेदार्थप्रकाशके
 देवसुतभेदे । "अपानन्तरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः ।
 कृताश्च तेन वेदार्थास्तेन सत्येन मोक्षयेति" हरिव० २६३ अ०

अपाप लि० नास्ति पापं पापकारणं वा यस्य । १ पापजनका-
 चारगूये २ निष्पापे च "इयं दाशरथे! सीता सुव्रता
 ब्रह्मचारिणी । अपापा हि त्वया कृतेति" रामा० ।

अपामार्ग पु० अपवृज्यते व्याधिरनेन वृज्-करणे वञ् कृत्य-
 दीर्घा । (आपावृ) इति । कृते वृजे । "अपामार्गः त्वया
 वयं सर्वं तदपवृज्यमहे" अथ० ४, १८, ७ । "अपामार्गं
 ओषधीनां सर्वासावेक इहसीति" अथ० ४, १७, ६, ७ ।

अपामार्गक्षारतैल न० "कर्षणादे कर्षणक्षेपे कटुतेवेन पूरणम्
 नादशार्थयोः कृष्णात् कर्षणक्षोक्तमौषधम् अपामार्गक्षार-
 जलैः कृतकत्वेन सार्धितम् तिलजम्पद्वरति कर्षणादं
 बाधिर्यद्वापि पूरयत" इति चक्रदत्तोक्ते १ तैलभेदे ।

अपामार्गतैल न० "ययजे ययमासाद्य कर्त्तव्यो वृहणो
 विधिः । पाने नश्ये च सर्पिः स्वाहातर्जर्जधुरैः शुभम् ।
 क्षमिजे व्योमनक्ताह्वयिपुत्रीजैश्च नाजनम् । अजानमृत्युतं
 नश्यं क्षमिजे क्षमिजित् परम् । अपामार्गफलव्याज-
 निशाकारकरामदैः । सविष्टुः स्तुतं मूले तैलं नश्यं

कमिं जवेदिति" चक्रदत्तोक्ते । कमिमतैलभेदे ।

अपाय पु० अप+इच्छ-ञच् । १ पिच्छे वजनकक्रियावात् "सुव-
मपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये पिच्छे वजनकक्रिया-
वानिति" सि० कौ० । "अपाये बहुदासीनमिति" हरि० ।

२ नाये २ अपममने च ।

अपायिन् लि० अप+इच्छ-ञिनि । १ अपाययुक्ते २ विवो-
गिनि ३ नन्दे च "माताप्राप्तिस्तु कौलेय ! यीतोष्ण-
सुखदुःखदाः आनमापायिनोऽनिताः कालितकस्य भार-
तेति" गोता । "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजमग्ना पत-
नाय वल्लरीति" कु० ।

अपार लि० नास्ति पारं यस्य । १ पारम्पर्ये २ दुःखेनोत्तार्ये
३ दीर्घमर्यादे । "महीमपारां सद्ने सदस्येति" ऋ० १, १०, ८
४ अगाधे "अन्तरपारं जवे" अन्ततं दृष्टोः ऋ० १, १,
१४ । "अपारे अगाध" इति भा० । ५ दूरपारे 'रजसी अ-
पारे' ऋ० १, ४२, ४६ । "इमे चिदिन्द्र ! रोदसी अपारे इति
१, २, ५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सोमारहिते
"मही अपारे रजसी" ऋ० ८, ६८, २ । "अपारे सोमा-
रहिते" इति भा० । ७ अधिके "अपारो वो महिमा दृष्टवरण"
इति ऋ० ५, ८७, ६ । "अपारः अधिक" इति भा० । "अपारे
पारमिच्छन्तः संसारार्णवरोधसीति" मङ्गाभा० । "तदपार,
मसंख्येयं वानराणां महद्बलम्" रामा० । ८ अतुत्तार्ये
"रावणश्च महाराजपुरारः प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्याः
पारमपारश्च व्रजन्ति विजयैषिण इति" भा० क० प० १८ अ० ।

९ नद्यादेरर्वाक्षपारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्थ न० अप+अर्थ-ञ्निनि० । १ अभ्यर्थे समीपे निरु० ।
२ समीपवर्तिनि लि० ।

अपार्थ लि० अपमतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ नि-
व्यर्थे जने "सर्वमेतदपार्थंते क्षिप्रं तो संप्रसादयेति" वनप०
२१४ अ० । ४ अभिधेयानुस्ये, "अपार्थं बहु वहीर्थं भावते"
इति छन्दसम् । वा कप् । अपार्थतोऽन्त्य । अतो यदन्त्य-
दिभूषणार्थं तदपार्थकमिति" मनुः । तच्च बोध्यातसत्ता-
काङ्क्षापूर्वं वाक्यं यथोक्तं गीतमेव "पौर्वापर्यायेनादप्रति-
बन्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्यं कार्यकारणभावस्य स्या-
दयोगादसम्भवात् साध्यबोधजनकाङ्क्षानामाद्यसम्भवात्
अप्रतिबन्धः अस्त्वन्बोध्यैः प्रबोजनं साध्यबोधरूपं यत् ।
तथावाभिमताकार्यबोधात्तुकाङ्क्षादिभूषणबोधजनकत्वं
तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपाख लि० नास्ति पाखः पाखको यस्य । १ पाखकानुस्ये प-

खादौ । २ ब्रह्मवादिन्यामलिखितायां स्त्री । "अपाखा-
मिन्द्र ! शिष्यः पूष्टाक्षधोरिति" ऋ० ८, ८, १७ । अ-
पाखाभेतस्त्राभिकाभलिखितां ब्रह्मवादिनीमिति" भा० ।

अपाखम्ब पु० अपकम्बालम्बते अप+आ-लम्ब घञ् । १ शकट-
पश्चाङ्गाने "ततः पश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्याहेति"
शत० ब्रा० १, २, ४, १२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाङ्गाग-
मिति" भा० । [पतित्वा लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।

अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत्-ल्युट् । १ उल्लुखने भूयादौ
अपावृत्त लि० अप+आ+वृ-क्त । १ अनावृते २ उल्लुखिते
३ अपसारितावरणे च "बह्विधया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपा-
वृत्तम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमोदशमिति"
गीता । "अहो अपावृत्तं द्वारमापदामयमेव मे" रामा०
४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनिः ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्-
घाटने २ आवरणापसारणे च । "स ज स्वे रजयत्य-
पावृत्तिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त लि० अप+आ+वृत्-क्त । १ अन्तरिते २ परावृत्ते,
३ निवृत्ते च "प्रतिपक्षदापदासः सन्तुष्टो येन केनचि-
दिति" मङ्गा० भा० "कथं द्रव्यान्वपावृत्तां परैरिव कृतां
चममिति" रामा० । [यत्नो च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत्-क्तिन् । १ उद्धर्त्तने २ नि-
अपात्रय पु० अप+आ+त्रि-ञच् । १ मध्ये "पर्यङ्कस्यापात्रये"
इति काद० । २ अङ्गुष्ठावरणे चन्द्रातपादौ हेम०
अपगत आत्रयो यस्य । ३ आत्रयविहीने लि० ।

अपाष्ठ लि० अप+आ+स्था-क अन्त्या० पत्वम् । १ अपास्थिते
"यस्याहिमं निरवचं प्राङ्मनादुत पर्यधेः । अपाठाच्छुक्ला-
दिति" अथ० ४, ६, ५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सङ्ग-कम् कृत्वम् । १ तूणे द्रुपचौ ।
अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ मारणे बधे २ अपशेषणे,
३ दूरीकरणे च ।

अपासित लि० । अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।
अपासृत लि० अप+आ+सृ-क्त । १ दूरीभूते २ पश्चादिते ।
अपास्त लि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते
४ अपसारिते च "समुत्क्षिप्तविभ्रमा गतिरपास्तस्य
मतिरिति" माल० "निरक्तमाग्नीर्ध्रमपास्तपुष्पकमिति"
माघः । [पास्याभक्ष्यानि यौषमे" इति कुमा० ।

अपास्य अन्त्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरक्षेय्ये । "कामित्य-
अपि अन्त्य० न पिबति गच्छति । पि-गतौ क्तिप् न ठक् ।

अग्न्यकरणायोद्यमरूपायां, १ शत्रुत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्ति-
रूपायाश्च सम्भावनायां, २ सन्देहे, ३ निन्दायां, ४ प्रश्ने,
५ समुच्चये, ६ अल्पपदार्थे, ७ कामचारानुज्ञायाम्, ८
अवधारणे, ९ पुनरर्थे च । क्रियायोगेऽस्य उपसर्गसंज्ञा
“अपिः पदार्थसम्भावनाव्यवसर्गगर्हासमुच्चयेषु इति”
पा० उक्तार्थेषु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तदर्थेषु न तु उपसर्ग-
त्वम् तेन न पत्वादि तत्त्व “पदार्थे सर्पिषोऽपि स्यात् ।
अनुपसर्गत्वान्न षः । सम्भावनायां लिङ् तस्या एव
विषयभूते भवने कर्तृदोर्लभ्यप्रयुक्तन्दोर्लभ्यं द्योतयन्नपि-
गच्छः स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षोऽतु
अपिगच्छत्वेन गन्धमानस्य विन्दोरप्यवयवविभावसम्बन्धे ।
इत्यनेनापिगच्छस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु
नेह प्रवर्तते सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्त-
त्वात्” सि०कौ० सम्भावने अपि स्तुयाद्विष्णुम् सम्भावनं
शक्त्यात्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अव्यवसर्गः कामचारानुज्ञा
अपि स्तुहि । गर्हायाम् धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्विष्णुम् ।
समुच्चये अपि सिञ्च अपि स्तुहि । गणरत्ने तु “सम्भव-
गर्हाशीर्ष्वितिभूषणसमुच्चयेष्वित्युक्तं तेन तेषामपि अपिशब्दाः
तत्त्व १० सम्भवे योजनमस्ति, गर्हायाम् अपि पापिन् ।
११ आशीर्षादे भद्रमपि, १२ ऋती मरणमपि, १३ भूषा-
याम् अपि नहति हारम्, समुच्चये तदपीत्युदाहृतञ्च ।
समुच्चये “अथप्रसिद्धं यगसे हि पुंसामिति” कुमा० । प्रश्ने
“अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वमिति” रघुः अस्य क्रियायोग-
भेदे अकारलोपो वा “वष्टि भागुरिरहोपसवाप्ये रूपसर्गयो”
रित्युक्तेः । अपिधानं पिधानं अपिनद्धः पिनद्ध इति
“वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्येति” भट्टिः ।

अपिकर्त्तृ अय्य० कर्त्तृ विभक्त्यर्थे अव्ययी० । १ कक्षप्रदेशे इत्यर्थे
“मीवायां बद्धो अपिकर्त्तृ आसनि” ऋ० ४, ४०, ४ ।

अपिकर्त्तृ लि० अपिकर्त्तृसम्भानस्य यत् । १ कक्षप्रदेशेन संधान-
भूते प्रवर्ग्यविद्यारूपे रहस्ये । “त्वाङ्गं यद्दस्तावरेऽपिकर्त्तृ वाम्”
ऋ० १, १७, २२ । “अपिकर्त्तृष्विन्द्रस्य यज्ञशिरसः कक्ष-
प्रदेशेन संधानभूतं प्रवर्ग्यविद्यास्थं रहस्यमिति” भा० ।

अपिकर्त्तृ न० अपिगतः कर्त्तृम् अत्या० स० । १ समीपे । २ तद-
र्त्तुनि लि० । “तु ते अपिकर्त्तृ आष्टणे ऋ० ६, ४८, १६,
“अपिकर्त्तृ कक्षे समीपगते समीपे स्थितः इति भा० ।

अपिगीर्ण लि० अपि+गृ-क्त । १ कथिते २ वर्णिते
३ स्तुते च । [१ प्रतिपाद्ये ।

अपिगृह्या) इति लि० अपि+गृह-वेदे-क्यप् लोके ख्यत् ।

अपिच अव्य० इ० । १ किञ्चित्त्वर्थे पदद्वयमिति बह्वः ।

अपिच्छिल लि० न० त० । १ पिच्छिलविरोधिनि गाढे
२ अपिच्छले च । “प्रमेहिणो यदा मूलमनाविलमपिच्छिल-
मिति” निदा० ।

अपिज लि० अपि अष्पु जायते जन-ङ अनुक्त्समा० वेदे
अप्यगच्छैकत्वम् । १ ज्येष्ठे मासि तस्य जलक्रीडारतिसाधन-
त्वात्तथात्वम् । “प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहेति” यजु०
१८, २८ । “अष्पु जायते इत्यपिजः जलक्रीडारतत्वाज्ज्येष्ठे
इति” वेददीपः ।

अपित् स्त्री आप इति गता यस्याः वेदे न जश् । १ जलरहितायां
नद्याम् “अपितः पितृवत् धिय” ऋ० ७, ८२, ३ “अपितो-
जलरहिता नदीरिति” भा० “अस्य मदे जरितमिन्द्रो जिवद-
जुषोऽपिन्वदपित” इति तद्धृता श्रुतिः ।

अपितु अव्य० अपि+तु+इ० । १ यद्यर्थे त्रिका० । २ किन्तु
इत्यर्थे भूरिप्रयोगः ।

अपित्व न० अपित्वरतेऽस्मै अपि+त्वर-वा० ड । १ भागे
भागिनो हि विभक्तधनाद्यादानाय त्वरन्ते इति तस्य
तथात्वम् । “तस्यामपित्वमीषा ते” इति शत० ब्रा० ।

अपित्विन् लि० अपित्वं भागोऽस्यास्ति इति स्त्रियां ङीप् ।
१ भागवति सभागे । “तस्मिन् देवता अपित्विन्यो-
मन्यन्ते” इति शत० ब्रा० ।

अपिधान न० अपि+धा-ल्युट् । १ आच्छादने । करणे
ल्युट् । २ तत्साधने लि० । “अच्छतापिधानमसि स्वाहेति”
भोजनान्न जलपानमन्त्रः “राध्यमानस्यौदनस्य द्यौर-
पिधानमिति” अथ० ११, २, १ । साधने आच्छादनत्वोप-
चारानुसामानाधिकरणम् । अपरेतो वा लोपे पिधानमप्यत्र
“प्रथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानमिति” आह्वनम् “तस्य
तद्गारं यदभावास्या चन्द्रमा एवहारपिधानः” शत० ब्रा० ।

अपिधि पु० अपिधीयते तद्विपर्ययं दीयते अपि+धा-क् ।
१ तद्विपर्ययनदत्ते । “प्रिया अपिधी वनिषीष्ट” ऋ०
१, १२७, ७, “अपिधीन् तद्विपर्ययं दत्तानिति” भा० ।

अपिनद्ध लि० अपि+नह-क्त । १ परिहिते, अतोवाल्लोपे
पिनद्धच तत्त्वार्थे ।

अपिप्राण लि० अपि+प्र+अन-अच् स्त्रियां गौ० ङीष् ।
१ सर्वदा चेदमाने “यजता अपिप्राणी च सद्मो च भूया”
इति ऋ० । १, १८६, ११ । “अपिप्राणी सर्वदा चेदयि-
तीति” भा० ।

अपिब्रत लि० अपिः संसर्गे संसृष्टं ब्रतं, कर्म, भोजनं वा यस्य ।

१ दायाद्येनाविभक्ते २ संख्येदधने ३ गोत्रजे ४ संख्येदभोजने च । “अपिप्रताद्यान्वारभन्ते यजमानमिति” का० ८, ६, २६ । “अपिप्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति दःयाद्येनाविभक्ता इति” पितृभूतः “अपिप्रता गोत्रजा इति कर्मभा०” अपिः संसर्गे संख्येदं व्रतं कर्मयेपामिति अपि-प्रता अपिभक्ता दायादाः तेष्ट्रेकेनापि कथ्यादि कर्म कृतं सर्व उपजीवन्तीति हरिस्वामी, “व्रतं भोजनं यजमानेन सह प्राप्तभोजनाः बन्धुवर्गाः” इति साधवः ।

अपिशर्करे लि० अपिः प्रादुर्भावे अव्ययी० बा० अच् समा० । १ शर्वरीमुखसमये प्रदोषकाले, “समिद्धमपिशर्वरे” इति ऋ० १, ६, ७, । “अपिशर्वरे शर्वरीमुखे” इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलेते अपि+शल-अच् । १ सुनिभेदे तस्या-पत्यम् इज् । आपिशलिः । शाब्दिकभेदे । “इन्द्रयन्त्रः काशकत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यसरजैनेन्द्राजय-न्यष्टादिशाब्दिका” क० क० “सुष्यापिशलेः” इति पा० ।

अपिहित लि० अपि+धा-क्त । १ आहते “तुच्छेनाभुरपि-हित” इति श्रुतिः । अतोलोपे पिहितोऽप्यल “भुजङ्गपि-हितहारमिति” रघुः ।

अपीच्य लि० अपिच्यते सौन्दर्याद्भियते अपि+च्यु-ङ अतो-लोप उपसर्गदीर्घः न० त० । १ अतिसुन्दरे “अपीच्य-दर्शनं सौम्यं सर्वलोकनमस्कृतमिति” टह० “अपीच्यवेशं द्विभुजं सौम्याकारं सुदर्शनमिति” यममूर्त्तिलक्षणम्, अपि+अनुच-किप् अथङ् तल साधु यत् अञ्चतेरतोलोपे पूर्व दीर्घः । २ अलङ्घिते । “यदाविष्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतमिति” ऋ० ८, ७, १२, अपीच्यमलङ्घितम् भा० ३ गुह्ये “मर्त्तानां मनुष्याणामपीच्यम्” ऋ० ८, २६, ६, “अपीच्यं गुह्यमिति” भा० ।

अपिजू लि० अपि+जव-किप्-ऊट् । १ प्रेरके । “उषसा-नक्ता जगतामपिजुवा” ऋ० २, २१, ५ । “अपिजुवा प्रेरयित्वा” इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत लि० अपि+इण-क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, “सौम्य ! तदा सम्पन्नोभवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्व-पितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतोभवतीति” शा० भा० ८ उता श्रुतिः । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्षाभञ्जे पु० तद्वति लि० । पीतं पानकर्म ३ तद्विधे लि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण-क्तिन् । १ विलये २ अपगमे ३ प्रलये च । “अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्” शा० सू० । आधारे क्तिन् । ४ संपाप्ते । “उरा यत् स्वरस्तनसो अ-

पीतेस्तमद्विवः” इति ऋ० १, १२१, १० । “अपीतेः संपाप्तादिति” भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय सीयते कल्पते सो कर्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसशब्दे । अपुंस् पु० न पुमान् न० त० । १ नपुंसके लीये । “पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा लीयेऽत्ये च विपर्यय इति” मनुः ।

अपुंस् स्त्री नास्ति पुमान् यस्याः उरःप्रभृतित्वात् कप् । १ पतिशून्यस्त्रियाम् । “नापुंस्कासीति मे मतिरिति” भट्टः ।

अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमपं यस्याः । १ शिखरहीने शि-गपाटजे । २ पुच्छहीने लि० । [२ पुग्यशून्ये लि० ।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न० त० । १ पापे । न० ब० ।

अपुण्यकृत् लि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । ताच्छीन्ये किप् १ पुग्यकर्त्तरि २ पापकारिणि च । “क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रस्तथैव च । यः पिबेत् कपिलाक्षोरं न ततोऽन्योऽन्यपुण्यकृत्” आप० स्मृतिः ।

अपुत्र पुंस्त्री नास्ति पुत्रोयस्य । १ अजातपुत्रे २ वृत्तपुत्रे च । “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति” स्मृतिः “नापु-त्रस्य लोकोऽस्ति” श्रुतिः । “अपुत्रा शयनं भर्तुः पाल-यन्ती व्रते स्थितेति” टह० मनुः । “अपुत्रस्यैव या कन्या सेव-पिण्डप्रदा भवेदिति” स्मृतिः पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्र-परमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्ताधे ।

अपुनर् अव्य० न पुनः न० त० । पुनर्वाग्भङ्गे सकृदर्थे “अनानुक्त्यमपुनश्चकार” ऋ० १०, ६८, १० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्तिः संसारगत्यर्थतः ५ व० । निर्वाणमुक्तौ “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेस्तथात्वम् । ईव० । पुनर्गमनशून्ये लि० । अर्थाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजतेऽस्मिन् भू-आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न० त० । २ पुनर्भवाभाव हेतौ तत्त्वज्ञाने अभिवार्ये न० त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रथमने निवारणे, “रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यस्मैति” वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति कृते ।

अपुराण लि० विरोधे न० त० । १ पुराणभङ्गे नवीने ।

अपुष्ट लि० पुष-कर्मणि क्त न० त० । १ अकृतपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तल् । अपुष्टदुष्कमप्यास्यव्याहता-

अतएव कामनाविषयः स्वगत एव स्वर्गः फलं यागादेः, स्वर्ग-
पूतत्वादेश्च पितृपुत्रगतत्वेन कास्यत्वमिति आह्वजातेत्यादेः
पितृपुत्रगतमेव फलम् एवञ्च मातापितृादिगतस्वर्गकामनाया
पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं पितृादिस्वर्गजनक-
मेव कामनाविषयस्वर्गसाधनत्वेन तेषां श्रुतत्वात् न हि
स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करिणीदेर्विधिर्बोधयति
किन्तु स्वर्गकामस्य स्वर्गः स्वगतः परगतो वेति स्वर्ग-
कामत्वमविशिष्टम् । यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्तृभिप्रेत-
क्रियाफलभावाजनकत्वे । न च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ
स्वगतस्वर्गकामनाया अनन्तरकृत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकाम-
त्वेन स्वगतस्वर्गकाम एयोच्यते । सामान्ये बाधकं त्रिना
विशेषपरत्वे मानाभावात् । केचित् सस्यगृहस्थाश्रमपरि-
पालनस्य ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते इति जातेऽपि पितृ-
यज्ञयोरपि गृहस्थकर्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य
कर्त्तृगामित्वे नियमएव प्रातिस्निकफलाभिप्रायेणोत्सर्गः
इत्याहुः । ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु कास्य-
आह्वदेः कास्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्कास्यानुष्ठाना-
शक्तेः, यावच्छ्रयानुष्ठानस्यापि नान्तर्भावः कामनाविरहा-
दिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्फलभावाप्रसङ्गादित्य-
स्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्च । अपि च तैः कर्मभिः
प्रत्येकसत्पत्त्यपूर्वं तेषु परमापूर्वं जन्यत इति" न गौरवा
न्यानाभावाच्च किन्त्वनिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण
वेति न सर्वं कर्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति" भवं भगव-
दुद्देशेन कृतस्य नित्यस्य यस्य कस्यापि पालनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः
फलं श्रूयत इति जातेऽपि पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव
फलं तथा च श्रीभगवद्गीता "यज्ञायाचरतः कर्म कर्म-
यन्निर्निनीयते यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत् लोकोऽयं कर्म-
बन्धन" इति तच्च कर्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं
फलसम्बन्धे, संवलनन्तु सङ्कलनदुपयुज्यते अन्यर्थकप्रयोगस्य
व्यवधानादसम्भवः । परिपालनन्तु कर्त्तव्यमित्येव कारणं
तदुक्तं "ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्यहमिति" यत्तु
निषिद्धासम्बन्धएव सस्यज्ञम् न तु विहितमात्मानुष्ठानमिति,
तत्र यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्धस्याभावात्, सर्वनिषिद्धासम्बन्धस्य
सर्वत्र सुलभत्वादिति सम्प्रदायः । अत्र ब्रूमः भगवदुद्देशेन
कृतं किञ्चिदेव कर्म, सर्वं वा, कास्यं वा सर्वं, नित्यं वा
सर्वमिति नाद्यः एकेनैव कास्येन नित्येन वा स्नानेन तथा
कृतेन तत्फलसिद्धौ बहुविधादिषाध्ये आह्वदावप्रवृत्त्या-
पत्तेः नापरौ अवश्यकत्वात् न तर्ह्यः जातेत्यादेर्नित्यत्वा-

भावात् तस्मात् सस्यगृहस्थाश्रमपालनस्य न तत्फलं स-
स्यज्ञम् सामान्यमेव अतो न आह्वदेः ब्रह्मलोकावाप्तिरिति
साधुक्तं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानरीत्युक्तं इति तच्च फलं
कचिद्विधवाक्यश्रुतं कविज्ञार्थवादकमिति" । इदन्त्वपेक्षं
कर्मध्वंसेनापूर्वप्रत्याख्याने "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि
शास्त्रबोधितस्य तत्त्वज्ञाननाश्वत्स्य बाधः ध्वंसस्य नाश्व-
त्वाभावात् न्यायमते तु कर्मपदेन तच्चन्यापूर्वलक्षणया
तेषां लयसम्भव इति । अस्य च कार्यभावात् प्रति कारण
तेति नैयायिकादयः । कर्मण एव फलमिति भीमांसकाः ।
ईश्वराधिष्ठितादेव कृष्णवस्थापज्ञात् कर्मणः फलमिति वेदा-
न्तिनः तथा हि "फलमत उपपत्तेरिति" शा० सू० भाष्ये
"अथोच्येत कर्मकार्यादपूर्वात् फलसुत्पत्त्येत" इत्याशङ्क्य ।
तदपि नोपपद्यते अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोपसमस्य चेतना-
प्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् अर्था-
पत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिपरिचयादिति"
अपूर्वं निराकृत्य । "धर्मं जैमिनिरतयेति" शा० सू० ।
जैमिनिमतं धर्मस्यैव फलहेतुत्वं पूर्वमप्युक्तम् । "पूर्वन्तु
वादरायणो हेतुव्यपदेशादिति" शा० सू० निराकृतम् ।
व्याख्यातञ्चेतत् भाष्यकृता शङ्कराचार्येण । नन्वनुल्लण-
विनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यते इति परित्यक्तोऽयं पक्षः
नैव दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् श्रुतिचेत् प्रमाणं यथायं कर्म-
फलसम्बन्धः श्रुत एव उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न
वानुत्पाद्य किमपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं
दातुं शक्नोतीति अतः कर्मणो वा काचिदुत्तरावस्था फलस्य
वा पूर्ववस्थाऽपूर्वं नामास्तीति च तर्क्यते । उपपद्यते चाय-
मर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् ।
अविचित्तस्य कारणस्य विचित्तकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनिर्घण्य-
प्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तथा च वर्तत एव फलमिति
"पूर्वपक्षः" वादरायणस्तु व्याचार्थः पूर्वोक्तमेवैश्वरं फल-
हेतुं मन्यते केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं-
पक्षः तुशब्देन व्यावर्त्तयते कर्ममेवाह्वाऽपूर्वमेवाह्वा यथा
तथा वा ईश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः "हेतुव्यपदेशात्"
धर्माधर्मयोरपि कारयित्वेनेश्वरोहेतुर्बोध्यते फल-
दाहृतया च । "एष हेतुः साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य
उज्जिनीयते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो-
निनीयते" इति स्मर्यते चायमर्थो गीतासु । "यो यो
यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितमिच्छति तस्य तस्याचलां
श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तथा श्रद्धया युक्तस्तथा

राधनमीकृते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् इति । विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीन्तरस्य न प्रसज्यन्ते इति । एतेन “नमस्तत् कर्मभ्योविधिरपि न येभ्यः प्रभवतोत्पत्तिस्तु प्राप्तादिकीयवसेयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्मभ्य एव तत्तत्फलतोत्पत्तिरिति सुस्थम् । कर्मणासाशुविनाशिनमपि सूक्ष्मरूपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इत्याद्युक्तिः सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्वस्वीकारे तु तत्र तज्जन्यलक्षणेति भेदः । अतएव “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणितीत्यादौ सूक्ष्मावस्थानां ज्ञानादेव ज्ञयः, स्थूलावस्थापद्मानान्तु आशुनाशान्” इति वेदान्तिमते युक्तिरुच्यते । “आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति” वै० सू० “आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः । “शास्त्रदेशितं फलमुत्पादयतीति” जै० सू० । “आत्मान्तरे यौ दुःखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम् । अन्यथा येन यागहोमादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतहानिरकृताभ्यागमस्य प्रसज्येतेति” एतच्च सामान्यशास्त्रं विशेषणास्तेषापोद्यते तेन पितृव्यज्ञादेः पुत्रपूतत्वादिहेतुत्वमिति वै० सू० उपस्कारः । तच्चापूर्वं त्रिविधं प्रधानापूर्वमङ्गापूर्वं कलिकापूर्वं चेति शीमांसकाः । तत्र दर्शयैवमासाद्यपूर्वं प्रधानापूर्वं तदेव परमापूर्वं, प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्वमङ्गापूर्वं, तद्वान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वं तच्च ब्रीहिलोचणाभ्युक्षणादिजन्यं इत्यनिमित्तमिति शीमांसकाः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्वतया व्यवहियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः विस्तरस्तु कुसुमाञ्जली १ स्तौके दृश्यः । कलिकापूर्वं च परमापूर्वं जनयित्वा नश्यति । अङ्गापूर्वं च परमापूर्वं विशेष आधीयते इति भेदः तथा च अङ्गापूर्वसङ्गितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति तद्विहीनस्तु स्वल्पं फलम् । अत एव प्रधानकरणे देवात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु अत्यल्पत्वमेवेति सिद्धान्तः । जैवलाङ्गापूर्वाणां तु न फलजनकत्वम् प्रधानासिद्धेः फलाभावात् । अतएव “प्रधानस्या क्रिया यत् साङ्गं तत् क्रियते पुनः । अप्रधानाक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति” छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यवस्थापितम् । इदञ्च परमापूर्वं फलनाशकं तत्त्वज्ञाननाशकं कर्मनाशजसङ्गर्षादिनाशञ्च । “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभ-

मिति” “कर्मणाश्चैव सर्वेषां भोगादेव क्षयोभवेदिति” च शास्त्रात् “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भक्षयान् कुरुतेऽर्जुनेति” गीतावाक्याच्च । सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्मातिरिक्तकर्माण्येवोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इत्यनुपदं वक्ष्यते । परमापूर्वं च नित्यकर्माणां पण्ड्यापूर्वत्वेन शीमांसकैः व्यवहियते सन्ध्यावधनस्य किञ्चित्फलाजनकत्वात् । अथवा दोषस्थापितब्रह्मलोकादि प्राप्तिरूपफलजननात् न तत्त्वापूर्वस्य फलाजनकत्वेन पण्ड्यत्वमिति नैयायिकाः । अत एव चिन्तामणौ यत्तार्थवादिकं फलं न श्रूयते तत्र तत्त्वज्ञानसाधनत्वं गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वैर्दर्शितम् । “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि पण्ड्यापूर्वजनकत्वमिति शीमांसकाः । तत्रापि प्रत्ययाभावरूपफलाङ्गीकाराच्च पण्ड्यत्वमिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावत्वेन तत्सर्पात्त्वादिति नैयायिकाः । अपूर्वस्यापूर्वशब्दाच्चत्वे हेतुर्जैमिनिना दर्शितः । “प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलभ्यमानत्वात्” सूत्रेण व्याख्यातञ्चेत् अदृष्टगर्भे ११६ पृष्ठे ततश्च पूर्वमविद्यमानत्वात् अपूर्वशब्दाच्चतेति । वेदान्तिनस्तु कर्मणः सूक्ष्मावस्था, फलस्य पूर्वावस्था वाऽपूर्वमिति स्वीचक्रुः तच्चानुपदं दर्शितम् । तत्त्वज्ञानेन कर्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । “तदधिगमे उत्तरपूर्वाधयोरल्लेषविनाशौ तद्विपदेशात्” शा० सू० भाष्ये “अपेदानो ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः किन्नावत् प्राप्तिं फलहेतुत्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते ज्ञयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमुपपद्येत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । अरन्ति च “नहि कर्म क्षीयत” इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशो निरर्थकः प्राप्नोति । नैव दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहेच्छादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता नत्येवं ब्रह्मविद्यायाविधानमस्ति । नन्वनध्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादिनिर्वाहः स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षोभोक्षः कर्मफलवृद्धिविधायि । तस्माच्च ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्सुत्तरपूर्वाधयोरल्लेषविनाशौ भवतः उत्तरस्याल्लेषः पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् ? तद्विपदेशात् । तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां

सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो-
व्यपदिशति श्रुतौ “यथा पुष्करपद्माय आपो न स्निध्यन्त एव-
मेवंविदि पापं कर्म न स्निध्यत” इति । तथा विनाशमपि
पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति “तद् यथेयीकातूलमग्नौ
प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्” इति ।
अयमपरः कर्मण्यव्यपदेशो भवति । “भित्तये हृदयपन्थि-
न्मिथ्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे-
यरादरे” इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पा-
नायां शास्त्रकदम्बेन स्यादिति । नैष दोषः न हि वयं
कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे विद्यत एव सा, सा
तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्ति-
सङ्गावभावे च शास्त्रं व्याप्रियेत न प्रतिबन्धाभावेऽपि । “न
हि कर्म क्षीयत” इत्येतदपि कारणभौतसर्गिकं न भोगादते
कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति इध्यत एव प्रायश्चित्तादिना तस्य
क्षयः । “सर्वं पाप्मानमन्तरितं तरति ब्रह्महत्यां योऽन्धमेधेन
व्रजते य उ वैनमेवं वेदेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्कृतं
नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि क्षपयिष्यन्तीति तदसत् दोष-
संक्षोभेन मोक्षमानानामेषां दोषनिर्मुक्तिफलान्तरकल्पा-
नानुपपत्तेः । यत् पुनश्च कृतं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयः हेतु-
विद्याविधानमस्तीत्यत्र ब्रूमः । सगुणानु तावद्विद्यासु विद्यत
एव विधानं तासु च वाक्यभेदे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च
विद्यावत उच्यते । तत्राविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः
प्राप्तापह्वाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते ।
निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तद्यः-
कर्त्तात्मबोधात् कर्मप्रदाहृदिभिः । अस्तेषु इति चागामिषु-
कर्मसु कर्त्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति ।
अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्त्तृत्वं प्रतिपेद इव
तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रक्षी-
यन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्त्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं
हि त्विष्यपि कालेष्वकर्त्तृत्वाभोक्तृत्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः
पूर्वमपि कर्त्ता भोक्ता वाह्मसं नेदानीं” नापि भविष्यति
काश्च इति ब्रह्मविद्वगम्यति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते
अन्यथा ह्युपादिकावप्रवृत्तातां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः
स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षोभयः कर्मफल
वद्भवितुमर्हति अनित्यचक्रवृत्तात् प्ररोक्तत्वानुपपत्तेः
ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥
“इतरस्यामेवमसंक्षेपः पाते तु” शा० सू० ॥ “पूर्वसिद्धि-
कारणे बन्धहेतोरेवस्यामेवविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्र-

व्यपदेशाद्विदुषितौ कर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रियेषु
ज्ञानेन विरोध इत्याहङ्गा तस्मिन्नाकारणाय पूर्वोपधिरूप-
न्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्यापि पुनस्तस्य कर्मण एवमवयवद
संक्षेपोविनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः ? तस्यापि स्वफल-
हेतुत्वे ज्ञानफलप्रतिबन्धत्वप्रसङ्गात् “उभे उ ह्येवैव
एतेन तरतीत्यादि” श्रुतिषु च दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि प्रणा-
शव्यपदेशात् अकर्त्तात्मबोधनिमित्तस्य कर्मक्षयस्य सुकृत
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति चाऽ
विशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मण्यदः पद्यते
तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं ज्ञानापेक्षया-
निकटफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मण्यदः “नेन
सेतुमहोरात्रे प्रतते तरत” इत्यत्र सङ्ग दुष्कृतेन सुकृतमभ्य-
नृकस्य “सर्वे पाप्मानोऽतोनिवर्त्तन्” इत्यविशेषणैव प्रततेषु
पाप्मण्यदप्रयोगात् । पाते त्विति । तुषण्यदोऽवधारणार्थः ।
एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादस्तेषु विनाशसिद्धे-
रवश्यं भाविनी विदुषः शरीरपाते सक्तिरित्यवधारयति
“अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदपेक्षेः शा० सू० ॥
“पूर्वयोरेधकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो-
ऽवधारितः स किमविशेषणारब्धकार्ययोश्च भवत्युत वि-
शेषणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्” “उभे उ ह्येवैव
एतेन तरतीत्येवमादि” श्रुतिष्वविशेषणवशादविशेषणैव ज्ञय इत्येवं
प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्ति-
फले एव पूर्वजन्मान्तरवृत्तिरेव अस्ति न च जन्मानि प्राक् च
ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयते
न त्वारब्धकार्ये साभिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं
जन्म निर्मितम् । कुत एतत् ? “तस्य तावदेव चिरं यावच्च
विमोक्ष इति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा
हि ज्ञानादशेषकर्मण्ये इति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञान
प्राप्ताग्नान्तरमेव क्षेममनुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाच-
क्षीत । ननु वस्तुवत्तेनैवायमकर्त्तात्मबोधः कर्माणि क्षप-
यन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिद्विषयेषु न हि
समाने ह्यग्निवीजसम्पर्के केवाह्निहो जगत्तः क्षीयते केवा-
हिं क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते । न
तावदनाशित्वारब्धकार्यकर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते
आश्रिते च तस्मिन् कुलाचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्थान्तराद्ये
प्रतिबन्धावस्थावद्भवति वेगक्षयप्रतिपादनम् । अकर्त्तात्म-
बोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानाधनेन कर्माण्यनुष्मिन्मिति ।
वाचित्तमपि मिथ्याज्ञानं द्विषन् ज्ञानवत् संस्कारवशात्

कश्चित् कालमनुवर्त्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं
ब्रह्मविदः कश्चित् कालं शरीरं भ्रियते न भ्रियते वा
इति । कथं चेत्कस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देह-
धारणश्चापरेण प्रतिबोध्यं शक्येत ? श्रुतिस्मृतिषु च
स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्ध-
कर्मयोरैव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् ज्ञेयं इति भा० ।

अपूर्वता स्त्री अपूर्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भावः तत्त्वम् । प्रमा-
णान्तरागम्यत्वे “उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्वता फलम्
अर्थवादोपपत्तिश्चेत्तस्मात्पूर्य्यनिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्याव-
धारणहेतुभेदे च यथा अन्धोमे “तन्मौपनिषदं वेदेति
ब्रह्मणो भगवान्तरागम्यत्वमुक्तम् ।

अपूर्वपति स्त्री न पूर्वः पतिर्यस्याः । कुमार्याम् । “अपूर्व-
पतिं कुमारोमिति” सि० कौ० ।

अपूर्वेवाद पु० अपूर्वमविकृत्य वादः तत्त्वबुभुक्षोः कथा ।
गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तामण्यनर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्वविधि पु० अपूर्वम् प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम्
वि+धा-क् । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनोये शब्द-
विशेषे । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादियुक्तं वाकां
प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा ।
अपूर्वविधिरपि चतुर्विधः कर्मविधिः गुणविधिः विनि-
योगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्रं जुहोति
इत्यादौ यागरूपे कर्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्य-
ताया भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्मविधित्वम् ।
द्रव्यदेवतादिविषयकविधिगुणविधिः । यथा दध्ना
जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्त्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूप-
द्रव्यदेर्विधानात् । “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादि
ऐन्द्र्या ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोग-
विधिः । एवं जला एवं कुर्व्यादित्यादि प्रयोगज्ञापकोविधिः
प्रयोगविधिः । यथा अधोत्व स्नायादित्यादि “उपसङ्गिच-
रित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अयञ्च विधिपट-
विधिरिति भेदः ।

अपूर्वत्रि लि० न पूर्वमर्हति यत् न० त० । पूर्वानर्हे “त्वं
नो वाचवेनामपूर्वः सोमानामिति” अ० १, १२४, ६ ।

अष्टक लि० अष्ट-क न० त० । १ असंख्ये “अष्टक एकान्
इति पाणिन्युक्ते वर्षान्तराष्टके २ एकवर्षे “वेदष्टकस्य पा०
अष्टयुक् अष्ट- न० अष्टकम् । सङ्ख्योने पूर्वपरयोरेकादेश-
रूपे सङ्ख्युद्भवने अष्टकसाहित्यमष्टकसाहित्यश्चेति सा-
हित्यं द्विविधमिति उक्ताः ।

अपेक्षणीय लि० अप+ईक्ष-कर्मणि अनीयर् । १ अनुरो-
धव्ये अपेक्षाकर्मणि २ प्रतिपाद्ये च “आत्मा यत्नेन
रक्ष्योरणधिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीय” इति नीतिः ।
अपेक्षा स्त्री अप+ईक्ष-भावे अ० । आकाङ्क्षायां, सा च शब्द-
बोधजनिका “यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेदित्युक्ता
तत्पदे पदवत्स्वरूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायशोऽस्तिर्नेष्यते
“सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं
तद्विज्ञानीयादसमस्तविशेषणम्” यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति
कृत्स्नस्य राजभातङ्क इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । “सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात् समास” इति भाष्योक्तेः देवदत्तस्य गुह-
कुलसमित्यादौ समासः इति भेदः । १ प्रयोजकत्वे तच्च
ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यानुरोधित्वम् ज्ञा-
नादिकार्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यनुरोधः तस्य
तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदोशेन “स्वामेक्षापादकः
प्रसङ्ग आत्मान्ययः अपेक्षा च ज्ञानाव्युत्पत्तौ स्थितौ च
पाक्षेऽत्यभिधाय एतद्वटज्ञानं यद्येतद्वटज्ञानजन्यं स्यादे-
तद्वटज्ञानमिदं स्यादिति ज्ञप्तिः । यद्येतद्वटजनकः
स्यात् एतद्वटमिदं स्यादिति उत्पत्तौ, अयं यद्यः यद्येतद्वट-
मिदं स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च” स्वामेक्षा-
मेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च “अपेक्षा चालसाक्षात्-
परस्मरासाधारण्यो पाक्षेऽत्युक्तम् । तेन साक्षात् परस्मरया
वा स्वज्ञानादिप्रयोजकतैवापेक्षेति निष्कर्षः । स्वपक्षसापेक्ष
पक्षसापेक्षपक्षकत्वमन्योन्याश्रयकक्षणम् । २ अनुरोधे
“सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः” रघुः ।
३ शृङ्गायाञ्च “समुद्योदेषु कामेषु निरपेक्षः परिग्रजेदिति”
“अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षो निरामिष इति” च मनुः ।
“निरपेक्षः विगतस्मृष्ट इति” ब्रह्मकभट्टः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेक इत्याकारिकायाम् अने-
कैकत्वविषयित्वा “अनेकैकत्वबुद्ध्या सापेक्षावृद्धिरिष्यते
भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज लि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन-ड ५ त० ।
न्यायोक्ते इत्यादिपराङ्माने संख्याभेदे । “इत्यादयः परा-
ङ्माना अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकान्ययपर्याप्ता एते तु
परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनायाञ्च नाशक्तेषां प्रकीर्त्तिता”
इति भाषा० । अत्रायमभिधम्विः । यद्यपि इत्यादि
समवायः प्रत्येकं यदादावस्ति तथापि एकोद्भाविति ज्ञाना-
भावात् एको न द्वाविति ज्ञानाञ्च इत्यादीनां पर्याप्तिसङ्ख्यः
कश्चित् संख्योऽनेकान्ययोऽङ्गीक्रियते पर्याप्तिसंख्येन च

प्रत्येकं घटादां न द्वित्वादि । तादृशसम्बन्धश्च अपेक्षाबुद्धि-
सापेक्षत्वेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानं, तदसत्त्वे न तथा ज्ञानम् ।
तत्र प्रथमम् अयमेकः अयमेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धि-
स्ततो द्वित्योत्पत्तिः ततो द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकं ततो द्वित्व-
प्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनागाच्च ततो द्वित्वनाशः इति । यद्यपि
योग्यविभुविशेषगुणानां स्तोत्रवर्त्तिगुणनाशत्वेन ज्ञानमा-
त्रस्य द्विकृतास्यायित्वं तथापि अगत्या अपेक्षाबुद्धेस्त्विच्छा-
स्यायित्वं स्वीक्रियते अन्यथा निर्विकल्पककाले अपेक्षा-
बुद्धिनागे द्वित्वस्य नाशः प्रसज्येत न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं
विषयाभावात् विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति कार्यकालवृत्तितयैव
कारणत्वोपगमात् तथा च द्वित्वप्रत्यक्षमेवापेक्षाबुद्धिनाशकं
नान्यदिति कल्प्यते । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावाच्च अ-
पेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वादिनाश इति कल्प्यत इति सि० सु० ।

अपेक्षितं वि० अप+ईच्छ-कर्मणि क्त । १ अपेक्षाविषय
भूते २ आकाङ्क्षिते च । ‘अपेक्षितक्रियञ्चेति विधा-
ऽपादानमिष्यत’ इति हरिः ।

अपेक्षितं वि० अप+ईच्छ-णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षावति
स्वकार्यजननादौ इतरप्रयोजकतानुरोधेन च ।

अपेक्ष्य वि० अप+ईच्छ-कर्मणि गतम् । १ अपेक्षणीये । भावे
ल्यप् । अनुरोधेत्यर्थे अव्य० “किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्
ध्वनतः प्रार्थयते दृगाधिप” इति किरा० ।

अपेतं वि० अ+इच्छ-कर्त्तरि क्त । १ अपगते अपरुद्धे ।
‘यं प्रव्रजन्मनुपेतमपेतकल्पमिति’ भाग० १ पलायिते च ।
अपेतरासत्ती स्त्री अपेतः राजस इव पातकं यस्याः गौ० ङीप् ।
तलस्याम् राजनि० । तस्याः राजसतुल्यपापादिहरणा-
त्तथात्वम् । “दूष्णां दहति पापानि धात्रो हरति
पातकम् । हरितकी हरेद्रोगं तलसी हरते त्वयम्”
आ० त० स्नान्देतोस्तस्याः पापादिहारित्वम् ।

अपेयं वि० पा अर्हाद्यर्थे यत् न० त० । १ स्मृतौ निषिद्धपाने
मद्यादौ “मद्यमदेयमपेयमन्याह्नमिति” ति० त० उच्य०
एवमन्यानि अपेयानि स्मृतौ प्रसिद्धानि यथा “वर्ज्यं स-
लवणं क्षीरं यज्ञं विप्रधितं पयः । अनिर्हयायागोः क्षीरं
पीत्वा चान्द्रायणं चरेदिति” आ० त० स्मृतिः । “अपः
सुराभाजनस्या मद्यभाण्डे स्थितास्तथा पञ्चरात्रं पिबेत्
पीत्वा शङ्खपुष्पीहतं पयः” इति मनुः । “शुनोच्छ्रिताः
स्थिता ह्यप्यो यदि कश्चित् द्विजः पिबेत् शङ्खपुष्पीविपक्षेन
तत्र क्षीरेण वर्त्तयेदिति” यमः । “स्त्रियोच्छ्रिताः स्थिता
अप्यो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः । शङ्खपुष्पीत्यादि० शङ्खः

“शुनोच्छ्रिता स्थिता ह्यप्यो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
कुशमूलविपक्षेन तत्र क्षीरेण वर्त्तयेदिति हारोतः “शुना
संसृष्टभाण्डे तु रेतोमूलविदूषिते । जलक्षीरादिकं पीत्वा
तत्र लक्ष्मं समाचरेत्” लघुशौ० । “चण्डालकूपभाण्डेषु
यस्त्वज्ञानाज्जलं पिबेत् प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्त्तये
वर्त्तये विधीयते । चरेत् स्नानपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु
भूमिपः । तदर्थं तु चरेद्द्वैश्वः पादं शूद्रस्य निर्द्दिशेत्”
आप० । “चण्डालपरिग्रहीतं यो ह्यज्ञानाज्जलं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यम्” इति आप० ।
‘यस्तु चण्डालसंसृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः स तु स्नान-
पनं कच्छं चरेच्छुद्धिमात्मनः’ अङ्गराः । ‘किञ्चिदिति
जलक्षीरादिकमिति’ प्रा० वि० । आसमांसादौ न दोषः ।
“आमं मांसं हतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । स्नेच्छ-
भाण्डस्थिता दुष्टानिष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः” यमः
“अन्यजैः स्नानिताः कूपान्तडानि तथैव च । एषु स्नात्वा च
पीत्वा च पञ्चगव्येन शुध्यति” आप० । जलान्तरालाभे तु
तदप्यापदि पातुं शक्यते ‘अन्यजैः स्नानिते कूपे सेतौ
वाय्वादिके तथा तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न
विद्यते इति वृद्धगता० । ‘इदमत्यन्तापद्विषयमिति’ प्रा०
वि० । “भाण्डस्थिता अभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि ।
ब्राह्मणो क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवोपसर्पति ब्रह्मकुर्वी-
पवासश्च याज्यवर्णस्य निष्कृतिः” परा० । उपसर्पति उपसर्पेत्
प्रायश्चित्तमिति शेषः तदेवाह ब्रह्मकुर्वीपेति । “यदि
विप्रः प्रसादेन शूद्रतोयं पिबेत् स्वयम् । उपोष्य विस्व-
पद्मानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषासुदकं पीत्वा तेन
शुद्धिमवाप्नुयात्” शाता० । अत्रापवादः । “भवभाण्डेषु
पानीयं विट्शूद्रक्षत्रजन्मानाम् । मेयं तदाहुर्विप्राणां पयो-
दधितथैव च” जावा० । “हतं तैलं पयःक्षीरं तथैवेक्षुरसो
गुडः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति” शाता० ।
हतादीनामाकरभाण्डस्थितानां न दोषः शङ्खः । “पीता-
वशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् । त्विरात्रं तु व्रतं
कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनः” शङ्खः । “वासेन केवलेनेति”
प्रा० वि० । “प्रपामरग्वे घटके च कूपे द्रोण्यां जलं कोष-
गतास्तथापः । ऋतेऽपि शूद्रास्तदपेयमाहुरापहतो भूमि-
गताः पिबेत्ता” इति यमः । प्रपाजलं, कूपजलाहरण
घटस्थजलं द्रोणी सेकपात्रविशेषः तज्जलं, शङ्खगादि
कोषगतं जलञ्च शूद्रासम्बन्धेऽपेयम् “आपदि तु तदेव
जलं भूमिगतं कृत्वा ततः पात्नान्तरेऽथैव मेयमिति”

प्रा० वि० । एतद्विषये एव । इत्येवमायस्य युक्तायां कृत्रे प्राव-
र्त्तके तथा । यामगपाजलस्यैव पीत्वापत्तु न दुष्यतीति
लघुहारीतः । तदपि भूमिगतं कृत्वा मेयं पूर्ववचनैकवाक्य-
त्वात् । “प्रावर्त्तके सेचके कृत्रे अज्ञाते” प्रा० वि० । “कूपे
विश्रुतसंस्मृते पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः । तिरात्रेण विशुध्यते”
अङ्गिराः । “जलाशये तथाभ्येषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्
कथिता शुद्धिः महत्तु च न दूषणमिति” विश्वः । “महत्-
स्वस्य शुचिगङ्गाया तीर्थसमीपतोयपकृषणवर्जनमिति” पा०
वि० । यथे क्तं देवलेन । “तत्राक्षोभ्यतडागानि नदीर्वापिः
सरांसि च कक्षलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति” ।
“कृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहृताद्भेदकं पीत्वा ब्राह्मण-
स्त्रिरात्रसुपवसेदित्यादि” विश्वः । “अत्यन्तोपहृतात् अमे-
ध्यादिनेति” प्रा० वि० । “यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः
श्वदूषितात् उपवासत्वं कृत्वेत्यादि” लघुहारा० । “लिङ्गो
भिन्नः श्वश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते । पयः पीत्वा तिरात्रेण
इत्यादि” देवलः । “पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्नादन्तथा
पशुरिति भवि० पु० । “क्षेत्रोपानहविश्रुतं स्त्रीरजो मदा-
मेव च । एभिः संदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः ।
एकं इन्द्रं त्र्यम्बकं द्विजातीनां विशेषधनमिति” अत्रिः ।
अत्रापवादमाह स एव “गोदोहृते चर्मपुटे च तोयं यन्त्रा-
करे कारुकशित्विहस्ते । स्त्रीवालट्टाचरितानि यान्य-
प्रत्यङ्गट्टानि शुचीनि तानि । प्राकाररोधे विषमप्रदेशे
सेवानिवेशे भवनस्य दाहे । आरभ्यज्ञेषु महीतलेषु
तथैव दोषा न विकल्पनीयाः । शुचि गोहृत्प्रिक्ततोयं प्र-
कृतित्थं महीगतम् । चर्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रो-
द्धृतं जलमिति” । प्रायुक्तवचनजातैः चर्मभाण्डस्थित-
यन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्मभाण्डैरुद्धृतं
यन्त्रोद्धृतञ्च सन्तधारयोद्धृतञ्च एतन्नयं यदि महीगतं
गोहृत्प्रिक्तं प्रकृतित्थमविकृतं च तदा शुचीयनेन प्रतिप्रकृतम्
महत्तु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षातत्वेन अव्या-
वर्त्तकतया गोहृत्प्रिक्तत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्व-
मेव प्रकृते विवक्षितम् । तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्य-
वधेयं प्रायुक्तवचने आपद्गतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत उद्धृत्य
पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम् । एतच्च स्वभा-
वतः मेयजलस्यैव-चर्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम्
न तु अपेदस्तेच्छादिस्थानिततोयस्यापि पेयताविधा-
नार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकस्यैव अक्ष-
स्यैव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजनस्य शुद्धयतापरं स्वभावतः

मेयस्यैव चर्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरतरेव
सर्वसामञ्जस्ये विधेयकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् एतेन
इदानीन्तनस्तेच्छराजस्थानितस्य जलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्ध-
ताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य स्तेच्छस्थानितजलत्वेन स्वभा-
वतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सच्चिदृत्वादाप-
दिपयत्वाभावात् प्रकृतित्थविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषस्य
विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्राप्रत्यक्षे । किञ्च
“विचित्सा तु हृदये यस्मिन्नचे प्रजायते स हृत्ते सन्तु विचेयं
पुरोपन्नत् स्वभावतः” इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यस्यैव वत्त्वेन
शङ्कितान्नादेर्भोजननिषेधात् स्तेच्छामेध्यादिस्पर्शवत्त्वेन शङ्क-
तस्यास्य जलादेरपेयमेयतेति गम्यते । शशिसूर्याकरणास्पृष्ट-
तया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकीकृद्देपाधायकत्वेनापि
ऽपेयता । “अपि चण्डालभाण्डस्थं तज्जलं पावनं महत्”
इत्युक्तोक्तत्वखाते गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः
शुद्धतेति तु न गङ्गा “सर्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति
स्तेच्छस्यैव सुराभाण्डे मेघादिजलमित्यर्थे” इति वचनात्
तस्य मेघादिजलसम्पर्कगङ्गायामेच्छादिस्पर्शस्य प्रत्यक्ष-
दर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात् । धारायां प्रतिप्रसवमाह
वैधायनः “अदृष्टा सन्तता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः । आ-
कराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरमिति” काले नवोदकं
शुद्धं न पातव्यन्तु तत्राहम् । अकाले तु दगाहं स्यात्
पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति” आ० त० स्मृतिः । “स्नानमाच-
मनं दानं देवतापिहतर्पणम् । शूद्रोदकं पुर्वीत तथा मेघा-
द्विनिःसृतैः” । आचमननिषेधात् पानादेः स्तरां नि-
षेधः । “यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नदी रजस्वलाः । तासु
स्नानादिकं वर्ज्यं वर्जयित्वा सुरापगाम् इति” कन्दो० प० ।
“यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निस्तपेयश्च महीदधिरिति” मनुः यैः
विप्रैः “अन्यथा हि कथ्येष्टः । देवयोऽनिरपांर्पतिः । कु-
शायेणापि कौन्तेय न स्पृष्टव्यो महीदधिरिति भा० व० प०
स्पर्शनिषेधात् पाननिषेधः । “अनिर्हृशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमै-
शफं तथा । आविकं सन्धिनीक्षीरं श्वत्सयाय गोः पयः ।
आरग्यानाञ्च सर्वेषां स्तृगाणां महिषं विना । स्त्री-
क्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि” मनुः । “गोः क्षीर-
मनिर्हृशायाः स्तृतके अजामहीष्योश्च नित्यमपेयमौष्ट्रमैक-
शफञ्च स्यन्दिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेताः” अङ्गि० । “व-
र्ज्येद्गोरवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्सायाः । आरग्यानाञ्च
सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषमिति” यमः । “सर्वासां द्वि-
क्षनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्यमिति” शङ्खः “गोजामहिषीवर्ज्यं

सर्वप्रति यान्यनिर्दोषाङ्गं तान्यपि सन्निभोऽस्तिनिविश-
त्वायमहोत्तरं चाभेद्यभुजश्च" विष्णुः । पीत्वोषधैर्दित्यु-
दत्तिः । सन्निभो वृषभाक्रान्ता सन्दिनी नित्यं प्रसवत्पयः-
स्तना । अभेद्यभुजः सद्यादिभक्षणं लायाः । यमसर्वत्व-
युक्तं प्रसूता "हस्तवत्या निन्दितं रासभञ्ज पयो वर्ज्ये-
दिति" हारीतः । तत्वाजाक्षरं दग्धादवाक् निषिद्धम्
अर्द्धं तत् मेयं सर्ववचनसामान्यं स्यात् "गोघ्रातं शानोक्किष्टं
पदास्मृष्टञ्च कामतः । सन्निभनिर्दोषाङ्गगोपयः परिवर्ज्य-
येत् याज्ञ । "जिराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराग्ने पुनः
संप्राप्तं तत् कर्थादिन्यादि" या० । "उद्ध्वजोरमानुषी-
र्जा रपाने पुनरुपनयनं तत्प्रकच्छेत्त्यादि" शाता० ।
"उद्ध्वजो हविलयनपिन्याकमयितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि
नास्तीयात्" गौत० । उद्ध्वजो हंजीरादि विलयनं एतमलं
पिन्याकः खलः मयितं तज्जादि आत्तवीर्याणि गृहीत-
साराणि ॥ आत्तवीर्यपदञ्चात्यन्तोद्ध्वजो हपरं मयित-
पदं च उदकप्रायतक्रपरञ्च । "क्षत्रियश्चैव उत्तस्थो
वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततो-
ऽन्योऽस्य पुण्यकृतं" आप० । "कापिलं यः पिबेच्छूद्रो
नरकेण विपच्यते" स्मृतिः । सुसुते तु धातुदोषविशेषजनक-
तयाकानिचिदपेयान्युक्तानि तानि प्रायशः सामान्यतोऽ-
पेयशब्दे २०६, २७, एते उक्तानि । तत्र विशेषः कश्चित्
प्रदर्शयते "वर्षाजले गाङ्गेयसः सुद्रव्यपरं क्षणसञ्ज्ञा
"वर्षान्यत्ये सिक्त्वलोदे च सासुद्रमिति विद्यात्तदोपादेय-
मित्युक्तम् कीटमूलपुरीषाण्डशवकोयप्रदूषितम् । तृणपर्णै-
त्करुतं कलपं विपसंयुतम् योऽप्यगृहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं
जलम् । स वा ह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव त-
तत्र यत् सेशलपद्मवृषपङ्कप्रभृतिभिरवच्छिन्नं शशिरुच्यैकिरगै-
र्नाभिजुष्टं गन्धर्वरसोपमं दृष्टञ्च तद्व्यापद्यमिति विद्यात् । तस्य
स्यार्थरूपरसगन्धवीर्यविपाकाः दोषाः षट् सम्भवन्ति । व्यापद्यं
वर्ज्येक्षित्यं तोयं यदप्यनार्त्तवम् । दोषसङ्जनं हेतु-
त्वाददोताहितन्तु तत् । "व्यापद्यं सलिलं यस्तु पिब-
तीह्राप्रसाधितम् । श्वयशं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाक-
ताम् । श्वसकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च ।
अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव चेति"
नटोविशेषजलस्य दोषकीर्त्तनेनापेयता च तत्त्वोक्ता "पूर्वार्भि-
सुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरुदकत्वादिति । सङ्ग्रहप्रभवाः
कुष्ठं जनयन्ति, विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च, मलय-
प्रभवाः क्षमीन्, महेन्द्रप्रभवाः क्षीपदोदराणि, हिमवत्प्र-

भवाः कृद्गोश्वयशुं यरोरोगक्षीपदगलगण्डान्, प्राच्या-
वन्ध्याः अपरावन्ध्याश्चायांशुपजनयन्ति, इति "सासुद्रसदकं
विश्वं लयणं सर्वदोषहृदि" । अनेकदोषमानुषं वार्थ-
भिष्यन्दिगर्हितमिति" च । रोगभेदे शीतलजलस्यापेयताप्युक्ता,
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये, वातरोगे गलगण्डे, आध्माते क्षिप्रमिति
कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे । हिकायां स्नेहपीते च शीताम्बु
परिवर्ज्ययेदिति" । तत्रस्यापेयता रोगभेदे तत्त्वोक्ता "तत्र नैव
क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न
रोगे रक्तपित्तके । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोष्णाम-
येषु चेति" । द्रव्यान्तरमयोगादपेयता अप्यशब्दे २०६, २७,
एते दर्शिता । विशेषस्त्वेषः । "उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहा-
नामथ शस्यते, क्षते भक्षतातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्तयेति"
रोगभेदेऽनुपाननिषेधेन तत्र जलादीनामपेयता भङ्ग्या
तत्रैव दर्शिता । अनुपानगुणमभिधाय "न पिबेच्छ्वासका-
सार्त्तो रोगे चाप्यूर्ध्वजलुगे । क्षतोरस्ताः प्रसिकी च यस्य चोप-
हतः स्वरः । पीत्वाऽध्वाध्वाध्ययनगेयस्वप्राञ्च श्लिष्येत् ।
प्रदध्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितः । सन्दाग्निसाद-
कृद्वादीनामयान् जनयेत् बह्वर्नति" सुसुते ॥ [अद्वे
अपेशल लि० विरोधे न० त० । पेयत्वविरोधिमान्द्ययुक्ते
अपेक्षिकटा स्त्री अपेक्षि अपगच्छ कट ! इत्युच्यते यस्यां
क्रियायाम् मयू० स० । कटस्त्वोपधनकापगतिनिदेशत्रिया-
विशेषे । एवं मयू० समासे । अपेक्षिद्वितीया, अपेक्षि-
प्रथमा, अपेक्षिबाणिजा अपेक्षिस्वागता एतेऽपि शब्दाः
तत्तत्त्वोपधनकगमनक्रियानिदेशे ।
अपेशुन न० अभावे न० त० । १ पैशुन्याभावे न० व० ।
२ पैशुन्यन्ये लि० अपेशुन्यमप्युक्तार्थे न० तद्वति लि०
अपोगण्ड लि० अपसि कर्मणि गण्डः त्याज्यः । विकलाङ्गे
"विकलाङ्गं हि सर्वत्र धर्मकार्येषु वर्ज्ययेदिति" स्मृतेः स
हि वैधकर्मसु त्याज्यः । २ अतिभीरौ सोऽपि हि कर्मसाले
त्याज्यः । अपसि अगण्डः अवीर इति वा तस्य
कर्मणि अवीरत्वात्तथात्वम् । अपोजलमिव भङ्गियुक्तात्वात्
गण्ड एकदेशोऽस्य । २ त्वबलिभुते मध्यभागे बलीनामेव
तस्य तरङ्गाकारत्वात् तथात्वम् । अपसि कर्मणि त्याज्यः
गण्डः अपटुत्वात् पेगण्डः शिशुः न० त० । पोगण्डः
पञ्चमादन्दादवाक् च दग्धान्तद्रव्ययुक्ते पञ्चान्दे बाणि ।
पोगण्डभिन्नशिरोरेव तथात्वात् । "बाह्व आनोदृशात्
वर्षात् पोगण्डचेति शब्दयुत" इति नारदोक्तपोगण्ड-
भिन्ने ५ बोद्धव्यार्थातीतवयस्को च "अजङ्घसेदपोगण्डो

विषये चास्य भुज्यते भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्व्यव-
मर्हति" कात्या० । [भान्नं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्] स० द० ।
अपोठ लि० अप-वह-क्त । १ निरस्तेत्यक्ते २ "कल्यापोठम-
अपोदक लि० अपगतसुदकं सुल्लिप्तत्वात् यस्य । १ अप-
विष्टोदके "तमूह्युर्नीभिरात्मन्वतीभिरन्नरिण्यमुद्गिरपोद-
काभिः ऋ० १, ११६, २ । अपनद्धं फलेषूदकं यस्याः उक्त-
पुंस्त्वान् स्त्रियामत इत्थं वा । इत्थपक्षेऽपोदिकापि
(पुंस्) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकवत्त्वात्तथात्वम् । अप-
कशुदकं यस्यात् ५ ब० । जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत्
अपोदकं विषं तत्त एतास्त्रयमवम् अथ० ५, १११, १ ।
अपोनमि(प्रु)य लि० अपोनपात् देवताऽस्य घ-ऊ वा
नि० । अपोचपाद्देवताके हविरादौ । [मयट् । जलमये ।
अपोमय लि० अपः जलं तदात्मकं तद्विकारत्वात् अपसु-
अपोह पु० अप+उह गत्यादौ बा० भावे क । १ त्यागे
२ अतद्ग्राह्यतौ तद्विज्ञस्य व्युत्तरेपि त्यागविशेषरूपत्वा-
त्तथात्वम् । "तद्गानपोहो वा शब्दार्थ" इति काव्यप्र०
"अपोहः अतद्ग्राह्यसिरिति" महेन्द्ररः । ऊह्यकर्कः अपः
विपरीत्ये प्रा० स० । अपरतर्कनिरासाय कृते विपरीततर्क-
स च "सुश्रवा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा । ऊहो-
ऽपोहोऽर्थवित्तानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः
बुद्धिगुणभेदः । "स्वयमूहापोहासमर्थ" इति पा० भा० ।
भावे ल्युट् । अपोहनमप्यत्र न० । "मत्तः स्मृतिर्ज्ञान-
मपोहनञ्चेति" गीता ।
अपोहनीय लि० अप ऊह अनोयत् । अपरकृततर्कनिर-
सनेन तर्कणीये, "अत्यमपोहनीयास्तयः" कात्या०
२२, ६, २ ।
अपोह्य लि० अप-उह गत्यादौ कर्मणि गत्यत् । अपगमनीये
"त्याज्जे एतैर्वैतैरपोहं स्यादेनोहिंसासमुद्भवम्" मनुः
अप+वह-ल्यप् । दूरीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।
अपोक्ष लि० नास्ति पौर्षमस्य । विक्रमशून्ये । अभावे
न०त० । पौर्षाभावे न० ।
अप्सर लि० अप्सु चरति चर-ट । १ जलचरे जलौ
स्त्रियां ङीप् "लीलाद्यान्याश्रितास्तेषां ऋगगर्गाश्चपाप्-
चराः" इति मनुः लीणि दुर्गाणि ।
अप्सु न० आस्यते भोगाय जीवेन आप-तन् ह्रस्वश्च । १ गरीरे
२ स्तम्भरूपसोमे च । "अथाप्रवे द्वितीये यामाहुतिं जु-
होति गत० बा० १, ६, १८, अप्सुः स्तम्भरूपः सोमः भा० ।
अप्सु पु० अप्सुः जलदानाय ततोर्हि तर-वेगे किप् । जल-

दायके इन्द्रे तस्य भवनायकत्वेन तत्प्रेरकतया जलदा-
हत्वात्तथात्वम् यज्ञेन गातमपुरो विविश्रे ऋ० २, २१, ५,
"अपुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात्" भा० । २ तदायकोऽनलादौ च
तत्वाग्निप्रादेः "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सस्यगादित्यसुपनिषते
आदित्याज्जायते दृष्टिरिति" मनूक्तेः जलप्रेरकत्वम् ।
अप्तुर्थ्ये न० अपुरो भावः बा० वेदे यत् । "जलप्रेर-
कत्वे लोके तु प्यञ् आप्तुर्थ्यमित्येव । "इन्द्राग्न्यौ ! तवि-
षाणि वां सधस्थानि पयांसि च युवोरप्तुर्थ्यं हितम्
१०, ८, अप्तुर्थ्यं दृष्टिप्रेरकत्वम् भा० युवोर्युगयोरिन्द्राग्न्योः
अप्तोर्याम पु० अप्रोर्देहस्य यापकत्वादाम इव अलु० स० ।
अग्निष्टोमाङ्गयागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति"
श्रुत्या अग्निष्टोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम् । "मो-
ऽप्रोयामिण यजेत" कात्या० ८, ११, १०, "षडुत्तरे अत्यग्नि-
ष्टोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्रोयांसः
कात्या० १०, ६, २६, ।
अप्त्य लि० अप्सु नि देहे भयः यत् वेदे टिलोपः ।
१ अपत्ये निह० २ देहकर्मणि स्थिते च "पूर्व्वे अङ्गे रजसो
अप्रस्य" ऋ० १, १२४, ५ "अप्रस्य कर्मणि स्थितस्येति" भा०
अप्रःस्य लि० अप्रसि कर्मणि तिङति अधिगतत्वात् स्या क
७त० । १ कर्मण्यधिगते "संयाप्रःस्यो अपसंव" ऋ० ६,
६७, २ । "अप्रःस्यः कर्मण्यधिगतः" भा० ।
अप्रराज पु० अप्रसां कर्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् समा०
वेदे ट् सलोपः । कर्मप्रेरके । "युवं ह्यप्रराजावमी-
दतम् ऋ० १०, १२०, ७ ।
अप्रवान पु० अप्रसा कर्मणा वानं गतिः सद्गतिरस्य । ऋग्वंश्ये,
ऋषिभेदे, "यमप्रवानो ऋगो विरुक्षुः ऋ० ४, ७, १, अप्र-
वानः ऋगुसम्बन्धी कश्चिदपि, भा० । "और्ध्वं ऋगुयदप्र-
वानवदाहुवे अग्निं समुद्रसम्" ऋ० ८, १००, ४, अस्याव
यत्नादिगोत्रप्रवरत्वम् "वत्सानां भार्गव्यवनाप्रवानोर्ध्व-
जामदग्न्याः" इति "भार्गवोर्वजामदग्न्याः" इति वा
"भार्गव्यवनाप्रवानाः" इति वा "वेदानां पञ्च, भार्गव्यव-
वनाप्रवानोर्ववेदाः" इति गोत्रप्रवराः । वत्सानामाप्रुवनः
प्रवरत्वकल्पनं प्रवराध्यायविरुद्धत्वाद्भेदम् । अप्रसे आ-
दानकर्मणे वानमस्य ट् सलोपः । बाह्वी निह० ।
अप्रम् लि० आप-अप्सु नृट् ह्रस्वश्च । १ कर्मणि निह० ।
"क्रियातो विभागः विभागात् पूर्व्वदेशसंयोगनाशस्त
उत्तरदेशसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्देवेषु
चक्षुषे भद्रमप्रः ऋ० १, ११२, ६ । "अप्रः कर्म" भा० ।

अप्रज पु० न प्रजायते आत्मजरूपेण प्र+जन-ङ न०त० ।
 पुत्रादिजननाभावेन अज.ते । मध्ये “आत्मा वै जायते
 पुत्र” इति श्रुतेः पुत्रजनने आत्मजननात् तच्छून्यस्य
 तथात्वम् । “भ्राह्मणमप्रजः कश्चित् श्रियेत प्रव्रजेत वेति”
 स्मृतिः “अप्रजस्वीधनं भर्तुर्बाह्यादिषु चतुर्वर्षीति” या० ।
 २पुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री “अप्रजायामर्तायां नाम्निवा-

स्तद्व्याप्तुः” इति पटतिः “संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारीगर्भ-
माहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्”
भा० व्या० प० ।

अप्रजम् पुंस्त्री न प्रजा सन्ततिः यस्य असिच् समा० ।
प्रजामृत्ये । “अतीतायामप्रजसि तद्वनं भर्तृगामि च”
सृतिः । “अस्त्वं त्वाप्रजसं लणोमि” अथ० ७, ३५, ३ ।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अष्टत-
गर्भायां बन्ध्यायां स्त्रियाम् “दासीनामप्रजातानां शुभानां
स्वर्गवर्चसाम् । यतमस्मै प्रदास्यामि” भा० उ० प० १५ अ० ।

अप्रणीत लि० न प्रणीतः वेदविधिना संस्कृतः । १ वैध-
संस्कारान्मृत्ये अनलादौ २ अकृते च ।

अप्रतर्क्य लि० न प्रतर्क्यः तर्कयितुमशक्यः । लिङ्गाद्यभावेन
अनुमानेन ज्ञातुमशक्यः । “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्रमिव
सर्वतः” मनुः ।

अप्रता लि० प्र+ताय-क्लिप् नास्ति प्रताः यस्मात् ५, त० । १
अतिविस्तीर्णं “न सोमो अप्रता पमे” ऋ० ८, ३२, १६,
“अप्रता विस्तीर्णधनेनेति” भा० धातोरातो लोपात् रूपम्

अप्रति लि० नास्ति प्रति प्रतिरूपः प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य ।
१ अत्युत्कृष्टे “सो अप्रतीनि मनवे पुच्छीन्द्रः” ऋ० २, १६
४, “अप्रतीनि उत्कृष्टानि” भा० २ प्रतिद्वन्द्विरहिते
“यः एकः इदप्रतिमन्यमानः” ऋ० ५, ३०, ३ । “अप्रतिः
प्रतिद्वन्द्विरहितः” भा० । ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर लि० प्रति वैपरीत्ये क कर्त्तरि अच् न प्रतिकरः ।
१ विपरीतकारिणि विश्वक्से, जटा० प्रति+कृ-भावे अप्
प्रतिकरः प्रतिक्रियः अभावे न० त० । २ प्रतिक्रियाभावे पु०
न० ब० ३ प्रतिक्रियामृत्ये लि० ।

अप्रति(तो)कार पु० प्रति+क-घञ् वा दीर्घः अभावे न० त०
१ प्रतीकाराभावे । न० ब० । २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्तुम
शक्ये च लि० । अभावे अभ्ययो० । ४ प्रतीकाराभावे अव्य० ।

अप्रतिकर्मन् लि० नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य ।
१ प्रतिकर्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिकर्तुं तल्यं यस्य तादृशं
कर्म यस्य । २ अतल्यकर्मके लि० स्त्रियां ङाप् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न० त० ।
१ प्रतीकाराभावे । न० ब० । २ प्रतीकारान्मृत्ये ३ प्रति-
कर्तुमशक्ये च लि० ।

अप्रतिश्राद्ध लि० न प्रतिश्राद्धं योग्यं सृती निषेधात् ।
प्रतिश्राद्धोत्पद्योग्ये सृती निषिद्धप्रतिश्राद्धतया उल्लिखिते
हिरण्यवादी इव, श्रद्धादिधनादौ च प्रतिश्राद्धादर्थ-

त्यक्तद्रव्याङ्गीकारः । तत्र इवविशेषे, अपादानविशेषे, काला-
दिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् कश्चित्
वस्तुलता कश्चित् कालादिनिमित्तकता चाप्रतिश्राद्धता
“प्रतिश्राद्धाप्रतिश्राद्धं भुक्त्वा चाक्षं विगर्हितम्” मनुः
तानि च प्रायश्चित्तविशेषे दर्शितानि तत्रादौ प्रतिश्राद्धे
अपादाननियमः “यथा “राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन्
ज्ञातकः क्षुधा । याज्यान्नेवासिनो वापि न त्वन्यत इति
स्थितिः” मनुः । राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिक्षित्व
पतिपरः “न राज्ञः प्रतिश्राद्धीयादराज्यप्रसूतितः”
इति “यो राज्ञः प्रतिश्राद्धीयाद्भुक्त्वा स्वोच्छास्ववर्त्तिनः
स पर्यायेण यातोमाक्षरकानेकविंशतिमति” मनुनाम्य-
राजतस्तन्निषेधात् देवतेन विगृह्यदेव राज्ञः प्रति-
श्राद्धविधानाच्च “धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽभु-
चीन् मेध्यमेव धनं प्राङ्गुलीक्ष्णस्यापि महीपतेः” इति
“द्विजातिभ्यो धनं लिप्तेत् प्रगस्तेभ्यो द्विजोत्तमः । अपि
वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति” व्यासः
निन्दितप्रतिश्राद्ध अपात्कीकरणम् “निन्दितेभ्यो-
धनादानं बाण्यज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्कीकरणं
ज्ञेयमिति” मनुक्तेः चाण्डालादिप्रतिश्राद्धस्तु पातित्यहेतुः
“चण्डालान्यस्त्रियोगत्या भुक्त्वा च प्रतिश्राद्धं च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् सास्यं तु गच्छति” मनुक्तेः
तेन प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा “भुक्त्वा चैषां
स्त्रियोगत्या पीत्वापः प्रतिश्राद्धं च । छच्छमब्दं चरेज्
ज्ञानादिति” मनुक्तेः “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च
प्रतिश्राद्धं च । सासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि
वा” ऋ० “शौकरिकव्याधनिपादरजकवृद्धचर्मकारा न
भोज्यान्ना अप्रतिश्राद्धास्तद्व्याधनप्रतिश्राद्धोश्चान्द्रायणं
चरेत्” सुम० “रजकचर्मकारश्च नटो वृद्ध एव च
कैवर्त्तमेदभिज्ञाय सप्रते ह्यन्यजाः सृताः एतेषाञ्च
स्त्रियोगत्या भुक्त्वा च प्रतिश्राद्धं च । पतत्यज्ञानतो विप्रो-
ज्ञानात् सास्यं तु गच्छति” यमः अत्रापवादः “शय्यां
गृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि । धाना-
मस्थान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्युदेदिति” मनुः न
निर्गुदेत् न त्यजेत् “अभोज्यानामपि पुष्पफलशाक
लणकाद्यधान्यानि जलम्यान्यम्बु तडागस्थं गोमस्थं च
पय आदाय न दोष” इति सुमन्तुः तेषाञ्च उपदौकिताना-
मेवादाने न दोष इति प्रा० वि० । “अयाचिताङ्कृतं पाह्य-
मपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्वं कुलटापह्यपतितेभ्यो द्विप-

कथेति" या० कृत्येकवाक्यत्वात् । व्यक्तसक्तम् "गन्धपुष्प-
कथान् शय्यां शकं मांसं पयोदधि । मणिसत्सुौ गृहं
धान्यं पाह्यमेतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूलमेधांस्य
भयदक्षिणा अभ्युद्यतानि पाह्यणि" का० ख० ।
तेनैषामेवायाचिताहुतानां पाह्यता नान्येषाम् । एवञ्च
चण्डालादितोऽपि शय्यादिभिन्नानामुपदौकितानामपि
अप्रतिपाह्यता । शूद्रादिप्रतिपक्षनिषेधस्तु अनापद्येव,
आपदि तु तस्य कर्तव्यता "याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते
संस्कृतात्मनाम् । प्रतिपक्षस्तु क्रियते शूद्रादध्यन्तजन्मनः"
इति "अष्टकिकर्षितः सीदन्निभं वर्षे समाचरेत् सर्वतः
प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्वनयं गतः" इति मनुना तस्या-
भ्यनुष्ठानात् । तत्र स्तेनात् द्रव्यं कथञ्चिदपि न प्रतिपाह्यम्
"योऽदत्तादायिनोऽहस्तां लिप्नेत ब्राह्मणोधनम् याज-
नाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" या० उक्तेः आपदि
शूद्रधनस्य पाह्यत्वेऽपि यच्चाप्यतया न पाह्यता "न
यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रोक्षिष्येत कर्हिदिति" मनुना कर्हि-
चिदत्यनेन आपद्यपि तस्य निषेधात् "ये शूद्राद्विगम्यार्थ-
मग्निहोतृमुपासते कृत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु
गर्हिता" इति मनुक्तेः । तत्र द्रव्यविशेषे प्रतिपक्षनिषेधः ।
'कृत्यव्याहृत्याही न पुनर्मानवो भवेदिति" पुरा० । "शस्त्रं
विस्तं सुरा चाप्रतिपाह्या ब्राह्मणानामन्येषाञ्च" वशि० ।
विस्तं सुरासम्" "मद्यमदेयमपेयमनिप्राह्यमिति" ति० त०
उच्यते । "मणिवसोगवादीनां प्रतिपक्षे सावित्प्रदोत्तरं जपेत्
पञ्चरात्रं, मध्यमे द्वादशरात्रं पयोव्रतः शतसहस्रमसत्-
प्रतिपक्षे" हारो० "हिरण्यं भूमिमन्त्रं गामन्त्रं वासस्तिलान्
एतम् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत्" मनुः ।
अविद्वानित्युक्तेः विदुषो न दोषाय । "किं करिष्यत्यसौ
मूढोऽगृह्यन्नुभयतोमुखीम् । सहस्रं वाक्याः पाशाः क्षुर-
धारासन्निताः पूर्ये वर्षसहस्रे तु पाश एकः प्रसूच्यते ।
एतामवस्थां प्राप्नोति गृह्यन्नुभयतोमुखीमिति म० पु० ।
एतस्य विद्वद्विद्वद्विषये निषिद्धता लब्धाजिनादीनां तु
अप्राह्यशब्देऽप्युक्ते उक्ता । देशकालाविशेषे च प्रतिपाह्य-
णामप्य प्रतिपाह्यता "न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् पुस्तो-
त्रायतनेषु च । निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तोद्भवेद्विजः" तीर्थे
प्रतिपक्षस्याव्यवस्थायो वर्षस्य विक्रय" इति प्रा० त० पु० ।
'पाणीयं पायसं भैक्षं एतं लवणमेव च । सहस्रदत्तं न
गृह्णीयात् तृणं गोमांसभक्ष्यैः" इति का० ख० ।
'नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूर्वेषां" मित्यनेन व्येष्टपुत्रदानप्रतिपक्षयोर्निषेधेन तस्या-
अप्रतिपाह्यता । तथा "न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रति-
गृह्णीयाद्वा अन्यत्वात्तुष्टानात् भर्तुरिति" कृतेः भवत्तुष्टा-
मन्तरेण स्त्रियाः पुत्रस्याप्रतिपाह्यता । परितोषार्थं
विद्वद्व्याहृत्ये तु न दोषः । न प्रतिपाह्यं यज्ञात्
पु० । प्रतिपाह्यद्रव्यादानान् वधौ शौकरिकादौ
चण्डालादौ च पु० । "न भोज्यान्ना अप्रतिपाह्या"
इति प्रागुक्तमुक्तवाक्यम् । "प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे दोष"
इति प्रा० वि० ।

अप्रतिपक्ष ति० नास्ति प्रतिपक्षः प्रतिघातकोऽस्य । १ प्रतिघातक
यूय्ये अप्रतिपक्षे "यस्तु दुःस्वसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
तद्रजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनामिति" मनुः ।

अप्रतिहन्ति ति० प्रतिगतः हन्ति विरोधं सङ्घो वा अत्या० स०
न० त० । १ प्रतिहन्ति यूय्ये "त्वामपतिमकर्मांश्चमप्रतिहन्-
माह्वे" रामा० । प्रतिहन्तिः सहचरः । २ तच्छून्ये च
"सोऽहं वनमिदं प्राप्नोनिर्जनं लक्षणावितः । सीतया
चाप्रतिहन्ति" इति रामा० ।

अप्रतिपक्ष ति० नास्ति प्रतिपक्षः विपक्षः सङ्घो वा यस्य ।
१ विपक्षहीने २ असङ्घे च ।

अप्रतिपत्ति स्त्री प्रतिपत्तिः कर्तव्यतानिश्चयः अभावे न०
त० । इतिकर्तव्यतानिश्चयाभावे "अप्रतिपत्तिविह्वलानि
चेन्द्रियाणि" काद० । २ निययाभावे २ अस्वीकारे
४ व्यपक्षणे ५ स्थूलभावे "उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति"
गौ० सू० । न० ब० । इतच्छून्ये ति० ।

अप्रतिपद ति० प्रतिपद्यते जानाति प्रतिपद-किप् न० त० ।
विकले "सर्वदेवेभ्यो प्रतिपदम्" य० २०, ८ । "अप्रतिपदं
विकलमिति" वेददी० ।

अप्रतिपक्ष ति० न० त० । १ अज्ञाते २ अनङ्गीकृते च ।

अप्रतिबद्ध ति० न प्रतिबद्धः निरुद्धः न० त० । अनिरुद्धे
उद्धाने । [प्रबले २ विपक्षहीने च ।

अप्रतिबल ति० नास्ति प्रतिबलः प्रतिपक्षो यस्य । १ अति-
अप्रतिभ ति० नास्ति प्रतिभा यस्य । १ प्रतिभामुन्ये
२ अप्रगल्भे ३ स्फूर्त्तिमुन्ये ४ प्रत्युत्पत्तिमतिमुन्ये
५ अष्टष्टे ईक्षिते च ।

अप्रतिभा स्त्री अभावे न० त० । वादिप्रतिवादिनोर्वादे प्रत्यसे
वादिनोद्भावितदोषोद्धारणोपायज्ञानेऽपि तत्कालं प्रति-
वादिनः १ स्फूर्त्तिभावकूपे नियमस्यानभेदे "उत्तरस्या
प्रतिपत्तिरप्रतिभेति" गौ० सू० । २ प्रगल्भताभावे च ।

अप्रतिमं लि० नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतस्ये “अनुपमे-
“प्रतिमकर्मणाप्रतिमप्रतिममाह्वे” इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् लि० नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूपः यस्य ।
स्त्रियां ङीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसंबन्धी
न०त० । २ अभावसम्बन्धिभिन्ने । “अथ वा हेतुमन्त्रि-
विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्ति
इत्येते” भाषा० । यस्याभावः स एव प्रतियोगीति वृद्धाः ।

अप्रतिरथ उ० नास्ति प्रतिरथः प्रतियोगी यस्य । १ प्रति-
योधन्युत्थे । नास्ति प्रतिरथः तुल्यः सङ्गन्तार्थत्वेनास्य । २ याता
सङ्गन्तार्थे सामभेदे । “एव सोऽप्रतिरथोऽथ यः स वृहस्पति-
रिति” “ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति” इति च यत० ब्रा०

अप्रतिरथ लि० न प्रतिरुद्धो रथः प्रतिरथः स नास्ति यत् ।
सभेदे इव्यं त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनन्युत्थे
भोगे । “अप्रतिरथं विंशतिवर्षीप्रभोगनिमित्ता हानि-
र्भवति” मिता० ।

अप्रतिरूप लि० नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असङ्ग्ये ।
अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरोभूता कथा
यस्याः । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्य लि० न प्रतिरुद्धं वीर्यं यस्य । अन्यैरनिरोध्य
अप्रतिषिद्ध लि० न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे “अप्रतिषिद्धमनु-
मतं भवतीति” न्यायः सौवर्हराजतौम्वरखड्गमणिमय-
पात्राणामन्यतमेषु अप्रतिषिद्धेषु वेति” आ०त० गोभिलः
“अप्रतिषिद्धानि कदलीपुच्छत्वगादीनि” रघु० ।

अप्रतिष्कृत लि० प्रति+स्कृ-क्त न०त० वेदे प्रत्वम् ।
१ अप्रतिष्ठिते “स वीरो अप्रतिष्कृतः” ऋ० ७.१२.६,
“अप्रतिगतोऽप्रतिष्ठितो वा” भा० २ अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न० नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १ अन्याधारन्युत्थे
स्वधामप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । “स भगवः ! कस्मिन् प्रति-
ष्ठितः स्वे महिम्नोति” न्युते स्वस्यान्याधारन्युत्थत्वात्तत्वात् ।
२ अनाश्रये ३ निष्कले । “सोमविक्रिये विष्टा भिषजे पूष-
योषितम् । नष्टं देवकले दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्ष्णेयौ” मनुः
४ प्रशंसान्युत्थे च लि० । अभावे न०त० । ५ प्रशंसाभावे
स्त्री । अप्रतिष्ठितमथ्यत् । स च विष्णौ उ० । “अपां-
निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठित” इति विष्णु सङ्घ० ।

अप्रतिसंख्य लि० न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोपः ।
अयमेकः अयमेक इत्याकारापेक्षाबुद्ध्याभावेन १ प्रत्येक-
संख्यापक्षभावादनुपलब्धसंख्याके वस्तुनि । प्रतिसंख्या
बुद्धिविशेषः । अभावे न०त० । २ विशेषबुद्ध्याभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध उ० न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोधः ।

१ बौद्धविशेषकल्पिते अबुद्धिपूर्वके भार्वाक्यनाये । तद्विशेषः
बौद्धशब्दे वक्ष्यते । सोऽयम् प्रतिसंख्यानिरोधः “प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्रतिरविच्छेदात्” शा० सू० प्रत्या-
ख्यातः । “अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं
तयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्चेति” तदपि त्वयं प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशश्चेत्याचक्षते । त्वयमपि-
चेतदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्वकः
किल विनाशोभावानां प्रतिसंख्यानिरोधोनाम भाष्यते
तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आवरणाभावमात्रमा-
काशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्रतिरसम्भ
इत्यर्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति-
संख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ
वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, सर्वेष्वपि सन्तानेषु
(ज्ञानप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान
विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निराश्रयो
निरुपाख्योविनाशः सम्भवति सर्वोत्पत्त्यासु प्रत्यभिज्ञावशेन-
अन्यथाविच्छेददर्शनात् अदृष्टप्रत्यभिज्ञास्त्वस्यासु कचिददृष्टे
नान्वयाविच्छेदेन अन्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात् पर-
कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत लि० न०त० । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्तीकृते ।

अप्रतिष्ठत लि० न प्रतिष्ठितोऽभिभूतः प्रतिरुद्धो वा न०त० ।
अन्यैरभिभूते २ अप्रतिष्ठे च । [२ निरवयवे ब्रह्मणि न० ।

अप्रतीक लि० नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णे

अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे
न०त० । १ प्रतीक्षाभावे कार्यजननाय इतरापेक्षया
कालयापनाभावे २ इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न०ब० ।
३ प्रतीक्षान्युत्थे “अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति” यत० ब्रा० ।

अप्रतीत लि० प्रति+इत्-क्त प्रतीतः परिज्ञातः प्रतिगतश्च न०
त० । १ प्रतिगतभिन्ने “सङ्कल्पं वाजिनमप्रतीतम्
ऋ० १.११.७, ६, “अप्रतीतं शत्रुभिरप्रतिगतम्” भा०
“मरुत्वतो अप्रतीतस्य” ऋ० ५.४२.६, “अप्रतीतस्या”
प्रतिगतस्य भा० २ अपरिज्ञाते “देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः”
ऋ० ३.४६.१, “अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्य-
परिच्छिद्यमानः” भा० ३ अपलायिते च ।

अप्रतीति न० अभावे न०त० । ज्ञानाभावे “न स्थोटः प्रतीत्य-
प्रतीतिभ्याम्” सां० सू० ।

अप्रतीत्त लि० प्रति+दा-क्त प्रतीत्तं प्रतिदत्तं न०त० ।

प्रतिदसभिन्ने “अपमित्यमप्रतीचं यदस्मि यमस्य येन
बलिना चरामि” इति अथर्ववेदः ६, ११७, १.

अप्रतीप लि० विरोधे न०त० । प्रतीपभिन्ने अनुकूले ।

अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विश्वासो ज्ञानं वा अभावे न०त० ।

१ विश्वासाभावे “दोषाणां सन्निधानं कपटगतमयं ज्ञेय-
मप्रत्ययानामिति” मिह्वनः न०ब० । २ विश्वासशून्ये ।

“बलवदपि शिक्षितामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” शकु० । ३ ज्ञाना-
भावे पु० । न०ब० । ४ ज्ञानशून्ये लि० । प्रत्ययः-

प्रकृतिनिमित्तकः अर्थबोधकः सुबादिशब्दभेदः न०त० ।

५ सुबादिशब्दभिन्ने सार्थके प्रकृतिरूपे शब्दे “अर्थयद-
धातरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति” पा० ।

अप्रत्याख्येय लि० न०त० । अपरिहायेत्यक्तुमशक्ये ।

अप्रधान न० न प्रधानम् । १ प्रधानभिन्ने मुख्यभिन्ने गौणे ।

“प्रधानकर्म्मण्यख्यायते लादीनाङ्गिर्दिकर्म्मणाम् अप्रधाने
दुहादीनां गत्यने कर्त्तव्य कर्म्मणः” हरिः कर्म्मणोऽप्रधान-
त्वञ्च अप्रधानक्रियाफलान्नयत्वम् । “प्राधान्यं हि विधेयत्व
प्रतिषेधेऽप्रधानतति” भाट्टाः अनुक्तृष्टे अस्य त्रिलि-
ङ्गत्वमपीष्यते । “अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि
पार्थिवम् । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्यादादि सेवाविवर्जितः”
नीति० । ३ प्रधानकर्म्मण्यङ्गे न० “अप्रधानकालं सङ्गदसन्नि-
पातात्” कात्या० १, ७, १५, अयमर्थः । “वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्नीनादर्थित्वनारभ्याधीतमप्याधानमग्निहोत्रादी-
नामङ्गमिति क्त्वा चिन्त्यते किमङ्गं सत् आधानं प्रतिकर्म
प्रतिप्रयोगं च भेदेन कर्त्तव्यम् उत सर्वप्रयोगाणां साधा-
रणं सङ्गदिति । तत्र कर्म्मण्यङ्गत्वे प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म-
भेदेन कर्त्तव्यम् न च वङ्गः कालत्वे नागृह्यमाणविशेषता,
यद्यस्यानन्तरं क्रियते तत्तदर्थमित्यानन्त्यर्थेण विशेषग्रह-
णात् । तस्मात् प्रतिकर्मभेदेनाधानप्राप्ताविदस्यते अप्र-
धानकालं यदङ्गमाधानसङ्गम् तत्सङ्गदेव कर्त्तव्यम् न भेदेन
कर्म्मण आदौ । कृतः ? अस्मिन्प्राप्तात् न चैतत् कस्यचित्
कर्म्मणः प्रक्रमे कर्ममध्ये वा संनिपतितम् येन विशेषग्रहणं
स्यात् किन्तु यदेव किञ्चिदग्निकार्यं निमित्तवशात्-
कामवशाद्वा यथाकामं प्राप्नुम् तदर्थमाधास्येऽग्नीनिर्ति, न
तु किञ्चिदेव कर्मविशेषमभिसंधायाधानम् एवमभ-
सङ्कितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कारण-
वशात् किञ्चित् कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव
भवति प्रथमावस्थायामेव सर्वाथत्वावधारणात् तस्मात्
अप्रधानकालीनत्वात् सङ्गदेव कार्यमिति” कात्या० व्या० ।

अप्रधृष्य लि० न प्रधर्षितुं शक्यः । १ अतिक्रान्तुमशक्ये २ धर्षित-
मशक्ये च । “यदाश्वौषं भोज्यमत्यन्तशूरं हतं पार्थेना-
हवेष्प्रष्टप्यम्” भा० व्या० प० ।

अप्रपन्न लि० न०त० । १ प्राप्तिभिन्ने, २ अनागते, ३ अज्ञाते च

अप्रबल लि० न प्रबलः । प्रबलभिन्ने हीनबले ।

अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न०त० । १ प्रभावाभावे
न०ब० । २ प्रभावशून्ये लि० ।

अप्रभृत लि० न प्रभूतः न०त० । प्रचुरभिन्ने खले ।

अप्रमत्त लि० प्र+मद-क्त प्रमादवान् विरोधे न०त० । साव-
धाने “निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेच्चर” इति स्मृतिः ।
“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” “युक्तश्च वा प्रमत्तश्च
परिरन्नेदिमाः प्रजाः” इति च मनुः २ विष्णौ पु० “अपां
निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठितः” विष्णु सह० “अप्रमत्तो-
ऽधिकारिभ्यः कर्म्मण्यङ्गं फलं यच्छप्रमत्तः” इति
भा० । २ मद्यादिना प्रमत्तभिन्ने लि० ।

अप्रमय पु० न प्रमीयते प्र+मि-अच् वेदे नाप्त्वम् । अप्रमेये
“मनसैवानुद्वेद्यमेतदप्रमयं भुवम्” शत० ब्रा० “अप्रमयम-
प्रमेयम्” भा० ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । प्रमाज्ञानभिन्नभ्रमादि-
जनके वाक्यादौ । तानि च “वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं
धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं
कस्यस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणमिति” स्मृत्युक्तवेदादिप्रमाण
भिन्नानि चार्वाकादिवचनानि “नद्यां शिलाः तरन्तोत्वादीनि
प्रमाणान्तरविरुद्धार्थकानि वचनानि” च । एवं पित्तादि
दुष्टानि इन्द्रियाणि आभासकलितानि लिङ्गानि च ।
“प्रमाणलाप्रमाणत्वे” इत्यादि भीमांसा ।

अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावार्थे न०त० । १ प्रमादाभावे
“अप्रमादेन गन्तव्यं कान्तारेषु नदीषु च” इति “अप्र-
मादश्च कर्त्तव्यः सर्वभूतेषु नित्यशः” इति च रामा० ।
न०ब० २ प्रमादशून्ये लि० “माता च मम कौशल्या ।
कुशलं चाभिवादयन् । अप्रमादं च वक्तव्यमिति” रामा०
“प्रमादश्च कर्त्तव्येषु अकर्त्तव्यत्वभ्रमेण ततो निवृत्तिः ।
अकर्त्तव्येषु च कर्त्तव्यत्वभ्रमेण तत्र प्रवृत्तिरिति”
मङ्गूपादयः । [प्रमादहीने स्त्रियां ङीप् ।

अप्रमादिन् लि० न प्रमादयति प्र+मद-णिनि न०त० ।

अप्रमायुक् लि० प्र+मि+उण् आप्तवे युच् सार्थे कन् न०त० ।
अपरिच्छेदके । “कथोत्वप्रमायुक् रथयुतमनागमम्” अथ०
१६, ४४, २ ।

अप्रमित लि० न प्रमितः न० त० । १ अपरिमिते २ अनुपलब्धे च ।

अप्रमीय लि० प्र+मा-वा० कर्मणि श० न० त० । अप्रमेये ।

“गजाजिह्वयाः वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते” श्रुतिः ।

अप्रमूर लि० प्र+मूर्च्छा-क्तिप् प्रम्ः मूर्च्छा अस्वर्थे कुञ्जादि० र
न त० । १ मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते । “ते हि वसो वस-
वानास्ते अपमूरा महोभिः क० १, ६०, २, “अप्रमूराः
अमूर्च्छिताः” भा० ।

अप्रमृष्ट लि० प्र+मृष्ट-क्त न० त० । १ असोदे अक्षान्ते ।
प्र+मृज-क्त न० त० । २ अष्टे ३ अप्रोच्छिते प्र+मृज-
क्त न० त० । ४ अक्षान्ते च ।

अप्रमृष्ट लि० न प्रमृष्टः प्र+मृष्ट-क्यप् न० त० । १ बाधित-
मशक्ये । “सुदामं तद्रेकुणो अप्रमृष्टम्” क० ६, २०, ७ ।
“अप्रमृष्टं केनाप्यबाध्यम्” भा० ।

अप्रमेय लि० प्रभातं जातं परिक्षेत्तुं वा योग्यं न० त०
१ अपरिक्षेद्ये २ बहुसंख्यकयोग्यवति ३ इदमिथमिति
निश्चेतमशक्ये “त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वय-
म्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभुः” मनुः
“स्वयंभुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य” कुल्लू० । १ अग-
कच्चाप्रमेयञ्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः” मनुः । ४ ब्रह्मणि
न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातृमशक्यत्वात् । वेदान्ति-
मते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्था-
पत्तियोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाण-
चक्षुरादिव्यता रूपाद्यभावात् “अशब्दस्यैवैवमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमश्वत्थं यदिति” श्रुतौ तस्य रूपाद्य-
भावस्योक्तेः । नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिनिष्ठाभावात्
“असङ्कोऽयं पुरुष” इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गमन्योक्तेः
नाप्युपमानगम्यता निर्दिष्टकत्वेन, तद्विज्ञेयत्वे सति तदुक्त-
भूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्त्वाभावात् । न
वार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिदस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैव-
ार्थस्यापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्विज्ञेयत्वभावेन तत्र तदसम्भ-
वात् । न्यायमते च अर्थापत्तेर्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानु-
मानेष्वन्तर्भावेण तद्विज्ञेयस्य तत्त्वाभावात् । योग्यालब्धे-
शभावमात्रप्रमाणात्वात् परब्रह्मण्यस्य सदात्मकत्वेनाभाव-
रूपाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र
शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव “यद्वाचा न मनुते
येन वागयुद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते”
इति श्रुत्याऽस्य वागविषयत्वं निराकृतम् । न च लक्षणया
तद्बोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निष्पन्नत्वे तत्किञ्च-

प्रयुज्यते । अतएव “ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे
गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः
परे” इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरतामन्यत्वमस्यो-
क्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धः ? कथं वा
“तन्मौपनिषदं पुरुषं वेदेति” श्रुतौ “शास्त्रयोनित्वादिति”
शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्देद्यत्वस्य संगच्छताम् ?
शास्त्रजनितचुष्टौ तस्य विषयिकरणात् तथात्सङ्गतेः । तथा
च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-
चेतन्यविषयतापि यथोक्तं “फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-
वृद्धिर्निराकृतम् ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय रसिव्याप्तिरपेक्षि-
तेति” फलति प्रतिविम्बति वृद्धिस्तौ फलं विदाभाससदृश-
प्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारवृद्धिस्त-
प्रतिफलितेन विदाभासेनैव प्रकाशयता, न तथा, ब्रह्मण्यस्व-
कथयता तस्य इतराप्रकाशयत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाशयता न तु
तत्त्वान्यापेक्षास्ति । परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव वृद्धिश्चेरपेक्षा-
मात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्देद्यता इत्यसम्भयश्रुति-
सामञ्जसम् । वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा
काचित् दृग्मस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वा-
दस्य शास्त्रवेद्यता । “मनसैवानुद्वेद्यमिति” श्रुतेस्तस्य
मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि “तत्त्वमस्यादिवाक्योऽयं ज्ञानभोक्तस्य
साधनमिति” शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापे-
क्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-
ज्ञानः । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् “अवाङ्-
मनसगोचरमिति” वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्यात् । मनो-
विषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशायैव मनोवृत्तिमात्रवेद्यताभि-
प्रायेण, तदवच्छिन्नविदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता
“यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते” इति श्रुतेस्तथार्थ-
त्वात् । जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-
मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिष-
द्देद्यतोक्तिः । तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्याव-
धारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचि-
दनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तद्विज्ञेयत्वस्य परिमातृ-
मशक्यत्वात् दुष्टागमावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+क्ते
यत् न० त० । अपरिक्षेद्ये “यदाश्रीषं वासुदेवायुर्जुनो
तो तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्” भा० आ० प० ।

अप्रयत्न पु० प्रकटो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न० त० ।
१ प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न० ब० । २ प्रयासमन्ये लि० ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय” मनुः ।

अप्रयुतं ति० प्र+पु-मिश्रणे अमिश्रणे च क्त न० त० । १अ-
पृथग्भूततया युते ऽपृथग्भूततया युते च ।

अप्रयुत्वनं वि० प्रत्यु-ट्यग्भावे ज्ञानि न०त० । अट्यग्-
भूते “पञ्चमिदमद्वैतप्रयुत्विभिः” ऋ० ई, ४८-१०,
“अप्रयुत्विभिरट्यग्भूतैः” भा० ।

अप्रलम्ब न० प्रलम्ब-घञ् अभावे न० त० । १ विलम्बा-
भावे शङ्घे ऽतदति ति० हलायुधः ।

अप्रवर्त्तिन् वि० न प्रवर्त्तितुं शीलमस्य ताच्छब्दोऽस्ति ।
 १ प्रवर्त्तिमान् शून्ये न सन्नते शिच्छेदराहिते स्त्रियां डोप्
 ४ अनुच्छिन्नौ “भैतदस्मिन् संवदिशाः अप्रवर्त्तीति”
 ह० उ० । “यथं वाच स योऽयमलङ्कारो दयाकागस्तदेतत्
 पूर्णमप्रवर्त्ति अप्रवर्त्तिनोऽश्रियं लभते य एवं वेद” इति
 छा० उ० । “अप्रवर्त्ति अनुच्छिन्तधर्मकमिति” भा० ।

अप्रवीत त्रि० प्र० प्र०-प्रजननादिषु क्तान् ० १ अजाति ।
 गर्भधारणेन गतसारभिन्नायां २ अकामितायां च स्त्रियां
 स्त्वो । “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तित्त्य-
 लज्जिता व्यङ्गाऽप्रवीतेति” कात्या० ७.६. १४, “अप्रवीता
 यी गतिजननकान्त्यादिषु अत्र प्रजननार्थः प्रगङ्गात् वाक्य-
 शेषाच्च प्रजाता हि गतसारा भवति नोपभोगमात्रेण ।
 तस्मादप्रवीताऽप्रजातेति हर्तिस्वामी । अकामितेति कर्कभा०
 ४ अयातयाभायां स्त्रियाम् “सा स्यादप्रवीता वाग्व्या एषा
 निदानेन यत् सहस्रो अजातयास्त्री वा इयं वागयात-
 यास्त्री अप्रवीता, तस्मादप्रवीता स्यादिति” शत० ब्रा०
 ५ अनुपगते त्रि० “यदप्रवीता दधते ह गर्भम्” ऋ०
 ४.७.६, “अप्रवीता अनुपगता” भा० । [निवृत्ते ।

अप्रवृत्तं त्वि० न प्रवृत्तः विरोधे न०त० । प्रवृत्तिमङ्गित्वे
अप्रवेदं त्वि० नास्ति प्रवेदः लाभोयस्य । १ दुर्लभे ।
'अतस्त्वं अप्रवेदे इति माह कस्माच्च न त्वस्त्वं प्रलाभीर्मानं
इदं पुटं कश्चन प्रविदतेत्येवैतादाह' इत० ब्रा० "नास्ति
प्रवेदः प्रलाभः ययोः दुर्लभे" इति भा० ।

अप्रगस्तस्त्विति० न प्रगस्तम् विरोधेन० त० । १ प्रगस्तमिदं
अप्रकृष्टे २ इष्टे “अप्रगस्तञ्च कत्याभु मासमाधीत भैक्षभुक्”
मनुः । ३ निन्दिते च “अप्रगस्तं निशि स्नानं रात्रौ-
रन्यत्र दर्शनादिति” परा० । ४ जीथे “पान्ति मित्वावरु-
णावद्याज्यत ईमर्यनोअप्रगस्तान्” ऋ० १, १६७, ८,
“अप्रगस्तान् क्षीणात्” भा० । यावत्पदार्थस्य यत्
उचितत्वं ततोऽन्यत्वे अस्य प्रवृत्तिः ।

अप्रसक्त वि० न प्रसक्तः अभिनिवेशयुक्तः संबद्धो वा ।

१ अभिनिवेशशून्ये, आग्रहरहिते २ प्रसङ्गरहिते च अप-
सक्तनिषेधानुपत्तेरिति भीमांसा । ३ असंबन्धे ।

अप्रसक्ति स्त्री अभावे न०त० । प्रसङ्गाभावे न०व० ।
प्रसङ्गशून्ये त्रि० प्रसक्तिरापहः प्राप्तिश्च ।

अप्रसङ्गं पु० अभावे न० त० । शब्दव्याभावे । न० ब० । शब्दव्युत्पत्त्ये त्वि० । प्रसङ्गः उत्तराभिधाने सङ्गतिभेदः अभावे न० त० । शब्दव्याभावे । न० ब० । शब्दव्युत्पत्त्ये त्वि० । “अप्रसङ्गाभिधाने च श्रोतुः श्रद्धा न जायते” इत्याः ।

अप्रसन्न ति० न० त० । १ प्रसादशून्ये २ अस्वच्छे ३ चित्त-
प्रसादशून्ये ४ स्फूर्तिहीने ५ असन्तुष्टे च ।

अप्रसाद्य त्रि० न प्रसादयितुं योग्यम् । ! प्रसादयितुम्
योग्ये तीव्रकोपयते ।

अप्रसाहं पु० न प्रसह्यतेऽभिभूयते प्र+सह-कर्मणि षञ् ।
 १ अतिष्ठादिना अनभिभूयमाने “पश्चादग्नेः संविशति
 चर्मणि स्थागुह्ये वा वाचंयमोऽप्रसाहः” ङा० उ० ।

“न प्रसह्यते नाभिभूयते स्थाव्यानिष्टप्रदर्शनेन” भा० ।
 अप्रसिद्ध वि० न०त० । १अनिष्टान्ते २अविख्याते च “अथ
 प्रसिद्धं यगसे हि पुंसांमिति” कुमा० ।

अप्रसृत वि० स प्रसृतः । १ विस्तारमूढ्ये प्रसरमूढ्ये ।

अप्रस्तुत वि० न प्रस्तुतः । १ अनिष्टत्रे २ कार्यसाधनायानु-
द्युक्ते ३ अप्रकान्ते ४ असंस्तुते च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री सा०द० उक्ते अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणानिदि
 'कचिद्विशेषः सामान्यात् १, सामान्यं वा विशेषतः २ ।
 कार्यान्निमित्तं ३ कार्यञ्च ४ हेतोरथ समात् समम् ५ ॥
 अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्व्यतिरेकपञ्चा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा
 स्यात्' । 'पादाहतं यदुत्थाय मूर्ध्नि नमधरोहति । स्वस्थादे-
 वापमानेऽपि देहिनस्तद्धरं रजः' ॥ अत्राकादपेक्षया रजो-
 ऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । 'सगियं
 यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ? ।
 विषमप्यमृतं कचिद्वेदमृतं वा विषभीश्वरेच्छया' ॥ अत्रे-
 श्वरेच्छया कचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं, हितका-
 रिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।
 एवञ्चात्राप्रस्तुतप्रशंसाभूलोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रसिद्ध-
 मेव वस्तु प्रतिविग्नत्वेनोपादीयते । इह तु विषाकृतयोर-
 मृतविषीभावस्याप्रसिद्धेन तस्य सद्भावः ॥ "इन्दुर्लिप्त इवा-
 ह्मणेन, जडिता दृष्टिर्दृग्गीणामिव, प्रक्षामादपिमेव विद्रुम-
 दलं श्यामेव हेमप्रभा । कार्कश्यं कलया च कीकिलबधूकण्ठे-
 ध्रुव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्त शशिनां वर्हा सगर्हेव

मनु ॥ "अत्र संभाव्यमानेभ्य इत्यादिगताङ्गनलिप्रत्यादिभ्यः कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते । 'गच्छामीति मयोक्त्या गृह्यता निःश्वससुत्रे-
किणं त्वक्ता तिर्यग्वेक्ष्य वाय्वकलपेणैकेन सां चक्षुषा ।
अथ प्रेस मदपितं प्रियमसौष्टन्दे त्वया बध्यतामिह
स्नेहविवर्द्धितो गृह्यशिशुः सोत्प्राप्तमाभाषितः ॥" अत्र
कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम् । तल्लेऽप्रस्तुते
तल्लभाभिधाने च द्विधा स्नेपमूला सादृश्यमात्रमूला च ।
स्नेपमूलमपि समासोक्तिविशेषणमात्रस्नेपे, स्नेपविशे-
षस्यापि स्नेपे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ "सहकारः
सदामोदो वसनश्रीममन्वितः । समञ्जुलरुचिः श्रीमान्
प्रभूतोत्कलिकाकुलः" ॥ अत्र विशेषणमात्रस्नेपवशादप्रस्तु-
तात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः
"पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यादि प्रणयनेन
महानपि स्यात् । अयुद्धरेत्तदपि विश्वसितोऽपीत्यं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन" ॥ अत्र पुरुषोत्तम-
पदेन विशेष्येणापि स्निष्टेन प्रचुरप्रसिद्धा प्रथमं विश्वपुरेव
बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । सादृश्य-
मात्रमूला यथा । "एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः
कुष्माभिधावन्ति । अस्वरमाष्टतिशून्यं हरि हरि शरणं
विधेः कुरुणा" ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः
प्रतीयते । इयं कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा
"धन्याः खलु वने वाताः कल्लारसमृग्गीतलाः । राममि-
न्दीवरश्यामम् ये स्मृग्न्यनिवारिताः" ॥ अत्र वाता
"धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य
सम्भवासम्भवेभयरूपतया लिप्रकारेणम् । तत्र सम्भवे
उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । "कोकिलोऽहं
भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयि-
ष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः" ॥ अत्र काककोकिलयो-
र्वीकोशक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । उभय-
रूपत्वे यथा । "अनल्लिङ्गहाणि भूयांसि कष्टका बहवो
बहिः । कथं कमलनालस्य मा भूयन् भङ्गुरा गुणाः" ॥
अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदयारोपणम् विना कमलनालान-
ल्लिङ्गहाणाम् गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्येषान्तु
सम्भवीत्युभयरूपत्वम् ।

अप्रहृन् लि० न प्रहृन्यते अप्र+हृन् क्त न०त० । अलुसे
(खिन्न) इति ख्याते अकटभूयादौ । "ईषद्वीतं नवं श्वेतं
सदृगं यन्मधारितम् निस्तेजकालालितश्चाप्रहृतं वासउच्यते"

इति विधा० पा० उक्ते वामोभेदे अकृतमिति पाठान्तरम् ।
अप्रहृन् लि० न प्रहृन् प्र+हृन् क्तिप् न०त० क्तिव्यां डीप् ।
'कार्यानाशके तदनुग्राहके 'त्यमेको अप्रहृणं गृणीषे श्व-
साम्प्रतिम्" ऋ० ई, ४, ४ । "अप्रहृणमनुग्राहकमिति" भा० ।
अप्राकृत लि० प्रकृतेरागतम् अण् प्राकृतम् न०त० ।
१ प्रकृतिकार्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृतः स्वभावस्य
अयम् अण् न०त० । २ स्वभावसम्प्रतिभिन्ने अस्मान्ये
मनुष्यादौ च । [अधमे ।
अप्रागृ लि० न प्रागृः प्रधानः विरोधे न०त० । येषभिन्ने
अप्राण लि० नास्ति देहादुक्रान्तात्वात् प्राणो यस्य । ऋते
शवे । सर्वथा प्राणमन्ये २ ईश्वरे पु० अप्राणोऽहमनो
बुद्धिरिति" श्रुतिः ।

अप्राप्त लि० न प्राप्तः प्रमाणात्प्राप्तगतः । १ प्रमाणान्तरान्वगतं
"अप्राप्तप्रापकेविधिरिति" "अप्राप्ते तु विधीयन्ते बह-
वोऽप्येकयत्रतः" इति च मीमांसा । २ अनागतं च ।

अप्राप्तकाल लि० न प्राप्तः कालोऽस्य । अप्राप्तसमये ।
"अवयवविपर्ययासवचनमप्राप्तकालमिति" गो० सू० उक्ते
२ समाजोभयामोहादिना व्यत्यस्ताभिधानरूपे वादिदोषभेदे
च । प्रतिज्ञाहेतुदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि
वादसमयः । तेषां व्युत्क्रमकधने वादिनो नियमः ।

अप्राप्तप्रापक पु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप-
णिच्-खलुन् ईत० । प्रमाणान्तरेणान्वगतस्य यागादीना-
मिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे ।
तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वम्
भवति च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्यं, यागे
इष्टसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा ।
अप्राप्ता दस्यावस्था यस्य ततः स्वार्थे कन् देवकवत्
उत्तरपदलोपः । २ अप्राप्तदस्यावस्थे यत्सु "पादश्चाप्राप्तके
देयः" स्मृतिः "अप्राप्तके अप्राप्तदस्यावस्थे" इति रघु० ।

अप्राप्तव्यवहार लि० न प्राप्तः व्यवहारयोः कालोऽस्य ।
"अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवर्षकं" इति दत्तोक्ते
अपूर्णाषोडशवर्षवयस्के वाके "गर्भस्थैः सद्योज्ञेय आष्ट-
मात् वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोडशादयार्कं पौगण्ड्यश्च
निगद्यते । परतोव्याहारतः स्वतन्त्रः पितरादृते इति"
नारदः । "अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्यवविर्जितम् ।
न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च" कात्या० स्मृतिः ।
अप्राप्ता स्त्री न प्राप्तः विवाहप्रशस्तकालोऽस्याः पृ० उत्तरपद-
लोपः । अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालायां कुमार्याम् ।

“उत्कटायाभिरूपाय वराय सहयाय च । अप्राप्तामपि तां कन्यां तस्मै दद्यादाथाविधि” मनुः “अप्राप्ताम् अप्राप्त विवाहप्रशस्तकालाम्” उ०त० रघुनन्दनः ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ लाभभावे “तदप्राप्ति-महादुःखविलोनाशेषपातका” का०प्र० २ प्रमाणान्तरतो-ज्ञानाभावे “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सतीति” सीमां ३ असम्भवे “प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरीधाप्राप्ति-रिति” शा०स्त्र० । “अप्राप्तिरसम्भव” इति भा० । ४ अनुपपत्तौ च “समुदायहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः” शा०स्त्र० । समुदायाप्राप्तिः समुदयभावानुपपत्तिः भा० । न०ब० । ५ लाभान्नून्ये त्वि० ।

अप्रामाणिक त्वि० प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाणं वेद वा ठञ् न०त० । १ प्रमाणासिद्धे २ प्रमाणानभिज्ञे च स्त्रियां ङीप् । “अप्रामाणिकीयमनवस्थेति” सां०भा० ।

अप्रामाण्य न० अभावे न०त० । १ यथार्थबोधकत्वाभावे “अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दस्वनोर्वियोगः” पदा० अप्रामाण्यहेतुकानुष्ठानाभावे च “अननुष्ठानलक्षणमप्रा-माण्यम्” सां०स्त्र० ।

अप्राप्ति त्वि० प्रकरणेण अय्यते हिंस्यतेऽसौ प्र+अम-णिच्-कर्मणि इन् न०त० । अहिंसिते, “अप्राप्तिसत्योमघयन्” । ऋ० ८, ६०, ४, “अप्राप्तिसत्यः अहिंसितसत्यः” भा० ।

अप्रायु त्वि० प्र+इण-उण् न०त० । अगन्तरि, “अमक्षप्रा-युशोरक्षितारो दिवेदिवे” ऋ० १, ८६, १, “अप्रायुवः अप्रायवः अगच्छन्तः वेदे तन्वादित्यादुवङ्” भा० ।

अप्रायुस् त्वि० न प्रकटं प्रगतं वाऽऽयुर्थस्य । १ प्रकटायुभिन्ने ऽगतायुभिन्ने च । “नक्तयः सुदर्शतरोदिवातरादप्रायुपः” ऋ० १, १२७, ५ ।

अप्रिय न० विरोधे न०त० । प्रियभिन्ने इष्टभिन्ने स्वभा-तोद्दिष्टे दुःखे “न ह वै सगरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-हृतिरस्ति” श्रुतिः “तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये” इति मनुः । २ तत्साधने वचनादौ त्वि० “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” “पाणिपादस्य साध्वी स्त्री नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्” इति च मनुः । (सिद्धिः) षट्कीमत्स्ये स्त्री शब्द र० । प्रिय-हेतुत्वाभावात्तस्यासत्तात्वम् । [जकशक्यप्रयोक्तारि

अप्रियंवद त्वि० विरोधे न०त० । कटुवाक्यवादिनि उद्दे-अप्रियवादिन् त्वि० अप्रियं वदति वद-णिनि इत० स्त्रियां ङीप् । । कटुवाक्यवादिनि उद्देजकशक्यकथके ‘माता

यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनीति” चाणक्यः ।

अप्रीति स्त्री अभावे न०त० । १ सन्तोषाभावे, २ दुःखे, “प्रोत्यप्रीतिविषादाः प्रकाशप्रवृत्तिनिवसार्थाः” इति सां०का० । “प्रीतिः सुखं प्रोत्यात्मकः सन्वयुषः, अप्रीति-र्दुःखमप्रोत्यात्मकोरजोगुणः” इति सां०त०कौ० ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्राप्ता राक्षसीम् अत्या०स० न०त० । तलस्याम्, अप्रेतराक्षसीयन्दे २५४ पृष्ठे विस्तरः ।

अप्रेमन् पु० न प्रेम विरोधे न०त० । क्लेशविरोधिनि द्वेषे ।

अप्रौढ त्वि० न प्रौढः न०त० । १ अप्रवृद्धे २ अपटौ च ।

अपु त्वि० आप-बा०वृ० ष्ट० ह्रस्वः । प्राये ‘अमोषां चित्तं’ प्रतिलोभयन्ती गृहाण्यङ्गान्यप्रेपरेहि” ऋ० १०, १०३, १२, “हरिमाणं तेऽङ्गेभ्योऽप्यामन्तरोदरात्” अथ० ६, ८, ६ अपु त्वि० अपः सनोति सन-ड । १ अपां विशेषगुणीभूते रसे ‘पृथिव्याः पुरीषसङ्गोनाम’ य० १४, ४ । “अङ्गोनामापां सारभूते रस” इति वेददी० । आप इव निर्मलतया सन्त्यते संबध्यते सन-बा०ड । २ रूपे निरु० ।

अप्सरःपति पु० ईत० । १ इन्द्रे अक्षरापतिरथ्यत् ।

अप्सरम् स्त्री व०व० अङ्गाः सरन्ति उद्गच्छन्ति इ-असुन् । समुद्राद्विष्मृतायां स्वर्गेश्यायाम् “अप्सु निर्मथनादेव रसात्त-स्माद्वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्चेड । तस्मादप्सरसो ऽभवन्” इत्युक्तेस्तासां तथात्वम् । “एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः” रघुः “आराधितोऽङ्गा मनुरप्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः स-निमेषचिह्नाः” इति माघः । तासां च नाच्यकर्म उत्तिः । तासु प्रधानतया हादग वज्रिपुराणे दर्शिताः “उर्वशी मेनका रम्भा मिथिकेशी हृलम्बुषा विश्वाची च एताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा भानुवत्यबला रम्या हादशाप्सरसः शुभाः” इति गणभेदनामाध्याये । अत्र शुभा इति विशेषणात् अन्या अपि । तासु “उर्वशी मेनका रम्भा एताची पुङ्गिकास्थला सुकेशी मञ्जुघोषा च महारङ्गवतीति च” इति सा० पु० “अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिङ्घिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला सुनिः । कद्रुश्च मनुजव्याघ्र । दक्षकन्याः स्योदश” इति कश्यपपत्नीरभिधाय । “इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः” इति गन्धर्ववंशशभिधाय च “इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्ड्रलक्षणम् प्रधाऽङ्कृत महाभागादेव देवर्षितः पुरा । अलम्बुषा मिथिकेशी विद्युत्पुष्पा तिलो-त्तमा । अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्गङ्गानोरमा । केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा । सुप्रिया चातिबाहुश्च”

इत्युक्तम् भा०आ०प० । एतासाञ्च चतुर्होतृपत्ति
स्थानानि क दम्ब्यां वर्णितानि “यथा विबुधसङ्घन्यपसरसो
नाम कन्यकाः सन्तीति तासां चतुर्दश कुलानि एकं भगवतः
कमलयोनेर्मनसः ससुत्पन्नम्, अन्यद्देव्यः सन्भूतम्, अन्य-
दग्नेरुद्भूतम् अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदस्त्रतान्मथ्य-
मानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो
निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यद्भूमेरु-
द्भूतम्, अन्यत् सोदामनीभ्यः प्रसूतम्, अन्यद्भुना निर्मि-
तम्, अपरं मकरकेतुना ससुत्पादितम्, अन्यत् दलस्य
प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वौ सुते सुनिररिष्टा
च बभूवतः, ताभ्यां गन्धर्वः सह कुलद्वयं जातम्
एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि” एतन्मूलं तु विस्तरभया-
चोक्तम् । २दिशि ३ उपदिशि च तयोर्जलहेतुत्वात्तथा-
त्वम् “पुङ्गिकास्थला च क्रतुसागरसाविति” य०
१५, १५, “पुङ्गिकास्थला क्रतुस्थला चाप्सरसौ दिगु-
पदिगुपे परिचारिके” इति वेददी० । “अप्सरसाविति
दिक् च उपदिक् आह” श्रुतेस्तथात्वम् । “मेनका
वै अप्सराकूपिणीति” भाष्यप्रयोगात् अप्सरसाविति श्रुति
निर्देशाच्च नित्यवज्जवचनान्तेत्युक्त्यर्थः कचिदेकवचनान्ताऽपि

अप्सरसीर्थं वि० ईत० । १ तोथभेदे ।

अप्सरा स्त्री अप्सं रूपमस्यस्याः प्राशस्ये कुङ्गा०र । दिव्य-
रूपवत्यां स्वर्गस्यायाम् “उद्भिन्ती” संजयनीमप्सराम्”
अ० ४, ३८, १ ।

अप्सरायमाणा स्त्री अप्सरस इवाचरति देहसौन्दर्यादिना
अप्सरस+कण्ड-सलोपः कर्त्तरि शानच् । अप्सरस्तुल्य
सौन्दर्यवत्यां स्त्रियाम् ।

अप्सव वि० अप्सं जलरसं वाति हिनस्ति वा-कईत० । जलरस-
शून्ये ससृष्टे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम् । “ये अप्सव-
मर्त्यं चित्तराधसस्तेनो रासन्ताम्” ऋ० १०, ६५, ३ ।

अप्सव्य पु० अप्सु भवः “अपोयोनियन्मृतपः” वार्त्ति०
सप्रत्या अलुक्, यञ् । जलभवे ।

अप्सव् वि० अप्सु अपसावने तेजसि सस्ति स्वपिति ससकिप्
७त० । १ रूपे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च ।

“शीर्णा शिरोऽप्सुसाप्सो अर्दयन् शृन् बभस्ति हरिते-
भिरप्सभिः” अ० ६, ४६, २, “जावेव पत्य उग्रतो सुवासा
उवा हस्तेव निरिणीते अप्सः” ऋ० १, १२४, ७ ।

अप्सा वि० अपोजलानि सनति ददाति सन-विट् । जल-
दातरि “आषाढं युत्सु घृतनासु पदिं स्वर्गमश्नामिति”

ऋ० १, ६१, २१, “अप्सां जलानां दातारम्” भा० ।

“पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्साः” ऋ० ६, ८४ ।

अप्सु वि० नास्ति षु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य । रूपरहिते

“मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि” ऋ० ७, ४, ६,

अप्सवः रूपरहिताः” भा० । अप्राशस्ये न०ब० ।

अप्रगस्तकूपे असुरे, “अप्सु जितः” अप्सु जिच्छब्दे दृश्यम् ।

अप्सुचित् वि० अप्सु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निव-

सति-जि-किप् अलुक्श० । अन्तरिक्षवासिनि देवादी

“वे देवासो दिव्येकादश स्य पृथिव्यामेकादश स्य अप्सु-

क्षितो महिर्नैकादश ऋ० १, ३६, ११, य० १८, ६, च

“तद्धेतुत्वात् तात्स्थ्यम् अप्सु अन्तरिक्षे क्षियति निव-

सन्तीति” भा० । [डीप् । जलचरे ।

अप्सुचर वि० अप्सु चरतीति चर-ट् अलुक्श० । स्त्रियां

अप्सुज वि० अप्सु जले तद्धेतो अन्तरिक्षे वा जायते जन-ट्

अलुक्श० । १ जलजाते २ अन्तरिक्षजाते “यदग्ने । दिविजा

अप्सु षुजाः” इति ऋ० ८, ४३, २८, “अप्सुजा अन्तरिक्ष-

जाता” इति भा० ।

अप्सुजा पु० अप्सु-जायते जन+विट् अलुक्श० । अथे

“अमृतावाप्सतो वज्रैर्वेदेभ्योऽण्डाञ्च गर्भतः । मास्त्रो-

हयानामुत्पत्तिः सप्रधा परिकीर्त्तिता” इत्युक्तेस्तस्य बाध्य-

जातत्वात्तथात्वम् “संशितो अप्सु षुजा ब्रह्मा सोम

पुरोगवः” य० २३, १४, “अप्सुजा अमृ” इति वेददी० ।

२ वेतसे तस्य जलरसमीपजातत्वात् तथात्वम् “अप्सुयो-

निर्गा अम्रोऽप्सुजा वेतस” इति शत०ब्रा० । ३ जलजात-

मात्रे वि० ।

अप्सुजित् वि० अप्सुन अप्सुरान् जयति जि-किप्

अलुक्श० । अन्तरिक्षस्थासुरजेतरि “सुपारः शुश्रवस्तमः

समप्सुजितः” ऋ० ८, १२, २, “अप्सुजितः अन्तरिक्षवर्त्त-

मानानामप्सुराणां जेतारः” भा० ।

अप्सुमत् वि० अप्सु आपः जलानि सन्यस्य “अपोयोनि-

यन्मृतपः” वार्त्ति० सप्रत्या सतप् अलुक्श० च ।

१ जलसंश्लेषे आधारज्यभागे । “अप्सु मन्वावाधाराज्यभागा-

विति” सि०कौ० । २ यथेष्टं जललब्धिरि च “न ह्यप्सु

मैत्र्यप्सुमान् भवति, का०उप० । मरुस्थलीष्वपि यथेष्टो-

दक्यान् भवतीति” आनन्दगिरिः ।

अप्सुयोग पु० ७त० अलुक्श० । जलेषु योगे । “जिष्णवे

योगायाप्सुयोगैर्वैशुनजम्” अथ० १०, ७, ५ ।

अप्सुयोनि वि० अप्सु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्श० ।

१ जलभवे २ अथे पु० 'अशुभोनिर्वाहः' इति शतः
ब्रा० । जलजलमयस्य अशुभजाशब्द उक्तम् ।

अप्सुषट् लि० अशु जले कारणत्वेन सीदति सद-किप्
वेदे षत्वम् । जलस्ये अशु 'चन्द्रमणिं चन्द्रधं हरिप्रतं
वैश्वानरमशुषट्' इ० ६, २, ५ ।

अप्सुषोम पु० अशु अङ्गिः सोम इव पवित्रत्वात् "सुपां सु"
पा० व्यत्ययेन सप्रमी अलुक्समा० वेदे षत्वम् । जलपूर्णे चमस-
भेदे "अशुषोमानाम चमसाद्यात्वालदेशे अङ्गिः पूर्णा"
इति ता० ब्रा० द्राह्यायणसूत्रम् । "पूर्णपात्वान् समव-
ष्टयन्ति यानेकेऽसुषोमा इत्याचक्षते" शत० ब्रा० ।

अप्सुसंशित पु० अङ्गः संशितः वि० व्य० अलुक्समा०
जलनिमित्तभते विष्णु क्रमेऽन्तरोक्षे "विष्णोः क्रमोऽसि
सपत्नमसुसंशितो वरुणतेजाः" अथ० १०, ५, २३, १ ।

अफल लि० नास्ति फलं पुष्पप्रभवं धर्मप्रभवं सुखादिकं वा यस्य ।
१ वन्ये फलकाले फलमन्ये (राड़ाठले) २ धर्मकार्यसुखादि-
मन्ये ३ निष्फले च । 'यथा घातः फलः स्त्रीषु यथा
गौर्गवि चाफला । यथा चास्ते फलं दानं तथा विप्रोऽन्ध-
चोऽफल इति' मनुः । अफलं दानमाह मनुः "धृते" वन्दिनि
मन्ने च कुर्वेद्ये कितवे शठे चाटचारणदासेषु दत्तं भवति
निष्फलमिति" हारीतः । "अथासद्व्यदानमस्त्वयि दत्त्वा
परितप्यते तर्हि दानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति यज्ञ
तन्मात्रं परितृप्तं यज्ञ सोपधं ददाति अन्यथावितमत्वं
यज्ञापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यज्ञ दत्त्वा
प्रकीर्त्तयते अयदानं यज्ञाश्रया ददाति क्रोधाद्राजसं
यज्ञाक्रय ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचं
यज्ञावज्ञातं ददाति वावजानीते मूर्खोऽस्त्वामसं यज्ञाप्रकृतो
ददाति" । "एतैर्दानोपसर्गैरुपहृतं दानमप्रशस्तमस्तर्ग-
मयशस्यमधुवफलं भवत्यल्पफलं वारधु० (भा०) । ४ भावुकृते
पु० तस्य फलमन्यत्वात्तथात्वम् । नास्ति फलमिव दृष्ट्यावस्य ।
५ इन्द्रे । स हि गौतमशापात् दृष्ट्यामन्योमेष्टदृष्ट्यामीत्
यथोक्तं रामायणे 'नित्यं दुष्फलोमेतः पादपैरुपशोभते ॥ स
चेह तप आतिष्ठदहत्यामहितो सुनिः । संवत्सरसहस्राणि
बहूनि रघुनन्दन ॥ तस्यान्तरं विदित्वाय कामार्तेस्त्रिदि-
वधरः । सुनिवेशधरो भूवा सोऽहल्यामिदमब्रवीत् ॥
अतुक्कालः प्रतीक्ष्योऽपि न प्रतीक्षे सुमध्यमे । संगमं शोभ-
मिच्छामि दृष्टुमीषि ! सह त्वया ॥ सुनिवेशधरं शक्रं सा
ज्ञात्वापि परंतपः । मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकृतह-
लात्" इत्युपक्रम्य ॥ "सोऽपि दृष्ट्वैव देवेन्द्रं सुनिवेशधरं

सुनिः ॥ दुर्धत्तं दत्तसंपन्नो रोषाह्वयनमब्रवीत् । मम
कृपं समाख्याय कृतवानसि दुर्धते ॥ अकर्तव्यमिदं
यथात्तच्छात् त्वं विफलो भव । गौतमेनैवमुक्तस्य सरोपेय
महात्मना ॥ पेततर्ह्येषौ भूमौ सहस्राक्षस्य राघव ! ।
व्यधितः स तदा चासीद्व्रतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षित-
स्तपसोपेय कश्चलं चापि सोऽविशत्" इत्युक्ता । "गौतम
क्रोधमुत्पाद्य सुरकार्यं चिर्कर्षुणा ॥ अफलोऽहं कृतस्तेन
क्रोधात् सा च निराकृता । शापदोषेण तेनास्य
तपोविभ्रः कृतो मया ॥ तन्मां सुरगणाः सर्वे सर्षिंश्वाः
सचारणाः । सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्ह्य ॥ शतक्र
तोर्वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः । जघुः पितृगणान्
वाक्यमिदं तत्र समागतान् ॥ एष मेघः सटपणः शक्रा-
दृष्टोक्तः । अस्मेभौ दृष्टयौ च्छित्त्वा महेन्द्राय प्रयच्छत ॥
अफलस्तु कृतो मेघः परां तृष्टिमुपैष्यति । भवतामुपयोगेन
तज्ञास्य सुमहत् फलम् ॥ तन्मान्मेघस्य दृष्टयौ च्छित्त्वेभौ
दातुमर्हत । इन्द्राय सुरकार्यार्थं विफलाय पितामहाः ॥
श्रुत्वाथाग्निपुरोगाणां देवानां पितरो वचः । उत्तम्य मेघ-
दृष्ट्याविन्द्रायोपददुस्तदा ॥ ततः प्रभृति कावत्स्य ! पितरः
कव्यभोजिनः । अफलं भुङ्क्ते मेघं सफलं तु न भुङ्क्ते ॥
इन्द्राय मेघदृष्ट्यास्ततः प्रभृति रावव । गौतमस्य प्रभावेन
ब्रह्मामिततेजसः" रामा० ॥ ईमेघे च तस्य दृष्ट्यामेघ
शक्रदृष्ट्याकरणात्तस्य तथात्वम् नास्ति फलं यस्याः जाति-
त्येऽपि "फलाज्ज" इति पा० ग० अजादित्वात् टाप् ।
७ दृष्टमाय्याम् दभ्यालक्याञ्च स्त्री तयोः फलमन्य-
त्वात्तथात्वम् । फलं प्रयोजनम् एतच्छून्ये लि० । 'अन्यथा
ते वत्समानस्याधर्म्मोभयतयफला च विद्या' सुशु० ।
'यथा वल्लु इत्यादि' मनुः ।

अफलाकाङ्क्षिन् लि० न फलं कर्मफलमाकाङ्क्षते आनकाङ्क्ष-
णिनि ईत० न० त० स्त्रियां ङीप् । कर्मफलाकाङ्क्षामन्ये ।
"अफलाकाङ्क्षिर्भयं क्रियते ब्रह्मवादिभिः" गीता ।
अफलित लि० फलं जातमस्य तारका० इतच् न० त० ।
फलितभिन्ने बन्धे अफले दृष्टे ।

अफला लि० विरोधे न० त० । फलगुभिन्ने सारे ।

अफुल्ल लि० न० त० । फुल्लभिन्ने सुकलिते ।

अफेन लि० नास्ति फेनं यस्य । १ फेनमन्ये दुग्धादौ । निन्दितं
फेनं नियासोऽस्य (आफिङ्) ख्याते अहिफेने तस्य
नियासस्य बहुसेवने प्राणनाशनात् निन्दितफेनत्वम् ।

अब यद्धे इदत् भादि० आत्म० सक० सेट् । अस्मत्ते

आम्बिह आम्बा आम्बाला आम्बिका आम्बरम् आम्बहः ।

अवद्धु लि० बन्ध-क्त न० त० । १ असंबद्धे २ कन्दबोधये ग्यता-
श्रुत्ये परस्परविच्छेदे वाक्ये च यथा “बावज्जीवमहं मौनी
ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च
पितामहः” इत्यादि वाक्यम् । ३ बद्धभिन्ने कृते च ।

अवद्धुमुख लि० न बद्धं यथेच्छवादितया अप्रतिबद्धं मुख-
मास्यक्रिया यस्य स्त्रियां वा ङीप् । अप्रियवादिनि
“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति”
मनुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-
वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अवध पु० न बधस्ताडनं देहे आघातः प्राणवियोजनं वा
अभावे न० त० । ताडनाभावे । “शिष्यशिष्टिरबधेनाशक्तौ
वेगदुहेनेति” मिता० स्मृतिः । १ प्राणवियोजनाभावे च ।
अवधा स्त्री न बध्यतेऽस्मृते लम्बेन । लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि
द्वेते लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते
वा, अवाधा आवाधाऽप्यत्र । तदानयनञ्च “त्रिभुजे भुजयो-
र्योगस्तदन्तरगुणो भुजा ह्रतो लब्ध्या । द्विःस्था भूकनयुता
दलिताऽबाधेतयोः स्थातामिति” लीला० । “दशमप्रदशप्रमौ
भुजौ त्रिभुजेयत् नवप्रमा मही । अवधे वद लम्बकं
तथा गणितं गाणितिकाशु तत्र मे” इति लीला०
अवधोद्देशकः ।

अवध्य लि० बधमर्हति अन् न० त० । १ बधानर्हे प्राणवियोग
फलकव्यापारो हिंसात्रयः । “अबध्याञ्च स्त्रियं प्राङ्-
स्तित्यग्योनिगतामपि” स्मृतिः । २ बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे
च “बधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्गने । तदङ्गुच्छेद
इत्युक्तो दण्ड उक्तमसाङ्गः । अविशेषेण सर्वेषामेप-
दण्डविधिः स्मृतः । वधादते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-
र्हति” मिता० स्मृतिः । “उपस्थसुदरं जिह्वा हस्तौ
पादौ च पञ्चमो । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्थायम्बुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्षेषु
यानि सूरक्षतो ब्राह्मणोऽब्रजेदिति” मनुः बन्ध-बा०
क्यप् । ३ अयोग्यवाक्ये हे० मे० च ।

अवध्यक्त न० बध्यते स्वधनमितरत्र आधीयते बन्ध आधीय-
मानद्रव्यं स नास्ति यत्र कप् । १ आधिभूत्ये कथादाने ।
“अभीतिभागोट्टिः स्थानासिमासि सबन्धके । वर्य-
क्रमाकृतं द्वित्रिषुः पञ्चकमन्यथा” या० “अन्यथा बन्धक-
रहिते” मिता० “दद्युर्वा स्वकतां वृद्धिं सर्वे सर्वास्तु
जातिषु” या० व्याख्ययाम् “ब्राह्मणादयोवर्णा कृदन्धके

सबन्धके वा स्वकतां वृद्धिं सर्वास्तु जातिषु दद्युः” विष्णो० ।
अस्य पा० उपकादिगणपाठात् “उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामबन्ध-
च” पा० सूत्रेण गोलप्रत्ययस्य बन्धत्वे लुग्विधानात् कश्चि-
चित् २ गोलप्रवर्तके कृषावपि अस्य वृद्धिः ।

अवन्धुर लि० न० त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ योभनभिन्ने
३ विधुरबन्धुरबन्धुरमैश्वर्येति माघः ।

अवन्ध्य लि० बन्ध्यः अफलः । १ सफले, “अवन्ध्यं दिवसं कुर्यात्
दानाध्ययनकर्माभिः” स्मृतिः २ अफलभिन्ने फलकाळे फल-
युक्ते वृक्षे पु० ।

अवल न० न बलं सामर्थ्यं सुत्कर्षोवाभावे न० त० । १ बलाभावे
“प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं वृद्धा तस्य बलाबलम्” स्मृतिः ।
“गन्धामाञ्च रमानाञ्च ज्ञात्वा चार्धबलाबलम्” मनुः ।
बलसुत्कर्षकबलमनुत्कर्षम्” इति कुल्लू० । नास्ति बलं
यस्य । २ बलहीने दुर्बले लि० “पञ्चवर्गवलेनोनो न कर्ष-
स्थानमाश्रितः अवलोऽयं लग्नदर्शीति” नी० ता० । अबल-
स्त्रकुलाशिनो भस्माक्षिजनोऽदुर्मपोऽङ्गिनः खगान्” मेघ० ।
३ नाय्यां स्त्री “भुजलतां जडतामबलाजनः” रघुः । “हृदये
वहसि गिरिन्ध्रौ त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं
यदि मन्ये के बलवन्तो न जानीम” इत्युद्धटः । ५ ब० ।
४ वरुणवृक्षे पु० । [रोगादिनिमित्ते देहस्य कृशीभावे ।

अवलिमन् पु० बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न० त० ।

अवाध पु० अभावे न० त० । १ बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे ।
नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधभूत्ये लि० । बाधश्च असत्त्वं
स चानुमापकहेतो दोषभेदः वह्नृभाववद्बुद्धत्वं हि बाध
दोषः यत्सत्त्वेऽनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेतुदूषकत्वमिति
नैया० । नास्ति बाधा पीडायस्य । ४ पीडामुन्ये लि० ।

अवाधक लि० न० त० । १ बाधकभिन्ने अनुगुणे । नास्ति ।
बाधो यस्य वा कप् । २ बाधभूत्ये लि० ।

अवाधित लि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थं “अबा-
धितादहीतमिच्छयत्वं प्रमात्वमिति” वृद्धाः । तद्वति
तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-
ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-
शून्यत्वेन ज्ञानस्यापार्थक्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-
यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अवाध्य लि० न बाध्यते अपोदते बाध-बन्धत्वं न० त० ।

अवाल लि० न० त० । १ बालभिन्ने पूर्ये चन्द्रादौ २ तरुणे च ।

अविन्धन पु० आप एव इन्धनरुहोपनसाधनस्य । बाङ्ग-
वास्नी “अविन्धनं वज्रिमसौ विभर्त्ति” रघुः ।

अबुध् त्रि० बुध-कर्त्तरि कर्मणि वा त्रि० न० । १ बोधानाम्बवे
२ बोधाविषये च । [सुचितं २ तथाज्ञानाभावे ।

अबुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १ ज्ञानाभावे यस्य यद्रूपेण ज्ञान-
अबुद्धिपूर्वकं त्रि० अबुद्धिः पूर्वा यस्य । यथार्थबुद्धिपूर्वक-
भिन्ने । “अबुद्धिपूर्वकज्ञाने व्रतार्हसुपकल्पयेत्” सृष्टिः यदि
गां गवयवद्ग्रा हन्ति, गवयं वा गोभानया हन्ति, सर्वथा-
ऽबुद्धिपूर्वकत्वम् एवमन्यार्थविप्रनाराचादिना हननेऽपि
तथात्वम् । इयं गौरिमां हन्तीत्युद्देशेनैव हनने बुद्धि-
पूर्वकत्वम् । [२ अल्पज्ञाने च ।

अबुध पु० विरोधे अप्राशस्त्ये वा न० त० । १ बुधभिन्ने मूर्खे
अबु(बो)धः त्रि० बुध बा० वेदे कथं लोके तु गण्यत् ।
ज्ञातमशक्येऽर्थे “अबुध्यमबुध्यमानं सुषपाशमिन्द्रम्” ऋ०
४, १८, २, “अबुध्यं दुर्विज्ञेयमिति” भा० ।

अबुध्न न० नास्ति बुध्नं मूलमस्य । १ मूलमन्ये अन्तरिक्षे
“अबुध्ने राजा वरुणो बलस्योर्ध्वम्” ऋ० १, २४, ७, “अबुध्ने
मूलमन्ये अन्तरिक्षे” भा० । २ मूलमन्यमात्रे करकादौ त्रि० ।

अबोध पु० अभावे न० त० । १ बोधाभावे अज्ञाने “निसर्ग-
दुर्बोधमबोधविल्लासः” किरा० । न० ब० । २ बोधरहिते त्रि० ।

अबोधगम्य त्रि० बोधेन गम्यः विषयीकार्यः न० त० ।
ज्ञानेनाविषयीकार्यं ज्ञातमशक्ये ।

अञ्ज न० अञ्जु जायते जन-ड ७ त० । १ पद्मे, २ शङ्खे पु० न० ।
२ निचुलश्ले तस्य जलप्रायभवत्वात् तथात्वम् । १ चन्द्रे
५ धन्वन्तरी च पु० तयोः समुद्रजातत्वात् तथात्वम् “प्रस-
न्नात्मा समुत्पन्नः सोमः प्रीतांशुरुज्ज्वलः” इति “धन्वन्तरि-
स्ततोदेव ! वपुष्मानुदतिपत” इति च भा० आ० प० ।
चन्द्रनामकत्वात् एकपूरे पु० । “अर्बुदमञ्जं खर्वनिखर्वमहा-
पद्म गङ्गवस्तुकादिति” लीलावत्युक्तदशार्बुदसंख्यायां अशत-
कोटिसंख्यायां दत्तसंख्येयं च न० । ६ जलजातमात्रे त्रि०
“स्थलजाः पक्षिणोऽञ्जाश्च” इति “अञ्जेषु चैव रत्नेषु
सर्वेऽप्यश्मभयेषु च” इति रामा० ।

अञ्जकर्षिका स्त्री अञ्जस्य कर्मिका कर्माभरणभेदेऽव तुल्याका-
रत्वात् । पद्मपद्मस्यमवर्त्तिकाख्ये पद्मावयवभेदे पद्मकर्षिका-
दयोऽप्यत्र ।

अञ्जज पु० अञ्जात् विष्णोर्नाभिकमलान् जायते जन-ड ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात्तथात्वम्
“वद्वा भूतानि भगवान् लोककृष्णार्थमव्ययः । ब्रह्मणो जग-
सकृत् ब्रह्मरूपं विचिन्वति” । इत्युपक्रम्य “ततस्तस्मिन्नाहा-
तोये हविषो हरिरच्युतः । स्वपन् प्रोद्धं विविधं मोदते

वैश पावतिः पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं समुत्पादितवांस्ततः ।
सहस्रपथं विरजो भास्वराभं हिरण्यवम् । अथ योग-
विदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम् । स्रष्टारं सर्वभूतानां ब्रह्मणं
सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हिरण्यवे पद्मे ब्रह्मयोजनविस्तृते ।
इति समुत्पादितवानित्याकर्षः अन्तर्दूरे च “कल्पं
पुष्करमध्यस्थः सितोष्णीषश्चतुर्मुखः । आवां न गणये-
र्गोहादास्ते त्वं विगतचरः । एहग्रावयोर्बाह्वुद्भवं प्रयच्छ
कमलोद्भवः । इति तेन तस्य विष्णुनाभिकमलज त्वं
तदुत्पत्तवच्च हरि० पौ० प० । “स्वराशौ स्वांशगे सौम्ये (बुधे)
लग्नस्य वा भृगोः सुते । जीवे वाऽञ्जजयोगोऽयं यातुः
शतुर्विनाशकदिति” ज्योतिषोक्ते २ यात्रायोगभेदे च ।

अञ्जवान्धव पु० अञ्जानां बान्धव इव प्रकाशकत्वात् ।
कमलप्रकाशके सूर्य्ये तस्योदये हि कमलं विकाशते इति
कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः । एवं कमलबान्धवशब्दयोऽप्यत्र ।

अञ्जभोग पु० अञ्जस्य शङ्खस्य भोगः अवयव इव भोगो यस्य ।
शङ्खावयवतुल्यावयवे वराटके । भुज्यते भुज-कर्मणि
घञ् भोगः भोज्यम् । अञ्जस्य भोज्यांशे पद्मकन्दे शालूके
तस्य लोकैर्भुज्यमानत्वात् तथात्वम् कमलभोगादयोऽप्यत्र ।

अञ्जयोनि पु० अञ्जं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं
यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि । विस्तरोऽञ्जजशब्दे दृश्यः ।

अञ्जवाहन पु० अञ्जस्य चन्द्रस्य वाहनं धारणं येन “अञ्जं
शङ्ख इव शुभ्रं वाहनं वरुणं यस्य वा । १ चन्द्रमौलौ
शिवे । अञ्जं कमलं वाहनमिवाधारो यस्याः । २ पद्मा-
सनस्यायां लच्छासाम् “पद्मासनस्यां ध्यायेच्च श्रियं तं लोक्य
मातरमिति” तद्व्याने उक्तेः तस्या अञ्जवाहनत्वम् कमलादि
वाहनाप्यत्र । [७०८० । तस्य जन्मावधिप्राप्तयेन तथात्वम् ।

अञ्जस् न० आस्यते जन्मतः आप-असृन् जुट्-ह्रस्वश्च । रूपे
अञ्जस्थित पु० । अञ्जे विष्णुनाभिकमले स्थितः स्या-क ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि “स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा
प्रजापतिः देवी अधिकमञ्जजशब्दे दृश्यम् ।

अञ्जहस्त पु० अञ्जं पद्मं हस्ते यस्य । सूर्य्ये “पद्मासनं
पद्महस्तम्” इति तद्व्याने उक्तेस्तथात्वम् ।

अञ्जा त्रि० अञ्जु जायते जन-विट् ७ त० । जलजातमात्रे
“अज्ञामुर्ध्वैरङ्गं गृणीषे” ऋ० ७, २४, १६, “अज्ञामञ्जजात-
मङ्गम्” भा० ।

अञ्जिनौ स्त्री अञ्जानां समूहः अञ्ज+इनि-ङीप् । पद्मसमूहे ।
अञ्जानां देशः पुष्करा० इति । २ पद्मलतायाम् च ।

अञ्जिनीपति पु० अञ्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः प्रकाशकत्वात् ।

कमलप्रकाशके सूत्रे । पञ्चमीमासतत्पक्षादयोः पक्ष ।
 अ(ब्)ब्द पु० अत्रति रक्षति सोमानं दन् । १ पर्वतभेदे स च
 वर्षपर्वत एव तद्भेदः वर्षपर्वतस्य च वक्ष्यते । अपोददाति
 दा-क इत० । २ भेदे शुक्लायां च तस्याचालनयोः त्रीर्य-
 स्त्वेन वैद्यकीकृतेः जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते
 व्याप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन
 आप-दन् हस्तस्य “अ(ब्)ब्दादयश्च” उ० नि० । ४ वत्सरे ।
 स च नवविधः । “ब्राह्मं दिव्यं तथा पितृन् प्राजापत्यं
 गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्चं मानाणि वैनवेति”
 सू० सि० उक्तेः तत्र ब्राह्मण्डमानम् “सूर्याब्दसंख्यया
 द्वितिसागरैरयुताहृतैः सस्यासस्यं समहितं विज्ञेयं तत्तत्तु-
 गम् इयं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्यो ब्राह्मणमहः
 प्रोक्तं शरीरो तस्य तावतीति परमायुः शतं तस्य तवाहोरात्र-
 संख्यया” इति च सू० सि० तथाच सौरैः (४३०००००००००)
 एवावदुत्पत्तेश्चाहस्तावद्भिश्च रात्रिः तेन द्विगुणितैस्तेः
 ३६० गुणितैर्ब्राह्मण्डमानम् । अथ दिव्यम् “मासेर्द्वादश-
 भिर्यथै दिव्यं तदहश्च्यते तत्पष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्ष-
 मासुरस्यते” इति तत्वोक्तेः ३६० सौरवर्षैर्दिव्यं ब्रह्मणम्
 ‘मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र युनिशोर्भेद
 इति तत्वोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च
 “युगानां ४३२०००० सप्ततिः सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्”
 इत्युक्तम् तेन ७१ गुणितैः ३११०४००० सौरवर्षैः प्राजाप-
 त्यम् । पितॄन् त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पितॄमहः
 स्रतम् निशा च मासपक्षान्ते तयोर्मध्ये विभागतः”
 इत्युक्तेः चान्द्रमास एव पितॄमहोरात्रं तच्च ३६० गुणितं
 तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पितॄवर्षमान-
 मिति फलितम् । वार्हस्पत्यन्तु “वैशाखादिषु लक्ष्ये च योगः
 पञ्चदशे तिथौ । कार्तिकेयादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्
 तथा” सू० सि० “यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो
 मासो भवति तथेति सप्तस्यार्थकम् । वृहस्पतेः सूर्य-
 शास्त्रिधूरत्वाभ्यामस्तादुदयाहा वैशाखादिषु द्वादशसु
 मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः
 पौर्णमासोऽसम्बन्धात् सप्तस्यार्थकः । योगो दिननक्षत्र-
 सम्बन्धः कार्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाख-
 कृष्णपक्षपञ्चदश्यामस्तारूपायां वृहस्पतेरस्ते उदये वा
 जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षं जन्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात्
 कार्तिकसंज्ञम् । एवं ज्येष्ठाभाद्रपदाश्विनाश्विनकार्तिक-
 मार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रामासु क्रमशो ऋगुष्यमघापूर्व-

फाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढान्वषापूर्वभाद्रा-
 श्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि
 नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः । तच्च मासस्य च
 दृश्यम् तेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तौ वा तद्दिने यच्चान्द्रा-
 धिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् ।
 मेघादिदंक्रान्तीरुक्ता “मेघादयो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर”
 इति “सौरन्त तद्भवेन्मानं भानोर्भगणपूरणादिति”
 चोक्तेः ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु
 “उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्तितं”मित्युक्तम् ।
 “पञ्चाङ्गरामास्तिथयः खराभाः सार्द्धद्विदशाः कुदि-
 नाद्यमब्दे” इति सि० शि० उक्तेः ३६५ दिनानि
 १५, २०, २२, २०, दण्डादिसंहितानि सावनदिनानि
 “अस्याकिमासोऽर्कलवः प्रदिष्टस्ति शङ्खिनः सावनमास”
 इति सि० शि० उक्तदिना तन्मासादयो ज्ञेयाः । “त्रिं-
 शता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति” प्रागुक्तं चान्द्रमानम्
 तच्च “कालेन येनैति पुनः शशीनं क्रामन् भवत्क्रं विवरेण
 गत्यो मासः स चान्द्रोऽङ्गुयमाः कुरामाः श्रुत्येषवस्तत्
 कुदिनप्रमाणम्” इति सि० शि० उक्तेः ३१५० दण्डादि-
 युतैरेकोनविंशत्कुदिनेश्चान्द्रमासः द्वादशगुणिते च तस्मिन्
 ३५४१८ कुदिनेश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषाः
 मासगण्ये वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा “भवत्क्रभ्रमणं नियं नाक्षत्रं
 दिनस्य च्यते” सू० सि० नित्यं प्रत्यक्षं भवत्क्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य
 प्रवृत्तवायुक्तः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसंघस्य दिनम् ।
 एवं नवसु ब्राह्मणादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्गुणैव
 व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं “चतुर्भिव्यवहारोऽत्र सौर-
 चान्द्रार्चसावनैः वार्हस्पत्येन पञ्चदशे ज्ञेयं नान्यस्तु
 नित्यम्” इति सू० सि० । तत्र कस्य कुलोपयोगस्तदप्युक्तं
 तत्रैव । “सौरेण युनिशोर्मासं षड्गीतिसुखाणि च अयनं
 विष्वक्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” इति “तिथिः करणसहाहः
 सौरं सर्वक्रियास्तथा व्रतोवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण
 वृहस्पते” इति “सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तेः
 स्रतकानां परिच्छेदोदिनमासादपास्तया मध्यमपञ्चभुक्तिश्च
 सावनेनैव वृहस्पते” सू० सि० । चान्द्रेण त मासवर्षादि-
 गणनापि “चैत्रे मासि जगत्सृष्टा समर्ज प्रथमेऽहनि
 शुक्रपक्षे समपन्तु पृथ्वारोदये सति प्रवर्ज्यामास
 तदा कालस्य गणनामपि पृथग्न राशौ न्यतृन् मासान्
 वत्सरान् वत्सराधिपान्” इति स० त० ब्र० पु० । “य-
 त्वाब्दे पुण्यसहस्रं शुभं सोऽब्दः शुभप्रदः” इति नी० ता० ।

अब्दपु० अब्दं पाति पा-क । वर्षाधिपे तदानयनप्रकारस्य
सि०शि० दर्शितः यथा “अधोऽर्धक्षिधा कल्पयातान्दृष्ट्यात्
कराभ्यां, कृतैः, पावकैः, संगुणाञ्च । भुजङ्गैरवाप्तं फलं
स्याद्दिनाद्यं तदब्दार्थितं भास्करादब्दपः स्यात्”
अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक्
प्रतिपादिताः ३६५ । १५ । २० । २२ । ३० एतदष्टमिः
सर्वगतं कार्यम् । ततोऽनुपातः । यद्यष्टमिवर्षेरेताव-
द्दिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति । फलं दिनाद्यम् ।
तद्वदं संस्थाप्यम् । ततो गतान्दैर्युतं सदब्दपतिः
स्यादिति यदुक्तं तद्युक्तम् । यतः पञ्चषष्ठ्यधिकगतत्वे
सप्तमिर्भक्ते एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्दसंख्या तस्मिन्
दिनाद्ये निक्षिप्रा । तस्मिन् सप्ततयेऽर्धोऽब्दपतिः ।
अतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिः स्यादित्युपपन्नम् ।
ताजिकोक्ते २ वर्षाधिपतौ च तदानयनप्रकारस्य जललग्न-
पतिवर्षलग्नाधिपतिमुन्यह्नाधिपतिविराशिपतीनां दिवा-
सूर्याक्रान्तराशिपतेः रात्रौ चन्द्राक्रान्तराशिपतेर्यथा पञ्चा-
धिकारिणां मध्ये द्वादशवर्गविलेन पञ्चवर्गविलेन बोधितः
लग्नद्वयो वर्षाधिपतिः । बलसाथे दृष्टान्तिरेकात्, तत्रापि
साथे दृष्टभावे च सुथहेश्वरः वर्षाधिपः । “अब्दबलस्य
विचारणेत्यस्” नी०ता० । अब्दपत्यादयोऽप्यत्र ।

अब्दसार पु० अब्दस्य सुस्तायाः सारः मूलनिर्यासः । कर्पूरे तस्य
सुस्तामूलसारजत्वात्तथात्वम् घनसारमेघसारोऽप्यत्र ।

अब्दवाहन पु० अब्दोमेघवाहनस्य । इन्द्रे ।

अब्दिमान् वि० अपां दानमद्भिः दा०बा० भावे किं दैत०
ततः अस्त्वर्थे मतम् । जलदानवति “अब्दिमानुदधिमान्”
क० ५, ४२, १४, “अपां दानवान् मेघ” इति भा० ।

अब्दुर्गं अद्भिर्वैष्टितं दुर्गं शा०त० । सर्वतोर्वैष्टितेनोदके-
नोपलक्षिते दुर्गे (गड्) “धन्वदुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वार्त्तमेव
च । न्दुर्गं गिरिदुर्गं वा समान्त्रित्य वसेत् पुरम्” मनुः ।

अब्देवत वि० आपोदेवतान्यस्य । जलदेवताके मन्त्रभेदे
“उद्भृष्टा वारुणेन त्वेनाब्देवतेन च” मनुः “ज्ञानमद्दे-
वतेर्भन्त्रैर्माज्जनं प्राणसंयम” इति या० । स च मन्त्रः
“आपोहि वा मयोभुव” इत्यादिस्तृचात्मकः । य०
१०, ५०, ५१, ५२ । जलदेवताके पूर्वोपादानकत्वे च ।

अभि पु० आपो धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे किं उप०म० ।
सरोवरे ससुद्रे च स च जम्बूद्वीपपूर्वापरादिर्वर्त्तिता
भेदेन चतुर्विधः यथोक्तं भागवते “तत्र चतुर्धा विभज्यमाना-
चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिव्यन्दन्ती नदनदीपतिमेषाभि-

निविशति, सीतालकनन्दावङ्कुर्भेद्रेति । सीता तत्र ब्रह्मसद-
नात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसवन्ती गन्ध-
मादनमर्द्धं पतित्वान्तरेण भद्राञ्च वर्षं प्राच्यां दिशि चार-
ससुद्रमभिप्रविशति । एवं माल्यवन्किशिराद्रिपतन्ती तत
उपरतवेगा केतुमालमभिवङ्कु प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति । भद्रा चोत्तरतोमेरुशिखरतो निपतिता गिरि-
शिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवसन्दमाना
उत्तरांस्तु कुरुनभित उदेच्यां दिशि लवणार्णवं प्रविशति ।
तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्ब्रह्म गिरिकूटानि
अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसानुठनी भारत-
सभिर्षि दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति” अत
एव तत्संख्यातुल्यसंख्याकचतुःसंख्यात्रेधकात्तस्य । “पञ्च
पञ्चयुगपट्कले च नद्भिषिषड्गुणमिता दै० ४२ = दै० २५५ गुरो-
र्मता” “खाटाब्दयो (४८०) ऽष्टाक्षजपेदुदिगृहिपद्दिपाव्यः
४८८१०५८५८, इति च सि०शि० । सप्तद्वीपान्तरालस्य
लवणादिभेदात् सप्तविधोऽपि यथोक्तं सि०शि० “भूमेरर्धे
क्षारसिन्धोरुदकस्य जम्बूद्वीपं प्राङ्क्षारार्णववर्थाः ।
अद्भिर्न्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य यास्ये क्षारक्षीरादम्बुधीनां
निवेशः । लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतम
मृतरश्मिः श्रीश्च यस्माद्बभूव । महितचरणपद्माः पद्मजम्बा-
दिदेवैरसति सकलवामो वासुदेवश्च यत् । दम्भो हतस्ते-
जुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्यः । स्वादू-
दकान्तर्वडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानि” ।
तेषाञ्च द्वीपद्वयान्तरालस्थितिमूलम् अम्बुद्वीपाशब्दे दृश्यम्
तेन तत्संख्यातुल्यसंख्याकेऽप्यस्य क्वचित् प्रवृत्तिः
अतएव सप्तद्वीपेत्यर्थे अब्दिद्वीपेति प्रयुक्तम् । “चतुरः
सप्त वाम्बुधीन्” वाग्भटादङ्कारः ।

अभिकफ पु० अभ्येः ससुद्रस्य कफ इव । ससुद्रफेने ।

अभिज ०० अम्बौ जायते जन-ड ७त० । १ चन्द्रे २ शङ्के
३ ससुद्रजातमात्रे वि० ४ लक्ष्म्यां स्त्री । ५ अश्विनीकुमा-
रयोः द्वि०व० । एतेषाञ्च ससुद्रजातत्वात्तथात्वम् ।

अभिद्वीपा स्त्री अभिसंस्थाता लवणादिप्रसंख्याता द्वीपा
अस्याः । जम्बूप्रभृति सप्तद्वीपवत्याम् पृथिव्याम् । “शाकं
ततः शाल्मलमतलकौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च । हयो-
र्हयोरन्तरमेकमेकं ससुद्रयोर्द्वीपसदाहरन्ति” सि०शि० ।

अभिन्नगरी स्त्री अम्बौ तत्समीपे नगरी । द्वारकायां तस्याः
ससुद्रसन्निवृत्त्यात् ससुद्रोत्प्लुष्टभूमौ रचितत्वाच्च तथात्वम्
यथा “इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया भविष्यति

पुरी रक्षा यक्षसेवामरावती"त्युपक्रम्य "यदीच्छेत् सागरः
किञ्चिदुत्सृष्टुमिह तोयराट् । ततः स्नायतलज्जया पुरी
स्थात् पुरुषोत्तम । एवमुक्तस्ततः कृष्णः द्रागेव कृतनिश्चयः ।
सागरं सरितां नाथमुवाच वदतांवरः । सद्गुरु ! दश च
हे च योजनानि जलागये । प्रतिमं ह्ययताम त्मा यदास्ति
मयि मान्यता । अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं
बलम् । पर्याप्रविषयः रामा समग्रं विपद्दिष्यति ततः
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः । स भारतेन योगेन
उत्सृज्य जलागयम्" । इति हरिवंशः ।

अश्विनवनीतक पु० अश्विनवनीतमिव कार्याति प्रकाशते कै-क ।
चन्द्रे-ग० र० तस्य क्षीरसारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

अश्विफेन पु० ईत० । समुद्रफेने ।

अश्विमण्डूकी स्त्री अश्विं मण्डयति मण्ड-ऊक गौरा-
ङ्गीष् ईत० । मुक्तासाधने शुक्लौ ।

अश्विशय पु० अश्वौ गते शो-अब् ७त० । समुद्रस्थवटपत्रगण्या-
याम् अश्वौ वा शय्यायां शायिनि विष्णौ । खण्डप्रलय-
मुपक्रम्य "ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूमनुजाधिप ! ।
आदिः पद्मालयोदेवः पीत्वा स्वपति भारत ! । तस्मिन्नेवार्णवे
घोरे" इत्युपक्रम्य ॥ "ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन्
सलिलमञ्चये । न्यपोधं सुमहान्न वै विशानं पृथिवीपते ! ।
शाखायां तस्य हृत्स्य विस्तीर्णायां नराधिप ! । पर्यङ्गे
पृथिवीपाल ! विस्मयः सुमहानभूत् । कथं त्वयं शिशुः शेते
लोके नाशमुपागते भा० व० मार्क० प० १८८२ देवी-
माहात्म्ये तु "एकार्णवेऽहिशयने योगनिद्रासुपागत" इत्य-
हिशयनत्वमुक्तम् ।

अश्विग्नि पु० अश्वौ स्थितोऽग्निः । यद्वानरे तत्कथा और्व-
गन्दे दृष्टा । अश्विदहनादयोऽप्यत्र ।

अश्वभञ्ज पु० अपो भञ्जयति भज-अण् उप० स० । १ सर्पभेदे
२ जलमात्माहारे लि० । "अश्वभञ्जो वायुभञ्जश्च उपवास
परस्तत" इति पुरा० ।

अश्वभ्रं(भ्र) न० अपो विभर्त्ति क अश्व-गतौ-अब् वा वा हित्वम् ।
१ भेदे "अ(भ्रा)व(भ्रा)णि विभ्राणमुमाङ्गसङ्केति" भाषः ।
२ भेदनामायां मुक्तायाम्, (आभ) ३ धातुभेदे च । भेद-
तुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् । ४ भेदाधारे आकाशे न० ।

अश्वभ्रं(भ्रं)लिह पु० अश्वं(भ्रं) लेटि स्मृति लिह-खश्
सुम् च । उज्जिखरे "अश्वं लिहार्थं रविमार्गभङ्गमिति"
भट्टिः । "अश्वं लिहानि लिहिहे नयपक्षवानीति" भाषः ।

अश्वभ्रं(भ्रं)क पु० अश्वं(भ्रं)मिव कावति राजते कै-क ।

(आभ) धातुभेदे । भेदतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।
अश्वभ्रं(भ्रं)ङ्क्ष लि० अ(श्वं)भ्रं भेदं कषति शोषयति
कष-खच् सुम् च । १ शायौ । २ अश्वभ्रं लि० ।

अश्वभ्रं(भ्रं)पुष्प न० अश्वं(भ्रं)स्य पुष्पमिव शुभ्रत्वात् कार्य-
त्वाच्च । १ जले । अश्वं(भ्रं)मिव पुष्पमस्य व० । २ वेतस-
हृत्ते पु० । [ऐरावते गजे तस्य भेदनायकत्वात्तथात्वम् ।

अश्वभ्रं(भ्रं)मातङ्ग पु० अश्वं(भ्रां)धिपः मातङ्गः शा-त० ।

अश्वभ्रं(भ्रं)सु स्त्री अश्वं(भ्रं) अश्वं(भ्रां)धिपे ऐरावते माति
मा-ङ् । ऐरावतस्य योषिति पूर्वदिग्दर्शितान्याम् ।

अश्वभ्रं(भ्रं)मुवज्जभ पु० अश्वं(भ्रं)मोः वज्जभः ईत० । ऐरावते
गजे । अश्वं(भ्रं) सुपत्यादयोऽप्यत्र ।

अश्वभ्रं(भ्रं)रोहिम पु० अश्वं(भ्रां)त् तच्छब्दात् रोहित इह-
असुन् । वैदूर्यमणौ तस्य हि भेदशब्दादुद्भव इति प्रसिद्धम्
"विदूरभूमिर्भवमेव शब्दादुद्भिद्यया रत्न शलकयेव" कु० वर्त्मनम्
अश्वभ्रं(भ्रं)त्य न० अ(श्वं)भ्रात् तद्विचर्षणादन्तिष्ठति उद्-
स्था-क । १ वज्जे २ विदुर्दग्धौ पु० अ(भ्रं)दभ्रजादयो-
ऽप्यत्र । [नौकामलापकर्षके काष्ठमये तुहावे ।

अश्वभ्रं(भ्रं) स्त्री अश्व गतौ इन् वा हित्वम् । काष्ठकुहावे
अश्वं(भ्रं)य लि० अश्वं(भ्रं)भवः च । भेदभवे ।

अश्वभ्रं(भ्रं)चर्य न० विरोधे न० त० । १ अश्वचर्यविरोधिनि
स्त्रीभोगादौ अश्वचर्यं च स्त्रीस्पर्शादि तच्च अश्वचर्यशब्दे
वक्ष्यते । न० व० । २ अश्वचर्यरहिते लि० ।

अश्वभ्रं(भ्रं)ण न० अश्वं(भ्रं)णोचितकर्मणि अहिंसादौ साधु
यत् विरोधे न० त० । १ अश्वकर्मण्यसाधौ २ हिंसादौ तथा-
त्वेन नोदनविषये श्वचने च तथा हि "अयं न बभ्य" इति
कथने हि न हिंसते । हिंसा च अश्वकर्मणि न साधुः
इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाशोक्तावेव प्रयुज्यते
"भो अश्वं(भ्रं)णमश्वं(भ्रं)णं वर्त्तते" नाटकम् । कश्चिदन्यत्वापि
"अथैतस्य योगनन्दस्य व्याडिना क्रान्तिं पुरः । अश्वं(भ्रं)ण-
मनुत्क्रान्तजीवो योगस्थितोऽहिजः" इहत्कथासारः ।

अश्वभ्रं(भ्रं)ण पु० अप्राशङ्ग्ये न० त० । १ अप्राशङ्ग्यब्राह्मणे "सम-
ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे" इति पुरा० अश्वं(भ्रं)णाच्च
पट् कृतौ दर्शिताः । "अश्वं(भ्रं)णास्तु पट् प्रोक्ता कश्चिन्ना
तत्त्ववादिना । आदौ राजभट्टस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात्तृतीयो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु
वृत्तस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च । अनागतान्तु यः पृथ्वीं
सादित्यां चैव पशिमाम् । नोपासीत हिजः सस्यां स
बभोऽब्राह्मणः स्मृतः" आ० त० शाता० एवमन्येऽपि कृत्य-

ज्ञानेदित्याः । २ ब्राह्मणसंज्ञे जलियादौ भट्टदैवसादौ
च “अब्राह्मणादध्ययनमापत्ताये विधीयते । अतुल्यत्वा च
गुण्यया वादध्ययनं गुरोः” मनुः । भेदे न० त० । २ ब्रा-
ह्मणभिन्ने नृणादौ च “नेतद्ब्राह्मणोऽयम् नृणामिति समिधमाहर
उप त्वा नेजे” इति का० उ० ।

अम्रकृत न० न म्रुने कृतम् । १ कथनाय प्रतिरोधके
सनिधौ च अम्रकृते “अम्रकृतमाह नम्रं दुष्टम्” इति श्रुतिः ।
अम्रिक्तु लि० अपां लिङ्गं बोधनसामर्थ्यं यत् । जलरूपाय
प्रकाशसामर्थ्ययुक्ते य० पठिते ११, ५०, ५१, ५२ अपोहिष्ठा
इत्यादिके त्वे च अर्द्धत्वे मन्वे “कस्य नूनमित्यादि” पञ्च-
दशश्रुतके च तत्र अ० । मण्डले चतुर्विंशत् स्तूतम् ।

अभक्त लि० भज-संवायां विभागे च कर्त्तरि कर्मणि वा क्त
न० त० । १ असर्वके । “भक्तमभक्तमव्यक्तः” इति अ० १,
१२, ५ । २ अष्टयुक्तं च । [हिने लि० ।

अभक्ति स्त्री अभवे न० त० । १ भक्त्याभावे । न० व० । २ भक्ति-
अभक्षण न० अभवे न० त० । १ भक्षणाभावे २ भक्षणनिष्ठौ
च । “योस्तेमाख्यन्तमाघे च मूलकानामभक्षणासिति” म० त० ।

अभक्ष्य लि० भक्षितमयोग्यं स्मृतिनिषिद्धित्वात् । १ स्मृति-
निषिद्धभक्षणे लगुनादौ अभक्ष्यत्वञ्च वस्तुस्वभावकृतं, काल-
कृतं, देयादिनिमित्तकृतं, इत्यान्तरयोगकृतं, स्वामिविशेषकृतं,
चण्डालादिष्वर्गदग्नादिदोषकृतम्, पात्रविशेषपाकादि-
कृतम्, अधकारिविशेषकृतञ्चेति तत्तदुपाधिलतम्, तत्र केषा-
श्चित् नञादिना केषाञ्चित् तत्तद्वक्षणे प्रायश्चित्तोपदेशेना
भक्ष्यत्वं स्मृत्यादावुक्तम् । अभक्ष्याणि च श्रुत्यादौ दर्शितानि
“न कलञ्जं भक्षयेत् लगुनं न पलाण्डुमिति
श्रुतिः “लगुनं मृद्गुनं चैव पलाण्डुं कवकानि च
अभक्ष्याणि द्विजातीनामभेद्यप्रभवानि च” मनुः ।
। कवकानि कलाकाः अमेध्यप्रभवानि विषादिजातानि ।
पलाण्डुसङ्घं यत् तद् गन्धर्वरसादिभिः । अभोज्यं तद्-
भवेत् सर्वमिति “लगुनादिषु ये तस्या गन्धर्वरसादिभिः ।
अभक्ष्यास्ते द्विजातीनाम्” इति च देव० । “लगुनपलाण्डु-
मृद्गुनकरज्जकिपाकः शुभभक्षणे दादृशालं पयः पिबेत्” शङ्खः
“सोऽहितान् हृत्तनिर्यासान् द्रव्यप्रभवांस्तथा । शेलुं
गन्धञ्च पेय्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत्” मनुः । शेलुं बहुवारफलं
गोष्ठ्यन्वि पेय्यं नवप्रकृतायाः गोः अग्निसंयोगात्
कठिनीभूतं क्षीरम् । “हृत्तलवरसंवायं पायसापूपमेव च
अनुपाकृतमांसानि देवाद्यापि हवींषि च” मनुः ।
हृत्त देवताद्यतुहेयेन आत्मायं यत् पच्यते तत् । “तिलत-

यजुस्संपकः क्षयरः सोऽभिधीयते” इति का० प०
उक्तः क्षयरः, संवायः हृत्तक्षीरयुद्धगोधूमचूर्णसंयः पित्त-
कभेदः । अनुपाकृतानि मन्वेरसंस्कृतपशुमांसानि । देवा-
द्यानि देवाय कल्पितानि प्राक् सोमात् माद्यानि ।
“हृत्तमांसञ्च नाग्नीयात् पित्तदेवादिवर्जितम्” स्मृतिः “न
तदग्नीयाद्यद्देवपित्तमनुष्यार्थं कुर्यात्” शङ्खलि० । “हृत्ता
मांसं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं ब्राह्मणकर्मणि अन्यथा भक्ष-
यन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” काग० । अस्याप-
वादः “भक्षयन्मांसं शेषभोजी न दुष्यति औषधार्थ-
मशक्तौ वा नियोगात् वज्रकारणात्” देवलः, “रोगी नियुक्तो-
विधिना कृतं विप्रमत्तं तथा । मांसमद्याश्चतुर्वैषा परिस्ख्या
प्रकीर्त्तितं” हृक् । मनुः अपि “क्रीत्वा स्वयं वाप्यनुपाद्य परो-
पकृतमेव वा अर्चयित्वा पितृन् देवान् खादन्मांसं न दुष्यति”
अन्यत्र दोषमाह स एव “अतोऽन्यथा तु योऽग्नीयात्
विधिं हित्वा पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत्
प्राप्नोति सान्वयम् । प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च
काव्यया यथाविधि नियुक्तान् प्राणानामेव चात्यये इति च
मनुः । ब्रह्मण्यकाव्यया तु सकृदेव भक्ष्यम् “भक्षयेत् प्रोक्षितं
मांसं सकृद् ब्राह्मणकाव्यया देवे नियुक्तं आजे वा नियमे तु
विवर्गयेदिति” यमोक्तेः नियमः मांसभोजननिष्ठ-
संकल्पः स च व्रतभेदः । “मांसं नाग्नीयात् तद्व्रतम्
संतुसरं वेति” का० उ० । इत्यादिकः । अतएव विहित
मांसविवर्जने एव मनुना फलाधिक्यं दर्शितम् “यो बन्धन
वशकेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेम्णुः
सुखमन्यन्तमश्नुते । यज्ञायति यत्कुरुते धृतिं वा याति
यत् च । तदवाप्तोत्यन्तेन यो हिनस्ति न किञ्चन” इति
वर्षे वर्षेऽश्मेधेन यो युजेत शतं समाः । मांसानि च
न खादेद्व्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ फलमूलाशनै
र्मेध्यैर्मुन्यन्तानाञ्च भोजनैः न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसं
परिवर्जनात्” । अतएव मनुना न मांसभक्षणे दोषो न
मद्यो न च मैथुने प्रवृत्तिरेवा भूतानां निष्ठस्तु महाफला
इत्यनिषिद्धमांसवर्जनस्य महाफलतोक्ता । मांसभक्षणे
न दोषइत्यादिकं तु देवादिकणादौ अनुज्ञातमांसादि-
दोषाभावपरम् न तु निन्दितमांसभोजनेऽपि दोषाभाव-
परं तस्य स्वेनैव दुष्टत्वाभिधानात् तथा च खोक्त-
विहितमांसभक्षणे “सौत्वासंवायां सुरां पिबेदिति” शङ्खुक्ते
मद्यपाने, “न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतमित्यादि” शङ्खुक्ते
मैथुने च न दोषः । तेषामेव त्यागे महाफलत्वम् । अत

एव “कुर्यात् एतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथे”त्यनेन सति सङ्गे (यज्ञादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्पादयेदिति तेनेवोक्तम् अधिकं पिष्टपशुशब्दे वक्तव्यम् । रोगिणा भक्षणेऽपि विशेषः “ब्राह्मणानुज्ञया भक्ष्यसक्तं मांसञ्च रोगिभिः । मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः पुनः प्रगल्भरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्” ब्रह्मपु० । “अग्न्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यात् पराश० “गामश्च ककुटोऽपि च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा । क्रव्यादं ककुटं व्याम्यम् भुक्त्वा संवत्सरं व्रतम्” गङ्गः । पञ्चनखाश्च शशादिभिन्नाः । “शयकः शलकी गोधा खड्गो कूर्मश्च पञ्चमः । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वङ्गरिति मनुक्तेः । “विद्वराह्यामकुकुटनरगोमांसभक्षणे सपेक्षेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्” विष्णुः “हंसं मद्भू च काकोलं काकं वा खड्गरोटकम् । मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् वलाकां शुकसारिके । चक्रवाकं प्रवं कौलं मण्डूकं भुजगं तथा । मांसमेकं व्रतं कुर्यात् भूयश्च तन्न भक्षयेदिति गङ्गः । मत्स्यादः पाठीनव्यतिरिक्तः “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ दैवपैतयोः” मनुना तस्य विधानात् । “कलविङ्गहंसमद्भू चक्रवाकरज्जुबालसारसदात्यहशुकसारिका भासचापकाकलकाकोकिलखड्गरोटाशने विरात्वसुपवसेत्” विष्णुः । “चापांश्चरक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपयासस्यहं वसेत्” मनुः । स्नानावध्यास्थानं तत्र भवत् सौनम् वल्लूरं शुष्कमांसम् । “क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् कलविङ्गं प्रवं हंसं चक्राङ्गं व्यामकुकुटम् सारसं रज्जुबालञ्च दात्यहं शुकसारिके । प्रतुदान् जलापादांश्च क्रौञ्चांश्च नखविष्करान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च वक्रश्चैव वलाकाञ्च काकोलं खड्गरोटकम् मत्स्याङ्गान् विद्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः” इति मनुः । मत्स्यभेदे देवादावमाह मनुः “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवसिंहहृगडांश्च सशस्त्राश्चैव सर्वशः” “अभक्ष्यं भक्ष्येष्वामहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि” चेति विष्णुः । “मत्स्यकर्कटशम्बूकशङ्खशुक्रकपर्दकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति” हारी० “कमिकोटपिपीलिकाजलौकापतङ्गास्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो भवेत्” हारी० केशमल्लिकारुधिरप्राशने व्याममांसकमिभक्षणे इत्युपक्रम्य “विरातोपवासं एतप्राशनञ्च कुर्यात्”

शङ्खलि० । “भक्ष्याणामप्याममांसरुधिरप्राशने तु पञ्चगव्यम्” हारी० । “नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं एतकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च” बुधः “अजाविकमहिषसृग्गाणाम् मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च बुद्धिपूर्व्यं विरात्वम्” बौधा० भक्ष्यमांसकस्यापि कचिदंशे निषिद्धता “पृष्ठमांसं गर्भशयां शुष्कमांसमद्यापि वा । भूमेरन्तर्गतं कृत्वा सृष्टिश्चागलितं च यत् । पक्वं मांससृजोषन्त प्रयत्नाच्च भक्षयेत् । प्रमादभक्षितेरेर्भवने वासं वसेदहः” ब्र० पु० । सृजोषं पिष्टपचनभाण्डं तत्र पक्कम् । व्यक्तिविशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता “न भक्ष्यं यतिना मांसं कदाचित्तु समर्पणा” ब्र० पु० । स्त्रीणान्तु सर्वथा मांसनिषेधमाह भागवतम् “ये त्विह पै पुरुषाः पुरुषमेधनं यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपमृत्युं खादन्ति तांश्च ताश्च ते पश्यः इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रत्नो-गणाः सौनिका इव स्वधितनावदायास्तु पिबन्ति” इति । कार्तिकादौ तु सर्वथा मांसादिनिषेधः । “न मत्स्यं भक्ष्येन्मांसं न कोर्मं नान्यदेव हि । चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्षणात्” व्या० त० ना० पु० । “कौसुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्वं नराधिप ! । वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मस्तत्र विधीयते । एकादश्यादिषु तथा तामु पञ्चसु रात्रिषु” इत्युपक्रम्य वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु० । “निष्ठावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने यो भक्षयति राजेन्द्र ! चण्डालादधिकोऽहं सः । कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निष्ठावान् सुनिशाहूल । यावदाहृतनारकी । कदम्बानि पटोलानि हन्ताकर्महतानि च । न त्यजन् कार्तिके मासे यावदाहृतनारकी । एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः” म० त० ब्रह्मपु० । निष्ठावः श्वेतशिखी । कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म० त० रघु० । तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता “स्तीर्तलमांसं भोगी पर्वस्तेतेषु मानवः विन्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते” इति वि० पु० । “पण्ड्यभी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसं भजे क्षुरे” सृष्टिः “मत्तक्रुद्धातराणाञ्च न भुङ्गीत कदाचन । केशकोटावपञ्चपदा सृष्टश्च कामतः । भूषणावेक्षितं चैव संसृष्टश्चाप्युदकया । पतन्निषायबीडश्च शुना संसृष्टमेव च । गवा चाक्षसुपाघातं पुष्टाञ्च विशेषतः । गणाञ्च गणिकाञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् । सेनगाव-

नयोश्चैव तज्ज्ञोवाङ्मयिकस्य च । दीक्षितस्य कदर्यस्य
 बद्धस्य निगडस्य च । अभिगस्तस्य षण्डस्य पुञ्चल्या
 दाक्षिकस्य च । चिकित्सकस्य ऋगयोः क्रूरस्योच्छेदभो-
 जिनः । उप्राञ्चं स्तुतिकाञ्चं पर्याचानमनिर्हणम् ।
 शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छेदं तथैव च । अनर्चितं
 दृष्टाभांसमवीरायाश्च योषितः । द्विपदं नगर्थेक्षम्
 पतिताक्षमवस्तुतम् । पिशुनान्दतिनोश्चाञ्चं कृतपिक्रिय-
 णस्तथा । गैर्नृपतृक्षयायाञ्चं कृतप्रस्राक्षमेव च । कर्मा-
 रस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्षं कर्तुर्वेणस्य
 शस्त्रविक्रयिणस्तथा श्वतां ग्रीण्डकिनाञ्च चेलनिर्णोजकस्य
 च । रजकस्य नृगंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे । मृध्वनिं ये
 चोपपतिं स्तोजितानाञ्च सर्वशः । अनिर्हणञ्च प्रेता-
 क्षमस्तुष्टिकरमेव च । राजाञ्च तेज आदत्ते शूद्राञ्च ब्रह्म
 वर्चसम् । ध्यायुः सुवर्षकाराञ्च यशस्वर्मायकचर्चिनः ।
 कारुकाञ्चं प्रजा हन्ति बलं निर्णोजकस्य च । गणाञ्चं गणि-
 काञ्चं च लोकेभ्यः परिहृत्यति । पूयं चिकित्सकस्याञ्चं
 पुञ्चल्यास्तुन्नमिन्द्रियम् । विषा वाङ्मयिकस्याञ्चं शस्त्रविक्र-
 यिणोमलम् । भुक्ता चान्यतमस्याक्षममत्या क्षमणं त्वग्रहम् ।
 मत्वा भुक्त्वा चरेत् लक्षं रेतोविष्मूलमेव च । नाद्यात् शू-
 द्रस्य पकाञ्चं विधानश्राद्धिनोद्विजः । आददीताममेयाखाद
 हस्तावेकराविकम् मनुः । 'केशकीटावपन्नं केशकीटैः
 सह पकम् । घृष्टाञ्चं 'कैभोत्तारः' इत्युक्ता सत्वादो यदञ्चं
 दीयते तत् । गणाञ्चं बद्धमिमिलित्वा यङ्गोच्चं क्रियते तत् ।
 दीक्षितस्य दीक्षणेऽययागानन्तरमा यज्ञसमाप्तेः अक्षम-
 भक्षम् । बद्धस्य रज्जादिना । निगडस्य अर्शः आ०
 आ० निगडवतः निगडबद्धस्येत्यर्थः । स्तुतिकाञ्चं स्तुतिका-
 भक्षणसदृश्यं यत् पकं तत्कुलजैरपि न भक्ष्यम् । पर्या-
 चानम् एकपङ्क्तिस्थेषु षड्भ्यु भुङ्क्षानेषु यदि कश्चिदाचमनं
 करोति तदा तत्पङ्क्त्युपविष्टानां तदक्षमभक्ष्यम् ।
 अनिर्हणं जननाशौचिनोऽञ्चं तेनानिर्हणञ्चं प्रेताक्ष-
 मित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । 'स्तुतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी
 विशेषतः । पिबेत् पानीयमज्ञानात् समञ्जीयात्
 क्षभेत वा । पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम्
 त्विरात्वं भोजने प्रोक्तम्' शङ्खः । एतश्चोभयाशौचपरम्
 शुक्तं यन्मधुरं कालवशादन्वृतां गतमन्त्रं श्राव्यन्तास्तताम् ।
 शुक्तेषु दधि तज्जातञ्च भक्ष्यम् 'दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्वञ्च
 'दधिसम्भविमिति' मनूक्तेः । तदपि शुद्धादिद्रव्यमिन्द्रि-
 यभक्ष्यमेव 'शुद्धादिद्रव्यं शुक्तं वज्रं पर्युषितं दधि ।

तथैव यावकादीनि मन्यादिचरितान्यपि' यमोक्तेः ।
 'सगुडं मरिचाक्तं च तथा पर्युषितं दधि जीर्णतक्रमपेयञ्च
 नष्टखादञ्च केनचित् । प्रमादभक्षितैरेभिर्वने पक्षव्रतं चरेत्'
 स्मृतेः 'यवगोधूमवर्जं गव्यविकारं स्नेहाक्तं चक्रुषाभवं
 वर्जयित्वा पर्युषितं प्राश्योपवसेत् तथा दधिवर्जं सर्वशुक्तानि'
 विष्णुः । 'केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितानि च ।
 कृजीषपकं भुक्त्वा तु त्विरात्वं तत्रती भवेत् शङ्खः । चक्रुषा
 व्यङ्गनभेदः । 'अपूपश्च करम्भाश्च धाना वटकशक्तवः ।
 शाकं मांसमपूपञ्च रूपं क्षरमेव च । यवागूं पायसञ्चैव
 यज्ञान्यत् स्नेहसंयुतम् सर्वं पर्युषितं भजेत् शुक्तं तु परिवर्जये-
 दिति यमः । 'अविकारि भवेन्मेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकत्'
 पर्युषितं रात्र्यनुरितम् स्नेहाक्तं चेदभक्ष्यं यथाह मनुः ।
 यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् तत्पर्युषित-
 मस्याद्यं हविः शेषञ्च यद्भवेदिति' 'चिरसंस्थितमस्याद्यं'
 शुक्तेहाक्तमपि द्विजैः । यवगोधूमसं सर्वं पयसाञ्चैव विक्रि-
 येति' च अनर्चितं निन्द्याधरीकृतम् । अवीराया निःस-
 र्मत्वायाः पतिपुत्रहीनायाः सम्बन्धित्यास्तु पित्रामह्यादेर्न
 दोषः । नगर्थेक्षं नगरिणो नगराधिपस्याक्षम् 'नगराधिपतेः
 शत्रोः पिशुनान्दतिनोस्तथेति' ब्र० पु० ऐकवाक्यात् । अवकलं
 क्षवशुसहितम् । 'हृत्पत्न्यो नटानान्तु स तु शैलपकः स्मृतः'
 इति आ० पु० उक्तः शैलपः । तद्वयायकः श्वचीकर्मजत्,
 निषादः प्रतिलोमजवर्गसङ्करभेदः । रङ्गावतारकः नृत्यस्थाने
 गीतवाद्यादिना तदनुगुणतायां प्रसङ्गो । वेणुः वंशविकारपा-
 त्वादिकर्त्ता । श्वान् ऋगयादर्थं कुकुरपोषणकत् ।
 शौण्डिकादयश्च तत्तज्जृत्तिभाजो द्विजाः अन्यजानां गुरु-
 प्रायश्चित्तअवगातं प्रा० वि० । शूद्राञ्चं शूद्रगृहे न भक्ष्यम् ।
 'शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न
 भोक्तव्यं शूद्राञ्चं तदपि भृतम्' । 'निवृत्तेन शूद्राक्षादि-
 वृत्तेनेति' आ० त० रघु० 'यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं
 यानि नदीं गताः । शूद्रादिमृष्टहेत्वां प्रविष्टं तु सदा शुचि'
 अत्रिः । तेन स्वदृष्टागतस्यैव शुद्धत्वं तद्वृष्टागतस्य शूद्रा-
 क्षत्वमिति भेदः । 'यः शूद्रेण समाङ्गतो भोजनं कुरुते
 द्विजः । सुरापीति स विद्वेयः सर्वधर्मवर्हपकृतः । यः
 शूद्रेणाभ्युक्षतः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः । सुरापीति
 स विद्वेदः सर्वधर्मवर्हपकृतः' दृष्ट० ना० । 'शू-
 द्राक्षेण तु भुक्तेन उदरस्थेन यो स्मृतः । स वै खरत्व-
 सङ्गत्य शूद्रत्वं वार्ज्यमश्नुते । 'शूद्राक्षं नाक्ष्यणोभुक्त्वा
 तथा रङ्गावतारिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीरुग्-

जीविनः । चण्डालाच्च भूमिपादमजजीव्यजजीविनाम् ।
 शौण्डिकाच्च स्तिकाच्च भुक्ता मामती भवेदिति' शङ्खः ।
 मूद्रास्यापि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह सुमन्तुः गोरसञ्चैव
 शक्तुं च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यज्ञान्यत्
 पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि शक्तवः एतान्य-
 मूद्राच्चभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति' हारीतः । "रजके
 चैव शैलेषु वेषु चर्मापजीविनि । एतेषां यस्तु भुङ्गीति द्विजशा-
 न्द्रायणं चरेत् आप० । अन्यजातं यदा भुङ्क्ते मूद्रो मोहात्
 कदावन एकरात्रौ पितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति" संवर्तः
 "अभिगस्तपतितपीनर्भवश्च गृहपुंस्यल्यशुचिशुक्लकारतैलक-
 चाक्रिकध्वजि सुवर्णकारलेख्यकशरुतुद्रयायकवन्धकगणिका-
 न्द्रानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिषादरजक वरुड-
 कैवर्त्तचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिपाद्याश्च" सुम० ।
 "पतितानां गृहं गत्वा भुक्ता च प्रतिगृह्य च मामोपवासं
 कुर्वीत" वृह० । "चाण्डालपतिताच्चभोजने पुततः पुन-
 रूपनयनम्" वसि० । "पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः
 क्वचित् । क्त्वा तस्य समुत्सर्गं यतिकच्छं चरेद्द्विजः" उग्र० ।
 "चण्डालचाक्रिकलोहकारघाण्टिकाच्चभोजने तिरावसु-
 पयसेत्" हारीतः चाक्रिको वृषादिचक्रेण तैलनिष्पादनवृत्तिः ।
 घाण्टिकः देवघण्टावादकः । "ध्वजि वणिक्किरीटिवार्जुषि-
 काच्चभोजने पञ्चरात्रम्" हारीतः । ध्वजी शौण्डिकवृत्तिः
 वणिक् शिल्पोपजीवी । किरीटी वणिग्भेदः । "भगवृत्ति-
 पुंश्लोवेष्याच्चभोजने सप्ररात्रम् उपपतितगरदत्तस्कराच्च-
 भोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टाच्चभोजने दशरात्रं
 ताम्रकांस्यसीसककारव्याधिततक्षकाच्चभोजने तप्रलच्छं
 ब्राह्मणवृत्तिप्रबधबन्धोपघातवृत्त्यच्चभोजने च सङ्कीर्णाच्चभो-
 जने च असंस्कृतावशासरोषविषयाच्चभोजने च" हारी० ।
 भगवृत्तिर्मेथुनशुक्लेन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता
 व्याधिवर्जकौषधदाता च "इतरे ये त्यभोज्यान्नास्तेषा-
 मन्नं विगर्हितम् अजाविके माहिषिके कूटे च उपलोपतो
 एतेषां भोजनं क्त्वा द्वादशाहं पयःपिबेत्" मनुः । अजावि-
 कोऽजाविभ्यां वृत्तिमान् । माहिषिकः महिषेण वृत्तिमान् ।
 कूटः अन्यन्मनसि अन्यद्वचसीत्यादिरूपकपटव्यवहारी
 "बन्ध्या तु वृषकीज्ञेया वृषली च मृतप्रजा । अपरा वृष-
 ली ज्ञेया कुमारी वा रजस्वला" । उग्र० उक्ता तस्याः
 मूद्रायाश्च पतिः विष्णुः "गणगणिकास्तेनगायकाङ्गानि
 भुक्ता सप्ररात्रं पयसा वर्त्तन् तक्षणाच्च चर्मकर्तुं च वार्जु-
 षिककदर्यस्य दीक्षितवज्रं नगडाभिगस्तानाञ्च पुंश्लोदा-

न्धिकचिकित्सकलब्धकशूरोच्छिष्टभोजनाञ्च अवीरास्त्री-
 सुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनामृतवादिनाञ्च धर्म-
 सोमविक्रियणाञ्च शैलपतुद्रयायकतम्ररजकानाञ्च कर्म-
 कारनिषादरङ्गावतारिवेषशुक्लविक्रियणाञ्च श्वजीवि-
 शौण्डिकतैलकचेलनिष्पेजकानाञ्च भ्रूणभावेक्षितसुदक्या
 संस्पृष्टं पततिणावलीहं शुना संस्पृष्टं गवा घ्रातञ्च
 कामतः पदास्पृष्टमवज्ञातञ्च मत्तक्रुद्धातराणाञ्च अनर्चितं
 वृथा मांसञ्च । यत्र नाश्रितं देवाय पितरश्च यथा-
 विधि । वृथापाकः परिज्ञेयः तस्य नाद्यात् कथञ्चन ।
 वृथापाकस्य भुङ्गानः प्रायश्चित्तं चरेत्" । 'नवं क्षयरूपपादि
 पायसं मधुसर्पिषो चण्डालेन शुना वापि वृष्टं हविर-
 यज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र
 हिरण्योदकस्यर्गादिति" शाता० । हिरण्योदकस्यर्ग-
 स्त्वेवाक्षस्य तापनादेः एतादीनां शुद्धिकरत्वमाह सण्ड
 "तापनं एतैलानां प्रावनं गोरसस्य च अन्यानां भुक्त-
 गेषस्तु भक्षितोयेर्हि जातिभिः । चान्द्रं लब्धं तद्वै वा"
 उग्रनाः "कापालिकाच्चभोक्तृणां तन्मारीगामिनां तथा ।
 ज्ञानात् लच्छ्राव्दसहिष्टम्" आप० । "अन्यावसायिनामन्न-
 मश्रियाद्यस्तु कामतः । विशुचान्द्रायणं कुर्यादिति"
 अङ्गि० । "चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणं ।
 द्विजः शृध्येत् पराकेण" अङ्गि० । "अमेध्यपतित
 चाण्डालपुक्कशरजस्वलाऽवधूतकुणिकुनखिस्पृष्टानि
 भुक्ता लच्छ्रमाचरेत्" शङ्खः । अमेध्यं मदाभाण्डविषमूत्र-
 रेतत्यादि । पुक्कशः क्षत्रियायां मूद्राज्जातः प्रतिभोमजः
 वर्णसङ्करः । कुणिकः स्वभावतः पाण्डिबिकलः । "चाण्डाल-
 पतितामेध्यरूपैः कुडिना तथा उदक्यास्तृतिभिः स्पृष्टं
 भुक्ता मांसं वने वसेदिति" ब्र०पु० । "अस्यादि-
 दूषिताच्च भुङ्गानस्तु यदा भवेत् स्नात्वाकर्मचरित्वा तु
 एतं प्राश्य विशुध्यति" ब्र०पु० पतितादिस्पर्शे अजत-
 स्नानानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता "महापातकिसंसर्गे स्नान-
 मेव विधीयते संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तप्रलच्छं समाचरेत्
 स्नानार्हको यदा स्नानमकृत्वाप्नोति वै द्विजः । अहो
 रात्रौ जितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति" पैठ० । "केशकीटा-
 वपञ्चञ्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । सोदक्यामूद्रसंस्पृष्टं
 पञ्चगव्येन शुध्यति" जावा० स्त्री भिक्षजातिस्त्री । केश-
 कीटादुपहृतस्य प्रोक्षणादिकं क्त्वा भक्ष्यमेव । "अव-
 ज्ञातं केशपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च वृष्टम् । अलांति-
 मृदुभक्ष्यहिरण्यतीर्थैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यम्"

यमः चण्डालपतितामेधैः कुण्ठैः कुटिना तथा ।
 ब्रह्मसूत्रिकादक्याकौलेयकटुस्त्रभिः । दृष्टं वा केश-
 कोटाक्तं ऋद्धकनकाभूभिः शुद्धमद्यात् सहज्ज्ञेयं प्रभृतं
 व्युत्तेयं च ब्रह्मपु० । कौलेयकः कुक्कुरः कटुस्त्री कुबुटादि
 प्राणिभेदः तस्य वज्रकटुस्त्वच्चात् । व्युत् पर्युषितम् । एतच्च
 चरतरमभ्युक्तं भक्ष्यम् अत्यन्तोपहतस्य तु त्यज्यतेव प्रा० वि०
 “विशुद्धमपि चाहारं मल्लिकाजमिजन्तुभिः । केशलोम-
 नस्त्रैरपि दूषितं परिवर्जयेत्” देव० । तन्मात्रसुद्धं
 शुद्धेत् कठिनन्तु पयोदधि । “अविलीनं तथा चैव
 विलीनं अपणेन तु” गाता० “नाश्रोलियतते यज्ञे ग्राम-
 याजिहते तथा । स्त्रिया लीवेन च कृते भुङ्गीत ब्राह्मणः
 क्वचित् । अस्त्रीलमेतत् साधूनां यत् जुह्वत्यमी हविः प्र-
 तीपमेतद्देवानां तस्मात्त्वं परिवर्जयेदिति” मनुः । “अश्रो-
 योऽनधीतवेदः तेन कृतयज्ञे अन्नमभक्ष्यम् । ग्रामयाजी
 ग्रामजनानां आहुपूजाकारयिता ऋत्विग्भावेन होमस्वस्य-
 यनकर्ता च स च होता यत् यज्ञे तदन्नमभक्ष्यम् ।
 आहुविशेषाक्षस्याभक्ष्यता “चान्द्रायणं नवग्रहे पराको-
 मासिके मतः । पञ्चग्रहेऽतिरुक्कः स्यात् पाण्डासे
 रुक्क एव च । आहुतिके रुक्कपादः स्यादेकाहः पुनराहुतिके
 अहुतिः० । पञ्चग्रहं त्वै पञ्चिकश्चाहुतिः । नवग्रहमेकादशाहा-
 दिश्चाहुतिः । हस्तादिदत्तं द्रव्यविशेषस्याभक्ष्यता । “हस्तदत्ताय
 ये क्लेहा लवणं व्यङ्गनानि च दातारं नोपतिष्ठन्तु भोक्ता
 भुङ्क्ते च किल्बिषम् । तस्माज्ज्ञान्तरितं देयं पश्येनाथ तृणेन
 वा । प्रदद्याच्च तु हस्तेन नायसेन कदाचन । आयसेन
 तु पात्रेण यदन्नन्तु प्रदीयते । भोक्ता विष्टासम-
 भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्” भवि० पु० । “माजिकं
 फणितं शाकं गौरसं लवणं दत्तम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा
 च भोक्ता सान्तपनश्चरेत्” यमः । “एकेन पाणिना
 दत्तं शूद्रादन्नं न भक्षयेत् । दत्तं तैलञ्च लवणं पानीयं
 पायसं तथा” स्मृतिः । “वाग्दृष्टं भावदृष्टञ्च भाजने
 भावदूषिते भुक्त्वाच्च ब्राह्मणः पश्चात् विरात् तं व्रती
 भवेत्” शङ्खः । शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिक्ष-
 भाजने । अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति”
 संव० । भिक्षभाजनं कांक्षपरं “भिक्षकांक्षे तु योऽ-
 श्रीयदन्नं ज्ञात्वा जपन् द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं तु
 एकभक्तस्ततः शुचिः” बौधा० कांक्षत्वेन विशेषणात् ।
 आपोशनकरणे भोजनस्य निषेधात् तदकृतवता द्रव्यमात्रस्या-
 भक्ष्यता । “आपोशनमकृत्वा तु भुङ्क्ते योऽनापदि द्विजः ।

भुङ्क्तामद्यदा ब्रूयात् गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्” । अनाचान्तस्य
 द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । “अनाचान्तः पिबेद्यस्तु भक्षयेद्वापि
 किञ्चन । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुध्यति ।
 आचामेक्ष्यणे नित्यं सुक्ता तांस्त्रूलचर्वणम् दन्तलग्ने फल-
 मूले भुक्तस्ते हे तथैव च । तांस्त्रूले चेन्नदण्डे च नोच्छिष्टो-
 भवति द्विजः” जावा० । “कषायकटुतांस्त्रूले भुक्तस्तेहानु-
 लेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्”
 लघुबौ० अनाचान्तः कषायकटुतांस्त्रूले नुव्यतिरिक्तद्रव्यं
 सहदभक्षयित्वा दुग्धमधुनारिकेलजलादिकञ्च सहत् पीत्वा
 अष्टोत्तरसहस्राष्टसां गायत्री जपेत् प्रा० वि० । यज्ञो-
 पशीतरहितानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता । “यिना यज्ञोपवीतेन
 भुङ्क्ते तं ब्राह्मणो यदि । ज्ञानं कृत्वा जपं कृत्वा उप-
 वासेन शुध्यति” लघुहा० । अमेध्यदूषितफलानामभक्ष्यता ।
 ऋद्धारिक्तसमादीक्ष फलकन्दे लुमूलकान् । विषमूलदूषितान्
 प्राश्य रुक्कं तु पादतश्चरेत् सन्निकटेऽर्द्धमेव स्यात्” संव० ।
 ऋदादेरभक्ष्यता । “अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणं
 तथा । ऋत्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः भवि० पु० ।
 अत्रापवादः । सैन्धवं लवणञ्चैव यच्च सासुद्रिकं भवेत्
 पवित्ते परमे हेतुते प्रत्यक्षे अपि निव्यशः” वायुपु० ।
 “भुक्त्वा तु जारलवणं विरात् तं वने वसेत्” यमः ।
 “ऋद्धोद्वेष्टादने अहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः आ० त० पु० ।
 “नैकोमिष्टाक्षमश्रियात् वञ्चयित्वा गृही सुतान् ।
 दारान् ऋत्यातिथींश्चैव तथासम्बन्धिवन्धवान् इत्युपक्रम्य
 “लालापे नरके घोरे दुर्गन्धे प्रास्यते नरः” यमः ।
 “पयोऽनुद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि दिवसे नवनीत-
 क्षेति” “सर्वं तिलमयं नाद्यात् मायं शम्भाभिलाषिभिः”
 इति । “नाश्रीयत् सन्ध्यर्द्धयोः” इति च का० ख० ।
 “नातिमौहिल्यमाचरेत् नातिप्रगे नातिसायम् न निशीथे
 नचोषसि” मनुः न दध्युद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि ।
 नाद्यादादृप्ति रात्रिषु” काशी० ख० । “आहुं कृत्वा परग्रहे
 योऽश्रीयत् ज्ञानवर्जितः । दातुः आहुफलं नास्ति भोक्ता
 किल्बिषभृग् भवेत्” यत् वेष्टितगिराभुङ्क्ते यत् भुङ्क्ते दक्षि-
 णासुखः सोपानात्कथं यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुङ्क्ते, इति
 का० ख० । “यो गृहीत्वा विवर्हाग्निं गृहस्थ इव मन्यते ।
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः” का० ख० ।
 “पक्षे वा यदि मासे यस्य गेहेऽस्ति न द्विजः । भुक्त्वा दुरात्मन-
 स्तस्य चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्” का० ख० । “अग्राह्यं शिव-
 निर्मात्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्” ति० त० पु० । “यातुधानाः

पिशाचाच्च राजसाः क्रूररूपिणः । हरन्ति रसमन्नस्य
मण्डलेन विविर्जितम् का० ख० । नेत्रसङ्के भाजनं कृत्वा नो
पाणी नैव कर्षते । नासने न च ग्रथायां भुञ्जीत न मला-
दितः का० ख० । “नारिकेलोदकं कांक्षेतामपात्रे गुड-
स्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् ताम्बे गव्यं दत्तं विनेति
आ० त० पुरा० । “वर्जनीयं सदा माघे मूलकं मदिरासम-
मितं” ब्र० पु० । सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठः ।
“वडप्रचोदम्बरनीपदधित्यमातुलङ्गानि न भक्षयेत्”
हारी० दधित्यः कपित्थः । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तर
निषेधः “आमिषं चक्रगाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेहिने सप्रजन्म
भवेत् कष्टी दरिद्रोपजायते । स्त्रीतैलमांससंभोगी
पर्वस्तेषु वै पुमान् । विषमत्वभोजनं नाम नरकं प्रति-
पद्यते” वि० पु० । अथ तिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यता-
माह स्मृतौ “कृष्णाण्डे चार्थहानिः स्यात् दृढ्यां न
श्वरेद्धरिम् । वडगतः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके ।
कलङ्की जायते विले तिर्यकग्योनस्य निम्बके । ताले
शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च सर्वता । तुल्यी गोमांसतुल्या
स्यात् कलन्वी गोवधात्मिका । शिथी पापकरो प्रोक्ता
पृतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकी सुतहानिः स्याद्भिररोगी
च माषके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्” पट-
वि० । तत्र सप्रस्थामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम् ।
अतः “तालं श्वेताञ्च वार्त्ताकीं न खादेद्द्वैषणो नरः” इत्य-
जेन तालमपि श्वेतं निषिद्धं साहचर्येण श्वेतानवज्ञात् ।
“अलावू वर्तुलाकारां वार्त्ताकीं चन्दसविभाम्” ति० त०
पु० यदपि कसुम्भं नालिकाशाकं वृन्नाकं पृतिकालया ।
भक्षयत् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगोहिजः इत्युपनसा
सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतवृन्नाकपरम् । तत्र
नालिकाश्वेतकलन्वी । पृतिका द्वादश्यामधिकदोषाय
शुद्धविषयिकावा इति ति० त० रघु० ।
कृष्णाण्डं वडहतीफलान् शुल्वणं वर्ज्यं इतिलाम् तथा
पृतिकं ई चामलकं ७ दिवं प्रवसता ८ शीर्षं ९ कपालान्वकम्
१० । ११ निष्पावाश्च १२ मत्सरिकाफलमथो १३ वृन्नाकसंज्ञं
१४ मधु दत्तं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमा-
मोडय । नि० सि० सु० दी० पि० । शीर्षं नारिकेलम् कपालं
अलावूः अन्वकं पटोलम् । “१ कृष्णाण्डं २ वडहती ३
चारं ४ मूलकं ५ पनसं ६ फलम् । ७ धाली ८ शिरः
९ कपालान्वं १० ११ नख १२ चर्म १३ तिलानि च
१४ चुरकम्पाङ्गनासेवां १५ प्रतिपदादिषु वर्जयेत् नि०

सि० भूपालः । नखं शिथी चर्म मत्सरिका । “उच्छि-
दस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता “उच्छिदमगुरोरभोज्य” स्त्री-
च्छिदमच्छिदाहतञ्च” शाता० । गुरुः पितादिः । “पितृ-
ज्येष्ठस्य च भ्रातृरुच्छिदं भोज्यम्”, आप० मातापितृभ्यां
संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः” ब्र० पु० । स्वच्छिदमनु-
यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्तेत्यतभाजने एवं वैश्वतः प्राह भुङ्क्ता
चान्द्रायणं चरेत्” चतुर्वर्षिमतम् । “नाशीयात्
भार्यया साङ्गं नाशीयादुत्कटासने” मन्ना स्त्रिया सह
भोजननिषेधेऽपि अर्धान् ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तुं-
शक्यते । “ब्राह्मण्या कृत्या साङ्गं कश्चिद्भुञ्जीत चाध्वनि ।
अधोवर्णस्त्रिया साङ्गं भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत्” ब्र० पु० ।
एतद्विषय एव “ब्राह्मण्या या सहाश्रुयादुच्छिदं न कथयन् ।
न तत्र दोषं मन्यन्ते” अङ्गिराः । विडालाद्युच्छिदस्याभ-
क्ष्यता । “विडालकाकाटुच्छिदं जम्घा श्वन लस्य च ।
केशकीटापन्नञ्च पिबेत् ब्रह्महृवर्जिताम्” मनुः । “दूषितं
केशकीटैश्च माज्जारेर्मपिकैस्तथा । मलिकामशकश्चैव विरात्रेण
विशुध्यति । शकाकगोभिरुच्छिदभक्षणे तु दिनत्रयम्” मनुः
अत्रापवादः । “देवद्वोग्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च
कार्कः श्वभिय संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्न-
मद्वैत्य शेषं संस्कारमर्हति” यमः । संस्कारश्च “घनानां
प्रोक्षणाच्छुद्धिः इवाणासपि तापनात् । संस्पर्शान् भवे-
च्छुद्धिरपि प्राप्नुतस्य च कागस्य सुखसंस्पृष्टं शुचि चैव हि
तद्भवेत्” यमः । “पक्षिश्चापदजग्वस्य रसस्याद्यस्य भूयसः ।
संस्काररहितस्यापि भोजने पादकच्छकम्” विष्णुः । कृत्-
सितशुद्धादिपक्षिभोजननिषेधात्तादृशमात्रस्याभक्ष्यता “यस्तु
पक्षिषु भुञ्जीत कृत्स्नितानां विषेपतः अहोरात्रोषितः स्नात्वा
पञ्चगव्येन शुध्यति” अङ्गि० । “अपाङ्गैश्च ब्राह्मणोपवेशने-
न कृत्स्नितान् । जलादिना पक्षिभेदनमन्तरेणेत्याचारः
मा० वि० । “ब्राह्मणः कर्त्तव्यपङ्क्यानुपविश्यामंस्पृशन् यदा
भुङ्क्ते तदा मत्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्यामेकरात्रं शूद्रपङ्क्यां त्रयञ्च
माचरेत्” विष्णुः । अनिन्दितपक्षिष्वपि सहभोजने एकस्यो-
त्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता “एकपङ्कापविष्टानां विप्राणां सह-
भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ।
मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्यासुच्छिदं सहभोजने । प्राय-
श्चित्तं चरेद्दिप्रः कृच्छ्रं सालपनं तदा” शङ्खः । कालविशेषे
द्रव्यमात्रस्य अभक्ष्यता । “सूर्यमहे तु नाशीयात् पूर्वं
याभक्तवृष्टयम् । चन्द्रमहे तु यासां स्त्रीन् बालवृद्धातुर्गर्भानां”
वृद्ध० गौ० । “मह्यं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

तावर्त्तनात् पूर्व्वं प्रथमे प्रथमादधः" मा० पु० । अधि ऊर्द्धम् ।
 "यस्तोदये सति विधोर्नाह्नोर्भोजनमाचरेत्" वशि० । "असु-
 क्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽह्नि" व्यासः । "अहोरात्रं न
 भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्ययोः यदा सक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं
 कृत्वा ततः परम् विष्णुपु० पु० । "सन्ध्याकाले यदा राक्षस्यसते
 शशिभास्कारौ । तदहर्नेव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन"
 गर्गः । सायं सन्ध्यायां सूर्य्ये यस्तास्ते पूर्व्वेऽङ्गिरात्रौ
 च न भोक्तव्यं, प्रातः सन्ध्यायां चन्द्रे यस्तास्ते पूर्व्वेऽङ्गिरा-
 त्रपरेऽङ्गिरात्रौ च न भोक्तव्यमित्यर्थः नि० सि० । बालहृडा-
 तुरैर्विनेत्युक्तोक्तेषां विशेषः । "सायाह्ने ग्रहणं चेत्
 स्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे, न सन्ध्याह्ने,
 सन्ध्याह्ने न तु सङ्गवे । भुञ्जीत संगवे चेत् स्यात्पूर्व्वं भोजन-
 क्रियेति" मा० पु० उक्तः । एतच्च बालादिविषयमिति नि०
 सि० । "सर्वेषामेव वर्त्तमानां स्मृतकं राक्षसदर्शने स्नात्वा कर्माणि
 कर्त्तेत श्रुतमन्नं विवर्जयेत्" हेमा० धट्टवि० । "नवग्रहेषु
 यच्छिष्टं ग्रहपर्य्युषितञ्च यत् । सर्व्वं तद्दुष्टतामेति" स्मृतेः
 ग्रामकाले पक्वान्नादेरभक्ष्यता । अत्रापवादः । "आरगालं
 प्रयस्तकं दधि स्नेहाज्यपाचितम् । मणिकस्योदकं चैव न दुष्ये
 द्राक्षरूतके" मेधा० । "अन्नं पकमिह त्याज्यं स्नानं सयसनं
 यज्ञे । वारितक्रारनालादि तिलदर्भेन दुष्यति" स्मृतिः
 १ पुंस्यनाद्यस्यस्यभक्ष्यता । "याजकाऽन्नं नवग्रहं संग्रहे
 चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 ब्रह्मौदने च सोमे च भीमनोदयने तथा । जातश्राद्धे
 नवग्रहं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" आप० । संग्रहे स्त्रीणा-
 मेव व्यभिचारादिदोषांप्रायश्चित्तेन संग्रहे । ब्रह्मौदने
 आपोवसयज्ञाङ्गकर्मविशेषे प्रा० वि० । "जन्मप्रभृति संस्तारे
 बालस्यास्य भोजने । अंसपिण्डैर्न भोक्तव्यं शस्यशान्ते
 विशेषतः" अ० ङ्क० । "निर्दृष्टे चूडहोमे च प्राङ्नामकर-
 णात् तथा । चरेत् शान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि"
 व्यासः । भोजनकाले मृत्वादात्तर्गेऽस्यमात्रस्याभक्ष्यता ।
 "मृत्वाद्धारसमुत्तर्गे मोहात् भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत् । तिरात्रं
 कुर्व्वीत" शाता० । भोजनकाले स्मृतकाद्यगौचे भक्ष्यमा-
 न्यास्यस्याभक्ष्यता "यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
 भूमौ निःक्षिप्य तं घासं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । भक्षयित्वा
 तु तं घासमहोरात्रेण शुध्यति अशित्वा सर्व्वमेवाहं
 तिरात्रेण विशुध्यति" शाता० । "अशुचिः स्मृतकादिनेति"
 प्रा० वि० । तैत्तिरीय्यादिना स्नानार्हस्याकृतस्नानस्यास्य-
 मात्रस्याभक्ष्यता । "समुत्पन्ने द्विजः स्नाने भुञ्जीताथ पिबे-

त्तथा । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः" ई० ब० ।
 स्नाने तैत्तिरीय्यादिनादिनिमित्ते स्नाने प्राप्ते प्रा० वि० ।
 नीलोत्सर्गपारिधाने द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "नीलोत्सर्गं
 परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा । तिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्"
 शङ्खः । "लोहितान् व्रतनांस्तथा । अनुपाकृतमांसाणि विहृ-
 जानि कवकानि च दृष्ट्वाऽपरासंयावपायसापृषशस्वलीरिति"
 या० । विहृजानि अमेध्याङ्गवानि । अमेध्यदेशोद्भवानान्तु
 न दुष्टता "अमेध्येषु तु ये दृष्ट्वा उष्णाः पुष्पफलोपगाः
 तेषाञ्चैव प्रदुष्यन्ति पत्रपुष्पफलानि चेति" बौध० उक्तेः ।
 अतिथ्यादिष्वभुक्तवत्सु गृहस्थस्यास्यमात्रस्याभक्ष्यता "देव-
 तातिभूतेषु श्रद्धेयव्याघ्रतपु च । अभुक्तवत्सु योऽग्नौ तथा
 पितृग्निपक्षिषु । दुष्टाद्यपर्यायनिर्यासभुजः स्तुचीसखास्तु
 ते । जायन्ते गिरिवर्ष्माणः" इति मार्क० पु० । "असंतर्धं पितृन्
 देवान्नाद्यादन्नं नवं क्वचित् । पक्वान् चापि नो मांसमिति
 का० ख० । मध्येष्वपि देवायानिवेदितमभक्ष्यमेव "अनिवेद्य
 न भुञ्जीत मत्स्यमांसादिकं च यत् । अन्नं विहा
 पयोमूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम्" आ० त० पु० । "तैर्द-
 स्नानप्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" गीता
 ब्रह्मचारिणोऽभक्ष्यार्णि । "मांसिकाद्यन्तु योऽग्नीयादसमा-
 वर्त्तकोद्विजः । स त्रीण्यहान्यपवमेद् मनुः । "मृताद्यं
 मधुमांसञ्च नैवाश्नीत व्रती क्वचित् । तिरात्रोपोषितः सस्य-
 यातिमेकां जले वसेत्" देवलः । "स्मृतिकाद्यं नवग्रहं मांसि-
 कान्नं तथैव च । ब्रह्मचारी च योऽग्नीयात् मधुमांसं कथञ्चन
 प्राजापत्यं तु कृत्वादौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति" संव० । मांसं च
 शिष्टभक्ष्यामांसपरम् । ब्रह्मचारी चेन्मधुमांसमश्नीयात् शिष्ट-
 भोजनीयं, कच्छं हादशरात्रद्वरित्वा व्रतगेषं समापयेत्"
 वशि० उक्तेः । अस्यापवादः "स चेत् व्यपीयत कामं गुरो-
 रच्छिष्टं भैषज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयात् येनेच्छतेन चिकित्सेत्
 स यदा अगदः स्यादादित्यसर्पितेत्" बौध० । अस्य पात्र-
 विशेषे द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "आमिषस्य तु यो भाण्डे
 पक्वमश्नीत सुव्रतः (ब्रह्मचारी) । कुशमूलविपक्वेन त्वष्ट्रं
 क्षीरेण वर्त्तयेत्" लघुहारीतः ।

सर्वापरीपवादः । "जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदटौ समाः"
 स्मृताः । भक्ष्यमाभक्ष्ये पुनो दुष्येदावभैषोपनीयते" का० ख०
 एवमन्यान्यपि स्मृतौ निषिद्धानि द्रष्टव्यानि वैद्यकोक्तदोषा-
 दपि कानिचिदभक्ष्याणि तानि चाप्यशब्दे २२६ पृष्ठे प्राय-
 शोदर्शितानि विशेषतः कानिचित् प्रदर्शन्ते "वर्जयेत्
 पयसा स्निग्धं मत्स्यमांसमनूपकम् । दक्षीफलम-

कृष्णमण्डलैर्जम्बूफलादते । मांसं मूलकसंसिद्धं हतेन
मधुमांसके । मत्स्यानि क्षुरिकारेण क्षौद्रसुष्णेन वारिणा
पुनरुष्णीकृतञ्चाक्षं हतं कांक्षे दशाक्षिकम् । दध्ना तक्रेण
पयसा तालस्यापि फलेन च । विरोधाच्चैव भुञ्जीत मति-
मान् कदलीफलम् । विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति
विरेचनम् वसनं शयनं वारि पूष्यं वा हितभोजनम्
शाभ्येताल्यतया वापि दीपान्नेस्तरुणस्य च स्निग्धव्याया
मवल्लिनां विरुद्धं वितथं भवेत् । अष्टद्वारदोपास्तु
जायन्ते पापिनामिह" आङ्गिकतत्त्वे वैदिकम् ।

अभङ्ग पु० न० त० । १ भङ्गाभावे २ पलायनाभावे च न० ब० ।

“भङ्गरहिते लि० । २ अनङ्गाख्ये “पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथा-
भङ्गस्तदभयात्मक” इति सा० द० उक्ते श्लेषे शब्दा-
लङ्कारभेदे पु० । यथा “पायात् स स्वयमन्वकजयकरस्त्वं
सर्वदोसाधवः” । अभ्येकेष्टत्वाभङ्गः श्लेषः ।

अभङ्गुर लि० न भङ्गुरः । भङ्गुरभिन्ने स्थिरे “अभङ्गुरतनु-
त्विषां बलयिता गतैर्विद्युताम्” रसगङ्गाधरः ।

अभट्ट न० विरोधे न० त० । सुखभिन्ने दुःखे १ न० ब० ।

२ मङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदान्वये च लि० ।

अभय न० अभावे न० त० । १ भयाभावे । “प्रदद्यात्
परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च” मनुः । “अभयं वै
जनक ! प्राप्नोऽमीति” श्रुतिः । “प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च
कार्याकार्ये भयाभये” गीता ६ त० । २ भयशून्ये लि० । न
भयमस्मात् ५ ब० । ३ परमात्मनि, ४ तज्ज्ञाने च । ५ हरि-
तक्याम् ईदुर्गामूर्तिभेदे च स्त्री ७ वीर्यमूले उर्गारे न०
८ सर्वपरिग्रहशून्ये, शास्त्रोपदिष्टेऽर्थेऽसन्देहेनानुष्ठितरि
९ आत्मनिष्ठे पु० । “उच्चमूलविकोणेषुवर्त्तते गुरुभार्गवौ ।
अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन” इति “यत्नैकादशग-
ञ्जन्द्भानुर्वा प्रबलः शुभः” । अभयोनम यो गोऽयमरिभूत
विनाशकृदिति” च ज्योतिषोक्ते १० यातिकयोगभेदे पु० ।
न भयं यस्मात् ५ त० । माभैषीरित्युक्ता ११ उक्तोलित
दक्षिणहस्तप्रसारभेदे “अभयं वरदं चैव दक्षिणे दधती-
क्रमात्” श्यामाध्यानम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयकृत् क्ति० अभयं त्राणं करोति कृ-क्तिप् ईत० ।

१ त्राणकर्त्तरि । न भयकृत् विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने
२ सौख्ये । अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे । [सौख्ये ।

अभयङ्गुर लि० न भयङ्गुरः विरोधे न० त० । भयङ्गरभिन्ने

अभयङ्गुत् स्त्री द्विव० अभयं कुरुतः क्तिप् वेदे ४० सुम् ।

द्यावापृथिव्योः द्यावापृथिव्यावित्पुपकस्य “ऊरु गव्यूती

अभयङ्गुताविति “ऊरु गव्यूती ते अभये स्तामित्यतदाह”
शत० ब्रा० ।

अभयजात पु० अभयाय जातः । गर्गादिगणमध्ये सुभिभेदे
तस्यापत्यं यज् । अभयजात्यः तदपत्ये पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप्
यलोपश्च अभयजातो । पुंसि बहुषु लुक् । अभय-
जाताः । यूनि अभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधभयाभावाय डिण्डिमः
स्वभैरवप्रोत्साहनार्थं वादनार्थे रणदङ्कादौ वाद्यभेदे ।

अभयद लि० अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुज्य-
रन्वति दा-क ईत० । मा भैषीरित्यादिवचनसंज्ञा भीत-
२ त्राणकर्त्तरि “त्वात्तमभयदर्शति” किरा० अभयपदयो-
ऽप्यत्र । “यानशय्याप्रदोभार्याभैरव्यमभयप्रदः २ विष्णुः ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे त्रातेन देया दक्षिणा ।
त्रातेन रन्वितरि देयदक्षिणायाम् । “मधुदकं फलं मूल-
मेधांसभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि” का० ख०
‘सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्नाध्वथाभयदक्षिणाम्’ मनुः । अभयं
दक्षिणेव देयत्वात् । अभयरूपदेवे “रात्रौ दानं न शंसन्ति
विना चाभयदक्षिणाम्” मत्स्य पु० । अभयदक्षिणाम-
भयदानम् रघु० । [शब्दे विवरणम् ।

अभयमुद्रा स्त्री अभयार्था मुद्रा । १ तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे मुद्रा-
अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थं मा भैषी-
रित्यादिवाक्ये ।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते
मोदकभेदे । स च “अभया पिप्पलीमूलं भरिचं नागरं
तथा ॥ त्वकपत्वपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च । कर्षः
प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्वयन्तथा ॥ षट्कर्षाश्च सितायास्तु
द्विपलं लिटतो भवेत् । सर्वे सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं
कृतम् ॥ खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चानुपिबेज्जलम् ।
तावद्द्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥ अभयाद्योमोद-
कोऽयम्” चक्रदत्तोक्तः ।

अभव पु० भव उत्पत्तिः अभावे न० त० । १ भवाभावे जन्मा-
भावे “मत्त एव भवाभवौ” गीता । २ विनाशे “भवाय
सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्” रामा० ७ ब० ।
३ मोक्षे “प्राप्नुमभवमभियाच्छसि वा” किरा० शिवभिन्ने पु०

अभव्य न० न भव्यम् अप्रागख्ये न० त० । १ असङ्गले,
२ दुष्टभागे च न० ब० । ३ दुर्भाग्यवति लि० । “उपनतम-
वधीरयन्यभव्याः” किरा० ।

अभाग पु० न भागः अभावे न० त० । १ भागाभावे ।

भागश्च एकदेशः दायदमाहृधनाद्यञ्च ७७० । तच्छून्ये पूर्णे
निर्दाये च त्रि० । “यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भातृन् यवी-
यसः । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्त्रव्यश्च राजभिः” मनुः
“यं भागिनं निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्ति” शत० ब्रा० ।

अभागिन् त्रि० न भागी स्त्रियां ङिप् । अधिकारानर्हे
क्तीवर्षितादौ । २ भागो भाग्यम् । तच्छून्ये च । “यमात्मानं
न विद्युरभागिन” इति कट उ० ।

अभाग्य न० अप्रागस्त्ये न० त० । १ दुष्टभाग्ये । न० ब० ।

२ दुष्टभाग्यवति त्रि० । [गुणदुष्टोरभाजनम्] का० प्र० ।

अभाजन न० न० त० । अनाधारे “दीधीवेयोसमः कश्चिद्

अभाय्यि पु० नास्ति भाय्यो तत्सम्बन्धो वा यस्य । भाय्याहीने

२ शास्त्रनिषिद्धभाय्यसम्बन्धे नैतिकब्रह्मचारिप्रभृतौ च ।

“अतिदुःखानभाय्यां कपिसक्तान्” नटपद्य च उ० त०

का० प० । “अभाय्यान् शास्त्रनिषिद्धभाय्यसम्बन्धान्” रघु०

अभाव पु० न भावः । भावभिन्ने सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हे वैशेषिकोक्ते

सप्रमपदार्थे भावभिन्नत्वमभावत्वमिति बह्वः । भावभेदा-

श्रयरूपत्वस्य तल्लक्षणस्य अभावविशेषघटितत्वेन अन्योन्या-

श्रयदोषयस्ततया अभावत्वमखण्डोपाधिरिति नव्याः ।

अभावश्च भावाभावसाधारणाश्रयः घटाभावस्य घटे पटा-

भावदो च सत्त्वात् स च भावातिरिक्तः कश्चित् पदार्थ

इत्याधुनिका वैशेषिका मेयायिकाश्च उररीचक्रुः । सूत्र-

कृता तु “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्रयेयम्” इति षडेव

पदार्थाः कण्ठत उक्ताः । अत एव “न वयं षट्पदार्थादिनः”

इति सांख्यसूत्रे षट्पदार्थास्त्रोकारक्तेषां सूचितः ।

आधुनिकास्तु घटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यन्यायानुपपत्त्या पदार्था

न्तरमभावं कल्पयन्ति । प्राभाकरास्तु अभावस्याधिकरणस्वरू-

पत्वमङ्गीचक्रुः । तेषामयमाशयः “मानाधीना मेयसिद्धि-

रित्युक्तेः अभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धौ प्रमाणं वक्तव्यम्

न तावत् प्रत्यक्षम्, अभावस्य रूपाद्यभावेन इन्द्रियसन्न-

कर्षाभावात् तदयोग्यत्वात् न च इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता

तत्सन्निकर्षः भूतलादौ चक्षुरादिसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तत्

स्वरूपविशेषणताया अव्यावर्तकत्वात् अन्यथा घटाभाव

प्रत्यक्षकाले पटाद्यभावप्रत्यक्षस्य दुर्गतरत्वात् भूतलादि-

स्वरूपस्यानुगमात् तुल्ये सन्निकर्षरूपे विशेषणता

सम्बन्धे विनिगमनाभावेन नियामकत्वाभावात् । अथ

ज्ञानलक्षणया यस्य ज्ञानं, तस्यैवाभावस्य प्रत्यक्षमिति

कल्पनादस्ति नियम इति चेत् ज्ञानलक्षणया घटादेरुपपत्ते

तद्विशिष्टबुद्धेरवोदयप्रसङ्गात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य-

हेतुत्वेन तज्ज्ञानसामग्र्याः समवधानात् अथ अभाव-

ज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन न तद्वोध इति चेत् अभाव-

बोधसामग्र्याः अनियतत्वेन तस्या अप्रतिबन्धकत्वात्

इन्द्रियसन्निकर्षविशेषणताकस्य स्वरूपसम्बन्धस्य भूतलादि-

स्वरूपत्वानतिवृत्तेः भूतलादिस्वरूपस्य कदाचिदप्यनपायेन

प्रतिबन्धकत्वायोगात् अन्यथा भूतलादौ कदापि घटादे-

ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानस्यानुत्पत्त्यापत्तेः “अभावबुद्धिश्च

विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधसम्यादां नातिशेते” इति दो-

धितिकुटुम्भेरादौ प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितत्वेन अभावांशे

प्रतियोगिज्ञानवत् धर्मभागे तद्वानस्य दुष्परिहारत्वात् ।

एतेन योग्यानुपलब्धेस्तत्र हेतुत्वं कल्पनेऽपि न निस्तारः ।

घटादीनामिव पटादेरपि योग्यतया तदुपलब्धेरभावस्य

सत्त्वेन सर्वेषां योग्यानामभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानं

तत्र प्रमाणं, तत्र व्याप्तिरलङ्घ्यदेरभावात् । तस्यैवाज्ञाने

तद्व्याप्यताग्रहासम्भवाच्च किञ्चातिरिक्ताभाववादिभिः भूतले

“घटोनास्तीति प्रतीतिः सविषया प्रतीतित्वात् यत्तज्ज्ञानं

तत्तत् सविषयकं यथा घटादिज्ञानमित्यनुमानप्रयोगः

स्वीकार्यः । तत्र तदनुमानेन सविषयकत्वसिद्धावपि अधि-

करणस्वरूपेणैव तद्विषयकत्वसम्भवेन उद्देश्यासिद्धेः

नापि लक्षणात्तत्सिद्धिः अभावस्य निवर्तकसमकथतया

तल्लक्षणस्यैवाभावात् । तथा हि अभावशब्दस्य व्युत्-

पाद्यमानस्य भावभिन्नत्वाच्चित्तया भावभिन्नत्वमभावस्य

लक्षणं बाध्यं तच्च भेदरूपाभावज्ञानसामेयत्वेनान्योन्याश्रय-

दोषकवलितत्वेन दुर्ज्ञेयम् । किञ्च भावभिन्नत्वस्य अभाव-

लक्षणत्वे भावरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटोनास्तीति

प्रत्ययानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानाधीनत्वात्, अभावो

न भाव इति वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यता-

वच्छेदकविधेययोरैक्ये घटोघटः इत्यादाविव शाब्दबोधा-

भावस्य सर्वसम्मतत्वात् । एतेन अभावत्वम् समवाय

सामानाधिकरण्यान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्त्वा-

भाववत्त्वमित्युक्तावपि न निस्तारः तथात्वे अभावो न

भाव इति शाब्दबोधोपपत्तावपि तदज्ञानकाले घटोना-

स्तीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहार-

त्वाच्च । घटाभावाभावादेर्घटरूपतयाऽङ्गीकारेण तत्र सम-

वायेन सत्तावत्त्वेन निरुक्ताभाववत्त्वाभावात् घटाभावाभावोऽ-

भाव इति बुद्धेरनुत्पत्त्यापत्तेः । अथ अभाववत् अभावत्वमप्यति-

रिक्तः पदार्थः तथाचाभावत्वं न भावभिन्नत्वादि किन्तु स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः अखण्डोपाधिर्वीतं मतम् तत्रेदमुच्यते
 कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव संबन्धः ? स्वरूपस्य वा
 सम्बन्धः ? तत्राद्यो यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम्
 आयातं तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूप
 स्वाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात् ।
 अन्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य
 तदा जितं प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽप-
 सिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारतादुपपत्तेश्च । अखण्डो-
 पाधेरपि अभाववत् प्रमाणसामेक्षतया तदोपताद-
 वस्थ्यम् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धेः सर्वसम्मतत्वात्
 असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य
 भवन्तरे कारणादावपि सत्त्वेनाभावेतरेभेदासाधकतया तत्त्व-
 ज्ञानत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि
 लक्षणसामेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभाव-
 लक्षणत्वम् । न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः
 तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषस्यैव
 नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावत्वरूपा-
 खण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कस्मि-
 न्पीवादिमानित्यादौ गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीका-
 रात् अन्यथा घटः कस्मिन्पीवादिमानित्यादिवाक्यात् शब्द-
 बोधानुपपत्तिः । उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मेऽपि शक्यताव-
 च्छेदकत्वम् । अथ शब्देऽयं अभावे प्रमाणमिति चेत्
 शब्देऽयस्य बध्नापुत्रादेरपि अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः
 अथाप्रशब्देऽयं प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्त-
 रत्वे आप्रवाक्याभावात् भवतां सूत्रकृताऽपि अभावस्य
 घटपदार्थातिरिक्ततया काव्ययुक्तेः अभावशब्दमात्र-
 प्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपजीव्यतात् ।
 एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धार-
 मित्यं चक्रुः । अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटोनास्ती-
 त्वादावधिकरणताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत्
 परेषामिव अख्यलाभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभाव-
 बुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीन भूतनादिसम्बन्धस्य नियामकतावत्
 तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रती-
 तिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यनवेच्छेदाकाल-
 सम्बन्धरूपतया तस्य च भूतले स्वरूपमित्यादिवदाधारता-
 ऽन्यतेः । एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभाव-
 कल्पने लाघवमित्यास्तं कृत्वा तया कालस्य तत्सम्बन्धस्य
 च सर्ववादिस्मृततया अधिकस्याकल्पनात् । भवतामभाव

इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयाम्बयः कल्प्यते
 अतो नाधिककल्पना । घटो न पट इत्यादौ घटनिष्ठमेव
 तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्तत्रैव पटतादात्म्या-
 नुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे
 तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयाम्बये सर्वसामञ्ज-
 स्यम् । अतएव “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत् कालो न
 भासते” इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः ।
 भूतामभावभेदबुद्धोर्यथा नियमः सन्ततेऽपि तथा ।
 वायादौ रूपाद्यभाववाचानुपपत्त्याद्यनुपपत्तिरिष्टैव न च तत्र
 हृदयरं किञ्चित् प्रमाणमस्ति येन तत्स्वीकारावश्यकतेति” ।
 अभावभेदबुद्धोर्नियमाच्च नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते । सोऽयम-
 भावः बोद्धेः सून्यतया व्याकाशतया निरावरणतया निरु-
 पाख्यतया च व्यक्तीयते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते । “अ-
 भावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयः” इति हरिः ।
 “नाभावपलब्धेः शां० सू० । “नासतो विद्यते भावो
 नाभावो विद्यते सतः” इति गीता । यथा च अभावान्न
 भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते । न्यायादिमते स
 चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात्
 संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्तन्वाभावभेदात् त्रिविधः ।
 “अभावश्च द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा
 ध्वंसोऽप्यन्याभावश्च । एवं त्रिविध्यमापन्नः संसर्गाभाव
 इष्यते” इति भाषा० । प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक्
 कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभाव
 इति सांख्यादयः । २ मरणे, मरणञ्च स्वाहृष्टारब्धशरी-
 रेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनागो वा, प्राणवायो-
 रुत्क्रमणं वा बोध्यम् । भावः आलङ्कारिकोत्तरत्यादि-
 स्थायिभावः ३ तच्छब्दे त्रि० । आन्तरः भावः स्नेहापर-
 पर्यायः अनुरागः । ४ तद्बोद्धे त्रि० । सचानुरागः देव-
 विषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः स्नेहः, पत्न्यादिविषयः प्रेमेति
 भेदः । मीमांसकाद्युक्ते अभावप्राप्तेर्देयं योग्यानुपलब्धि-
 रूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च । नास्ति
 भावः सत्यं यस्य । ८ मिथ्याभूते त्रि० । [तुमशक्ये च ।
 अभावनीय त्रि० न० त० । १ चिन्तयितुमशक्ये ० उत्पादयि-
 अभावसम्पत्तिं स्वी अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः । १
 मिथ्याभूतपदार्थान्ने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजत-
 ज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तथोक्तमध्यासशब्दे ।
 अभाषणं न० अभावे न० त० । भाषणाभावे मौनभावे ।
 अभि अव्य० न भाति भा-वा० किं । १ कश्चित् प्रकारं प्राप्स्य

द्योतने, २ अभिसुख्ये, ३ अभिलाषे, ४ बोधायाम्, ५ लज्जे, ६ समन्तादर्थे । ७ धर्षणे दुर्गा० । “अभि पूजा-
भगार्थेष्वासौम्याभिसुख्यसौख्यवचनाहारस्वाध्यायेषु” गण-
रत्नोक्तेऽपूजादौ च तत्र पूजायाम् अभिवन्दते अभिवाद-
यते । अर्थार्थे अभियुक्तः अभिनिवेशः । इच्छायाम् अभि-
लासः अभिप्रेतः । सौख्यं साधुर्यम् तत्र अभिजातः “प्रज-
त्यतायामभिजातयाचि” कुमा० । अभिसुख्ये अभिसुखम्
अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति “अभिचैद्यं प्रतिजासुः” माघः
सौख्ये अभिरूपम् । वचने, अभिधानम् “साक्षात्सङ्केतितं
योऽर्थमभिधत्ते स वाचक” इति काव्य० प्र० । आहारे
अभ्यवहारः । स्वाध्याये अभ्यस्यति “वेदाभ्यासे सदारतः”
सृतिः । स्वाध्याय इत्युपलक्षणम् अन्यस्यापि पौनःपुन्य-
मात्रेऽस्य प्रवृत्तिः “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरा-
वतागजा” कु० । एतस्य च तत्तर्पद्योतकतामात्रं समभि-
व्यवहृतगच्छस्यैव तत्तर्पद्योतकतामात्रं समभि-
योगे उपसर्गता “बोध्योऽभ्यासविच्छेदे तु कर्मप्रवचनीयता ।
एवंवृत्तमभिभिज्जति । हरिमभि वर्त्तते । भक्तो हरिमभि,
अग्निमभि शलभाः पतन्ति इत्यादुदाहार्यम् शब्दपरत्वे पु०
“अभिरभागे” पा० ।

अभिकृत् वि० अभिकामयते अभि+कृत् । १ अनुकाभिकामोकाः
कमितेति” पा० नि० । कासुक्ते ‘सोऽधिकारमभिकः कुलो-
चितं काचन स्वयमवर्त्तयत् समाः” रघु ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष-भावे अ । अभिलाषे
“गीताभिकाङ्क्षा सुखतिक्तता च” सुशु० ।

अभिकाङ्क्षित वि० अभि+काङ्क्ष-कर्मणि क्त । अभि-
क्षिपते । [स्त्रियां ङीप् ।

अभिकाङ्क्षिन् वि० अभि+काङ्क्ष-णिनि । अभिलाषवति

अभिकाम वि० अभिकामयते अभि+काम-णिङ्-अच् । १ काम-
यमाने “याचे स्वामभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्”
भा० आ० प० । भावे घञ् । अभिलाषे पु० “मनसाभि-
कामस्य कुरुतेत्यर्थं युधिष्ठिरः । भा० व० प० अभिकामादागतः
ठञ् अभिक्तामिकः अभिलाषात् प्राप्ते ति० स्त्रियां ङीप् ।

“गुणेष्वनुपमैर्युक्तः समस्तेराभिकामिकैः” भा० शा० प० ।

अभिक्रम पु० अभि+क्रम-भावे घञ् अष्टाङ्गः । १ आरम्भे,
२ आरोहणे, ३ युद्धाय, शत्रुसंमुखयाने च । कर्मणि
घञ् । ४ प्रक्रमे “नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्ययवायो न
विद्यते” गीता । आधारे घञ् । ५ युद्धे ।

अभिक्रवन् वि० अभि+क्र-ङवनिप् स्त्रियां ङीप् वनोरच् ।

अभिसुख्येन कारिणि । “अपेयं रात्र्युच्छ्रितपोऽन्वभि-
क्षत्यरोः अथ० २, ८, २ ।

अभिकृत् प्र ति० अभि+कृत्-क्त रोङ् । १ सम्पन्ने २ नियते
३ अभिप्रकाशिते च “हृदा मनीषा मनसाभिकृत्प्राय
एताद्विदुः” कठ उप० ।

अभिकृत् पु० अभिसुख्येन क्रतुर्युद्धकर्म यस्य । बलवति ।
“अथाभवद्भिसिताभिकृतानाम्” ऋ० २, २४, १० । “अभि-
कृतानाम् बलीयसाम्” भा० ।

अभिक्रान्ति स्त्री अभि+क्रम-क्तिन् । १ अभिक्रमे २ उपक्रमे
“यज्ञस्याभिक्रान्तिरनपक्रमाय” श्रुतिः ।

अभिक्रान्तिन् वि० अभिक्रान्तमनेन इटादि० इनि । उप-
क्रमकर्त्तरि “य एषामध्ययने अभिक्रान्तितमः” श्रुतिः ।

अभिक्रामम् अव्य० अभि+क्रम-वोष्ठाभीक्ष्णप्रयोः णसुल् ।
आक्रम्य, आरभ्य, अभिसुख्येन गत्यर्थे । पूर्व्वे पूर्व्व-
मेवाभिक्रामम्” कात्या० २, २, २१ । [२ निन्दायाम् ।

अभिक्रोश पु० अभि+क्रुश-भावे घञ् । १ आक्रोशे
अभिक्रोशक वि० अभि+क्रुश-खुल् । १ निन्दके २ अपवादके च
अभिचत्तृ वि० अभि+चद-हच् स्त्रियां ङीप् । हिंसके
“अभिचत्तृस्त्वावतो वदताः” ऋ० ७, १, ८ । “अभिचत्तृ-
रभिहंसकस्य” भा० ।

अभिचद वि० अभि+चद-हिंसायाम् अच् । हिंसके ।
“अभिचदामर्थ्यमाणम्” ऋ० ६, ५, १ । अभिचदां
हिंसकं छान्दसत्वात् आत्वम् ।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या-अङ् । १ अभिधाने, २ बोधायाम्
“काथयिष्या तयोरासीत् व्रजतोः रुद्रवेशयोः रघुः ।
२ कीर्तौ ४ अभितः ख्यातौ, ५ माहात्म्ये “अभ्या अपख्या-
नदभवाभिख्याम्” ऋ० १, १४, ५ “अभिख्यामभितः
ख्यातिं माहात्म्यं वा” भा० । कर्त्तरि क्तिप् । ६ अभितो
गन्तरि” ७ प्रसिद्धे च “अभिख्या भासा वृहता शुशुक्निः”
ऋ० ८, २, २, ५ “अभिख्या अभिसुखं गच्छन्त्याऽभितः प्रशि-
द्धया वा भासा” भा० घातोरातोलोपात् रूपम् ।
८ प्रज्ञायां निरु० ।

अभिख्याटि वि० अभि+ख्या-हच् स्त्रियां ङीप् । १ कचके
अभिगन्तरि ३ अभिद्रष्टरि च । “आपिरभिख्यातामर्हिता
सोम्यानाम्” ऋ० ४, १७, १७ “अभिख्यातामिद्रष्टा” भा० ।

अभिगत वि० अभि+गम-क्त । १ आसुकूलेन प्राप्ते २ सेविते
३ अभिसुख्येन गते च ।

अभिगन्तव्य वि० अभि+गम-ङ्व्य । अभिगम्ये सेव्ये च

“सन्. सदाभिगन्तव्या यदि वोपदिशन्ति” वशि० ।

अभिगन्तृ लि० अभि+गन्-हृच् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम्
आभिसुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च ।

“कालं वरुणोऽभिगन्तैव ब्रह्म” यत० ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+अ. भिसुख्ये आनुकूल्येन गम-घञ् । अभि-
मुख्येन गमने “तवार्हतो नाभिगमेन हप्रम्” रघुः आनु-
कूल्येन गमने “स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्तावत्प्रक्रिया
कचित् । नोद्यते नियमः सोऽत्र कृतावभिगमो यथेति”
मीमांसा । भावे ल्युट् । अभिगमनं तत्रैव न० । “ज्येष्ठाभि-
गमनात् पूषं तेनायनभिनन्दिता” रघुः । “पापकलु-
च्यते पापात्तीर्थाभिगमनेन च” स्मृतिः ।

अभिगम्य लि० अभिगन्तुं गम्यते सौम्याकारत्वात् । अभि-
मुख्येन गन्तुं गम्ये “अद्यप्रवृत्ति भूतानामभिगम्योऽस्मि
शुद्धये” कृमा० । “सोऽभिगम्यश्च पूज्यश्च कर्त्तव्यश्च प्रदक्षिणम्
रामा० । “अष्टव्या अभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्थवः” रघुः ।
अभि+गम-ल्यप् । अभिसुख्येन गत्वैत्यर्थे अव्य० “मनु-
मेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः” इति मनुः ।

अभिगर पु० अभि+गृ-स्तुतो अप् । १ अभितः स्तवे ।
“अनुदुप् तेऽभिगरम्” इति यजु० ८, ४७ ।

अभिगामिन् लि० अभिगच्छति अभि+गम-णिनि अभि-
गन्तरि । “कृतकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा”
मनुः । “राजपत्यमभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना” या०
अभिगीत लि० आनुकूल्येन गीतः । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते
२ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्-क्तिन् । १ अभिरक्षणे “तद्भज-
मेनेताभिगुप्या आसादयति” शं० ब्रा० ।

अभिगूर्त्ति (ष्) लि० अभि+गुर-क्त वेदे नत्वाभावः । १ उक्ते
“इदं वीतमभिगूर्त्तम्” यजु० २५, १७, “अभिगूर्त्तं
वे यजामहे इत्यभिगूर्त्त्यौक्तम्” वे० दी० लोके तु अभि-
गूर्त्तइत्येव अभ्युद्यते लि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+गतत्वे गुर-क्तिन् । इततसङ्कल्पे “तेषा-
मभिगूर्त्तिर्न इत्यतः” ष० १, १६२, ६ । “अभिगूर्त्तिः सङ्कल्पः
वर्षथा करणीयमिति बुद्धिः” भा० २ अभित उद्यमे च
“उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इत्यतः” ष० १, १६२, १२, “अभि-
गूर्त्तिः” उद्यमः भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताङ्गलो ।

अभिगृहीतपाणि लि० आनुकूल्यार्थं गृहीतः पाणिर्येन ।

अभिगेष्ठा लि० अभि+गे-हृच् । अभितो गायके “यदेखवा
अभिगेष्ठावरन्ति” स्मृतिः ।

अभिगीतृ लि० अभितो गोपायति अभि+गुप्-हृच् स्त्रियां
ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त लि० अभि+ग्रस-क्त । १ आक्रान्ते २ कवलीकृते च
अभिग्रह पु० अभि+ग्रह-अप् । (लुट्) इति ख्याते प्रकाश
हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिसुख्येनोद्यमे, ४ गौरवे ५ युद्धे
च । ल्युटि अभिग्रहणमप्यत्र न० । १ घर्षणे, २ मर्द्दने च ।

अभिघषण न० अभि+घष भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन

अभिघात पु० अभि+हृन्-भावे घञ् । १ नि श्रेष्ठकृत्तने सम्-

लनायने “दुःखत्वयाभिघाताज्जित्तमा तदभिघातके हेतो”
सां० का० । २ ताडने । “तद्वाभिघातादिव नमपङ्के”

कुमा० । अभिहन्यतेऽस्मै फलाय उद्दिष्टार्थे ब्रा० घञ् ।
द्रव्यानन्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यानन्तरसंयोगे, यथेष्टि-

कोक्ते गच्छेत्तौ, संयोगिनोर्मियोविभागजनकक्रिया-
हेतौ च ३ संयोगभेदे । यथोक्तं “नोदनाभिघातात्

संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मोति वै० सू० । “यः संयोगः
गच्छन्निमित्तकारणं, यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्पर-

विभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः नोदनं तु
तद्विनाशः संयोगः । ताभ्यामभि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्का-

ख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म
जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम् नोदनाभिघाते यथा

यथसमवायिकारणम् गुरुत्वप्रयत्ना निमित्तकारणानि
संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटा

दावपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति” शं० उपस्कारः ।
“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च

मुषले, अभिघातजे मुषले कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्त-
संयोगः” वै० सू० तद्वात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघाता-

न्मुषलसंयोगाच्च हस्ते कर्म “आत्मजन्मा भवेद्विच्छा इच्छा-
जन्मा भवेत् कतिः कतिजन्मा भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्मा भवेत्

क्रिये” लुक्तिमपुस्त्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायि-
कारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायि

कारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि
कारणिका च क्रियेव चेष्टा । तथा चत्तुप्तेपवद्भस्तसंयोगात्

मुषले उत्तुप्तेपणं कर्म जायते । तथाच प्रयत्नवदात्मसंयुक्ते-
न हस्तेन यो मुषलस्य संयोगः स तत्तासमवायिकारणम् मुषलं

समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहतस्य मुषलस्य कर्म-
यदुत्पत्तनं जायते तत्र कारणमाह । मुषलादौ उत्पत्तन

कर्मणि अभिघात एव हेतुः, न तु हस्तसंयोगः तस्य तं प्रेति
कारणत्वेनान्ययासिद्धत्वात् तद्व्यतिरेकेऽपि अभिघात-

मात्रेण अभिहतप्रधानगुरुद्रव्यसंयोगेनैव उत्पत्तदर्शनात्
यथा भूमादौ हस्तेन वेगविप्लवलोष्टादेर्हस्तयोगं विनाऽपि
उत्पत्तिर्दृश्यते। उत्पत्तने अभिघात एव असमन्वय-
कारणम् “अभिघातात् सुषले संयोगाद्वस्ते कर्म” वै० सू०
अभिघातात् अभिघातजनितसंस्कारजनितात् हस्तसुषल-
संयोगात् हस्ते उत्पत्तनं कर्म तत्र सुषलसंयोगोऽसमन्वय-
कारणम् । तीव्रवेगप्रयुक्तक्रियाजनितः संयोगः शब्दहेतुः ।
‘हृत्तीयः स्यात् कर्माजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः अभि-
घातो नोदनश्च शब्दहेतुरिहादिभः । शब्दाहेतुर्द्वितीयः
स्यादिति” “शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च शब्दज्ञादिभवो ध्वनिः ।
“कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयो मता” इति च भाषा०
अतएवोक्तम् “कण्ठतात्वाद्यभिघातजन्यः शब्दः” इति
ट्टैः । शिञ्जायामयुक्तम् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्
मनोयुक्ते विवक्षया । मनः काष्ठाग्निमाहन्ति स प्रेरयति
भारतम् । सो दीर्घो मृड्युर्भिहतो वक्त्रमापद्य भारतः
यक्ष्मिन् जनयते” इति । स उदीर्णः सन्निः पादपूरणार्थः ।
शब्दज्ञादौ तीव्रवेगेन काष्ठादिताडनसंयोगे शब्दोजन्यते
इति लोके प्रसिद्धिः । वृत्तादौ प्रबलतरवायुसंयोगाच्च-
शब्दो ध्वन्यात्मक एव । शब्दवेगेन क्रियया संयोगे
नोदनरूपे न शब्दः इति तस्य शब्दाहेतुत्वमुक्तम् अधिकं
नोदनशब्दे वक्ष्यते । “अभिघातोऽस्त्यस्य अर्थोऽवच् ।
अभिघातयुक्ते त्रि० “अभिघातं स्यात् पूर्व्वं वेदद्वित्यादि-
वर्गाद्येत् । नववर्गाणां नवतो धरणीचन्द्रहिरामाद्या” इति
केरलोक्ते वर्णभेदे, न० शब्दकल्पदुमः ।

अभिघातक त्रि० अभि+हन-लुप् । १ शत्रौ रिपौ २ अभि-
घातसंयोगकारके ३ समूलनाशके च । “तदभिघातके
हेतौ” सं० का० । [इन् । रिपौ ।

अभिघाति पु० अभिघातयति अभि+हन-स्वार्थे णिच्-
अभिघातिन् त्रि० अभि+हन णिनि स्त्रियां ङीप् । १ शत्रौ
२ नागके ३ अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु० अभिघार्यते समन्तादग्नौ सिच्यते अभि+घ-
ज्जरणे णिच् भावे घञ् । अग्नौ समन्तात् एतादेः १ सेचने
२ एतादिसंस्कारभेदे च । “हृदभिहितोभायो ह्यवत्
प्रकाशते” इत्युक्तेः अभिघार्यमाणे ३ एतादौ च निरु० ।

अभिघारण न० अभितोघारणम् जलादिभिः विविधना
सेचनम् । अभि+घ-णिच्-भावे ल्युट् । एतादेः संस्कार-
भेदे “एव जुह्वाभिघारणम् ध्रुवाया हविष उपभृतश्च”
कात्या० २, ३, ६, “पञ्चप्रयाजहोमानन्तरं यजति स्यानादेव

वेदेः पश्चादागत्य उपविश्य जुह्वस्थेनैव प्रयाजशेषेण ध्रुवाया
ध्रौवस्याज्यस्य हविषः आज्यस्याज्याज्यपुरोडाशयोश्च
उपभृतः उपभृतसंस्थस्याज्यस्य अध्वर्युरभिघारणं करोति
उपयोगक्रमेण अयञ्च हविः संस्कारः प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः
हवीर्धीति द्वितीयाश्रुतेः हविषः संस्कार्यत्वावगमात् अतः
सन्निहितानि सर्वाणि हवीर्षि शेषेणाभिघारणीयानि” कर्क०

अभिचक्षण अभि+चक्ष-ल्यु । १ सर्वतोविचक्षणे कर्मकृशले
“वेदाहं तस्य भेषजं शीघुरभिचक्षणम्” अथ० ६, १२७, २,
विषूचीर्यावतीरागा अभिचक्षणादिवः अथ० ६, २, २१ ।
अभिचर त्रि० अभितः आभिसुख्येनानुकूलार्थं चरति
चर-ट । १ शब्दे २ अभितो गते च स्त्रियां ङीप् ।
अभिचरण न० अभि+चर-ल्युट् । १ शत्रुघाताय विहित-
श्येनयागादौ ।

अभिचरणीय त्रि० अभिचरणमर्हति क । १ अभिचाराहे
वैरिणि “तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत् सोऽभिचरणीयम-
मेन्द्रम् सोममाहरत्” शत० ब्रा० ।

अभिचार पु० अभि-आभिसुख्येन कल्याजननार्थं चारः
अभि+चर-भावे घञ् । १ शत्रुवधोत्पादककल्याजनके मूल-
कर्मणि “श्येनेनाभिचरन् यजेतेति” विहिते श्येनया-
गादौ । “अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतोदमः”
“अभिचारमहीनश्च त्रिभिः लक्ष्मैर्व्यपोहति” इति च मनुः
“अभिचारक्रियाद्रूरकप्रकृतयः पुरोधसः” काद० अभि-
चाराय हितं स प्रयोजनमस्य वा ठञ् । आभिचारिकः ।
१ तत्विहितकर्मादौ २ तत्त्वमन्त्रादौ च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अभिचारकल्प पु० अभिचारसाधनं कल्लोरहस्यज्ञापकग्रन्थः ।

१ अथर्ववेदान्तगते ग्रन्थभेदे अथर्ववेदशब्दे विवरणम् ।

अभिचारिन् त्रि० अभिचरति अभि+चर-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ अभिचारकर्त्तरि “ये त्वा कृत्वा लेभिरे विदूला
अभिचारिणः” अथ० १०, १, ६ ।

अभिच्छाय त्रि० अभिगतच्छायायाम् आत्मा० स०, अभिसुखी-
भूता छाया यस्य वा । १ छायाप्राप्ते २ छायाभिसुखप्राप्ते
च । छायाया अभिसुखम् अव्ययी० । ३ छायाभिसुख्ये
अव्य० । “यो साभिच्छायमत्येष्टि मां चास्मिं चान्तरा”
अथ० १२, १, ५७ ।

अभिजन पु० अभिजायतेऽस्मिन् जन+आचारे-घञ् अट्टिः ।
१ कुले, “न परिचयं रक्षति नाभिजनमीकते” काद० ।
“वयसः कर्मणोऽर्शस्य श्रुतस्याभिजनस्य च वेशवाम्बुहि-
षाह्वयमाचरन् विचरेदिह” मनुः । २ जन्मभूमौ,

अभिसतः पित्रादेनां जनोज्ज्वलस्थानम् । ३ पित्रा-
दिभिरध्वषिते स्थाने “अभिजनस” पा० “अभिजनो-
नाम यत् पूर्वैरध्वषितम्” भाष्यम् । अभिसतो जनः श्रेष्ठत्वात्
प्रा० स० । ४ क्लृप्तेऽपि अभि+जन-भावे घञ् । उत्कृष्ट-
स्थानजतया ५ अभिसतोत्पत्तौ “अथैनाभिजनेनेदं सर्वं
वै ब्राह्मणोऽर्हति” मनुः ब्रह्मसुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठ-
तया” क्लृ० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन करणे
घञ् । ईकांती “यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष
उच्यते” इत्युक्तेः कीर्त्यैव सफलजनत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।
अभिजनादागतः अण् । अभिजनः वंशसंबन्धादागते,
ति० “तां पार्ष्वतोत्याभिजनेन नाच्चा” कु० ।

अभिजात ति० अभिसतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य ।
१ कुलीने, “जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः”
“भिन्नानस्त्वैर्मोहभाजोऽभिजातान्” च रघुः । २ पण्डिते,
३ श्रेष्ठे “न स्नेच्छितव्यं यज्ञादो स्त्रीषु नाप्राक्तं वदेत् ।
मङ्गीर्यं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्क्रानम्” वृद्धाः ।
४ मनोहरे । “प्रजल्पितायामभिजातवाचि” कु० । अभि-
जातस्य भावः घञ् । अभिजातं कौलोन्येन० । [जनने ।

अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जनने प्रा० स० । प्रशस्तवंश-
अभिजित् ति० अभिसुखीभूय जयति गत्व नू अभि+जि-किप् ।

अभिसुखीभूय गत्व जयति । अभितो जयत्यनेन करणे
किप् । २ सर्वतो जयसाधने “अभिजिता तेजसा तेजोजिन्व”
य० । १५, ७, “सर्वजयहेतुना तेजसा अन्नेन” वेददी० ।
“अभिजिदसि युक्तमावेन्द्राय” ता० ब्रा० “अभिजित्
सर्वजयहेतुरसि” भा० । अभिजयति जङ्घाभिः स्थित्या
अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि किप् । “अभिजिन्नाम नक्षत्र-
मुपरिष्टेदापादानामधस्ताच्छ्रोण्यायाः” श्रुत्युक्ते ऽनक्षत्रभेदे
इतरनक्षत्राणां स्वकक्षामात्रस्थितेस्तस्य च जङ्घाभिः स्थित्या
इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते “नक्षत्राणि
मेहं दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि महाभि-
जिताऽष्टाविंशति” रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धेऽपि श्रुत्युक्ते-
राषाढोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिन्नामकं नक्षत्रचक्रा-
नन्तर्गतमपि कर्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीक-
तम् यथा” सप्त सप्त विलिखेत्तु रेखिकास्तिर्यग्गूर्ध्वमथ
हस्तिकादिकम् । लेख्येदभिजिता समन्वितं चैकरेख-
कगणनेन विध्यते । वैश्वस्य चतुर्थांशे श्रवणादौ लिप्ति
काचतुष्पके च । अभिजित् तत्स्थे खेते विद्येया रोहिणी

विद्या । ग्रहशेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकक” इति
दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितावापि
जनविंशकलात्मकत्वं कर्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र ग्रह-
स्थित्या सप्तशलाकादिवेधवशात् विवाहादौ वर्ज्यता
अनष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति
स्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्यासिद्धान्ते “आप्यस्यैवाभिजित्
प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्तं व्याख्यातञ्चैतत् रङ्ग-
नाथेन आप्यस्य पूर्वार्द्धाद्याया अवसाने, धनुराशौ विंशति-
कलोनसप्तविंशतिभागे २६, ४० अभिजिद्योगतारा” इति
एवञ्च दीपिकोक्ता जनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था
अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव उक्तं संहिताया-
मष्टाविंशतिनक्षत्रार्थाश्वरा उक्ताः “अश्विनमदहनकमलज-
शशिशूलवृद्धदितिजीवफणिपितरः । योन्यथेमदिनकृत्त्वष्ट-
पवनगक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निर्वर्तितस्तोयं विश्वे ब्रह्मा
हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हर्बुधः पृषा चेतःश्वरा
भानाम्” ॥ तथा चाभिजितो ब्रह्माधीश्वरः । अभिजयति
इतराष्टकालान् प्रागुच्येन, अभिसुख्येन पश्चिमाव-
स्थितां क्वायां जयति प्राग्वर्त्तिनो करोति वा
किप् । पश्चिमवर्त्तिक्वायायाः पूर्ववर्त्तितसम्पादके
पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे कृतपाङ्क्ये आह्वयप्रशस्ते
३ मुहूर्त्ते । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिरोहिणो-
दये । यदत्र दीयते जल्लोस्तदजयमुदाहृतमिति” मनु० पु०
उक्तेस्तस्येतरापेक्षया जयफलदाहत्वात्तथात्वम् । “कृतप-
प्रथमभागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् आचर्त्तनसमीपे वा” स्मृतं
“आरभ्य कृतपे आह्वं कर्त्वादारोहिणं वधः” इत्युक्तेऽपि
तन्मूर्त्तिसारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभि-
जयति गत्व नू गमनेनात्र आधारे” किप् । “मध्यं
व्योमप्रयाते स्फुरदनलनिभे केगरे चार्कविम्बे क्वाया
माध्वीव कान्ता प्रचलति पुरुषे यत्र तत्पादलरणा । तावत्
सौरेन दृष्टिः कजकृतमशुभं नैव वज्रस्य योगः लक्ष्मी-
मारोग्यसम्पत्क्षितिमथ युवतीं तत्र गन्ता लभेत” इति
ज्योतिषोक्ते ४ यात्रालग्नभेदे च । यद्यपि “सर्वस्मिन्
विधुपापयुक्ततुलवावर्द्धे निशाङ्गोर्ध्वटीत्वशं वै” इत्यादिना
दिनः पूर्वार्द्धपरस्य घटीत्वशं सात्मकः २० पलस्य सर्वत्र
वर्ज्यता तथापि यात्रायां विशिष्टाभिधानात्तदपवादः ।
“ततः प्रभाते विमले सङ्कर्त्तेऽभिजिति प्रभः” रामा० ।
अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामयनिके ५ यागभेदे अभिजि-
दग्निष्टोम” इति कात्या० । अग्निष्टोमग्रहणादभि-

जिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् कर्क० । संवत्-
सरसाध्ये गवामयने ३ षष्ठमासीयपञ्चविंशतितमदिने यथोक्तम्
ता०भाष्ये “तत्र षष्ठे मास्यादौ त्रयोऽभिप्रवाः षडङ्काः
कार्याः तत एकः पृष्ठः षडङ्कः ततोऽभिजिदेकमहः”
इति । अभिजिन्मूर्तस्य च किञ्चिद्दूनदिनार्द्धप्रवृत्तेः तत्-
सान्यात् पञ्चविंशतिदिनाधिकपञ्चममासस्य किञ्चिद्दूनदै-
वदिवसार्द्धतल्यतयास्याभिजिच्छब्दवाच्याता ६ तद्दिक्कर्त्तव्ये
७ अतिरात्रयागादौ च उपचारात् अतएव ताण्ड्यभाष्ये
“षष्ठे मासि त्र्योनभिप्रवान् एकं पृष्ठञ्च कृत्वाऽभिजिदनुष्ठेयः”
इत्युक्तम् विवरणं गवामयनशब्दे दृश्यम् । “अभिजिदति-
रात्र” इति शत० ब्रा० । “अतिरात्रसंस्थः अभिजिज्ञामकै
दिने कार्य” इति भा० ।

अभिजित पु० अभिजोयादन्यान् संज्ञायामाशेषादे देवरा-
तादिवत् कृत् । अर्द्धरात्रसम्बन्धिनि मुहूर्त्ते “अहं त्वभिजिते
योगे निशाया यौवने स्थिते । अर्द्धरात्रे करिष्यामि
गर्भमोषं यथाशुभम्” । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते शार्द्धरात्रे
विभूषिते देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान् कन्यकाम्
विष्णु पु० ।

अभिजिति स्त्री अभि+जि-भावे क्तिन् । अभिजये “एषां
लोकानामभिजित्यै” शत० ब्रा० ।

अभिज्ञा त्रि० अभिज्ञानाति अभि+ज्ञा-क । १ निपुणे,
२ पण्डिते ३ ज्ञातरि चेतने “अन्वयादितरतयाथैवभिज्ञः
स्वराट्” भाग० । अभिज्ञाशब्देदपातानां क्रियन्ते
नन्दनदुःसाः कुमा० “शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्ताः” रघुः ।

अभिज्ञा स्त्री अभि-ज्ञा-अङ् । १ प्रथमसुत्यजे ज्ञाने ।
२ संस्कारसहजते इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये प्रत्यभिज्ञारूपे
ज्ञाने च ।

अभिज्ञात त्रि० अभिज्ञायतेक अभि+ज्ञा-कर्त्तृणि क्त
कालान्तरे पुनः ईच्छा जातेन सोयमित्याकारकज्ञाने
विषयीकृते पूर्ववदे पदार्थे ।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा-करणे ल्युट् ।
सोऽयमिति ज्ञानसाधने १ चिह्ने । “विज्ञभूतं त्वभिज्ञानं
त्वमङ्गे कर्त्तुमर्हसि” “उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छत”
इति च रामा० । भावे ल्युट् । तदिदमित्याकारके २ ज्ञाने
च । तच्च संस्कारसहजतं पुरोवर्त्तिनि इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं
प्रत्यक्षविलक्षणं स्मृतिविलक्षणञ्च ज्ञानम् । “तदभिज्ञान
हेतोर्हि दत्तं तेन महात्मना” रामा० ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री अभिज्ञायते कर्त्तृणि ल्युट् तथा

भूतां शकुन्तलामधिकृत्य कृताख्यायिका “तदधिकृत्य कृते
यन्त्रे” पा० अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुपि व्यक्ति-
वचनतेति स्त्रीत्वम् । कालिदासकृतौ दुष्यन्तेन गान्धर्ववि-
धिना कृतोपयमां कथकन्यां शकुन्तलामधिकृत्य कृते नाट-
कभेदे तस्याच्च दुर्वासःशापात् प्रथमं दुष्यन्तेनानभिज्ञानात्
पश्चाच्च स्वदत्ताङ्कुरीयकरूपमभिज्ञानदर्शनेन प्रत्यभिज्ञातत्वात्
तामधिकृत्याख्यायिकारूपत्वाच्चाटकस्य तथात्वम् । “कालि-
दासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तला” लुबभावे आभिज्ञान-
शकुन्तलम् न० । “नवेनाभिज्ञानशकुन्तलेनेति” शकु० ।
अभिज्ञु त्रि अभिगते आभिमुख्येन स्थापिते जानुनी येन वेदे
वा० ङु १ आभिमुख्येनावस्थापितजानुयुक्ते । “संजा-
नाना उपसोदक्षभिज्ञु” ऋ० १, ७२, ५ ।

अभितराम् अव्य० अभि+प्रकर्षे-तरप् आस । १ आभिमुख्या-
तिशये २ शनैःशनैराभिमुख्ये च “अभितरासु वै जयन्
क्रामति तस्मादभितरासभितरामेव क्रामेत्” शत० ब्रा० ।
“अभितराम् उ वै शत्रोरत्यन्तमभिमुखं क्लृप्तुः अग्नावपि-
देषदोषत् पुरस्तादाक्रामेदिति” भा० ।

अभितम् अव्य० अभि+तसिन् । सामीप्ये, आभिमुख्ये,
उभयतोऽर्थे, शीघ्रतायाञ्च । एतद्योगे द्वितीया “अभिसर्व-
तसोः कार्यं धिक्पुण्यादिषु लिङ् । द्वितीयाच्चेष्टितान्तेषु तथा-
न्यत्वापि दृश्यते” इत्युक्तेः । “अज्ञान्यवाचीदभितः प्रधान-
मिति” भट्टिः “अभितस्तं पृथ्वास्तुः स्नेहेन परितस्तरे”
किरा० “कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभि-
तोऽज्ञानिर्वाणमिति” गीता ३ साकल्ये च । “पर्यभिभ्याञ्च”
पा० “सर्वोभयार्थाभ्यामेव वा० उक्तेः सर्वोभयार्थ-
योरेवास्य साधुता ।

अभिताप पु० अभि+तप-घञ् । अथ सन्तापे ।

अभितास पु० अर्थं तावत् प्रा० स० । १ आत्यन्तताव-
वर्त्ते २ तद्वति त्रि० “रामस्तमभितासञ्च दृक्षयास्वावच-
स्विनम्” रघुः ।

अभितोमुख त्रि० अभितः मुखमस्य । १ सर्वदिमुखे ।

अभिदर्शन न० आभिमुख्येन दर्शनम् अभि+दृश्य-भावे ल्युट् ।
आभिमुख्येन दर्शने, “यामघाते हितमङ्गे परेषामभि-
दर्शने” मनुः । [स्मृतौ च ।

अभिद्रा स्त्री अभि+द्रा-अङ् । १ पलायने, २ अभिध्यायाम्
अभिदि(धि)प्सु त्रि० अभि+दृश्-घञ् उ वेदे नदस्य धः ।

१ अभिभवनेच्छावति “विश्व इदर्थ्यो अभिदिप्सुः” इति ऋ०
२, २३, १३ । “अभिदिप्सुः अभिभवनेच्छावती आन्दसम्” भा०

अभिद्रवण न० अभि+द्रु-ल्युट् । १ वेगेन गमने ।

अप् । अभिद्रवोप्युक्तार्थे पु० ।

अभिद्रुह् लि० अभिद्रुहति अभि+द्रुह् क्तिप् । १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह-घञ् । १ आक्रोशे, २ अनिष्टचिन्तने,
३ अपकारे च । 'नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः' ।

मरुः "भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मोहि परमोमतः" का०ख०

अभिधर्षण न० अभिसुख्येन धर्षणम् । १ निष्पीडने २ आस्फा-
लने ३ भूतादेरावेशे च । कर्त्तरि ल्युट् । ४ राक्षसे पु० ।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्-भावे अङ् । १ कथने, २ शब्द-
निष्ठे अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च । अभिधीयतेऽनेनेति

करणे अङ् । २ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्या-

पाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च । अभिधा च

सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिका

'वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ॥

व्यङ्ग्योऽर्थोऽभिधया ताः सुस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः' ता अभि-

धादाः । "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादपि साऽभिधा"

सा०द० । भाट्टास्तु प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारोभूता विधि

समवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या

एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा

च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वात्प्रत्यासत्त्या वा आख्यात-

सामान्यशक्तिबलसंभवा कृतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशे-

षण्तयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं

तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्य-

न्वयबोधः नचैतादृशब्रह्मावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः

प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति

वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापार-

निष्ठेऽसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया येन्यत्वात्वेन यो-

ग्यताबलादेव व्यापारे तद्गानात् । यद्वा विधित एव

स्वर्गादिसाधनत्वग्रहस्तच्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थे-

ऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । न चैवं

न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं

क्रियागतं साधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति

विशेषात् अभिधाभ्युपमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च

न चैवं तादृशाभिधायां भानाभाव इति वाच्यं विधिः प्र-

वृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनु-

मानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चासिद्धिः । न

च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीर प्राणसंयोगो-

पादानत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये

व्यभिचारात् इति वाच्यं वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्वैतत्वात् ज्ञान-

वत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपसंखण्डो-

पाधिकरूपं स्वरूपं वेत्यन्यदेतत् । नन्वस्त्वभिधा तथापि तद्वीर्यं

प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना

इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि, यागादिविषयिकायां,

यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्रवाक्यादितोपि प्रवृत्तेः । नापि

विधियन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात् । नापि

जातिविशेषविशिष्टायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न

विधियन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्वैतत्वात् न

च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधि-

जन्यभावनाज्ञानस्यैव यिनलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिवि-

शेषे हेतुत्वादित्याहुः । तामेतामभिधारूपभावनां प्रभा-

करान मन्यन्ते । एवं हि तस्यानिरासस्तैः कृतः" अभि-

धासंकल्प्याऽपूर्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यस्य-

प्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तक-

मिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षा-

तिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्ये कृतिविलम्बोहेत्वन्नरा-

भावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्य-

क्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्वा साधयामीति तदनुभवात्

सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधी-

साध्यत्वनियमात्" इति । यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधि-

शब्दे वक्तव्यं । सा चाभिधाशक्तिः कुलार्थे कस्येति व्याकरणा-

दितो ज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः "शक्तियज्ञं व्याकरणोपमानात्

कोषाप्रवाक्यात् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विद्वत्तैर्वदन्ति

साक्षिभ्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा" इति व्याख्यायेदमुदाहृतम-

आभिः शब्दार्थरत्ने । यथा "तत्र सर्वेषां शब्दनां प्रथमतो

व्यवहारादेव प्रायशः शक्तियज्ञः । तथा हि केनचित् वृद्धेन

व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् शृण्वन् व्युत्पन्नो

गवानयने प्रवर्त्तते । तच्चैतादर्थमेव तत्प्रवृत्तिमनुमाद्य व्युत्-

पित्तुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषोऽप्यप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तद्वैतभूत-

कर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्वात्तुमिदमेतदुक्तमिति चापरकार-

णानुपस्थितेः स्वतस्यैव ससुदितवाक्यस्य तद्वीजनकत्वम् । ततश्च

वाक्यस्य तद्वीजनकत्वेन तत्तत्सम्बन्धित्वमवसीयते इत्यतो व्यव-

हारस्यैव शक्तियाहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः । पश्चाच्च

पदानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तियज्ञः तथा हि पुनश्च

गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यत्रयण्ये नियोज्यस्य

पञ्चापेक्षया विशेषकार्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपद-

अवयवसत्त्वे तत्कार्यकरणं तदभावे च तत्कार्यो

करणमित्यव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदानां विशेषार्थवाचक-
त्वावधारणमिति दृष्टव्यम् । व्याकरणमपि तथा, तच्च कर्मणि
द्वितीयेत्यादिना द्वितीयादीनामर्थविशेषे प्रयोगनियमाय
प्रवृत्तं द्वितीयादीनामर्थमप्यवगमयति तथा हि कर्मण्येव
द्वितीया शक्ता न करणादौ, कर्मणि द्वितीयैव शक्ता न
हृतोयेत्येवं द्विविधनियमपरतया प्रवृत्तं शास्त्रं निमग्न-
तदन्तर्गतयोः पुण्यापुण्यफले दर्शयत् तत्तच्छब्दानां तत्त-
दर्थेष्वेव साधनोक्त्या शक्तिमवगमयति । तदुक्तं भाष्यकारैः
‘सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाश्च । प्रसिद्धा-
नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति’ । उपमानमपि शक्ति-
प्राहकम् । यथा गोमहगो गवय इत्युपदेशवाक्यं श्रुत-
वतोऽप्यमस्यपुरुषस्य वनगमनादनन्तरं गोमहशः पण्डितोऽने-
उपदिष्टं वाक्यं स्मरतश्च ईदृक् पण्डितो गवयपदवाच्य-
इति भवति मतिरित्युपमानरूपोपदेशवाक्यस्य गवयपद-
शक्तिप्राहकत्वम् । तत्र च व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः
प्रकृतिप्रत्ययाद्येनोपस्थितविषये एव व्याकरणस्य, कृदि-
विषये च कोषस्योपयोगासदभावाच्च तस्यैव तत्र तथा-
त्वम् । कोपोऽपि अनपेक्षार्थं प्रकृतिप्रत्ययादिवि-
भागं केवाञ्चित् पदजातानां कृदिज्ञानाय प्रवर्त्त-
मानो मण्डपघटादिशब्दानां शक्तिमवगमयति । आप्र-
वाक्यमपि तथा, व्याकरणादिशक्तिधीहेत्वज्ञानेऽपि
यथार्थज्ञानवतामुपदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेषु शक्ति-
ग्रहः । व्यवहारतस्तु दर्शितः । वाक्यशेषोऽपि तदुपलब्धे हेतुः
यथा स्वर्गकामोयजतेत्यादौ श्रुतस्वर्गपदस्य अर्थविशेषमजा-
नतामधिकारिणां तच्छक्तिबोधनाय प्रवृत्तेन “यच्च दुःखेन
मभिक्षं न च यस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्-
मुखं स्वःपदास्तदमिति” वाक्यशेषब्राह्मणेन दुःखासं-
भिन्नत्वादिति सुखविशेषे एव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः ।
व्याख्यानरूपा टीकादिपदाभिधेया द्रष्टृतिरपि तत्तच्छ-
ब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिं प्राहयति यथा पचतिपदस्य
पाकं करोतीति व्याख्या पाककर्त्तव्यमन्यत्वापि ।
प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमपि तदुपलब्धे हेतुः । पिका-
दिशब्दार्थमविदुषासुपदेशाय प्रवृत्तेन सहकारतरौ
मधुरं रीति पिक इति वाक्येन प्रत्येकयत्नया ज्ञातशक्ति-
पदोपस्थापितार्थं मधुरशब्दकारके पिकशब्दस्य शक्ति-
ग्रहः । एवं कोषादावपि “सत्कृत्यालङ्कृतं कन्यां यो
ददाति स कृतद” इत्यादौ प्रसिद्धपदोपस्थापितार्थं सत्कार-
पूर्वकालङ्कृतकन्यादातरि कृतपदस्य शक्तिग्रहः । अत्र

च प्रसिद्धपदसामिधेयं नाम अर्थविशेषे निश्चितशक्तिपद-
सामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्यस्य स्वबोध्यार्थोभेदे-
नान्वयबोधजनकत्वम् । वैयाकरणमते चाख्यातप्रथमान्तार्थ-
योरप्यभेदेनान्वयस्वीकारः । अतो मधुरं रीति, कन्यां ददा-
तीत्यादावाख्यातान्तस्य प्रथमान्तसामानाधिकरण्यं सुलभमेव ।
अतएव च भाष्ये “लटः शब्दज्ञानचावप्रथमासामानाधि-
करणे” इति सूत्रे अप्रथमासामानाधिकरण्ये इति निर्देशा-
दन्यत्र लटः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यसुपपादितसुपपादि-
तञ्च “आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानादन्वयं स्या-
न्नित्यं सामानाधिकरण्यमित्यादिना” लटः स्थानिलकार-
सामान्यस्य प्रथमान्तसमाधिकरण्यम् । एतेन ददानः कृतदः
सूत्र इत्यादि पाठकल्पनमपि परेषामनादेयमेवेति ।

अभिधान न० अभि+धा-भावेत्युट् । १ कथने । करणे
ल्युट् । १ नामनि, २ शब्दार्थप्रतिपादके निघण्टुकोषादिना-
मके ग्रन्थे च । तथा च शब्दादानामर्थविशेषे शक्तिप्राहकं
कोषादिकमेव अभिधानशब्दाव्यम् तच्चाभिरादिनां
कोषादिकम् । तत्र च प्रायेण एकार्थवाचकानां पर्याय
शब्दानां क्वचित् नानार्थानामपि शब्दानां संघ उपदिष्टः
तेषां शक्तिप्राहकवच्च अभिधाशब्दे दर्शितम् ।

अभिधानो स्त्री अभिधीयते अभिसुख्येन धीयते बन्धेनानया
अभि+धा-करणे ल्युट् । १ रज्ज्वौ तया हि बन्ध-
नेन बध्यमाभिसुख्येन स्थाप्यते । “इसास्यभन्तरशान्तिस्तस्य
इत्यत्राभिधानीमादत्ते” इति तै० ब्रा० । “अभिधानो
रशनामिति” भा० “तस्या इन्द्रोऽयत्स आसीद्गायत्राभि-
धान्यभ्रमूधः” अथ० ८.१०.१२ । “भूमौङ्गीभिरभि-
धानोभिर्हिता भवन्ति” कात्या० २.४ ।

अभिधामूला स्त्री अभिधा मूलं यस्याः । आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्ज-
नाभेदे । अभिधाश्रयाप्यत्र अभिधालक्षणाभूला शब्दस्य
व्यञ्जना द्विधा अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्य-
नियन्त्रिते एकत्वार्थोऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया
“आद्यशब्दादिप्रयोषादयः” । उक्ते हि “संयोगो विप्र-
योगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्द-
स्यान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालोऽव्यक्तिः
स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः” इति
यथा सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरि-
शब्दोविष्णुमेवाभिधत्ते । अशङ्खचक्रो हरिः इति वियो-
गेन तमेव । भोमार्जुनौ इति अर्जुनः पार्थः । कर्णार्जुनौ
इति कर्णः कृतपुत्रः । स्याणुं वन्दे इति स्याणुः शिवः

सर्वं जानाति देवः इति देशोभवान् । कुपितोमकरध्वजः
इति मकरध्वजः क.मः । देवः पुरारिः इति पुरारिः
शिवः । मधुना सप्तः पिकः इति मधुर्वसन्तः । पातु वोद-
यिरासुखमिति साम्मुख्यम् । विभाति गगने चन्द्रः इति
चन्द्रः शशी । निशि चित्रभातुः इति चित्रभातुर्वह्निः ।
भाति रथाङ्गम् इति नपुंसकव्यत्या रथाङ्गं चक्रम् ।
स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिः न काव्यादौ तस्य
विषयोऽतो नोदाहृत इति, यथा । दुर्गास्तुतिविषयो
मनसिजं सम्मोक्षयस्तेजसा प्रोद्यद्वाजकलो गृहीतगरिमा
विश्वगृतो भोगिभिः । नक्षत्रे शङ्कतेक्षणो गिरिगुरो गाढां
रुचं धारयन् गामाक्रस्य विभूतिपिम्पिततनू राजत्युमा
क्षमः । अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभशब्दस्योमानाम्नी
महादेशी तदल्लभभातुदेववृत्तिरूपेऽर्थे नियन्त्रितं व्यङ्गनयैव
गोरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते” सा० द० ।

अभिधायकं लि० अभि+धा-खुल् । वाचकशब्दे “लिङ्गान्तरा
नभिधायकत्वं नित्यस्त्विति का० एत्तिः २ तत्तच्छब्दो-
च्चारके च ।

अभिधायिन् लि० अभि+धाय-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ कृत्वे २ शब्दप्रयोक्तारि । “त्वं सुधाक्षि विनेव
कञ्जुलिकथा धत्ते मनोहरिणीं लज्जामित्यभिधायिनि प्रिय
तमे तद्वाटिकां संस्मृषीति “अस्मरुयतकम् वाचकशब्दे च
“प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थोभिधायिनः वेदान्ता यदि-
शास्त्राणि बोद्धः किमपराध्यते इति ।

अभिधावकं लि० अभिसुख्येन धावति अभि+धाव-खुल् ।
आभिसुख्येन वेगेन गन्तरि । [यिउभिच्छायां विवक्षायाम् ।
अभिधिष्ठा स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा-सन्-अ । कथ-
अभिधायु लि० अभि+धृ-सु । अत्यन्तधर्षके । “तस्माद्-
ब्रह्मणः पशूनाभिधायुतम्” शत० ब्रा० ।

अभिधेयं लि० अभिधेयते अभिधातव्या बोध्यते अभि+
धा-कर्मणि यत् । वाच्यार्थे सङ्केतयति शब्दार्थे । आवि-
ष्करातिशयोभिधेयवत् प्रतीयते” सा० द० । “अभिधेया
विनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते का० प्र० पञ्चप्रतिपादो च”
“इतिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा” इति सुखबोधम् “एते-
नाभिधेयञ्च दर्शितम् सा० द० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्या-अङ् । १ परधनस्याजिहीर्षायां,
२ जिह्वायां, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च । अभि-
ध्यायतेचिन्तनार्थत्वात् तथात्वम् “षोऽभिध्याय शरीरात्
स्वात् सिद्धिर्विविधाः प्रजा इति” मनुना आलोचने

अभिध्यायतेः प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम् । “अभिध्याप-
देशाच्च” शा० सू० ।

अभिध्यातव्यं लि० अभि+ध्या-तव्य । सततचीननीये ।
“यः पुनरेतं त्विमात्रेणौमित्यक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति”
श्रुत्या “परमेव ब्रह्मभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते” शा० भा० ।
अभिध्यानं न० अभि+ध्या-भावे ल्युट् । १ अभिध्याशब्दार्थे
२ अभितोष्याने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽ
विच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तानः । “तदभिध्यानादेव
तल्लिङ्गात्” शा० सू० ।

अभिनन्दु लि० अभितो नन्दुः बद्धः अभि+नह-क्त । सर्वतो
बद्धे “यथा सौम्य । पुरुषमभिनन्दामिति” छा० उ०
“अभिनन्दान् बद्धात्मन्” भा० “परिरम्भरुचिं ततिर्जला
नामभिनन्दा रसमानसारसेन” भाष्यः ।

अभिनन्दं पु० अभि+नन्द-घञ् । १ सन्तोषे, २ प्रतिपाद्यगुण-
कथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४ अत्यसुखे च “योनि
रर्चयेदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाः विष्कुलिङ्गा-
छा० उ० “अभिनन्दाः सुखलवाः” भा० । अभि-
नन्दयति । अभि+नन्द-णिच्-अच् । ५ सन्तोषके
ई प्रोत्साहनेन प्रवर्तके च लि० । अभितो नन्दत्यत्र
आधारे घञ् । अक्षस्य स्वकलत्वादि गुणप्रशंसनप्रवर्तक-
भ्रान्तिभेदे । तत्र हि स सुखायते । अभितोनन्दः । आ-
नन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिमते । नैयायिकादिमते
तु अभितोनन्दः दुःखाभावो यत्र ७६० । परमात्मनि,
सर्वदुःखान्यत्याज्यस्य तथात्वम् । भारादिदुःखापनयेऽपि
भारादिवाहकानाम् अहं सुखी संयुक्तः इति प्रतीते
दुःखाभावेऽपि सुखत्योपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा
दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दनं न० अभि+नन्द-भावे ल्युट् । १ सन्तोषे ।
णिच्-ल्युट् । सन्तोषार्थं २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्यु ।
३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थं ४ प्रवर्तके ५ प्रशंसके च
लि० । ईदृग्भेदे पु० ।

अभिनन्दनीयं लि० अभिनन्द्यते प्रशंस्यते अभि+नन्द-णिच्
कर्मणि अनोयर् । १ प्रशंसनीये २ प्रोत्साहनेन प्रवर्तनीये च ।
अभिनन्दितं लि० अभि+नन्द-णिच्-क्त । १ प्रशंसिते २ अनु-
मोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दित् लि० अभिनन्दति णिनि । १ सन्तोषिणि ।
अभिनन्दयति णिनि । २ अनुमोदनेन प्रोत्साहिनि ।
स्त्रियासुभयत्र ङीप् ।

अभिनन्द्य लि० अभिनन्दते प्रशस्तते अभि+नन्द-णिच्-यत् ।

१ प्रशंसनीये “जनस्य साक्षेत्तनवासिनस्त्री हावष्यभूतामभि नन्द्यसन्धौ” रघुः अभि+नन्द-णिच् ल्यप् । प्रशस्त्यर्थे अनुमोदनेन प्रोत्साह्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिनम्य लि० अभिसुखं नमः प्रा० स० । अभिसुख्येन नमते “इमां तटाघातसताञ्च तन्वीं सनाभिरामस्तवकाभिनम्याम्” रघुः ।

अभिनय पु० अभि+नी-करणे अच् । १ कृतभावव्यङ्ग्ये शरीरचेष्टादी । भावे अच् । २ अभिनेयपदार्थस्य शरीरचेष्टाभाषणादिभिरनुकरणे “भवेदभिनयोऽनस्यानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चर्याहार्यः सात्त्विकस्तथेति” नट रङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थान्करोऽभिनयः सा० द० । नर्तकोरभिनयातिक्कुनीति” रघुः । नानाभिनयसम्बद्धान् भावयन्ति रसान् यतः” सा० द० तदभिनयमिवावर्त्तयन्नानामतनुत नूतनपञ्चाङ्गुलीभिः साधः । “अङ्गैरात्मवेद्मिन् हस्तेनार्थं प्रकाशयेदित्युक्तदिशा व्यञ्जकचेष्टाभतनुतेत्यर्थः । “शौरिरित्यभिनयादिवोज्ज्वलैः” साधः । अभिनयति बोधयत्यर्थमत्र आधारे अच् । शरीरचेष्टादिभिर्दृश्यपदार्थज्ञापके २ रूपकादौ दृश्यकाव्ये ।

अभिनव पु० अभि+तु-भावे अप् । आनुकूल्यार्थस्त्वे । अभिमतः प्रशस्तः नवः प्रा० स० । प्रथमोज्ज्वले नवीने लि० । “रथाङ्गभक्त्यैऽभिनवं वराय” साधः । “अभिनवा इव पल्लवशेखराः” रघुः ।

अभिनवतामरस न० “अभिनवतामरसं ननजाद्य” इति दृक्त० उक्ते हादशाक्षरपादके १ उत्तमेदे । २ नूतनपद्मे च ।

अभिनवीङ्गिह (द) पु० अभिनवसङ्गिह जायते उद्+भिद्-किप् क वा । अङ्गुरे । [दृढबन्धने च ।

अभिनहन न० अभि+नह-भावे ल्युट् । १ अभितो बन्धने

अभिनिधन लि० अभिगतं निधनम् आत्मा० स० । १ नाशमिष्यतां प्राप्ते नाशोक्त्यर्थे । निधनस्य समाप्तेऽभिमुख्यम् अव्ययी० । २ नाशवसनयोराभिमुख्ये अव्य० तत्र पाठ्ये ३ सामभेदे च । “आभीकमभिनिधनमाभीणावानि” कात्या० २५.१८.१५. “आभीकाद्यानि सामानीति” कर्क० ।

अभिनिधान अभि+धा-भावे ल्युट् । १ अभिसुख्येन स्थापने ।

“संस्तुय प्रकृवा इत्यभिनिधानतया” कात्या० ५.१.३१ ।

अभितिमुक्त पु० अभितः सञ्चतः सायन्तनकर्म्मणा निर्मुक्तः ।

१ स्तृत्यास्तकाले निद्रावशात् त्यक्ततत्कालकर्म्मव्यकर्म्मणि ।

२ स्तृत्येण ह्यभितिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्त-

मकुर्वाणोमुक्तः स्नानाकृतैर्नसां मरुः एतद्वचनस्य अङ्गुलिरि-
प्रकरणत्वात् अङ्गुलिरित्येवम्भूतेऽस्य कृदिः ।

अभिनिर्याण न० अभिसक्त्य रिपून् निर्याणम् युद्धार्थं निष्क्रमः । रिपुजिगीषया सैन्यैः सह निष्क्रमणे ।

अभिनिर्युत्त लि० अभि+निर+इत-क्त० । १ निष्पत्ते ।

अभिनिर्युत्ति स्त्री० अभि+निर+इत-क्तिन् । १ निष्पत्तौ ।

अभिनिर्युत्ते पु० अभि+नि+इत-भावे षञ् । १ अभितो निर्युत्तौ । षण्ल् । अभिनिर्युत्तम् । पुनः पुनर्निर्गतेत्यर्थे अव्य० । “पुनरभिनिर्युत्तम्विजोभक्त्यानि तस्मादृतवस्य माससाम्योन्यमभिनिर्युत्तम्” शत० ब्रा० ।

अभिनिर्युत्ति लि० अभि+नि+विश-कर्त्तरि क्त० । १ अभिनिवेशयुक्ते चिन्तयाव्यप्ये चिन्तनाय प्रवृत्ते च “निन्दा-क्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिर्युत्ता” सा० द० ।

अभिनिर्युत्ते पु० अभितो निवेशः षञ् । अवश्यमिदं कर्त्तव्यमित्याप्यहसस्यते मनःसंयोगभेदे योगशास्त्रप्रसिद्धे मरस-भातिजनके अज्ञानविशेषे, अनित्यैरपि देहादिभिर्वियोगो मा भूदिति मरसनिवारणार्थे आप्यहे च । योगशास्त्रे हि अविद्याऽस्मिता, रागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः दर्शिताः क्लेशानि कर्मतत्फलप्रवर्त्तकाः सन्तः पुरुषं दुःखा-कर्त्तव्यानि क्लेशाः पञ्च । उत्तरेषामविद्याप्रसवत्यमपि तत्त्वोक्तम् । “अविद्याणेतत्त्वसुत्तरेषामप्रसुत्या तनुविच्छिन्नेदाराणाम्” पा० सू० । उत्तरेषामस्मितादीनामविद्या ज्ञेयं प्रसवभूमिः तेषाञ्च अप्रसुत्या विवेकव्याप्त्यभावेनऽदग्ध-तया यत्किरूपेणावस्थानात् अतएव ते पुनरुद्भवन्ति ते च क्रियायोगिनां तनवः, विषयसङ्गानां विच्छिन्ना उदाराश्च भवन्ति । यथा यत्नं रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नः सुरतां राग उदारः । एवं यत्नं क्रोध उदारस्तत्र रागो विच्छिन्नः एवं रागादयः विच्छिन्नेदाराभूत्वा पुरुषपथं क्लेशयन्ति एवं च क्लेशा अविद्यामूलाः अविद्यायाः पुरुषविदेकस्यात्मा-निर्युत्तौ निवर्त्तन्ते । एवं सामान्यतः क्लेशानुक्ताऽभिनिर्युत्ते उक्तः “स्वसवाही विदुषोऽहोऽभिनिर्युत्ते” इति । विदुषोर्मूर्खस्य वा जन्तुमात्रस्य यो मरणत्वासः सोऽभिनिर्युत्तः यथा मूर्खस्य अहं सदा भूयासं न वृत्तीयेति कृदः त्रासस्तथा विदुषोऽपि दृश्यते यतः स्वसवाही सः, पूर्वजन्तुस्य अस्-कृत्करणदुःखानुभवजन्यशसनसंचः स्वसः तेन वृत्ति प्रव-हतीति स्वसवाही । ते चाविद्यादयः पञ्च क्लेषेण तयो-भोहमहमहतामस्माद्व्यतामिससंज्ञाः । सांख्यकारिका-याम् पञ्च विपर्ययभेदादुपपन्नस्य । “भेदस्तदसोऽपविधो-

मोहस्य च दशविधोमहाभोहः । तामिहोऽष्टादशधा
तथा भवत्यन्वतामिसः” ॥ अन्वतामिसः अभिनिवेश-
स्तासः तथेत्यनेनाष्टादशधेतुवच्छते । देवाः सत्त्वणि-
मादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुङ्क्ष्वाः
शब्दादयोभोग्यास्तदुपायासाधनमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मा
त्र उपधानिवतेपि निभ्यति । तदिदं भवसमिनिवेशो-
ऽन्वतामिसोऽष्टादशविधवित्यात् अष्टादशधेतु” सा० कौ० ।

२ आसक्तौ च “अद्यानुकूपाभिनिवेशतोपिणा” कुभा० ।

अभिनिवेशिन् लि० अभि+नि+विश-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

१ आपहवति २ अनुरागवति च ।

अभिनिष्कारिन् लि० अभि+निस्+क-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभितोनिःशेषेण कारिणि “कृताकृतो वल्लिनोऽभिनिष्-
कारिणः प्रजाम्” अथ० १०, १, २१ ।

अभिनिष्क्रम पु० अभि+निस्+क्रम-घञ् । अभिसुख्येन
निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न० । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त लि० अभि+निस्+क्रम-कर्त्तरि क्त । अभि-

अभिनिष्ठान पु० अभि+स्तन-घञ् शब्दसंज्ञायां षत्वम् ।

१ विसर्जनीये । “नाम चाखै दद्युर्धोषवदाद्यन्त्यमभिनिष्ठा-

नानाम्” ऋह्यसूत्रम् । २ अक्षरमात्रे च शब्दमात्रे तु न

षत्वम् । अभिमित्तान इत्येव । [निर्गमे ।

अभिनिष्पत्तन न० अभि+निस्+पत्-ल्युट् । अभिसुख्येन

अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद-क्तिन् । १ सम्पत्तौ

सिद्धौ यस्य यत्कारूपमुचितं तथारूपेण तस्य भवने

२ उत्पत्तौ च ।

अभिनिष्पन्न लि० अभि+निस्+पद-क्त । १ सम्पत्ते २ निष्ठे च ।

अभिनीत लि० अभिनीयते अ अभि-नी क्त । न्याये, १ युक्ते

“अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः” भा० शा० प० ।

२ पूषते ३ अतिसंस्कृते ४ पूजते ५ क्रोधने, यस्याभिनीयः

रूपशब्दकरणं चेष्टादिभिः कृतस्तस्मिन् ६ अभिसुख्येन

७ प्रापिते च “भितार्थमभिनीतत्वम्” रामा० ।

अभिनीति स्त्री आनुकूल्यार्था युक्तिः । १ प्रियगात्रादियुक्त-

युक्तौ । “सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकम्” किरा० । २ अभितः

प्रापणे च रूपादेर्देहादिना ३ अनुकरणे च । नीतेराभि-

सुख्यम् अव्ययो० । ४ नीत्याभिसुखे अव्य० ।

अभिनेतय लि० अभि+नी-कर्त्तरि तय । देहचेष्टादिना

१ अनुकार्ये अभिसुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तय ।

आवश्यकमभिने न० । [रनुकरणकर्त्तरि नटादौ ।

अभिनेष्ट लि० अभि+नी-हृच् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादे-

अभिनेय लि० अभि+नी-कर्त्तरि यत् । १ देहादिचेष्टादिना
१ अनुकार्ये अभिसुख्येन २ प्रापणीये च ।

अभिन्न लि० न भिन्नः । १ एकरूपताप्राप्ते २ अविदलिते ३ अवि-

दारिते च “भूयोभूयोरयिमिदस्य यद्वयसमिधे स्थित्ये”

अ० ६, २८, २ “अभिन्ने गतुभिरभेद्ये” भा० । ‘न भिन्नां

कणामपदध्यात् आर्कतिवा एषा या भिद्यते” इत्युपक्रम्य

“नाभिन्नां परास्येदिति” शत० ब्रा० । ४ अभिन्ने हृदे, ‘अभि-

न्नेन चरेत्” कात्या० २६, ७, ४८ ‘अभिन्नेन हृदेन’ कर्क०

अभिन्नपुट पु० अभिन्नं न विदलितं पुटं यस्य । नवपल्लवं

“दूस्त्रायवाङ्मुरल्लजत्वमभिन्नपुटोत्तरान्” रघुः ।

अभिभ्यास पु० अभिभ्यास्यते अन्नःस्य ऊष्मा वहिष्कारणेन

अभि+नि-अस करणे घञ् । ज्वरसंप्रक्रम्य, ‘श्वसन्

निपतितः श्वेते प्रलापोपद्रवायुतः । तस्यभिभ्यासमित्याह-

हृत्तोजसमथापरे” सुश्रुतोक्ते ज्वरभेदे “निद्रालं तमभि-

भ्यासं क्षीयमेवं हृत्तोजसमिति” सुश्रुतः ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद-क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न लि० अभि+पद-क्त । १ अपराधवति, २ आपहते,

३ स्वीकृते, ४ अभिसुख्येन गते च ।

अभिपित्व न० अभि+पा-भावे कित्वन् । १ अभिपतने २ आग-

मनकाले “विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा” य० २३, ३४, ‘अभि-

पित्वे अभिपतने आगमनकाले” वेददी० । ३ अभिमतप्राप्तौ

‘मुदक्षमिहाभिपित्वम् करते ऋष्याः” अ० ४, १६, १,

“अभिपित्वमभिमतप्राप्तम्” भा० । ४ अभितः प्राप्तौ

“तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रणति” अ० १, ८२, ६,

‘अभिपित्वेषु अभिप्राप्तुषु” भा० कुहाभिपित्वं करते

कुहोचतुः अ० १०, ४०, २, “इमांमेव अक्षमभिपित्वं

“क स्त्रियास्त्री भवथः कृ दिश क्वाभिप्राप्तिं कुरुष्व” इति

यास्तेन अभिप्राप्तिप्रत्ययस्य सूचितम् । कर्त्तरि कित्वन् ।

५ अभिपतनीये, “नोविश्वं जगदभिपित्वे मनीषा” १, १८६, १,

‘अभिपित्वे अभिपतनीये” भा० ६ अभिगन्तव्ये, “हृत्तरिभि-

रभिपित्वे सजोषाः” अ० १, १८६, ६, “अभिपित्वे

अभिगन्तव्ये” भा० ७ अभिप्राप्ते ‘परुषीमाशुचनेदभिपित्वं

जगाम” अ० ७, १८, ६, “हृत्त्वान्त्रिभ्यो अभिपित्व आरा-

रणः” अ० ८, ५, २१, अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा० ।

८ आसक्तकाले “कलीवा अभिपित्वे अज्ञाम्” अ०

१, १२६, ३ ‘अभिपित्वशब्दस्वाशब्दकालवाचीति” भा०

९ अभिप्राप्तकाले “अभिपित्वे मनवे शास्यः” अ० १, १८६, ७,

“अभिपित्वे अभिप्राप्तकाले” भा० ।

अभिपुष्प पु० अभितः पुष्पमस्य । १ सर्वतः पुष्पवति दृष्टे ।

अभिपूरण न० अयासेन अभितो वा पूरणम् प्रा० स० ।

अयासेन सर्वतः पूरणे “अभिपूरायासेनाभिपूरणम्”

कात्या० २४.२.२३. ।

अभिप्रज्ञा स्त्री अभितः सत्तां प्रज्ञा चिन्तनम् । सततचिन्तने

“तमयनायापिपासे अत्रूतामावाभ्याभिप्रजानीहि” ऐ० भा०

अभिप्रजानीहि चिन्तयेति व्याख्यानान्तस्यास्तथार्थत्वम् ।

अभिप्रणयन न० अभितः सर्वतः प्रणयनं संस्कारः ।

वेदविधिना अन्यदेः संस्कारे ।

अभिप्रणीत पु० अभितः प्रणीतः । सर्वतः वेदविधिना संस्कृते

वज्रप्रादौ “जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाध्वरे

वज्ररभिप्रणीतः” भट्टः ।

अभिप्रसुर् स्त्री अभिप्रसृच्छति आकृतिदानेन वज्ररनया ।

१ अभि+प्र+सृच् करणे क्प् । जुह्वाम् ।

अभिप्रवर्त्तन न० अभितः प्रवर्त्तनम् । १ सर्वतः प्रवृत्तौ २ सर्वतः

प्रवृत्तिसम्पादने च “त्यक्त्वादारोमहर्षयस्वेदस्याभिप्रवर्त्त-

नम्” सुश्रुतः ।

अभिप्रातर अय० अयनं प्रातः । १ अतिप्रथमे “अथाभि-

प्रातरेय स्थालीपाकाटताज्यमिति” शत० ब्रा० ।

अभिप्राप्ति स्त्री अभिप्रसृत्त्येन प्राप्तिः प्रा० स० । १ आभि-

सृत्त्येन प्राप्ति अभिप्रसृत्त्येन उदाकृतं निरुक्तवाक्यम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् । १ आशये । “तेषां

स्वस्वमभिप्रायवृत्तय एथक् एथक्” मनुः । “सर्वमभिप्राय-

कृतान् भाष्यलभत कौरव भा० उ० प० अभिप्रैति कर्त्तरि

प्रचा० अच् । २ अभिगमिनि “स्वरितञित आत्मनेपदं

कर्त्तृभिप्राये क्रियफले” पा० कर्त्तृभिगमिनीति व्याख्या-

कारः मणिभूता तु एतत्स्त्व” कर्त्तृदेश्यकतापरतया

व्यख्यातम् तद्वापूषेयज्दे २५० एडे दर्शितम् । अभिप्रेयते

पुरुषार्थकं ह्यभिः अभिसृत्त्येन प्रलयेऽभिप्रैति जगदस्मिन्

वा कर्मणि आधारे वा अच् । ३ विष्णौ “अभिप्राय-

प्रियाहोऽहि” इति वि० स० ।

अभिप्रीति वि० अभिप्रीणाति अभि+प्री-क्तिप् । १ सर्वतस्तर्पके

“तथ्यं वाता अभिप्रियस्तुयं सर्वेति मिश्रवः” ऋ० ८, २१, २

अभिप्रेत वि० अभि+प्र+इण क्त । १ अभिलषिते “अभिप्रे-

तायेति वि० ऋ० “कामाय तु भवेत् काव्यमभिप्रेतार्थ-

सिद्धये” भवि० पु० ।

अभिप्रेत्य अय० अभि+प्र+इण-ल्यप् । १ उद्दिश्येत्यर्थे ।

“यदभिप्रेत्य धात्वशक्त्यसम्भानमिति” व्याकरणान्तरम्

अभिप्रेष्य वि० अभि+प्र+आप-सन-उ । प्राप्तिमिच्छौ

“सहासनमभिप्रेष्यरुक्मण्यपकटजः” “ऐन्द्रं स्थानमभि-

प्रेषुः” इति च मनुः ।

अभिप्राक्षण न० अभितः प्रोक्षणं संस्कारभेदः । १ जन्वा-

दिना सर्वतः मेचनरूपे वैधे संस्कारे ।

अभिप्रव पु० अभिप्रवने स्वर्गमभिगच्छन्ति अभि+प्रु-गतौ

अच् । १ प्राजापये आदित्ये । “अथादित्याय आङ्गिर-

सश्च उभये प्राजापत्या अस्मिन्नेन वयं पूर्वं स्वर्गं लोकमेव्यामो-

वयं पूर्वं इति । आदित्यायतुभिः स्तोमैस्तुभिः पृथ्वाँर्ल-

घुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्रवन् तस्मादभिप्रवाः

आदित्याः” शत० ब्रा० । वर्षसाध्ये गवामयने प्रत्येकमासीय-

चतुर्विंशतिदिवसेषु चतुःषट्कात्मकेषु चतुर्षु षडहेषु विशेषः

गवामयनशब्दे वक्ष्यते । “अभिप्रवः षडङ्गः षड्युक्ताभि-

भवन्त्यभिप्रवः” इति शत० ब्रा० । “अभिप्रवं पूर्वं पुरस्ताद्विषु-

वत् उपयन्ति चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्रवेन परमभिप्रव-

मिति” च शत० ब्रा० । ३ षडङ्गसाध्ये स्तोमादिपाठसाधनके

गवामयनाङ्गयागभेदे च । ४ उपप्रवे-उपप्रवे प्सर्वतः

प्रवने च । अभिप्रवे विहितः षट् । आभिप्रविकः उक्त-

षडहेषु विहिते सामादौ । [सिक्ते च ।

अभिप्रुत वि० अभि+प्रुत-क्त । १ सर्वतोव्याप्रे २ अभितः

अभिभङ्ग वि० अभितोभङ्गोयस्मात् । १ भङ्गहेतो “अभिभवे-

ऽभिभङ्गाय वन्ते” ऋ० २, २१, २, अभितोभङ्गः । २ सर्वतो-

भङ्गे पु० । अभिमतोभङ्गो यस्य । ३ भङ्गशब्दे वि० ।

अभिभव पु० अभि+भू-अप् । पराजये, विरक्तादे,

अनादरे, च । “रघोरभिभवागङ्गि चुत्तुमे द्विषतां मनः”

रघुः “अलप्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना दुभुः कृतः

पितृर्हृ” क० “अधर्माभिभवाच्चैय प्रदुष्यन्ति पुलस्तियः”

गीता । रोगादिना गात्रादिजङ्गीभावे “एषसिंह

हृषिकघटैर्विद्धि स्थानं गसागमौन स्तः । न ह्यनं न चापि

नष्टं न रोगगान्निर्नचाभिभवः” षट् पञ्चाशिका ।

अभिभवन न० अभि+भू-ल्यप् । १ अभिभवे रोगादिना-

ज्ञानरोधे “जरया चाभिभवानं व्याधिभिश्चोपपीडनम्” मनुः

अभिभा स्त्री अभि+भा-अङ् । १ अभिभवे “सा त्वा काचि-

दभिभा विश्वाविदत्” ऋ० २, ४२, १ । “अभिभा अभि-

भवः” भा० ।

अभिभार वि० अभिभृगार्थे अतिशयितो भारो यस्य ।

अतिभाशान्विते “चतुरूपवृत्ति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन

वज्जेषाभिभारेणेमां लोकान् प्रभिनत्ति” शत० ब्रा० ।

अभिभावक लि० अभि+भू-लुक् । १ अभिभवकर्त्तरि
२ तिरस्कारके ३ पराजेतरि ४ जड्डीभावकारके च ।

अभिभाविन् लि० अभिभवति अभि+भू-णिनि स्त्रियां
ङोप् । १ तिरस्कारके २ पराजेतरि “सर्वातिरिक्तसारेण
सर्वतेजोऽभिभावना” रघुः । ७८ । अभिभविताप्यल ।

अभिभावुक लि० अभि+भू-उकञ् । १ तिरस्कारके २ परा-
जेतरि ३ जड्डीभावकारके च । [मुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० अभिसुख्येन भाषणम् प्रा० सं० । १ अभि-
अभिभाषिन् लि० अभिसुख्येन भाषते अभि+भाष-णिनि
स्त्रियां ङोप् । अभिसुख्येन भाषिणि । “प्रसन्नसुखरागं
तं स्मृतपृष्ठाभिभाषिणम्” रघुः ।

अभिभू लि० अभिभवति अभि+भू-क्विप् । १ अभिभावके
२ तिरस्कारके “अभिभवे अभिभूताय बन्धते” ऋ० २, २, १,
२, “अभिभवे अभिभवित्वे” भा० ।

अभिभूत लि० अभि+भू-क्त । १ किं कर्तव्यमिति ज्ञानगुण्ये,
२ पराभूते, ३ व्यादले च । “सञ्चरेणाभिभूत” इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू-क्तिन् । १ पराभवे २ अवज्ञायाश्च
अभिभवति कर्त्तरि क्तिच् । ३ अभिभावके लि० । “गायत्रौ
कन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा” कात्या० २५, २ । “यस्य पूर्वा
द्योर्नैकत्वमभिभूतिं पृथ्यात्” ऋ० ४, २, १, १ । अभिभूति
अभिभावुकं वलम्” भा० । अतः संख्याभिभूत आभर”
ऋ० १, ५, ३, ३ । “अभिभूते, गतृणामभिभवितः” भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू-भावे ‘भुवो भावे’ पा० क्यप् ।
अभितोभावे “अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्” अय० १६, ३, ७, २ ।
अभि+भू-लृप् । तिरस्कारार्थे अव्य० ।

अभिभूवन् लि० अभि+भू-ङुनिप् स्त्रियां ङोप् रश्च ।
अभिभावके “समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरोः” ऋ०
१०, १५, ६, ६ ।

अभिमत लि० अभि+मन-कर्मणि क्त । १ अभिमानविषयोभूत
ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २ सम्मते ३ आदत्ते
४ अभीष्टे च “अभिमतफलशंसी चारु पुष्कोर वाङ्मः”
भट्टिः । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन-क्तिन् । १ अभिमाने, मिथ्या-
ज्ञाने २ आदरे, ३ सम्माने, ४ अभिलाषे च ।

अभिमतम् लि० अभिसुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवृत्तिसंके ।
भृगा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । “कान्तिं नाभि-
मनायेत कोवा स्थाणुसमोऽपि ते” भट्टिः ।

अभिमन्तव्य लि० अभि+मन-कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये “न सा

स्त्रीत्यभिमतव्या यस्ते भर्ता न रक्षति” पुरा० । २ अभि-
मानेन विषयीकर्तव्ये च ।

अभिमन्तु लि० अभि+मन-लृच् स्त्रियां ङोप् । १ अभिमानिनि
“मनसयाप्यहङ्कारमभिमन्तारमोक्षरम्” मनुः । २ सम्मान-
कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोसुन् । अभिमन्तुमभिमानेन
विषयीकर्तुमित्यर्थे “एष वै रुद्रियोऽग्निः सहैनमीश्वरः
सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः” शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र-भावे अच् । १ “मन्त्रसञ्चारयज्ञेव
मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । श्रेष्ठिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदसु-
मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणधिकम्” मांसा-
सोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिस्कारभेदे । ल्यट् । अभिमन्त्र-
णमप्यल न० “अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात्” कात्या०
६, १, १६, “अभिमन्त्रणमुत्तरैः” कात्या० ६, ८, २१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र-लृप् । १ अभिमन्त्रणं कथ्येत्यर्थे
अभि(धि)मन्त्र्य पु० अभि(धि)मन्त्राति नेत्वम् । “दृष्टैरैतैरभिष्य-
न्दैरराणामक्रियायताम् । तावन्नास्त्वभि(धि)मन्त्र्याः स्युर्नयने
तीव्रवेदने” इति साधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ् ।
२ भृशमन्यने । अय्ययो० । मन्त्रदण्डस्याभिसुख्येऽव्य० ।

अभिमन्त्य पु० लणस्वस्तुसुभद्रागर्भजाते अर्जुनपुत्रे । स च
युद्धे पङ्क्तिः संहारार्थे परिहृत्य कृतः । तत्कथा । “एत-
त्कुरु महेष्वासः । राधेयः यदि शक्यम् । अथैनं विमुखी-
कृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि
जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कश्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि
तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्वरन् । अस्यतो लघु-
हस्तस्य पृथक् ईतुराच्छिनत् । तस्याद्यानवधीह्वोजो गौतमः
पार्श्वमारधी । शेषास्तु किञ्चधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् ।
त्वरमाणास्त्वरकाले विरथं पश्यसंहारथाः । शरवर्षैरेककणा
बालमेकमवाकिरन् । स किञ्चधन्वा विरथः स्वं धर्ममनु-
पालयत् । खड्गचर्मधरः श्रोमानुत्पपात विहायसा ।
भार्गोः स कौशिककादौश्च लाघवेन भलेन च । आर्जुनिर्व्य-
चरह्योस्मि भृगं वै पश्चिराडिव । मध्येव निपतत्येव सासि-
रियद्धृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे रुद्रदर्शनः ।
तस्य द्रोणोऽक्किनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरम् । क्षुरप्रेण
महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्वाणो-
र्वधसकृन् चेतसम् । वृषिचर्मेषुपर्णाङ्गः सोऽन्नरीक्षात्
पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रुद्यस्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत”
इति “विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा । एवं

विनिहतो राजन् एको बद्धभिराहवे" भा० द्रो० प० ॥

अभिसर पु० अभिसृज्येन कियतेऽत्र अभि+सृ-आधारे अप् ।
१ युद्धे । करणे अप् । २ भये, अभिस्रियते यस्मात् अपादाने
अप् । ३ मारणव्यापारे बधे ४ बधने च अभिसृखी-
भय कियते कर्त्तरि अच् । ५ स्वर्गस्थे दे धनाशया
प्राणनिरपेक्षतया हस्तिनं व्याघ्रं वाऽभियोद्धृत्यते च ।

अभिमर्द् पु० अभि+मृद-भावे घञ् । १ चूर्णीकरणे २ निष्पी-
डने च । आधारे घञ् । ३ युद्धे, ४ मर्दने च । कर्त्तरि
अच् । ५ मर्दनकर्त्तरि रि० ।

अभिमर्द् न न० अभि+मृद-भावे ल्युट् । १ आरम्भकथं-
योगनाशनेन चूर्णीकरणे २ निष्पीडने च ।

अभिमर्श(र्षि) पु० अभि+मृग(प) भावे घञ् । १ स्पर्शे धर्मणे
च "पराभिमर्शान तयास्ति कः करमिति" कुमा० ।
"कृताभिमर्शाः पामनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम सुनि-
र्विमान्य" शकु० । "परदाराभिमर्शेषु प्रदत्तान् नृन्
महोपतिः" मनुः ।

अभिमर्श(र्षि)क वि० अभि+मृग(प) खलु । १ स्पर्शकर्त्तरि
२ धर्मणकर्त्तरि च "न दुष्टः कश्चिदप्यासीत् परदाराभि-
मर्शकः" रामा० ।

अभिमर्शन(र्षण) न० अभि+मृग(प) भावे ल्युट् । १ स्पर्शे
"नीशीस्तनप्रावरणसकधिकेशाभिमर्शनम् (र्षणम्)" या० ।
"यः पुनः परनारीपरिधानमन्यप्रदेशकुचप्रावरणजघन-
मूर्द्धकवादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति" मिता० । "सदो-
ऽभिमर्शनम् (र्षणम्)" कात्या० ८, ८, १६, "तूष्णीं पिबन्ना-
दीनां करणाभिमर्शन(र्षण)स्तन्मधूपनप्रदह्नोद्धरणव-
सेवनानि" कात्या० २६, १, ७ धर्मस्थे च "परदाराभि-
मर्श(र्षणम्)" स्मृतिः ।

अभिमाति वि० अभि+मेङ् कर्त्तरि क्तिन् न इत्त्वम् । घातके ।
"विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा" यजु० १२, ५, "अभिमातिः
घातकः" वेददी० । २ शत्रौ पु० हेम० । "अग्ने! सहस्र
वृत्तना अभिमातीरपास्य" य० ८, २७, अभिमातिः शत्रु-
रुच्यते स्वीत्यमार्षम् अभिमातीन् शत्रून्" वेददी० ।

अभिमातिन् पु० अभिमातमनेन अभि+मेङ्-भावे क्त
वेदे ए० न इत्त्वम् इटा० इन् । शत्रौ । "बाधते
विश्वमभिमातिनम्" ऋ० १, ८५, १ "अभिमातिनम्
शत्रुम्" भा० ।

अभिमातिपाह् वि० अभिमातिं रिपुं सहते सह-एण
वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि "तद्दीरासा अभिमातिपाहः

ऋ० ६, ७, ३, "अभिमातिपाहः शत्रूणां मभिमातिवारः" भा०
अभिमातिपाह् वि० अभिमातिं रिपुं सहते सह-अण
उप० स० वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि । "अभिमाति-
पाहो गवेष्टः सहमान उद्धित्" अथ० ५, २०, ११ ।

अभिमान पु० अभि+मन-घञ् । १ आत्मन्यत्ककर्षारोपे,
२ मिथ्यागर्वे-बलादिदर्पे, ३ प्रणये, ४ हिंसायाम् ।
५ गर्वभावे "संकल्पयोनैरभिमानभूतम्" कुमा० ६ स्वल्प-
ज्ञाने । "अनात्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात्" कात्या० ८, ५, १२
"अनात्तस्य अनात्तरस्य सरसस्यैव सोमस्य सोमाभि-
मानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यादिति सोमोयमिति बुद्धि-
रनात्तरमे अनभिपुते एव सोमे नाभिपुते" कर्क० ।
७ मिथ्याज्ञाने "अभिमानैर्न मानोमे जातिदोषेण वै महान्"
भा० शा० प० । उक्ताहार्दिसमुद्धोषः साधारणव्याभि-
मानतः" सा० द० । मिथ्याज्ञानञ्च तदभावति तत्-
प्रकारकं ज्ञानं यथा देहे आत्मत्वबुद्धिः आत्मनि च असतो-
ऽप्युत्कर्षस्य ज्ञानम् । शुक्तिकायां रजतज्ञानम् मूखस्य पा-
ण्डित्याभिमान इत्यादि । अभिमानश्चात्मधर्म इति वैशेषिका-
दयः । अन्तःकरणधर्म इति पातङ्गलादयो वेदान्तिनश्च ।
तत्र विपर्ययाज्ञानमविद्या सा च बुद्धिधर्मः गर्वात्मकज्ञानम्
अहङ्कारस्य वृत्तिभेदः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमलः-
करणद्रव्यम्" सा० प्र० भा० । अभिमानोऽहङ्कारः सा० सू०
"अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते मर्गः" सा० का०
अभिमानोऽहङ्कारः यत् स्वत्वान्लोचितं, मतञ्च तत्वाहमधि-
कृतः शक्तः खल्वहमत्व, मदर्था एवामी विषयाः, सत्तो-
नान्योऽत्वाधिकृतः कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः
सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजीव्य हि बुद्धि-
रध्यवस्थिति कर्त्तव्यमेतन्मतेति" त० कौ० । अन्तः-
करणञ्च वृत्तिभेदात् त्रिविधमिति साङ्ख्यवादयः" "मनो-
बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयो गर्वः
स्मरणम् विषया इमे" इति चतुर्विधवृत्तिमन्त्रेण चतुर्विधं
वेदान्तिनः स्वीचक्रुः । "न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभि-
मानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव
प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं
दुःखं भवति । न हि कुण्डलिनः कुण्डलित्याभि-
माननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलविषुक्तस्य
कुण्डलित्याभिमानहीनस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं
भवति" शा० भा० । अभिमानः । अहङ्काररसावस्था-
भेदे । "विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येव द्विविधो मतः ख

च पूर्वरागमानप्रवासात्कथतुर्जा स्यात् । मानः कोपः
स तु द्वेधा प्रणयेष्वसिद्धवः द्वयोः प्रणयमानः स्यात्
प्रमोदे सुमहत्पि" सा० द० । अधिकं मानशब्दे । एवैर-
निर्यातने, "अभिमानधनस्यगत्वरैः" किरा० । अभिमानेन
निर्वृत्तः ठक् । अभिमानिक अभिमानसाध्ये लि० ।

अभिमानित लि० अभिमानोर्गर्वाजोऽस्य इतच् । जात-
गर्वे । जाताभिमाने अभि+मन+णिच्-आधारे क्त ।
२ अभिमानसाधने सैशुने कुरते न० ।

अभिमानिन् लि० अभि+मन णिनि स्त्रियां ङीप् । १ गर्व-
युक्ते । प्रणयकोपादिपुक्ते च सोत्यस्य मनोः ३ पुत्वभेदे पु० ।
"तरङ्गभीरुप्रथ तरस्वानुय एव च अभिमानी प्रवेणश्च
जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वीसबलश्चैव सोत्यस्यैते मनोः
सुताः" ह० व० । ४ भिव्याजानयुक्ते लि० । "अभिमानव्यप-
देशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" शा० सू० । "यतोभिमान-
व्यपदेश एषः । सदाद्यभिमानिनोऽगाद्यभिमानिन्येतेना
देवता उदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यप-
दिश्यन्ते" शा० भा० ।

अभिमानुक लि० अभि+मन-बा० उक्ञ् । अभिमानशीले
अभिमानश्च प्रागुक्तः बाधितुं शक्ते च । "अनक्ता एवस्यु-
रभिमानुकोरुहः पशून्तस्यात् यदङ्गात्" शत० ब्रा० ।
"अभिमनुं बाधितुं शक्तः स्यात्" भा० ।

अभिमाय लि० अभिगतोमायामविद्याम् अत्या० स० । इति
कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्त-
व्येषु मोहः इति तद्वत्त्वान्मूढत्वम् ।

अभिमिमेह्य लि० अभि+मिह-बा० वेदे ङप् लोके
गम्यत् । यस्याभिसुखं मेहनं मनमृत्तत्यागः क्रियते तस्मान्
'यत् मेह्यन् भवति तत् कृष्णविषाणाया लोष्ट' वा किञ्चि-
होपहर्त्तव्यं ते यज्ञिया तनूरिति इयं वै पृथिवी देवय-
जनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या" शत० ब्रा० ।

अभिसुख लि० अभिगतोसुखम् अत्या० स० । १ समुखतां
गते "प्रसादाभिसुखो ब्रह्मा प्रत्युवाच दियौकसः" कुमा० ।
"वानराभिसुखोऽगच्छद्रेण रणविशारदः" रामा० । "निद्रा
चिरेण नयनाभिसुखीबभूव" । मुखशब्दस्य स्वाङ्गपरत्वे
स्त्रियां वा ङीप् । अभिसुखीप्रतिभा अस्वाङ्गपरत्वे
टावेव अभिसुखा शाला । अभिगतं सुखं यस्य । तत्त-
त्कर्मकरणाय । प्रेरितसुखे उद्यते । "प्रातः प्रयाणाभिसुखा
य तस्मै" "पुरः प्रवेगाभिसुखो बभूव" इति च रघुः ।
"युयोज पाकाभिसुखैः भर्तुर्विज्ञापनाफलैः" कु० । सुख

मभिलक्ष्योक्त्य अव्य० । २ आभिसुखे अव्य० । "कस्य ददा-
त्यभिसुखं मयि भाषमाणे" असङ्गतकम् ।

अभिसुखीकरण न० न अभिसुखः अभिसुखः क्रियते अनेन
अभिसुख+चि-ठ-करणे ल्यट् । आकरणात्ते सम्बो-
धने । कते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे श्रोता अभिसुखी
भवति इति तस्य तथात्वम् । "सिद्धस्याभिसुखीभावमात्रं
सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिसुखः पुरुषः क्रियासु विनि-
युज्यते" इति ह्यर्थ्युक्तदिगा अभिसर्तक्रियाप्रवर्त्तनाविषय-
बोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तत्राभि-
सुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम् ।

अभिसुखीभाव पु० अनभिसुखस्य अभिसुखतया भाषः । १ आ-
भिसुखे । कार्यानुकूलतायाम् २ तत्तत्क्रियोद्देशे च ।
अभिसृष्ट लि० अभि+सृष्ट-सृष्ट-वा क्त । १ सृष्टे । धर्षिते
३ मिलिते ४ संसृष्टे च । सृज क्त । कृतमार्जने लि० ।
अभिमेथक लि० अभि+मिथ-ण्वल् । सर्वप्राप्तिसाधने वाक्य-
भेदे । स्त्रियां तु टापि अत इत्त्वम् । "सर्वांप्रियां एषा वाचः
यदभिमेथिका सर्वे कामाः अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्
कामानाप्रवास" शत० ब्रा० ।

अभिस्नात लि० अभि+स्ना-तन् । सर्वतोस्नाने । न० त० ।
अनभिस्नातः तस्यापत्यम् । शिवा० अण् । आनभिस्नातः
अनभिस्नात इत्यपि नमध्यपाठः ।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्यट् । अभिसुखप्रार्थने ।
अभियाति पु० अभिसुखं युद्धार्थं याति या क्तिच् । १ रिपो
भावे क्तिन् । २ युद्धार्थमभिगमने स्त्री । [इति । शत्वौ ।
अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या-भावे क्त इष्टा०
अभियाट पु० अभिसुखं याति युद्धार्थम् अभि+या-लट् ।
१ शत्वौ, २ अभिसुखगन्तृभावे लि० । स्त्रियां ङीप् ।

अभियायिन् लि० अभिसुखं याति या-णिनि । अभिसुख-
गन्तरि । "रासाभियायिनां तेषां तद्देशभूदमङ्गलम्" रघुः ।
अभियुक्त लि० अभि+युज-क्त । १ परेः रुडे, २ आसक्ते व्यव-
हारविषये ३ प्रतिवादिनि च । "अभियुक्तोऽभियोगस्य
यदि कृत्यादपङ्गवम्" नार० । "अभियुक्तन्तु नान्येन नोक्तं
विप्रकृतं नयेदिति" या० । ४ पराक्रान्ते "नागाभियुक्त
इव युक्तमहो महेभः" माघः । ५ आप्ते उद्वतमे ।

अभियुक्ताञ्चान् लि० अभि+युज ङुनिप् वेदे ष्ट० कत्वम् ।
अभियोक्तिर "स रथेन रथीतमोऽश्वाकोनाभियुक्वाना" ऋ०
६, ४५ । ५ लोके तु अभियुक्त्वा । स्त्रियां ङीप् यनोरंश्च ।
अभियुज् लि० अभिसुखं युनक्ति अभि+युज-क्लिप् । अभि-

योक्तारि “आभिर्भिद्या अभिगुञ्जो विप्रचोः” ऋ० ६.२५.२ ।

अभियोक्तव्यं वि० अभि+युज-तव्य । निषेधे “न मराणा-
भियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्” मनुः । व्यवहारे यं
प्रति अभियोगः कर्तुं शक्नोते २ तस्मिन् प्रतिवादिनि
अभिसुखं श्योजनीये च ।

अभियोक्तृ वि० अभि+युज-तव्य । व्यवहारे अपराध-
योजनकर्तारि वादिनि, स्त्रियां ङीप् “अभियोक्ता दिग्गे
द्देश्यं करणं बान्यद्देशेत्” । “अभियोक्ता न चेत् ब्रूयाद्भ्यो-
दण्डाय धर्म्मतः” इति च मनुः २ युद्धार्थमाक्रामिणि च ।

अभियोग पु० अभि+युज-घञ् । अन्यकृतस्य निजधर्मणस्य
वृत्ताय श्रित्वापने, (नालिग) अभियोगो द्विविधः “अभि-
योगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽस्तान्तु संस-
र्गात् तत्त्वं होदाभिदर्शनात्” नारदोक्तेः । “अभियोग-
मनिस्तार्थ्यं नैनं प्रत्यभियोजयेत्” या० ३ युद्धार्थमाक्रमे,
४ शपथे, ५ उद्योगे, ६ व्याप्ये “सन्तः स्वयं परहितेषु
कृताभियोगाः नीतिः ७ अपचिकीर्षयाक्रमणे, “समापद-
प्राप्तराभियोगम्” कुमा० ८ अस्मिन्निवेगे “नयाभियोगं
मनसः प्रसादं समापयस्वात्मगुणेन कामम्” रामा०
९ अपचिकीर्षयानिरोधे । “क्षुभितं वनगोचराभियोगा-
दिति” किरा० ।

अभियोगिन् वि० अभि+युज-घिन् । अभियोगकर्तारि
वादिनि “मिथ्याभियोगी दण्ड्यः स्यात् विवादात् द्विगुणं
दम्” या० । २ आक्रमकर्तारि, ३ व्याप्ययुक्ते, ४ अभि-
निविष्टे, ५ योजनकर्तारि च ।

अभियोजन न० अभि+युज-घञ् । योजितस्य दाढार्थि पुनर्यो-
जने “अभियोजनं नाम युक्तस्य पुनर्योजनमिति” माध० ।

अभिरक्षणे न० अभितो रक्षणम् । मन्त्रादिना सर्वतः श्वेत
सर्पपादिविक्रैः यातुधानादिभ्यो १ रक्षणे २ सर्वतो
रक्षणे चाभावे अ । अभिरक्षायत् स्त्री । “प्रशान्तबाधं
दिगतोऽभिरक्षया” किरा० ।

अभिरक्षित वि० अभितोरक्षितः । सर्वतोरक्षितः ।

अभिरक्षितृ वि० अभितोरक्षितृ तच् स्त्रिया ङीप् । सर्वतो
रक्षके “वर्गानामाश्रमाणाञ्च राजा ऋष्टोऽभिरक्षितः” मनुः

अभिरत वि० अभिरस्तया अभि वा रतः । १ अद्यान्तासक्ते
२ अभिरुखतया रते च ।

अभिरति स्त्री अभितो रतिः प्रा० स० । आसक्तौ “न ऋग्-
याभिरतिर्नदुरोदरम्” रघुः । [मनोरमे ।

अभिरम्य वि० अभिरमते अभि रमतेऽत आधारे यत् ।

अभिराज् वि० अभितो राजते अभि+राज+कृप् । १ अ-
धिकदीर्घाश्लेषे २ अधीश्वरे च ।

अभिराज् वि० अभि+राज-कृत् । रिविते ।

अभिराम पु० अभिरम्यतेऽस्मिन् रम+आधारे घञ् । १ हृन्द्रे
२ प्रिये, ३ मनोहरे च । “ओत्वाभिरामाः शृण्वन्तौ
रथोमिखनोन्मुखैः” “ओत्वाभिरामध्वनिना रथेन” यस्या-
त्मगेहे नयनाभिरामः” इति च रघुः योवाभङ्गाभिरामं
सुखरनुपतति स्वन्दने दत्तार्तिः शकु० । “राम इत्यभि-
रामेण वपुषा तस्य नोदितः” रघुः ।

अभिरुचि पु० भृगा अत्यन्ता रुचिः प्रा० स० । १ अत्यन्तरुचौ

अभिरूप वि० अभिरूपयति सर्वं स्वात्मकं करोति चुरूप-
यच् । १ शिवे, २ शिखौ च । अभिरूपयति निरूप-
यति । ३ परिहृते । उत्कृष्टं रूपं यस्य । ४ कन्दर्पे, ५ चन्द्रे
च । ६ मनोहरे वि० । “उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सह-
शाय च” मनुः । “अभिरूपगुणभूयिष्ठा परिषत्” शकु०
७ अनुरूपे वि० “काममनभिरूपमस्या वयसो वल्कलम्”
शकु० । अभिरूपस्य भावः मनोज्ञा० दुज् आभि-
रूपकम् घञ् आभिरूप्यश्च सौन्दर्यादी न० । “अर्च-
कस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशयानात् । आभिरूप्याश्च
विष्णवानां देवः साक्षिध्वश्चक्षति” ति० त० पु० ।

अभिलक्ष्य वि० अभिलक्ष्यते उद्दिश्यते अभि+लक्ष्ण गत्यत् ।
१ उद्देश्ये । लक्ष्यस्य शरवस्याभिसुख्यम् अव्ययी० । २ शर-
व्याभिसुख्ये अव्य० । “गच्छं प्रतिगजप्रेशुरभिलक्ष्यम-
पातयम्” रघुः । ल्यप् । ३ लक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिलङ्घन न० अभि+लघि-भावे ल्युट् । उल्लङ्घने । “तया-
णां भूतानां सागरस्याभिलङ्घने” रामा० ।

अभिलषणीय वि० अभि+लष-कर्मणि अनियर् । काम्ये ।
एटव्ये । तव्य । अभिलषितवर्गोऽप्यत्र वि० ।

अभिलषित वि० अभि+लष-कर्मणि क्त । १ इष्टे अभि-
लाषविषये । भावे क्त । २ अभिलाषे इच्छायाम् न० ।

अभिलाप पु० अभिलप्यते मनःसंकल्पोऽनेन । १ मनःसंक-
ल्पावेदके अहमिदं करिष्ये इत्यादिरूपे वाक्ये “काम्ये हि
कामाभिलापसहितकुशलजलितलगाग्ररूपः सङ्कल्पः कार्य
इति प्रा० त० प्रक्रमाधिकरणम् । २ आत्मीयज्ञानाकारो-
ज्ज्ञेयवाक्ये च यथा भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानावेदकं
घटोनास्तीति वाक्यं यथा च अयं घट इति ज्ञानोत्तर-
मनुव्यवसायात्मकज्ञानस्यावेदकं घटमहं जानामीति वाक्यम्
“न निर्धिषकं ज्ञानं तस्य यादृक्मिथ्यते तथाऽभिलाप-

संसर्गयोग्यत्वविरहाच्च सकलकल्पानवेद्यानां हि वचन-
प्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति" सा० द० । कथने च "तद-
भावाभिलाषाच्च" शा० सू० ।

अभिलाष पु० अभि+लू-घञ् । छेदने ।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)-घञ् । १ इच्छायां, २ लोभे
च । अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपलक्ष्यसेरिच्छार्थत्वम् ।
"अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघुः मानुषामनुज-
व्याघ्र ! साभिलाषाः सुतान् प्रति" देयीमा० । "न खलु
सत्यमेव शकुन्त्यायां समाभिलाषः" शकु० ।

अभिलाषकृत् वि० अभि+लष-लृत् । १ अभिलाषयुक्ते ।

अभिलाषिन् वि० अभि+लष-णिनि स्त्रियां ङीप् । अभि-
लाषशीले "जलाभिलाषी जलसाददानाम्" "अगच्छदं शेन
गुणाभिलाषिणी" इति च रघुः "असंगं जलपरिग्रह-
जमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु० ।

अभिलाषुकृत् वि० अभि+लष-उकञ् । अभिलाषशीले,
"जयमत्त भगवन्मरातिप्रभिलाषुकः" किरा० ।

अभिवदनम् स० अभिरानुकूल्ये अनुकूलं वदनं कथनम् ।
१ आनुकूल्यार्थकथने अभिवादाने । वदनस्य सुखस्या-
भिसुख्यम् अव्ययी० । २ सुखस्याभिसुख्ये अव्य० ।

अभिवन्दनम् न० अभितः सर्वतोऽभिसुखे वा वन्दनम् ।
१ सर्वतोऽनतिकरणे २ अभिसुखपणामे च । "उभयोरेवशि-
रसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा० ।

अभिवयस्य वि० अभिमत्तं श्रेष्ठं वयोऽस्य प्रा० ब० । प्रकट-
वयस्के "तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि" ऋ० १०, १६०, १ ।

अभिवर्त्तिन् वि० अभिसुख्येन वत्तते अभि+वृत्-णिनि
स्त्रियां ङीप् । १ अभिसुखे वर्त्तमाने "कल्पन्तां च रणा-
र्थाय नृत्यकालाभिवर्त्तिनः" रामा० ।

अभिवर्षकृत् वि० अभितोवर्षकः । १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि ।

अभिवर्षणम् न० अभितोवर्षणम् । सर्वतोवर्षणे । [सर्वतोवर्षके ।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभिवात् वि० अभिसुख्येन वाति गच्छति वा-गृह स्त्रियां
ङीप् । १ अनुचरे, २ "अभिवानभिभूयै रूपम्" शत० ब्रा० ।

अभिवाद पु० अभि+वु० वद-भावे अच् । १ अभितः प्रणामे-
"प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति
"नामभेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनुः

अभिवादकृत् वि० अभि+वु० वद-लृत् । १ अभिसुख्येन
नतिकारके । "आयुष्मान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रोऽभि-
वादकः (ने) मनुः ।

अभिवादनम् न० अभिसुखीकरणाय वादनं वदनम् वु० वद-
लृत् । अभिसुखं वाद्यते आशीरनेन वद-णिच्-लृत्
वा । १ नामग्रहणपूर्वकनतौ २ पादग्रहणेन वाचा वानतौ ।
तत् प्रकारो यथा "ऊर्ध्वं प्राणास्तुताकामन्ति यूः स्थविर
आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं हृद्वोपसेयिनः । चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते
आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्ञायांस-
मभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
नामभेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते । तान् प्राज्ञोऽह-
मिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते
स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने । नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव
कृषिभिः स्मृतः ॥ आयुष्मान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रो-
ऽभिवादकः (ने) । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वा-
क्षरान्तः ॥ यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ब्राह्मणं
कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य
शूद्रमारोग्यमेव च ॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि
यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनिनः । तां ब्रूया-
द्भवतीत्येवं सुभगे । भगिनीति च ॥ मातुलांश्च पितृव्यांश्च
श्वशुरान्दत्तित्वजो गुरुन् । असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय
यवीयसः ॥ मातृषसा मातुलानो श्वशुरश्च पितृषसा ।
संपूज्या गुरुपत्न्येव समास्ता गुरुभार्यया ॥ भ्रातृभ्रातृ-
पसंयाह्या सवर्णाह्न्यह्न्यपि । विप्रोऽप्यह्ण्यह्ण्यपि
ज्ञातिसम्बन्धियोऽपि ॥ पितृर्भगिन्यां मातृश्च ज्ञायस्याश्च
स्वस्येपि मातृवद्भुक्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यां गरीयसी ॥
दमाद्भ्रातृं पौरुषस्यं पञ्चाद्भ्रातृं कलाभ्यताम् । त्र्यम्ब-
दूर्ध्वं ओत्थियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनियु ॥ ब्राह्मणं दश-
वर्षन्तं शतवर्षन्तं भूमिपम् । पितापुत्रौ धिजानीयाद-
ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ धितं बन्धुर्वयः कर्म विद्या
भवति पञ्चमी । एतानि साम्यस्थानानि गरीयो यद्यदु-
त्तरम् ॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयार्थं गुणवन्ति च । यत्न
स्यः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशर्षो गतः ॥ चक्रिणो
दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । स्नातकस्य च
राक्षस्य पन्था देयो वरस्य च ॥ तेषान्तु समवेतानां साम्यौ
स्नातकपार्थिवौ । राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्"
इति मनुः "राजर्त्यक्त्रोत्थिधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्य
मातामहमातुलश्च श्वशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्यवत् । पत्न्य

एतेषां सवर्णाः । मातृपितामहा ज्येष्ठा स्वरा च । शशुर-
पितृव्यमातुलन्विजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनम् ।
हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्-
र्शनम् । गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपाद-
प्रक्षालनं न कुर्यात् विष्णुः । “पादोपसंग्रहणं गुरुसमवायेऽ-
न्यहम् । अभिगम्य तु विप्रोऽप्यमातापितृतद्वन्धूनां पूर्वजानां
विद्यागुरुणां तत्तद्गुरुणाञ्च सन्निपाते परस्य । नाम प्रोच्या
हमयमित्यभिवाद्योऽन्तसमवाये स्त्रीपुंयोगेऽभिवादनेऽनिय-
ममेके न विप्रोऽप्यस्त्रीणाममातृपितृव्यभार्याभिगनीनां,
नोपसंग्रहणं भ्रातृभार्याणां श्वशुराश्च । कर्त्तव्यश्च शशुर-
पितृव्यमातुलानान्तु यथीयसां प्रत्युत्थानमनभिवाद्यास्तथान्यः
पुष्पः पौरोऽर्शातिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनावरोऽप्यार्थः
शूद्रेण नाम चास्य वर्जयेद्वात्तश्चाजपः प्रेष्योभोभवर्त्तित
वयस्यः समानेऽहनि जातोऽगवषष्ठः पौरः पञ्चभिः
कुलाभरः श्रीतिथ्यधारणस्त्रिभिः राजन्योवैश्यः कर्मविद्या-
हीनोर्दक्षितस्य प्राक्कुर्यात् । वित्तवन्धूकर्मजातिविद्याय-
यांसि मान्यानि परवलीयांसि श्रुतन्तु सर्वेभ्योगरीयस्तन्मूल-
त्वाद्धर्मस्य श्रुतेः” गीता० । अनभिवाद्याश्च “समिदायुदकुम्भ-
पुष्पाक्षहस्तोनाभिवादयेद्यज्ञायेवंयुक्तमिति” बौधायनः ।
“जपयत्तजलस्यञ्च समित्पुष्पकुशानलान् दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च
बहन् नानभिवादयेदिति” लघुहारीतः । अन्यत्रापि ।
“समित्पुष्पकुशान्यम्बु-वृद्धाक्षतपार्ष्णिः । जपं होमञ्च
कुशाणोनाभिवाद्यो द्विजो भवेदिति” च ।

अभिवाद्य वि० अभिवादयितुमर्हः यत् । १ अभिवादनार्हे
अभिवाद्याश्चाभिवादनशब्दे उक्ताः । “गुरुपत्नी तु शुवर्तिनी-
भिवाद्येह पादयोः” मनुः । ल्यप् । २ अभिप्रणम्येत्यर्थे अव्य० ।
अभिवान्य वि० अभि+वन-संभक्तौ कर्म्मणि गत्यत् । संभ-
जनीये । “अभिवान्यशत्सायाः प्रज्जुह्यात्” श्रुतिः ।
अभिवामस् अव्य० वामस उपरि अव्ययी० । परिहित-
वस्त्रस्योपरिभागे” स वा अभिवासः संनह्यति” यत० ब्रा० ।
“परिहितस्य वस्त्रस्य उपरि” भा० ।

अभिवाह्य अभि+वह-गत्यत् । १ अभितो वहनीये । भावे
गत्यत् । २ वहने न० । “हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वशाखा च
गुप्तये” इति मनुः ।

अभिविधि पु० अभितो विधिव्याप्तिः । १ व्याप्ती, मर्यादायां
हि अविधितं विहाय तत्सत्कार्यान्वयः अभिविधौ तु अविवि-
धसहिते कार्यान्वय इति तस्य व्यापकता अतएवोक्तम् “मर्या-
दाभिविधिसन्देहे कार्यान्वितत्वादभिविधेर्यगमित्यभि युक्तैः ।

“आङ् मर्यादाभिविधौः” पा० । “अभिविधौ भाव
इतुण्” पा० “मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । य
आकारः सङ्घित् प्रोक्त” सु० बो० ।

अभिविमान पु० परमात्मनि, “यस्त्वेनं प्रादेशमात्ममभिविमानं
वैश्वानरमुपास्ते” इति छा० उ० । एतस्य निरुक्तिः शा०
भाष्ये दर्शिता । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविधीयत
इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात्,
विमानश्च मानवियोगादित्यभिमानः । अभिविमाने वा
सर्वे जगत्कारणत्वादित्यभिमानः” इति ।

अभिवृत्ति स्त्री अभि+वृत्-कृत् । अभिगमने “स्वर्गस्य नो
तस्याभिवृत्त्यै” ता० ब्रा० “अभिवृत्त्यै अभिगमनाय” भा०
अभिव्यक्त वि० अभि+वि+अनुज कर्मणि क्त । १ अभिव्यक्तियुक्ते
“सांख्यादिम-सिद्धाविर्भावयुक्ते” तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषम्
पौर्ष्वदेहि कम् पु० अभिव्यक्तमाविर्भूतं फलदानोन्मुखम्” रघु०
अभिव्यक्ति स्त्री अभि+वि-अनुज-कृत् । १ प्रकाशे सूक्ष्म-
रूपेण स्थितस्य (‘कारणात्मना स्थितस्य) कारणस्य “कार्य-
रूपेणाविर्भावे । साङ्ख्यापातदुलादिमते हि उत्पत्तेः
प्राक् कार्यं सत् कारणाव्यापारेण वृज्यते यथोक्तम् ।
सांख्यसूत्रे । “त्रिविधविरोधापत्तेश्च” । “यद्य सर्वं
कार्यं त्रिविधं सर्ववादिसिद्धमतीतमनागतं वर्त्तमानमिति ।
तत्र यदि कार्यं सदा सद्भवेत् तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः ।
अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्माकत्वानु-
पपत्तेः सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य
प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात् । अभावमात्रस्वरूपत्वे
पटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावे-
ष्वपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषा-
मात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येशभावाविशेषक इति
चेन्न असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वा
सम्भवादिति । तस्माद्विषयस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्त-
मानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो
घटो भविष्यति प्रत्ययानां तत्त्वरूपतौचित्यात् । न
त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाभावविषयत्वमिति । ते एवा-
तीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावव्यवहारं जनयत-
स्तदतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति एवमन्यनाभावा-
न्योन्यानावाप्यधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगि-
सत्ताकालेऽधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग
इति याच्यते परैरपि प्रतियोगिमति देशे तदत्यन्ताभावा
ङ्गीकारात् । प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव

सामयिकात्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च । तस्मात्तात्त्विकज्ञानेऽभावो-
 ऽतिरिक्तः किञ्च घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽपि नास्ती-
 त्यादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिदस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूप-
 मेव कल्पते लाघवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवा-
 दिति"प्र०भा० ॥ "नासदुत्पादो दृष्टङ्गवत्"सू० ॥ नरष्टङ्ग-
 त्वस्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ "उपादाननिय-
 मात्"सू० ॥ सृष्टेव घट उत्पद्यते तन्तवेव पट इत्येवं
 कार्याणामुपादानकारणं प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति
 उपत्तेः प्राक् कार्यासत्तायां हि न कोऽपि कारणे विरोधो-
 ऽस्ति येन किञ्चिदेवासन्नं जनयेद्वेतरमिति । विशेषाङ्गी-
 कारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽ-
 स्माभिः कार्यस्थानागतावस्थेत्युच्यते इति । एतेन यद्वैशे-
 षिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तद-
 व्यपास्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् ।
 भावानां दृष्टपादन्यापेक्षत्वाच्च । किञ्चाभावेषु स्वतो
 विरोधे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिविशेषस्य प्रतियोग्यसत्ता-
 काले नास्ति । अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ
 नियामकत्वं युक्तमिति ॥ "शक्तस्य शक्यकरणात्"सू० ॥ कार्य-
 शक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्बलत्वात् लाघ-
 वाच्च । सा शक्तिः कार्यस्थानागतावस्थेत्युच्यते शक्तस्य शक्य-
 कार्यकरणाच्चासत् उत्पाद इत्यर्थः ॥ "कारणभावाच्च"सू०
 उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च
 सत्कार्यसिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि
 सदसत्तोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां
 कारणाभेदो च श्रुतयः । "तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव
 मौल्येदमय आसीत् । आत्मैवेदमय आसीत् । आप एव
 दमय आसुरित्याद्याः ॥ "न भावे भावयोगश्चेत्"सू० ॥
 नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्-
 पत्तिशोभो न सम्भवति असतः सत्त्वं एवोत्पत्तिव्यवहारा-
 दिति चेदित्यर्थः ॥ "नाभिव्यक्तिनिवधनौ व्यवहाराव्यव-
 हारौ"सू० ॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्ति-
 निमित्तकौ । अभिव्यक्तिरुत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभा-
 वाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न त्वमतः सत्तयेत्यर्थः ।
 अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्तमानावस्था । कारणव्या-
 पारोऽपि कार्यस्य वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति ।
 सतश्च कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि
 दृश्यते । यथा गिलासमध्यस्थप्रतिमाया लङ्घिकव्यापारेणा-
 भिव्यक्तिमात्रं तिलस्थितं सत्त्वं च निष्पीडनेन, धान्यस्थितं गडु-

लस्य चावघातेनेति । तदुक्तं वाशिष्ठे । "सुसूक्ष्मावस्थया
 चक्रपद्मरेखाः शिलोटरे । यथा स्थिताश्चितरन्तस्तथेयं
 जगदावली" ॥ एतेषामिवास्माकमयनागतावस्थायाः प्रागभा-
 वाख्याया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमयस्तीत्यत्र
 किं प्रमाणं ? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्ता-
 यामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति । मैवम् । योगिपत्यज्ञत्वा-
 न्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्ष-
 सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमान-
 स्यापि प्रत्यक्षेणामिदमापत्तेः । तस्माद्विद्यामौल्यार्गिकप्राभा-
 ण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमयस्तीति सिद्धयति
 योगिनामतोतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिः श्रुतीतिहासादिकं
 प्रमाणं योगमार्तिके प्रपञ्चितमिति । नन्वाभिव्यक्तिरपि पश्यं-
 सती वाऽसती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य-
 स्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापाराच्च
 विफलः । अन्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तमिति
 असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अत्रोच्यते ।
 कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनो-
 क्तविकल्पानवकाशादुच्यते तदभिव्यक्तेरपि वर्तमानावस्थया
 प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिदृश्यं कारणव्यापारापेक्षणात् ।
 अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्यान्तः । नन्वेकदा
 सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् ।
 नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां
 दुर्बलमिति । मैवम् । अवस्थानामेव परम्पराभावरूपत्वा-
 दिति ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्ति-
 रेत्युच्यते आह । "पारम्पर्यतोऽन्येषां बीजाङ्गुरवत्"सू० ॥
 पारम्पर्यतः परम्पराकृषेणैवाभिव्यक्तेरनुभावनं कर्तव्यम्
 बीजाङ्गुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । बीजा-
 ङ्गुराभ्यां चात्मायमेव विशेषो यद्वीजाङ्गुरस्थले क्रमिकपरम्प-
 रानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणि-
 कचन्तु त्वमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमव-
 स्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातङ्गुलभाष्ये वदद्विग्रहसंदेहैरपीय-
 मनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । "उत्पत्तिवहाद्दोषः"
 सू० ॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशिष्ट्यादिभि-
 रसदुत्पादवादिभिरप्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्ते-
 रप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवैतथा लाघवात् । अत उत्पत्तिवि-
 वाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेर-
 भिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानु-
 पपत्त्या सत्कार्यवादवतिरिति चेत् । अस्मिन् पक्षे सत

एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेरुपलब्धत्वाभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादस्यापत्तिः । नन्वेवं मङ्गलादीनामेव प्रागसत्त्वमिच्छतां किमभिव्यक्त्याख्यायस्याकल्पनेनेति चेन्न । तद्वदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादि श्रुतिभिरव्याकृतवस्थायाः सतामेव कार्याणां सिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादिसौकारापत्तिरिति चेन्न । तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्यस्याभावरूपतयोक्तत्वात् तादृशाभावनवृत्तय एव च कारणव्यापारसाफल्युद्दिष्टसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभावध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्यानागतातीतावस्थे भावरूपे प्रोच्येते । वर्त्तमानताख्यया चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्व्यतिरिक्तेति घटादेरवस्थान्वयवचनानुभवादिति । अन्यत्वं तु सर्वसमानम् । अतो नाख्यसाख्यधिकशङ्कावकाश इति सां० प्र०भा० । “अतः सिद्धं प्राक् कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः । कार्यस्य चाभिव्यक्तिर्निङ्गत्वात् अभिव्यक्तेः कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथम् ? अभिव्यक्तिर्निङ्गत्वात् । अभिव्यक्तिर्निङ्गमस्येत्यभिव्यक्त्यस्य साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः । यदि लोके प्रावृत्तं तमआदिना घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्तवत् प्राक् सद्भावं न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः न हि आविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते” इ०भा० । २ अन्यथा स्थितस्य अन्यरूपेण प्रकाशे ‘अभिव्यक्तेरित्याप्रसरय्यः’ शा०सू० । अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् अभिव्यज्यते किल प्रादेशपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते, प्रदेशेषु वा हृदयादिषु प्राणविद्यास्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते ततः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याप्रसरय्य आचार्योमन्यते” इति भा० ।

अभिव्यञ्जक लि० अभिव्यञ्जयति प्रकाशयति अभि+वि+अनृज-णिच्-एवुल् । प्रकाशके आलङ्कारिकप्रसिद्धव्यञ्जनया हत्या प्रकाशके च गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ “गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत” इति च सा०द० ।

अभिव्यापक लि० अभि+वि+आप-भावे क्तिन् । अभितोव्यापके सर्वावयववच्छेदेन व्यापके यथा वृक्षादेराकाशसंयोगः, कपि संयोगादिस्तु नैवं तस्य स्वाधिकरणे एक एव मूलावच्छेदेना-

सत्त्वात् । वैयाकरणोक्ते सर्वथा व्यापकतावति आधारभेदे “अपेक्षेपिको वैपयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्तिष्ठा” सि०कौ० । यथा सर्वस्मिन् ब्रह्मास्ति” ।

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप-भावे क्तिन् । १ अभितोव्याप्तौ सर्वावयववच्छेदेन व्याप्तौ । व्याप्तिशब्दे विस्तरः । **अभिव्याप्य** लि० अभि+वि+आप-कर्माणि शब्दः । १ सर्वावयववच्छेदेन १ व्याप्ये । ल्यप् । २ सर्वतो व्याप्येत्यर्थे अव्य० । “अभिव्याप्याकर्षणसमवर्ग” इति सुशु० ।

अभिव्याहार पु० अभि+वि+आ+हृ-घञ् । १ प्रशस्तोक्तौ २ अभितः कथने व्याडुपसर्गमुक्तस्य हरतेः कथनार्थत्वादभियोगात्तत्त्वं सम्यक्त्वार्थता । अतएव “कचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरतीति” शत०ब्रा० “नाभिव्याहरयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादिते” मनीष च तथार्थे एव अभिव्याहरतेः प्रयोगः । समुपसर्गयोगे तु साहित्येऽस्य कृतिः । **अभिवृद्ध** पु० अभि+वृग्-गतौ घञ् । अभिगमने यासां तिस्रः पञ्चाशतोभिवृद्धैरपायव” ऋ० १, १३, ४ । अभिवृद्धैरभिगमनैः वृद्धतिर्गतिकर्मेति” भा० ।

अभिगंसन न० अभिसंख्येन गंसनमाक्रोशवचनं वःरोध्यापवादश्च । समस्तमाक्रोशरूपे पारुष्यकथने १ अयं चौर” इत्यादिना २ मिथ्यापवादे च “शतं ब्राह्मणमाक्रुशे” ल्युप-क्रस्य “पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः कतिवयस्याभिगंसने इति वाक्पारुष्ये “अभिगंसनप्रवेगात्तयोस्तुत्यार्थत्वम् “स्वभास्यान्तु यदा क्रोधादगस्येति नरो वदेत्” या० ब्राह्मण्यायं स्वभास्याभिगंसनमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् । ३ अभिसंख्येन कथनमात्रे च “शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिगंसने” इति याज्ञ० ।

अभिगंसिन् लि० अभि+गन्-गतिर्नि । १ समस्तमाक्रोशके २ अपवादवाक्यप्रयोक्तिर च “मिथ्याभिगंसिनो दोषो द्विगुणोऽन्तर्वादिन” इति या० ।

अभिगङ्गा स्त्री अभि+गङ्-भावे अ । १ सर्वथा शङ्कने २ संशये ३ भ्रमे च । “उपेयुषी कल्पलताभिगङ्गया” किरा० “कल्पलताभिगङ्गया कल्पलताभ्रमेण” मञ्जि० । संशयस्य स्यान्पूर्वानरोवेति उभयकोटिज्ञानरूपत्वेऽपि तदीयाय-थार्थकोटिविषयत्वेन भ्रमस्य तदीयैकतरकोटिविषयकत्वात् तथात्वेम् । अयञ्च मिथ्याभूतकोटिमेवावगाहते इति विशेषः । कर्त्तरि अच् । २ सर्वतः शङ्किते लि० ।

अभिगङ्गित लि० अभि+गङ्-क्त । १ सन्देहे २ भ्रान्ते च ।

अभिगण लि० अभि+गण-क्त । इदं तेऽनिष्टं भयादित्येवं रूपस्य

गुरुविप्राद्यभिषापस्य उद्देश्ये । “न नाम यद्वृणं कुर्यात्
जनकस्य गुरोस्तथा । भार्याया अभिषप्रस्य कृपणस्य विशेषे
पत” इति पुरा० । [२ समस्तकथिते च ।

अभिषब्दिते लि० आभिमुखेन शब्दितः । १ समस्तमाहूते
अभिषस् लि० अभि+गन्स-क्लिप् । अभिषंसनकर्त्तरि ‘यदा-
शंता निःशसाभिषंता ” ऋ० १०, १६४, २ ।

अभिषस्त लि० अभि+गन्स-क्त । अयं परस्त्वयं गच्छतीत्या-
दिना मिथ्यावाक्येन सैधुनविषयकदोषारोपो यस्मिन्
जने कृतः तस्मिन् । “अभिषस्तो वृषा कच्छ” चरेदाग्नेय
मेव वा” या० । “नियस्य प्रयतो वाचमभिषस्तांस्तु वर्जयेत्”
स्मृतिः । अभि+गस-बधे क्त । ३ हिंसिते २ आक्रान्ते च लि० ।
“आतुरामभिषस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयै” मनुः । “अभि-
शस्तामाक्रान्तामिति” प्रा० त० रघु० । उभयतः भावे-क्त
४ आक्रोशे, ५ अपवादकथने ६ हिंसने ७ अभिषागे
च न० । “एवञ्चैव नरश्रेष्ठः रक्ष्या एव हिजातयः । शप-
राधानपि हि तान् विषयान्ते समुत्सृजेत् अभिषस्तामपि
हेतुषां लपायीत विद्यास्पते” । भा० शा० प० ।

अभिषस्तक लि० अभिषस्ते अभिषागे भवः कन । वैद्यकोक्ते
अभिषापजज्वरादौ ‘एतत्ताये देवद्रोहाभिषस्ताका अथर्व-
कृता उपसर्गकृताश्च” सुश्रुतः ।

अभिषस्ति स्त्री अभि+गन्स-क्तिन् । १ अभिषागे
“उकष्या णो अभिषस्तेः सोमः” ऋ० १, ६१, १५ । अभि-
शस्तेरभिषापकृपाच्चिन्दनात्” भा० । २ अपवादे “इमां
मिथ्याभिषस्तांश्च कृपणस्य समुदाहृताम्” ह० वं० ।
अभि+गस-बधे भावे क्तिन् । ३ हिंसायां “तित-
क्षन्ते अभिषस्तिं जनानाम्” ऋ० ३, २०, १ । “अभिषस्तिं
हिंसाम्” भा० । शस्यते हिंस्यतेऽनेन करणे क्तिन् । ४ हिंसा-
हेतौ, “पुरा तस्या अभिषस्तेरधीहि” ऋ० १, ७१, १०
“अभिषस्तेः हिंसाहेतोः” भा० । आभिमुख्येन शस्तिर्या-
चनम् । ५ प्रार्थनायाम् । [शार्हे च

अभिषस्त्य लि० अभिषस्तिमर्हति यत् । १ हिंसाहे २ आक्रो-
अभि(भी)षाय पु० अभि+गप-चञ् वा दीर्घः । १ मिथ्या-
पवादकथने २ आरोपितदोषकथने ३ अनिष्टं ते भ्या-
दित्याक्रोशे च “वेद मिथ्याभिषापस्तं न स्पृशन्ति कदाचन”
ह० वं० ।

अभिषिरोय लि० शिरसोभिमुखमयं यस्य । १ ऊर्ध्वमूला-
धोमे “ओषधे । त्वायस्वैनमिति सप्त दर्भपिङ्गलीर्दक्षि-
णस्यां कपुष्पिकायामभिषिरोया उपदिशति” गो० ।

अभिषिरोयाः ऊर्ध्वमूलाधोयाः सं० त० रचनन्दनः ।

अभिषोक पु० अभिलष्य शोकः । कश्चिदभिलक्षीकृत्य कृते
शोके । शुच-ल्युट् । अभिषोचनमप्यत्र न० ।

अभिषा(अ)व पु० अभि+सु-अप् वेदे चञ् । अभितः
अवशे “अतं दिवे तद्वोचं पृथिव्यामभिषावाय” श्रुतिः ।

अभिष्वेत्य लि० अभितः श्वेत्यं शुद्धचारित्र्यादस्य । शुद्धचरिते
“अदक्षिणमयज्ज्वानमभिष्वेत्येति व्याहरन्” भा० द्रो० प०

अभिषृज् पु० अति+सृज-चञ् । १ पराभवे, २ आक्रोशे,
३ शपथे, ४ व्यसने च “अभिषृज्जडं विजज्ञिवागिति”
रघुः “तीव्राभिषृज्प्रभवेण एत्तिम्” कुमा० “जाताभिषृजो
व्यपतिर्निषृजात्” “ततोऽभिषृज्जानिलविप्रविद्धा” “विनोद-
यिष्यन्ति नवाभिषृजाम्” इति च रघुः “नवाभिषृजां
नूतनदुःखाभिति” सङ्गि० । ५ आसक्तौ “सुहृदरिति वनवि-
भ्रमाभिषृजात्” माघः ईभूताद्यावेशे अभिघाताभिषृजा-
भ्यामभिचाराभिषापतः” माधवनिदानम् ।

अभिषव पु० अभि+सु-अप् । १ यज्ञाङ्गजाने, २ निष्पीडने,
३ सुरोत्पादनादिव्यापारे, ४ सोमलतापाने, ५ तत्कण्डने
च “अद्रुत्पादानप्रभृति त्रिपर्यायानभिषवान् करोति” कात्या०
१०, १, ४ । “निर्यात्य राजानमभिषृण्वन्ति व्याख्यातोऽभि-
षव” इति कर्क० । “आप्यायनाभिषवाश्चदाभ्येषु च” कात्या०
७, ६, २८ । सर्वजित् महाव्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहाभिषव-
स्तिष्ठ उपसदः कात्या० “संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहेऽतीतेऽभि-
षवः स्रुत्या” कर्क० । ईस्त्राने । “जपोपवासाभिषवैर्मुनी-
नाम्” किरा० । करणे अप् । ७ अङ्गुल्यामिति निरु०
सोमकण्डनसाधनत्वात् तथात्वम् । आधारे अप् । उयज्ञे ।

अभिषवण न० अभि+सु-ल्युट् । अभिषवणार्थे स्नानमात्रे
“शिरसा हरिश्वाग्निभः स वहन् कृतजन्मनोऽभिषवणेन
जटाः” किरा० करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अभिषव-
साधने “मूर्धं पवितं तृपा ऋजीषाभिषवनीरापः” अथ० ।
अभिषह्य लि० अभितः सह्यः । १ सोढुं शक्ये । ल्यप् ।
२ प्रसह्येत्यर्थे अव्य० “अभिषह्य त वः कन्यां कुर्याद्दर्पण
मानवः” । मनुः ।

अभिषाच् लि० अभि+सच-स्त्रि-स्वार्थे णिच्-क्लिप् वा ।
१ आभिमुख्येन सम्बन्धुं समर्थे २ अभिभावके च “वसो
अभिषाचकृज्वान्” ऋ० ६, ६३, ६ ।

अभि(भी)षाह् लि० अभि+सह-ण्य णिच्-क्लिप् वा पत्वम्
वा दीर्घः । १ शत्रुजयिनि २ सहनशीले च ।

अभिषिक्त लि० अभि+सिच-क्त । १ कृताभिषेके राजादौ

“कन्दर्पं परिवीर्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तम्” सा० ६० ।
 “दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च” परा० । “सेनापत्येन
 देवानामभिषिक्तो युहस्तदा” भा० व० प० २ स्नाते च ।
 अभिषिक्तेन निर्दत्तम् सङ्गला० अण् । आभिषिक्तः
 अभिषिक्तनिर्दत्ते कूपे पु० । [सोमादौ च शकाङ्गिके न० ।
 अभिषुत लि० अभि+सु-क्त । १ निष्पोडिते २ कृताभिषवे
 अभिषेक पु० अभि+सिच-घञ् । १ विधिना शान्त्यर्थं, मेचने,
 २ अधिकारप्राप्त्यर्थं स्नाने, यथा “अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः”
 रघुः । मन्वादिना शिरसि जलपक्षेपमात्रेण ३ मार्जने ।
 ४ स्नानमात्रे च । “कृताभिषेकां कृतजातवेदसम्” कुमा० ।
 “निष्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः” माघः “तत्वाभिषेकं
 कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्” । “तत्वाभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 देवार्चने” रतः “तत्वाभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
 भा० व० प० । ५ कर्मान्ते शान्त्यर्थं स्नाने च । ‘सुरास्वामि-
 भिषिञ्चन्तु इत्यादिमन्त्रस्नाने तच्च मत्कृततुलादानादिप-
 ह्तौ २० इष्टे दृश्यम् । ६ प्रतिष्ठादौ देवादेः स्नपने च ।
 करणे घञ् । ७ जले ।

अभिषेक्तृ लि० अभि+सिच-लृट् । अभिषेक्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 अभिषेक्य लि० अभिषेक्तुमर्हति अभि+सिच-ग्यत् कृत्यम् ।
 अभिषेकयोग्ये “अभिषेक्याभिविद्यत समाम्बुवन् इत्याह
 राजपुत्रान्” कात्या० २०, २, १७ “यूयमश्वरक्षां समाम्बु-
 वन्तः पट्टाभिषेकयोग्या भविष्यथ” कर्क० ।

अभिषेचन न० अभि+सिच-भावे ल्युट् । अभिषेकशब्दार्थे
 अभिषेचने कृतम् ठञ् । आभिषेचनिकम् । अभिषेक
 इव्यमन्त्रादौ लि० । करणे ल्युट् । अभिषेकद्रव्ये न० ।
 अभिषेचनीय लि० अभि+सिच-कर्माणि अनीयर् । अभि-
 अभिषेकः “ये वा एतस्योद्वचं गमिष्यन्ति राट् ते भवि-
 ष्यति राजानो अभिषेचनीयाः” शत० ब्रा० । साध्वर्थे क् ।
 २ अभिषेकद्रव्ये लि० “पुरोडाशस्त्रिष्टुक्तोऽभिषेचनीय-
 वत्” कात्या० १८, ६, १५, “राजसूयस्थान्गताभिषेचनीय
 सोमस्येव” कर्क० “अभिषेचनीयेष्ट्या” शत० ब्रा० ।

अभिषेणन न० सह इनेन सेना तयाभिसुखं याति शत्रोः
 अभि+सेना+णिच्-ल्युट् पत्वम् । युद्धार्थं शत्रोरभिसुखं
 सेनया सह जिगीषोर्गमने ।

अभिष्टुन पु० अभि+स्तन-अप् पत्वम् । सिंहनादे “अभि-
 ष्टने ते अद्रिवो यत् स्या” ऋ० १, ८०, १४, “अभिष्टने
 सिंहनादे” भा० ।

अभि(भी)ष्ट लि० अभि+यज-इष वा क्तिन् वेदे ष्ट० एका० ।

१ “अभियष्ट्ये ‘सह्या अभिष्टिरोजसा य० २२, २५, अभी-
 ज्यते इत्यभियष्ट्यः वे० दी० । २ अभिष्ठापे । आसाद-
 भिष्टिदवसे यासदुपः” य० २०, ४८ अभिष्टिमभिष्ठापं
 करोतीत्यभिष्टिदत् मनोरथप्रदः” इति वेददी० ।

अभिष्टुत लि० अभि+स्तु-क्त । १ वर्णिते, २ स्तुते, च ।

अभि(स्य)ध्यन्द पु० अभि+स्यन्-भावे घञ् अप्राणि
 कर्त्तरि वा षत्वम् । १ अतिवृत्तौ २ स्वप्ने ३ जलादिक्ष-
 रणे च । कर्त्तरि घञ् । ४ अधिके । “स्वर्गाभिध्यन्द्व
 मनमिति” कुमा० । “भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं
 परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिध्यन्द्वमनेन वा निवेशयेद-
 ति” कौटि० । आधारे घञ् । ५ नेत्ररोगहेतौ । “प्रायेण
 सर्व्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिध्यन्द्वनिमित्तमूलाः” । तस्मा-
 दभिध्यन्दुदीर्घामाणसपाचदेदाशु हिताय धीमान् सुशु० ।
 उष्णाभितप्तस्य जलप्रेषाद्दूरेज्ज्वात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
 स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च कर्द्द्वैर्विषाताहमनातियोगात्
 द्रवाक्षयाच्चाक्षिणि सेविताच्च विश्रमूवतक्रमन्यहाच्च
 प्रसक्तसंरोदनशोककोपाक्करोभिषातादतिमद्यपानात् ।
 तथा अतूनाच्च विपर्ययेण क्लेशाभिषातादतिमथुनाच्च ।
 वाय्वपहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
 दोषाः । स च चतुर्विधः यथा । वातात् पित्तात्
 कफाद्रक्तादभिध्यन्द्वचतुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्व्व
 नेत्रामयाकरः । सुशु० ।

अभिध्यन्दनगर न० अभिध्यन्देन प्रधाननगरातिष्ठन्ना तद-
 तिवाहेन कृतं नगरम् । शाखानगरे अभिध्यन्दरमण-
 मित्यपि पाठः । रत्नं रतिसङ्गान् ईत० । तत्पार्थ० ।

अभिध्य(स्य)न्दिन् लि० अभिध्यन्दते अभि+स्यन्-णिनि
 अप्राणिकर्त्तरि वा षत्वम् । सर्व्वतः स्तुते । “प्रयोऽभि-
 ध्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम्” सुशु० ।

अभिध्यङ्ग पु० अभि+स्यन्ज-घञ् । १ उक्तदराने २ अनात्म-
 न्यहं बुद्धौ च “असक्तिरनभिषङ्गः पुलदारश्चादिषु” गीता
 अभिसंरब्ध लि० अभि+सम्+रभ-क्त । १ ऋद्धे । [निष्पद्ये च
 अभिसंरुत्ति स्त्री अभि+सम्+रुत-क्तिन् । १ व्यवहारे २ अभि-
 अभिसंश्रय च० अभितः संश्रयः । १ सर्व्वत आश्रये “यदि
 कुर्यात् भवानेवं विवेऽस्मिन्नभिसंश्रयम्” रामा० ।

अभिसंसार अव्य० संसारस्याभिसुख्यम् अव्ययी० । संसा-
 राभिसुख्ये । अभि+सम्+ख-बोधायां णसुञ् । अभिना-
 बोधाद्योतनात् न द्वित्वम् । अभिसंसारम् अभिनव्याभि-
 गत्येत्यर्थे । “महानागमिवाभिसंसारं दिदृक्षितारः” य० ब्रा०

अभिसंहित लि० अभि+सम्+धा-कर्त्तरि कर्त्तरि वा क्त ।

१ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धि विषयभूते ३ अभिसन्धि-
कर्त्तरि च “विस्तृतिदायेऽभिसंहितेषु” रुचिस्तवः ।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप-णिच्-
करणे अच् । १ अभिशापे । तप-भावे घञ् । २ अभितः
सन्तापे । तप-आधारे । घञ् । ३ युजे ।

अभिसन्धक लि० अभि+सम्+धा-क्त-स्वार्थे कन् । १ पर-
गुणासङ्गनेन आक्षेपके, “वैडालव्रतिकोद्योहंसः सर्वाभि-
सन्धकः मनुः” । “अभिसन्धकः परगुणासङ्गनेन सर्वाक्षेपक
इति” कूङ् । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्धौ स्त्री अभि+सम्+धा-भावे अङ् । १ अभिसन्धौ
अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा-ल्युट् । १ परवञ्चने ।

“पराभिसन्धानपरं यद्यस्य विचेष्टितम्” रघुः । “परा-
भिसन्धानपरामन्त्रिणः” काद० २ फलोद्देशे ३ अभि-
सन्धौ च । “फलाभिसन्धानपरा न योगिनः” पुरा० ।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा-भावे घञ् । १ अभिसन्धौ
फलाद्युद्देशे । ल्यप् । ३ फलाद्युद्देश्येत्यर्थे अव्य० । “अभि-
सन्धाय तु फलं दम्भायमपि चैव यत्” गीता ।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा-भावे क्ति । १ फलाद्युद्देशे ।
“स्वर्गाभिसन्धिं सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे” कुमा० ।
“स्वधाभुजः काव्यफलाभिसन्धौ” रुचिस्तवः ।

अभिसन्धित लि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतव् ।
१ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति लि० अभि+सम्+पद-क्रिन् । १ अभितः स-
म्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, “चित्यस्याह्वनीयाभिसम्पत्तेः”
कात्या० १८, ६, ३५ । “आह्वनीय एव चित्याभिसम्पत्ति
श्रवणात् “यो वाव चितोऽग्निर्निर्घोष्यते तामेवेष्टकामेव
सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत” इतिश्रुतिः एकवारं चित्यस्यो-
परि निधानेनाह्वनीयाम्मेरेव सर्वदा चित्यात्मकता-
सम्पन्ना” कर्क० ।

अभिसम्पद् स्त्री अधिकं सम्पद् प्रा०स० । १ अधिक-
सम्पत्तौ । अभिलक्ष्य संख्यां सम्पद् । तत्तत्संख्यादिमात्रेण
सम्पन्नतायाम् “ताम्बुभवान्तेकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश
भाषाः पञ्चर्त्तवस्तय इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः
एतामभिसम्पदम्” शत० ब्रा० । “यैषा संख्यासम्पत्तिस्तामभि-
नक्ष्य भवति” भा० । सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा० ।

अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्योक्त्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत-आधारे घञ् । १ युजे ।

भावे घञ् । २ पतने । करणे घञ् । ३ अभिशापे
लोकप्रसिद्धिः ।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध-घञ् । १ अभितः सम्बन्धे
“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणात्वंनाभिसम्बन्धः” “फलात्सत्त्वा
तु स्वाभित्वे नाभि” जै० सू० “वैजिकादभिसम्बन्धादनु-
रन्ध्यादघं त्वाहम्” मनुः २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये
च पदानामन्वयस्य पदार्थायन्वयव्यत्ययः ।

अभिसर लि० अभितः सरति ह्य+ट स्त्रियां ङीप् । १ सहाये,
२ अनुचरे । “तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये हताः”
भा० उ० प० । “अथ साभिसरं शरैस्तस्मिन्” माघः ।

अभिसरण न० अभि+हृ-ल्युट् । १ अभिगमने २ नायक-
योरेकतरेण रागेण सङ्केतस्थानगमने च । [३ उत्सृष्टे च
अभिसर्जन न० अभि+हृज-भावे घञ् । १ दाने, २ बधे
अभिसाद्य अव्य० अभिसुख्ये अव्ययी० । सायाज्ञाभिसुख्ये ।
“श्रितोदयाद्रेरभिसाद्यसञ्चकैरचूचुरञ्चन्द्रमसोऽभिरामताम्”
माघः ।

अभिसार पु० अभि+हृ-आधारादौ घञ् । १ युजे, २ साहाय्ये,
३ साधने, ४ स्त्रियाः पुंसो वा संभोगार्थं निर्ज्जन
सङ्केतस्थानगमने च । “आरब्धे रभसान्ध्या प्रियसखि
क्रीडाभिसारोत्सवे” । अभिसारप्रकारश्च । “स्त्रेषु गात्रेषु
संलीना मूकोक्तविभूषणा” । अवगुण्टनसंवीता कुल-
जाऽभिसरेद्यदि । विचित्रोष्णबलवेशा तु वल्लभपूरनि-
खना प्रमोदस्फुरवदना स्याद्देश्याऽभिसरेद्यदि । मन्दस्व-
लितसंलापा विश्रमोत्पुङ्गुलोचना । आविर्भूतगति-
सञ्चारा स्यात् प्रेक्षाऽभिसरेद्यदि ॥ जेतुं वाटी भग्नदेवा-
लयो दूतीगृहं वनम् । मालवञ्ज इक्ष्वाणञ्च नद्यादीनां तटी
तथा एवं कृताभिसाराणां पुच्छलीनां विनोदने, स्थानान्यद्यौ
तथा ध्वान्तच्छेषेषु क्वचिदाश्रये” इति सा० द० । कर्त्तरि
घञ् । अनुचरे पु० “अभिसारेण सर्वेण ततोयुद्धमवर्त्तत”
भा० ब० प० ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कानं सङ्केत-
स्थानं अभि+हृ-णिच्-वा ण्वल् । १ “अभिसारयते कानं
या मन्त्रयवगं वदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभि
सारिका” सा० द० उक्ते नायिकाभेदे “अनभिज्ञास्त-
मित्राणां दुर्हिनेष्वभिसारिकाः” कुमा० “यः सञ्चरोऽभूद-
भिसारिकाणाम्” रघुः ।

अभिसारिन् लि० अभिसरति णिनि । १ अभिसुख्येन गन्तारि
२ अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । “वठं लिट्पे त्वैट्पपदा

हौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती, त्वैष्टुमे त्विष्टुप् ।
वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी” अनु० क्र० उक्ते
वैदिकच्छन्दोभेदे स्त्री यस्याः वैराजौ हौ पादौ हौ च
पादौ जागतौ साऽभिसारिणीति तदर्थः ।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृज-क्त । १ दत्ते, २ उत्सृष्टे, ३ त्यक्ते च
अभिसृष्ट् न० स्त्रु-भावे-विच्-स्वः अभितः स्वः स्वरणं शब्दो वा
यस्य । अभितः स्वरयुक्ते स्तोत्रभेदे ‘अभिसृष्टानि प्रदा गा
अयस्यवः” ऋ० २, २१, ५ अभितः स्वः स्वरः शब्दनं वा यस्य
तेन स्तोत्रेण” भा० । “स्तोत्रं नेमिं नमन्ति चक्षसा मेघं
विप्रा अभिसृष्टा” ऋ० ८, ६७, १२ “अभिसृष्टा अभिसृष्टेण
स्तोत्रेण” भा० । [रथस्य हयोरभिरभिसृष्टे” श्रुतिः ।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृज-अप् । अभिसृष्टेन प्रेरणे ‘स्यात्
अभिहृत त्वि० अभि+हृज-क्त । १ अभिवातसंयोगवति । “सो-
दीर्णोर्भृग्भिहृतो वक्त्रमापद्य मारुतः” शिला । २ ता-
डिते ‘परस्परैणाभिहृता विनेदुः” पु० । ३ गुणिते च ।
“अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ” लीला० ।

अभिहरण न० अभि+हृज-ल्युट् । १ अभिसृष्टाहरणे “कर्म-
काभिहरणाय मैथिलः” रघुः । २ विवाहादौ यौतकदाने च ।

अभिहव पु० अभिहृत्यते अभि+हृज-अप् संप्रसारणञ्च ।
अभिसृष्टेनाह्वाने ङ-अप् । २ सर्वतोद्गमे ।

अभिहस्य त्वि० अभि+हस-यत् । उपहसनोये ‘यस्ते मदोऽव
कंगोयिकंगो येनाभिहस्यं पुरुषं कणोषि” अथ० ६, ३०, २,
ल्यप् । २ उपहस्येत्यर्थे अय्य० ।

अभिहार पु० अभि+हृज-ञ् । १ अपचिकीर्षया अभिगम्याक्र-
मणे, २ साक्षाच्चौर्ये, ३ अभियोगे, ४ कवचादिधारणे
५ संश्लेषणे ६ मेलने च । “अतिदूरात् सामीप्यादि-
न्द्रियघातान्नो न वस्थानात् । सौख्यग्राह्यवधानादभिभवात्
समानाभिहाराच्च” सं० का० । “समानाभिहारात् तोय-
द्विसक्ता नुदविन्दून् जलाशये न पश्यति” सा० कौ० ।

अभिहित त्वि० अभि+वा-क्त । १ अभिधया दृष्ट्या बोधिते
२ उक्ते । “अभिहिते प्रपमा” वा० । अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्-
कृतद्वितसमासैः क्वचिदव्ययेन । तसद्वतसंख्याया अभिहितत्वे
कर्तृकर्मणोरभिहितत्वमिति नैयायिकाः भवति च पामं
गच्छति चैवः, पामो गम्यते चैव येत्यादौ कर्तृकर्मगत-
संख्याया आख्यातेनाभिधानमतस्तत्र प्रथमोपपत्तिः ।
तथाचाख्याताथसंख्यावत्त्वेन कर्तृकर्मणोः अभिहित-
त्वम् । वैयाकरणमते कर्तृकर्मणोरेव आख्यातेना-
भिधानमिति भेदः । “अनभिहिते” पा० अनभिहिते

इत्यभिधावे कर्मादौ द्वितीयादि “इति प्रविश्याभिहितो
द्विजन्मना” कु० अस्य वच्यर्थकतया गौणे कर्मणि क्त ।
वचनोद्देश्यत्वेन तस्याः कर्मत्वादुक्तता । गौणकर्मणोऽप्रयोगे
तु मुख्यकर्मणोवचनादेरुक्तता । “वासुदेवेनाभिहिते वाक्ये
तेन महात्मना” भा० उ० प० ।

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वयः । अभिभाहृत्या(शक्त्या) उप-
स्थापितानामर्थानां परस्परसंबन्धे । तथा हि अभिभाहृत्या
पदार्थबोधने द्विधा प्रकारः । अन्विताभिधानम् अभिहितान्वय-
व्ययं तत्र सोमांसका एवमाहुः “सर्वेषां शब्दानां व्यवहा-
रादेव प्रथमं व्युत्पत्तिर्गृह्यते इतरापायानां शब्दव्युत्प-
त्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकस्य वाक्योच्चारणानन्तरं
प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य
प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्यव्यतिरेकानुविधायित्वादुप-
स्थितत्वाच्च प्रयोज्यप्रवृत्तिरेव प्रयोजनमवधारयति न
चाकिञ्चित्कुर्व्यस्तदर्थं सम्भवतीति तद्वाक्यजन्यं प्रवृ-
त्त्यनुकूलं कार्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ बालेन
कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् तथा च प्रेक्षावत् प्रवृत्तिः
कार्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिवदित्यनुमीयते
तत्र कारणान्नरानुपस्थितेः शब्दस्यैवोपस्थितेस्तस्यैव कार्यता-
ज्ञानहेतुत्वमवधार्यं तत्रैव शक्तिं कल्पयति पञ्चाङ्गान्वयव्यति-
रेकाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं
गृह्णाति प्रथमं गृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात् । ततश्च पदं
कार्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः स्वार्थः,
विशेषः, रं नाधिगतः स च उत्तरकाले सुहृदुपदेशादिभिरव-
गम्यते । अतः प्रवृत्तिपराणामेव शब्दानां प्रवर्तकज्ञानजन-
कत्वम् तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित्परस्परया कार्यान्वितम्
तत्र साक्षात् यजेत घटमानयेत्यादौ वाक्ये । विविधेषु भूता-
र्थवादादौ तु परस्परया । कार्यान्वय इति सर्वत्र
वेदे कार्यान्वितस्वार्थबोधकता स्वरूपाख्यानपराणान्त
काव्यनाटकादेनां पदार्थासंसर्गपक्षेण संसर्गस्य व्यवहारः
न तु संसर्गपक्षेण, तथा च व्यवहारेणैवातुमिति इतरान्वित-
ज्ञाने करणत्वप्राप्तात् तत्रैव शक्तिर्गृह्यते उपस्थित-
त्वात् नचाप्ये तन्त्यागः हेतुभावात् । न तु पदार्थमात्रे
शक्तिपक्षः व्यवहारात्तस्यानुपस्थितेः उपायान्नरात्तदु-
पस्थित्यनन्तरकल्पने मानाभावात् । एवञ्च इतरान्वितस्वार्थ-
ज्ञानशक्त्येन ज्ञातं पदं स्वार्थान्वयातुभावकमिति वाक्यार्थ-
एव शक्त्याऽभिधीयते इत्यन्विताभिधानवादिनः । अभि-
हितान्वयवादिनस्तु नैयायिकादयस्तेषामयमाशयः । इतरा-

नितपदार्थज्ञानोपस्थितो पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुप-
स्थितो पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविष-
यत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्पयते लाघवात् नत्व-
ऽन्यथापि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्ति
यहोऽप्ये तस्य त्यागः आकाङ्क्षायोग्यतादिलभ्यत्वप्रति-
सन्धानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथम गृहीतत्वमा-
त्रस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं सार्थ-
स्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन
सह स्वार्थस्यान्यमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानो-
दयात् किं तत्र शक्त्या, अन्ययमात्रशक्तावपि अन्यविशेष-
ज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभि-
रन्यविशेषावगमसम्भवात् । क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमि-
तरान्वितस्वार्थबोधकत्वेवान्नरराकदार्थद्वयबोधप्रसङ्गात् । न
चेकमेव पदमन्यताभिधायकमितरत्तु अन्यप्रतियोगस्मर-
कमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिर्ण-
यात् । किञ्च किमशक्ययोरेवान्यत्र शक्तिः ? उत शक्ययोः ?
आद्ये यस्य कस्यापि अन्यबोधकत्वापत्तेरतिप्रसङ्गः स्यात्
तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एवं च शक्ये शक्या-
न्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अथ अन्यय-
तात्पर्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्यभयसम्मतम् तात्-
पर्यनिर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणी न वा लक्षणेति
अगत्या शक्तिः स्वाकार्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्य-
निर्वाहान् किं वृत्त्या, पदानामुक्तक्रमेणान्यबोधकत्वसम्भ-
वात् अन्यथा शक्यैव तात्पर्यनिर्वाहावश्यम्भावे लक्षणो-
च्छेदः स्यात् । अथ घटमानयेत्यादौ प्रत्येकमन्यत्र सत्येव
विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमं
विशेषे सा स्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेण क्रियायाः
क्रियया च कारकस्य सामान्यत आलोपात् दृष्टे फले
तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव शक्तिः
न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्मरणं
व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारणम् स्मारितपदार्थान्वयानु-
भवः फलमिति ।

अभिज्ञति स्त्री अभि+ज्ञे-क्तिन् । अभिसुख्येनाज्ञाने ।

अभिज्ञत् लि० अभि+ज्ञ-कर्मणि अति वेदे पृ० न गुणः ।
अभिसुखेन ह्रियमाणे । “दुरितादभिज्ञतः शंसादधा-
दभिज्ञतः” ऋ० १, १२८, ५ “अभिज्ञत अभिसुखेन
ह्रियमाणान्” भा० ।

अभिज्ञर् लि० अभि+ज्ञृ-विच् । १ कटिलगन्तरि “नाभि-

ज्ञरे पदं निदधाति स्तव्ये” अथ० ६, ७६, ३ अभि+ज्ञृ-
कर्मणि अप् । अभिज्ञरः उपज्ञरे गन्तव्यदेशादौ ।

अभिज्ञत् लि० हृ कौटिल्ये कर्त्तरि अति पृ० । अभिसुखेन
कटिलं कुर्वति “भिन्नितोरभिज्ञतामसि” ऋ० १, १८६, ६,
“अभिज्ञतामभिसुखेन कटिलं कुर्वताम्” भा० ।

अभिज्ञति स्त्री अभि+ज्ञृ-क्तिच् वेदे पृ० । कटिलस्वभावे ।
“गतभुजिभिस्तमभिज्ञतेरघाते” ऋ० १, १६६, ८ “अभि-
ज्ञतेः कटिलस्वभावात्” भा० ।

अभी लि० नास्ति भीर्यस्य । भयशून्ये । कप् । अभीकोऽप्यत्र
अभीक लि० अभि+कन् “अनुकाभिकाभीकाः कसयिता” पा०
नि० । १ कासयमाने “भेदस्मिन् सरभसोपगतानभीकान्”
माघः । २ क्रूरे २ उत्सुके च । अभिसुख्येन कायति
प्रकाशते दीर्घः । ४ समीपे “प्रतङ्गावयो बहुन्वरूपामभीके”
ऋ० १, ११८, ५, “अभीके गृहसमीपे” भा० । ४ अभि+
इण+कक । ५ अभिगते लि० “यामन्न रूप्यतामभीके” ऋ०
७, ८६, १, “अभीके अभिगते” भा० । ईकौ ७ स्वामिनि च लि० ।

अभीक्ष्ण लि० अभि+क्ष्ण-तेजने बा० ड पृ० दीर्घः अभि-
गतः क्षणं वा पृ० । १ सन्तते २ गृहे च । ३ क्रिया-
पौनःपुन्ये” न० । “महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्”
रामा० । अभीक्ष्णस्य भावः प्यञ् । अभीक्ष्णम् सन्तभावे
“नित्यबोधायोः” पा० “आभीक्ष्ण्ये” इति मि० कौ० ।

अभीक्ष्णम् अव्य० अभि+क्ष्ण-बा० डम् पृ० दीर्घः । पौनः-
पुन्ये स्वरादि । “अभीक्ष्णमनुगतयाऽतिदुर्गमम्”, माघः ।

अभीत लि० अभि+इण-क्त न० त० । १ अभिगते । न भीतः
विरोधे न० त० । २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते लि० ।

अभीति स्त्री अभावे न० त० । १ भयाभावे २ तद्धानाधायाम्
अभयमुद्रायाञ्च । “परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्” गिव-
ध्यानम् । ईत० । ३ भीतिशून्ये लि० । अभि+इण-
क्तिन् । अभिगमने ४ “अभीतिसर्थे” इति ऋ० ७, २१, ६ ।

“अभीतिसभिगमनम्” भा० । कर्मणि क्तिन् । ५ समीपे ।

अभीपत् लि० अभि+पत-क्तिप् दीर्घः । अभिगमनकर्त्तरि ।
“अभीपतोऽर्धभिस्तर्पयन्तम्” ऋ० १, १६४, ५२, “अभी-
पतोऽभिगमनवतः” भा० । [लपिते ।

अभीप्सित लि० अभि+आप+सन्-क्त । १ अभीष्टे अभि-
अभीप्स लि० अभि+आप+सन्-उ । अभिलाप्ते ।

अभीम लि० विरोधे न० त० । १ भयानकभिन्ने सौख्ये ।

अभीमान पु० अभि+मान-क्तिप् वा दीर्घः । अभिमानशब्दार्थे
अभीर पु० अभिसुखीकृत्य ररयति गाः अभि+ररः अच् ।

गोपे जातिवाचकादन्तशब्देन ततः स्त्रियां ङीप् ।

अभीरु(न्) लि० न०त० । १ भीरु/लुभिन्ने युद्धादावुत्साहा-
न्यति । “स्याने युद्धे च कशलानभीरून्विकारिणः” मनुः
“ते वाशीमत इक्षिणो अभीरवः” ऋ० १, ८७, ६ । २ वटु-
कभैरवे पु० “अभीरुभैरवो भीरुभूतपोयोगिनीपतिः” वटु-
कस्तः ७त० । युद्धस्थाने न० । शतमूल्या स्त्री असङ्कुचित-
पल्लवात्तथात्वम् । वा ऊङ् । अभीरुः शतमूल्याम् ।
“अभीरुमिसिन्धुयवत्सकोशीरपद्मकैः” सुश्रुतः ।

अभीरुण अभि+रु-आ० उन् दीर्घः । १ अभिसखे “यज्ञा-
भिदग्नेहान्तं यज्ञ ग्रेषे अभीरुणम्” श्रुतिः ।

अभीरुपत्री स्त्री न भीरुणि असंकुचितत्वात् पलाय्यस्याः
जातो ङीप् । शतमूल्याम् । [३ तदति । लि०

अभील न० अभि+ल-अच् रस्य लः । १ कटे २ भयानके

अभीलाप पु० अभि+लप-भावे घञ् दीर्घः । अभिसखकथन-
रूपे शब्दे । “आलापाय प्रलापाश्चाभीलापलपश्च ये”
अथ० ११, ८, २५ लप् लपनं भावे क्तिप् ततोऽङ् । तेन
लपनालापप्रलापाभीलापायत्वार इह उक्ताः । अभी-
लापलप् इति शब्दकल्पनं भ्रमयिजृम्भितम् ।

अभीवर्ग पु० अभि+वृज-आधारे घञ् । अभिसखसंघे
“अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजोभूयाससुतमः” अथ० २, ५, २० ।

अभीवर्त्त पु० अभिवर्त्तने गच्छन्ति स्वर्गमनेन अभि+वृत्त-करणे
घञ् । १ ब्रह्मसामनि तच्च “उदञ्चस्वतीपाहमित्यस्यां योना
वृत्तं ब्राह्मणाच्छंसिनश्चत्विगभेदस्य दृष्टस्त्वाम् । “अभी-
वर्त्तो ब्रह्मसाम भवति अभीवर्त्तने वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्य-
वर्त्तन् यदभ्यवर्त्तन्त तदभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति स्वर्गस्य
लोकस्याभिवर्त्त्यै” ता० ब्रा० । “अभिष्टितिसाधनत्वादस्य
साञ्ज्ञोभीवर्त्तसंज्ञा निष्पन्ना” भा० । “तदभीवर्त्तस्याभीवर्त्त-
त्वमिति सांख्यानसू० । एतदभीवर्त्तस्य साम पूर्वसिन्
पक्षसि विशमानानामभिज्ञविकानामङ्गां स्वरसाक्षां च माध्य-
न्दिने सवने यजमानान्वारब्धेन ब्रह्मणा पृष्ठस्त्वामित्या
कर्त्तव्यं, तथा उत्तरसिन् पक्षसि “इन्द्रकृतञ्च आभरे” त्येक
एव प्रगाथः ब्रह्मसामान्यः कर्त्तव्यः । प्रत्यहं च तस्मिन्
प्रगाथे अन्यदन्यत्साम ब्रह्मणा दृष्टस्त्वामिति कर्त्तव्यम्
इति” ता० ब्रा० भा० । २ संवत्सरे । “अभीवर्त्तः
सर्विंशः” यजु० १४, २३ । अभिवर्त्तते आवर्त्तते
इत्यभीवर्त्तः सासाष्टतिरूपः स विंशः स्तोमः यद्वा अभि-
वर्त्तयत्यावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः
“उपसर्गस्य घञ्प्रसङ्गो ब्रह्ममिति” पा० दीर्घः ।

हादशमाससप्तर्त्तसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्याया सहितः

सर्विंशः । य एष सर्विंशस्तोमः तमुपदधातोर्त्यर्थः
“संवत्सरो वा अभीवर्त्तः इति संवत्सरो हि सर्वाणि
भूतान्यभिवर्त्तते” श्रुतिः वे० दी० । ३ अभीवर्त्तनेत्यादिके सूक्ते
“अथैनं सारयमाणमुपाकृष्टाभीवर्त्तं वाचयति” आश्व०
४८० । ४ अभिष्टितिसाधने हविर्भेदे च । “अभीवर्त्तने
हविषा येनेन्द्रो अभिवाहते” ऋ० १०, १७४, १ ।

अभीशु पु० अभि+अश-उन् टु० अत इत्त्वम् । १ बाहौ
“अभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्मणि” निरु० । २ अश्वरज्जौ ।
“स्थिरा वसन्तु नेयोरथो अश्वा स एषां सुसंस्कृता अभी-
शवः” ऋ० १, ४३८, १२, । ३ किरणे “प्रफुल्लतापिच्छ-
निभैरभीशुभिः” माघः “सुयन्तुभिः सर्वशासैरभी-
शुभिः” ऋ० ५, ४४, ४, अभीशुभिः रश्मिभिः” भा० ।
४ “अङ्गुलो च अभीशवोऽङ्गुलयः” ऋ० भा० उक्तेः ।

अभीशुमत् पु० अभीशवः किरणा बाहुल्येन सन्यस्य
मत्तम् । सूत्र्ये “क्षितिपः क्षिप्रभीशुमानिव” माघः ।

अभीषङ्ग पु० अभि+सृज-घञ् दीर्घः । अभिषङ्गशब्दार्थे ।

अभीषु पु० अभि+इष+क्त । १ किरणे (लागास) इति ख्याते
२ प्रपञ्चे, ३ कामे, ४ अनुरागे च । सर्वे कोपकारा मूर्ध-
न्यान्तया मेढुः लोकवेद्योस्तु तालव्यान्तप्रयोगः” सङ्गि० ।

अभीष्ट लि० अभि+इष+क्त । १ वाञ्छिते, २ दयिते, ३ हृद्ये
च “ज्ञातकं गुरुमभीष्टम्विजम्” माघः । “आत्मानम-
खिलाधारमाश्रयेऽभीष्टमिदमेव” वे० सा० ।

अभुक्त लि० भुज् कर्मणि क्त न०त० । १ “अभुक्ते अन्नादौ
२ अन्नतभोगे पुण्यादौ च । “नाभुक्तं जीयते कर्म कल्प-
कोटिशतैरपि” पुरा० । भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारः
कर्मश्रतसुखदुःखानुभवश्च ॥ भुक्तं भोजनं भावे क्त
अर्था० अच् न०त० । ३ भुक्तवद्भिन्ने “भुक्तान्नाह्मणाः
पीता गाव इति अर्थ आद्यच्” पा० भाष्यम् । सुगन्धोपे तु
कर्त्तरि क्त इत्युक्तम् । “अभुक्तौ ह्यतिथिर्विजन्” श्रुतिः
“अभुक्तस्य दिवा निद्रा पाषाणमपि जीर्यति” वैद्य० ।

अभुक्तमूल न० “भुजङ्गपौरन्दरपौष्पभानां तदयभानाञ्च यद-
नरालम् । अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्त्वभवं
सुताञ्च” इति नार० । “ज्येष्ठाने घटिके द्वे च मूलाद्य
घटिकादयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्ज्ज्ञातं तत्त्व विवर्जयेत्”
वशि० ज्येष्ठान्यघटिकाद्विज्ञ मूलादौ घटिकादिकम् ।
तयोरनर्गता नाडी ह्यभुक्तमूलमुच्यते” इति वृह०प०
उक्ते ज्येष्ठामूलान्ततयोरानघटिकाविशेषे ।

अभुज् ति० न भुक्ते भुज-किय् न० त० । अभक्तके । “नभ
आश्रयोः किमभुग्वदाभि” ऋ० १०.६५.११ ।

अभूत त्वि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । “अभूतमासञ्च
विद्वद्भोक्तृत्वं” साधः । २ भिन्न्याभूते ३ अविद्यमाने च
अभूततद्भावे पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविर्भूतस्य तेन
रूपेण भावः । यः कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन
रूपेण तस्याविर्भावे । यथा मूर्त्तिकया घटीभवति । “लभ्य-
स्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च” पा० “अभूततद्भावे इति
वक्तव्यम्” वा० । [त्वाभिमाने ।

अभूताभिनवेश पु० अभूतसमयेभिनवेशः । असत्ये सत्य-
अभूति स्त्री अभवे न०त० । १ भवनाभावे “तस्य ह न देशश्च
नाभूत्या ईशते” शत० ब्रा० । “अभूत्यै अभवनाय” भा०
३ सम्प्रत्यभावे” “ध्वजाद्यापि व्यशीर्यन् भरतानाम-
भतये” भा०श०प० । न०ब० । भतिमूत्ये त्रि० ।

अभमन् पु० विरोधे न०त० । १ भरिभिन्ने स्वल्पे ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाद्यमे अविषये 'अभूद्भूमिः
प्रतिपक्षजन्मनां भियार्थित' माघः 'अभूमिरियमपन-
यस्य' शकु० 'नाभट्भूमिः स्मरगायकानाम्' नैष० । 'सखलु
मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः' इति शकु० ।
अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तभूमौ । न०ब० । भूमिपूत्येति० ।

अभूमिज त्वि० न०त०। १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ
 २ अग्रगस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । “अभूमिजं नव-
 द्वापि न धान्यं गुणवत् स्मृतमिति” ह्युक्तः ।

अभयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अल्पे ।

अभक्षितं त्वि० विरोधे न०त० । भक्षितभिन्ने अपरिष्कृते

अभृत त्रि० न भृतः । १ अप्राप्नवेतने । गोखास्यनुमते भृत्यः
सा स्यात् पालेभृते भृतः" मनुः २ अपुटे च ।

अभृश लि० न० त० । १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे ।

अभेद पु० अभावे न० त० । भेदाभावे ऐक्ये “गतयोरभेद-
मिति सैन्ययोस्तयोः” साधः “अभेदः शिवरामयोः” पुरा०
“रत्नयोर्दलयोश्चैव जययोर्बन्धयोरपि । शसयोर्धनयोश्चान्ते
सविस्सर्गाविस्सर्गयोः । सविन्दुक्काविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्प-
नम्” आलङ्कारिकाः “गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेद-
इति सांख्यादयः । अभेदश्च भेदाभाव इति बह्वः । तादा-
त्म्यमिति तु साङ्ग्यादयः । तादात्म्यञ्च तत्सत्त्वनियतस-
त्ताकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं
गुणक्रिययोर्द्वयनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरि-
भाषायाम् सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं द्वयगुण-

योर्भिद्योभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेदाति० भेत्तुं शक्यते भिद-शक्यार्थे गदत् न०त० ।
 !भेत्तुमशक्ये “अभेदाकत्रच दधे” भा०द्वी०प० । २हीरके
 न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्यं वि० न भोक्तुमर्हम् कृत्यादिनिषिद्धत्वात् ।
अभक्ष्ये । तन्नाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिच्चे । [त्रि०
अभग पु० अभावे न० त० । १ भोगाभावे न० व० । २ भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासै
 “स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” “यतात्मनोऽप्र-
 मत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” इति च मतुः । भोजनाभावश्च
 भोजनविषयकनिवृत्तिरिति मीमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव
 इति नैयायिकाः अत्यन्ताभयस्य क्षैमिकजन्यत्वाङ्गी-
 काराच्च कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने
 कचिद्वाग्भावेन रोगेण वा, कचिच्च शास्त्रादितो भोजने
 बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुद-
 येन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ । कचिच्च व्रतरूपे
 भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्ति-
 स्तदन्त्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधि-
 शब्दयोर्दृश्यः । “अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभो-
 जनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यति धातव” इति
 वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अमोज्य ति० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्
स्वामिनि उपचारात् “अभोज्यानान् भुङ्क्ष्विति” मनुः
अभक्ष्यण्डे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान्न लि० न भोज्यमन्नं यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात् ।
अभक्ष्यान्नस्वामिन ते च अभक्ष्यगच्छे २७४ पृष्ठे उक्ताः ।
'य एतन्त्ये त्वभोज्याच्चाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः' मनुः ।

अभौम न० भूमी भवम् न० त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विर-
रणं जलशब्दे “अभौमसम्भोविसृजन्ति मेघाः” इति पुरा०

अभ्यक्त लि० अभि+अन्ज-क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभि-
तोलिप्ते च ।

अभ्यग्र वि० अभिसुखमयं यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अत्ज+घञ् कृतम् । तैलादमर्दने ।
 “मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्नोतोभिस्त-
 पयेत् बाह्व् अभ्यङ्गः स उदाहृतः” “तैलमल्पं यदाङ्गेषु
 न च स्याद्वाङ्गतर्पणम् । संघर्षि बह्वङ्गोऽभ्यङ्गोऽमस्तकादीं
 प्रकीर्तितः” इति च वैद्यकोक्ते २ विगोपाभ्यङ्गे च । “तैलाभ्य-

इतिपेधे तु तिलतैलं निषिध्यते” । “अतैलं सार्धप तैलं यत् तैलं पुष्पासितम् । अदृष्टं पक्तेलञ्च स्नानाभ्यङ्गेपु निव्यथ” इति च ति० त० स्मृतिः । “अभ्यङ्गनेपथ्य मन्त्रकार” कुमा० । “अभ्यङ्गमङ्गनञ्चाक्षोरूपान-
च्छत्वधारणमिति” मनुः । “अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सजरा-
श्रमवातहम्” । “शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शोल-
येत्” वैद्य० ।

अभ्यङ्गन न० अभि+अनुज-भावे ल्युट् । अभ्यङ्गशब्दार्थे
“भोजनाभ्यङ्गनाद्यानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः” मनुः ।
“ताम्बूलाभ्यङ्गनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च
ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्” शु० त० प्रचेताः ।
करणे ल्युट् । २ नेत्रादौ कञ्जलादिदाने । ३ तत्साधने
द्रव्ये । अभि+अनुज-णिच् ल्युट् । अभ्यङ्गनसाधन-
व्यापारे “अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च । गुरु-
पत्न्या न कार्याणि” मनुः ।

अभ्यङ्गनीय ति० अभि+अनुज-कर्मणि अनोयर् । १ अनु-
लेपे चन्दनादौ २ मर्द्दनीये तैलघटादौ च “एतदभ्यङ्ग-
नीयं घटमिति” दुर्गात्मवपूजापद्धतिः” ।

अभ्यधिक ति० भृशमधिकः प्रा० स० । उत्कृष्टतमे । “अयं वैनः
श्रेष्ठ” इति वृ० उ० भाष्ये श्रेष्ठः प्रशस्ततमः अभ्यधिक इति
व्याख्यानात् तथात्वम् । “न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः”
गीता । २ अधिकपरिमाणे “धाम्यं दशभ्यः कश्चोभ्योहर-
तोऽभ्यधिकं वधः” “तथा धरिम (पल) मेयानां शताद-
भ्याधिकं वधः” इति । “पञ्चपलतस्त्वभ्यधिके हस्त-
च्छेदनमिष्यते” इति च मनुः ।

अभ्यध्व अव्य० अध्वनोऽभिसुखम् अव्ययी० अच् समा० ।
मार्गाभिसुखे “संस्थितेऽध्वर्युराह्वनीयसमीपे स्थित्वाऽ-
भ्यध्वं शय्यां प्रास्यति” कात्या० २४, ५, ३५, “अभ्यध्वं
मार्गाभिसुखम्” कर्कः । “ययोरभ्यध्वे उत यद्वरे चित्”
“अथ ४, २०, २” तृतीयसप्तम्योर्लङ्लम्” पा० वा नाम्

अभ्यक्ष्ण प० अभि+अक्ष्-अच् ण् । तिलकल्के । (खलि)

अभ्यनुज्ञा स्त्री० अभि+अनु+ज्ञा-अङ् । अनुज्ञायाम् इदं
कुरु इत्यादिना प्रवर्तने “कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा”
कुमा० “पयो वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः” रघुः ।

अभ्यनुज्ञाति ति० अभि+अनु+ज्ञा-क्त । इदं कुरु इत्या-
द्युक्ता नियोजिते आभिसुख्येनानुज्ञाते ।

अभ्यनुज्ञान न० अभि+अनु+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अनुज्ञा-
याम् इदं कुरु इत्याद्युक्ता नियोजनभेदे । “भरद्वाजाभ्य-

नुज्ञानाञ्चितकृतस्य दर्शनम्” रामा० । [२ प्रकाशिते च
अभ्यनुज्ञा ति० अभि+अनु+वच-क्त । १ आभिसुख्येन अनूक्ते
अभ्यन्तर न० अभिगतमन्तरम् । १ अन्तराले, मध्य-
स्थाने । “नवोदजाभ्यन्तरसम्भूतानलम्” कुमा० । “प्रदीपः
स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया” “शमीमिवाभ्यन्तरलीन-
पावकाम्” इति च रघुः । “ब्रह्महिट्परिविस्तिष्ठ गणा-
भ्यन्तर एव च” मनुः । २ उभयोर्मध्ये ३ अन्तःकरणे च ।
अभ्यन्तरे भवः अण् आभ्यन्तरम् । अन्तःकरणस्थे ति०
“शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । कृज्जलाभ्यां
स्मृतं बाह्यं भावगुह्यस्थान्तरम् । अशौचाद्बि वरं
बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम्” दत्तः ।

अभ्यन्तराराम ति० अभ्यन्तरे सर्व्याभ्यन्तरे परमात्मनि आर-
मतिकर्त्तरि घञ् । आत्मारामे आत्मज्ञे योगिनि “आत्मनश्च
“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु
परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्य-
क्तात् पुरुषः परः” इति गीतावाक्येन अन्तर्यामित्रात्मनेन
१२० पृष्ठे दर्शितेन च सर्व्याभ्यन्तरवर्त्तित्वम् ।

अभ्यमन न० अभितः अभ्यमन् अभ्य-गत्यादौ भावे ल्युट् ।

१ अभिगमने । चु० अभ्य-ल्युट् अभ्यमन्त्वात् ह्रस्वः ।

२ रोगे, करणे ल्युट् । ३ तत्साधने अर्चितसेवने च ।

अभ्यमित ति० अभि+च०+अभ्य-कर्मणि क्त । १ रुग्णे
२ पीडिते च । वा नि० । अभ्यान्तोऽप्यत्रैव “बहुभिस्तेन
धाम्यान्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः” भा० ष्टो० प० ।

अभ्यमित् अव्य० अभितस्याभिसुखम् अव्ययी० । अभितस्य
शरीराभिसुख्ये । अभितमलंगामीत्यर्थे “अलं गामीत्यधि-
कारे “अभ्यमित्वाच्छ च” पा० छ अभ्यमित्वीयः चात् खयतौ
अभ्यमित्वीणः अभ्यमित्वाः । सामर्थ्येन शरीरभिसुखगासिनि
वीरे पु० । “सारीचोऽनुनयं स्तासादभ्यमित्प्रोभवामि ते”
“उद्योगमभ्यमित्वीणोयथेष्टं त्वञ्च मन्तु” इति च भट्टः ।

अभ्यमिन् ति० अभि+चु०+रोगे-अभ्य-कर्त्तरि अभ्य-
मन्त्वात् ह्रस्वः णिनि । १ रोगयुक्ते २ आभिसुख्येन पीडिते ।

अभ्यय पु० अभितः सर्वतः अयः निष्क्रमः इण-अच् ।

१ अस्त्रमये “आदित्याभ्ययेऽस्तुतायामपि” कात्या० ८,

६, १३ “वपाहोमात् पूर्वमादित्यास्तमये” कर्कः । २ अपगमे

च “तमोऽभ्यये मायं जुह्यात्” कात्या० ४, १५, १३

तमसोऽन्वकारस्याभ्ययेऽपगमे” कर्कः ।

अभ्यर्चन न० अभि+अर्च-ल्युट् । १ समन्तात्पूजने

२ आभिसुख्यार्थं पूजने च । “नित्यं स्नात्वा शुचिः

कर्थादित्युपक्रमे “देवताभ्यर्चनञ्चैव” मनुः । भावे अ ।
अभ्यर्चायत् स्त्री ।

अभ्यर्च्य ति० अभि+अर्च-कर्मणि गत्यत् । १ अभितः पूज-
नीये “देवानयः सदाभ्यर्च्यादृष्ट्येस्तु विशेषतः” पु० ।
ल्यप् । २ अभिसुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० “देवान्
पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्” मनुः ।

अभ्यर्ण्य ति० अभि+अर्ह-कर्मणि क्तः आविर्दूरे दृढभावे नि०
नत्वम् । समीपे । “कालोऽभ्यर्ण्यजलागमः कुशलिनी-
वत्स्य वार्त्तापि न” सा० द० । “अभ्यर्ण्यमागच्छतमस्तृ-
ग्रन्निः” रघुः । “कृणार्षाभ्यर्ण्यचरैकहंसः” प्रतप्तमभ्यर्ण्य-
तया विवस्वता” इति च साधः ।

अभ्यर्थना स्त्री अ+अर्थ-भावे युच् । अभिसुख्येन प्रार्थने
“अभ्यर्थनामङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थामिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे”
कसा० । भावे ल्युट् । तत्वेव न० । [अभिसुखं याचनीये ।

अभ्यर्थनीय ति० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि अनियर् ।

अभ्यर्थित ति० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि क्तः । १ प्रार्थिते
“अवकाशं किलोद्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघुः ।
गौणकर्मणिविज्ञायां सुख्ये क्तः । २ प्रार्थनाकर्मणि ।

अभ्यर्थ्य ति० अभि+अर्थ-गत्यत् । प्रार्थनीये । “कार्येषु
चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रणा” रघुः । ल्यप् ।
अभिसुखं याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्यर्हित ति० अभि+अर्ह-क्तः । भृगुपीडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह-भावे युच् । १ पूजयाम् २ अभि-
मुखमर्चायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्वेव न० ।

अभ्यर्हणीय ति० अभि+अर्ह-अनियर् । पूजनीये । “शा-
रङ्गो मन्दपात्रेन जगामाभ्यर्हणीयताम्” मनुः ।

अभ्यर्हित ति० अभि+अर्ह-कर्मणि क्तः । १ पूज्ये २ उचिते च ।

अभ्यवकर्षण न० अभि+अव+कृष-भावे ल्युट् । शल्याद्युद्गारे ।

अभ्यवस्कन्द पु० अभि+अव+स्कन्द-षञ् । १ शत्रोराक्रमे,
२ निर्बलीकरणाय शत्रुभिः क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्य-
वसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च ।
ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमप्यत्रार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव+हृ-ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+हृ-पञ् । भोजने । “अल्पास्त्रा-
भ्यवहारेण” मनुः ।

अभ्यवहार्य ति० अभि+अव+हृ-ल्युट् । भोक्तृयोग्ये । “सर्व-
लोदरिकस्याभ्यवहार्यमेव” विक्र० । “खरं विशदभ्यवहार्यम्” पा० भ०

अभ्यवहृत ति० अभि+अव+हृ-क्तः । भक्षिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+इण-ल्युट् । अभिसुख्येनापयाने
“यत्तु शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्निःस्थानदुपगृहेत यद्यु-
अभ्यवायनाय” गत० ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस-ल्युट् । १ अभ्यासे २ पौनःपुन्येनैक-
क्रियाकरणे ३ पुनःपुनरावर्त्तने “विद्यामभ्यसनेनेव प्रसा-
दयितुमर्हसि” रघुः । “स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप
उच्यते” गीता “अनभ्यसनीयोलस्य विद्येव तनुतां गता” रामा०
“वेदस्वीकारं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः” दक्षः ।

अभ्यसनीय ति० अभि+अस-आवश्यकार्थे अनियर् । अव-
श्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यस्रयकं ति० अभि+अस्र-उपतापे कण्ड्वा० यक् खल् ।
अत्यन्तास्रयाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपकं ।
“मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यस्रयकाः” गीता ।

अभ्यस्रया स्त्री अभि+अस्र-उपतापे कण्ड्वादि० यक् प्रत्य-
यान्तत्वात् च, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे ।
“केनाभ्यस्रया पदकाङ्क्षिता ते” कसा० “रूपेषु विशेषे
च साभ्यस्रयाः” “शक्राभ्यस्रयः विनिवृत्तये यः” “नूनं तेषा-
मभ्यस्रयापरीऽभूत्” इति च रघुः ।

अभ्यस्त ति० अभि+अस-क्तः । पौनःपुन्येनैकजातीयक्रिया
कर्मणि पुनःपुनरावर्त्तिते । “शश्वेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने
विषयैषिणामिति” रघुः । २ “उभे अभ्यस्तम्” पा०
उक्तयोः कृतद्वित्योरुभयोः धातुभागयोः । “नाभ्य-
स्ताच्छतः” “अभ्यस्तस्व च” पा० ।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस-ल्यप् । पुनःपुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष-भावे क्तः । मिथ्या-
भियोगे । (मिथ्यानालिश) कर्मणि क्तः । २ ईक्षिते ति० ।

अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या-ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे,
“गतं मे धारयसीत्यादि” मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्तः । भिक्षुग्रामीणे गृहं गते-
ऽतियौ “सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” पुरा० । २ सम्मुखागत-
मात्रे ति० । “अभ्यजातोऽभ्यागततृणतर्पकान्” साधः ।

अभ्यागम अभिसुख्येनागम्यतेऽत आभि+आ+गम-अप् ।
१ युञ्जे । कर्मणि अप् । २ अन्निके । करणे अप् ।
३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते
६ अभिसुखगमने “किं वा सदभ्यागमकारणं ते” रघुः ।

अभ्यागमन न० अभि+आ+गम-ल्युट् । १ अभिसुख्ये
नोद्गमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्वत्कर्मणि व्याटतः टन् ।

१ गृह्णन्ति पुत्रादिपौत्रेषु व्याहृते तेनैव व्याकुले ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन्-घञ् । १ आघाते २ ताडने च । करणे घञ् । २ आघातोपदेशे । “अभ्याघातेषु भक्ष-
स्यान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतन्” मनुः “अभ्याघातेषु चौर्थो-
पदेशेषु” कुल्लू० ।

अभ्याघातिन् लि० अभि+आ+हन्-ताच्छीत्ये धितुण् ।
हिंसाशीले । “अभ्याघातिभिरामिश्रयातकैः परिरा-
टिभिः” भट्टिः ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर-घञ् । अभिसुख्येनाचरणे ।

“अवारयन्त वरणेन देवा अभ्याचारमसुराणाम्” अथ० १०, २, २

अभ्याज्ञाय पु० अभि+आ+ज्ञा-घञ् । अभिज्ञाने पूर्व-
ज्ञातस्य तथात्यरूपेण ज्ञाने “तस्मिन् दक्षिणं दधाति
तूपरो मिथुनो दद्यादित्यभ्याज्ञावेनेवमन्य” इति शत० ब्रा०

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन-घञ् । अत्यन्तसन्ततो ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+अत+सातले कर्त्तरि क्त वेदे नि० ।

१ सर्वव्यापके परमेश्वरे । “सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादरः”

जा० उ० प० । “सर्वमिदं जगदभ्यात्तः अभिव्याप्तः अततेः

व्याप्यर्थस्य कर्त्तरि निष्ठा” भा० । अभि+आ-टा-क्त ।

२ अभिसुख्येन गृहीते लि० । [२ आरम्भे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा-ल्युट् । १ अभिसुख्येनादाने,

अभ्याधान न० अभित आधानम् । अभितोमन्त्रादिना

वज्रादेराधाने “यानिघ्नस्य परिदधात्वभ्याधानाय”

शत० ब्रा० । अभ्यमितशब्दे २७५ पृष्ठे विवरणम् ।

अभ्यान्त पु० अभि+अस-क्त नि० । रोगयुक्ते निष्पीडिते

अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ-पद-क्तिन् । अभिसुखागमने ।

अभ्यामह अभि+आ+अह-आधारे घञ् । १ रणे । भावे

घञ् । २ निष्पीडने ।

अभ्यायसेन्य लि० अभि+आ+यस-कर्त्तरि वा० सेन्य ।

अभितो नियन्त्रये । “वाससोऽभ्यायसेन्या भवतं मनीषिभिः”

ऋ० १, २४, १, “अभ्यायसेन्यौ अभितोनियन्त्रयौ” भा० ।

अभ्यारम्भ पु०० अभि+आ+रभ-घञ् सुम् । प्रथमारम्भे

अभ्याहूढ लि० अभि+आ+रह-क्त । अगमाहूढे दृष्टे

“तेनैव क्षत्रमनभ्याहूढम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रह-घञ् । १ अभिसुखारोहणे

। अभिसुख्येनारोहति देवभावमनेन करणे घञ् । २ मन्त्र-

जपभेदे “नन्विदमभ्यारोपजपविधिषोऽर्थवादः” इति

दृ० भा० । “अद्यान् वा एषोऽभ्यारोहाद्भवति” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोहणीय लि० अभि+आ+रह-अनीयर् । अभि

सुख्येनारोहणीये । सलत् । अभ्यारोहणीऽप्यत् ।

अभ्यावर्त्त लि० भि+आ+वृत्-अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने

“प्रजा वै बर्हीरेतः आज्यं तत्प्रजास्वे वैतत् रेतः सिच्यते

तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते”

शत० ब्रा० । भावे घञ् । २ अगमावृत्तौ पु० । अभि+

आ+वृत्-णिच् कर्मणि अच् । २ पुनः पुनरावर्त्तनीये

स्त्रोत्पादौ लि० । “चतुर्विंशाः पवमानाः त्रिदश्यावर्त्तं

चतुश्चत्वारिंशाः पवमानाः एकविंशमभ्यावर्त्तम् अष्टा-

चत्वारिंशाः पवमानास्त्यस्तिंशमभ्यावर्त्तम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यावर्त्तिन् लि० अगमावर्त्तते अभि+आ+वृत्-णिनि ।

१ सन्ततं वर्त्तमाने । २ वेदप्रसिद्धे चयमानराजपुत्रे

पु० । “शेषोऽभ्यावर्त्तिने चायमानाय शिञ्जन्” ऋ० ई,

२७, ५ । “अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति” ऋ० ई, २७, ८ ।

अभ्यावृत्त पु० अभि+आ+वृत्- उपसृष्टत्वात् कर्मणि क्त ।

अभिसुख्येन आनीते होमशेषद्वये । “वातोऽभ्यावृत्तः”

य० १, ५, ८ । “अभ्यावृत्तः होमशेषोभूतः” वे० दी०

३ पुनः पुनरभ्यस्ते लि० ।

अभ्यावृत्ति स्त्री अभि+आ+वृत्-क्तिन् । पौनःपुन्येनाभ्यासे

“संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने ह्यल्लुच्” पा० । “मना-

गनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षास्यतु यः क्षमो” माघः ।

अभ्याश पु० अभिसुख्येनाश्रयते व्याप्यतेनेन अन्त-व्याप्तौ

करणे घञ् । निकटे । निकटस्थस्याभिसुखव्यापनात्था-

त्वम् । २ क्षिप्ते तस्याव्यवहितकालेन व्यापनात्थात्वम् ।

“यएतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्ते अभ्याशोह यदेनं

साधवोधर्मा अभ्यागच्छेयुः” जा० उ० । “अभ्याशः क्षिप्रम्”

भा० “तद्य द्रह् रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां

योनिमापदोरन्” । य द्रह् कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते

कपूयां योनिमापदोरन्” जा० उ० ।

अभ्यास पु० अभिसुख्येनास्यते क्षिप्यते अस्तु-क्षेपे कर्मणि घञ् ।

१ निकटे । “चूतयष्टिरिवाभ्यासे सधौ परभृतोऽकुक्षी”

कुसा० । अभेदीश्वरार्थे । २ पुनः पुनरुत्पत्तिने पौनःपुन्येन

करणे । “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तस्मिन्” कुसा० ।

“अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामि” धनञ्जय ! “अभ्या-

सेन च कौन्त्य ! वैराग्येण च गृह्यते” । “अभ्यासे-

ऽयसमर्थोऽसि सत्कर्मपरमोभव” ३ “अभ्यासयोगयुक्तात्मा

ततो याति परां गतिम्” इति च गीता ४ वेदादेरावृत्तौ च

अभ्यासश्च पञ्चधा । “वेदस्वीकरणं पूर्णं विचारोऽभ्य-

सनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्योवेदाभ्यासो हि पञ्चधा”

दक्षः । ४ यन्वतात्पर्यज्ञापके पीनः पुन्येन कथनरूपे
लिङ्गभेदे “उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये इति” उक्तेः यथा
छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके “तत्त्वमसि श्वेतकेतो ! इत्यस्य
नवकत्वः साध्यासः । ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरतः
समाहृत्य मनसः स्थापने च । कर्मणि घञ् । इव्याकरणो-
क्तयोः द्विरुक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः । “स्थादिष्व
अध्यासेन चाध्यासस्य” पा० ।

अध्यासयोग पु० अध्यासेन सततानुशीलनेन योगः । सतत-
विषयचिन्तनेन जाते समाधौ । “अध्यासयोगेन ततो मामि-
च्छामि” धनञ्जय ! “अध्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति
परां गतिमिति” च गोता ।

अध्यासादन न० अभि+आ+सद-णिच् ल्युट् । १ शस्ताद्यैः
शत्रोर्निर्वलताकरणे, २ शत्रोः सम्मुखगमने ३ समीप-
स्थापने च ।

अध्याहार पु० अभि+आ+ह-घञ् । १ अभिहारार्थे २ सम-
क्षहरणे ३ आभिमुख्येन आनयने च । “अस्मिन्क्षेत्रे
वान्तरदेशे कर्षून् स्थात्वा ततोऽध्याहारं कुर्वन्ति” शत० ब्रा०

अध्याहित लि० अभि+आ+धा-कर्मणि क्त । १ आभि-
मुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वज्रौ ।

अभ्युक्त लि० आभिमुख्येनोक्तः । १ समक्षसक्ते २ प्रकाशिते च

अभ्युक्ष्ण न० अभि+उक्ष-सिचने ल्युट् । “उत्तानेनैव हस्तेन
प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्जताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरस्त्रावोक्षणं
सूतम्” सूत्र्युक्ते अवतानपाणिना सेव्याभिमुख्येन, सिचने

२ सिचनमात्रे “परस्परभ्युक्ष्णतत्पराणाम्” रघुः अभ्यु-
क्ष्णं च स्नानकार्ये कात्या० २२, ६, १४ । कर्त्तव्यमिति शेषः ।

अभ्युक्ष्णादि च इव्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युक्षित-
इव्याणां भव यागाङ्गत्वात् । स च संस्कारः अट्टविशेष-
रूपः इव्यनिष्ठ इति श्रीमांसकाः तेषामयमाशयः ।

यो यज्ञतफलार्थितया क्रियते स तद्विष्टफलजनकव्या-
पारजनक इति नियमेन ग्रीह्यादिगतावघातानुबूल-
शक्तिरूपफलार्थितया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणा-

दीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च
प्रोक्षिता एव ग्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पन्ते प्रोक्ष-
णादिजन्यः कालान्तरभाव्यवघातजनको व्यापारो ग्री-

ह्यादिनिष्ठ एव कल्प्यते” इति । नैयायिकास्तु “संस्कारः
पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः” कुसुमा० उक्तेः

प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽष्टष्ट पुंस एव पुंनिष्ठः एव स्त्रीक्रि-

यते प्रतिग्रीह्यादि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवाष्ट-
स्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्र-
देशितं फलमनुष्ठानतरोतिन्यायेन क्रियाकर्त्तव्येव प्रधान-
फलवत्तत्तद्वान्तराष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा
अन्यगताष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्वजनने वैयधिकरगत्वात्
अतिप्रसङ्गः स्यात् ग्रीह्यादेश सर्वपुरुषसाधारणानि-
णमकत्वात् अन्यथा अकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुंसः
परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्ववत्त्वापत्तेः । यो यद्गत-
फलार्थितयेत्यादिनियमस्य शत्रुनिष्ठवधाद्युद्देशेन क्रियमाणे
श्येनयागादौ व्यभिचारार्थावधानं तत्र हि शत्रुगतवध-
फलाद्युद्देशेऽपि व्यभिचारिपुरुषगतस्याष्टविशेषस्य कल्प-
नावश्यकत्वात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्या-
नर्थक्यापत्तेः व्यभिचारकर्मणश्च उपपातक्रमध्ये सन्वादिभि-
र्गणनात् तस्य पापजलकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युक्षित लि० अभि+उक्ष-क्त । कृताभ्युक्षणे यज्ञपात्रादौ
अभ्युक्ष्य लि० अभि+उक्ष अर्हार्थे शयत् । अभ्युक्ष्यार्हे ।

ल्यप् । अवतानपाणिना सिक्तित्वार्थे अव्य० “असन्द्य नम-
वभ्यं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन” कात्या० २०, ६, १२ ।
तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति” त० मा० ।

अभ्युक्ष्य पु० अभि+उक्ष+चि-अच् । १ वज्रौ । “अभ्युक्ष्यस्तु
लक्ष्मीः” किरा० २, १८ मङ्गिनाथोक्तेः २ लक्ष्म्यामपि ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्-स्था-ल्युट् । १ आदर्शमासनादित
उत्थाने २ गोरवेणोत्थानादिना ३ प्रलङ्घने, ४ उत्थानमात्रे,
५ उद्यमे, ६ उद्भवे च । “नवाभ्युत्थानदर्शिन्योननन्दः
सप्रजाः प्रजाः” रघुः “अभ्युत्थानमधमस्य तदात्मानं वृजा-
स्यहम्” गोता । [कर्त्तरि क्ङिधां डीप् ।

अभ्युत्थायिन् लि० अभि+उत्+स्था-णिनि । अभ्युत्थान
अभ्युत्थित लि० अभि+उत्-स्था-क्त । १ कृताभ्युत्थाने अभि-

वादे सम्मानार्थमासनादित उत्थिते । २ अभिसुखेनोद्गते च
“अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरर्तिथीनामसोऽन्धस्वान्” रघुः

अभ्युत्थेय लि० अभि+उत्+स्था-उपसृष्टत्वात् कर्मणि
यत् । अभिवाद्ये यस्याभिघाटनार्थमासनादित उत्थानं
क्रियते तस्मिन् । “अभ्युत्थेयस्यापि” कात्या० २१, ५, २७
गुर्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति” कर्क० ।

अभ्युत्पतन न० अभि+उत्+पत-ल्युट् । आभिमुख्येनोत्प-
तने “अनक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसङ्ग सिंहः” रघुः ।

अभ्युदय पु० अभि+उत्+इण्-अच् । १ अभीष्टकार्याणां प्रद-
र्भावे, २ वृद्धौ, “भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशम्” रघुः ।

अभ्युदीयतेऽनेन करणे अच् । ३ आशास्यमानसूडादिसंस्कारे च । अत एव तदर्थकश्राद्धम् अभ्युदयिकमित्युच्यते । ४ अभ्युदयसाधने इष्टलाभे ५ दृष्टिनिमित्तके आङ्गे च “सम्यक्प्रमित्यभ्युदये देवे क्वचित्तमित्यपि” मनुः । “अभ्युदये दृष्टि आङ्गे” कृष्ण २० । “प्रतिपेक्षाऽपि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि” मनुः । भावे अच् । ई उच्चरोत्तररङ्गौ “अभ्युदयफलं धर्मज्ञानमिति” शा० भा० । “धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनमिति” भवि० पु० । अभ्युदयः इष्टलाभादि प्रयोजनमस्य ठञ् । अभ्युदयनिमित्ते आङ्गे । “अथाभ्युदयिके आङ्गे शुष्मानाशयेत्” गोमि० । “अभ्युदयः इष्टलाभः विद्याहादि तदर्थं श्राद्धम् अभ्युदयिकम् तच्च भूतभविष्यद्वेदेन द्विविधम् भूतं पुत्रजन्मादि भविष्यत् विद्याहादि आ० त० रघुनन्दनः ।

अभ्युदयार्थक न० अभ्युदयः इष्टलाभादि अर्थो निमित्तं यस्य । अभ्युदयनिमित्ते आङ्गे “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयार्थकम्” मार्क० पु० ।

अभ्युदानयन न० अभि+उद्+आ+नी-ल्युट् । अग्नेरभिनुखानयने “अभ्युदानयन्” गो० सू० । अभ्युदानयन् अग्नेरभिसुखमानयन् जपेदिति स० त० रघुनन्दनव्याख्यानात् तदुपसृष्टस्य नयतेः तथार्थत्वम् ।

अभ्युदाहरण न० अभि+उद्+आ+ह-ल्युट् । १ अभिसुखकथने २ अभिसुख्ये नोर्द्धसुक्तेपणे च ।

अभ्युदित ति० अभितः सर्वतः उदितस्तत्कालं प्रातर्विहितं कर्म यस्मात् । सूर्योदयकाले निद्रयाऽकृततत्कालकर्मण्ये । अन्नचारिणि । “सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः” मनुः । २ अभितउदिते, ३ प्रकाशिते च ति० । “माघे मासि रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ” स० त० पुरा० । [भावे क्त कथने न० ।

अभ्युदीरित ति० अभि-उद्+ईर-क्त । अभिसुखसुक्ते ।

अभ्युद्गम पु० अभि+उद्+गम भावे अप् । १ अभ्युद्गमे २ उद्गमे च । ल्युट् । अभ्युद्गमस्यत्व न० ।

अभ्युद्यत ति० अभि+उद्+यम क्त । उद्युक्ते “कुलमभ्युद्यत नूतनेश्वरम्” रघुः । १ अयाचितोपनीते फलादौ, “एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत्” मनुः ।

अभ्युद्भूत ति० अभि+उद्+हृ-क्त । १ अयाचितोपनीते २ अभ्यर्थ्य दत्ते च “एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्भूतञ्च यत्” शु० त० । मनुवचनपाठः “अभ्यर्थ्य दत्तमिति व्याख्यातं च रघुनन्दनेन । अभि+उद्+हृ-क्त । ३ अभिसुख्ये नोत्तोलनेन हृते ।

अभ्युन्नत ति० अभिसुख्येन उन्नतः । अभिसुख्येन उन्नते

अत्यन्तोन्नते । “अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः” कृष्ण० । अभ्युपगत ति० अभि+उप+गम-क्त । १ स्वीकृते अङ्गीकृते । २ समीपगते ३ अभिसुखसुपगते च ।

अभ्युपगम पु० अभि+उप+गम-अप् । १ स्वीकारे “क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्दीजार्थं यत् प्रदीयते” मनुः । २ समीपगतौ च १ “नियमदयादीनामभ्युपगमेत्यादि” सुश्रुतः ।

अभ्युपपत्ति स्त्री अभि+उप+पद-क्तिन् । अनिष्टनिवारणपूर्वकाभीष्टसम्पादनरूपे अनुपपत्ते, “ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकमिति” “स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण मन्त्र दुष्यति” “स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च वाह्यानां सिद्धिकारणम्” इति च मनुः अभ्युपपत्तौ पदतेः सान्त्वनानुग्रहार्थत्वेनैव “रतिसभ्युपपत्तुमाहुरासिति” क० प्रयोगः । २ सान्त्वने च

अभ्युपपत्तम् अव्य० अभि+उप+पद-तृप्तन् । सान्त्वयितुम् अनुग्रहीतुं वेत्यर्थे “रतिसभ्युपपत्तुमाहुरासम्” कृष्ण० ।

अभ्युपपन्न ति० अभि+उप+पद-क्त । अनुग्रहीते ।

अभ्युपाय पु० अभि+उप+इण्-अच् । १ स्वीकारे २ अभिकोपाये च । “तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये” कृष्ण० । “तान् धोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि” मनुः ।

अभ्युपेत ति० अभि+उप+इण्-क्त । १ अभिसुखसमीपगते २ अङ्गीकृते ३ अङ्गीकर्त्रे च ।

अभ्युपेत्य ति० अभि+उप+इण् कर्मणि क्यप् । अभिसुखं समीपगम्ये । ल्यप् । स्वीकृत्यर्थे अव्य० । “अभ्युपेत्य च शुश्रूषामिति” नार० ।

अभ्युपेत्याशुश्रूषा स्त्री अभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य अशुश्रूषाऽसेवनम् । अङ्गीकृत्य पश्चात् दास्याकरणरूपे विवादभेदे “अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदस्युच्यते” नार० । “आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य पश्चादौ न सम्पादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यामिति” मिताकरा ।

अभ्युपेत्या स्त्री अभि+उप+इण्-भावे क्यप् । सेवायाम् ।

अभ्युषित ति० अभि+वृष-क्त । १ अभिसुखसुषिते अभिसुखस्थिते सेवकादौ पु० ।

अभ्यु(भ्यू)ष पु० अभित उ(ज)प्यते अग्निना दह्यते अभि+जा(ज)ष-बा० कर्मणि क । १ यवगोधूमादिचूर्णकृते (रोटि) प्रसिद्धे दग्धान्नभेदे । ऊष भावे कर्मणि वा षञ् । वज्रना ईषद्गन्धे हेम० भावे षञ् । कलायादेरीषद्गन्धे अभि+उष-भावादौ षञ् । अभ्युषो(ष्यत् अभ्यु(भ्यू)षो(ष्यो)षायहितं कथ्यतौ अभ्यु(भ्यू)(भ्यो)षीयम् अभ्यु(भ्यू)(भ्यो)-

अथ । तद्वहिते गोधूमकवायादौ । अपूपपादिगणपाठात्
नि० अथेष्वश्वोऽप्युक्तार्थे ततोऽपि कृत्यतौ उक्तार्थे ।
अभ्यङ्ग अभि+ऊह-घञ् । स्वगुह्यमात्रकल्पिते तर्के 'नैषा
तर्केण सतिरापनेयेति" कठ उ० भाष्ये 'सुबुद्धाभ्यङ्गेन
क्षेत्रेण तर्कमात्रेण इति' उक्तम् ।

अभ्यङ्गनीय वि० अभितः ऊहनीयः । स्वगुह्या तर्कणीये ।
अभ्यङ्ग वि० अभितः उह्यः । स्वगुह्यमात्रेण तर्कणीये ।
ल्यप् । २ अभितस्तर्कयित्वेत्यर्थे अयम् ।

अभ्र अतो भ्रादि० पर० सक० सेट् । अभ्रति आभ्रीत् आनभ्र
अभ्रम् "तेष्वसौ दन्त्यकारिर्वनेष्वाभ्र निर्भयः" भट्टिः ।

अभ्र न० अभ्र-अच् । १ मेघे २ सुस्तके ३ आकाशे च अवभ्र-
गच्छेऽधिकं दृश्यम् । 'तदा विशादनध्यायमनृतौ चाभ्र-
दर्शने" मनुः "अभ्रं लिहायं रविमार्गमङ्गलम्" भट्टिः ।
"वर्षात्ययेन हवमभ्रघनादिरोन्दोः" रघुः कृष्णादिगण-
पाठात् तन्नामके ऋषिभेदे पु० । तस्य अपत्यम् कुर्वादि० यय ।
अभ्राः तदपत्ये पुंस्त्री । अभ्रमिवाचरति क्यङ् अभ्रायते ।

अभ्रक न० पु० अभ्र कुन् । कचित् पुंस्त्वमयस्य । (आव)-
धातुभेदे एतच्च गीरीरजोजातं यथोक्तम् रत्नेश्वरदर्शने
शिववाक्यम् । "अभ्रकस्तत्र वीजन्त भ्रम वीजन्त पारदः
अनयमेलनं देवि ऋधुदारिद्र्यानाशनम्" । जारिताभ्रस्यैव
पारदमेलनद्वारा ऋधुनायकयमतस्त जारणविधिर्दर्शितः
यत्कटत्ते । "क्षणाभ्रकमनेकयपुर्व्वं ज्ञात्वा चैकपात्रकं
कृत्वा । काममयोदूखलके चूर्णं सुपलेन कर्व्वीत ॥
भृशो दृशति च पिष्टं वासःस्तच्छावकाशतलगतम् ।
मण्डूकपर्सिकायाः प्रचुररसे स्थापयेच्चिदिनम् ॥ उद्धृत्य
तद्रसादथ पिष्ट्याजैर्मलिकधान्यभक्तस्यम् । अमोदात्य-
नान्मल्लक्ष्मजलेन प्रयत्नेन । मण्डूकपर्सिकायाः पूर्वं
सुरसेनालोडनं कुर्यात् । स्थालीपाकं पुटनं चाद्यैरपि
ऋक्षराजाद्यैः ॥ ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिष्टं निधाय
भस्माग्नौ । तावद्देहं यावत्क्षीनोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥
निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रलाप्य वारिणा तदनु ।
पिष्टा दद्या वस्त्रे चूर्णं निचन्द्रकं कुर्यात्" इति ।

अभ्रलिह वि० अभ्रं गगनं लेदि अगृहति अभ्र+लिह-
खगृ सुम् । गगनस्पर्शिनि अत्युच्चे "प्रासादमभ्रलिहमा-
दरोह" रघुः "अभ्रलिहायं रविमार्गमङ्गलमिति" भट्टिः ।

अभ्रङ्गष वि० अभ्रं गगनं कपति षोडशति उच्चत्वात् अभ्र+
कप-ख सुम् । अत्युच्चे । "आदायाश्चङ्गं प्रायात्कलयं
फलमालिनम्" भट्टिः ।

अभ्रजाति० अभ्रात् मेघात् जायते जन-विट् पूत० । मेघ-
जाते "यो अभ्रजा वातजा यय सुष्मोयनस्सतीनृत्सवतां
पर्यन्तांश्च, अथ० १, १२, २ जन-ड । अभ्रजोऽप्युक्तार्थे वि०
अभ्रनाग पु० ईत० । १ ऐरावते गजे ।

अभ्रपथ पु० ईत० अच् समा० । विमाने गगनमार्गे ।
अभ्रपिशाच पु० अभ्रे गगने पिशाच इव । राक्षसहे तस्य
क्लायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचदृश्यत्वम् ।

अभ्रम पु० भ्रमोभ्रमणं मिथ्याज्ञानञ्च अभ्रावे न० त० । १ भ्रमा-
भावे । न० व० । २ भ्रान्तिमृन्ये वि० । जिटामास्याम् ।

अभ्रमांसी स्त्री अभ्रमिव जटाया मांसमस्य गौ० डीप् ।
अभ्रमाला स्त्री ईत० । मेघसमूहे । लिहायां स्तिवाञ्च ।
अभ्रलिप्ती स्त्री ईत० डीप् । १ अत्याल्लिप्तीयां दिवि २ अत्यसुस्त-
अभ्रवर्ष पु० अभ्रमेघेर्दृश्यते कर्मणि घञ् । १ मेघः सिच्यमाने
"दिव्यानकोशासौ अभ्रवर्षाः" ऋ० ६, ८, ८, ६, अभ्रवर्षाः
अभ्रैर्दृश्यमाणाः भा० । भावे घञ् । २ मेघवर्षणे ।

अभ्रवाटिका स्त्री अभ्रेण मृन्येन वाटो वेष्टनं यस्याः गौ०
डीप् । अस्वातकट्ये । तस्याः पत्रमृन्यकाले मृन्यादृत्येन
प्रतीतेस्तथात्वम् ।

अभ्राज वि० न भ्राजते भ्राज-अच् न० त० । १ दीप्ति-
शीलमिधे २ सामगानविशेषदृष्टिर् ऋषिभेदे पु० । तेन दृष्टं
साम अण् । आभ्राजं तद्दृष्टे सामभेदे न० तच्च "परिस्वः नो
गरिता इत्यस्याष्टचि गीयमानं साम" ता० ब्रा० भा० ।
तदपि ऊहगाने इप्र० दर्शितम् । तस्य च पाठविनियोगः
ता० ब्रा० उक्तः यथा "भ्राजाभ्राजे पवमानमुखे भवत"
इति गवामयने विषुवद्भासाहे तत् पाठ्यम् ।

अभ्राट्(क) पुंस्त्री नास्ति आता यस्य वेदे न कप् लोके तु कप् ।
भ्राट्मृन्ये । "अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची" ऋ० १, २, २, ३,
कवभावे स्तिव्यां डीप् । "नाभ्रात्वीसुपयच्छेत्" ऋ० । कपि
तु अभ्राट्का तत्कार्थे "अभ्राट्कां प्रदास्यामि तुभ्यं
कन्यामनङ्गताम्" मनुः ।

अभ्राट्य वि० नास्ति भ्राट्यः शत्रु यस्य । शत्रुरहिते
"अभ्राट्योभ्राट्यहा भवति य एवं विद्वान्" शत० ब्रा०

अभ्रान्ति वि० विरोधे न० त० । १ भ्रान्तिभिन्ने यथाधनानुवृत्ते
२ भ्रमणमृन्ये स्थिरे च ।

अभ्रान्ति स्त्री अभ्रावे न० त० । १ मिथ्यानाभावे २ भ्रमणाभावे
च । न० व० । ३ मिथ्याज्ञानमृन्ये ४ भ्रमणमृन्ये च वि० ।

अभ्रावकाश पु० अभ्रमेघावकाशः । इतरावरणमृन्ये आकाश-
मात्रावकाशे ।

अभावकाशिनं त्वि० अभावकाशोक्तस्य इति । गगनमात्राव-
काशवति निरावरणे । स्वार्थे कन् । तत्रैव “पीपे
पञ्चतपास्तु स्वादृशसंभावकाशिकः” मनुः ।

अभि स्त्री अभति मलं यस्मात् अभ गतौ अपादाने इन् ।
१ नौकामलघर्षणार्थं काष्ठमये कुहाले २ कुहालभावे च ।
‘सनति भेषजमित्युपक्रम्य । ‘हिरण्ययीभिरभिभिर्गिरी-
यासुपसानुषु” अथ० १०, ४, १४ । वा ङीप् । अभ्येत्यत्यत
अभित त्वि० अभं मेघोजातस्य तार० इतच् । जातमेघे
अम्बरादौ “दर्श काळे दिवसभित्तामिव” रघुः ।

अभिय त्वि० अभ्रे मेघे भवः च । १ मेघोद्भवे, २ सुस्तकभवे,
३ गगनभवे च । ‘व्यभिया न द्युतयन्यो दृष्टयः ऋ० २,
३४, २ । ‘यदभियां वाचसदीरयन्ति ऋ० १, १६८, ८ ।
अभे ष पु० भेष-चलने षञ् न० त० । १ न्याये, उचिते ।
२ चलनशून्ये त्वि० ।

अभू त्वि० भू-प्राप्नो कन् ङिञ् न० त० । सङ्गति निरु० । ‘यद्व
तं विश्वागिरयश्चिदम्बाः” इति ऋ० १, ६२, १ ।

अम रीगे चुरा० उभय० सेट् अक० पीडने सक० । अमयति-
ति आसिमत् त । “यस्या उदरमामयत्” ऋ० १०८६, ८
मा च नः किञ्चुनाममत्” अथ० ६, २७, २ । अमितः—
आन्तः प्रजादौ हति अमः—आमः अमी—आमी ।

अम गतौ भोजने भ्वादि० सक० शब्दे च अक० सेट् प० । अमति
आभोत् । “किंशूरपत्निनस्त्वमभ्यमीषि” १०, ८६, ८
वेदे शपोलुकि ईट् । अमतः अमतिः अमनिसः ।

अम पु० अम-रोगे षञ् । १ रोगे “अम-गतौ अच् । प्राणे
सर्वदागतिमप्वातस्य तथात्वम् । “वाग्ने सामेषा सा
चामचेति दृ० उ० “अमो नामासि अमा हि सर्व-
मिदम् ऋ० उ० । अमः प्राणः भा० । अमति सह-
गच्छति । सेवके “याहि राजेवामवा” इमेन य० १२,
६ । “अमवान् सेवकान्” वेदी० ४ अपक्वफलादौ न०
शब्दर० । प्राणहेतुत्वात् ५ बले “सिनेव खट्वां दधाति”
ऋ० १, ६६, ४, अमं बलम् भा०

अम् अव्य० चु० अम-किप् सरादि० । १ अल्पं २ शीघ्रतायाञ्च
अमङ्गलं पु० नास्ति मङ्गलं प्रयोजनं यतः । एरण्डवृक्षे । ईप० ।

कशलशून्ये त्वि० । न० त० । मङ्गलभिन्ने । अमङ्गलञ्च
मङ्गलविरोधि वस्तु । मङ्गलञ्च अभिप्रेतार्थसिद्धिमङ्गलमित्युक्त
लक्षणं तद्विरोधि अनभिप्रेतार्थसिद्धिः । तथा च अनिष्ट
दुःखावाप्तिप्रसङ्गलं मङ्गलस्य हेतोर्विनायकत्ववपाठादर्ध-
ङ्गलत्ववत् अनिष्टप्राप्तिषाधनस्याप्यमङ्गलत्वम् । अमङ्गल

साधनं च द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । लौकिकमिष्ट-
वियोगादि । अलौकिकमनु अनिष्टसूचकात्वात् अनिष्ट-
साधनम् न तु कारकम् “गोचरे वा विलम्बे वा वे
यहारिष्टसूचकाः इत्युक्तेः “उत्पातेन ज्ञापिते चेति
वार्तिकोक्तेः । अलौकिकमपि त्रिविधं भौमं दिव्यमान-
रिचञ्च । तानि च उत्पातशब्दे वक्ष्यन्ते । अमङ्गलसूच-
कानि लिङ्गानि च कानिचित् साधारणानि कानिचिद्वा-
साधारणानि नेत्रस्पर्शादीनि तत्र साधारणानि कतिचित्
संगृह्य दर्शयन्ते यथा भा० भी० प० । “तथेमानि नि-
मित्तानि भवायाद्योपलक्ष्ये ॥ श्येना गृध्राश्च काकाश्च
कङ्काश्च सङ्गता वकैः । संपतन्ति नगाद्येष समवायांश्च
कुर्वन्ते ॥ अभ्यपञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः ।
क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥
निर्दयश्चाभिवाशनो भैरवा भयवेदिनः । कङ्काः
प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ उभे पूर्वा-
परे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत ! । उदयास्तमने सूर्यं
कवचैः परिवारितम् ॥ श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णपीवाः
सविद्युतः । त्रिवर्णाः परिघाः सन्धौ भानुमन्तमवारयन् ॥
ज्वालितार्केन्दुनक्षत्रं निर्वर्ज्येषादिनक्षत्रम् । अहोरात्रं
मया दृष्टं तद्गुणाय भविष्यति ॥ अलक्ष्यः प्रभया ह्रीनः
पौर्णमासीञ्च कार्त्तिकीम् । चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवस्त्रो
नभस्तले ॥ स्वर्णानि निहता वीरा भूमिमाहत्य पार्थिवाः ।
राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिषदाह्वयः ॥ अन्नरीक्षे
वराहस्य दृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं
नित्यं प्रलक्ष्ये ॥ देवताप्रतिमाश्चैव प्रकम्पन्ते हसन्ति च ।
वमन्ति रुधिरश्चास्यैः खिद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ अनाहता
हुन्दुभयः प्रणदन्ति विशाम्पते । अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्त्रि-
याणां महारथाः ॥ कोकिलाः शतपुत्राश्च चाषा भाषाः
शुकास्तथा । सारसाश्च मयूराश्च वाको सुहृन्नि दारुणाः ॥
दृहीतशक्ताः क्रौञ्चानि वर्ष्मणी वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये
प्रदृश्यन्ते शतशः शलभप्रजाः ॥ उभे सन्ध्ये प्रकाशेते
दिशां दाहसमन्विते । पर्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च
भारत ! । या चैषा विमुक्ता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसम्पत्ता
अरुन्वती तयाप्येष वशिष्ठः पृथतः कृतः ॥ रोहिणीं पीड-
यन्नेष स्थितो राजन् ! शनैश्चरः । व्याहृतं लक्ष्म सोमस्य
भविष्यति महद्भयम् ॥ अमन्त्रे च महाघोरः सनितः
श्रूयते स्मनः । वाहनानाञ्च रुदतां निपतन्त्यशुविद्वः ॥
खरा गोष प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः । अना-

सर्वं पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भित्यो राज-
पुत्रांश्च जनयन्ति विभीषणां । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि
सङ्गान्ति परस्परम् ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्मेलाः पञ्चपादा
द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुष्पाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽ-
शिवाः ॥ जायन्ते विष्टतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः ।
त्रिपदाः शिखिनस्ताव्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च
दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च
जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं बद्ध्वा ह्रते श्वा शृगालं
महीपते ! । कुकुटान् करभाञ्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥
स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जात-
मात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रसहन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्वस्य
क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो
महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते शशस्त्राः कालचोदिताः
अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमव-
नृद्भन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्भ्योत्पलानि हृत्पेषु जायन्ते
कुसुदानि च । विष्वक्वाताश्च वान्युया राजो नाप्युपशस्यति ।
अभीक्ष्णं कम्पते अभिरक्तं राक्षरूपैति च । श्वेतो यज्ञ-
स्तथा चित्वां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण
कुरुणां तत्त्व पश्यति ॥ धूमकेतुर्भ्राष्ट्राघोरः पुष्यश्चाक्रम्य
तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महायज्ञः ॥ मघा-
स्त्रङ्गारको वक्रः श्रवणे च दृश्यति । भाग्यं मघाम्) नक्ष-
त्रमाक्रम्य स्वर्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रौढपदे पूर्वे समा-
रुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सङ्कतः समुदीक्ष्यते ॥
श्वेतो यज्ञः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि
नक्षत्रं ज्येष्ठाभाक्रम्य तिष्ठति ॥ भ्रुवं प्रज्वलितं घोरमपसव्यं
प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥
चित्वास्त्रात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो यज्ञः । वक्रानुवक्रं
कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्त लोहि-
ताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्वस्यपरिच्छेदा प्रथिवी सस्यशा-
लिनी । पञ्चमीर्षा यवाद्यापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥
प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्यायत्तमिदं जगत् । ता गावः
प्रसूता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निचेरुर्चिषश्चापात्
सङ्गमाञ्च ज्वलिनो भयम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सं-
ग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणा-
मुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान्
क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितवर्त्तनं ध्वजोडुपसमावृत्ता । कुरुणां
वैशसे राजन् ! पाण्डवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलिता-
स्याश्च व्याहरन्ति ऋगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति

महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निधि ।
रौद्रं नदति संरक्तः शोणितं कूर्ह्यति च ॥ शस्त्राणि चैव
राजेन्द्र ! प्रज्वलन्तीव संप्रति । सप्रशीणासुदाराणां सम-
वच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्यायिनौ च यज्ञौ प्रज्वलि-
तावभौ । विशाखायाः समीपस्थौ दृश्यतश्चैव रौ ॥ चन्द्रा-
दित्रावभौ यस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपूर्वाणि यज्ञं
यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्वाः पां-
शुवर्षैः समन्ततः । उत्प्रातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति
शोणितम् ॥ कृत्तिका पीड्यते तोष्णं नक्षत्रं पृथिवीपते ! ॥
अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जन-
यन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ निषु कृत्तुषु सर्वेषु नक्ष-
त्रेषु विशास्यते । ऋध्नः संपतते दीर्घः जनयन् भयसुप्तमम् ॥
चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां च षोडशीम् । इमान्
नाभिजानामि भूतपूर्वा त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रस्त्यावभौ
यस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपूर्वाणि यज्ञावेतौ प्रजाः
संक्षययिष्यतः । शोणितैर्वृक्षसम्पूर्या अटप्रास्तत्वा राजसाः ।
प्रतिस्रोतोवह्ना नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनाय-
मानाः कृपाश्च कूर्हन्ति दृग्भा इव ॥ पतन्त्युल्काः सनि-
र्वाताः शक्राशनिममप्रभाः । अद्य चैव निशां व्यष्टासु-
दये भातुराहरत् ॥ ज्यलन्तीभिश्च वङ्गीभिरुल्काभिः
सर्वतो दिग्म् । अन्योन्यमवच्छिद्यिस्तत्त्व चोक्तं महर्षिभिः ।
भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलास-
मन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रगो महाशब्दाः
शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः
सागराः पृथक् । वेलासुदृप्तं यन्तीव क्षोभयन्तो वसुध्वराम् ।
हृत्पेषु नक्षत्रं वान्युया वाताः शर्करार्कषिणः ॥ अभग्नाः
सुमहावातैरशनोभिः समाहताः । हृत्पेषु पतन्ति चैत्याश्च
यामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्कुतो
द्विजैः । वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च सुञ्जन् वै दारुणं स्वनम् ॥
क्षर्या गन्धो रसाश्चैव विपरीता महीपते ! । धूमं ध्वजाः
प्रसृजन्ति कम्पमाना सुञ्जमुञ्जः ॥ सुञ्जन्यङ्गारवर्षश्च भेर्यश्च
पटहास्तथा ॥ शिखराणां सङ्क्रान्तामुपरिहत्वा समन्ततः ।
वायसाश्च रुन्त्युयं वामं महाजलमाश्रिताः । पद्मापकर्तुं
सुभङ्गं वावाञ्छन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजापेषु क्ष-
याय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्वायन्तः प्रकिरन्त्यश्च व्याला वेप-
थुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः ॥ इति
असाधारणाणि असङ्कलानि च दर्शितानि यथा 'सुक्तकेरी
विज्जनासां रुदतीञ्च दिग्भ्वराम् । कण्वस्त्रपरीधाना-

मपरां विधवाभ्यपि । सखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधिताञ्चैव
कुट्टिनीम् । पतिपुत्रविहीनाञ्च जाकिनीं पुंयस्त्रीमहो ।
कम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् । कचेलमतिरुता
ह्रं नल्लं कामायवासिनम् । अङ्गविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्र
यिणं तथा । चितां दग्धशवं भक्ष निर्व्याणाङ्गारमेव च ।
सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाञ्च शयकं विषम् । आङ्गपातञ्च
पिण्डञ्च मोटकं वानरं तथा । देवलं ह्यवाहञ्च शूद्र-
आह्वानभोजिनम् । शूद्राक्षपाचकं शूद्रयाजकं पाष-
याजकम् । कुशपुत्तलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् ।
शून्यकुम्भं भग्नतन्त्रं तैलं लवणमस्थि च । कार्पासं कक्कपं
चूर्णं कुक्कुरं शङ्कराणिणम् । दक्षिणेन शृङ्गाञ्च कुर्वन्
भैरवं रवम् । कपर्दकञ्च क्षौरञ्च क्षिप्रकेशं नखं मलम् ।
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् । अमङ्गलं वदनञ्च
रुदनं शोककारिणम् । मिथ्यासाक्षिप्रदातारं क्षौरञ्च नर-
घातिनम् । पुंयस्त्रीपतिपुत्रञ्च पुंयस्त्रीदहनभोजिनम् ।
देवतागुरुविप्राणां वस्तुविक्षापहारिणम् । दत्तापहारिणं
दस्युं हिंसकं खड्गं खलम् । पितामहविरक्तञ्च द्विजा-
शयविघातिनम् । सख्यमञ्च कृतमञ्च स्थाप्यापहारिणं
जनम् । विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं क्षतं विश्वासघातकम् । गुरु-
देवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकम् । जीवानां घातक-
ञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्दयम् । व्रतोपशमहीनञ्च दोषाङ्गेनं
नपुंसकम् । गलितव्याधिगात्रञ्च काणं बधिरमेव च ।
पुङ्गवं क्षिप्रलिङ्गञ्च सुरासक्तं सुरां तथा । लिप्तं वमनं
रुधिरं मद्भिषं गर्हभं तथा । मूलं पुरीषं स्नेह्याणं कन्य-
नं नटपालिनम् । भ्रष्टावतं रक्तःपिं वात्याञ्च हल-
पातनम् । एकञ्च शूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च भक्षुकम् ।
पागञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा । अयदाभिजाष्ट
णञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् । वेदञ्च रक्तपुण्ड्रवैषधं तुष-
मेव च । कुवात्तां शूतवात्ताञ्च विप्रशपञ्च दाहणम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि । मनश्च कुत्सितं
प्राणः क्षुभितश्च निरन्तरम् । वामाङ्गस्यन्दनं देहज्वरो रात्रौ
बभूव ह । तथापि राजा निःशङ्कं दर्शयिष्यमङ्गलम्” इति
ब्रह्म० पु० नि० निरुपमन्यान्पि साधारणासाधारणानि निमि-
त्तानान्येयानि “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तम्” क्रमा०

अमङ्गल्यं लि० अमङ्गलाय हितं यत् । अमङ्गलसाधने “अम-
ङ्गल्यं शीलं तत्र भवतु नामैकमखिलम्” पुम्रदनः ।

अमण्डं लि० नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टं भूषा वा यस्य ।

१ मण्डहीने भक्तादौ २ भूषणहीने च ।

अमत्तं पु० अम-रागादौ अतत् । १ कालौ २ काले श्रोत्रे च ।
४ रेणौ उज्ज्वल० । मन-क्त न० त० । ५ सख्यतमिच्छे
ति० । “यस्यामत्तं तस्य मतमिति श्रुतिः । ईदृश्याते च ।

अमति पु० अम-अति । १ काले उष्ण० । २ चन्द्रे मेदि०
३ रूपे स्त्री निर० वेदे तु रूपे एव अस्य प्रयोगः “हिरण्य-
योममतिं यामशिञ्चेत्” “व्युर्वा पृथ्वीममतिं वृजान”
ऋ० ७, १८, १, २ अमतिं रूपमिति भा० आबन्धुरेष्वमतिं
दर्शता” १, ६४, ६ । दुष्टे लि० शब्दार्थ० । मननं मतिः
अभावे न० त० । ४ ज्ञानाभावे यथास्वरूपाज्ञाने । “अमलै-
तानि षड्जगद्भा त्विरात्ममिति” मनुः “लक्ष्मास्तु चतुरः
कुर्याद्गोबधे बुद्धिपूर्वके अमत्या तु द्वयं कुर्यादिति श्रुतिः
५ अप्रशस्तबुद्धौ च स्त्री न० ब० । ६ ज्ञानहीने लि० ।

अमतीवन् लि० अमतिरप्रशस्ता बुद्धिः तथा वसुते वन-किप्
दीर्घः । अप्रशस्तबुद्धियुक्ते । “न मे स्तोताऽमतीवान् दुर्हितः
स्यात्” ऋ० ८, १६, २६ । “अमतीवा अप्रशस्तबुद्धिमान्” भा० ।

अमत्रं न० अमत्यक्षमत्वं अम-भोजने आधारे अत्रन् ।
१ भोजनपात्रे । “अयं मोमश्चमसुतोऽमत्रे परिषिच्यते”
ऋ० ५, “आसनं वसनं चैव शय्याऽमत्रं कमण्डलुः ।
आत्मनस्तु शुचीनि स्युर्न परेषां कदाचन” श्रुतिः ।
अम-रोगे अत्रन् । २ शत्रूणां भविष्यत्वे । “मह्यं अमत्रो
वजने” ऋ० ३, ३६, ४ । “अमत्रः शत्रूणां भविष्यति” भा०
अम-गतौ कर्त्तरि अत्रन् । ३ गमनशीले लि० । “स्विर-
रमत्रो वयस्ते रणाय १, ६१, ६ । “अमत्रः युद्धादिषु गम-
नक्षलः” भा० ४ बले च “गम्भीरेण न ऊह्यामम-
त्रिन्” ६, ७४, ६ “अमत्रं बलं तदन्” भा० ।

अमत्तं लि० न० त० । १ सत्तमिच्छे मादकद्रव्यादिभिरविकृत
विषे २ सावधाने अप्रमत्ते च । ३ अन्यदेष्वन्ये लि० ।

अमत्सरं पु० अभावे न० त० । १ अन्यशुभद्वेषाभावे । न० ब० ।

अमनम् लि० नास्ति कार्यक्षमं मनो यस्य । १ कार्यक्षममनो
हीने बालादौ “यथा बाला अमनसः प्राणन्तः” छा० उ० ।
२ मनोवृत्तिहीने योगिनि च । सर्वथा मनःशून्ये ३ परा-
त्मनि पु० “अप्राणो ह्यमनाः शुभः” श्रुतिः । वा कप् ।
४ अन्यमनस्को ५ श्लेहशून्ये ईदृशिनोहीतमनस्को च ईदृश-
यन्त्रभेदे पु० ।

अमनि स्त्री अमति गच्छत्यत्र अम-अनि । पथि ।

अमनुष्यं पु० अप्राशस्ये न० त० । १ मनुष्योचितकर्त्तव्यशून्ये
जातिमात्रमनुष्ये २ मनुष्यभिन्ने गन्धर्व्यादौ च “सहस्रसंवत्सर-
मनुष्याणामसम्भवात्” कात्या० १, ६, १७ । सहस्रसंवत्सर-

सत्तम् अमनुष्याणां मनुष्याभिधानां गन्धर्वादीनां सम्भवात्
 सहृदयुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्” कर्क० ।
 अमनोगतत्वि० न मनोगतः । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचि-
 न्तिते । [अट्हीते २ अनभिप्रेते च
 अमनोनीतत्वि० न मनसा नीतः गृहीतः । १ मनोऽप्या
 अमनोयोग पु० गनसो योगः विषयेषु सावधानतया संयो-
 जनम् अभावे न०त० । असाधानाभावे तत्त्वनिर्णा-
 यकमनोऽप्यभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्वि० ।
 अमनोहर त्वि० विरोधे न०त० । रस्यभिन्ने कल्पिते ।
 अमन्तु त्वि० मन्तुर्मन्ता मन-तुन् न०त० । अज्ञातरि
 “अकर्मा दस्युरभितो अमन्तुरन्यत्रतः” ऋ० १०, २२, ८
 १ मन्तुरपराधः न०ब० । २ तच्छून्ये त्वि० ।
 अमन्त्र त्वि० नास्ति मन्त्रः पाथो यत्तु कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये
 कर्मादौ “सायं त्वक्षस्य सिद्धस्य पत्यमन्त्रं बलिं हरेत्”
 मनुः नास्ति मन्त्रः मन्त्राध्ययनस्य । २ वेदपाठशून्ये
 “अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषाम् प्रतिपद्ये
 देयः” “निरिन्द्रियाहमन्त्राश्च स्त्रियोऽन्तर्मितोरिताः”
 इति च मनुः । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत् “अमन्त्रकं
 तु शूद्रस्य सर्वकर्माणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य शूद्रस्य
 विप्रोमन्त्रेण गृह्यते” इति च स्मृतिः । [हृते च ।
 अमन्द त्वि० विरोधे न०त० । १ मन्दभिन्ने पटौ २ उत्-
 अमम त्वि० नास्ति ममेत्यभिमानः गेहादिषु यस्य । गृह-
 पुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये “शरणेष्वममश्चैव हस्तमूल-
 निकेतनः” मनुः । २ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽत्र
 अमर पु० गृह्यपाठ्यत्वे न०त० । बहुकालस्थापितया
 गृह्यहीने देवे, “तत्त्वामरालयमरालमरालकेशी” नै०
 “सुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः” भाषः । लोचनचराणि
 क्रमशः श्लवङ्गमनरामराः” मनुः अष्टशाब्दिकमध्ये
 २ अमरसिंहनामके शाब्दिके, “पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जय-
 न्यष्टादिशाब्दिकाः” इति कविक० । स च काण्डवयशुक्ल-
 लिङ्गानुशासनकोषकर्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्न-
 मध्येन्यमतमः “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्खवेताल-
 भट्टघटकपर्वाकाशिदासाः । स्वातोवराहमहिरोन्टपतेः
 सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” गङ्गुः सुवाग्
 वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकपर्वाख्यः ।
 अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा यस्येह विक्रम-
 ष्टपक्ष सभासदोऽमी” इति च ज्योतिर्विदाः । ३ छुही-
 ङ्के, स हि द्विजोऽपि पुनः पुनः प्ररोहति, सहसा

न क्षियते । ४ पारदे तस्य वज्रादौ बहुतापने-
 ऽपि न ध्वंसः । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने
 हि ऋत्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनशब्दे वक्ष्यते । ५ अस्थि-
 समुच्चये च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोऽपि न जीर्यति ।
 स०ब० ई मरणशून्ये त्वि० । “अजरामरवत् प्राप्तो विद्या-
 मर्षाश्च चिन्तयेत्” हितो० “उत्पादयति सावित्रा मा
 नित्या साऽजराऽमरा” मनुः ज्योतिषोक्ते ७ विवाह्योऽटकार्ये
 नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्वातिश्रुतिश्रुतिश्रुतिः पुष्यमैताश्चि-
 भानि योष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि”
 ज्योतिषिन्ना० अधिकं गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्युतोर्गर्भजाते
 ऽमरुद्गणभेदे पु० । “मारुत्युती च मरुतो देवानजनयत्
 सुतान् अग्निवचुर्हविर्ज्योतिः सावित्” मितमेव च ।
 अमरं शरद्विष्टं सत्ययज्ञं महाभुजम्” इत्यादि हरिवं०
 ६ गुड्याम् १० दूर्वायां ११ वारुणीष्टके १२ महा-
 निलीष्टके १३ दत्तशुभार्याम् १४ कुहीष्टके च स्त्री ।
 एतासां केदनेऽपि पुनः प्रकृष्टत्वात् यथायथं दूर्भरत्वाच्च
 तथात्वम् । न क्षियतेऽनेया कारणे अप् । १५ जरयां
 स्त्री । तच्छूर्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरण-
 निवारकत्वात् तथात्वम् । १६ नाभिनालायाम् राजनि०
 १७ मृगायां गृह्यसंनिवारकत्वात् तथा । अमराः सन्त्य-
 स्याम् अर्थ आ० अच् । १८ इन्द्रपुण्यामरायत्यां स्त्री
 अमरकोष पु० अमरेण कृतः कोषः । अमरसिंहकृतं
 लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डाक्षके अभिधानभेदे ।
 अमरज पु० अमरः दुर्भर इव जायते जन-ड । दुर्षादितो
 कालस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्भरत्वेन जातत्वात् तथात्वम् ।
 अमरदारु पु० न० । अमराणां प्रियं दारु । देवदारुष्टके ।
 अमरद्विज पु० अमरपूजकः द्विजः शाक० त० । देवसे (पूजा
 रीति) ख्याते विप्रे ।
 अमरपति पु० ई० त० । देवराज इन्द्रे अमरभन्नादयोऽप्यत्रार्थं
 अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् ।
 अयाक्पुष्प्याम् । कप् अत इत्यम् । अमरपुष्पिकाख्य ।
 अमरप्रभ पु० ई० त० । १ विष्णौ तस्य सर्वेश्वरत्वात् तथा । २ यस्मै च
 अमररत्न न० अमर इव शुद्धं रत्नम् । स्फटिके मणौ ।
 अमरराज पु० ई० त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।
 अमरलोक पु० ई० त० । १ स्वर्गे । अमराणां भव लोको भुवनं
 यस्य । २ प्राप्तिदेवलोके धार्मिके त्वि० । “तेषां सस्य गवस्त-

मानो गच्छत्यमरलोकाताम्” मनुः ।

अमरवल्ली स्त्री अमरा उच्छेदनेऽपि न स्त्रियमाणा वल्ली ।

आकाशवल्लीनाम् (आलकलता) अमरलतादयोऽप्यत्र ।

अमरसरित् स्त्री ईत० । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।

अमराङ्गना स्त्री ईत० । “अमरांस्तु सुपाण रत्नानि हराम-
राङ्गनाः” माघः ।

अमराद्रि पु० ईत० । सुमेरो । तत्स्थानञ्च । “लङ्का कुमध्ये
यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधस्ततः
मिङ्गपुरं सुमेरुः मोक्षेऽथ यात्रे बङ्गवानलञ्च । इह हि
मेरुगिरिः किल मध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः द्रुहि-
णजम्बकपद्मकर्णिकेति च पुराविद इत्यमरवर्णयन्” सि०
शि० । अधिकं मेरुशब्दे भूगोलशब्दे च दृश्यम् ।

अमराधिप पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमराधीशदयोऽप्यत्र
अमरापगा स्त्री ईत० । गङ्गायाम् । [नैष० ।

अमरालय पु० ईत० । स्वर्गं “तत्त्वामरालयमरालमरालकेषी”
अमरावती स्त्री अमराविद्युन्नेस्यां मत्पु मस्य व दीर्घः ।

इन्द्रनगर्याम् । सा च मेरुपर्वतोपरिस्था “सद्रवकाञ्चन-
मयं गिष्यरत्नयञ्च मेरो सुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।
तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रत्नोऽम्बुपानिलशशीश-
पुराणि चाटौ” सि० शि० । एतद्वर्णनं भा० स० प० ७ अध्याये
काशी० ख० १० अध्याये च दृश्यम् । “समस्तमेन्द्रदु-
पातितार्गला निमोलाताजीव भियःसरावती” का० प्र० ।

अमरिण्य लि० मृ० आ० इणुच् न० त० । मरणशीलभिन्ने
“अनातुरा अजरास्यामरिण्यः” अ० १०, ६४, ११ ।

अमरु पु० अमरुगतकथन्यकारके कविभेदे “कविरमरः
कविरमरुः कविशैरोमयूरक” इत्युद्भटः ।

अमरेश पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमरेश्वरादयोऽप्युक्ताथे
“अयममरेशदिगोमुखं सुधांशुः” सा० द० ।

अमर्त्त लि० मृ० तच् न० त० । मरणधर्माभ्युत्थे “मृमृणानि च मृत-
मानो अमर्त्तः” अ० ५, २२, ६, “अमर्त्तः अमरणधर्मा” भा०

अमर्त्य लि० मृ० तिमर्हति यत् न० त० । मरणशून्ये “अग्ने !
विष्वदुपसन्निव राधो अमर्त्यः” अ० १, ४४, १, “अ-
मर्त्य ! मरणरहितः” भा० “उत्क्रान्तवायोऽसमकालमेव
अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्” रघुः ।

अमर्त्यभुवन न० अमर्त्यानां देवानां भुवनम् । स्वर्गं ।

अमर्त्याद् लि० नास्ति मर्त्यादा सोमा सम्मानो वा यत् ।

१ सोमारहिते २ सम्मानरहिते च ।

अमर्ष पु० मृष-ज्ञानौ घञ् विरोधे न० त० । जमाविरुद्धे

कोपे । “अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातवद्वादेन न
विद्विषादरः” किरा० तानेव सामर्षतया निजम्नुः” रघुः
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्विशुक्तः स च मे प्रियः” गीता ।

अमर्षण लि० मृष-ल्यु न० त० । १ असहने २ क्रोधने, च ।

“हृदि क्षतो गोत्वमिदामर्षणः” रघुः । अमर्षणोऽनय-
स्थायो विशालं कायलक्षणम्” । अमर्षणः स्वयं जेतुमशक्तः
जलियोरणे भा० आ० प० । भावे ल्युट् । क्रोधे न० ।

अमर्षित लि० मृष-क्त इट् गुणश्च न० त० । क्रुद्धे “अस्त्वं
प्रादुशकारोयं नारायणममर्षितः” भा० आदिप० ।

अमर्षिन् लि० मृष-णिनि न० त० । क्रुद्धे स्त्रियां ङीप् ।

अमल न० अम+कलच् । १ सातलारुचे २ अभवे च नास्ति
मलं यस्य । ३ निर्मले, दोषरहिते लि० “रसकलामल-
पद्मवल्लीलया” माघः “संलिप्ताक्षरकोमलामलपटैर्नालित्य-
लीलावतीम्” “अमलकमलरागेस्त्व” शपद्वांशपदैः” लीला०

अमलात्मन् पु० अमलः रागादिदोषरहितत्वात् शुद्ध आत्मा-
अन्तःकरणं यस्य । निवृत्तरागादौ योगिनि । [३ निर्वाधे च

अमम पु० अम-गतिरोगादौ असच् । १ काले २ रोगे
अमलिन लि० विरोधे न० त० । १ सालिन्यभ्युत्थे २ निर्दोषे च
कुलममलिनं नत्वेवाहं न च जीवितम्” माल० ।

अममृण लि० विरोधे न० त० । चिकणभिन्ने कृते ।

अमा अव्य० न+मा का । १ सहाये, अमेवानः सुहृदाः” अ०

२, ३६, ३ । “अमा सह भा०” । अमावस्या । २ निकटे च ।

न साति परिच्छिनन्ति जयोदयविशेषम् मा-क न० त० ।

सर्वं कलाव्यापकतया स्थितायां चन्द्रस्य षोडश्यां ३ कलायाम्

स्त्री “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला संस्थिता

परमा माया देहिनां देहधारिणी अमादिपौर्णमास्यन्माया

एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव

वरानने” इति स्क० प्रभा० ख० । व्याख्यातं चैतत् काल-

साधवीये “महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी

सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी

अमानास्ती महाकलेति प्रोक्ता जयोदयरहिता नित्या

तिथिसंज्ञिकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारो

पयोगिन्यः जयोदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः

षोडशैव एवञ्चात्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यसक्तं

भवति । तत्र येयम् अमेत्युक्ता जयोदयवर्जिता भुवा

षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यम् । यास्त्वव-

शिष्टा दृष्टिजयोपेताः पञ्चदश कलास्ताभिः विशिष्ट-

कालविभागस्तथिविशेष” इति । अधिकं तिथिशब्दे वक्ष्यते

सूर्यकिरणसंपर्कादिप्रायां, ४ पञ्चदश्यां कलायाम् न
मीयते दृश्यते विधुरत्वं । ५ अमावस्यायां तिथौ च स्त्री ।
“अमार्कपाते श्रवणं यदि स्यात्” “यद्यमा रविधारेण”
इति च प्रा० त० पुरा० । “अमायां तु सदा सोम-ओषधीः
प्रतिपद्यते” इति सोमो० । न मीयतेऽसौ मा-कर्मणि
किप् । ६ आत्मनि पु० । ७ मानशून्ये लि० । ८ गृहे
अव्य० निरु० । “कामश्चरतामसा भूते” क० २, ३८, ६ ।
“अमा गृहमिति” भा० । अस्यते गम्यते चन्द्रलोकात्
अत्र अम-आधारे-घञ् वा ह्रस्वः । ९ इहल्लोके । “अमा-
तोमरुतोवि आन्तरितादमायुत” क० ५, ५०, ५८ । “अमातः
अम्राक्षोकात्” भा० । तत्र यावत्सम्यातमुपित्वा “ज्ञाये
पुण्ये मर्त्यलोके विगन्तोति” श्रुतौ चन्द्रलोकादेव इह
लोकागमनान्तरात्त्वम् । [दुर्बलः ।

अमांस लि० नास्ति मांसं यस्य । १ दुर्बले । मांसहीनो हि
अमात्य पु० अमा सह वसति त्यक् । सन्निधि । तस्य दण्ड-
नीतो राजसहचरत्वात्तथात्वम् । “पुरोहितामात्यसुखाय
योधाः” भट्टिः । “अमात्यपुत्रैः सपथोभिरन्वितः” रघुः ।
“अमात्ये दण्ड आद्यत्त” इति मनुः “अमात्यव्यञ्जना राज्ञां
दृष्ट्यास्तु शत्रुसंहिताः” माघः । अमात्यलक्षणसूक्तं
हेमा० विष्णुध० पु० । “सर्व्वे नृजगलक्ष्मण्यो मन्त्री
राज्ञस्तथा भवेत् । आत्मानो वेदतत्त्वज्ञोविनोतः प्रिय-
दर्शनः । अलक्ष्ये महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः ।
वृहस्पत्युग्नः प्रोक्ता नीतिं जानाति सर्व्वतः । राग-
द्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महीजितः । लोकाप-
वादाद्वाजार्थं भयं यस्य न विद्यते । क्लेशक्षमस्तु धर्मात्मा
विजितात्मा जितेन्द्रियः । गृहमन्त्रयाऽयदजः प्राज्ञो
भक्तजनप्रियः । इक्ष्वाकाः रतचक्षुः ऊहापोहनिगा-
रदः । शूरश्च ज्ञातविद्यश्च न मानो न च मत्सरी ।
चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्राण आत्मवान् । पाङ्कगुण्य-
विधितचक्षुः उपायकुशलस्तथा । वेसा विधाता कार्याणां
नैव कार्यातिपातनः । समयज्ञश्च कालज्ञो मृत्यानाञ्च गुण-
प्रियः । कृतानामकृतानां च कर्मणामन्ववेजिता । यथा
पुरुषमर्हणां पुरुषाणां नियोजकः । कर्ता परोक्षे कार्याणि
भांपराये भृगूत्तमः । तत्प्रातत्त्ववेदिता च कर्मणो गुरुलाघ-
वम् । शत्रुमित्रविभागज्ञो विमर्शे चैव तत्पवित् स राज्ञः
सर्व्वकार्याणि कुर्यादुष्टगुणलोदहः । विदितानि तथा कुर्याच्च
ज्ञातानि महीजिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि
भार्गवः । अचिरेणापि विद्वेषं स मन्त्री त्वधिगच्छति । कुरुते

यस्तु कार्याणि विदितानि महीपतेः भेदो न तस्य भवति
कदाचिदपि भुभुजा एवंगुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च
तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च
लक्ष्मीर्यस्य दीप्तं भुवनत्वयेऽपि” इति ।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छिन्नार्थस्य । १ इयत्ताशून्ये पर-
मात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । वृहत्परिमाणकल्पनेन परि-
च्छेदशून्ये गगनादौ च लि० । अमात्रं त्वा धिषणं तविषे
क० १, १०२, ७, “अमात्रं मात्रया इयत्तया रक्षितम्” भा० ।

अमानना स्त्री अभावे न० त० । आदराभावे न० व० । आद-
रशून्ये लि० । [मनःकष्टदायके दुःखे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न० त० ।

अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्येण माः मासी वा चन्द्रमा
यस्यां गौरा० डोप् । अमावस्यायाम् ।

अमाय लि० नास्ति माया यस्य । १ कपटशून्ये २ अविद्याशून्ये
ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३ इयत्ताशून्ये लि० ।

अमानिन् लि० न मन्यतेऽसिमन्यते मन-णिनि न० त० ।
अभिमानशून्ये “अमानित्वमदर्शित्वम्” गीता ।

अमार्जित लि० सृज-क्त विरोधे न० त० । अपरिप्लुते ।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्राकौ यस्याम् अप्
घञ् वा नि० गौरा० डोप् । अमावास्यायाम् ।

अमात्र(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्राकौ यस्याम् नि० । लक्षण-
पत्रीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अथः प्रदेशवर्त्ती
शीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्यः ।
तयोर्गतिविरोधात् यत्काले चन्द्रमण्डलमनूनमनति-
रिक्तं सत् सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति
तदा सूर्यरश्मिभिः साकलेनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमी-
पदपि न दृश्यत इति लक्षणपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटो-
पलक्षितकालः अमावस्येति निष्कर्षः । “सूर्याचन्द्रमसोः
यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी यः परः सन्निकर्षः
साऽमावस्येति” गोभि० “अमावस्या गुरुं हन्ति शिष्यं
हन्ति चतुर्दशी” मनुः । अमावास्यायां भवः वा कुन् अमा-
वास्यकः अण् आमावस्यः । तत्रभवे लि० । “य आगारे
सृगयन्ने प्रतिक्रोगेऽमावास्ये” अथ० ३६, ३ ।

अमावस्य पु० आयुपूर्वे सूर्यभेदे “अमावस्यमिति ख्यात-
मायोः पुत्रं यगस्विगम्” क० व० ।

अमित लि० न सितः । १ अपरिच्छिन्ने इयत्ताशून्ये “अमितस्य
हि दातारं भर्तारं कान पृजयेत्” ? रासा० । २ अज्ञाते च ।

अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्तयः पाद-

विचेपा असु, अमितः विक्रमः शौर्यं मस्येति वा विष्णो ।

“सुहृन्दोऽमितविक्रमः” वि० स० । बहुशौर्ये लि० ।

अमिताशन पु० अमितमन्त्राति संहारमयमे अग-ल्यु । सर्व-
भक्तके परमेश्वरे । “यस्य ब्रह्मा च कलस्य उभे भवत ओदने
वृत्त्यस्योपसंचनम्” इति श्रुतेः “अत्ता चराचरपह-
णात्” इति शा० वृत्ताच्च तस्य सर्वभक्तकत्वम् । २ विष्णौ च
“वेगवानमिताशनः” विष्णु स० ।

अमितौजस् लि० अमितमोजो यस्य । अपरिच्छिन्न सामर्थ्ये
प्रचुरबले । “कविरमितौजा अजायत” ऋ० १.११.४ ।

“म तैः पृष्टस्तथा सत्यगमितौजा महात्मभिः” मनुः ।

अमित्व अम० रोगे इत् । रिपौ । “स्याताममितौ मित्वे च
सहजप्राकृतावपि” तस्य मित्वागम्यमिवामित्वास्ते” इति च
माघः “अमित्वजिनिवजिजोससा म यदिदित” नैष०
“अमित्वादपि सहस्रममेध्यादपि काञ्चनम्” मनुः ।

अमित्वम(मा)ह लि० अमित्वं सहते बलाधिक्यात् अच् अण्
वा । रिपुजयशीले बलिनि “शासइत्या महा अस्मिन्मिव
साहः” । अथ० १.२०.४ । [तुक्ते प्रियमप्यमिथ्या] रघुः ।

अमिथ्या अव्य० विरोधे न० त० । मिथ्याभिधौ सत्ये “तामूच-
अमिन् लि० च० अम रोगे ह्रस्वः इनि । रोगिणि ।

अमिन लि० मि-क्षेपे बा० कर्मणि नङ् न० त० । अक्षेप-
णोये अहिंसे “उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः” ऋ० ६,
१६.१ । “अमिनः अहिंसनीयः” भा० ।

अमिश्र लि० न० त० । संकीर्णभिधौ पृथग्भूते । “तद्वा अमि-
श्रमेव वस्त्रानां प्रातः सवनम्” शत० ब्रा० ।

अमिश्रित लि० न० त० । मिश्रितभिधौ पृथग्भूते ।

अमिष न० अम-भोगे कर्मणि इषन् । १ लौकिकसुखे नास्ति
मिषच्छलं यत् । २ व्याजशून्ये लि० ।

अमीत लि० मी-बधे कर्मणि क्त न० त० । अहिंसिते । “अमी
तवर्णा उपसयरनि” ऋ० ४.५.१.६, “अमीतवर्णा अहिं-
सितवर्णाः” भा० ।

अमीव लि० अम-यन् नि० ईडागमः । १ रोगे “सनेम्यकाय,
यवक्षमीवाः य० ६.१६ । अमीवाः आधीन् सुपांसुः
वे० दी० । “अपासीवं बाधते वेति” ऋ० १.३५.६
“अमीवां रोगादिबाधासु” भा० “प्रजावन्तोऽनमीवा अना-
गमः” ऋ० १०.३७.७ “अनमीवा रोगरहिताः” भा० ।
“अमीवहा वास्तोष्मते” ऋ० ७.५५.१ “अमीवं रोगं
हन्ति अमीवानां रोगाणां नाशयिता” भा० । २ पापे,
३ दुःखे, च न० । उज्ज्वलदत्तस्तु मीज् हिंसायां

यन् मीवः उदरक्रमिरित्येवनिपातः न तु अमीवः इत्याह ।

अमीवचातन लि० अमीवं रोगं चातयति चत-याचने
णिच्-ल्यु । रोगहिंसके “देवममीवचातनम्” ऋ० १.१२.७
अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा चातनं चात-
कम् भा० स्त्रियां गो० ङीप् । आप इह उ भेषजीरापो
अमीवचातनीः” ऋ० १०.१३७.६ ।

अमुक् लि० अदस्+टेरकच् उत्त्वमत्वे । अदःशब्दार्थे
“अत्ताहममुक् साक्षी” “समाप्ते ऽर्थे कृष्णो नाम स्वहस्तेन
निवेशयेत् मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदलोपरि लेखितम्” च या०
अमुक्त लि० न मुक्तः विरोधे न० त० । मुक्तभिधे १ बद्धे “सदा
प्रहृष्टया भाव्यं व्यये चामुक्तहस्तया” मनुः । २ संसारबन्ध-
युक्ते च न मुच्यते सर्वदा योधैः । हातकुरी । ३ कुरिकाभेदे न०
अमुक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ सुखभावे मुक्तिर्भोचनं रज्ज्वा-
दिवन्धननिवृत्तिः संसारबन्धनिवृत्तिरूपो मोक्षश्च । न० व०
२ मुक्तिशून्ये लि० । गो० ।

अमुख्य लि० मुख्यम् विरोधे न० त० । मुख्यभिधौ प्रधानभिधौ
अमुख्य लि० न मुख्यः १ मुख्यभिधौ । मुख्यः मोहान्वितः
मनोहरश्च । २ मुख्यवस्थातीतप्रौढायां स्त्रियां स्त्री ।

अमुतम् अव्य० अमुष्मात् अदस+तमिन् उत्त्वमत्वे । १ अमुष्मा
दित्यर्थे २ परलोकादित्यर्थे च “इतयाजातोऽमुतः कुन-
सितु ऋ० १.१७६.४ ।

अमुत् अव्य० अमुष्मिन् अदस् तल् उत्त्वमत्वे । १ अमुष्मि-
न्चित्यर्थे २ परलोके इत्यर्थे च “यत्तु बाणजके दत्तं नेह
नासत् तद्भवेत्” मनुः । [“असत्तुभूयादध यद्यमस्य” श्रुतिः ।
अमुत्तुभूय न० असत्तु भवनम् भू-भावे क्यप् । परलोकभवनं
अमुत्था अव्य० अमुना प्रकारेण थान् । अमुना प्रकारेणेत्यर्थे “इत्यं
नः सदोऽमुत्थासद्योः न एतदतिक्रामादिति” शत० ब्रा० ।

अमुद्राच् लि० अमुमञ्चति अदस+अनृच् क्तिप् अद्रा
गमः उत्त्वमत्वे । १ अदःशब्दार्थे प्राप्ते २ तत्पूजके च ।
शसादौ अमुद्रोचः । पूजार्थे अमुद्राञ्चः । स्त्रियां ङीप् ।

अमुसुयच् लि० अमुमञ्चति अदस् अनृच्-क्तिप् गती न
लोपः अद्रादेशः अद्रेरपि उत्त्वमत्वे । १ अदः शब्दार्थे गते
तत्पूजके च शसादौ अमुसु ईचः अमुसुञ्चः स्त्रियां ङीप् ।
अमु(दो)वत् अव्य० अमुष्येव वति वेदे उत्त्वमत्वे । अमुष्ये-
वेत्यर्थे “मनुपुङ्गवतवदमुषदिति यजमानार्थे यान्याह”
कात्या० ३.२.७ ।

अमुष्यकुल न० इत० नि० अलुक् । प्रसिद्धकुले । मनोभा०
बुज् आमुष्यकुलकम् तद्भावे कौलीन्ये न० ।

अमृष्यपुत्र पु० ईत० नि० अलुक् । प्रख्यातवर्गे कुलीने तस्य
भावः मनोना० वृज् आसृष्यकम् । कौलीन्ये न० ।

अ० अ० मुष्यायण पु० असृष्य अपत्यम् फ (फज्) अलुक् ।
विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये असृष्यापत्ये च ।

अमृष्टत्वि० असृष्येव दर्शनमस्य अदस्+उष-कृत् आति
जत्वमत्ये । अदःशब्दार्थसदृशे । कज् । अमृष्टशः किन्
अमृष्टक् कृतम् । उक्तार्थे । कज् प्रत्यये स्त्रियां ङीप्
“अमृष्टशी तत्कविष्टन्द्वन्दिता” नै० ।

अमूर स्त्री अमूः सूक्ष्माभावः कुञ्जा० अस्त्वर्थे र ।
मूढनिक्षे मोहशून्ये “मंजानत खैदेनैरमूराः” ऋ० १
ई० ४, “यास्तस्तु मूढा वयं स्मोऽमूढस्तममि इति” मूढ-
शब्दस्य रूपमाह तत् प्र० साधुत्वम् ।

अमूर्त्ति वि० न०त० । मूर्त्तिभिन्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरि-
माणे “नितिर्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च । परापर-
त्वमूर्त्तत्वाविवेकाश्रया अमो” भाषा० । “मूर्त्तत्वमपिच्छ-
परिमाणवत्त्वमिति” सि० सुक्ता० तद्भिने गगनादौ । “हे
वाव ब्रह्मणो ह्ये मूर्त्तं ज्ञामूर्त्तमेव च” शत० ब्रा० ।

अमूर्त्तिगुण पु० ई० । वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशदेर्गुणवि-
शेषे “धर्माधर्मौ भावना च शब्दोबुद्धादयोऽपि च एते-
ऽमूर्त्तिगुणाः सर्वे” भाषा० ।

अमूर्त्ति वि० नास्ति मूर्त्तिरस्य । १ अवयवशून्ये गगनादौ
२ विष्णौ पु० “अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः” विष्णुस० “मूर्त्ति-
घनरूपं धारणमर्थं चराचरलक्षणं तच्चास्ति यस्य” भा० ।

अमूर्त्तिमत् वि० न०त० । १ मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २ विष्णौ
पु० “दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्” वि० स० ।

अमूल वि० नास्ति मूलं यस्य । १ आदिकारणशून्ये “मूलं
मूलाभावादमूलम्” सा० सू० । “तयोर्विंशतत्त्वानां मूल-
सुपादानं प्रधानं अमूलं मूलशून्यं अनवस्थापक्या तत्
मूलान्तरासम्भवात्” प्र० भ० । “इयं वा इदं जीवनं
“मूलं चैवामूलञ्च तदुभयं देवानां यन्मनुष्याः उपजीवन्ति
पशवोऽमूलाः श्लेषघयोमूलिन्यः” शत० ब्रा० । मूल
च अमूलञ्चाद्याद्यं प्रतिष्ठितम्” शत० ब्रा० । २ मूल-
वृक्षादिशिफा तच्छून्ये वि० मूलाक्षज” । पा० अजादि
टाप् । सा च ३ अग्निशिखावृक्षे । कप् । अमूलको-
ऽत्युक्तार्थे मूलयन्त्रपु-अट्टं च “एतद्वचनममूलकम्”
भूरिलोकप्रसिद्धिः ।

अमृक्त वि० ऋज-शोषालङ्कारयोः वेदे न पत्यम् न०त० ।
१ अयोधिते अर्निर्णिते “अमृक्तेन ऋशता वाससा” भ०

ऋ० ६.६६.५ लोके तु अमृटः । तत्तार्थे धातूनाम-
नेकर्षत्वात् २ अर्हिंसिते । “रथोवाजा कम्भुसणो अ-
मृक्तः” ऋ० ७.२७.१ । “अमृक्तः अर्हिंसितः” भा० ।

अमृणाल स० मादृश्ये न०त० । मृणालसदृशे वीरणमूले ।

अमृतं वि० न कृतः । १ मरणशून्ये जीविते “अमृतं जारजः
कण्डः” अमरः “अपाम सोमममृतं अभ्रम” इति श्रुतिः
मरणञ्चात्र “आभूतमंशवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति”
विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्वं, देवानामपि तथैवा-
मृतत्वम् “काव्योत्पत्त्ये तदध्यक्षेण महातः परमास्त्रायात्”
शा० सू० कार्यब्रह्मणा सह सर्वेषां लयाभिधानात् । न
मृतं मरणं यस्मात् । २ पीयूषे तत्संश्लेषे हि अमृतत्वं
भारतादौ प्रसिद्धम् । तच्च प्रथमं पृथुपदिष्टं दैवचरिन्द्रं वत्सं
कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्वा दुग्धम् पश्याच्च दुर्वाभ्यः
शापात् समुद्रमध्यं गतम् ततो देवाभिरुः समुद्रे मणिते
पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथाऽनुसन्धेया “देवाहुरैरमृत-
मस्य निधिममने” किरा० न वै देवा अमृन्ति पिबन्ति
एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति” चा० उ० । “अमृतदीधितिरेष
विदभजे । भजसि तापमनुयुक्तिमंशुभिः । यद्विभयन्ति
मृताः मयि ! चन्द्रिकाः इति” नैषधम् । ३ जले तस्य
प्राणहेतुत्वात् अमृतत्वम् । “अन्नमयं हि सौम्यं मन
आपोमयः प्राणः” इत्युपक्रम्य षोडशकलः सौम्यः
पुरुषः पञ्चदशाहानि माशोः काममपः पिबोपोमयः
प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते” छा० उ० । जलपानाभावे
प्राणविच्छेदोक्तेः तत्पाने च प्राणवृद्धेः जलस्य मरणाहेतु-
त्वम् । “अमृतं पस्तरणमसि स्वाहा” “अमृतापिधानमसि
स्वाहेति” आपोग्नमन्त्रः । ४ घृते तस्य, “आश्वै घृतं
मित्युक्ते रायुर्जनकत्वात् मरणाहेतुत्वान्मृतात्वम् । “अमृतं
नाम यत् मनोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति । शोभैव मन्दरकु-
ञ्जभितामोधिपर्षना” साघः । ५ पारदे तस्य च रमा-
यनादिना पाने “अभ्वकस्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः
अनयोर्भेलनं देवि ! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्” इत्युक्तेः बह-
कालजीवनहेतुत्वात् तथात्वम् रमेश्वरनर्शने विवरणम् ।
६ यज्ञशिष्टे द्रव्ये “यज्ञशेषोऽमृतं मृतं” मित्युक्तेस्तथात्वम् ।
७ अयाचिते वस्तुनि मृतं स्यादयाचितं भैक्ष्यममृतं स्याद-
दयाचितम्” मनुस्मृत्यस्य मरणरूपापमानहेतुयाचनशून्य-
त्वात् तथात्वम् । “कृतामृताभ्यां जीवेन” मनुः । ददुग्धे
तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतुत्वात् तथात्वम् । ८ अन्ने “अन्न-
मूलं हि जीवनं” मित्युक्तेस्तथात्वम् । न अन्वयेत जीयते । ९ स्वर्णे ।

“अमृतं सुवर्णमकीर्णमिति” या० उक्तेस्तस्य वज्रो
वज्रतापनेऽपि अकीर्णत्वात्तथात्वम् अतएव तस्य तैजसत्वं
“स्वर्णं तैजसमत्यन्तानलसन्नापेऽपि अनाश्रयत्वादित्यनुमानेन”
सि० सु० साधितम् । एतदभिप्रायेणैव “अमृतं वै हिरण्य-
मित्युक्तम्” शत० ब्रा० । ११ भक्षणीयद्रव्यमात्रे, तस्याच्चवत्तथा-
त्वम् १० स्वादुद्रव्ये अमृततुल्यत्वादवन्त्यात् । १२ तत्साधने
द्रव्येति “आदित्यो वै देवमधु” इत्यादि मधुविद्यायाम् ता एवा-
स्यामृततामधुनाहः” का० उ० पञ्चकृत्यः पाठः । १४ हृद्ये अमृत-
वदाह्लादकत्वात् तथात्वम् १५ विषे १६ वत्सनाभे विषे
तयोः वैद्यकीकृदिगण शोधने असरणहेतुत्वात्तथा । अतएव
“विषमप्यमृतं कचिद्भवेदिति” रघुः १७ मोक्षे “विद्यया-
मृतममृतं” इति श्रुतिः क्षयशून्यत्वात्तथा “अमृत-
स्यैव सैरिति” श्रुतिः “स श्रिये चामृताय च”
अमरः । १८ अमृततुल्ये आनन्दकरत्वात्तथा । “अमृतं
गलभाषितमिति” कृति० । “आप्यायितोऽसौ वच-
नामृतं न उद्धटः” । अमृतमस्त्यस्य स्वास्मत्त्वेन भक्तक-
त्वेन वा अश० अच् । १९ धन्यन्तरी महि सप्तमय-
नसमये अमृतं विभ्रदुल्लितः इति पुराणे प्रसिद्धम् ।
२० देवं तद्भक्तत्वेन तथात्वम् । देवानाञ्चामृतदर्शनेनैव तत्प्र-
त्यक्षम् “न वै देवा अश्रानि पिवन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्य-
न्तीति” का० उ० उक्तेः “रथेनामृतं मर्त्यैश्च” य० ३३, ४०
अमृतं देवादिकमिति” वे० दी० । न स्त्रियते अम कर्त्तरि क्त ।
२१ वाराहीकन्दे १ तस्य वज्रच्छेदनेऽपि पुनः प्रकटत्वास्यथा
२२ वनमुद्गे च तस्य ओषधितया फलपाकान्तत्वेऽपि क्विञ्-
प्रकटत्वात्तथात्वम् । २३ शुङ्गान् । २४ इन्द्रवारुण्यां
२५ ज्योतिष्मत्याम् २६ गोरक्षदुग्धायाम् २७ अतिविषायां
२८ रक्तविष्टति २९ दूर्वायाम् ३० आमलक्यां ३१ हरी-
तक्यां ३२ तुलस्यां ३३ पिप्पल्यां ३४ स्थूलमांस-
हरीतक्याञ्च स्त्री । एतासां यथायथं रोगनिवारकत्वेन
तथात्वम् । अमृतेन सहोत्पन्नत्वात् अमृततुल्यत्वात्स्वादव-
न्त्याच्च ३५ सुरायां स्त्री । ३६ स्तूय्यरश्मिभेदे स्त्री “तासां
शतानि चत्वारि रश्मिनां दृष्टिसर्जने । शतत्रयं
हिमोक्षगे तावद्भस्म सर्जने । आनन्दाय हि मेधाय
भूतनाः पतना इति । चतुःशतं दृष्टिवाहाः सत्त्वास्ता
अमृता स्त्रियः” ब्रह्म० यादवः । तासाञ्चामृतस्य जन्मस्य
दायित्वात्तथा । “सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिर-
मयः” रघुः । ३७ भरणशुद्धये विष्णौ पु० “अमृतः शाश्वतः
स्थायः” वि० स० । नास्ति मृतं मरणं यस्मात् ।

३८ अजरमरत्वप्रदे ति० । “इन्द्रियस्येन्द्रियमिदं पयोऽ-
मृतं मधु” यजु० १९, ७२, ७३, ७४, ७५ । “अमृतमजरा
मृत्युप्रदत्वात् आनन्दकरम् अमृततुल्यम् वे० दी० “नन्दा
भौमार्कयोर्भद्रा शुक्रेश्वोश्च जया बुधे । शुभयोगा गुरौ
रिक्ता पूर्णा मन्देऽमृताह्वया । “आदित्यभौमयोर्नन्दा
भद्रा शुक्रगणाङ्गयोः जया ज्ञे स्याद् गुरौ रिक्ता पूर्णाकै
चाह्वता शुभेति” इति ज्योतिषोक्ते ३९ तिथिवार-
योगरूपे योगभेदे “भुवगुरुकरमूला पौष्णभान्यर्कशारे
हरियुगविधियुग्मे फल्गुमीभाद्रयुग्मे । दिवसकरतरङ्गौ
शंखरोनाथवारे । गुरुयुगमनलवातोपान्यपौष्णानि कौजे ।
दहनविधिशताख्यमैत्रवं सौम्यवारे । मरुददतिभपुष्पा
मैत्रवं जीववारे । भगयुगजयुगश्वोविष्णुमैत्रे सिताह्वे ।
असनकमलयोनी सौरिवारेऽमृतानि” राज मा० उक्ते
आदित्यहस्ता गुरुपुष्यशुक्ला बुधानुराधा शनिरोहिणी च ।
सोमे च विष्णुः कुजरेवती च शुक्राश्विनी चामृतयोगवर्गाः ।
उक्ते च ४० वारनक्षत्रयोगजे योगभेदे “यदि विष्टित्यती-
पातौ दिनवाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण
तमो यथा” ज्योति० । ४१ ब्रह्मणि न० ।

अमृतगति स्त्री यदि दग्धं गुरु विहितं विशिखमिनं सुक
विहितम् । अमृतगतिः फणिकथिता दलयतिक्ता नृप !
कथिता” इत्युक्तलक्षण उन्दोभेदे ।

अमृतगम पु० अमृतं ब्रह्म गर्भेऽध्यन्तरे यस्य । १ जीवे तस्य
ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मणा चान्तर्गम्यतया तदन्तःस्थितत्वात्
तथात्वम् । “यो न जीवोऽसि न मृतो देवानाममृतगर्भोऽसि
स्वप्न” अथ० ६, ४६, १ “स्वप्नं स्वेन तदा सपन्नो
भवतीति” श्रुतेः सुषुप्त्यस्यायां सञ्चलानर्थानवभासनेन
तच्छून्यतया जीवस्य ब्रह्मरूपापत्त्या तथात्वम् अधिकं
सुषुप्तिगच्छे दृश्यम् अमृतस्य मोक्षस्य गमे आधारः । २ ब्रह्मणि
अमृतजटा स्त्री अमृतमिव स्वादुर्जटा यस्याः । जटामांस्याम्
अमृततत्त्व न० अमृतस्यामरणस्य भावः त्व । १ मोक्षे । “त्यागे
नैके अमृतत्वमानशुः” श्रुतिः “कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैकदा-
दसचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” क० उ० । “अमृतत्वममरणधर्मात्मम्
भा० “अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते” इति मनुः
“आभूतसंज्ञवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते” इति विष्णु० पु०
उक्ते २ मक्ताकल्पावस्थायित्वे च ।

अमृततरङ्गिणी स्त्री अमृतस्य सुधाया तृणारस्य तरङ्गिणी
नदीव । ज्योत्स्नायाम् राज० नि० ।

अमृततिलका स्त्री नगणपयोधररुचिरा कुसुमविराजितसु-

करा । वसुलघुदेवशुगलका भवति सखेऽमृततिलका इत्युक्ते-
लक्षणे दशाक्षरपादके वर्णश्रुतभेदे "त्वरितगतिश्च भजन-
गैरित्युक्तत्वरितगतिलक्षणाक्रान्त्यात् तस्या एव नामान्तरम् ।

अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाप्यायिका दीधितिरस्य । चन्द्रे
"अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापससुख्य" नै० ।

अमृतद्युति पु० अमृतमिवाप्यायिका द्युतिरस्य । चन्द्रे ।

अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ति । अमृतसन्तौ ।

"दरमचरणलयमवसिति रयुग्मम् । अखिलमपरमुपरि-
गतमिति ललितपदयुक्ता तदयममृतधारा" इ० २० उक्ते-
पदचतुष्टयपदके २ छन्दोभेदे । उपरिगतम् "मुखपादोऽष्ट-
भिर्वर्णैः परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्वृद्धा" इत्याहुः कललक्षणम्
इत० । २ सुधासन्तौ च । [उपनिषच्छब्दे विवरणम् ।

अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च कण्ठयजुर्वेदान्तर्गता

अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य स्वादुरसस्य नाखीव । कर्पूर-
नालिकाभेदे पञ्चाक्षभेदे शब्द० २० ।

अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति अमृतेभ्यः पा-रक्षणे क ।

१ विष्णौ सहि अमृतमन्यनसमये अमृतरैर्हियमाणममृतं
मोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चयित्वा देवेभ्योदानात् तत्
पालकः इति भागवती कथा । "सोमपोऽमृतपः सोम" इति
वि० स० । अमृतं पिबति पा पाने क । २ देवे तद्दर्शनेन
तप्तत्वात्तत्पायित्वम् अमृतशब्दे दृश्यम् । ३ अमृततुल्य-
मध्वादिपातरि वि० । "ध्रुवममृतपनामवाञ्छयासावधरमसु-
मधुपस्तथाजिहीते" भावः ।

अमृतपत्र पु० अमृतस्य हिरण्यस्य पत्रः जयाकारित्वात् ।

१ वज्रौ "अग्नौ सुवर्गमचीणम्" या० उक्तेः सर्वदाहक-
स्यापि वज्रे न सुवर्णनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वर्गपत्रत्वम् ।
"तस्येतावमृतपत्रो यावेतावभितोऽग्नी" इति शत० ब्रा०
अमृतं स्वर्गमिव पीतौ पत्रावस्य । १ स्वर्गवर्षपत्रे श्येनभेदे
"हिरण्यपत्रः शकुनोभुरण्यममृतं वै हिरण्यमृतपत्रः
शकुनः" शत० ब्रा० ।

अमृतफल न० अमृतमिव स्वादु फलम् । (नासपातीति)

१ यवनप्रसिद्धे रुचिफले "अमृतफलं लघु दृढं सुस्वादु ती-
नृहरेदोषान् । देशेषु सुहृत्तानां बहुलं तल्लभ्यते लैकैः
भा० प्र० । ६० ब० । २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाञ्च स्त्री
४ पटोले ५ पारावतवृक्षे च पु० ।

अमृतवन्धु पु० अमृतस्य बन्धुः एकस्थानोत्पत्तिकत्वात् सहो-
दरः । १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्यनसमये सञ्ज्ञात् उत्पन्नत्वात्
तथात्वम् । "ततः गतसहस्रांशुसंस्थमानात् सागरात्

अमृतात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुकृष्णः" इति भा० आ०
प० । अमृतस्य बन्धुरिव ग्राहकत्वात् । २ देवमात्रे "तं देवा
अन्वजानन् भद्रा अमृतबन्धवः" ऋ० १०.७२.५ ।

अमृतभस्मातकी स्त्री 'सुपक्वभस्मातफलानि सम्यक् द्विधा विदा-
र्यादिकसंस्मृतानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थगोधेय-
पर्णाय तेन ॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन एतांशुयुक्तेन घनं
यथा स्यात् । सितोपलाः षोडशभिः पलैस्तु शिमश्रा सं-
स्थाय दिनानि सप्त ॥ ततः प्रयोज्याग्निवलेन मात्रां ज-
येद् गुदोत्थानांभिलान् विकारान् । कचान् कुनीलान् घन-
कृञ्चिताग्रान् सुवर्गदण्डिं सुवसारताञ्च ॥ जवं हयाग्राञ्च
मत्तद्वज्रं वनं, खरं मयूरस्य कुताशदीप्तिम् । स्तीवृक्षमत्य-
लभते प्रजाञ्च नीरोगमब्धद्विगतानि चायुः ॥ न चाक्षपाने
परिहार्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मथुने च । प्रयोगकाले
सकलाभयानां राजा हयं सर्वरसायनानाम् ॥ भस्मातकी
शुद्धिरिह प्राणिषा चूर्णमुगुण्डनात् । एताञ्चतुर्गुणं क्षीरं
एतस्य प्रस्य इष्यते" चक्रदत्तोक्ते एतभेदे ।

अमृतभुज पु० अमृतं भुङ्क्ते दृष्ट्वा भोगतुल्यं तृप्तिमश्नुते भुज-
किप् इत० । देवं "न वै देवा अन्नं पिबन्ति एतदेवमृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्तीति" आ० उ० उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनतृप्ति-
मत्त्वात्तथात्वम् । अमृतम् अयाचितं यज्ञशिष्टाद्यं वा भुङ्क्ते ।
२ यज्ञशिष्टाद्यभोक्तारि २ अयाचिताद्यभोक्तारि च वि० ।

अमृतयोग पु० अमृताख्ययोगः । अमृतियोगे । तिथि-
वारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः ।

अमृतरस पु० अमृतं रस इव आस्वादम् । १ अमृतरूपे
आस्वाद्ये "विस्तानोम विमर्द्दनेऽमृतरसप्रसन्दमाध्वीकभूः"
कुमा० । अमृतस्य रसः सारः । २ सुधारसे "सिक्ता इवामृ-
तरसेन सुहृत्जनानाम्" भावः । अमृतं मोक्षः रस इव यस्य ।
३ परमात्मनि "स एष सैव्यधनोऽमृतरस इति" श्रुतिः
अमृतस्यैव रस आस्वादोऽस्याः । ४ कपिलाद्राजायां
(अन्दरमाः प्रसिद्धे ५ पञ्चाक्षभेदे च स्त्री । सा च
"तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं पविषिष्येकम् । शुभ्रभीषद्वि-
युतं मह्येहृदपाणिना । एवं ससृष्टिं कृत्वा स्यापथङ्ग-
जनीमितम् । ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चित्तिनं निस्सर्वैर्निर्लक्षः
विधाय यूपकं तेन तत्सिकायां एतं पचेत् । ततोऽमृतरसा
जाता वातसुहृत्त्ववर्द्धिनी" इति भा० प्र० उक्ता ।

अमृतलता स्त्री अमृतालता । १ गुडूच्यान् (अमरलता)
इति २ श्यातायां लतायाञ्च ।

अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायितं वपुस्य । १ चन्द्रे स हि कण-

पञ्च वज्रादिभिः कलानामेकैकगः भक्त्येऽपि पुनः यज्ञशि-
ष्टरूपामृतेनाप्यायते । यथोक्तं कालमाधर्षीये सोमोत्पत्ति-
वाक्येन “प्रथमां पिबते वज्रिह्वितोयां पिबते रविः । विश्वे
देवास्ततोऽयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमां तु वषट्कारः
पठतीं पिबति वासवः । सप्तमीं च यथोदित्या अष्टमीमजएक-
पात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राञ्जाति वै कलाम् । दशमीं
पिबते वायुः पिबत्येकादशीसुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे
समं प्राञ्जन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः
पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ।
निष्पीतश्च कलाशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका-
या तु सा त्वपो विशते तदा । अमायां तु सदा सोम
ओषधीः पतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्य भुगतश्च
यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातिभिः । ऊत-
मग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते यथी । दिने दिने कलाष्टद्विः
पौर्णमास्यां तु पूर्णता” इति । यद्यपि ज्योतिषे कृष्णपक्षे
सूर्यमण्डले प्रवेश एव उक्तस्तथापि तत्तद्विषये चन्द्रकला-
भक्षणवत् वज्रादीनां तद्विपरित्यक्तत्वं सोमोत्पत्तिवाक्यस्य
देवानाम् अस्मदादीनामिव भोजनस्यासिद्धेः तद्विपरित्यागधायक-
त्वेन तद्भोग्यत्वम् “न वै देवा अनन्ति पिबन्ति एतर्द्वामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति” का० उ० उक्तं तथावगम्यते इत्यविरोधः ।
अनश्चरस्वरूपे विष्णोः “अमृताशोऽमृतपुः” विष्णुसं० ।

अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । गुडूच्याम् (गुलुञ्च) ।

अमृतवाक स्त्री अमृतमिव वाक्को वचनं यस्य । १ अमृततुल्य
वचने “अमृतवाका वयसां सा क्षिप्रस्येन जनयति” यन० ब्रा०

अमृतसंभवा स्त्री अमृतैव सम्भवति सम् भू-अच् ।
गुडूच्याम् (गुलुञ्च) ।

अमृतसंशय न० अमृतमिव स्वादु संशयम् । पक्वचभेदे ।
“पक्वे हतोत्तमे तप्ते न्यसेत् पक्वं नवे घटे । ततो मरि-
चचूर्णेन खण्डचूर्णावचूर्णितम् । कुर्यात् कर्पूरसंयुक्तं संशय
ममृतोपमम् । संशयममृतस्वादु पित्तघ्नं मधुरं क्षतमिति
भा० प्र० ।

अमृतसार पु० अमृतस्य दुग्धस्य सारः । एते । चक्रदत्तोक्ते
अथःपाकभेदे यथा “लोहस्य पाकमधुना नागाज्जुर्माश्ट-
मधिदत्तः ॥ लोहार्कूटताम्रजकटाहे हृदमृण्मये प्रणम्य
शिवम् । तदयः पचेदचपलः काष्ठेभ्यः नैव वज्रिना मृदुना ॥
निक्षिप्य त्रिफलाजलक्षुद्रितं यत्तत् घृतञ्च दुग्धञ्च । संचात्य
लोहमथ्या दद्यात् लग्नं समुत्पाद्य ॥ मृदुमध्यस्वरभावेः पाक-
स्त्रिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंशाम् । पित्तसमीरणक्षेपप्रकटीनां

मध्यमस्य समः ॥ अभ्यक्तदर्विलोहं सुखदुःखस्खलनयोगि
मृदु मध्यम् । उज्ज्वलतदर्विस्वरं परिभाषन्ते केचिदा-
चार्याः ॥ अन्ये विहीनदर्वीप्रलेपमास्तुकराज्जितं ब्रुवते ।
मृदुमध्यमर्जचूर्णं सिकतापुञ्जोपमन्तु स्वरम् ॥ त्रिविधोऽपि
पाक ईदृक् सर्वेषां गुणक्षदेव न तु विफलः । प्रकृतिविशेषे
सूक्ष्मो गुणदोषौ जनयतीत्यत्यम् ॥ विज्ञाय पाकमेवं
द्रागवतार्थं क्षितौ क्षणान् कियतः । विश्राम्य तत्र लोहे
त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो
विगलिते यदुपेत्ये । चूर्णीकृतमनुरूपं क्षिपेच्च वा न यदि
तत्क्षामः ॥ पक्वं तदग्रसारं सुचिरघृतस्त्रिभाविस्तुल्ये ।
गोदोहनादिभाण्डे लौहभाण्डाभावे सति स्थाप्यम् ।
यदि तु परित्युतिहेतोर्घृतमौक्षेताधिकं ततोऽन्यस्मिन् ।
भाण्डे निधाय रक्षेद्वायुपयोगो ह्यनेन सहान् ॥ अयसि
विरुद्धो भूते स्नेहस्तिलघटेन सम्पाद्यः । एतत्ततो गुणो-
त्तरमित्यमुना स्नेहनीयं तत् ॥ अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्षणमय-
सोऽसुनैव शंसन्ति । केवलमपीदमशितं जनयत्यवसो गुणान्
कियतः ॥ अमृतसारः” चक्र० द० ।

अमृतसारज पु० अमृतादिव स्वादोः सारात् जायते
जन-ड ५ त० । १ गुडै रा० नि० ।

अमृतसू अमृतं दीधितिरूपमाययनं कृते सू-क्षिप् । चन्द्रे ।
अमृतान् देवान् सूते । देवमातरि स्त्री ।

अमृतसोदर अमृतस्य सोदर एकत उत्पन्नत्वात् । उर्जैः श्रवसि
अश्व । तस्यामृतमथने समुद्रादुत्पन्नत्वात् तथात्वम् । सुरा
देवो समुत्पन्ना हरगः पाण्डुरस्तथा” भा० आ० प० ।
तज्जातीयत्वात् घोटकमात्रे राजनि० ।

अमृतस्रवा स्त्री० अमृतमिव स्रवति सु-पचाद्यच् । १ रुद-
नीलतायाम् । भावे अप् ईत० । २ अमृतनिष्यन्दे पु० ।

अमृतांशु पु० अमृतमिवाधायकः अशुरस्य । चन्द्रे ।

अमृतांशुद्वय पु० अमृतांशोश्चन्द्रस्योद्वयो यस्मात् । विष्णौ
“अमृतांशुद्वयो भातुः” वि० सं० । ५ त० चन्द्रोद्वये त्रि० ।

अमृतान्धस् पु० अमृतमन्त्रोऽन्धमिव दर्शनात् तद्विपरिकरमस्य ।
अमृतायने देवे तेषाममृताशनञ्च दर्शनमात्रेण “न वै देवा
अन्नान्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति” श्रुतेः । तेषां
तत्पानकथा “तत्तत्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जह्वार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । ततो देवगणाः
सर्वे पशुस्तदमृतं समम्” भा० आ० प० ।

अमृताफल न० अमृतायाः फलम् । पटोले द्रव्याभि० ।

अमृतायमान त्रि० अमृतमिवाचरति अमृत+क्यङ् शानच् ।

अमृततदर्थे "उत्तिष्ठ पक्षेण मृततावसानम् वचोनिबध्नेति" रघुः ।
 अमृताग्रं पु० अमृतमनरुचं वयाभावनक्षते अय-आमौ अण् ।
 विष्णौ "अमृताग्रोऽमृतवधुः" विष्णु-स० अमृतं सुधा-
 मन्नाति अय-भोजने अण् । २३३ । [अ० अमृते विवरणम् ।
 अमृताग्रं पु० अमृतमन्नाति अय-भोजने अण् । २३३ । अमृता-
 अमृताग्रं लि० न चिन्तते मृ-तम् न० त० जौत नित्यः कर्म०
 टच् वना० । प्रसरभेदे जीविप्रसारणभेदे ।
 अमृताग्रं पु० अमृताग्रमृतीनामटकं यत् । नृक्षीन्द्रवशारि-
 टपटोसं कटुका तथा नागरं चन्दनं कृत्वा पिप्पलीचूर्णसंयुतम्
 "अमृताग्रं इत्येष पित्तक्षेपणकारकः" अक्रुदत्तोक्तं
 वयावभेदे ।
 अमृतास्रं न० अमृतस्य विषयेवास्रं यत् । नीलवर्णं तृत्य-
 भेदे हेम० तस्य विषदृश्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम् ।
 अमृतासु लि० अमृता अनन्तरा असौ वत् । अनन्तरप्राये
 वडकाजजीविनि । "आवभृतामृतासुर्वर्धमानः सुजम्बा"
 "उत्तमतासुर्व्रत एभि" इति च अय० ५, १, १, ७ ।
 अमृताहरणं पु० अमृतमाहरति मातृदास्यनिवारणार्थं
 स्वर्गात् भूखोर्षं नयति आ+हृ-ण्ट् । गरुडे तत्-
 कथा भा० आदि प० २२ अ० । "तान् कृत्वा
 पतगन्धैः सर्वास्तुक्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽ-
 मृतस्याग्रे सर्वतोऽग्निरपश्यत ॥ आटस्थानं महाज्वाल-
 मर्चिभिः सर्वतोऽग्नये । दहन्मिव तोष्णांशुं चण्डवायुस-
 भीरितम् ॥ ततो नवत्वा नवतीक्ष्णानां कृत्वा महात्मा
 गरुडसरसी । नदीः समापीय सर्वस्यतस्तैः सुशीममागम्य
 पुनर्जनेन ॥ ज्वलन्मग्निं तमनिलतापनः समासारत् पल-
 रघो नदीभिः । ततः प्रपञ्चे वपुरग्नदस्यं प्रवेदुकासोऽग्नि-
 मभिप्रयास्य ॥ जाल्मदम्बो भूत्वा मदीचिनिकरोज्ज्वलः ।
 प्रियवेश वक्रात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्य-
 न्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्मग्निं तोष्णाधारमय-
 कम् । ज्वलनार्कप्रभं चोरं जेदं सोमहारिणाम् । चोर-
 कृषं तनयार्थं वनं देवैः सुनिर्मितम् ॥ तस्मान्तरं व द्रव्ये
 सर्ववर्धनं जेहरः । आराजरेणायपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षयेन
 च ॥ अयममृतं चैवात् दीप्तानकवमद्युतो । विद्युज्जिह्वो
 महावीर्यो दीप्ताक्षो दीप्तबोचनो । चक्षुर्विभो महावीरो
 नित्यं कुक्षी तरङ्गिनो । रणार्थमेवाकृतस्य ददर्श भुजगो-
 तनो । वदा वरुणवदनी वदा चानिनिवेशिनी । तवीरे-
 कोऽपि वं पश्येत् व तर्ह्यं महाबाहूनेत् ॥ तवीर्यं वि रजसा
 कृष्यः वक्राऽऽसीत् । ताभ्यामवदह्योऽसौ सर्वतः

वमताडयत् । तवीरके वनामन्य वैनतेयोऽनरोक्षगः ।
 अस्मिन्तरसा मध्ये सोममभ्यव्रजतः ॥ वक्रतुपाश्चाकृतं
 तत् वैनतेयस्ततो ववी । उत्पपात जवेनैव वनसुगन्ध-
 योर्ध्वान् ॥ अपीत्येवाकृतं पक्षी परिरुद्राग्रे निःकृतः ।
 अगच्छदपरिभ्रान् आवाक्यार्कप्रभां ततः" । तच् । अमृता-
 कृतां तत्त्वैव । "काश्यपेवोऽमृताकृतां" ध्वजपूजामन्त्रः ।
 अमृताग्रं न० अमृतमाग्रयते अर्हते तस्य सादकत्वेन आ-
 ह्वे-क (आराकानदेश) जाते क्षुद्रविस्फासतो (नाशपाति)
 नामके वनिकले-इत्ये । अमृतफलयन्ते विवरणम् ।
 अमृतेग्र्यं पु० अमृते जले येते श्री-अण् अणुक् स० ।
 विष्णौ तस्य प्रसवे जलशयित्वात् तथात्वम् ।
 अमृतोत्पन्नं न० अमृतं विभविष उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात् ।
 सर्परोदृत्ये राजनि० । [५त० । मलिकाशां राजनि० ।
 अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव खाडु मधु उत्पन्नं यस्याः
 अमृतोद्भव न० अमृतं विभविष नीलवर्णतया उद्भवति उद्भू-
 भू-अण् । सर्परोदृत्ये (तते) तृत्यभेदे । अमृतं जलस्यं
 शिवसुद्भवते प्राप्नोति स्वाध्यायार्चनावत्त्वात् । विस्वदृष्टे ।
 "अमृतोद्भवः श्रीरक्षः यद्वरस्य वदा प्रियः" तद्गानमन्त्रः ।
 अमृत्यु पु० अभावे न० । १. जलविगमे । नास्ति जलस्यत्वात् ।
 २. जलहेतुभिरे लि० । "स्वभावाने त्रयोऽस्त्युधुक्त" अ० ई,
 ४८, १२ "अमृत्यु अमरणहेतुं त्रयोऽस्त्यु" भा० । जलवि-
 नाशो नास्त्यस्य । २. विनाशमूल्ये विष्णौ "अमृत्युः सर्व-
 टक् चिह्नः" विष्णुसङ्ख्यानम् ।
 अमृधं लि० अमृ उन्धने वा० रक् न० त० । जेनामर्हिंसे । "पृथुं
 मिहोणपातममृधम्" अ० १, २७, ११, अमृधं जेना-
 हिंसेम् भा० । [स्वतिस्यैव पुरवोऽमृदा" यत० भा० ।
 अमृषा अय० न० त० । मिथ्याभिज्ञे सत्ये । "वचा दृष्टो वन-
 अमेधसु लि० नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य अविष्य समा०
 अवसनात्तेषां विचारिणि धारणाभ्युद्युद्भिमतं सूक्ष्मं ।
 अमेधं लि० न मेध्यम् यत्नितम् विरोधे न० त० । अपवित्ते ।
 "अमेध्यादपि काङ्क्षनम्" "नामेध्यं प्रक्षिपेदम्यौ" इति
 अमेधप्रभवानि च" इति च मनुः । २. पुरीषे न० ।
 अमेनि लि० नि-नि-न० त० । परिच्छेदाभावे । "मेन्या मेनि-
 रस्यमेनवसे वनु मेऽनानभ्यधारयन्ति" अय० ५, ६, ८ ।
 अमेधं लि० न मेयः । १. परिच्छेदमयक्ये २. स्थातृमयक्ये च
 "अमेधो मितयोक्तस्त्वमर्थः प्रार्थनावहः" रघुः २ "दवाक-
 पिरमेयात्मा" विष्णु-स० ।
 अमोघं लि० मोघो निष्फलः न० त० । १. वक्रके, २. अयर्थे च ।

“अमोघाश्च पतन्तोषु धर्मपोतेन सन्तर” भा० शा० प० ।
 “यदमोघमपामन्तरं वीजमजः त्वया” कुमा० “धनुष्यमोघं
 मसधत्त सायकम्” “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्षानु-
 पदमाशिशम्” इति व रघुः । २ नदभेदे पु० । ४ पटौलक-
 तायां, हरितक्यां ५ विडङ्गे च स्त्री । ६ विष्णो पु० “अमोघः
 पुण्डरीकाक्षः” विष्णु० स० “सत्यकामः सत्यसङ्कल्प” इति
 श्रुतेः अविनयसङ्कल्पत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अमोत न० अमा सह जतम् व्ये-त । अक्लिष्टदशवस्त्रयुक्ते
 “अमोतं वासो दद्याद्भिरग्नयमपि दक्षिणाम्” अथ० ६, ५, १४
 अम्ब गतौ भ्यादि० पर० सक० सेट् । अम्बति आम्बीत्
 आनम्ब अम्बा अम्बालिका अम्बिका अयमिदित् गच्छे इत्येके ।
 अम्बक न० अम्बति ग्रीष्मं नक्षत्रस्थानपर्यन्तं गच्छति
 अम्ब-एबुल् । १ नेत्रे । अम्ब्रते क्लेशेनोपशब्दते घञ्
 स्वार्थे क । २ पितरि ।

अम्बर न० अत्रि-यन्त्रे घञ् अम्बः शब्दस्तं राति धत्ते रा-क
 ईत० । १ शब्दायये आकाशे २ मर्मरशब्दयुक्ते वस्त्रे, खनाम-
 ख्याते ३ गन्धद्रव्ये ४ अभ्रकधातो च । “अङ्गुशाकारयाङ्गुल्या
 तावतर्जयताम्बरे” इति रघुः । “धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बर
 इति काद० “आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि” माघः “संवि-
 व्युरम्बरविकाशि वसुसमुद्यम्” माघः । २ अन्तिके निरु० ।

अम्ब(रि)रीप पुंन० अम्ब्रते पच्यतेऽत अम्ब-अरिष नि०
 वा दीर्घः । (भाजनाखोला) इति ख्याते भर्जनपात्रे ।
 अम्बरीषमपि । “वैश्यकुलाम्बरीषमहानसाहा” कात्या०
 ४, ७, १६ । “अग्निमाहृत्य गार्हपत्यागारे निमेष्यभ्या-
 दधीतेति शेषः वैश्यकुलाञ्च लौकिकोऽग्निर्हुतोच्छिद्यो वा
 याङ्गः न तु परिगृहीत आवस्य्यादिः । अथवा अम्ब-
 रीषात् आद्रात् कन्दुकटहात् महानसाहेति कर्क० ।
 दीर्घयुक्तस्तु २ विष्णो, ३ शिवे, ४ भास्करे, ५ बालके,
 ६ आम्बातकटहृत्, ७ नरकभेदे, ८ अनुतापे । ९ सूर्य-
 वंशवृषभेदे पु० स च । “भर्गारथसुतो राजा श्रुत
 इत्यभिविश्रुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परम-
 धार्मिकः । अम्बरीषस्तु नाभागः सिन्धुद्वीपपिताऽ-
 भवत्” इति हरिवंशोक्तः सूर्यवंशभर्गोरथपौत्रः
 “अम्बरीषः शुक्रप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु । परा०
 ७ । “भगवान् अम्बरीषश्च ब्राह्मणानमितौजसे
 भा० आनु० प० । “पुण्ड्रलोकोऽम्बरीषश्च पुण्ड्रलोको
 शुचिधरः” इति प्रातः करणीयेषु पुरा० ।

अम्बरौकस् पु० अम्बरमौको यस्य । देवेषु तेषां मेरुस्थितत्वेऽपि

मेरोः सर्वतः उद्धृत्वा दद्यादपेक्षयाम्बरवासित्वम् । तेन
 आकाशस्य धारणाक्षमत्वेऽपि न क्षतिः । “विलिख्यते
 मौलिभिरम्बरौकसाम्” कुमा० ।

अम्बर आभरणे कण्ठा० । अम्बर्यति ।

अम्बष्ठ पु० अम्बाय चिकित्सकवद्वाय तत्प्रस्थापनार्थं तिष्ठते-
 ऽभिप्रैति स्था-क पत्वम् । चिकित्सके “त्रिप्रात् वैश्य-
 कन्यायां जाते १ सङ्कीर्णवर्णे, “ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्ब-
 षोनाम जायते” मनुः “सजातिजानन्तरजाः षट्सुता
 द्विजधर्मिण” इति मनूक्तेः “द्विजातीनां समानजाती-
 यासु जाताः तथानुलोप्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रि-
 यावैश्ययोः, क्षत्रियेण वैश्यायामेव षट् पुत्रा द्विज-
 धर्मिणः उपनेयाः तामनन्तरजानाम् इति यदुक्तं तत्
 तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिदुभयः स्यात्
 अत एषां द्विजातिसंस्कारार्थवचनमिति” कुल्लू० उक्तेः
 अम्बठादीनामुपनयनसंस्कारसत्त्वेऽपि इदानीन्तनानां
 संस्कारलोपेन श्रद्धात्वम् अतएव इदानीं क्षत्रियादीनां
 श्रद्धात्वमेवमम्बठादीनामपि” इति रघुः । ये तु ब्राह्म-
 दोषप्रायश्चित्तमाचरन्ति तेषामुपनयनयोम्यता भवत्येव
 “येषां पित्रादयोप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम्” यस्य पिता
 पितामहावनुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्वैविद्य-
 कम्पूज्यार्थं यस्य प्रपितामहादीनां नानुसृत्यते उप-
 नयनान्तस्य द्वादशवार्षिकं त्वैविद्यकम्पूज्यार्थमिति” मित०
 उक्तेः । “सूतानामश्वसारथ्यमम्बठानां चिकित्सितम्”
 मनूक्ता तेषां वृत्तिः । २ देयभेदे, ३ हस्तिपके च । ४ यूथि-
 कायां स्त्री । स्वार्थे कनि ह्रस्वे अत इत्थे । अम्बठिका-
 यत्नैव (वामनहाटीति) प्रसिद्धायां ५ ब्राह्मीलतायाञ्च ।

अम्बठकी स्त्री अम्बठं कायति आदानार्थमाह्वयति कै-क
 गौरा० ङीष् । १ (पटाण्डु) इति स्थातायां १ लतायां
 पाठायाम् ।

अम्बठ्ठा स्त्री अम्ब्रते शब्दते अम्बा आह्वयी सती तिष्ठति स्था-
 क अम्बा० पत्वम् । (अम्बाङ्गा) इति स्थातायाम् शठा-
 म्बायाम् (पटाण्डु) इति हिमगिरिप्रसिद्धायां १ पाठायाम् ।
 २ बाङ्ग्याम् । ३ यूथिकायाञ्च । संज्ञायां कन् अत इत्थे ।
 अम्बठिका । (वामनहाटी) ४ ब्राह्मीलतायाम्

अम्बा स्त्री अम्ब्रते क्लेशेनोपगम्यते अम्ब-कर्मणि घञ् ।
 १ मातरि, लोके सम्बोधने तदर्थे ह्रस्वः । “कताञ्जलिस्तत्
 यदम्बः सत्यात्” रघुः । वेदे तु “अम्बेऽम्बाकेऽम्बिके
 पूर्वोति” पा० निर्देशात् न ह्रस्वः । “अम्बे ! अम्बिके !

अम्बालिके ! न भानयति कश्चन य० २३, १८ । नाद्योक्ता-
वपि तत्रैव, २५ अम्बुशब्दायां, ३ काशीराजकन्यायाञ्च ।
“अथाश्रीं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवराः ।
रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बां
चैराश्विकां चैव तथैवाम्बालिकामिति । राजानश्च
समाहृताः पृथिव्यां भरतवर्भ ! । “अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासा-
मश्विका त्वय मध्यमा । अम्बालिका च राजेन्द्र !
राजकन्या कनीयसी” इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपा-
ख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ० प० अम्बोख्याने ।
“मया सौभगतिः पूर्वं मनसा हि कृतः पतिः इत्यश्वि-
कयोक्ते “अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम् ।
अश्विकाश्वालिके भार्ये प्रादात् प्रीत्या यवीयसे । भीष्मो
विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” भा० आ० प० ।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दं लाति धत्ते ला-क । मातरि ।
अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के लुक् अत इत्थम् ।
मातरि, १ पाण्डु राजमातरि काशीराजकन्यायां
विचित्रवीर्यस्य भार्यायाम् ।

अश्विका स्त्री अम्बैव कन् । १ मातरि २ दुर्गायाम् “आशी-
भिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरश्विकाम्” कुमा० । काशी-
राजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्यस्य भार्यायां धृत-
राष्ट्रस्य २ मातरि ।

अश्विकापति पु० ईत० । शिवे । [१ गणेशे २ धृतराष्ट्रे च ।

अ(श्व)श्विकेय पु० अश्विकाया अपत्यम् ठ (ठक्) वा ।

अम्बु न० अवि शब्दे-उण् । १ लम्बावधिके चतुर्थस्थाने २ (बाला)
इति ख्यातायामोपधौ ३ जले “गाङ्गमम्बु सितमम्बु
यासुनं कञ्जलाभसुभयल मज्जतः” का० प्र० । “कान्तिराम्बु-
च्छटा” का० प्र० । “विश्वासाय विहङ्गानामालबालाम्बु-
पायिनाम्” “तौ सरांसि रसः द्विरम्बुभिः” इति च रघुः ।
“फलं कतकहृत्सु यद्यम्बु प्रसादनम्” मनुः । तच्च जलम्
रसतस्मात्पादुतपद्मो भूतविशेष इति सांख्याः पञ्चीकृतेभ्य
एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः
जलभूतांशवाङ्मत्वात् जलत्वव्यवहारः “विशेष्यात्तद्वादः”
शा० सूत्रात् । तस्य च रूपरसस्पर्शगन्ध विषेयगुणाः
“वीर्योद्यावतियचैषां च स तावद्गुणाः स्मृत” इति मनुना
भूतमध्ये चतुर्थेऽथ जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् “शब्दस्पर्शौ
रूपरसौ सलिलस्य गुणा अमी” भा० शा० प० उक्ते च
“जले तुलचूलध्वनिः । शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्य-
मीरितम्” पञ्चद० । “अम्बोराप” इति श्वेतसंज्ञाग्निप्रभव-

त्वम् यथोक्तं “तत्तेज ऐशत बद्धं स्यां प्रजायेयेति
तदपोऽसृजत तस्यादात्तं क च शोचति खेदते पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते” छा० उ० । “तेज इति प्रसिद्धं
लोके दग्धपद्मप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐशत ।
तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैक्यतेत्यर्थः । बद्धं स्यां प्रजायेयेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो ब्रवाः क्षिप्रवाः सन्दिन्यः
शुक्लाचेति प्रसिद्धं लोके ॥ यस्मात्तेजसः कार्यभृता व्याप-
स्तस्मादात्तं क च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते खेदते
प्रसिद्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदपोऽधिजायन्ते । ता
व्याप ऐशन्तेति पूर्ववदेव आकारसंस्थितं सदैक्यतेत्यर्थः
भा० । “तासां त्विष्टं त्विष्टतमेकैकां करवाणीति “सैयं
देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत्” छा० उ० ॥ “सैयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य
स्वात्मावस्थे वीजभूते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति
तासाञ्च तिसृणां देवतानामामेकैकां त्विष्टं करवाणि एकै-
कस्याः त्विष्टकरणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्योग्यभा-
वोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्विष्टकरणं स्यात् न
तु तिसृणां पृथक् त्विष्टकरणमिति । एवं हि तेजोऽवज्ञानां
पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्” इमा आपः, अस्मि-
दमिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य
प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सैयं देवतेमा-
स्तिस्त्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्यविविधवदन्तः
प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनु-
प्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदं
रूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्विष्टं त्विष्ट-
तमेकैकामकरोत्कृतवती देवता” भा० । “अद्भिः सोम्य ! शुक्लेन
तेजो मूलमन्विच्छ” छा० उ० । “अद्भिः शुक्लेन तेजोमूलं
कार्येण कारणम् अन्विच्छ” “तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एत-
द्वायुसुपमं ह्येकात्ममभितपति तदाङ्गनिशोचति नितपति
वर्धयति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः
सृजते तदेतद्दृष्ट्वाभिश्च तिरस्वीभिश्च विद्युद्भिश्च ह्यह्नादाद्य-
रन्ति तस्मादाङ्गविद्योतते स्रजयति वर्धयति वा इति
तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्तेति”
छा० उ० ॥ “तेजो वाऽद्भ्यो भूयः, तेजसोऽङ्कारव्य-
त्वात् । कथमपकारणत्वमित्याह । यस्मादव्योनिस्तेजस्तस्मा-
त्तद्वा एतस्तेजोवायुमाग्रेऽप्यवस्थे स्मात्माना निश्चकीकृत्य
वायुमाकाशमभिव्याप्नुवन्तपति यदा, तदाङ्गलौकिकाः अभि-
शोचति सन्तपति शामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्ध-

अति नै रति । प्रविष्टं हि लोके कारयन्मभ्युद्यतं इवतः
काव्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेन यत्र तत्पूर्वमाकाङ्क्ष-
सङ्गतं दर्शयित्वाऽद्यानन्तरमपः सङ्गतेऽतोऽप्युक्तत्वाद्भूयो-
ऽङ्गत्वेनः । किञ्चाङ्गत्वेनैतत्तेन एव अनवित्युक्तयेष
वर्णयेत्तुमर्हति । कथं अङ्गाभिर्लोकैर्नाभिर्विद्युद्भिस्तारसोभिश्च
तिर्जन्मताभिश्च महाकादाः सनवनयन्दाचरन्ति । तस्मा-
त्तद्दर्शनादाङ्गसौमिका विद्योतते सनवति वर्धयति वा
इत्याद्युक्ताद्यन्तर्लोक उपपत्तेति भा० ।

नैवादिवादस्तु परमाशुविशेषेभ्य एव तस्योत्पत्तिः ।
तत्र द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्यं परमाशु रूपमनित्यं द्रव्य-
कादि । प्रसारान्तरेण अनित्यमपि त्रिविधं देहेन्द्रिय-
विषयभेदात् । देहः अयोनिजः वक्ष्यचन्द्रकोकयोः
सृष्ट्यादिप्रसिद्धः इन्द्रियं रसनं घन्दादिषु मध्ये रसनात्-
व्यञ्जकत्वात् तस्य जडोद्यत्वम् । द्रव्यकादिकमारभ्य हिम-
करकविष्णुपर्यन्तं विषयः उपभोग्यत्वात् । अर्थसंख्या-
परिमितिसंयोगविभाज्यपरत्वापरत्वानीत्यदौ वेगः शुचत्वं
रूपं रसः स्नेहश्च जलस्यैते चतुर्ह्यशयसमन्वयविशेषगुणाः
यथोक्तं “अर्थादयोऽदौ वेगश्च शुचत्वं च द्रवत्वम् । रूपं रस-
काया स्नेहो वारिष्येते चतुर्ह्य । वर्णशुक्लो रसस्वर्णो जले
मधुरमोतकौ । स्नेहसलद्रवत्वं तु वांसिन्निकसदाकृतम्” ।
नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् इन्द्रियं रसनं
विष्णुहिमादिविवक्षो मतः” भावा० । एवं स्थूलभूतजलस्य
उपाधिभेदेन सृष्टये शुष्यदोषादिविवेकाय भेदा दर्शिता यथा
“यानोद्यमान्तीक्ष्णनिर्देह्यरसमन्तं जीवनं तर्पणं धारण-
मात्रासज्जनं अमलं क्लमपिपासाभद्रमूर्च्छातन्द्रानिद्रा-
दाहप्रथममनेकान्तः पथ्यतमञ्च तदेवावनी पतितमन्वतमं
रमसुपलभते स्थानविशेषाद्दीनद्वरकङ्कागवापीकूपस्रष्टो-
प्रकमण्योद्भिर्हिक्करकैदारपल्लवादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति ।
तत्र खोहितकपिलपाण्डु पीतनीलशुक्लैर्वनिप्रदेशेषु
मधुराच्छलवत्कटुतिक्तकवायसि यथासङ्गसुखदकानि सम्भ-
वन्तीत्येके भावन्ते तसु न सत्यम् तत्र घृष्टिव्यादीनामन्यो-
न्यासुप्रदेशगतः सल्लिखरसो भवत्युत्कर्षाधिक्येण तत्र सगुण-
भूविहायां भूमावच्छं सवच्छम् । अन्तुगुणभूविहायां
मधुरम् । तेनो गुणभूविहायां कटुत्वं तिक्तञ्च । वायुगुण-
भूविहायां कषायञ्च । आकाशगुणभूविहायामन्यत्वरस-
वच्छत्वं चराकाशमित्यतस्तत्राधानमन्यत्वरत्वात् तत्प्रेष-
जान्तीत्याशान्ते । तन्मान्तीचं चतुर्विधम् । तद्यथा ।
धारं कारं तीधारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं कडु-

त्वात्तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं वासुधं चेति । तत्र गाङ्गमाश-
युजे नासि प्रायशो वर्धति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीति
शास्त्रोद्दर्शयिष्यमनुचितमविदम्बं । रजतभाजनोपहितं
वर्धति हेने वक्षिष्यमूर्त्तिं च यदि कुर्युर्लं स्थितकाष्ठेण एव
भयति तदा गाङ्गं पततोत्पलवगन्तव्यं वक्ष्यन्त्ये विदुषां हेदे
च वासुधमिति विद्यायतु तदुपादेयम् । वासुधमन्वाश-
युजे नासि शङ्कीतं गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीतान्वायुजे
नासि, शुचिगुणविततपट्टेकरेश्च्युतमव वा कुर्युर्लकपरिष्कट-
मन्वायां शुचिभिर्माजनेर्लङ्कीतं शीवर्षे राजते कृष्णने वा
पाले निदध्यात्तत्त्वार्थकावसुपयुक्ती तस्मात्तान्ते भौमम् ।
तस्मात्तायुष्यवच्छं तत् पुनः सप्रविधम् । तद्यथा । कौपं
गदेवं चारवं ताङ्गागं प्राक्चवन्मौद्भिदं चौष्टमिति तत्र
वर्षास्मान्तीक्ष्णमौद्भिदं वा सेनेत महागुणत्वात् यददि वक्ष्यं
प्रसजत्वात् हैमने चारवं ताङ्गागं वा, वरन्ते कौपं प्राक्च-
वन् वा प्रीक्षेत्तेषां प्रादपि चौष्टमनवनमनमिष्टं वक्ष्य-
चेति । कीटमूलपुरीषाण्यवकोधप्रदूषितम् । त्वपयौत्-
करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥ योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि
नयं जलम् । स वाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्र-
मेव तु ॥ तत्र यत् शैवालपङ्कटतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरव-
च्छं ययिष्यैर्किरणानिर्गन्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपकृष्टञ्च
तद्ग्रापयमिति विद्यात् । तस्य अर्थरूपपरचगन्धवीर्यविपाक-
दोषाः षट् सम्भवन्ति । तत्र खरता पैच्छिल्यनौष्ण्यं
दन्तपाहिता च अर्थदोषाः । पङ्कसिकताशैवालपङ्क-
वर्धता रूपदोषाः । व्यक्तखरता रसदोषः । अनिष्टगन्धता
गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तस्यागौरवपुलककफप्रसिकानाया-
दयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं विराड्द्विष्यते विट्भाति
वा स विपाकदोष इति । त एते आन्तरीक्षे न सन्ति ॥
व्यापजानामग्निज्ज्वलनं सृष्टीतवप्रतापनं तप्रायःपिण्ड-
विकतालोकाणां वा निर्वाणं प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नाग-
वन्धकोत्पलपाटकादुभयप्रभृतिभिश्चाधिवारममिति ॥ शीवर्षे
राजते ताव्ने कांक्षे मन्मये तथा । पुष्पावर्तं भौमे वा
सुगन्धि सल्लिखं पिबेत् ॥ व्यापञ्चं वर्णवेक्षिणं तीक्ष्णं वहाव-
गात्तवम् । दोषवद्भग्नमन्त्रे तस्माददीताहितमवत् ॥ व्यापञ्चं
सल्लिखं यस्तु पिबतीहप्रवाहिवम् । अवचुं वायुंरोगञ्च
त्वष्टदोषमविपाकताम् ॥ चावकावप्रतिज्ञावन्तुवष्टदो-
रापि च । अन्यान् वा विषयान् रोगान् प्राप्नुयन् क्षिप्रमेव
च ॥ तत्र सप्र कलुषञ्च प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा ।
क्षतकमोदेकविषयान्त्रिदोषावन्तुवकादि उक्तानिचिचेति ।

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्वाष्टकं
सञ्चकलय उदकमाष्टिका यिक्यञ्चेति ॥ सप्त शीतीकर-
णानि भवन्ति प्रवातस्थापनसुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाधामणं
व्यजनं वस्त्रोद्धारणं वालुकाप्रक्षेपणं शिञ्ज्यावलम्बनञ्चेति
अम्बुकृत्ता पु० ईत० । शीकरे जलविन्दौ स्त्रीत्येके । [च ।
अम्बुकण्टक पु० अम्बुनः कण्टकमिव । १ कम्भीरे, २ शृङ्गाटके
अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंसः । कुम्भीरे ।
अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (गुशक) इति
ख्याते शिशुमारो जलजन्तुभेदे ।

अम्बुकूर्म पु० अम्बुनि कूर्म इव । शिशुमारो (गुशक) हेम० ।
अम्बुकीशर पु० अम्बुजातः कीशरोऽस्य । कोलङ्गद्वये रत्नमा० ।
अम्बुचर त्वि० अम्बुनि चरति चर-ट ७त० । जलचरे
हंसादौ स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।

अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेन्धोयाला) इति
अम्बुचारिन् त्वि० अम्बुनि चरति चर-णिनि ७त० ।
जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । “लूताहिचरटानाञ्च
तिरश्चाम्बुचारिणाम्” मनुः ।

अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन+ङ । १ पद्मे २ सारसपक्षिणि ।
३ चन्द्रे ४ कर्पूरे ५ हिजल् इति ख्याते द्वये च पु० ।
ईशङ्गे पु० न० । ७ वज्जे च । वज्जस्य जलदप्रभवत्वान्धा-
त्वम् । “चापं पाशाब्जसरसिजान्यङ्गुशं पुष्पवाणमिति”-
ऽभुवनेश्वरीध्याने अम्बुजं पद्मं नतु शङ्कमिति तन्व-
सारोक्तेः अस्य शङ्कवाचकतापोति ज्ञायते ।

अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वाद्गुणि-
करणो वज्जोहिः । १ पद्मे २ सारसविहङ्गे ३ शङ्गे पु० च ।

अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः । १ लङ्ग्याम् ।
२ जलोद्भवे त्वि० । [याम् अच् । शैवाले (सेन्धोयाला) ।

अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतिष्ठति चु० तल-प्रतिष्ठा-
अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा-क । १ मेघे, “नवाब्जदृश्या-
मवपुर्न्यविश्रुत” माघः “नवाब्जदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने”
“स्ततस्तुतं वज्रमिवाद्भिरम्बुदः” इति च रघुः ।
२ सुस्तके च ।

अम्बुधर पु० अम्बुनि धरति ध-अच् । १ मेघे “शरत्प्रवृ-
त्ताब्जधरोपरोधः” रघुः “अशनेरम्बुधस्य चोभयोर्य-
शिनश्चाब्जधराश्च योनयः” कुमा० । २ सुस्तके च ।

अम्बुधि पु० अम्बुनि धीयन्ते ऽन्धा-आधारे कि । १ सप्तद्वे ।
“रत्नावलीरम्बुधिरावबन्ध” माघः २ उदकाधारे चटादौ
अम्बुधिर्यटः सि० कौ० । ३ चतुःसंख्यानिते च

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररसं प्रसूते प्र+सृ-
अच् । १ उदकमाख्याम् ।

अम्बुनिधि अम्बुनि निधीयन्ते ऽन्धिन् अम्बु+नि+धा-आधारे
कि । सप्तद्वे । “देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्मममन्थे” किरा० ।

“ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते” माघः ।

अम्बुप पु० अम्बुनि पाति पिबति वा पा-रुक्षणे-पाने वा क ।
१ जलेश्वरे वरुणे “रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चादौ”
सि० शि० । २ सप्तद्वे च ३ जलपायिनि त्वि० ।

अम्बुपत्रा स्त्री अम्बुनि पत्रे यस्याः । उज्जटाद्वये । अम्बु-
युक्तं पत्रमस्याः गौरा० ङीप् । अम्बुपत्रोत्पत्यत ।

अम्बुप्रसाद पु० अम्बुनि प्रसादयति प्र+सद-णिच्-अण्
उप० स० । कतककण्टके (निर्माल्ये) ।

अम्बुप्रसादन न० अम्बुनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु
ईत० । कतकतफले “फलं कतककण्टकस्य यजम्बुप्रसादनम्”
मनुः । जलप्रसादकारके त्वि० तानि ३३० पृष्ठे दृश्यानि ।

अम्बुभृत् पु० अम्बु बिभर्त्ति-भृ-क्विप् ईत० । १ मेघे
२ सुस्तके ३ सप्तद्वे च । ४ जलाधारमात्रे त्वि० ।

अम्बुमत् त्वि० अम्बुनि बाह्वल्येन सन्त्यहिन । १ बह्वदके देशादौ
स्त्रियां ङीप् । सा च २ नदीभेदे । “ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञः
सुतीर्थञ्चायनुत्तमम् भा० ब० प० ।

अम्बुमात्रज पु० अम्बुमात्रे अत्यजले जायते जन-ङ
७त० । शम्बुके, (शामुक) हेम० । [२ सुस्तके च ।

अम्बुमुच् पु० अम्बुनि सञ्चति मुच-क्विप् ईत० । १ मेघे
अम्बुर पु० अम्बु-वा० उरन् । द्वाराधःकाष्ठे (गोवराट) हेम०

अम्बुराशि पु० अम्बुनां राशयो यत् । सप्तद्वे । “नैतन्न-
भोगण्डलमम्बुराशिः” सा० द० “अभूतपूर्वां रुचमम्बु-
राशे” माघः “शापं दधजज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः” रघुः ।

अम्बुरुह न० अम्बुनि रोहति रुह-क्विप् ७त० । १ पद्मे
“विश्वत्वरैरम्बुरुहां रजोभिः” माघः । २ सारसविहङ्गे च

अम्बुरुह पु० अम्बुनि-रोहति रुह-क ७त० । १ पद्मे ।
“द्रव्यधाम्बुरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्यतम्” । “नदीं
गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बुरुहां तत” इति च रामा० ।

अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्थ० अच् । स्थलपद्मिन्यां स्त्री
अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः सन्निकटदेशोवा इति ।

१ पद्मसमूहे २ पद्मकतायाञ्च । [रक्षे च ।

अम्बुरोहिन् न० अम्बुनि रोहति रुह-णिनि । १ पद्मे २ शा-
अम्बुवाची स्त्री अम्बु तर्हणं वाचयति रुचयति वच-णिच्-अण्
उप० स० ङीप् । आर्द्राद्यापादस्वरयिकाहिकभूमौ “आर्द्राद्यादि

विशाखान् रविचारेण वर्धति" इत्युक्तेऽस्मात्वा दृष्टिस्तथात्वम् ।
तत्काले हि भूमेरन्तर्गतरजोयोगइत्यतस्तस्यास्तथात्वम् ।
यथोक्तम् "रजोयुक्च्छाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ"
उच्यते । मिथुनराशिर्हि स्वगणितः शेषाद्वापादचतुष्क
पुनर्वसुपादत्रयात्मकः । तत्र मृगशिरसि भुक्ते यदा आ-
र्द्रायाः प्रथमपादोपभोगार्थं रविर्गच्छति तदा पृथ्वी ऋतुमती
भवति तच्च मिथुने ६।८० चत्वारिंशत्कलाधिकषडङ्गान-
ततोऽप्य आर्द्राद्यपादार्धे यावत्सिधति तावत् । यथोक्तं
राजमा० । "रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः"
इत्युपक्रम्य । "चत्वारिंशत्किंप्रिक षड्भागयुतोरविर्यदा भवति ।
तत्राम्बुवाची स्यादश्विर्वापादे स्थितो यावत् । दिग्भागान्मन्य
लिप्रोगणितेन भवति रविर्यदा साप्न" इति । तत्र च
वज्रानि "न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ॥
हृत्कानां पाङ्कजस्रैव बीजानां वपनं तथा" राजमा० ।
"तस्यां पाठोबीजवापोनाहिभीर्दुग्धपानतः" उच्यते । यदा
ईर्क्षं समादाय भानोर्मन्त्रयगायिता । पुनस्तत्स्थेनमा-
दाय यजनं त्विदं त्यजेत् । काव्यं नैमित्तिकं चैव
यात्रां मन्त्रप्रियां तथा । ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पिता-
हते । न कुर्वीत खननं भूमेः सूच्येषां च गङ्गारि ।
मत्स्य सू० । "यतिनोव्रतितनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा ।
अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् । स्वपाकं पर-
पाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा । भक्षणं नैव कर्त्तव्यं
चण्डालाक्षमयं स्मृतम्" विष्णुसंहिताम् ।

अम्बुवामिन् लि० अम्बुप्रधाने देशे वसति वस-णिनि ङोप् ।

१ पाटलादये । २ जलवासिमात्रे लि० । [पाटलादये ।

अम्बुवामी स्त्री अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः गौरा० ङीष् ।

अम्बुवाह पु० अम्बुनि वहति वह-ञ्च् उप० स० ।

१ जलधरे मेघे । "व्याजेन यस्यावहिरम्बुवाहः यतोऽजि-
ताभिर्भृङ्गरम्बवाहैः" "हलधरपरिधानश्यामलैरम्बु-
वाहैः" इति च भाषः । २ सुस्तके । शिव अम्बुवाहभयत्र ।

अम्बुवाहिन् लि० अम्बुनि वहति वारयति वह-णिनि

इत० । १ जलधारके लि० २ मेघे ३ रुक्ते च पु० ।

अम्बुवाहिनी स्त्री अम्बुनि वहति स्थानान्तरं नयति

वह-णिनि इत० ङीप् । १ नौकाजलसेचनार्थं कार्त्तनिर्मिते

पालभेदे २ जलवाहिकायां क्रियाञ्च् ।

अम्बुविहार पु० ७त० । जलक्रीडायाम् सन्नरणादौ 'वपुरम्बु-

विहारहिमं शुचिना" भाषः । [बिहूटकायां हतकुमार्याम् ।

अम्बुविस्त्रवा स्त्री अम्बुनि विस्त्रवति वि+सु-ञ्च् । पत्नान्-

अम्बुवेतस पु० अम्बुजातोवेतसः शाक० त० । जलवेतसे ।

अम्बुशिरौषिका स्त्री अल्पः शिरीषः अल्पार्थे कन् स्त्रीत्वम्

जलशिरीषे । [जौक] इति ख्यातायां जलौकायाम् ।

अम्बुसर्पिणी स्त्री अम्बुनि सर्पति रूप-णिनि ७त० ।

अम्बुसेचनी स्त्री अम्बुनि सिच्यन्ते नौकातः अनया सिच-

करणे ल्युट् ईत० ङोप् । नौकादेर्जलसेचनीपात्रे ।

अम्बुहृत न० अम्बु अम्बु हृतं अम्बु सेष्वात्मकाम्बु उप-

चारात्तदुक्तं ततः च्चि+हृ-क्त । निवीवनयुक्ते ववसि ।

अम्बु पु० अवि-शब्दे क्तिन० न इट् । १ अम्बरसे २ तद्वति लि० ।

अम्ब ध्वनौ भा० आ० अक० सेट् । अम्बते आम्बिष्ट

आनम्बे आनम्बे अयम् इदित्येके तेन आनम्बे इत्येव । अम्बः

अम्बस् न० आम्बते आप-असुन् "उदके तुम्बौ चेति"

उणा० अम्ब-शब्दे असुन् वा । १ जले "सेव्यमामज्वरं

प्राप्तः कोऽम्बसा परिषिञ्चति" ? । "त्विक्रोतसः सन्त-

वारमम्बः" इति च भाषः । "परित्रिमाम्बः पुलकेन

सर्पता" किरा० । "कयमप्यम्बसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतोचते"

कुमा० । "अभ्यर्सेऽम्बः पतनसमये" इति मेघ० । २ देवे,

जलहेतुत्वात् तथात्वम् ३ पितृलोके, तेषां जलमय-

चन्द्रलोके स्थितत्वात् अम्बयदेहत्वाच्च तत्त्वम् । ४ मनुष्ये 'वेत्य

सौम्य । यथा पञ्चस्थामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"

का० उ० उक्तौ । पुरुषाणां जलमयत्वात् तथात्वं पञ्चाग्निविदा-

पद्वे प्रपञ्चः । ५ असुरे, युडे देवसङ्घाया शत्रायमानत्वा-

त्तथा । "वानि ह वा एतानि वतार्यन्मार्गं देवा मनुष्याः

पितरोऽसुरा" इति श्रुतिः । ईबालनामोषधौ । उच्यति-

षोक्ते ऽलग्नास्तुतृस्थाने । योगशास्त्रोक्तास्तु नवविध-

तृष्टिषु मध्ये प्रकृत्याख्यायां दन्वाध्यात्मिकतृष्टौ च । यथा

"आध्यात्मिकचतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्यख्याः । वाह्या

विषयोपरमात् पञ्च, नव तृष्टयोऽभिमतः सा० का० । "प्रक

तिव्यतिरिक्तात्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य अवयवमना-

दिना विवेकसाक्षात्कारात् त्वसदुपदेशतृष्टौ यो न प्रवर्तते

तस्य चतस्र आध्यात्मिकस्तुष्टयोभवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तात्मा-

नमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, काक्षाः,

इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्यख्याः प्रकृत्यादिराख्या

यायां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तृष्टयथा कश्चिदु-

पदेशः "विवेकसाक्षात्कारोहि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च

प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवा-

स्व वत्येति" । सेवमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तृष्टिः प्रक-

त्याख्या तृष्टिः अम्ब इत्युच्यते" त० कौ० । अस्य अम्बः-

शब्दवाच्यत्वे हेतुसङ्ग्राह्याने दर्शितोऽस्माभिः यथा
“अस्माच्च तद्वैरम्भस इव प्रसज्यतात् उपदेशरूपशब्दहेतु-
कत्वाच्च अम्भस्त्वम् अम्भि-शब्दे इति वातोरसुच्यन्तस्य
शब्दहेतुकत्वापार्थानुगमात्” । द्वावाष्टविधयोः द्वि० व०
निरु० । [रा० नि० ।

अम्भः(भस्मा)मार न० अम्भसां सारं वा सत्वम् । सुक्तायां

अम्भः(भस्मा)सु पु० अम्भांसि धृते स्त-क्विप् वा सत्वम् । धूमे हे० ।

अम्भसांनिधि पु० ईस० अलक् स० । समुद्रे “शिक्षाभिरा-
ल्लिष्ट इवाम्भसां निधिः” भाषः ।

अम्भृण पु० अम्भ-शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि० । महति निरु० ।

अभयङ्करशब्दकारके “पिशङ्कशब्दिमम्भृणं पिशाचम्” अ०

१, १२३, ५, “अभयङ्करशब्दायमानमतिप्रवृत्तं वेति” भा० ।

“कुम्भोभ्यामम्भृणौ सुते” य० । १६, २७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन-ड ७त० । १ पद्मे

“गिरा सुखाभोजमियं युयोज” नैष० । “वज्राभोजं

सरस्वत्यधिवसति सदा शोणण्याधरश्चे” का० प्र० । २ सारसे

३ चन्द्रे “पिबन्ति तन्मुखाभोजच्युतं हरिकथाश्रुतमिति”

भाग० । चन्द्रादेवाश्रुतच्युति सम्भवः ४ कपूर्वे च पु० ।

५ शङ्खे पु० न० । ईजलजातमात्रे लि० ।

अम्भोजःखण्ड न० अम्भोजानां समूहः(ख)वण्डच् । पद्म-

समूहे “कुसुदवनसुपत्ति श्रीमदम्भोजखण्डम्” भाषः ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधि-

करणोऽपि साधु वासनः । चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे

ब्रह्मणि अजजयन्दे विवरणम् । “अम्भोजजन्मजिह्वा-

दनरगतो वक्ष्यामि तो वक्ष्यामि” भाग० । अम्भोजजन्मनः

हरिगर्गर्भस्य जनिरुत्पत्तिर्यत्नात् तथाविधो विष्णु रित्यर्थः ।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोजं हरिनाभिपद्मं योनिः उत्पत्ति-

स्थानं यस्य । विधातरि । अजजयन्दे विवरणम् ।

“सदनसुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेरिति” प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे, तद्वति देये वा पुष्करा०

इति । १ पद्मसमूहे, २ लतारूपे पद्म ३ लदेये च ।

अम्भोद् पु० अम्भो ददाति दा-क । १ मेघे, २ सुक्ताये च ।

३ जलदानकर्तारि लि० । [सुक्ताये ३ ससृष्टे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति धृज्-धारणे अच् । १ मेघे ।

अम्भोधि पु० अम्भांसि धीयन्ते यत् धा-आधारे कि ।

समुद्रे । “सम्भूयाम्भोधिमध्येति महानद्या नगापगा” ।

“अम्भोधिरोधसि दृष्टप्रतिमानभागेति” “अम्भोधिर्विकसित

वारिजाननोऽसौ” इति च भाषः ।

अम्भोधिबल्लभ पु० इत० । प्रवासे राजनि० ।

अम्भोनिधिः पु० अम्भांसि निधीयन्तेऽत आम्भस्-नि+धा-कि ।

१ समुद्रे । “मेनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्” क० । “अम्भो-

निधिर्वहति दुर्वहबाहुवाग्निम्” चौ० प० । [समुद्रे ।

अम्भोराशि च० अम्भसां राशिरिव एकलोपचितत्वात् ।

अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह-क । १ पद्मे २ सारसे च

३ जलजातमात्रे लि० । “हेमाम्भोरुहयस्यानां तद्वायो

धाम साम्प्रतम्” क० भा० ।

अम्भय लि० अपां विकारादि अप्+भयट् । १ जलविकारे २ जल-

प्रचुरे च “सौरीभिरिव नाडीभिरुहताख्याभिरम्भयः” रघुः ।

“नह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा ऋच्छिलामया” भाग० ।

अम्भ पु० अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम-रन् । आम्भरुहे ।

फलपत्रादौ न० । एवं प्रायः सर्वत्र दृश्यवाचकेषु ।

अम्भ्रा(म्भ्रा)न पु० अम्भं रमं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति

व्याप्नोति अत-अण् वा रस्य लत्वम् । (आमङ्गा)

आम्भ्रातकट्टये । स्वार्थे कन् आम्भ्रा(म्भ्रा)तकोऽपि ।

अम्भ्र न० अम-क । (घोस) १ तक्के । (टक)रसभेदे पु० ।

३ तद्वति लि० । “कटुम्भ्रलयणात्पुष्पातीक्ष्णरुक्विदाहिनः”

गीता । अम्भ्ररसद्रव्याणि च सुश्रुते दर्शितानि यथा ।

दाडिमामलकमातुलङ्गाभ्रातक कपित्थकरमर्द वदरको लघाचो-

नामलकतिलिनीककोशाकभयपादावतवेतफललङ्कुचाश्ववेत-

सदनशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्भ्रप्रभृतौनि

समासेनाम्भ्रोवर्गः” ।

अम्भ्रक पु० अम्भ्रोऽम्भ्रः अत्यार्थे कन् । (मान्दार) लङ्कुचरुहे ।

अम्भ्रकाण्ड न० अम्भ्रं काण्डं यस्य । लवणरुहे राजनि० ।

अम्भ्रकेशर पु० अम्भ्रः केशरोऽस्य । वीजपूरे (गो)ङ्गानेव ।

अम्भ्रचूड पु० अम्भ्रा चूडा शिक्षाऽस्य । अम्भ्रशाके ।

अम्भ्रजम्बीर पु० अम्भ्रो जम्बीरः । (गो)ङ्गानेव जम्बीररुहे ।

अम्भ्रनाथक पु० अम्भ्रं रमं नयति नी-यन् । अम्भ्रवेतसे ।

अम्भ्रनिशा स्त्री अम्भ्ररसे निःशेषेण शेते गोङ् ड । गठीरुहे

अम्भ्रपञ्चफल लि० । “कौलं च दाडिमञ्चैव दृष्टान्भ्रं

चूर्निका तथा । अम्भ्रवेतसमितेतद्रूपपञ्चफलं स्मृतम्”

जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथाश्ववेतसं पुमः । तिन्त्रिङ्गीकं वीज-

पूरमम्भ्रपञ्चफलं स्मृतमिति चोक्ते फलपञ्चके ।

अम्भ्रपत्र पु० अम्भ्रं पत्रं यस्य । अश्वजलरुहे ।

अम्भ्रपत्री स्त्री अम्भ्रं पत्रं यस्याः स्त्रीप् । पलाशोक्ततयाम् ।

अम्भ्रपनस पु० अम्भ्रः पनसः कर्कश० । (मान्दार) लङ्कुचरुहे ।

अम्भ्रपित्त लि० अम्भ्राय पित्तम् । रोगभेदे बल भुक्तं सर्वं

वस्तुमात्रं पित्तदोषेणाक्षरसतां नीयते तस्मिन् रोगभेदे ।
अक्षपूर न० अक्षेन अक्षरसेन पूर्यते पूर-कर्मणि घञ्
ईत् । दृष्टान्ते (तेतल) राजनि० ।

अक्षफल पु० अक्षं फलं यस्य । (तेतल) इति ख्याते दृष्टान्ते ।
अक्षवध्या स्त्री वध-कर्मणि ययत् । अक्षवध्ने कन्दभेदे ।
अक्षभेदन पु० अक्षार्थं भिद्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् । अक्षनेतसे
अक्षरस पु० अक्षो रसः । अक्षे रसे । २ इति लि० ।
अक्षरहा स्त्री अक्षाय रोहति रह-क । मालवजनगवत्तमाम्
अक्षलोनि(णि)का स्त्री अक्षं रसं लाति गृह्णाति अक्षलः

तमूनयति अत्युपास्तत्वात् हीनयति जन-खल् प्र०
यत्वम् । (आमरुल) इति ख्याते लताभेदे । अक्षोनीयत्व ।
अक्षवती स्त्री अक्षो रसो विद्यतेऽस्याः अक्ष+रसा० मत्तप्
मस्यत्वम् । (आमरुल) ख्याते लताभेदे ।

अक्षवर्ग पु० अक्षरसप्रधानानां वर्गः । सुश्रुतोक्ते अक्षरस-
प्रधानद्रव्ये । तच्च अक्षयन्दे ३३१ पृष्ठे दृश्यम् ।

अक्षवल्ली स्त्री अक्षरसवती वल्ली । लिप्यर्थिकानामकन्दभेदे
अक्षवाटिका स्त्री अक्षस्य वाटिका स्थानमिव । नागवल्ली
भेदे । पित्तरक्तप्रकोपकरत्वेन तत्स्थानत्वात् तथात्वम् ।

अक्षवास्तक पु० अक्षरसान्वितो वास्तकः शाकभेदः । (चुका-
पालङ्ग) इति ख्याते चुके ।

अक्षबीज न० अक्षस्य बीजं कारणम् । (तेतल) दृष्टान्ते ।
अक्षवृक्ष न० अक्षरसोष्ठ्ये यस्य । (तेतल) दृष्टान्ते
अक्षवेतस पु० अक्षवेतस इव नम्रश्च । (चुका) ख्याते चुके
अक्षशाक पु० अक्षः शाको यस्य । (चुका) इति १ ख्याते
चुके । २ अक्षप्रधाने शाकान्ते पु० ।

अक्षसार पु० अक्षोरसएव सारः प्रधानं यस्य । १ चुके
२ निम्बुके, ३ हिलाले च । ४ काञ्चिके न० । [ख्याते दृष्टे
अक्षहरिद्रा स्त्री अक्षरसान्विता हरिद्रा । (आमरुह्रिद्रा)

अक्षा स्त्री अक्षो विद्यतेऽस्या अर्थ आद्यच् । तिलिद्याम् ।

अक्षाक्षुष पु० अक्षम् अक्षुषाकारमयं यस्य । चुके ।

अक्षातक पु० न क्षायति क्ष-तन् न०त० । अक्षनेतसे ।

अक्षादन पु० अद्यते अद-कर्मणि ल्युट् कर्म० । कुरष्टकदृष्टे ।

अक्षान पु० क्ष-क्त न०त० । आव्ला इति ख्याते महा-
सहादृष्टे । २ क्षानभिन्ने लि० । “अक्षानपङ्कजां मालां

शिरस्युरसि चापरास्” देवी० । १ पञ्च न० । [व्याम् ।

अक्षानिनी स्त्री अक्षानानां पञ्चानां समूहः इति । पञ्च-

अक्षिका स्त्री अक्षैव स्वार्थे कन् । १ तिलिद्याम् । अक्षान्तीके-

त्यपि सा च २ पलाशोक्षतायां ३ श्वेताक्षिकायां ४ सुश्रा-

न्तिकायाश्च राजनि० । अक्षोक्ष्यत्व उद्गारे वा ठन् ।

१ अक्षोद्गारे भेदि० ।

अक्षिकावटक पु० अक्षिकाया वटकः । भावप्रकाशोक्ते (अक्ष
वङ्गी) इति ख्याते वटकभेदे यथा “अक्षिकां खेदयित्वा तु
जलेन सह मर्दयेत् । तस्यैरे कृतसंस्तारे वटकान् मज्जयेत्
पुनः । अक्षिकावटकास्ते तु रुच्यवक्त्रिप्रदीपनाः” भा० प्र० ।

अक्षी स्त्री अक्ष+गो० डीप् । चाक्षेय्याम् (आमरुल) ।

अक्षोटक पु० अक्षम् उठं पत्रं यस्य । (अक्षकुचा) इति
अक्षमलकदृष्टे ।

अक्षोद्गार पु० अक्षस्य उद्गारः । अक्षररसचके उद्गारे ।

अथ गतौ भा० आ० सक० सेट् । अयते आविष्ट अयास्वभूव
अयामास अयाश्चक्रे । अस्य परस्मैपदित्वमपि “अथ
सुदयति सुद्रामञ्जनः पद्मिनीनामित्युद्भटः “शुचोदयन्
दीधितिसुक्ष्मशः यजु० १८ ई८ । “उदयति विततो-
र्द्धरश्मिः” साधः ।

अथ पु० एति सुखमनेन इण-करणे अच् । १ प्राक्तने शुभ-
कर्मणि, २ शुभदायके-दैवे “स शुभमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्ण-
रयान्वितः” रघुः “तव धर्म्मः सदयोदयोऽञ्जलः” नै०
३ विधाने च अयते जयमनेन । ४ कपर्दीकरूपे एकाद्यङ्गयुक्ते
द्युतसाधने ५ पाशके च “अथाक्षो पञ्चाक्षान् पाशावावर्षति
अभिभूरस्तेतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वा अयानभि-
भूर्यत्कलिरेष हि सर्वानयानभिभवति” इति शत० ब्रा० ।
“अक्षा नाम कपर्द्दकाः सुवर्ष्णिनिर्मिता, विभीतफलानि
सौवर्ष्णानि वा । ते चाक्षा द्यूतकास्ते निवपनीयाः । तेषां
चतुर्धामङ्गानां कृतसंज्ञा पञ्चानां कलिसंज्ञा तथा च
शास्त्रान्तरे क्षोमसंस्थायां कृतादिव्यवहारः कृतः “ये
वै चत्वारः क्षोमाः कृतं तत्” अथ ये पञ्च कलिः
इति” यदा पञ्चाप्यक्षा उत्ताना भवन्ति तदा देवि-
तर्जयोभवति पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यतीत्यन्य-
तोक्तम् । अथयन्दः अक्षवाची” इति भा० । चतुरङ्गा-
न्तिर्दे पाशकभागे च । “यथा कृताय विजिताया-
धरेयाः संयन्ति” का० उ० “कृतो नाम अयोद्यूत
समये प्रसिद्धचतुरङ्गः स यदा जयति त्वूते प्रदत्तानां,
तस्मै विजिताय तदर्धमितरे लिङ्गोकाङ्का अधरेयाः
तेवाहापरकलिनामानः संयन्ति सङ्गच्छन्ते अन्तर्भवन्ति
चतुरङ्गे कृताङ्के लिङ्गोकाङ्कानां विद्यमानत्वादनर्भवन्तीति”
भा० । “द्युतस्य समयः सङ्केतस्तदनुष्ठानसमयो वा येन
द्युतविद्यायां जीयते सोऽयस्य कश्चिद्भागोऽवशब्दवाच्यः स

च चतुरङ्गोभागः चत्वारोऽङ्गविज्ञान्यभिज्ञिति व्युत्पत्तेः
तच्च, कृतनामभेदे, यदा व्युत्पत्तेः प्रवृत्तानां मध्ये
च कोऽपि अयति तदा तच्च कृतनामभेदे विजिताय अध-
रेवाः संयन्तीति सम्बन्धः तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति
अधरेवान् व्याकरोति त्वेति । अतस्य अष्टानु भागे
तयोऽङ्गाः च त्वेतानामाद्यः यत् तद्वाप्यौ च हापर-
नामाद्यः । यत् एकोऽङ्गः च कलिनामाद्य इति । तादर्थ्ये-
नेतराङ्गानामन्तर्भावमुक्तं व्यक्तिकरोति चतुरङ्ग इति तदन्त-
र्भवति तस्मिन् कृताये त्वेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति मङ्गासंख्या-
यामवान्तरसंख्यानान्तराः प्रसिद्ध इति" आनन्दगिरिः ।
यन्नि शाराः अष्टानु इष्य-आधारे अच् । व्युत्पत्तेः सर्व-
शारगन्तये ऽप्यलभेदे अयानययन्ने विवरणम् । अयते
अच् । ८मन्तरि लि० । चिदया आ नाम ॥ ६, ६, ६, ५ ।

अयःपान न० अयः द्रवीभूतं तप्तलौहं पीयतेऽत एव । नर-
कभेदे यथा भाग० ५ सूक्तये तामिस्रादिनरकगणनायाम्
वीचरयःपानमित्युक्ता तद्विवरणं सङ्केतकं तल्लौहं यस्मिन्
वै विमो राजस्यो वैश्यो वा सोमपीयस्तत्कलत्वं वा सुराः
प्रतस्यो वा पिबति प्रसादतः तेषां निरयं नितानासुरसि
पदाक्रम्य वज्रिना द्रवमाणं काष्ठांयसं निषिञ्चन्ति" इति ।

अयःशूल न० अय एव शूलम् उपतापकम् । १ तोत्रे उपतापे,
२ लौहकृतास्त्रभेदे च । वा सत्वम्, अयशःशूलमप्यत ।

अयश्च लि० नास्ति यच्छा रोगो यस्य भेदे नि० अच् समा० ।
१ नीरोगे रोगशून्ये "यथा नः सर्वमिच्छगदयचमं सुमना
असतः" यजु० १६, ४ अयचमं नीरोगम् वेददी० । ५ व० ।
२ उपद्रवासाधने "तयास्मान्निश्चतस्त्वमयचमयापरिभुज"
यजु० १६, ११, "अयचमया निरुपद्रवा" वेददी० ।

अयश्च लि० नास्ति यन्नो यस्य । अततयश्च । "पनी अयश्च
अदृषा अयश्चान्" ऋ० ७, ६, १ ।

अयश्चिथ लि० न यज्ञाय हितः यज्ञ-च न० त० । १ यज्ञकर्तृणि
दातमनर्हेऽमाषादौ "अयश्चिथा वै माषा" श्रुतिः यज्ञकावे-
ऽनुज्ञार्थेऽपयन्ने च अयश्चिथाम्बवने भ० भ० १ यज्ञं कर्तु-
मनर्हे असंख्यतेऽनुपनीतादौ "अयश्चिथा वै गर्भास्तमेतं
ब्रह्मणैव यजुषा यश्चिथं करोति" यत० ब्रा० ।

अयश्चु लि० यज-वा० उ नि० युट् न० त० । १ यष्टभिश्च
२ यज्ञविधातके च "यावस्तमिन्द्र मर्त्यमयश्चु" यवस्यते ।"
ऋ० १, १११, ४ "यज्वे द्यज्जोर्भिजातिभोजनम्"
ऋ० २, २६, १ ।

अयश्चन् पु० विभिनेष्टवान् यज्वा न० त० । अततयश्च ।

"अयश्चानमदक्षिणमभिचैत्येति व्याहरन्" भा० श्रौ० प०
नोदृशधा पाठः । "योऽनाहिताग्निः शतपुरवज्वा च
सकृत्सुः" "अयश्चानानु यद्विजितासुरं वै तदुच्यते" मनुः ।
अयत् लि० न यज्यते यम-क्त न० त० । १ अततयमे अतते-
न्द्रियनिपचे । अतते अत-अच् न० त० । २ यज्यन्त्ये ।
अयत्त पु० अभावे न० त० । १ यज्ञाभावे आवासाभावे "तद-
वाप्रोक्ष्यत्वेन यो हिनस्ति न कश्चन" मनुः । न० व० ।
२ प्रवासन्त्ये लि० "तद्योषवारवासानामवलपटवास-
ताम्" रघुः ।

अयत्तवत् लि० न यत्नवान् । १ यत्नन्त्ये "तेन तस्यम्
क्रिया चेद्वति" "तत् तस्येविति" पा० वा वति । २ यत्न-
न्त्यतस्यक्रियादौ २ यत्नन्त्यस्य समाने च अच् ।

अयथा अच् यथा योग्यत्वे न० त० । यस्य यथा विधान-
सूचितं १ यथा कर्त्तव्यभावे २ अनुचितकरणे ३ निश्चिन्ताभूते च
नास्ति तथा योग्यत्वं यत् । ४ अयोग्ये ५ अयत्ने च
लि० । "तस्मा अयथं कर्षदेतत्" ऋ० १०, १८, १५
अयथमयत्नेन लीलया" भा० ।

अयथातथ लि० यथा योग्यं तथा न भवति "यथातथयथा-
पुरयोरिति" पा० निर्देशात् नि० व० । १ अयथार्थे यत्
यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च । "देवे कर्मणि
पित्रे च तद्वत्तथयथातथम्" मनुः । यत् कर्म
यदर्थं क्रियते तच्च साधयति" कुङ्कु० तस्य भाष्यः ज्यञ् वा
पूर्वपदद्विजः आयातय्यम् अयाथातथश्च तज्ज्ञाने न० ।

अयथार्थ लि० विरोधे न० त० । यथार्थभिन्ने निश्चिन्ताभूते
यथा अयथार्थास्तुभवः । ३ च तदभाववति तत्प्रकारकं
ज्ञानं तच्च निविधम् संयज्यमास्योपपत्तकज्ञानभेदात् ।
तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्साध्यात् ।

अयथावत् अच् अयोग्यरूपमर्हति अर्थार्थे वति । अननु-
रूपे यथोचितभिन्ने । [२ खल्ले लि० ।

अयथेष्ट अच् न० त० । १ रक्तानुकल्याभावे । अर्थ आद्यच्
अयन न० अय-भावे व्युट् । १ गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्,
उत्तरतश्च दक्षिणस्यां सूर्यस्य चन्द्रस्य च २ गतौ, तथा हि
द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्याङ्गं सकरावधिभिधुनपर्यन्तम्
राशिषट्कं क्रमेण उत्तरावनतं तत् स्थितोऽर्कश्चन्द्रौ वा
स्वगत्या प्राचीं गच्छन्तपि किञ्चित् किञ्चित्तिर्यग्गत्या
उत्तरामभिक्रामति, एवं कर्कटावधिधनुःपर्यन्तं राशिषट्कं
क्रमेण दक्षिणावनतं तत् स्थितोऽर्कश्चन्द्रौ वा प्राग्वत् दक्षि-
णामेवाभिक्रामति सिधं गतिरयनशब्देन उद्योतिषे व्यव-

क्षियते तत्र सूर्यस्यायनं सौरैः बह्मिर्मासैरेकं भवतीति च तत्रैव प्रसिद्धम् । “अयनविष्णुपदीषडशीतय” इत्युक्तेः । अयनाख्यसंक्रान्ती सा हि परिभाषिकायनशब्दाख्या । नभोमण्डले प्रवहानिजेन पञ्चाङ्गत्वा बन्धस्यमायस्य राशि-चक्रस्य निराधारतया दोलायमानत्वेन सप्तविंशत्यपर्यन्तं प्राक् पश्चाच्च गतिर्भवति । क्रान्तिस्थानञ्च अष्टमासाधिक ६६।८ षट्षष्टिपरैरेकैकं भवतीत्य प्राक्, पश्चाद्वा चत्वतीति १८०० अष्टदशशतवर्षैः सप्तविंशत्यपर्यन्तं प्राक् गत्वा पुनः पश्चात्, पश्चाद्वा च पुनः प्रागवलम्बते । यदा चैवं राशिचक्रस्यायनस्थानं प्राक् गच्छति तदा राशिचक्रनिर्दिष्टमेवादित्यानात् उक्तकालभेदेनैकं शातक्रमेण क्रमशः प्राचि, प्राक्करे, प्राक्करे, वा स्थाने रव्यादि-ग्रहाणां प्रभापुङ्गवसञ्चारः । यदा तु पश्चादवलम्बते तदा निर्दिष्टमेवादित्यानात् तथैव परे, परतरे, परतरे, च स्थाने ग्रहणां प्रभापुङ्गवसञ्चार इति भेदः । इदानीञ्च पश्चिमायनं तेन राशिस्थानात् पश्चादेव ग्रहप्रभापुङ्गवसञ्चारः । तथा च ज्योतिषोक्तगणितरीत्या जीनान्तात् पश्चादेकविंशति एवेदानीं विषुवादिसंक्रान्तिर्भवति एवं विषुवपट्टादीनामपि तत्तदंश एव ग्रहप्रभापुङ्गवसञ्चारः । अयञ्चायनानुसारेण ग्रह-प्रभापुङ्गवसञ्चारस्वीकारः दिनमानविशेषस्य लग्नपरिमाणस्य ज्ञापकविशेषस्य, च बोधार्थमिति सिद्धान्ते प्रसिद्धम् । करणे स्युटि । ४ उक्तायनज्ञानसाधने शास्त्रे, ज्योति-मानयनञ्चैवेति” ५ सैव्यनिवेशविशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गे च “अयनेषु च सञ्चेषु यथाभागमवस्थिताः” इति गोता । आधारे स्युट् । ६ पयि, ७ गृहे, ८ आचरे, ९ स्थाने, “ता यदस्यायनं पूर्वमिति” मनुः । प्रागुक्तराशिचक्रस्य क्रान्तिहस्ता-रम्भस्थानविशेषे १० अंशोदी च “तत्काले सायनार्कक्षेति” नीलकण्ठः । तथा हि जीनान्तो हि युगादौ अयनांशप्रथम-स्थानं ततः प्रागत्या कियदंशपर्यन्तचलनेन परावत्त पश्चाद्वात्वा पूर्वराशेः कियदंशपर्यन्तं गत्वा पुनः प्रागत्या प्राथमिक-चलनस्थानप्राप्तौ अयनस्यैकोविलक्षणो भगणो भवति इत्येवं स्थिते तद्गणपरिकालादिज्ञापनाय किञ्चिदभिधीयते । सूर्य-सिद्धान्ते । “लिङ्गत्कालो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते । तद्गुणाद्दिनैर्भक्ताद्गुणाद्यादवाच्यते ॥ तद्दोक्षिज्ञा दशांशा विज्ञेया अयनाभिधाः । तत्संस्कृतादुपहात् क्रान्तिच्छाया-चरदलादिकम्” इति ॥ “भानां चक्रं राशीनां हस्तं क्रान्ति-हस्तं सस्य विज्ञेयमित्यल्लोकाप्रभोतनक्षत्रगणैर्वैकृतमित्यर्थः । युगे महायुगे प्राक् पूर्वविभागे लिङ्गत्कालसंश्लेषका कल्पः

विंशतयः षट्शतमित्यर्थः । परिलम्बते भुवाधारमणोल-स्थानात् तद्गुणलम्बते । अत्र परिलम्बत इत्यनेन भवक्र-पूर्वभ्रमणाभाव उक्तोऽन्यथा ग्रहभगणप्रसङ्गेन मध्याधि-कार एवैतदुक्तं स्यात् । तथा च तद्गुणमवलम्बनोक्ता परा-टल्य यथास्थितं भवतीत्यागतं तथापि स्वस्थानात् तथैव पश्चिमतोऽप्यवलम्बत इति सूचितम् । एवञ्च भवक्रं पश्चि-मत ईश्वरेच्छया प्रथमतः कतिचिद्भागैश्चलितं ततः परा-टल्य यथास्थितं भवति ततोऽपि तद्भागैः क्रमेण पूर्वतश्च-लति ततोऽपि पराटल्य यथावस्थानस्थितमित्येको विलक्षणो भगणः । तेन प्रागित्युपलक्षणम् । पश्चिमावलम्बनामुक्तिस्तु संवादकाले तदभावात् । अत्र लिङ्गत्काल इति पाठः प्रामादिकः । “युगे षट्शतकालो हि भवक्रं प्राग्वल-म्बते” इति सोमसिद्धान्तविरोधात् । “तत् पश्चाच्चलितं चक्रमिति” ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेः । अहर्गणात् तद्गुणात् षट्-शतगुणिताद् भूदिनैर्युगीयसूर्यसावनदिनैर्भक्ताद्यात् फलं भग-णादिकं प्राप्यते तस्य भगणत्वागेन राश्यादिकस्य भुजः कार्यस्त-च्छायाप्रांशा दशभिर्भजेनेनाप्रभागास्त्रिगुणिता अयनसं-स्रका ज्ञेयाः । भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ताः फलमय-नांशा इति तात्पर्यार्थः । तत्संस्कृतात् तैरयनांशैर्भवक्र-पूर्वपरचलनवशाद्युतहीनाद्गुहात् पूर्वपरभवक्रचलनाव-गमसंख्यनग्रहस्य ब्रह्मानर्गतानर्गतत्वक्रमेण क्रान्तिच्छा-याचरदलादिकं साध्यम् । न केवलान्, विशेषोक्तेः । ज्ञाया वक्ष्यमाणा चरदलं चरं पूर्वाधिकारोक्तम् । आदिगन्दा-दयनवलनमायनहर्कर्म सकृद्गुते । यद्यपि तत्संस्कृताद् ग्रहात् क्रान्तिरित्येव वक्ष्यमन्येषामत्र तदुपजीव्यत्वाद् ग्रहणं व्यर्थं तथापि क्रान्तिरित्युक्ता केवलक्रान्तिज्ञानार्थं तत्संस्कृतग्रहात् क्रान्तिः साध्या । यदार्थान्तरोपजीव्यावाः क्रान्तेः साधनं तु केवलदित्यस्य वारणाधेनं क्रान्तिमात्रं तत्संस्कृतात् साध्यमिति सूचकं ज्ञायाचरदलादिकवचनम् । ईश्वरेच्छया क्रान्तिहस्तं स्वमार्गे पश्चिमतः सप्तविंशत्यंशैः क्रमोपचितैश्चलितं ततः पराटल्य स्वस्थान आगत्य तत्स्था-नात् पूर्वतः सप्तविंशत्यंशैश्चलितम् । तथा च सृष्ट्यादिभूत-क्रान्तिविषुवदुत्ससम्प्रातान्त्रिकान्तिहस्तप्रदेशो रेखात्मकः प्रागानीतग्रहभोगावधिकल्पः स्वस्थानात् पूर्वमपरत वा क्रान्तिहस्तमार्गे गतः । विषुवदुत्सं तु तद्भागस्य वा पश्चिम-भागः पूर्वभागो वा गतः । सम्यगिति तद्दुत्सयोर्वाज्योत्स-रान्तराभावात् क्रान्तीभावः । पूर्वसम्प्रातप्रदेशे तु तयो-र्याज्योत्सरान्तरत्वात् क्रान्तिहस्तप्राप्तौ यथास्थितग्रहभो-

गात् क्रान्तिरवसृजेति सस्यातावधिकपङ्कभोगात् क्रान्तिर्युक्ता । तत्र सस्यातावधिकपङ्कभोगज्ञानार्थं पूर्वसस्यातावधिकः पूर्वधिकारोक्तो पङ्कभोगो वर्त्तमानसस्यातपूर्वसस्याता-
न्त्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्वसस्या-
तप्रदेशस्य पूर्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतङ्गीनो भवति । क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसस्यातादुत्पन्ना इति तत्साधनमपि तत्संस्कृतपञ्चात् । अथायनांशज्ञानं तु षट्-
शतभगणैः पूर्वोत्पत्तारोत्थाहर्गणादुत्पङ्कभोगो भगणा-
दिकस्ताव गतभगणमितं परपूर्वभक्त्यावलम्बनं गतम् । वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्वाशिषट्क्रान्तगते राश्या-
दिके पश्चिमावलम्बनमनन्तगते पूर्वोत्पन्नम् । तत्रापि त्रिभान्तगतानन्तगतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः साधितस्ततो नवत्यंशैर्दि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः किमित्यनुपातेन गुणहरी नवभिरपवर्त्य भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ता इति सर्वसुपपन्नम् रङ्गम् ॥ “स्फुटं दृक्कृत्यतां गच्छेदयने विषुवद्वये । प्राक् चक्रं चलितं ह्रीं जायाकात् करणागते ॥ अन्तरांशैरथादृक् पश्चाच्छे वैस्तथाधिके” स्फु० वि० । “अयने दक्षिणोत्तरायणसंख्यौ विषुवद्वये गोलसंख्यौ चलितं चक्रं दृक्कृत्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायसं गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतत्त्वान् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च सृष्ट्यादिकावे देवतीयोगतारासंज्ञाविधेयतुलाद्योः कर्क-
सकराद्योर्विषुवायनप्रदेशैरिदानीमन्यत्र तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु पूर्वतोऽपरत्वं वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । जायाकाद्याह्ने सूर्यस्यायनदिकपरावर्त्तनसुद्वये प्राग्यपरस्त्वत्यत्वं वा तत्रिन् दिनेऽन्यत्रिन् दिने वा मध्या-
ह्नकावातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तत्त्वादित्यर्थः । करणागते प्रागुक्तप्रकारेणातीतः स्रष्टः सूर्यस्तत्त्वमित्यर्थः । न्युने इति अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशचक्रं क्रान्तिवृत्तं प्राक् पूर्वोत्पन्नं चलितमिति ज्ञेयम् । अथ बहुधिके इति शेषैः सूर्ययोरन्तरांशचक्रमादृत्य परिहृत्य पश्चात् पश्चिमा-
भिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अलोपपत्तिः । जायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्त्तमानसस्याताङ्गुलितागतस्तु देवतीतारासंज्ञाविधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्ति-
वृत्तस्य पूर्वचलने गणितगतत्वावाकोऽधिको भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्वसुपपन्नम् । रङ्गनाथः ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने स्थिते सौरागमे “विंशत्कृत्योयुगे भागः” मित्युक्तेः

सोमसिद्धान्ते “युगे षट्शतकृत्यो हि भक्तं प्राक् विलम्बते” इत्युक्ते च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतै-
र्विभाजिते सूर्ये ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादितः प्रथमं बीनान्तात् मेघसप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा ततः परिहृत्य बीनशेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः बीनचतुर्थींशपर्यन्तमागत्य परादृत्य प्राग्गत्वा पुनः सप्तविंशत्यंशैः बीनशेषपर्यन्तं भावति इत्येवं चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्राग्पश्चात्प्रतिभेदेन एकोऽयनभगणोभवति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८ अंशाः तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अष्ट-
मासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति ततश्च यदि ६६ । ८ वर्षादिभिः ६० कलात्ककोऽंशस्तदा एक-
वर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकलाः प्रतिवर्षमयनस्थानचलन-
मावाति अत्र प्रागित्युक्तेः सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमत तथात्वे इदानीन्तनांशवैषम्या-
पत्तेः । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन २४० भगणाः १२६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः ८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रियुगे ५४० भगणा गता इदानीं कलिदुगस्य वर्षागता ४८७२ यदि ७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्ककोऽंशस्तदा ४८७२ वर्षेषु किमिति त्वैराशिके ७४ अंशाः २५ कलाः ४४ विकलाः सख्या तथा च १०८ अंशात्ककायनभगणमध्ये एतावदंशा-
दयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भग-
णारम्भस्तदा बीनान्तात् चतुर्थींशं यावत् पश्चाद्गत्या परा-
दृत्य बीनपर्यन्तगमने ५४ अंशाः गता ततः प्राग्गत्वा मेघ-
सप्तविंशत्यंशैर्गतिस्तीकारे इदानीं मेघस्य २० । १५ । ४४ अय-
नांशादिः स्यात् । न च तत् जायादिचंवादिप्रथमं प्राग्गति-
स्तीकारे तु प्राग्गत्वा प्रथमं बीनान्तात् मेघस्य सप्तविंशत्यं-
शपर्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः बीनान्तगमने ५४ अंशाः गताः ततः पश्चाद्गत्या बीनस्य एते २० । १५ । ४४ अंशादयोगतास्तथा च पश्चाद्गत्या बीनस्य नवमांशे इदानीमयनांशादिरिति सर्वज्योतिर्वित्संप्रदायः । अतएव एतदयनांशमादायैव पङ्कसादिकं पङ्कशं साध्यते दिनमानादिकज्ञानीयते । इदानीन्तनाः ज्योति-
र्विदां शिरोमणयः सर्वगणकावतंशाः पश्चिमतोत्तमाः त्रीम-
न्तोवापुदेवशास्त्रिणः अयनचलनस्य राक्ष्मणान्तेन सर्वथा

विलोमगतितयायनभगणम् यदुरीचक्रुः तत्र विरोधादिकं प्रदर्शयिष्यते तद्वद्वि विहङ्गिस्तस्य प्रमादोऽप्रमादो वा-
 वगन्तव्यः । तथा हि आवादिना अयनभोगस्य प्रतिवर्षं
 ५४ विकलाः इदानीं पञ्चादयनस्यानचलनं च सर्वज्योति-
 र्वित्प्रसिद्धम् । तत्र केवलं पञ्चादयनस्यानचलनेन
 भवक्रस्य भ्रमणाङ्गीकारे । यदि ५४ विकलाभिः एको वर्षस्तदा
 १२८६००० विकलात्मकभवक्रभ्रमणे कति वर्षा इत्यनु-
 पातेन २४००० वर्षेभ्यो भगणो भवति यदि २४०००
 वर्षैः एकोभगणः तदा ४३२००० वर्षात्मके महायुगे कति
 भगणा भवन्ति इत्यनुपातेन १८० भगणा भवन्ति ।
 ततश्च सौरसोमसिद्धान्तोक्तवर्षतसंख्याविरोधः इदानीं
 मीननवाये अयनस्यानविरोधश्च । तथा हि तन्मते राशि-
 चक्रस्य केवलं विलोमगत्यायनभगणस्वीकारेण प्रागुक्तदिशा
 २४००० वर्षैरेको भगणः तदा १७२८००० वर्षात्मके
 क्रतुयुगे कतीत्यनुपातेन ७२ भगणाः । १२८६०००
 वर्षात्मकवेतायाम् ५४,८६४००० ह्यपरे ३६ इत्येवं
 त्रियुगे १६२ भगणाः गताः इदानीं कलेः ४८७२
 गताऽपि किमिति जिज्ञासायाम् यदि ५४ विकलाभिर्यो
 वर्षस्तदा ४८७२ वर्षेभ्यः किमित्यनुपाते ७४।३५।४४
 अंशादयोगताः इत्यायाति तन्मते च मीनान्तात् सर्वथा
 पञ्चादयन भगणपूरणस्वीकारेण मीनान्तात् ७४।३५।४४
 अंशादितः पूर्वमयनस्यानापत्तिः तथा च मीनान्तात्
 तावद्भिन्नैः पूर्वमं भवक्रस्य पञ्चदश्याये अयनांशादि
 स्यात् । न च तथाप्रत्यक्षादिभिरवगम्यते नापि ज्योतिर्विदां
 केवाञ्चित् संमतम् अतोऽयनस्यानेन केवलविलोमगत्या
 भवक्रस्य भ्रमणोक्तिः साहचर्यमेव । किञ्च अतिचिरन्तनकालैः
 संवाद्भीये प्रागतिवत् पञ्चादयनतित्वे वा आर्षज्ञानं विना
 निरुपेयासम्भयः अतः सौराद्यागमोक्तं प्रागतिवत्तमना-
 दस्य प्रथमं पञ्चादयनस्वीकारः केवलपञ्चादयनस्वीकारः
 अयनचलनस्य तद्गणनसंख्यातो विषमकल्पनस्यार्वाङ्गद्वयं
 आगमविरोधात् वचनमालेषु न अत्राय प्रभवति ।
 किञ्च सौरागमाद्युक्तं प्रागतिवत्तमनादस्य केवलं
 पञ्चादयनतित्वं यत् स्वीकृतं तत् सर्वव्यवहारलोपकम्
 तिथ्यादिषाधनाङ्गायनांशादिविलोपकञ्च । एतेन इ-
 ण्डिया अपि ज्योतिर्विस्तारः खट्विकालस्य षट्षष्ट-
 काक्षमात्रपरिमितिकादिनोऽपि परास्ताः । तैरपि प्रतिवर्षं
 ५४ विकलाः अयनांशभोगाः स्वीकृताः स्वीकृतश्च
 षट्षष्टिवर्षैरेकांशभोगः तथा च ६६।८ वर्षादिभिर्यदि एको-

ऽयः पञ्चादयनतित्वे तदा तदुक्तखट्विकाके ६००० अतीत्य-
 तुपाते ८० अंशाः समायायन्ति तेन मीनान्तात् ८० अंशान्तरे
 पञ्चादयन भुःशेषांशेयनारम्भः स्यात् तदेतद्वद्विहङ्ग-
 त्वादपेक्षमेव मीनान्तं विहाय अन्यत्र कान्तिद्विस्तारसंख्या-
 नतचलनकल्पने न विनिगमकमस्ति इति विजातीयज्योति-
 र्विदाश्चतससङ्गतमेव तैरपि तद्वद्विहङ्गान्तिद्विस्तारसंख्याचलन-
 स्वीकारात् । इदानीं च संवाद्ययनानुसारेण मीनान्तात्
 २०।३५।४४ तत्प्रातुपाते प्रायेण १२७० वर्षा आयान्तित्वेव
 खट्विकल्पनन्तु नैव सम्भति स्वीकृतम् । ८७२ काक्षस्य ततो-
 ऽधिकत्वेन तत्पूर्वम् खट्वे रचितत्वात् । पुनर्भगणान्तरस्वीकारे
 तु २४००० वर्षास्ततोऽधिकाः स्युस्तेन २५३५ वर्षाः खट्वि-
 काक्षाः अन्ततः स्युः तावतिथेच काक्षे सर्वपञ्चाणां मेघादौ
 स्थितसम्भव एव इति सर्वथा तन्मतमनादरवर्णीयमेव । प्राग्-
 दर्शितसरणी प्राचीनसम्प्रतिरपि यथा । 'मृगसंक्रान्तिः
 पूर्वं पञ्चास्तारादिगान्तरे । प्रतिवर्षं चतुःपञ्चपलमान-
 क्रमेण तु । षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः । एवं
 चतुःपञ्चदिनादयनारम्भं क्रमात् । व्युत्क्रमेण च तद्वत्
 स्यादुदग्यानं रवेर्भुवम् । कर्कसंक्रमणे तद्वदभितोदक्षिणाय-
 नम् । अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भं तथा । रविसंक्रान्ति-
 तोमेघतुल्योरभितः पुनः' तिथिः ०८० । अधिकमयन-
 संक्रान्तिगच्छे वक्ष्यते । एति सूर्योदक्षिणासुतरां
 वाऽल आधारे स्युट् । पूर्वोक्तीत्या सूर्यसोत्तर-
 दक्षिणागत्याधारे ११ काक्षे तथा च । 'तपस्तपस्यौ शिशि-
 रादृतः मधुश्च माधवश्च वासन्तिकादृतः शुक्रश्च
 शुचिश्च शीघ्रादृतः अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभश्च
 नभश्च वार्षिकादृतः इषश्च कर्जश्च शारदादृतः सहाश्च
 सहाश्च हैमन्तिकादृतः अथैतद्विषाणयनं देवानां रात्रिः'
 इति श्रुतौ "अग्निज्योतिहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः । भूमोरात्रि-
 साधा वज्रिः षण्मासादक्षिणायनमिति" गीतायाञ्च षण्मासा-
 नामेव अयनत्वेनाभिधानात् । १२ अयनाभिमानदेवेभ्यु
 "आतिवाहिकास्तस्मिन्नात्" या० सू० । अत्रिंरादीनां
 तदभिमानदेवतापरत्वव्यवस्थापनात् "तैऽचिर्वर्षाभिः सप्तम्यन्ते
 अत्रिंशोऽहः अत्र आपूर्यमाणपक्षम् आपूर्यमाणपक्षात्
 यातुदख्तेति ताव्मासान् मासेभ्यः संवत्सरमित्युपक्रम्य
 च एतान् ब्रह्म मनयतीति" आ० ७० श्रुतौ ब्रह्म-
 गमयितव्योक्तेः तेषां चेतनपरत्वौचित्यम् । "अयते याति
 अनेन अतल्लयेण सूर्योदक्षिणायासुतरायां नेति

अतुल्यमयनं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति । “यान् वण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् वण्मासानुदङ्कादित्य एतीति” तथा कन्दोगा अधीयते । “यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान् यान् षडुत्तरैति मासांस्तानिति” तैत्तिरीयाः क्रतु पञ्चरात्रेण पठन्ति “तस्मादादित्यः वण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरैति” एवं चादित्यगतिमुपजीव्यायननिष्पत्तेः सौर-मेवैतत् अत एव विष्णुधर्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम् “अतुल्यं चायनं स्यादिति” केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छन्ति “मार्गमासादिकैस्त्रिभिः क्रतुभिः कल्पितः कालः वण्मासात्मकसुत्तरायणं ज्यैष्ठमासादिकैः दक्षिणायनमिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृग्यं त्रौतस्मार्त्तकर्मानुमाने तु मकरकर्कटसंक्रान्त्यादिक एषायनद्वयकाल इति यथोक्तमिति स्मृतिभ्यामवगन्तव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्माङ्गं कक्षा अधीयते “उदगयन आपूर्यमाणे पक्षे पुनर्याहे द्वादशाहसुपसहस्रो भूत्वादि” । चौलादीनामुत्तरायणकर्तव्यता षड्विंशतिपु प्रसिद्धा । सत्यव्रतश्च देवताप्रतिष्ठादीनामुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह “देवतारामवाध्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयादिति” उपदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् “माह-भैरववाराहनागसिंहतिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्याप्या कै दक्षिणायन इति” कालमाधवीये माधवः । “सौरेण द्युजियोर्वामं षडुत्तरैति संस्मरन्ति । अयनं विपुवज्रैश्च संक्रान्तेः पुण्यकालता” । सू० सि० उक्तेः अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । कान्तिउत्तरम्नास्थानचलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्थस्थानात् प्राक् पश्चाद् अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटा-नयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीवेऽप्ययने तथा” का० भा० अट्टितिः । एति सप्तद्विंशतनेन करणे ल्युट् । १२ सप्तविधे यथा गवामयनम् तद्विरणं गवामयनशब्दे । अयनेन निर्दृष्टम् अयनस्येदं वा अण् । आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च लि० । “युतायनांशोऽपकोटिशिङ्गिणी जिनांशसौर्व्यां गुणिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेच्छ-याङ्गायनदिक्रमायनमिति” आयनं वलनमस्फुटेषुष्ठा सङ्गुणं द्युगणभाजितं हतम् । पूर्वपूर्वैरितिभिर्दृष्टान्तिव्यव-भोदयद्वायनाः कक्षाः “अस्फुटेषु वलनाद्यतिस्तु वा

मष्टिहृत् फलकलाः स्युरायनाः” इति च सि० शि० । अयने भवः ठञ् । आयनिकः अयनभवे लि० स्त्रियां ङीप् । अयनकालः पु० अयधारः कालः । अयनांशधारे काले अयन(च)वलन न० इत० । अयनांशस्य प्राक् पश्चाद् स्थानान्तरचलने । अयनजः पु० अयनात् राशीनां स्वस्थस्थानचलनात् जायते जन-ङ । अयनांशजाते मासादौ । अयनभागः पु० अयनज्ञापको भागः । अयनांशे । अयनमासः पु० अयनकृतः मासः । अयनांशानुसारेण दिनमानादित्तामार्थे कल्पिते मासे । अयनसंक्रमः पु० अयनांशानुसारेण संक्रमः । मेषादिपराशिव अयनांशानुसारेण यज्ञाणां प्रभापुञ्जसञ्चारो अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम् । अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिवक्रस्य पश्चात्, प्राग्वा-गत्या कृता संक्रान्तिर्यज्ञाणां प्रभापुञ्जस्य सञ्चारः सम्-क्रम-क्तिन् । चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिस्त्रिविधा मध्या-चला अवला चेति भेदात् मध्यानुपदं वक्ष्यते मेषादि-भिर्द्वादशभिः स्थानैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशि-चक्रस्य दोलायमानतया प्राक् पश्चाद् निर्दिष्टमेषादि-स्थानात् पश्चात् पूर्वं वा राश्यन्तरे मण्डलगतं विनापि यज्ञाणां प्रभापुञ्जमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः अनियतस्थानतया चलत्वात् । निर्दिष्टराशिस्थानेषु यज्ञाणां मण्डलसञ्चारः अवलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्तिरिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थानेन जायमानत्वाद-चलत्वम् । अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहुव्रीं दोषस्तथा निरूप्यते तथा हि यज्ञाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्पष्टा च । षट्कर्म्मसंस्कृतो मध्ययज्ञो यदा राश्यन्तरं संक्रा-मति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्पष्टीकृत-संस्कारो यज्ञो राश्यन्तरं गच्छति सा स्पष्टसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः स्पष्टीकार एयोपयोगात् लोकगास्त्योर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु “पुरोर्भध्यमसंक्रान्तिर्हीनोयसान्द्रवत्सरः । अविशंवत्सरस्तस्मिन् कारयेत् सवत्यम् । वर्जनीया प्रय-त्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिर्हीनसेत् कोऽप्याहुरधिमासकम्” इति कालमाधवीयहृतस्मृतैः मध्य-संक्रान्तेरपि अधिवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्या-

नोपयोगः इति स्पष्टसंक्रान्तेरेव लोकशास्त्रोपयोगः । स्पष्ट-
संक्रान्तिरपि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति भेदात्
यदा सिद्धान्तगणनयायनांशसंस्कृतो यज्ञोराश्वत्थनरं गच्छति
सा सायनांशा संक्रान्तिः । यदा तु अयनांशसंस्कार-
रहितः राश्वत्थनरं गच्छति सा निरयनांशा संक्रान्ति-
रुच्यते । संक्रान्तिश्च “वृष्टेः सहस्रभागोयः स कालोर-
विसंक्रमः” इत्युक्तसूत्रकालरूपा एतच्च क्रियैव काल इति
मते अन्यमते तु संक्रान्त्युपलक्षितसाहस्रसूत्रकाल इति
भेदः । तादृश सूत्रकालस्य संक्रान्तिग्रन्थार्थत्वे संक्रान्तिग्रन्थे
वक्ष्यमाणदानाद्यङ्गत्वासम्भवेन “सूत्र्याभावे प्रतिनिधिः
शास्त्रार्थः” इति न्यायेन गौणकालस्याप्यदर्शय्यता ज्ञाना-
द्यङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या च तथा कल्प्यात्वे सूत्र्याद्युक्तकाल-
विशेष एव तदङ्गत्वेन कल्प्यते यथोक्तं कालमाधवीये
ज्ञानदानाद्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनुक-
ल्पणाददर्शय्यः यथाह देवलः “संक्रान्तिसमयः सूत्र्योऽनुसृत्यः
परिशतेक्षणैः । तद्योगादप्यधोऽर्धं त्रिशंशाद्याः पवित्रिताः”
इति देशव्यवधानराशिधेनात्यन्तसंक्षिप्तयोः पूर्वोत्तरराशयो-
र्मध्ये सूत्र्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावता कालेनोत्तरराशि
प्रविशति स कालः योगवर्षं विना सांसदृष्ट्या दुर्लभ्यः
अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालपह्णुसांभवात् संक्रान्तिसम्ब-
न्धिनी पूर्वोत्तरकालौ पृथगतभ्यां संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेके-
कस्मिंस्त्रिंशद्वटिकाः पुण्या इति सामान्यत उक्तमिति । तत्र
अचलसंक्रान्तेरिव चलसंक्रान्तेरपि पुण्यकालतास्ति यथोक्तं
तत्रैव मेवादिदसंक्रान्तयो यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात्
पूर्वैर्भ्य एकादशदिनेभ्यः प्राचीने दिने मेवायनमेवं दृष्टभाय-
नमित्येवं तस्मात्प्राकृतसम्भवति तत्काले तत्किञ्चयने ज्ञानादिषु
पुण्यकालमाह जावर्णिः “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीये-
ऽप्ययने तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति”
मकरव्यतिरिक्तैकादशसंक्रान्तिसम्बन्धिष्वयनेषु तत्तत्सं-
क्रान्तियत् पुण्यकालोऽवगन्तव्यः मकरसंक्रान्तिसम्बन्धिनि त्व-
यने संक्रान्त्यैव लक्षणं, तद्यथा मकरभिन्ने प्राचीना विंशति-
घटिकाः पुण्याः मकरसंक्रान्तौ तु पादाख्या विंशतिघटिकाः
पुण्या इति । न केवलमादित्यस्यैव संक्रान्त्ययने पुण्यकालः
किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो
भवति इत्यास्तु विशेषैरेवेरेव राशिसंक्रमे पुण्यकालः अ-
यनसंक्रमे तु चन्द्रादीनामपि कालविशेषे पुण्यता यथाह
तत्रैव ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्रराशोरविसंक्रमे सूर्यवाक्
परस्तादृशचन्द्राद्याः पुण्यास्तयेन्दोर्ब्रह्मरालवेयुता एकैव

नाडी मुनिभिः सुभोक्ता । नाद्यायतनः सपलाः कुजस्य ।
बुधस्य तिस्रः पलविंशद्युक्ताः । अर्धर्द्धनाद्याः पलसप्त-
द्युक्ताः गुरोश्चतस्रः सपलाश्च युक्ते । हिनागनाद्याः पलसप्त-
द्युक्ताः शनैश्चरस्याभिहितः द्वादशपुण्याः । आद्यन्मध्ये जपहोम-
दानं कर्तव्यवाप्नोति सुरेन्द्रधामेति” । अयमर्थः आदित्यस्य
राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्यकालः
तथा चन्द्रस्यापि घटिकैका पलानि च त्रयोदशार्वाक् परतश्च-
पुण्यकालः । एवं मङ्गलस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं च
पुण्यकालः तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि च
पुण्यकालः दृक्स्थितेरपि सार्धचतस्रो घटिकाः सप्त पलानि
च पुण्यकालः । शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं पुण्यकालः
शनैश्चरस्य द्वाशीतिघटिकाः पलानि च सप्त पुण्यकालः ।
पौषधारायां तु जैमिनिवचनत्वेन एतद्वचनमुपन्यस्तम् ।
मेवायनादिषु संक्रान्तिसूटिकरणञ्च दृष्टार्चचिन्तामणौ “तथा-
यनांशाः खरसाहताश्च स्पष्टार्कगत्या विहृताः दिनादि । मेवा-
दितः प्राक् चलसंक्रमाः स्युर्दाने जपादौ बह्वपुण्यदास्ते” ।
यथा राशिसंक्रमाः बहुपुण्यदास्तथा चलसंक्रमा अपेति
द्योतनाय तथाग्रहः । अयनांशाः पञ्चा गुण्या स्पष्टया
सूत्र्यगत्या विहृताः सत्यदिनाद्यैः दिनघटीपलैः कलां
कृत्वा मेवादिद्वादशराशिसंक्रमणकालात् प्राक्चलसंक्रमाश्चल
संक्रान्तयः चलसंक्रमदाने ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ
जपपञ्चाहहोमादौ बहुपुण्यदा भवन्ति तदुक्तं वशिष्ठसिद्धान्ते
चलसंक्रमयुक्तमासे संक्रमायः स संक्रमः अजागलस्तन इव
राशिसंक्रान्तिरुच्यते” इत्युक्त्यः “अयनांशसंस्कृतोभातुर्गौले-
चरति सर्वदा असुख्या राशिसंक्रान्तिस्तुल्यः कालविधिसंयोः ।
ज्ञानदानजपपञ्चाहव्रतहोमादिकर्मणि यत् कृतं चलसंक्रा-
न्तावकयं पुण्योऽश्नुते” इति रत्नमालायाम् “यावद्भिरंशैर-
यनच्युतिः स्यात्तद्गोम्यकालेन दिवाकरस्य । च्युतिर्भवेद्दिन्युप-
दादिकानां रक्ष्यमेतन्मुनिभिः प्रदिष्टमिति” अयनांशा-
नयनञ्च अयनग्रन्थे दर्शितम् । तत्तद्वाद्यादिमार्गेण सूत्र्यादि
तेजःपुङ्गवश्चरसंक्रमोभमण्डलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम
इतिविषयविवेकः तद्यथा रथ्यायां प्राक् पञ्चाहा नीयमानस्य
दीपस्थापेदीपप्रभा यकिनृप्रदेये गच्छति तत्किञ्चैव प्रदेये
क्षणान्तरेण दीपोऽपि गच्छति एवं सर्वेषामपि ग्रहाणां
चलसंक्रमादृष्ट्याः नन्वेवं चलसंक्रमस्य दृष्टत्वे तेनैव
मानेन पञ्चाङ्गगणना स्यात् इति चेत् न अश्विन्यादिभानां
विसंवादात् तथाहि सूत्र्याङ्गान्तराधितचतुर्दशमण्डलस्यैव
सम्यक्काले प्रथमसुदयोज्योतिषे प्रसिद्धः सर्वसंस्तवः । तत्र

यदि अयनांशयोधनमन्तरेणैव सूर्यस्य तत्तद्वाशिष्ठक-
नक्षत्रस्थितिसंस्कारस्तदा इदानीमयनांशावसारेण २०, ३५,
४४, एतदंशदितः पूर्वं रवेर्भादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य
च तदुच्यतकनक्षत्रस्थितेस्तत्तत्तद्दृश्यनक्षत्रस्य सन्ध्यायां
प्रथमोदयापत्तिर्न च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने
इदानीमभापूर्णिमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्वं २०, ३५, ४४
सूर्यचन्द्रयोरेकराशिस्थितेन अभावस्यापत्तिस्ततः पञ्च
दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च न चैतत् प्रत्यक्षसंवादीति ।
अयनांशयोधनेन निरयनांशसंक्रमादितस्तु सूर्यः प्रत्यक्ष
संवादि । किं च सायनसंक्रमरहितस्य चान्द्रभासस्याऽधि-
भासत्वव्यवहारप्रसङ्गः संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य कयसाप्तत्वव्यव-
हारप्रसङ्गश्च । एवं च बहुविप्लवात् चलसंक्रान्तेः मुख्यत्वेऽपि
तेनैव भासवर्षगणनादिशङ्का न कार्या प्राग्प्रदर्शितपुलस्य
वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमराकोन, “दिनरात्रि
प्रमाणानां निर्णयो न भसंक्रमात्” अतः सकलकर्माणि”
इति, सिद्धान्ताशिरोमणिवाक्येन च स्मार्त्तकर्मविशेषे, लग्न-
ज्ञानादिकर्मस्वेव तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्वव्यवहारः
अन्यथा तत्तद्दिग्घोषादानं व्यर्थं स्यात् । एकान्तेन राशि-
संक्रमानङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्य-
कालताभिधानानुपत्तिः तथा च यथा भासवत्पराधामनेक-
विधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां भ्रातृता एवं चलस्थिरसं-
क्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता । किञ्च सायन-
संक्रममात्रेण सर्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूष
धारायां दर्शिताः । तेऽप्यत्रोपदर्श्यन्ते । सायनगणनया
त्ययोग्येऽपि काले यद्दृक्कदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोर-
न्तरे वोपलभ्येत सूर्यचन्द्रयोस्तु तेजोबहुत्याद्यक्षततेजः
परिभवाच्च नक्षत्रसंनिधावुपलभ्यो यद्यपि । तथापि
कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलभ्योऽप्येत एव गोचरादिविषयक
दृष्टफलानि एकराशिस्थितयुगयोगफलानि च निरुद्धेरन्
यद्दृष्टादिविषयवादश्च । तस्मान्निरयनगणनयैव सर्वोऽपि व्यव-
हारो युक्तः यस्तु अजागलक्षनइवेत्यादि प्रागुक्तवचनम्
“पुण्यत्वं राशिसंक्रान्तेः केचिदाहुर्मनीषिणः नैतन्मम मत-
मित्यादिराशिऽवाक्यञ्च तत् चलसंक्रान्तेः स्तुतिपरम् “न
निन्दानिन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौतीति” न्यायात्
अन्यथा संक्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्ति-
पुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विप्लवापत्तेः “दिनपति
संक्रमात् प्राक् षोडश नाद्यास्तु पुण्यकाणः सः । परतः
षोडश नाद्याः ज्ञानदानकार्येष्विति” इतिरस्यैव वच-

नान्तरेण विरोधः स्यात् अध्यनसंक्रान्तिषु त्वं अध्य-
विधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विरक्त्यविनयत्वौ-
चित्यं तादृशवचनानाम् ।

अयनांशज ए० अयनस्य अंशः तज्जः । प्राथमिककाले
 एतारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे “अयनांशजमासान्ते
 व्युत्क्रमेणादितो बुधैः” ज्यो० तत्त्व० ।

अथ य उ० अत्योयवस्तुत्सोवा । ऽपरीषजे क्षमभेदे क्षमयन्ने
विवरणम् नास्ति यवः यज्ञसाधनं यत् । अङ्गुतया
यज्जीने तिलसाधने ऽपि तद्वत्सादो । युक्तिश्रेष्ठे कर्त्तरि अच्
न० त० । २ अस्मिन्ने गतौ ऽरविचन्द्रयोर्वियोजके दृष्ट-
पक्षे च “अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यथाअपरपक्षा
वा अयवास्ते हीदं सर्वं यवते चायवते” इति शतब्रा० ।

अथवस् पु० न युतः पृथग्भूतौ चन्द्रकर्थौ यत् यु-असन्
न०त० । अङ्गिमासे पद्ये । “सजुरद्वो अथवाभिः” यजु०
१२७४ “यथायायवासाङ्गिमासाद्योच्यन्ते वे०दी० ।

अयशस् विरोधे न०त० । यशोविरोधान् अपशब्दे । अयशो-
 “महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” मनुः । “स्वभावज्ञोऽस्य
 यशः प्रवृत्तम्” रघुः । न० व० । कौत्सिश्चुन्ये त्वि० वा कप्
 अयशस्कः तत्त्वैव ।

अथशस्कर त्रि० अथशः करोति छ-ताच्छीलादौ ट
स्त्रियां छीय । अथशदकरे ।

अप्रयशस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न०त० ।
अपवादकरे “पशुन्यान्तालसायशस्यानि हित्वा” सुष्ठु० ।

अथयूष्मिन् न० ईत० । “यत्कश्चिं हरिः स्वसुखं भावयेदति ।
निःकाशेन विडङ्गानां चूष्मिन् प्रथममनु तत् । अथयूष्मि-
न्यनेनैव विधिना योजयोद्भिषक्” सुश्रुतोक्ते लौहचूष्म-
वर्जितौषधभेदे ।

अयस् न० एति चलति अयस्कान्तसाक्षिध्यात् दृष-अयस्नु ।
 लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसाक्षिध्यात्त्व-
 नासयात्वम् । “सुहृदयो हृदयः प्रतिगर्ज्यताम्” “अभितप्र-
 मयोऽपि मार्दवं भजते क्व कथा शरीरिणाम्” इति च रघुः
 “ताभ्याः कांस्थरैस्त्वानां त्रिपुणः सीसकस्य च” अयः कांस्थ-
 पणानाञ्च ह्लादयाहमपाक्षता” इति च मनुः । अयसः पाकादि
 व्यसृतसारयन्त्रे २२६ पृष्ठे दृश्यम् । अधिकं लौहयन्त्रे
 वक्ष्यते । उपचारात् २ अयोनिर्भूते शस्त्रादावपि । “तेजो-
 ऽयसो न धाराम् ऋ० ६, २, ५, अयसः अयोमयस्य प-
 रश्वादेर्धाराम्” भा० । हिरण्यद्वज्जोऽयो अस्त्रपादाः ऋ०
 १, १६, २, ८ भावे अयस्नु । रगमने न० । व्योतिरकारि हरितो

नायसे ऋ० १, ५७, २ “अयसे नमनाय” भा० अयसा-
निर्मितम् अण् । अयसम् लौहमये कठाहादौ अयसो-
विकारः अण् अयसः । लौहविकारे ‘अयस्कान्द्रवायसम्’
रघुः “अयसेन तु पात्रेणेत्यादि २७८ पृष्ठे दर्शितम् ॥
मयट् अयोमयः । वेदे तु अयसयादि० नि० अयस्ययः ।
लौहविकारे लि० स्त्रियां ङीप् । चतुर्थ्यां ङण् ।
आयसीयः अयस्यस्त्रिजट्टेयादौ लि० स्त्रियां ङीप् ।
एति यज्ञस्थानम् इण् असुन् । २वज्रौ पु० ।
“अयासाग्नेःस्थानमिहस्थयाश्च सत्वमित्यमया असि ।
अयानो यज्ञं वहास्यया नोऽवेहि भेषजम्” यजु० ।
४हिरण्ये निम् । “रजोहा विचर्षणिरभियोनि-
मयोहतम् अभ्यनूयतायोहतम् ऋ० ६, १, २, ८०,
‘अय इति हिरण्यमिति भा० “हिरण्यपाणिः प्रति-
दोषमास्थात् अयोहनुर्यजते इति ऋ० ६, ७, १, १,
अयोहनुहिरण्यमयहनुः” भा० ।

अयस्कंसा पु० न० । अयोविकारः कंसं पात्रं सत्वम् ।
लौहनिर्मिते पानपात्रे ।

अयस्कषी स्त्री अय इय कर्षावस्य गो० ङीप् । लौह-
तल्यकठिनकर्षयुक्तायां स्त्रियाम्

अयस्कान्त पु० अयस्य कान्तः रमणीयः कस्कादि-
त्वात् सत्वम् । (कान्तिलौह) इति ख्याते । लौहभेदे ।
अयसां कान्तः इष्टः सन्निधिमालेणाकर्षकत्वात् । सन्निधि-
मालेण लौहाकर्षके (चुम्बक) इति ख्याते । २प्रसरभेदे ।
“शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टु मयस्कान्तेन लौहवत्” कुमा० “स चकर्ष
परकासदयस्कान्तमिवायसम्” रघुः । अयस्कान्तेनाकर्ष-
णीयगत्यापनयनार्थे । ३व्रणचिकित्साभेदे यथोक्तं सुश्रुते
“अनुलोममनववृद्धमकर्णमनल्पव्रणसुखमयस्कान्तेन” ।

अयस्काम लि० अयः कामयते कम-अण् उप० स० सत्वम् ।
लौहाभिलाषणि । [सत्वम् । लौहकारे (कामार) ।

अयस्कार लि० अयोविकारं करोति क-अण् उप० स०

अयस्कृम् पु० अयोविकारः कृम्भः सत्वम् । लौहमये षटे ।

अयस्कृशा स्त्री अयःसहिता कृशा शाक० त० सत्वम् ।
लौहसहितकृशायाम् ।

अयस्कृति स्त्री अयसा कृतिः चिकित्साप्रक्रिया सत्वम् । सुश्रु-
तोक्तेमहाकुष्ठचिकित्साभेदे ‘अथ ऊर्ध्वमयस्कृतीर्वज्रासः ।
तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि लवणवर्णप्रदिग्धानि गोमदाग्नि-
प्रतप्तानि लिफलाशालसारादिकषायेण निर्वीपयेत् षोडश-
वारांस्ततः खदिराङ्गारतप्तान्युपशान्ततापानि कृच्छ-

वर्णानि कारवेद्वाठतानवपरिष्कावितानि ततो यथावत्
मात्रां सर्पिर्भुञ्ज्यां संख्योपयुक्तीत । जीर्णं यथाव्याध्य-
नश्नमन्नवपणमाहारं कुर्यात् । तुलासुपयुज्य कुष्ठमेकभेदः
अयधुपाण्डुरोगोन्मादापकारानपहृत्य वर्षशतं जीवति
तुलायां तुलायां वर्षशतगुणोत्कर्षः । एतेन सर्वलौहेष्वय-
स्कृतयो व्याख्याताः ।

अयस्यण पु० अयोनिर्मितः स्थूणः वा विसर्गलोपः । लौह-
मये षट्स्थूणे ईद० । तथाविधषट्स्थूणयुक्ते षट्स्थूणे ।
“अयस्यणष्टपतीनां वै” शतत्रा० अयस्यूणा षट्पतय-
स्तेषामिति तेषाम् हीनद्व्यकत्वादाक्षेपः भा० । ७त०
३अयोमयाक्षे रघादौ लि० । “व्युष्टावयस्यूणसुदिता
सूर्यस्य” ऋ० ५, ६, २, ८, अयस्यूणमयोमयशङ्कुं गर्त्तं
रथं वेति भा० । ४कर्षभेदे पु० तस्य गोत्रम् अण्
आयस्यूणः तस्य वङ्गपु लुक् । अयस्यूणाः । गौ०
पाठात् ङीप् अयस्यूणी ।

अयस्यात्र न० अयोमयं पात्रं सत्वम् । लौहमये पात्रे ।

अयस्यय लि० अयोविकारः अयस+मयट् वेदे नि० भत्वम्
स्त्रियां ङीप् । अयोमये लौहमये “असुरा यन् लोकेषु
पुरश्चक्रिरेऽयस्ययमिवास्मि लोके रजतामन्नरीक्षे हरिणीं
दिवि” शतत्रा० । “भूम्या अयस्ययम् पातु” अथ० ५, २८, ६,
शतशृष्टिरयस्ययोः अथ० ४, २७, ८, कन्दसीति प्रायिकं
तेन लोकेऽपि ‘परिभ्रमन्मनिशं तीक्ष्णधारमयस्ययम्’
भा० आ० प० “ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डमयस्ययम्
भा० द्रो० प० ।

अयस्ययादि पु० ईद० “अयस्ययादीनि कन्दसि” पा० उक्ते
भत्वादिकार्यार्थे निपाताङ्गे अकृतिगणभेदे ।

अयाचित न० याच+क्त न० त० । १अमृताख्यष्टसौ “अमृतं
स्यादयाचित”मिति मनुः । २अप्राप्तिर्ते लि० । “अया-
चितोपस्थितमम्बु केवलम्” “अयाचिताकृतं पाह्यमपि
दुष्कृतकर्मणः” ऋतिः “याचेर्दृष्टादिपाठात् गौणे
कर्माणि” ऋ । यस्य सकाशेन याच्यते शक्तिस्तु जने च ।

अयाज्य लि० न याजयितुमर्हः यज-णिच्-कर्माणि यत् न० त० ।
पतितादौ ऋतिनिषिद्धयाजने । ते च ऋतौ दर्शिताः यथा
देवलः “पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः मिश्रित
श्वेन सोऽद्भान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिसम्बन्धं
साध्यायं सहभोजनम् । कत्वा सद्यः पतत्येष पतितेन
न संशयः । बौधा० “संवत्सरेण पतति पतितेन न
संशयः याजनाध्यापनाद्वयौनात् सद्यो न शयनासनात्” ।

मनुविष्णू । “संवत्सरेण पतति पतितेन सहोचरन् याज-
नाध्यापनाद्यौनात् न तु याजनाध्यापनात्” पैठोमसिः
“संवत्सरेण पतति पतितेन सहोचरन् । याजना-
ध्यापनाद्यौनात् त्वेकशयनासनात्” । पतितानभि-
धायान् समन्तः । “यश्च तैर्यौनसौख्यौवाणां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्यायैतदेव
प्रायश्चित्तं विदध्यात्” इत्यात् कुर्यात् द्वादशवार्षिकमि-
त्यर्थः । यौखं सुखसाध्यमध्यापनं स्त्रीषु स्त्रुवसाध्यं याजन-
मित्यर्थः । अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततोत्य-
वगम्यते प्रा० वि० । हारीतः । “संवत्सरेण पतति
पतितेन सहोचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशयैकभोज-
नात्” दृक्कसतिः । “पाण्ड्यासिके तु संयोगे याजनाध्याप-
नादिना । एकत्वासनशय्याभिः प्रायश्चित्ताहं माचरेत्” ।
“याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा-
ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपातः तेनै-
वाज्ञानकृतेन वारद्वयाध्यासात् । लघुनि याजनादावज्ञानकृते
संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सराज्ञेनेति
व्यवस्था । तथाहि याजनं योनिस्त्वन्धमित्यत्र देवलवचने
पतितेन सहोपित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्थस्य जानन्निति
पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्या-
पनादिकमाह देवदः । “आचार्याद्भूतनि यमशुश्रूषा-
दिभिस्तथोपि विदोपादानमध्ययनम् । तस्य चाचारान्वयप्रक्र-
मसामर्थ्यं भक्तिशीलशुश्रूषोपनताय शिष्याय प्रदानमध्या-
पनं, पशुजोराज्यपुरोडाशसोमौषधचरुप्रभृतिभिः खदिर
पलाशाश्चत्यन्यप्रोषोदुम्बरप्रभृतिभिः गमिभिः सुकुक्षु-
बोदूखलसुषुलकुठारखनित्रयूपदारुचर्मदर्मपावपवितभाज-
नादिभिर्होमोपकरणैः प्रोत्साहिहोतृध्वर्युजह्मादिभिः
अतिगम्भिः काव्यनैमित्तिकाणां पक्षादिपूर्वकाणां यथोक्त-
दक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं
व्याख्यातम्” । तथा च ज्योतिषोमादियज्ञानां याजनं
गुरु, पूर्वादिर्कर्मणा याजनं लघु । कौर्मम्
“याजनं योनिस्त्वन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः । कृत्वा सद्यः
पतेज्जानन् सहोभोजनमेव च” । यमः । “असत्प्रति-
पह्योतारस्तथैवायाज्ययाजकाः । नक्षत्रैर्जीव्यते यश्च
सोऽन्धकारं प्रपद्यते” । बमिष्ठः । अह्मन्धानस्य-
भोक्तव्यञ्चौरस्य च विशेषतः । न त्वेव बह्वयाज्यस्य यथो-
पनयते बह्वम्” । बोधायनः । “बहुप्रतिपाह्यं
वाऽप्रतिपाह्यं वा याजयित्वाऽप्रतिपाह्यस्य वा

प्रतिपाह्यं अनाशनस्य वाऽस्यस्यित्वा तद्वत्समन्दीयं जपेत्” ।
वशिष्ठः । “एतेनैव गार्हिताध्यापकयाजकाव्याख्याता” दक्षि-
णात्यागाच्च पूताभवन्तीति विज्ञायते” “एतच्च ऋतेतरस्थो-
पपातकादिगार्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति
धर्मप्रदीपः” प्रा० वि० । तत्रैव ऋद्रपुरोहितयाजकाध्याप-
काद्यनुवृत्तौ यमः । “एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु
मार्गताम् । भेत्ताक्षस्यपुत्रानोद्विजयान्द्रायणश्चरेत् ।
फलं नागद्वेदो वेदोऽयवेदमिभाषितम् अर्थोत्सर्गेण
यन्माने तस्मात् पापात् प्रसृज्यते । अचारणलक्षणं
रुक्तां पिबेद्भक्षुसुवर्जलाम् । तस्योपनयनं कृत्वा व्यव-
हार्यस्तदा भवेत्” इति । फलं लब्धं धनं नागहृदे गज-
मज्जनयोग्यहृदे अविभाषितम् अभिज्ञम् । यन्माने प्रताने ।

अयाज्ययाजनं न० अयाज्यस्य याजनम् । अयाज्यस्य
पतितोदेर्याजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विधेऽनुम-
याज्यगच्छे । “अयाज्ययाजनैश्चैव नास्ति क्रमेण च कर्मणाम्
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः” मनुः ।

अयाज्यमयाज्यं न० सम्+यज-णिच्-भावे यत् ईत् ।
अयाज्यस्य पतितोदेर्याजने “सेवायाज्यसंयाज्यपारदा-
र्यात्मविक्रयः” इति मनुः ।

अयातयाम् पु० न याते यामः समयोऽस्य । १ अपर्यापिते
= अनतिक्रान्तकाले श्रविगतदोषे च । “ऊर्न्दांस्थेयतत्
पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति-न वा अत्र स्तुयते
न शंसन्ति तच्छ्रन्दांस्थेयैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि
करोति तेरयातयामैर्यज्ञं तन्वते” इति शत० ब्रा० ।
“ऊर्न्दांस्थयातयामानि” भाग० । “अयातयामानि विगत-
दोषाणि” श्रीधरः ।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधानः न० त० ।
१ राजसभिन्ने २ अहिंसके च योमायातुं यातुधानेत्याह
ऋ० ७.१०४, १६, अयातुमराजसम् भा० । “ह्वयामि
देवा अयातुग्ने ! ऋ० ७.२४, ८ अयातुः अहिंसकः भा० ।
अयायातय्य न० त० । मिथ्यात्वे । अयथातथगच्छे विवृतिः ।
अयान न० न यानं चलनं यस्य । १ स्वभावे निमर्गे यथा
जले शैत्यं अग्ने रूपाता न हि तत् कटापि चलतीति तस्य
तथात्वम् अभावे न० त० । २ गमनाभावे । यानं गमनं
वाहनञ्च न० व० । ३ यानशून्ये वि० ।

अयानय पु० दातुं सर्वशः रगन्त्वयशेषसोमाभूते शीर्षस्थाने
व्युत्पत्तिविरणम् मत्कृतसरलायाम् यथा आनीयन्ने-
शारा अस्मिन् इत्यानयः अयेन दक्षिणवर्त्तनापसव्य-

गमनेनानयः अयानयः शीर्षस्थानम् । तत् नेयः ख ।
 द्युतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोषोपेताः
 शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककितयेन पञ्चदशशो
 पाङ्ग्राः स्वशामपार्श्वस्थप्रथमकोषपर्यन्तमारभ्यान्निमकोष-
 रूपं शीर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तनापसव्यगत्या सञ्च-
 ऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयाना इत्युच्यन्ते तत्रायं
 प्रकारः “ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रस्यते पदम् ।
 असहायस्तु शारेण परकीयेण हन्यते इत्युक्तदिगाव-
 सेयः । परैः परकीयैः नाक्रस्यते द्वादिशाराश्रित-
 कोषं नाक्रस्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरो-
 धात् । असहायस्तु हन्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकः
 “अनुपदसर्वायानयं बद्धा भजयति नेयेषु” पा० “अया-
 नयः स्थानविशेषः तं नेयः अयानयानः शारः” सि० कौ ।

अयागु त्रि० अयमन्नाति नागयति अय-उ-ईत० । शुभा-
 वृत्तिविधिलोपके यातुधानभेदे “खलजाः शकधूमजा उरुगुडा
 ये च मट्मटाः कुम्भमुष्का अयाशवः । तानस्या
 ब्रह्मणस्पतेः प्रतर्बोधेन नाशय” अथ० ८, ६, १५ ।

अयान्य त्रि० यस्य णिच्-शकार्थे यत् न०त० । १ उपपत्तप-
 यितमशक्ये “अयुजो असमोन्मभिरैकः कष्टीरयासः” क०
 ८, ६, २, “अयास्यः उपपत्तयितुमशक्यः” भा० । यासः
 प्रयत्नस्तत्साध्यः यत् न०त० । २ युद्धरूपसाधनैः साध-
 यितुमशक्ये शतौ । आस्यादयते निर्गच्छति अच् प्र० पदव्य-
 त्ययः । ३ सुखेन निर्गमनवृत्तिके प्राणवायौ उपचारात्
 ४ तदुपासके अङ्गिरसि ऋषिभेदे । “अयास्यः स्तवमाने-
 भिरैकैः” क० १, ६, २, ७, “अयास्यः यासः प्रयत्नः
 तत्साध्यो यास्यः न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः
 साधयितुमशक्य इत्यर्थः यदा अयास्यः पञ्चवृत्ति-
 मुख्यः प्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्-
 क्रामति । तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारादयास्य उच्यते ।
 तथा च कन्दौगैरान्नातम् “तं ह्यायास्य उद्धोथमुपा-
 साञ्चक्रे एतस्य एवायास्यं मन्यन्ते आस्यादयते
 तेनेति” । अथवा अयमास्ये सुखे वर्त्तत इत्ययास्यः तथा
 च वाजसनेयकम् “ते होतुः क तु सोऽभूद्योन इत्य-
 मसक्तेत्ययमास्यान्तरिति” । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः” भा० ।

अयि अव्य० इण-इन् । १ प्रश्ने, २ अनुनये, ३ संबोधने,
 ४ अनुरागे च “अयि सम्प्रति देहि दर्शनम्” “अयि
 जीवतनाथ । जीवसि” इति च कुमा० । “अयि
 जानीषे रेभिलस्य सार्धवाहस्य गृहम्” ऋक्० ।

अयुकुद उ० अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य । सप्तपक्षे
 वृक्षे तस्य हि प्रत्येकपक्षवे सप्त सप्त पक्षानि विद्यन्ते ।
 “ववरयुकुदगुच्छगुगन्धयः” माघः । अयुक्पत्तादयोऽप्यत्र ।
 अयुक्त त्रि० युज-क्त न०त० । १ विषयान्तरासक्ततया कर्त्तव्येष्व-
 नवहिते, २ अनुचिते, ३ आपद्गते ४ असंयुक्ते च
 “अयुक्तः प्राकृतस्तव्यः शठो नैकतिकोऽलसः गीता”
 अयुक्तः अनविहित इति आ० त० रघु० । “नचायुक्तस्य
 भावना” गीता ५ अयोग्ये “अयुक्तरूपं किमतः परं वद”
 कुमा० । अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्म्मकृत् ।
 ईरहिसुखे “अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते इति
 गीता” “अयुक्तः बहिसुखः” म० त० रघु० । युक्तियुक्तं
 युक्तम् न० त० ७ युक्तिशून्ये त्रि० । “अयुक्तं यदिह प्रोक्तम्”
 इति दुर्गादासः ८ अनियोजिते च । “अयुक्तचारप्राणधिः
 नीतिः ।

अयुक्ति स्त्री अभावे न०त० । १ युक्तभावे । न० ब० ।
 २ युक्तिशून्ये शयोजनशून्ये च त्रि० ।

अयुग न० त० । युग्मभिन्ने (विजोड़) विषमे । “युगपदयुगम-
 प्रिस्तुल्यसंख्यैर्युखैः” माघः अयुगनेतः त्रिनेतः अयु-
 गेषुः पञ्चशरः १ अयुगलादयोऽप्यत्र । न० ब० । २ युगशून्ये
 त्रि० । ३ भग्नयुगे रथादौ

अयुगपद् अव्य० न०त० । युगपद्भिन्ने क्रमिकभेदे ।

अयुगू स्त्री एति बन्ध्यात्वम् इण-उन् अयुगीयते गं-कृ ।
 काकबन्ध्यायां स्त्रियाम् । “अयुगूः काकबन्ध्या या जाता
 तां न विवाहयेत्” कात्या० स्मृतिः ।

अयुग्म न० न०त० । युग्मभिन्ने (विजोड़) विषमे ।
 यथा संख्यायामेकत्रिपञ्चसप्तादयः । न० ब० । २ तत् संख्या-
 न्विते त्रि० । “अथेन्द्रियसोभनयुग्मनेतः” इति कुमा० ।
 अयुग्मशरः पञ्चबाणः । अयुग्मच्छदः सप्तच्छदः अयुग्म-
 वाहः सप्तान्नः । “अयुग्मे विधवा नारी” उ० त० पु० “युग्मास्तु
 एवाजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मास्तु रात्रिषु” मनुः । “द्वादशराशिषु
 विषममसंख्यानितेषु मेघमिथुनसिंहतलाधनुःकुम्भेषु” श्लोके
 प्रथमतोयचरणयोः ।

अयुग्मनेत उ० अयुग्मानि नेताण्यस्य । त्रिनेत्रे महादेवे ।

“अथेन्द्रियसोभनयुग्मनेतः” कु० । अयुग्मलोचनादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मच्छद उ० अयुग्माः सप्त सप्त च्छदा अस्य । सप्तच्छदे
 (च्छातिम्) वृक्षे अयुग्मपत्तादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मवाह उ० अयुग्माः सप्त वाहा अस्य । सप्तान्ने सूर्ये ।
 अयुग्माश्चादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्य । पञ्चवाणे कामदेवे
अयुग्मवाणादयोऽप्यत्र । वाणपञ्चकं च पञ्चवाणशब्दे वक्ष्यते ।
अयुज्ज् त्रि० न युज्यते सजातोयेन, युज-किन् न०त० ।
अयुग्मे (विजोड्) विषमे “अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि नजरगाश्च पुष्पिताया” “अयुग्दानं स्त्रीणाम्”
गोभि० । “अयुक् अयुग्माचरम्” सं०त० रघु० “अयुच्
तु पिटृन् सर्वान्” मनुः । “ववरयुक्च्छदयुक्च्छुगन्धयः”
भाषः ।

अयुत त्रि० न युतः संयुक्तः सम्बद्धो वा । १ असंयुक्ते २ असम्बद्धे च
३ दशसहस्रसंख्यायाम् न० “सूर्याविसंख्या द्वितिसागरैर-
युताहतेः” सू०सि० । स विज्ञेयः परः धर्म्मोनाम्नाना-
सदितोऽयुतैः” मनुः । ४ तत्संख्याक्षिते च ।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् जि-
भूते णिनि । पुरुषंश्चे महाभौमपुत्रे राजभेदे । “पूरोस्तु
भार्या कोशस्थानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय” इत्युपक्रम्य
“महाभौमः खलु प्रासेनजितोसुपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे
अयुतनायो यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुत-
नायित्वम्” भा० आ०प० ।

अयुतशम् अव्य० अयुतमयुतम् वीक्षार्थे कारकात् शस ।
अयुतमयुतमित्यर्थे ।

अयुतसिद्ध त्रि० युतः पृथग्भूतः सन् सिद्धो न भवति न०त० ।
कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १ कार्यद्रव्ये घटादौ
तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २ गुणे ३ कर्म्मणि च तदेत-
दयुतसिद्धत्वं कार्यद्रव्यगुणकर्म्मणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रि-
यते यथा शा०भा० । गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्या-
त्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम्
“गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति
यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात्
अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथापि
नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्यते
कथं तन्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते नतु पटदेशः
पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न
तन्तुदेशाः तथाचाहुः । “द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते
गुणाश्च गुणान्तरमिति” तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं
पटमारभन्तं तन्तुगतस्य गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पट
शुक्लत्वादि गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति ।
सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्यते ।
अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदन्तिणयोरपि

गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रमज्जेत । अथापृथक्स्वभाव-
त्वे त्ययुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरालम्बेदः सम्भवति तस्य
तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः सं-
योगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमोऽप्येव । तेषां
प्राक्सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्य-
तरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कार-
णेन सम्बन्धः समवाय इति” एवमपि प्राक्सिद्धस्यालम्बात्म-
कस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते इयायक्तत्वात्
सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राकारण-
सम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्धा-
भावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विदते इतीदमक्तं
दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य
विभूतिरकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते
न समवायः एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव-
स्याच्च समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य
सम्बन्धव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्ध-
शब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शना-
त्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्रोऽपि स्वरूपवाङ्मूर्तरूपामेक-
याऽनेकगण्यप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके
स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकगण्यप्रत्ययभागभवति मनु-
ष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता-
पुत्रः पौत्रो भ्राता जायतेति । तथा चैकापि सती रेखा-
स्थानान्यत्वे न निवेश्यमानैकदेशगतसहस्रादिगण्यप्रत्य-
यभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरे-
केण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवत्त्वत्वे-
नेयुपेक्षित्वलक्षणप्राप्स्यानुपलब्धेरभावो वस्तुनरस्य । नापि
सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावपसङ्गः
स्वरूपवाङ्मूर्तरूपामेक्येन्युक्तोत्तरत्वात् । तथैवाऽऽत्मात्मनसा-
मप्रदेशत्वाच्च संयोगः सम्भवति प्रदेशगतो द्रव्यस्य प्रदेशगता
द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशाऽऽत्मात्मनसा-
न्धिविध्यन्तीति चेच्च अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धि-
प्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धोऽर्थः कल्पनीयो-
नातोऽधिकइति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्
प्रभूतत्वसम्भवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः पङ्क्त्यर्थे-
भ्योऽभ्यधिकाः शतं सहस्रं वार्धनं कल्पयितव्या इति निवा-
रको हेतुरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्विरोचते तत्तत् सिध्येत् ।
कश्चिद्व्यालुः प्राणिनां दुःखवृत्तः संसार एवमाभूदिति क-
ल्पयेत् अन्योवाव्यसनी सुकानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किञ्चान्यत् द्वाभ्यामप्युभयां निरप-
यथाभ्यां सावयवस्य द्वाणुकस्याकाशेनेव संज्ञेयानुपपत्तिः
नङ्गाकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च जलकाशवत् संज्ञेयोऽस्ति ।
कार्यकारणद्रव्ययोरान्त्रितान्त्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यव-
श्यकत्वाः समवायइति चेन्न इतरेतरान्त्रयत्वात् । कार्यकार-
णयोर्हि भेदसिद्ध्यान्त्रितान्त्रयभावसिद्धिरान्त्रितान्त्रयभाव-
सिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कण्डवदरवदितरेतरान्त्रयता स्यात् ।
न हि कार्यकारणयोर्भेदः आन्त्रितान्त्रयभावो वा वेदान्तवा-
दिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्यु-
पगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात्
यावत्तोदितः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते
स्युः सावयवत्वादिनित्यायेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो-
बाध्येत । यांस्तु दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि
तएव सम परमाणव इति चेन्न स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणा
परपरकारत्वेन नाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्वाणुकाद्युपेक्षया
स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथि-
व्येकजातीयकं विनश्यति ततोद्वाणुकं तथा परमाणवोऽपि
पृथिव्येकजातीयकत्वादिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽवयवविभागे-
नैव विनश्यन्तीति चेन्नायं दोषः यतोऽतर्काठिन्यविलयनवदपि
विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथाहि एतच्चवर्णादीनामविव-
ज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगात् द्रवभावापत्त्या काठिन्य-
विनाशोभवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या-
विनाशोभवति । तथा कार्योरन्तोऽपि नावयवयवसंयो-
गेनैव केवलेन भवति क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयव-
संयोगान्तरं दक्षिणादिकार्यारम्भदर्शनात् । ६० उ०
भा० सत्कार्यव्यवस्थापनोद्देशे 'हिनिष्ठत्वात् सत्त्वस्यायुत-
सिद्धानामदोष इति चेत् न । भावाभावयोरयुतसि-
द्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता
वा स्यात् तद् भावाभावयोर्वा तद्भात्सदेव कार्यं प्रागुत्प-
त्तेरिति सिद्धम् । "युतसिद्धयोरञ्जुवटयोर्भिद्यःसंयोगे
पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रती-
त्यनर्हणां कार्यकारणादीनां मिथोयोगेऽपृथक्सिद्धभावा-
न दोषभावहृतीति शङ्कते अयुतेति" आनन्दगिरिः ।
'द्रव्यान्त्रयेष्वपि गुणेषु' मा० ५, १८, वाख्यायां मज्झिमायः
द्रव्यान्त्रयेष्वपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधी-
नसत्ताकेषु सत्स्वर्पाति ।

अयुतसिद्धि स्त्री यु-अस्मिन्ने क्त युतः पृथग्रूपेण स्थितः
तथाभूतयोः सिद्धिः अभावे न० त० । पृथग्भावेना-

सिद्धौ । यथा अवयवावयविनोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्य-
क्रिययोस्तत्रासिद्धिः ते हि स्वस्वकारणे अपृथग्भूततया
सिद्धाः । अतएवोक्तं "युतसिद्धभावात् कार्यकारणयोः
संयोगविभागो न विद्यते", वै० सू० । "ससम्बन्धयोर्विद्य-
मानत्वम् पृथगान्त्रयान्नयित्वं वा युतसिद्धिस्तदभावस्त्वव-
यवावयविनोः" इति उप० वृत्तिः । अयमाशयः 'वटपटो-
दयो हि पृथग्भूततया सिद्धाः आन्त्रयान्त्रयिभावं लभन्ते ।
कार्यकारणयोस्तु न पृथक्स्थितयैर्न तथा स्यात्' इति ।

अयुताजित् पु० अयुतं जितवान् जि-भूते किप् दीर्घः
उ० प० स० । यदुपश्ले नृपभेदे । "अयुताजित् सहस्राजित्
शताजित् दश दशकः उपवाङ्मूलकस्युर्ध्वां भजमानाद्विज-
सिरे" हरि० प० । [ति० ।

अयुद्ध न० अभावे न० त० । १ युद्धभावे न० ब० । २ युद्धग्रन्थे
अयुव ति० न योति यु-वा० क० । असंसृष्टे "अयुव-
मार्थस्य राष्ट्रं भवति" ऐत० ब्रा० ।

अयुवन् पु० स्त्री० न युवा विरोधे न० त० । वृद्धे-स्त्रियां ङीप् ।
अयुष्य ति० यप् साध् यत् न० त० । य्पासाधने निम्ब-
जम्बोरादौ एच्चे "वृक्षा द्विविधा यथा अयुष्याश्च पलाश-
खदिरविलादयो यथा निम्बजम्बोरादयस्तयुष्याः"
यजु० वेद० दी० ।

अये अव्य० इण्-एच् । १ कोपे, २ विषादे, ३ संभवे, ४ स्मृतौ,
५ अयुद्धौ च । "अये दक्षिणेन पुण्यवाटिकामालाप इव
श्रूयते" शकु० "अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! यन्मो !
त्रिनयन" ! सां० द० ।

अयोग पु० युज्-घञ् अभावे न० त० । १ योगभावे, अप्रा-
गस्ये न० त० । अद्योतिषोक्ते तिथिवारादीनां दुष्टे २ योगे
"अयोगः सिद्धियोगश्च हावेतौ भवतोयदि । अयोगो हन्यते
तत्र सिद्धियोगः प्रवर्त्तते" इति राजमा० । "अयोगे सुयोगो
ऽपि चेत् स्यात्तदानोमयोगं निहत्यैव सिद्धिं तनोति ।
परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं दिनाङ्गीकर्त्तुं विष्टि-पूर्वञ्च
शस्तम्" 'यत्र लग्नं विना' किञ्चित् क्रियते शुभसंज्ञकम्
तत्र तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम्" इति च सुहू०
वि० । न० ब० । ३ विधुरे, ४ कूटे, ५ कठिनोदये सुश्रुतोक्ते
वमनापशमनीये ईरोगभेदे च । "यत्नाभ्यान् हृदयग्रहस्तृणा
मूर्च्छा दाहश्च भवति तमयोगमित्याचक्षते तमाशु वमने-
दिति" । "अयोगाङ्गास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सर्चिकित्सिताः ।
अनुष्णोऽत्यौषधो ह्रीनो वस्त्रमैति प्रयोजितः विष्टम्भा-
भ्याममूलैश्च तमयोगं प्रचक्षते" इति च सुश्रुतः ।

अयोगवः पु० अय इव कठिना गौर्वाणी यस्य नि० अच् ।
अयोगं दुष्टयोगं वाति वा—क वा । “शूद्रादयोगवःक्षत्ता
चाण्डालश्चाभिमोक्ष्याम् । वैश्यराजन्वविप्रास्तु जायन्ते वर्ध-
सङ्कराः इति मनूक्ते शूद्रात् वैश्यायां जाते प्रतिलोमजे
सङ्कीर्णवर्णे । “प्रसाधनोपचारस्तमदासं दासजीवनम्
सैरिभ्यं वागुरादृष्टिं सूते दस्युरयोगवे, मनुः । अयो-
गवस्यायम् अण् । आयोगवः तज्जातिसम्बन्धिनि
वि० स्त्रियां ङीप् । “भवन्त्यायोगवीक्ष्यते जातिहोनाः
पृथक् त्वयः” मनुः ।

अयोगवाह पु० अक्षरसमान्नायसूत्रेषु “अइउण्” इत्यादिषु
चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः संबन्धो येषां ते
तथापि बाह्यनि पत्वणत्वादिकार्यादिकं निष्पादयन्ति
वाहेः अच् कर्मधा० । “अनुस्वारो विसर्गश्च+कूपौ
चैव परान्त्रितौ । अयोगवाहाविज्ञेया” इति शिक्षाक-
उपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगल (ह) पु० गुलः गोलाकारः अयसा निर्मितोगुलः ।
(गोलीति) ख्याते लौहगुटिकायाम् । बा लस्य ङः ।

अयोग पु० अयोलोहविकारं गच्छति कर्त्तृत्वेन गम-ला०
ङ् । अयोगन्तरि अयस्कारे “पाप्मने क्रीवमाक्रियाया
अयोगमिति” । पुरुषमेधे यजु० ३०५ ‘अयोगमयो-
गन्तारम् । वेद दो० ।

अयोग्य वि० न०त० । १योग्यभिन्ने अनर्हे २अनुचिते च ।

अयोग्य न० अयोग्ये सुखे यस्य । सुखे तस्य सुखे लौहा-
वस्थित्या तथात्वम् ।

अयोधन पु० अयांसि हन्यन्तेऽनेन हन-अप् घादेशश्च नि०
(हातुङीति) ख्याते लौहसुद्धरे । ‘अयोधनेनाय
इवाभितप्तम्” ॥ रघुः ।

अयोजाल न० अयोविकारः जालम् । १लौहमये जाले अय
इव दुर्भेद्यं जालं मायाऽस्य । २दुर्भेद्यकपटे असुरादौ वि०
“अयोजाला असुरा मायिनोऽयस्यैः” अथ० १, १८, ६६ ।

अयोदंष्ट्रा वि० अयोमयो दंष्ट्रा चक्रापधारा अस्य । लौह-
मयधारे रथादौ । “पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधा-
वतो वराहून्” ऋ० १, ८८, ६, “दंष्ट्रा चक्रधारा” भा० ।

अयोदत् वि० अयइव कठिनो दन्तो यस्य संज्ञायां दत्ता-
देशः । लोहवत्कठिनदन्तयुक्ते राजसादौ स्त्रियां ङीप् ।

अयोध्य वि० योद्धुमशक्यः युध-यत् न०त० । योद्धुमशक्ये
“अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या” अथ० १०,
२, २१, इत्याकुर्वन्त्यष्टपाणां राजधान्यां स्त्री वा च सरयू

तीरसन्निकृष्टा सेवनादौ मोक्षदा च । “अयोध्या मथुरा
माया काशी काञ्ची अर्वाङ्गिका । पुरी द्वारवती चैव
सप्तैता मोक्षदायिकाः” पुरा० “बलसुपहितशोभां
तूष्ण्यायादयोध्याम्” भट्टिः ।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायास्तत्त्ववृत्तान्तवर्णनस्य
काण्डम् । रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके पञ्चे

अयोनि स्त्री न०त० । १योनिभिन्नस्थाने । “अमानवीषु
पुरुषे उदक्यायामशोनिषु । रेतः सित्ता जले चैव लक्ष्मं
मानपनं चरेत्” मनुः । नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं
यस्य । २अजन्ये नित्ये । “जगद्योनिरयोनिरस्त्वम्” कु० ।

अयोनिक वि० न आम्नाता योनिरस्य कप् । अनाम्नात
योनिकेषु पृथक्पृथक्पात्तादौ “नायोनिकेषु” कात्या०
८, ५, २२. अयोनिकेषु यत् “एष ते योनिः” इत्यस्यान्तान्
न भवति तत् “एष ते योनिः” इत्यनेनासादनं भवति “सर्वे
ध्विति वात्स्योऽविशेषात्” कात्या० ८, ५, २७ “सर्वेष्वाम्नात
योनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च यक्षेण परिमार्जनामन्तरम्
एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव” कर्कः ।

अयोनिज न० योनेर्न जायते जन-ङ । योनितोऽनुत्पन्ने-
शुक्रशोणितसन्निपातानुत्पन्ने जरायुजमिन्ने क्षमिदंशादौ
तथाहि “शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च” वै० सू० ।
तत्त पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं
योनिजमयोनिजञ्चेति आध्यात्मैजसवायव्येशरीराणां
वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्रशो-
णितसन्निपातानुत्पत्त्यात् । अयोनिजञ्च देवानाम्नी-
शाञ्च नृयते हि “ब्रह्मणो मानसामन्यादय” इति । कारण-
मन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छे-
देनाकारणत्वात् जलजलममशकादिशरीरे व्यभिचारात्
संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षयाऽऽदादि-
शरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजम-
ण्डजञ्च, जरायुजं मातृषण्डशृङ्गाणां, गर्भाशयस्य जरायु-
त्वात्, पक्षिसरीसृपाणामण्डजं परितः सर्पणशीलत्वात्
सर्पकीटमत्स्यादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि
शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न अन्तु भोगाधिष्ठानत्व-
मन्तरेण जीवन-मरण-स्त्रज-जागरणभेदज-प्रयोग-वोजस-
जातीयानुवन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति
वृद्धिगतमग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आयमो-
ऽप्यस्ति । “नर्म्मादातीरसम्भूताः सरलाच्छूनपादपाः ।
नर्म्मादातोयसंस्पर्शात् ते यानि परमां गतिम्” ।

“ब्रह्मगाने जायते एवमः कङ्कटप्रादिसेवितः”, इत्यादिय
तथापि चेष्टावचमिन्द्रियवच्यञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो
न शरीरव्यवहारः ७०८॥ इत्यादीनामयोनियजशरीरसत्त्वे
प्रमाणान्तरमस्ति “शरीरजैः कर्म्मदोषैर्वीति स्यावरतां
नरः” मनुना कर्मविशेषैर्नराणां तद्भावप्राप्तिरुक्ता । “युव”
तुङ्गुत्य कुङ्गुत्य विप्रं निर्जित्य वादतः । ब्रह्मगाने जायते
एवमः कङ्कटप्रादिसेवितः” इत्यादि वचनेन । अयोनियजशरी-
रोत्पत्तिकारणमाह । “अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्” वै०
सू० । “धर्म्मविशेषाच्च” “समाख्याभावाच्च” “अनियत-
दिग्देशाः परामणवोधर्म्मविशेषजनितकर्म्मणस्तत्पूर्वकत्वात्
अयोनियजशरीराणाम् ननु परमाणूनां कर्म्म विना कथं
द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह ।
अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म्म तेन च
कर्म्मणा सम्भूय परमाणवो ह्यणुकादिक्रमेण अयोनियजं
देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्म्म-
विशेषाच्च कुङ्गुजन्तृनामपूजानां यातनामयानि शरीराण्यु-
त्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् देवर्षीणामयोनियजे शरीरे
प्रमाणान्तरमाह । समाख्या अन्यथा संज्ञा श्रुतिस्मृतीति-
हामपुराणादिषु संज्ञायाश्चादित्वात् प्रसिद्धा तथाहि
दुर्वासःप्रभृतयो मानसाः “अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा”
इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्ययोनियजानि शरी-
राणि देवर्षीणामिति प्रमाणान्तरमाह । सर्गादौ या
ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तथा ज्ञायते अस्य-
योनियजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ सः
याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः उपसंहरति ।
“सन्ययोनियजाः” “वेदलिङ्गाच्च वै०सू०” शरीरविशेषा
इति शेषः उपसंहरतेऽतिदार्ढ्यं प्रमाणान्तरमाह । वेदो
मन्त्रः स च लिङ्गयते ज्ञायतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्,
ततोऽस्ययोनियजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि
ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका असृजत् स तपो-
ऽतथ्यत प्रजाः सृजेयमिति स सुखतो ब्राह्मणमसृजत्
बाहुभ्यां राजन्यमूर्ध्यां वैश्यम् पद्भ्यां शूद्रम्” इति,
वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कतः
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः,
एवं योनियजमयोनियजञ्च पार्थिवशरीरसंज्ञम्, आद्यं
तेजसं वायवीयञ्चायोनियजमेव “ब्राह्मणो मानसा सन्वादय”
इति उप० वृत्तिः । “किन्तु देहमयोनियजमिति” भाषा०
का० उ० तद्भाष्ये च त्रैविध्यसंज्ञं यथा “तेषां खल्लेषां भूतानां

त्रैग्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति”
का० उ० “तेषां जीवाविधानां खल्लेषु पक्ष्यादीनां भूतानामे-
वमिति प्रत्यक्षनिर्देशाच्च तेजःप्रभृतीनां तेषां लिङ्गकरणस्य
वक्ष्यमाणत्वादसति लिङ्गकरणे प्रत्यक्षनिर्देशात्पपत्तिः ।
देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्तिस्त्रोदेवता इति ।
तस्मात्तेषां खल्लेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रैग्येव
नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति । कानि
तानीत्युच्यन्ते । आण्डजमण्डाज्जातं अण्डजमेवाण्डजं
पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना
दृश्यन्ते । ते च पक्षिणां बीजम् । सर्पः सर्पाणां बीजम् ।
तथाऽन्यदण्डजण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः भा० ।
२ अयोनियजदेहवति नरादौ च लि० “राघवाय तनया-
मयोनियजाम्” रघुः ३ विष्णौ पु० । “वाचस्पतिरयोनियज”
इति वि० सह० ।

अयोमय लि० विकारे मयट् स्त्रियां ङीप् । लौहविकारे
अस्तृशब्दादौ । “निःलेथोऽयोमयः शङ्कुर्वल्लङ्घ्ये दशा-
ङ्गुलः” गुरुतत्प्राग्भाष्येनस्तप्ते स्वप्यादयोमये” इति
च मनुः ।

अयोमल न० अयसो मलमिव । (लौहम्) इतिख्याने
लौहमले तत्किट्टे “शताद्भुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाभीति-
वार्षिकम्” अधमं पञ्चविंशत्यं ततो हीनं विषोपमम्
यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टं चापि तद्गुणमिति”
राजनि० ।

अयोमुख न० अयोविकाररूपं मुखं यस्य । १ लाङ्गलादौ “भूमिं
भूमिशयाद्यैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्” २ अयलौहयुक्ते लि०
भेतृस्यत्यजः “कुम्भमयोमुखेन” रघुः । अय इव कठिनं मुखं
यस्य । ३ लौहतत्त्वकठिनमुखे विहगादौ “अयोमुखाः स्तुची-
मुखाः अयोविकृतिसुखाः पिशाची कृव्यादो वातरंजसः
अथ० ११, १०, ३ । “श्वानो भीषणकाया अयोमुखानि
वयांसि जले गृध्रपक्षिणाञ्च सङ्गाः भा० शा० प० ।
४ असुरभेदे पु० । “शङ्कुर्को विराधश्च गवेवो दुम्बुभिस्तथा
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलोऽश्वमेधस्तथा हरिवं० । अयःसुवर्णं
सुखमाद्यं यस्य । सुवर्णादिधातौ “अयोमुखैश्च विपुलः
पर्वतो धातुभिर्युतः इति हरिवं० तत्र भवः सुभादि०
ह । अयोमुखीयः तद्भावे लि० ।

अयोरस पु० ईत० । लौहमले । ताप्यमानालोहात् यत्
पृथग् भवति तस्मिन् “सर्वायोरसाग्रसृज्यैः रुद्राः
संख्येया काल्या० १५, ५, ८, “अयोरसः लौहसिङ्गानः

किं हति यः प्रसिद्धः कर्कः 'अथैतन्नयं पिष्टं भवति
शर्कराप्रसायोरसस्तेन संसृजति' श० ब्रा० ।

अथोद्दय लि० अय इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते
दयान्मन्यचित्ते । "सुहृदयोद्दयः प्रतिगतर्जताम् रघुः ।

अरमन् लि० अय-मनिन् । १ गन्तरि २ गमनसाधने च
'समानमयमन् पथ्येति जागृविः' ता० ब्रा० 'अरमन्
अयमनि गमनसाधने रथे उपविष्टः' सा० ।

अर पु० इयर्त्ति गच्छतानेन ऋ-अच् । १ चक्रस्य
२ नाभिनेत्योर्भध्यस्थे काष्ठे ३ शीघ्रे च ४ शीघ्रतादिगुणवति
लि० । "गण्डोष्णलासुष्णालनाभिचक्रया विराज-
मानां नवयोदरश्रियां" माघः उदरा उन्नता अराशक-
शलाका इति मल्लि० "विभुररात्र नेमिः परिभूरजायथाः
ऋ० १ १४, ६ "अरा इव रथनाभाविति" श्रुतिः
"सम्यञ्चोऽग्निं स पर्यतारा नाभिमिवाभितः" अथ०
३, ३०, ६, "अरा इवान्ने नेमिरिति" शत० ब्रा० ।
एवमस्य पुंस्त्वेव प्रयोगात् "रोपधः" ६।७ पृष्ठे दर्शितात्
पा० सूत्राच्च पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्तं क्लीवलं शीघ्र-
तायामेवान्वितं न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्रं
द्वादशारं यद्वै कुमारः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि पट्टतयः सं-
वत्सरचक्रम्" भा० आ० प० । द्वादश मासा अरा इव यस्य
तदर्थः । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्युर्भुव-
नानि च विन्वा" ऋ० १, १६४, १२ पञ्चारे पञ्चर्त्तु-
रूपेरर्युक्ते हेमन्तशिगिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्त्तुता" भा०
४ कोणे "त्रिपञ्चारे पीठे श्वशिवहृदीति" श्यामास्तवः ।
संज्ञायां कन् । ५ शैवाले "प्रापडोति" ख्याते ईर्ष्ये च पु० ।

अरत्तस लि० नास्ति रज्जो रत्नस्तुल्यं बाधकं यस्य ।
"बाधकरहिते । "जिघर्ष्यरत्तसा मनसा च तज्जुपेत"
ऋ० २, १०, ५ । "अरत्तसा बाधकरहितेन मनसा" भा० ।

अरत्तित लि० न रत्तितः । रत्तितभिन्ने । "पादं स्वात्मिन्य-
रत्तिते" स्मृतिः ।

अरग्वध पु० पृ० ह्रस्वः । आरग्वधहृत्ते (शुं धाली) ।

अर घट्ट पु० अरं शीघ्रं घट्टते चाल्यतेऽसौ । १ महाकूपे,
२ कूपोपरनिवृजलोत्तोलनकाष्ठे च । "अथ कूपमासा-
द्यारघट्टघाटिकाभार्गेण सर्पस्तेनानीतः" । "तदाकर्णं तु
अरघट्टघाटिकाभार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत० स्वार्थे
कन् । तलैव ।

अरङ्कृत् लि० अलं करोति अलम्+कृ-क्लिप् लस्य रः ।
१ अलङ्कारिणि "त्वमग्ने ! इविषोदा अरङ्कृते" ऋ०

२, १, ६, ० "अरङ्कृते अलङ्कृते" भा० हविष्यन्तो
अरङ्कृतः ऋ० १, १४, ५, भा० अलङ्कृतः अलङ्कृतः
"कपिलकादीनां संज्ञाकन्दसोः" लस्य रः भा० । २ पर्याप्-
कारिणि च "उद्धाराभरङ्कृतम् ऋ० ८, १, १०,
"अरङ्कृतं पर्याप्कारिणमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्कृत लि० अलं क्रियते अ अलम्+कृ+क्लिप् लो रः ।
अलङ्कृते भूषिते "यमोह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अर-
ङ्कृतः" ऋ० १०, १४, १२, अरङ्कृतः बहुभिर्द्रव्यैरलङ्कार-
रूपैर्युक्तः" भा० ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+कृ+क्लिप् लस्य रः । अलङ्कारे भूषायाम्
'का ते अस्परङ्कृतिः स्तनैः' ऋ० ७, २६, २ । "अरङ्कृति-
रलङ्कृतिः" भा० ।

अरङ्गम पु० अलं पर्याप्तं गमोगतिः लस्य रः । पर्याप्तं
गमने "अरङ्गमाय जम्भयेऽपश्चाद्दन्ने नरे" ऋ० ६, ४२, १,
'अरङ्गमाय पर्याप्तगमनाय" भा० ।

अरजस् लि० रज्जु असन् नलोपः न० व० । १ रजोगुण-
कार्यकामक्रोधादिभ्यो न्ये । "अजरमसरमभयममृतमरज"
इति शत० ब्रा० वा कप् । अरजस्त्वोऽप्यत्र । २ अनात्ति-
वायां नग्निकायां स्त्री । ऋषा० अभूततद्भावे क्यङ्
सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुर्बन्धनसाधनं यत् । १ बन्धनागारे
रज्जुहीनत्वेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । "अरज्ज्वी
दस्युन्तसमुनब्धभीतये" ऋ० २, १३, ६, "अरज्ज्वी बन्ध-
नागारे" भा० २ रज्जुरहिते रोगादौ च "सेतुभिः रज्जुभिः
मिनोयः, ७, ८, १, २, रज्जुरहितैः रोगादिभिः भा० ।

अरट्(ल्) पु० अरं शीघ्रमटति अट-अल वा उन् शक० ।
(शोना) वृत्ते इति ख्याते कश्चादि० क । डलयोरेक्यात्
अरडुकः तद्वत् लि० ।

अरट् पु० न रटति रट-वन् न० त० । पृथुश्वोन्टपति-
मन्त्रिभेदे "अरट् अलो नकुपे सकृत्तानि" सुकृत्तराय
सुकृतः" ऋ० ६, ४५, १७ अरट् अलो नकुपे सुकृत्यनि
च एते तस्य राज्ञोऽप्यन्ताः" भा० ।

अरण लि० नास्ति रणं युद्धं यस्य । १ युद्धभ्यो 'अरणं
मरणं समयात् समयात्' भट्टिः नास्ति रणः शब्दो येन ।
वाक्सङ्गरहिते २ रिपौ "ब्रह्मराजन्याभ्यां युद्धाय चा-
र्याय स्वाय चारणाय" यजु० १६, २, "अरण्याय पराय
वाक्सङ्गरहिताय शतवे" वेददी० । ३ अरमणौ पृ० साधुः ।
"यो नः स्त्री अरणौ यच्च निश्च्यो जिघर्षति" ऋ० ६,

७१, १६ “अरणोऽरममाणः” इति भा० । ४ दुःखिते
“मा भूम निष्ठा इवेन्द्र ! अरणा इव” ऋ० ८, १, १३,
“अरणा अरममाणाः दुःखिनः” भा० ।

अरणि पु० ऋ-अग्नि । सूत्र्ये ‘गणियारोति’ ख्याते २ दृजे ।
कच्छति प्रापयत्यग्निम् । ३ अग्निमन्यनकाठे द्वि० ।
स्त्रियां ङोप् । “जाते पुत्रेऽरणिं मथित्वेति” श्रुतिः
“आत्मानमरणिं कृत्वा” पुरा० “अनुद्धारणम् ६३ पृष्ठे
विवरणम् “अरणीमहितं मन्यं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
वृणस्य वर्षमाणस्य विपाणे समञ्जत” भा० व० प० ।
“ततः पुनर्महत्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरणी-
मिव संरक्षा समन्युजितमन्यव” इति हरिव० “पराश-
रकुलोद्भूतः शुक्रो नाम महातपाः । भविष्यति युगे
तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरणां संभूतो
विधूभोऽग्निरिव ज्वलन्” हरिव० । अरणीमधिकृत्य
कृतोपन्यः ढक् । आरण्यम् भारतवनपर्वान्तर्गते अरणी-
हरणाधिकारेण व्यासकृतेऽवान्तरपर्वभेदे ।

अरणिक पु० अरण्ये अग्निमन्यनकाठाय साधु ठन् ।
अग्निमन्यनकाठसाधने अग्निमन्यनदृजे ।

अरणीकेतु पु० अरणी केतुरस्य । अग्निमन्यनदृजे राजनि० ।

अरणीस्त पु० ३ त० । शुक्रदेवे “स लब्धा परमं देवाहरं
मत्यवतीक्षतः” । अरणीसंहिते गृह्य समन्याग्निचिकी-
र्षया । अथ रूपं परं राजन् विभ्रतीं स्वेन
तेजसा । एताचीन्नामाप्सरसमपश्यद्भगवान्धृषिः । ऋषि-
रप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभवद्भग-
वान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ! । सा च दृष्ट्वा
तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज !
एताचीं समुपागमत् । स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन
संहरताम् । शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह । स तु
धैर्येण सहता निरुद्धं हृच्छयं मुनिः । न शशाक निय-
न्तुन्त व्यासः प्रविष्टतं मनः । भावित्वाञ्चैव भावस्य एताच्या
वपुषा हृतः । यन्नास्त्रियच्छतस्तस्य सनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् । सोऽविशङ्केन
भनसा तथैव द्विज सत्तमः । अरणीं मरुन्ध ब्रह्मर्षिस्तस्यां
जज्ञे शुको नृपः । शुक्रे निर्मथ्यमाने स शुको जज्ञे
महातपाः । परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसम्भवः । यथा-
ऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन् । तथारूपः शुको
जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा” भा० शा० प० ।

अरण्य पु० न० अर्थते शेषे वयस्यत् ऋ-अन्य । १ वने,

अर्द्धादि । “माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाग्नि-
यवादिनी । अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा
गृहम्” चाणक्यः । “सावित्रीमथधीयत गत्वारण्यं समा-
हितः । गृहे गुरौ वारण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः”
मनुः । “गृहस्थस्तु यदा पश्येद्दलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव
चापत्यं तदारण्यं समान्रयेत्” मनुना अन्ये वयस्येव
अरण्यवासविधानात्तस्य तथात्वम् । स्वार्थे कन् तलैव ।
“य एनमेव विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः” या० सू० ।
२ कर्त्तृफलदृजे पु० । उत्करादि० चतुर्थ्यां ङ ।
अरण्यीयः अरण्यसन्निकटदेशादौ त्रि० । अरण्ये ऽध्येयः
बुज् । आरण्यकं वनपाथे अनुवाकभेदे “आरण्यकमधीत्य
च” मनुः । अरण्यमधिकृत्य कृतः अन्यः आरण्यम्
रामायणान्तर्गतारण्यकाण्डे ।

अरण्यकदली स्त्री अरण्यस्यैव कदली । गिरिकदल्यां तस्या
रामादावनुत्पत्तेस्तथात्वम् । [पन्यभेदे ।

अरण्यकाण्ड न० रामायणान्तर्गते रामस्य वनगमनवर्षानात्मके
अरण्यकार्पासी स्त्री अरण्ये कार्पासी । (वनकापास) इति
ख्यातायां वनकार्पास्याम् ।

अरण्यकुलत्थिका स्त्री अरण्यस्य कुलत्थिका । (वनकुलधीति)
ख्यातायाम् वनकुलत्थिकायाम् ।

अरण्यकुसुम्भ पु० ६ त० । वनकुसुम्भे ।

अरण्यगज पु० अरण्यस्थो गजः । दुर्हान्तगजे ।

अरण्यगान न० अरण्ये गीयते कर्मणि ल्युट् । सामवेदान्तर्गते
अरण्ये गेये गानभेदे । [भेदे राजनि० ।

अरण्यघोली स्त्री अरण्यजा घोली । वनघोल्यां पतञ्जक-
अरण्यचटक पु० ६ त० । वनचटके ।

अरण्यचन्द्रिका अरण्ये चन्द्रिकेव निष्फला द्रष्टुर्भावात् ।
निष्फलभूषणे । लोके हि चन्द्रिका उन्मीलितनेत्रपङ्क्ति-
भिरालोक्यते अरण्ये तु लोकाभावेन दर्शकाभावात् दर्शनेन
पीतजनिका न भवतीति तस्याः यथा निष्फला शोभा
एवमन्यस्यापि तथा, अतएव “स्त्रीणां प्रियालोकफलो-
हि वेशः” इति कुमा० व्याख्यायां सन्निभायेन “अन्यथा
अरण्यचन्द्रिका स्यादित्युक्तम्” ।

अरण्य(ण्ये)चर त्रि० अरण्ये चरति चर-ट ७ त० वा
अलक्स्० । वनचरे व्याधादौ ।

अरण्यज त्रि० अरण्ये जायते जन-ड उप० स० । वनजाते ।

अरण्यजादक न० अरण्ये जायते जन-ड कर्म० ।
(वन आदा) इति ख्याते वनार्द्रके ।

अरण्यजीर पु० । ईत० । वनजीरके ।

अरण्यजीव त्रि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क ।

वनस्थफलादिना जीविकावति वानप्रस्थादौ ।

अरण्यधर्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्मः । वानप्रस्थधर्मः । स च

धर्मः “गृहस्थस्तु यदा प्रथमेद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव
चापत्यं तदारण्यं समाचरेत् । सत्यञ्च यान्यमाहारं
सर्वञ्चैव परिच्छेदम् । पुत्रेषु भाव्यो निक्षिप्य वनं
गच्छेत् सत्त्वे वा । अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरि-
च्छेदम् । यामादरण्यं निःसृत्य निवर्त्तयतेन्द्रियः ।

सुन्यं दैर्घ्यविषमैर्धैः शाकमूलफलेन वा । एतानेव महा
यज्ञाद्विषमैर्द्विषपूर्वकम् । वसीत चर्म्म चौरं वा सायं
स्नायात् प्रगे तथा । जटाश्च बिभृयाच्चित्त्यं शस्त्रलोम-
नखानि च । यद्गच्छं स्यात्ततो दद्याद्द्विलिं भिक्षाञ्च
शक्तिः । अस्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदायमागतान् । स्वा-
ध्याये नित्यशुक्तः स्नाहानोमैत्रः समाहितः । दाता नित्य-
मनादाता सर्वभूतानुकम्पकः । वैतानिकश्च जुहुयादग्नि-
होत्रं यथाविधि । दर्शनस्तन्त्यन् पर्व पौर्णमासश्च
योगतः । ऋतेष्ट्याययणञ्चैव चातर्म्हास्यानि चाहरेत् ।
उत्तरायणञ्च कुम्भशो दक्षिणायनमेव च । वासनशारदैर्म्म-
धैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांस्कृत्तैव विधिवन्नि-
र्वपेत् पृथक् । देवताभ्यस्तु तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।
शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम् । स्थलजो-
दक्रशाकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यहृजोद्भवान्य-
द्यात् स्नेहांस फलसम्भवान् । वर्जयेन्मधुमांसञ्च भौसानि
कवकाणि च । भूस्तृणं शिथुकञ्चैव श्लेष्मान्कफलानि
च । त्यजेदाश्वयुजे मासि सुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च । न
फालकृष्टमन्त्रोयादुत्सृष्टमपि केनचित् । न यामजा-
न्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च । अग्निपका-
शनोवा स्यात् कालपक्वभुगेव वा । अश्वत्थोद्भवेद्वापि
दन्तोलूखलिकोपि वा । सद्यःप्रजालको वा स्यान्मास-
ञ्चयिकोऽपि वा । षण्मासनिचयोवा स्यात् समानिचय
एव वा । नक्तञ्चाक्षं समन्त्रोयाद्दिवा बाहृत्य शक्तिः ।
चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्यादायष्टमकालिकः । चान्द्रा-
यणविधानैर्वा शुक्ले क्षणे च वर्त्तयेत् । पक्षान्तयो-
र्वायन्त्रोयाद्यवागूं कथितां सकृत् । पुष्पमूलफलैर्वापि
क्षेत्रैर्वर्त्तयेत् सदा । कालपक्वैः स्नयंशीर्णैर्वैशान-
समते स्थितः । भूमौ विपरिवर्त्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्द्दिनम् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवने स्नपयन्नपः । योश्चे वृद्ध-
तपास्तु स्याद्वर्षास्वभावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते
कुम्भशो वर्त्तयन्नपः । उपसृष्टशक्तिववणं पितृन् देवांश्च
तर्पयेत् । तपश्चरंशोयतरं शोषयेद्देहमात्मनः । अग्नीना-
त्मनि वैतानान् समारोष्य यथाविधि । अग्निगरानिजेतः
स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः । अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी
धराशयः । शरणेषुममस्यैव दृढमूलनिजेतनः । तापसेषुवै
विषेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाचरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु
द्विजेषु वनवासिषु । यामादाहृत्य वाञ्छीयाददौ यामान्
वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ।
एताद्यान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधा
शौचनिषदीरात्मसंसिद्धये शुभोः । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव
गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविद्वद्भ्यं शरीरस्य च
शुद्धये । अपराजितां वास्थाय ब्रजेद्दिशमजिह्मगः । आ नि-
पाताच्छरीरस्य युक्तो वायं निलाशनः । आसां महर्षि-
चर्याणां त्यक्तान्यतमया तनूम् । शीतशोकमयो विप्रो
ब्रह्मलोके महीयते” मनुः ६७० ।

अरण्यधान्य न० ईत० । नीवारादौ वनधान्ये ।

अरण्य(ण्यानाम्) पति पु० अरण्यानां तत्स्थानां चौराणां पतिः

वा अलुक् समा० । चौराधिपतिरिति रुद्रे “नमोनमोनिचेरेव
परिचरायारण्यानां पतये नमः” यजु० १६, २०, “रुद्रो हि
लीलया चौरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वा-
च्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वर-
रूपेण रुद्रोद्दिधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दाच्च्यम्
तदोत्तररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायां चन्द्रम्” वे० ६० ।
तस्य सर्वनियन्त्रत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव “एष एष
साधु कर्म कारयति तं यमघ्नोनीषते” इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधु-
कर्मनियन्त्रत्वस्योक्तेः पूर्वकृतकर्मसापेक्षत्वेन च न वैप-
स्यनैर्दृग्ने इत्याकरे व्यक्तम् । अरण्यवरव्याधपतौ च ।

अरण्यभव त्रि० अरण्ये भवति भू-अच् । वनभवे ।

अरण्यमल्लिका स्त्री ईत० । (डाश) इति ख्याते दंशे ।

अरण्यमाञ्जरी पु० अरण्ये माञ्जरीः । वनविडाले ।

अरण्यमुद्ग पु० ईत० । वनमुद्गे ।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम् । अयोध्याकाले वनगमने

“अरण्ययाने सुकरे पिता माम्” इति भट्टिः ।

अरण्यरत्नक पु० अरण्ये रत्नकः । वनरत्नके वनेषु लोक-
रत्नार्थं राज्ञा नियुक्तमन्यभेदे ।

अरण्यराशि अरण्यसंज्ञको राशिः । “मकरादिमार्गसिंहौ
वन्द्यौ दिवसेऽजष्टमौ चेति” ज्योतिषोक्ते सिंहादिराशौ ।
अरण्य(ए)रुदित न० अरण्ये रुदितं रोदनम् सप्रम्या
या अलुक् । शालुपायकारकचोदमृन्त्ये निष्फले
१ रोदने २ तत्फल्ये निष्फले वस्तुमात्रे च । चोक्ते हि
रोदने तद् रोदनशालुपायोदयालुभिः क्रियते अरण्ये
रोदने तु न कश्चित् तस्य शमयितेति तस्य निष्फलत्वम् ।
अरण्यवायस पु० ईत० । (दांडकाक) इति ख्याते द्रोणकाके ।
अरण्यवाम पु० अरण्ये वासः । वनवासे ।
अरण्यवासिन् त्वि० अरण्ये वसति वस-णिनि । वनवासिनि
ऽसन्त्यादौ “एते हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिनः” इति
शक० । स्त्रियां ङोप् । सा च २ अत्यन्तपक्षीलतायां
राजनि० । [वास्तुके ।
अरण्यवास्तूक पु० ईत० । (वनवेतो) इति ख्याते वन-
अरण्यशालि पु० अरण्यभवः शालिः । वनभवे नीशारादौ ।
अरण्यगृकर पु० अरण्यस्य गृकरः । वनवराहे । [मृरणे ।
अरण्यशरणा पु० शा०त० । वनभवे (ओल) इति ख्याते
अरण्यश्वन् पु० अरण्ये श्वेव हिंस्रः । हके ।
अरण्यषष्ठी स्त्री अरण्याय गन्तुं षष्ठी । ज्यैष्ठ्युक्तपठ्याम् ।
“ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी यारण्यसंज्ञिता । व्यजनैक-
करास्तस्यामर्तनि विपिने स्त्रियः” इति राजमा० ।
अरण्याध्यक्ष पु० अरण्यरक्षणार्थो अध्यक्षः । वनेषु लोकरक्ष-
णार्थं राजनिधुक्ते भैरवपतिभेदे ।
अरण्यानी स्त्री महदरण्यं नि० ङोप् आनुक् च । महा-
रण्ये । “यथारण्यान्यासत्साश्वरत” शत० ब्रा० ।
अरण्यायन न० अरण्येऽयनं वानप्रस्थधर्मस्तद्वाचरणम-
स्यस्य अच् । “यद् अरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं
मेव तर्दति” शुक्ल० ब्रह्मचर्ये । “तद्वच्च गयस्वास्वावित्या-
दिना तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।
अरण्यतिलक पु० सप्रम्या अलुक् । वनतिलभेदे ।
अरण्येऽनूच त्वि० अरण्ये अनूचः नियतपाशोमन्त्रो यस्य
अलुक् सभा० । अरण्यमात्रपाशमन्त्रेण संसृते पुरा-
डायादौ “पञ्चादरण्येऽनूचम्” १८, ४, २० । “अरण्येऽ-
नूच्या बह्व्याः पठनीया मन्त्रा यस्यासौ अरण्येऽनूचः”
इति कर्क० । ७त० अलुक् । २ अरण्येऽनूच्ये (पाशे)
मन्त्रभेदे पु० । स च “उपस्थ भोमसेत्यादिमन्त्रः संहि
नियतमरण्ये पठ्यते” इति कर्क० । “वागेवारण्येऽनूच्या-
सोऽरण्येऽनूचो भवति” ता० ब्रा० । “अरण्येऽनूचः कश्चि-

दनुवाकः तेन हूयमानोऽपि पुरोडाशोऽरण्येऽनूचो भवति”
भा० । अयमेव पक्षः अयान् कर्कसते बहुव्रीह्या
अयणे सप्रम्या लुक् न स्यात् अलुक्समासस्य तत्पुर्वर्ध
कविषयत्वात् अत उपचारात् तत्सम्बन्धवाचकत्वं युक्तम्
“सोऽस्यैषोऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्येऽनूचो
भवति” शत० ब्रा० ।

अरण्यौकस् पु० अरण्ये विधानेनचोकोयस्य । ऽसन्त्यादौ श्वान-
प्रस्थे “वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः” शक०
अरत त्वि० न रतः । १ अननुरक्ते २ विरते च । [त्वि० ।
अरतत्रप पु० अरता विरता त्रया यस्य । १ कुकुरे २ लज्जाहीने
अरति पु० ऋ-अति । १ क्रोधे । रम-क्तिन् न०त० ।
२ अनवस्थितचित्ततायाम् । शरागाभावे, “मुखं कषाय-
भरतिगौरवं कण्ठवक्षसोः” सुश्रुतः । ४ रतिविरहे,
५ उद्वेगे, “स्वामोष्टवस्त्वलाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः
अरतिः सा” इत्येवंरूपे ई इष्टवियोगान्मनसोव्याकुलीभावे
७ असन्तोषे “भृशसरतिं हि सहियोगः” इति ।
किरा० अरकते ८ नायकदशाभेदे च स्त्री । “दृढमनः
सङ्गसङ्कल्पाजागरः क्षयताऽरतिः । ह्रीत्यासोन्मादमूर्च्छा-
स्ताः इत्यनङ्गदशा दश” मल्लि० । सा च विषयविद्वेषं
करोति । न० ब० । ९ रागहीने त्वि० ।

अरति पु० ऋ-कति रतिः बहुवृत्तिकः स नास्ति यत् ।
१ विस्तृतकनिष्ठे बहुवृत्तिहस्ते, २ कफोष्णिमारभ्य कनिष्ठाङ्गलि-
पर्यन्तपरिमाणे । अतस्ततः प्रमाणे मातृच् । तत्परिमिते
त्वि० । “अरतिमात्रान्तरिते देशे” भवदेवः । “तामुत्तर-
तोऽग्नेर्निदधत्यरतिमात्रे” ऋह्य० । “अरतिमात्र
क्षुपकाः पत्नैर्ह्यङ्गुलसन्मिताः” सुश्रु० । ३ कफोष्णौ
(कुनो) बाहोरवयवे । “भोष्णो धनुष्पानुपजान्वरतिः”
भट्टिः । “जवनेनाह्वनीयमरतो संधत्त” शत० ब्रा० ।
४ बाहौ बाहुर्वा अरतिः बाहुना वीर्यं क्रियते” शत०
ब्रा० । वा कप् । अरतिकोऽप्युक्तार्थे ।

अरथि पु० ऋच्छति रथिना सह युद्धभूमिम् ऋ-रथिन्
सारथिः न०त० । सारथिभिन्ने । “अस्त्रमश्वसिद्धि-
मजत्यरथीः” ऋ० ई, ईई, ७, रथिः सारथिः न रथि-
अरथिः” ऋ० दीर्घः भा० । [२ भग्नदन्ते हस्ते च
अरद पु० न जातोरदोयस्य । अजातदन्तावस्थे बाधे
अरध् त्वि० राध-हिंसने, कर्षाणि रन् ह्रस्वश्च न०त० । शब्द-
“भिरहिंसे उपसृष्टस्य तवसस्तयोरोऽरधस्य रधतरोऽभभू”
अ० ई, १८, ४, राध-सिद्धौ रन् ह्रस्वः भा० ।

२ सङ्ख्ये च “ता इ त्वद्वर्त्तिथद्वरभस्ये त्या” ऋ० ६, ६२,

२. अरभम् सङ्ख्यम् भा० ।

अरन्तु न० कुरुतेवान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीभाभूते स्थानभेदे ।

“तरन्तुकारन्तुकयोर्धदन्तरं रामहृद्गानाञ्च सचक्रकस्य च ।

एतन् कुरुतेवसमन्तपञ्चकम्” इति भा० व० प० ।

अरन्धन न० अभावे न० त० । पाकाभावे स च सिंह-

संक्रान्तौ कन्यासंक्रान्तौ च विधेयः “कर्काक्षमद्यात्

सिंहार्के सिंहार्चं सिंहकन्ययोः” । इत्याचारमार्त्तण्डोक्तेः

तस्मिन् पथ्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्रं वि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविडे छिद्ररहिते

अरपस् वि० नास्ति रपोदरितं यस्य । पापशून्ये “शंयोर-

रपोदधातन” ऋ० १०, १५, ४, “तद्वक् शंयोररपोदधा-

तन” ऋ० १०, ३७, ११ ।

अरम् अव्य० अल-अम् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽलमर्थे

० शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतशब्दे अरङ्कृतशब्दे च उदा० ।

२ अत्यर्थे च । “तस्मा अरं गमावः” य० ११, ५२ अरमिषे

स्तवामहे मीलज्जुषे अरंगमाय जग्मये” ऋ० ८, ४६, १७ ।

अरम् वि० न रम्यतेऽल आधारे षच् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्याप्ता वा मतिः । १ पर्याप्तबुद्धौ

० दोषो च । “सादृश्ये अरमतिर्वस्तुयुः” ऋ० ७, २४, २१ ।

“उप खैनमरमतिर्वस्तुयुः” ऋ० ७, ७ ।

अररं वि० ऋ-अरन् । १ कपाटे । “सरभसमरराणि

द्रागपाठ्य” वीर० च० । २ अपिधाने ३ वंशकोषे विश्वः

४ कविभेदे पु० । गर्गा० यज् । आर्यस्तदपत्ये पुं स्त्री०

अररि प० न० ऋच्छति ऋ+विट् अरमिर्त्ति ऋ-इन् । कपाटे

अररिन्द न० रा-कि द्विष्य ररिर्दाता नाख्यन्योररिरस्य पिपा-

सोपशमस्य अररिं पिपासोपशमं ददाति दा-ख सुम् । जले

निर० । “अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः” ऋ० १, २६, १० ।

भाष्ये प्रागुक्ता अत्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । यद्वा-

अररिरित्येतच्च गमनं औष्णादिकोऽरिप्रत्ययः ।

आतोऽनुपसर्गकः पृषोदरादित्वादभितकूपस्वरसिद्धिः ।

तद्दतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । आपो-

मयाः प्राणा” इति श्रुतेः । यद्वा ररिर्दानं न विद्यते

तादृशं दानमितरस्यतुषु तदररि अन्यैरदेयं लो-

कोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः” इति ।

अररिवस् वि० रा-कृष्णः ररिवान् न० त० । अदातरि ।

“योनो अग्ने अररिवा अघायुररातीः” ऋ० १, १४७, ४ ।

अररु पु० ऋ-अरु । १ शतौ सि० कौ० । २ आधुषे उज्ज्वलद०

१ गमनस्वभावे वि० अररुः, अररु मत्वं परिटण्णि मत्वं

ऋ० १, १२६, २, ‘अररु’ गमनस्वभावम् भा० ।

अररुस् पु० ऋ-अरुम् । अररुः इति स्तुत्वं सान्निभिति

माधवः । उपद्रवकर्तुमागते शतौ “मा नः शंसो अररुषो

धूर्त्तिः” ऋ० १, १८, २, । “अररुषः उपद्रवं कर्तुमशत्-

समीपे प्राप्स्य शत्रुरुपपन्नमनुष्यस्य” भा० ।

अररे अव्य० अरं शीघ्रं राति रा-के । शीघ्रं प्रत्युत्तर

लाभेच्छया कृते अतिव्ययतया संबोधने । तच्च नीचं प्रत्येव

अरलु पु० अरं लाति ला-कु-कृ अरु कपिलका० रस्य लः

वा । (शोना) शोनाकट्ये । “अरलुत्कर्प्रयङ्गु च मधूकं

दाडिमाङ्गुरान् । अवाप्य पिद्वा दधनि यवागू साधयेद्-

द्रवम्” सुशु० । स्याथे कन् “तत्त्वैव । कपोतवङ्कारलुको

वरुणः पारिभद्रक” इति सुशु० ।

अरव पु० अभावे न० त० । १ रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे

न० व० । २ तच्छून्ये वि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानोव पत्न्याणां विन्दते विद-

ग । पद्मे “सरसीधुरविन्दानां वीचिविचोभशीतलम्

रघुः” “रविन्दधानेऽरविन्दधाने” भाषः “रागेण त्रिय-

सरविन्दतः करार्यैः” भाषः २ सारसपत्तिणि ३ नीलोत्-

पले, ४ रत्नकमले ५ तान्त्रे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नामौ यस्य अच् समा० । पद्म-

अरविन्दाच्च वि० अरविन्दमिव मनोहरमणि यस्य षच्

समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशगनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे

विष्णौ पु० । “पद्मानाभोऽरविन्दाक्षः” विष्णु सङ्ग० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निलपदेशादि इति ङीप् ।

१ पद्मशुक्ते देशे २ पद्मलतायाञ्च । तेषां संघः इति । ३

पद्मसमूहे ।

अरश्मान् वि० नास्ति रश्मिरस्य वेदे वा० अर्निच्छमा० ।

प्रपहरञ्जुरहिते रथादौ “अरश्मानो येऽरा अशुक्ताः”

ऋ० ६, ६, ७, २, ० । “अरश्मानो रञ्जुरहिताः” भा० ।

अरस पु० अभावे न० त० । १ आस्वादभावे । रस्यते

आस्वाद्यते कर्म्मणि अच् । आस्वाद्यं मधुरादि न० त० ।

२ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकट्टरसे । न० व० । ४ ‘सन्मूढ्ये

वि० “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगम्यवञ्च

यत्” श्रुतिः ५ अकारे वि० । “वृश्चिकस्यारसं विष-

भरसं वृश्चिकं ते विषम्” ऋ० १, १६१, १६, “अरसम-

सारमिति भा०” । रसं वेत्ति अच् न० त० । रसजभिन्ने ।

“किमस्यानाम स्वादरसपुरुषानादरभरैः” नैष० ।

अरक्षिक लि० रक्षं वेत्ति रक्ष+उन् न०त० । रक्षानभिज्ञे
 'अरक्षिकेषु रक्षस्य निवेदनं शिरसि मा लिख' इत्युद्धृतः ।
 अराग पु० अभावे न० । १ अनुरामाभावे रङ्गनाभावे च
 न०ब० । २ रामशून्ये लि० । "तमङ्गराममहत्तमम्" वेणो०
 अरागिन् लि० न रागो न०त० । विरक्ते स्त्रियां ङीप् ।
 अराजक लि० नास्ति राजा यत्न कप् । राजशून्ये
 देशादौ 'अराजको हि लोकोऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते
 भयात्' मनुः । [दराज्यप्रसूतितः] मनुः ।
 अराजन्य पु० न०त० । क्षत्रियभिन्ने "राज्ञो न धनमन्विष्टे-
 अराजिन् लि० राजा अधिशाहत्वेनास्त्वस्य ग्रीहा० इति
 न०त० । १ राजानधिष्ठिते "वि पर्यताः अराजिनः"
 ऋ० १,७,२३ । अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिना
 ऽनविठिताः" भा० । न राजते राज-इति । २ दीप्तिशून्ये
 लि० स्त्रियामुभयतो ङीप् ।
 अराजीव पु० अरम् चक्राङ्गं तत्साधनम् आजीवति
 आ+जोव अन् उप०स० । १ रथकारे । राजीवं पद्मम्
 न०ब० । २ पद्मशून्ये जलादौ लि० ।
 अराति पु० न राति ददाति सुखं रा+क्तिच् न०त० । १ शत्रौ ।
 "देशः, सोऽयमरातिगोष्पितजलेर्यस्मिन् क्षुद्राः पूरिताः"
 वेणो० अरिशब्दे विवृतिः । ज्योतिषोक्ते २ षष्ठ्याने ।
 "अरातिव्रणयोः षष्ठे अष्टमे ऋतुरन्त्योः" इत्युक्तेः षष्ठ्याने
 अरिजतशुभाशुभचिन्तनीययत्नात्तात्पर्यम् कामादिष्वान्तर-
 रिपुषु ४ षट्संख्यायां कामादीनामान्तररिपूणां संख्या-
 साध्यात् । ५ अभिगमनशीले च "मा घान्द्ययौवनुपामरा-
 तयः" ऋ० ७,८,१५, १ । "विश्वे अग्नौ अरातोः" ऋ०
 ८,७,२, अरातोः अभिगमनशीलाः शत्रवो वा भा०
 भावे क्तिन् अभावे न०त० । ६ दानाभावे स्त्री
 "मा नो अरातिरीयत" ऋ० २,७,२ । "अरातिरदानम्
 शत्रुवां वेदे शत्रौ अरातिशब्दः स्त्री" भा० । अरातिरिवा-
 चरति । आत्मनः अरमिच्छति क्यच् अरातीयति ।
 शत्रुतुल्यमचरति तदिच्छति वेत्त्यर्थे । "य उक्त यजमने
 यारातीयति" शत० ब्रा० । योऽन्धमरातीयत्" यजु०
 ११, ८० । [अथ० १०, ६, १ ।
 अरातीय लि० अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्-उ ।
 शत्रुतुल्याचारशीले "अरातीयोर्भाहव्यस्य दुर्हृदः"
 अरातीयन् लि० अरातिमिच्छति वेदे मत्वर्थोऽर्थोऽर्थान्
 पूर्वपददीर्घश्च । शत्रुतुल्याचारयति । "अघायुरराती-
 वा मर्त्ययति ह्येन" ऋ० १, १७, ४ ।

अराधस् लि० राधः धननाम निरु० । तच्चास्ति यस्य ।
 धनरहिते 'कदामर्त्तमराधसम्' ऋ० १, ८, ८, "अराध-
 सम् राधसा धनेन रक्षितम्" भा० 'पदा पथौ रराधसो
 निवाधसं' ऋ० ८, ६, १, २ "अराधसं धनहीनम् यज्ञश्च" भा० ।
 अराय लि० नास्ति राधनं यस्य वेदे वच्-समा० । १ धनशून्ये
 स्त्रियां ङीप् ॥ "अपण्डित्य वा यातुधानानप सख्या अरायः"
 अथ० ४, १८, ८ रा+भावे घञ् रायोर्यज्ञादौदानम् न०ब० ।
 २ तच्छून्ये लि० । "नारायासो न अचक्षुवः" ऋ० ८, ६, १, १, १,
 "अरायाः अधनाः अहविष्का वा" भा० "अरायेभ्यो-
 जिघत्सुभ्य इमं मे परिरक्षत" अथ० ८, २, २० ।
 अराल पु० ऋ-विच् अरमालाति आ+ला-क । १ सर्व-
 रसे २ मसहस्तिनि । ३ कुटिले लि० । "तत्त्वामरालयम-
 रालमरालकेषी" नैष० "भिन्वा निराकामदरालकेष्याः"
 रघुः "भोवत्तमात्मीयमरालपञ्चणः" कुमा० । ४ वेद्यायां स्त्री
 अरावन् लि० रा-वनिप् न०त० । अदातरि । "अरावा
 चन मर्त्यः" ऋ० ८, ८, ४, 'प्राहि धूर्त्तैररावणः, ऋ० १, ३, ६,
 १५ स्त्रियां ङीप् वनोरच । अरावरी ।
 अरि पु० ऋ-इन् । १ शत्रौ २ रथाङ्गे, चक्रे, श्विट्खदिरे,
 ४ कामक्रोधलोभमोहमदमातृसंयुतेषु षट्सु, तत्संख्यासाध्यात्
 ५ षट्संख्यायां, ६ ज्योतिषप्रसिद्धे लग्नावधिके षष्ठ्याने
 ७ ईश्वरे च । तत्र शत्रौ "दूरात्प्रशमितारिभिः" विजि-
 तारिपुरः पुरः" रघुः । "नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्-
 जानासि" का० प्र० "अरिहरिहरार्थम्" लोला० । "नारिं
 न मित्रं यं विद्यात्तं आह्वेभोजयेत् द्विजम्" मनुः । चक्रे
 "गदारिखड्ग पद्मदृक्" विष्णु ध्यानम् । कामादौ
 "कतारिषड्वर्गजयेन" किरा० । ईश्वरे अरिधामश् शब्दे
 उ० विट्खरि अरिमेदः । "सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
 बुधः यथो सौम्यसितौ रवीन्दू । रवीन्दुभौमा रषितस्त्वमित्रा"
 इति ज्योतिषोक्तेषु रव्यादीनां ८ शुक्रमन्दादिषु । यथा
 रवेः शुक्रशनी, कुजस्य बुधः, बुधस्य शशी, शुरोः बुधशुक्रौ
 शुक्रस्य रविचन्द्रौ" शनेः रविचन्द्रभौमाः । "नीचस्थितेऽरि-
 नेहमेऽथ पराजिते वा जीवे अग्नौ अनाविधौ अतिकर्महीनः"
 ज्योति० एते च नैसर्गिका अरयः तात्कालिकास्तु "वत्सर्थदश-
 विसान्त्रप्रविनाशस्थाः परस्परम् । तत्कालमित्राण्युद्धस्यः
 कैचिदुक्तोऽन्यथा रिपुः" ज्योतिषोक्तेः तत्कावे तत्तद्वाग्यस्य-
 पक्षापेक्षया २, ३, ४, १०, ११, १२ स्थानभिन्नेषु १, ५, ६,
 ७, ८, ९ स्थानेषु स्थिताः पक्षाः तथाहि कर्मकावे ये पक्षा
 यत्र राशौ तिष्ठन्ति तेषां यदपेक्षया १, ५, ६, ७, ८, ९ स्थान

स्या यहास्ते तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव यहा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिगतवः नैसर्गिकसमाचेत् रिपवः, इति भेदः । यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्यैः । रिपुसमस्तुहदा-ख्या ये निसर्गेपदिता अधिरिपुरिपुमध्याः यत्तुभिचिन्तनीया इति राजमा० । निसर्गसमाच्च “बुधः कुजेज्यास्कुजिदर्कपुत्राः शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः । शनिः, कुजेज्या, सुरराज-मन्त्रो रव्यादितोऽमी समसंज्ञिताः सुः” इत्युक्ताः यथा रवेः बुधः, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रगनयः । कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुगनयः । गुरोः शनिः, शुक्रस्य कुजगुरुशनेः गुरुः, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव समा अपि तात्कालिकरि-पवस्तेत् रिपव इति अवगन्तव्यम् । एतेषां बलज्ञानार्थं तत्तत् संज्ञा तथाहि अभिमितगृहे २२ । ३० कला बलम् मित-गृहे १५ कलाः, समगृहे ११ । ४५ कलाः यत्तु गेहे ७ । ३ कलाः अधिगतगृहे २ । ४५ कलाबलम् । मूलं जातकादौ दृश्यम् । नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्यमात्रे इति भेदः । एतच्च जातोक्तपहादिबलज्ञानोपयोगि । ताजको तु “दृष्टिः स्यान्नमपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना (४५ कलाः) ऽखिलकार्यसाधनकरी भेलापकाख्योच्यते । गुप्तास्नेहकरी तृतीयभवने कार्यस्य संसिद्धिदा त्वं प्रयोगा कंचिता (४० कलाः) तृतीयभवने षड्भागदृष्टिर्भवे (१०-कलाः) । दृष्टिः पादमिता (१५ कलाः) चतुर्थदशमे गुप्ता-रिभावा स्मृताऽन्योऽयं सप्तममे तथैकभवने प्रत्यक्षवैरा-खिला” (६० कलाः) इति दृष्टिविशेषमभिधाय “पश्य-न्मिवदृशा (२, ५, ६, ११, १२) सुहृत्, रिपुदृशा (१, ४, ७, १०) शत्रुः । समस्त्वन्मया २, ६, ८, १२, इति नील० उक्तदिशा तात्-कालिकमित्वादि । तेन स्नापेक्षया १, ४, ७, १०, स्या-नस्या यहाः रिपवः । तत्र “स्वसाधिकारोक्तबलं सुहृद्वे पादोनमर्द्धं समभेऽरिभेऽङ्घ्रिः” नील० । राहो-निसर्गरिपवस्तु “स्वार्थः यथाहो धरणीसुतश्च राहो रिपुः” इत्युक्ता ज्ञेयाः । तत्कालिकास्तु प्रागुक्तदिशा ज्ञेयाः केतोस्तु “शुक्रशनी विपक्षौ” इत्युक्तौ ज्ञेयौ । जातके षष्ठ-स्थाने “षष्ठे च क्षतविद्विषौ” इत्युक्तौ चिन्तनीयौ । ताजको तु “रिपौ मातुलमान्द्रारिचतुष्टयाङ्गवनीव्रणा” इति नील० ताजकोक्ताः चिन्तनीयाः । ८ तन्कोक्ते मन्त्रभेदे । तथाहि षोडशकोशात्मके सिद्धादिचक्रे षष्ठचतःकोशा-दिक्रमेण सिद्धः, साध्यः सुसिद्धः अरिरिति संज्ञा । तत्रापि तेषु चतःकोशात्मकेषु प्रत्येकं चतुर्थं कोठमपि अरिसंज्ञं तथा

च पञ्चमकोठं सप्तमकोठं त्रयोदशकोठं एकादशकोठम् द्वा-दशं षष्ठदशं कोठं षोडशं चेति सप्तकमरिसंज्ञं तस्यारिसंज्ञ-कत्वात् तत्रस्यैवार्था अरिरिसंज्ञाः । षोडशकोठस्यवर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणाव-र्त्तेन सर्वत्र चतुर्थं चतुःकोशात्मकेषु गणना तथा च प्रथमा-दिषोडशकोठस्यारिदिको मन्त्रः सिद्धादिनामभाक् । यथा आ-द्यकोठचतुष्टये प्रथमे १ सिद्धसिद्धः २ द्वितीये सिद्धसाध्यः । तृतीये ३ सिद्धसुसिद्धः ४ चतुर्थे सिद्धारिः । द्वितीयकोठच-तुष्टके आद्ये साध्यसिद्धः द्वितीये साध्यसाध्यः । तृतीये साध्यसुसिद्धः चतुर्थे साध्यारिः । तृतीयकोठचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्धः द्वितीये सुसिद्धसाध्यः । तृतीये सुसिद्ध-सुसिद्धः चतुर्थे सुसिद्धारिः । चतुर्थकोठचतुष्टके आद्ये अरिसिद्धः । द्वितीये अरिसाध्यः तृतीये अरि-सुसिद्धः चतुर्थे अर्यरिरिति गणना । एतच्च प्रदर्शन-मालसक्तम् किन्तु सर्वत्र यत्र कोठे साधकनामाक्षरं तदारभ्यैव गणना तथाच साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तत्कोठस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षरं यत्र तिष्ठति तत्पर्यन्तगणनायां सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा च ३८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा सा-धकनामाक्षरादिकल्पनार्थं । ततश्च सिद्धादिचक्रस्यकोठानां प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रगण्डे तन्मूलं दृश्यम् । “अरिमन्त्रं न गृह्णीयादिति” तन्मूलम् । राज्ञो विषयानन्तरस्थेऽन्यपतौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदि-भूतः यथोक्तं माघ २, ८१ श्लोकव्याख्यायां मल्लि० । “अरि-मित्वमरेमित्वं” मित्वमित्वमतः परम् । अरिमित्वस्य मित्वञ्च विजिगीषोः सुरस्यारः” पञ्चेति शेषः “पार्ष्णिप्या-हस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजि-गीषोस्तु पृष्ठतः” पार्ष्णिप्याहासारः आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेषः एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशमः “अरेव विजिगीषोश्च मध्यमो भूयनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थोऽव्यस्तयोर्वधे । मण्डलाद्वाहुरिरेतेपासदासीनो बलाधिकः” इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति । अरये साधु तस्मै हितं वा यत् । अरायं तत्र साध्यादौ त्वि० “असौ यो अधरादुत्सृजस्तत्र सन्वरायः” अथ० २, १४, १, १० प्रेरके त्वि० अरिपुतगण्डे उदा० ।

अरिक्थभाज् त्वि० रिक्थं पित्रादिदायं न भजते भज—रिक्थ अस० स० । दायाप्याह्निष् अनंशे क्षीवपतितादौ अनंश-यण्डे १४३ पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अरिगूर्त्त(र्ण) पु० अरये तद्धननाय गूर्त्तः उद्युक्तः गुरी
उद्यमे त तस्य न वेदे नत्वम् । शक्रुवधायोद्युक्ते "पर्वदार
गूर्त्तः स्त्रियः ऋ० १, १८६, २ लोके तु अरिगूर्त्त इत्येव ।
अरिता स्त्री अरेर्भाषः तत् । शत्रुतायामनष्टसम्पादने ।
अरिह पु० ऋ-अन्तर्भूतगर्थे ङच् वेदे इट् । नाविके
कक्षधारे "इयत्ति वाचमरितेव नावम्" ऋ० ८, ६५, २,
२, ४२, १, लोके तु नेट् अर्त्ता गन्तरि स्त्रियां ङोप् ।
अरिच न० अचक्षत्येन ऋ-इत् । (हालि इति ख्याते
१ नौकाचालनकावे । "लोलेररितं चरणैरिवाभितः" माघः
"नौर्ह वा एषा स्वर्गा यद्गृह्ण्यमानं तस्या अस्ति एव
सफ्राचारित्वाच्च" शत० ब्रा० । २ गमनसाधने वाहनादौ च
"अरितं वां दिवस्पृष्टु" ऋ० १, ४६, ८, "अरितं गमन-
साधनं नौरूपम्" भा० । "शतारितं नाव-
जातस्थिवांसम्" ऋ० १, १९६, ५, "शतारितं बहुरितं
यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति
तान्यारितारिण" भा० । अरितः पापादितस्त्रायते त्वै-क ।
पापादितो ररित्येके लि० । "दशारितो मरुधः स्वर्पाः"
ऋ० २, १८, १, "दशारितः अरिभ्य पापेभ्यस्त्रायन्ते इत्य-
रित्वा यद्वाः दशसंख्याकायहायस्य" भा० । काश्या०
वज्रजठौ । तत्सम्बन्धिनि आरतिकः तद्गवादौ च लि०
जित स्त्रियां ङोप् ।

अरिदान्त पु० अरिदान्तोयेन निष्ठान्तत्वात् विशेष्यस्यापि
परनिपातः । यदुबंशे क्षत्रियभेदे । रामे भारं समा-
सज्ज, युयुधाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विष्टयौ चापि
गदे च कृतवर्ष्मणि । चक्रदेवे सुदेवे च मारणे च
महाबले । निष्ठसगत्तौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे ।
उपसेनाकजे कङ्के शतदुम्ने च केशवः । राजाधिदेवे
रुद्रे प्रसेने वितके तथा । अरिदान्ते दृष्टुर्गे श्वफल्के
सात्यकौ पृथौ । दृष्टान्त्रकेषु चोन्मेषु सुख्येषु । मधुसूदनः ।
गुरुमासज्ज तं भारं ययौ द्वारवर्ते प्रति" इति हरिवं० ।

अरिधायस् लि० अरिभिरीचरेः धार्यते धा-असुन् पृ० युट्
च । ईश्वरधार्ये । "अष्टारिधायभोगाः" ऋ० १, १२६,
५, अरिधायसः "अरिभिरीचरैः धार्यमाणा" भा० ।

अरिनन्दन लि० अरीन् शत्रून् नन्दयति तोषयति नन्द-
णिच्-ल्यु उप० स० । शत्रुसन्तोषके अकतेन्द्रियजये व्यस-
नासक्ते

अरिन्दम लि० अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दान्यति दम-
यति दम-अन्तर्भूतगर्थे खच् सुम् उप० स० । पराधि-

भावके १ शत्रुतापके २ जितकामादौ च । काश्या० वज्रजठौ
आरिन्दमिकः । तत्सम्बन्धिनि लि० वज्रजठ्यां ङोप् ।
अरिप्र लि० रिप्रमिति निवृत्ते पापनाम तच्चास्ति यस्य । पाप
रहिते "अरिप्रा दत्तहन्ताः" ऋ० ८, ८, ६, "रिप्रमिति
पापनाम" भा० । "तं वो वयं शुचिमारिमद्य" ।
ऋ० ७, ४७, १, "अरिप्रं पापरहितम्" भा० ।

अरिमर्द् पु० अरिं रोगरूपं शत्रुं मृद्वाति मृद-अण्
उ० स० १ कासमर्द् इत्ये । २ शत्रुतापके लि० ।

अरिमर्दन लि० अरिं मृद्वाति मृद-ल्य-उप० स० । १ शत्रु-
तापके गान्दिनीपुत्रे अक्रूरसोदरे श्वफल्कस्य पुत्रे यदुबंशे
क्षत्रियभेदे "श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्याम-
विन्दत । गान्दिनी नाम तस्यार्थे गाः सदा प्रददौ
पिता । तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानिति विश्रुतः ।
अक्रूरोऽथ महाभागो यज्वा विपुलदक्षिणः । उपमर्द-
गुस्तथा मर्दगुप्तं दशारिमर्दनः । अरिर्क्षिपस्तथोदेक्षः शत्रु-
घ्नोऽथारिमर्दनः । धर्मपृथ्व्याधर्मा च मृध्नभोजानक-
स्तथा आवाहाप्रतिपाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना" हरिवं० ।

अरिमेजय पु० अरिमेजयति कम्पयति एज-णिच्-अण्
सुम् उ० स० । शत्रुतापके अक्रूरसोदरे यदुबंशे क्षत्रियभेदे
अरिमर्दनशब्दे विवृतिः ।

अरिभेद पु० अरोर्विदस्त्रिदिरस्येव भेदः सारः रुन्दोऽस्य ।
(गुह्यावावला) १ पृच्छभेदे । अरिरिव भेदयति कृत्स्न-
क्षत्वात् अल्पं स्निह्यति मिद-अच् । २ विदस्त्रिदरे ।
संज्ञायां कन् । ३ क्षमभेदे तद्गणनायाम् "वाह्यका
पिञ्चितः कुम्भी वर्ज्यकोटोऽरिभेदकः" सुशु० ।

अरिला स्त्री 'षोडशकले विलासिनि । रुन्दसि प्रतिपदमन्ते
यमकविलासिनि । अरिला नाम पयोधरधारिणि ।
श्रेष्ठे नियतलघुहयधारिणि" "इत्युक्तलक्षणे माताहस्तभेदे ।

अरिष पु० न इयत्ति मलं यस्मात् ऋ-किपन् न० त० ।
१ अपानमांसजे रोगभेदे । न रिष्यति विच्छिद्यते रिष-क
न० त० । २ अविच्छिन्नधारावर्षणे न० ।

अरिषड्दृष्टक न० षट् च अष्टौ च इ० ततः परिभाषार्थे
कन् षड्दृष्टकम् अरिस्त्रासिकं षड्दृष्टकं शाक० त० ।
विवाहे वर्जनीये योगविशेषे, तथाहि दम्पत्योः परस्पर-
राश्यापेक्षया परस्परस्य राशेः षष्ठ्युत्पत्त्ये वा अष्टुभं
तयोः राश्यामिदंस्त्रासिकत्वे पुनर्न दोषः शत्रुस्त्रासिक-
त्वेऽतीव दोषः । यथोक्तं "मकरः कर्कशरिपुष्पा कन्या
मेष्टेय सह अश्लुषवा । कर्कषदौ द्रवधनुषी

दक्षिणमिधुने चारिविधौ । यदि कन्याष्टमे
भर्तुर्भर्तुः षष्ठे च कन्यका । षडष्टकं विजानीयात्
वर्जितं त्रिदशैरपि ज्यो० त० । तत्र प्रतिप्रसवः ।
“होह्यो ह्युभयोर्हयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा ताराष-
ट्सु सुमितमित्तुखदक्षेसार्धसम्पदादि । षट्काष्टे नयपञ्चमे
व्ययधने योगे च पुंयोपितोः प्रोत्यायुःसुखद्विष्टुष्टिजननं
कार्यो विवाहः शुभः” भुज० भी० । अत्यन्तापद्विषये
व्यासः । “सैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपतप्रत्य-
रिर्नैधनाख्याः । वज्रा विवाहे पुरुषोडुतो हि प्रीतिः
परा जन्मसु तारकासु” । तत्रदानसुक्तसु तत्रैव ।
“षडष्टके गोमिमुनं प्रदेयमिति” ।

अरिषड्वर्ग पु० षष्ठां वर्गः सप्तदायः षड्वर्गः अरीणां
कामक्रोधलोभमोहमदमात्यर्थरूपाणामन्तःशूलूणां षड्वर्गः
देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवत् सामेक्षत्वेऽपि गमकतया
स० । कामादिषु षट्स्थानेषु रिपुषु “क्षतारिषड्वर्गजयेन”
किरा० ।

अरिषष्ठ्य त्रि० न रिपति हिंस्ति रिष हिंसायाम् अन्यक्
न० त० । अहिंसको “शानेव नो अरिषयया तनूनाम्”
अ० २, ३८, ४, “अरिषययावहिंसको शानौ” भा० ।

अरिष्ट पु० रिष—हिंसायां कर्तरि—क्त न० त० । १ लशुने
२ निम्बे । “सर्वपांरिष्टपत्नाभ्यां सर्पिषा लवणेन च “ब्रणि
रक्षायां सुश्रुतः । “सुमनायाश्च पत्नाणि पटोलारिष्टयोस्त-
र्यति” विद्वर्धिविक्रियायां सुश्रुतः । २ लङ्घानिकटवर्त्तिप-
र्वतभेदे ४ काके ५ कङ्के (रीठा) इति ख्याते ईफेनिलफलक-
ट्टके । “अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नोऽपहजिह्वर्भपातनः” वैद्य० ।
७ लणहतेऽसुरभेदे । “यत् शालूञ्च सैन्दञ्च कंसं द्विविदमेव च
अरिष्टं हृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुवलय-
पीडं चानूरं सुष्टिकं तथा । दैत्यान् मानुषदेहस्थान्
सूदयामास वीर्यवान्” हरिव० । ८ अशुभे । ९ तक्के ।
१० स्त्रिकाण्डे । “अरिष्टय्यां परितोविसर्पिणा” रघुः
तत्करणप्रकारस्तु “नवमे मासि स्त्रिकागारमेनां प्रवेशयेत्
प्रशस्ततियादौ तत्तारिष्टं ब्राह्मणचतिसवैश्याश्रयाणां श्वेत-
रक्तपीतलण्डेषु भूमिप्रदेशेषु विन्यस्तन्यपोधतित्तुक्कभस्नातक-
सर्वपदूर्वोनिर्जितं यथागारं यथासंख्यं तन्मयपथ्यङ्कसुपलि-
प्तमिति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्हारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्ता-
वतचतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्” सुश्रु० ।
तत्र प्रवेशे “रोहिण्यैन्दवपौष्णे तु स्वातोवरुणयोरपि ।
पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्तारासु च । सैत्रे त्वात्रे

तथाश्विन्यां स्त्रिकागारमाविशेत्” नि० सि० तारा
उक्ता । एतच्च सम्भवे “प्रसूति समये प्राप्ते सद्यस्य
प्रवेशयेत्” वशिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्ऋत्यां वास्तुभूमी-
कार्यम् “वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां स्त्रिकागारम्”
वशिष्ठोक्तेः “दशाहं स्त्रिकागारमायुधैश्च विशेषतः ।
वज्रिणा तित्नु कालातैः पूर्यकम्भैः प्रदीपकैः । सुषलेन तथा
हारि वर्षकैश्चित्तेन च” विष्ण० पु० ११ अनिष्टसूचके उत्-
पाते भूमिकम्पादा “अरिष्टे त्रिविधोत्पाते” इति ज्यो०
१० अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिपक्षेषु । १२ पानेनारिष्टकाण्डे
मद्ये । “रक्तारिष्टं शोषिताजीर्णशेषम्” माघः । “अरिष्टं
लघु पाकेन सर्वतस्तु गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया
बीजद्रव्यगुणैः समाः” वैद्य० । मद्ये पुस्तमपि भावप्र० ।
नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ ब० । १४ मरणचिह्ने । “रोगिणो
मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्यात्
रिष्टमप्यभिधीयत” इति पुरा० । न० त० । १५ शुभे न०
५ ब० । १६ शुभदायके विधाने १७ अविनाशिन च त्रि० ।
१८ वलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० “अरिष्टो वलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ
शिलायुधः” हरिव० । (कटकी) ख्यातायां १९ कटुकायां
२० कक्षपपत्नीभेदे च स्त्री “यदिर्ततिर्दितर्दनुश्चैव अरिष्टा
सुरसा खशा” इत्युपक्रम्य “कद्रुर्भुनिश्चराजेन्द्र । तास्त्वपत्या-
नि मे षट्पु अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्वानिमितौजसः”
हरिव० । रिष्टं हिंसा विरोधे न० त० । २१ सुखे-
नावस्थाने न० “मत्तं वेऽथो अरिष्टतातये” ता० ब्रा० ।
“अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय” भा० ।
स्वाथे कन् । निम्बादौ ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम—तुन् नि०
आदन्नादेशः । अहिंसितगमने । “अरिष्टगातुः सहोता-
सहोभरिः” अ० ५, ४४, २, “अरिष्टगातुरहिंसित-
गमनः” भा० ।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+तातिल् । सुस-
करणे जीवातवे न ऋत्विग्वेऽथोऽरिष्टतातये अ० १०, ६०,
८, “ओषधीरक्षा अरिष्टतातये” यजु० । लोके तु ताय-
क्तिन् । अरिष्टविस्तारे “तद्वत्तभवतां निष्पन्नार्थिषमरिष्ट-
तातिमायाकहे” वीरच० । कृचिह्नेऽपि तथा अरिष्ट-
यब्दे दृश्यम् ।

अरिष्टदृष्टी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दृष्टा
धीरस्य । आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दृष्टमतौ
अरिष्टनेमि पु० ई० त० कक्षपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे “तार्क्ष्य-

चारिटेनेमिष गच्छन् मङ्गलः । अरुणचारिणश्च ।
 विनतायाः सुताः कृताः ॥ हरिव० २० तीर्त्तकरो जिनभेदे च ।
 अरिष्ट स्त्री न रिष्टः हिंसा अभावे न० त० ।
 हिंसाभावे । “पोषं रयीषामरिष्टं तनूनाम् ॥ २,
 २१, ६, । ‘अरिष्टमहिंसा’ भा० ।
 अरिष्टुत लि० अरिभिः प्रेरयितुमिः स्तुतं वेदे षत्वम् ।
 प्रेरयितुमिः स्तुते प्रयच्छे “राखते विश्वगूत्तं अरिष्टतः
 ॥ ८, १, २२ । ओक्ते तु न षत्वम् । [स्यातरि ।
 अरिष्ट लि० अरये तिष्ठते स्था-क वेदे षत्वम् । शत्रुनाशाय
 अरिह लि० अरौ न हन्ति हन-ड । १ शत्रुनाशके “हरिहयो-
 ऽरिहयोगविषयः” रघुः “पौरवे ऋषभेदे” अवाचीनो-
 ऽपि वैदर्भीमपरासुषयेमे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे
 अरिहः, अरिहः खलुङ्गासुषयेमे” भा० आ० प० ।
 अरीढ लि० न रोढः लीढः न आस्त्रादितः लस्य रः । १ अना-
 स्त्रादिते । ऋग्वेदे तु ढस्य लङ् । अरीलङ् इत्येव ।
 “अरीलङ् वत्सम्” ॥ ४, १८, १० । अरीलङ् शत्रु-
 भिरनभिभूतमानम् भाष्योक्ते २ अर्थे च ।
 अरीहण पु० अरिं हन्ति हन-अच् पूर्वदीर्घः । ऋषभेदे
 अरीहणेन निर्दत्तम् वृज् । अरीहणकम् । चतुरर्थ्याम्
 उत्करा० ङ । अरीहणीयः तत्सन्निकृष्टदेशादौ लि० ।
 अरीहणादि पु० अरीहण आदिर्यस्य । निर्दत्तार्थे विहित-
 वृज्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । स च गणः
 अरीहण, इषण, इहण, भगल, उलन्द, किरण,
 सांपरायण, क्रौडायण, औद्रायण, तैगर्तायन, सैत्रायण
 भास्त्रायण, वैशतायन । गौमतायन, सौमतायन ।
 सौसायन, धौमतायन, सौमायन, ऐन्द्रायण, । कौन्द्रायण
 खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्त्रोष, विपथ, विपाथ ।
 उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, कथकत्तन,
 जाण्वत शिंशपा, रैवत, विलु, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर
 जम्बु खदिर सुशर्मन्, दलह, भलन्दन, खण्डु, कनल
 यक्षदत्त, अरीहणादिः ।
 अरुषिका अरुषि मर्मस्थानान्यधिकतम जाता ठन् ट्ठ०,
 रुम् । सुहृदरोगभेदे । ‘समासेन चतुस्रत्वारिंशत्सुहृदरोगा भ-
 वन्ति ॥ तद्यथा अजगन्तिका यवप्रख्याऽम्बालजी विष्टता ।
 कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रहा पनसिका पाषाणगर्भो जाल
 गर्भमः कक्षा विष्कोटकोऽग्निरोहिणी चिप्यं कुनखोऽसुशयी
 विदारिका शर्कराऽपुदं पाषा विषाङ्गिका रक्तसा पाददा-
 रिका कदरमलसेन्द्रुमौ दाहणकोऽरुषिका पलितं मरु-

रिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्धनकसर्भ
 कीलसिलकालको म्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका
 निरुद्धपकशः निरुद्धगुदोऽक्षिपूतनं दृषणकच्छर्गुदम्भशस्त्रेति” ॥
 अरुषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्ध्नि । कफाष्टक्
 क्षमिकोपेन वृषां विद्यादरुषिकाम्” “अरुं प्रिकाहृते
 रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा” इति च सुश्रुतः ।
 अरुगण लि० रुग्णः विरोधे न० त० । स्वस्थे रोगमृन्ये
 “रुजदरुगणं विबलस्य सानुम्” ॥ ८, ६, ३६, २ ।
 अरुच लि० नास्ति रुक् कान्तिर्यस्य । प्रकाशहीने मलीमसे
 “अयं रोचयदरुचोरुचानोऽयम्” ॥ ८, ६, ३६, ४ ॥
 अरुचि पु० न रुचिर्यत् । सत्यथभिलाषे भोजनायोग्यता
 सम्पादके रोगभेदे । न रुचिः सन्तोषः न० त० । २ सन्तो-
 षाभावे ‘इत्यरुचेराह’ जगदीशः । पूर्वोद्भावितदोषस्य
 शिथिलत्वशङ्कया सन्तोषाभावादित्यर्थः । भोजनादौ
 २ अभिलाषाभावे च “सन्निपातस्यश्वासकाशहिकाऽरुचिप्र-
 लुत्” “स्याद्भिरिक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवम-
 ग्निसादः” इति च सुश्रुतः ।
 अरुज लि० नास्ति रुक् रोगो यस्य । १ रोगमृन्ये २ अनुत्पन्न-
 रोगे च “कोऽरुक् कोऽरुक् कोऽरुक्” इति प्रश्ने” दत्तभुग्-
 मितभूगशाकभूक् सोऽरुगित्यङ्गटः “अरुक् स एवाप्यचलो
 महान् मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः” सुश्रुतः ।
 अरुज पु० न रुजति रुज-क । (सोदाल) इति ख्याते १ वृत्ते ।
 नास्ति रुजा यस्मात् ५ व० । २ रोगाभावसाधने लि०
 “विषेभ्यः खलु सर्वेभ्यः कर्णिकामरुजां स्थिराम्” सुश्रुतः ।
 ३ दानवभेदे पु० दानवगणनायां हरिव० “अनुत्तादो हरि-
 हयोवराहः संहारोऽरुजः” । ईत० । ४ रोगमृन्ये नीरोगे
 च लि० । “अपाककठिनः स्थूलोऽपिर्वर्त्मभवोऽरुजः” सु-
 श्रुतः । “अरुजं वा हृतः मृनमन्नः क्लिप्तं स्वत्वपि” सुश्रु० ।
 अरुण पु० ऋ-उन्नन् । १ सूर्ये, २ सूर्यसारथौ, ३ शुद्धे, ४ स-
 न्धाराने ५ निःशब्दे, ईदानवभेदे ७ कुष्ठभेदे, ८ पुद्गाग-
 द्ये । ९ अव्यक्तारोगे १० कृष्णमिश्रतरक्तवर्णे च
 ११ तद्वति लि० । १२ कुङ्कुमे, १३ सिन्दूरे च न० ।
 १४ मञ्जिषायाम् १५ श्यामाकायाम्, १६ अतिविषायायाम्
 १७ नदीभेदे १८ कदम्बपुष्पायाञ्च स्त्री । १९ विष्टतायां
 भेदि० २० इन्द्रवारुण्याम् २१ शुद्धायां राजनि २२ मुख-
 गन्तायाम् च स्त्री । तत्र अनुरौ विभावरी यदुच्यते कल्पते
 कुमा० “यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भातुरङ्गाय तावद-
 रुणेन तमोनिरस्तम्” रघुः । “तार्क्ष्यचारिटेनेमिष गच्छन्

महावलः अरुणश्चारुणश्चैव विनतायाः सुताः सुताः” हरिः ।
 ‘अरुणो गङ्गाधरा जगत्पुष्पसमप्रभः । योगानाञ्चैव सर्वेषां
 साध्यानामधिपः क्षतः” हरिवं० । “तदुत्पत्त्यादिकथा अनू-
 रण्यम्” १६१ उक्ता । सूत्र्ये “संस्तुज्यते सरिजैररुणां-
 शुभिर्भैः” रघुः “रागेण बालारुणकोमलेन” कुमा० । वस्ये
 तद्वति च “नयनान्यरुणानि घृणयन्” कुमा० । “अरुणपुष्पाणि
 फालानानि” शत० ब्रा० । “दधत् स ध्यारुणव्योमस्फुरत्ता-
 रानुकारिणोः” भावः । द्वादशादित्यमध्ये भावमासाधिपे
 २३ आदित्यभेदे “अरुणो माघमासे वै” आदित्यहृदयम्
 विवरणमादित्यशब्दे । २४ देशभेदे पु० । धूमादि० वृज् ।
 आरुणकः तद्भवे ति० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा
 पु० ध्वञ् आराण्यम् न० । तल् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम्
 न० । रक्तादिवर्णे । अपत्ये इज् । आरुणिः जटायो सूत्र्य-
 पुत्रेभन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुप्तो वै ऋषिभेदे च । अश्वि-
 नोक्तमारयोः द्वि० व० यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात्
 ऋशा० अभूततद्भावे क्यङ् अरुणायते अरुणायमानः ।
 गौरा० डीष् । २५ अरुणवर्णायां गवि स्त्री । “अरुणयोगाव
 उषसासमिति” निरुक्तोक्तायाम् २६ उषायासमिति स्त्री ।
 २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम्
 ‘सरांस्थयेतेष्वरुणञ्च मानसं महाहृदः श्वेतजलं यथाक्र-
 मात्” सि० शि० । “एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु”
 गुडकङ्कमसिन्दूरादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।

अरुणकमल न० कणसर्पवत् नित्यकर्माधा० । रक्तोत्पले
 अरुणदूर्वा स्त्री कणसर्पवत् नित्यसमासः । रक्तदूर्वाभेदे,
 “यद्यदारात्त विन्देयुः अरुणदूर्वा अभिषणुयात् एष वै
 सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वा तस्मादरुणदूर्वा अभिषणु-
 यात् यदारुणदूर्वा न विन्देयुः” शत० ब्रा० ।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया । सूत्र्यभार्यायाम्
 १ संज्ञायाम् २ कायायाञ्च अरुणभार्यादयोऽप्यत्र
 “तस्य भार्याऽभवत् देवी संज्ञा त्वाप्ती विवस्वतः”
 इति । “असङ्गोऽतु तां कायां सर्वस्यां निर्धमे ततः काया-
 मवीं तु सा संज्ञा तस्याञ्जायासहस्रिता । प्राञ्जलिः प्रणता
 भूत्वा काया संज्ञां नरेन्दुर । उवाच किं मया कार्यं कथ-
 यस्व शुचिक्रान्ते । स्थितास्मि तव निर्हृये याधि मां वर-
 णिणि । संज्ञोवाच । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं
 पितुः । त्वयेह भवने मह्यं वस्तुयं निर्वाचयता । इमौ
 च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा । संभाव्यास्ते न चाख्ये-
 यमिदं भगवते कश्चित् । कायोवाच । आकच्यहृणा ह्रिवि ।

आ यापाञ्चैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि सतं त्वयं गच्छ
 देवि । यथेच्छया” । इति हरिवं० । १ प्रधाकन्याभेदे च ।
 “सुप्तोऽष्टौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिताः” । अनुवन्द्या
 मनूकान्च अनूनामरुणप्रियाम् अनुगां सुभगाञ्चैव” हरिवं०
 अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य । ४ रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूत्र्ये पु०
 ५ तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे ति० ।

अरुणपुसु ति० अरुणः सुः रूपं (निह०) यस्य । रक्तवर्णरूपे
 “क्षतावरोमरुणसुं विभातोम्” ऋ० ५. ८. १. “अरुण-
 शुभरुणरूपाम्” भा० । [२ रक्तनेत्रयुक्ते ति० ।
 अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य । १ पारावतपक्षिणि
 अरुणसारथि पु० अरुणः गरुडापजः सारथिरस्य । सूत्र्ये
 विवरणमनूरुशब्दे

अरुणात्मज पु० ईत० । १ जटायो पक्षिणि । २ धृत्यपुत्रे मन्दे
 ३ सावर्णे मनो ४ कर्णे ५ सुप्तो वै यमे च ७ अश्वि-
 नोक्तमारयोः द्वि० व० ८ यमुनायां तपत्यां च स्त्री ।
 “लीग्यपत्यानि कौरव्य ! संज्ञायां तपतांवरः । आदित्यो
 जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती । स च वैवस्वतः पूर्व्यं आङ्ग-
 देवः प्रजापतिः । यसश्च यमुना चैव यमजौ संभूयतः” ।
 संज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति लीग्यपत्यानि । “द्वितीयायां
 तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयत् । आदित्यो जनयामास
 पुत्रमात्मसमं तथा । पूर्व्यजस्य मनोस्तात । सङ्गोऽयमिति
 प्रभुः । मनुरेवाभवन्नाञ्चा सावर्ण्य इति चोच्यते । द्विती-
 यायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः गनैश्चरः” । इति सावर्ण्यः
 शनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, संज्ञायाः कायाख्यायां द्वितीयायां
 सर्वस्यां जातो हरिवं० । वड्वाकूपधरिण्यां संज्ञायाञ्च
 अश्विनोक्तमारो जातौ यथा तत्रैव । “वड्वाकूपमाख्याय
 वने चरति शाहले । स तथारूपमाख्याय स्वां भार्यां शुभ-
 लीलया । ददर्ग योगमाख्याय स्वां भार्यां वड्वां ततः ।
 अष्टथां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च । वड्वावपुषा राजं-
 सरन्तीमकुतोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तं सुखं सम-
 भावयत् । मैथुनाय विचेष्टनीं, परपुरुषशङ्कया । सा
 तद्भिरवमच्छ्रं नासिकायां विवस्वतः । देवौ तस्यामजा-
 येतामश्विनौ भिषजां वरो । नासत्यश्चैव दक्षश्च सुतौ द्वावश्वि-
 नाविति” । तपतीशब्दे तदुत्पत्तिः कर्णोत्पत्तिः
 यथा “एवमुक्ता वड्वाविं शान्त्वपूर्व्यं विवस्वता । सा
 तु नैच्छदरारोहा कन्याऽहमिति भारत ! ।
 बन्धुपक्षमयाङ्गीता लज्जया च यथस्थिनी । तावर्कः
 पुनरेवेदमज्जवीह्वरतर्षभ ! । सत्प्रसादाच्च ते राक्ष ! भवि-

ता दोष इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां
तदा । प्रकाशकसी तपनः सम्भूय तथा सङ्ग । तत्र वीरः
समभवत् कर्णः शस्त्रभृतां वरः । आमुक्तकवचः श्रीमान्दे-
वगर्भः श्रियाऽन्वितः । सङ्गं कवचं विभक्तुं कुण्डली
द्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विद्युतः” ।
भा०आ०प० । सुपीयोत्पत्तिः सुपीवशब्दे दृष्ट्या ।

अरुणानुज पु० अरुणस्यानुजः । गरुडे तस्य ततोऽनुजात-
कथानुरगच्छे दृष्ट्या । [रोह रणे हरिः” हरिवं० ।
अरुणावरज पु० ईत० । गरुडे “अरुणावरजं श्रीमानारु-
अरुणितं त्वि० अरुणं क्रियते अरुण+कृत्यर्थे णिच्-कर्माणि
क्त, तारकादि० इतच् वा । १ रक्तवर्णीकृते २ जातलोहित-
वर्णे च । “स्तनाङ्गरागारुणितञ्च कन्दुकात्” कृमा० ।

अरुणोदक न० अरुणोदकं यस्य । १ सरोवरभेदे । उदकस्य वा
उदादेशे अरुणोदमप्यत्र । तच्च सरः मन्दरगिरिरूपविष्का-
म्भपर्वतस्यम् वि०पु० । २ नदीभेदे स्त्री सा च “मन्दरोत्सङ्ग
एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानि
फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्यमाणानामति
मधुरसुरभिमुग्धस्निग्धलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी
मन्दरगिरिशिखरान्नपतन्ती पूर्वेणैलाहृतमुपप्लावयति”
इति भागवतोक्तस्थलस्या ।

अरुणोदय पु० अरुणस्यार्कस्य तत्किरणस्योदयो यत्र । “चतस्रो
षटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते” इत्युक्ते सूर्योदयात्
प्रातश्चतुर्दण्डात्मके काले ।

अरुणोदयविज्ज्ञा स्त्री अरुणोदयकाले विज्ञा । अरुणोदयकाले
दशम्या विज्ञायामेकादश्याम् । “दशमीशेषसंयुक्ता यदि
स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम्”
हेमा० भवि०पु० “अरुणोदयविज्ञा तु द्वादश्यां पारणा
लाभेऽपि वैष्णवेर्नोपाया” ए०त० रघुनन्दनः ।

अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले पुण्यविशेषसाधनं
सप्तमी । माघशुक्लसप्तम्याम् । “सूर्यपक्षेण तस्या हि शुक्ला
माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कीटिभास्करा । दद्यात् स्ना-
नार्चनान्धास्यासायुरारोम्भसम्पदः । अरुणोदयवेलायां शुक्ला
माघस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यपक्षव्रतः
समेति” ति०त० भविष्य पु० ।

अरुणोपल पु० अरुण उपलः । (चुनीति) स्थाते पद्मरागे ।
अरुणुद त्वि० अरुणि मर्माणि तदति तद-खश्चुम् च ।
मर्मापीडके दुःखदायके “अरुनुदनिवानाहं नववहस्य

दन्निनः” इति रघुः “नारुनुदः स्यादात्तोऽपि न परद्रोह-
कर्मकृत्” मनुः ।

अरुन्धती स्त्री न रुन्धती । १ रोधनाकारिकायां स्त्रियाम्
२ वसिष्ठपत्न्याम् संज्ञात्वादव्युत्पन्नः “अन्वाहितमरु-
न्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः “आर्याप्यरुन्धती तत्र
व्यापारं कर्त्तुमर्हति” “साक्षादिव तपःसिद्धिर्भासे बह्व-
रुन्धती” इति च कृमा० । सा च कर्हमप्रजापतेराकृत्वा-
सुत्यन्ना भाग० तपसा सिद्धा नक्षत्ररूपेण सप्तर्षि-
स्थाने स्थिता । २ तन्नामके नक्षत्रभेदे तत्स्थितिस्थानञ्च
“प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते सप्ताध्वीकाः । पूर्वे भागे भग-
वान् सरोचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गिरास्ततो-
ऽजितस्तस्यासन्नः पुनस्त्यच । पुलहः ऋतुरिति भगवानासन्ना-
तुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं सुनिवरमुपाश्रितारुन्धती
साध्वी” ए०सं० ॥ विवाहकाले सैव पत्युः पत्न्या दृश्यते
“अरुन्धतीञ्च रुन्धाहमस्मीति” गोभि० । “एवञ्च सप्तर्षिं
निकटवर्त्तिनीं सूर्यां तारामरुन्धतीं रुन्धाहमस्मीति
मातृमन्त्रेण पश्येत्” सं०त०रघु० । अरुन्धती यथा
पत्यौ अनुरक्ता एवमेवं त्वं मयि इत्यभिप्रायेण तद्दर्शनम् ।
आसन्नमृत्ययश्च तां न पश्यन्ति यथोक्तम् सुश्रुते । “न
पश्यति सनक्षत्रां यस्तु देवीमरुन्धतीम्” भुवमाकाशगङ्गां
च तं वदन्ति गतायुषे” ४ दक्षकन्यारूपे धर्मस्य पत्नीभेदे ।
“ददौ स दशधर्मांश्च” इत्युपक्रम्य “तासां नामानि मे शृणु”
इति चोक्त्वा । “अरुन्धती वसुधामो लज्जा भार्गवकृत्यती ।
सङ्कल्पा च सुहृत्ता च साध्या विश्वा च भारत ! ।
धर्मपत्न्यो दश त्वेता इति” “पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्या-
मजायत च” हरिवं० । ५ जिह्वायाञ्च “अरुन्धतीं भुवश्चैव
विष्णोस्त्रोणि पदानि च । आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं साह-
मण्डलम्” इत्युक्त्वा तत्वारुन्धत्यादिशब्दानां पारिभाषिकत्वं
दर्शितं यथा “अरुन्धती भवेज्जिह्वा भुवोनासाप्यमुच्यते
विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रेऽप्यौ साहमण्डलम्”
काशिशखण्ड० । [वसिष्ठे सुनौ

अरुन्धतीजानि पु० अरुन्धती जावा यस्य निष् सना० ।
अरुन्धतीदर्शनन्याय पु० अरुन्धत्यादर्शनमिव दर्शनं वक्ष्यतु
सूचको न्यायः । प्रथमस्य लदर्शनेन सूच्यादर्शनरूपे न्याये
“यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थं स्थूलं
तारामण्डलं प्रथममरुन्धतीति यादृशित्वा तां प्रत्याख्याय
पश्चाद्गुरुन्धतीमेव यादृशयति” शा०भा० ।

अरुन्धतीनाथ पु० ईत० । वसिष्ठे सुनौ तत्पत्न्यादयोऽस्मत् ।

अरुष लि० न रोषति क्रुध्यति रुष-क न० त० । १ अक्रो-
धने । “युञ्जन्ति व्रज्जनरुषं वरुणं परितस्थुः” यजु०
२३,५ “असौ वा आदितीव्रजोऽरुषः” इति श्रुतिः ।
विरोधे न० त० । २ रोचमाने । “श्वेतं सञ्ज्ञानमरुषं
संहिता” ऋ० ३,१,४, “अरुषं रोचमानम्” भा० ।
अ-गतौ-उषन् । ३ गमनशीले अश्वादी वेदे स्त्रियां
ङीप् । “युष्माहुरश्वी रथे” ऋ० १,१४,१२, अरुषी-
गमनशीला वडुवाः” भा० । रुषा हिंसा न० व० ।
४ हिंसारहिते “जानन्ति दृष्टो अरुषस्य शेषम्” ऋ०
३,७,५, “अरुषस्य हिंसारहितस्य” भा० । [स्त्री निरु० ।

अरुष् लि० नास्ति कट् यस्य । १ अक्रोधे गौ-ङीष् । २ उषसि
अरुष्क पु० अरुष्मन् स्थानं कायति पीडयति कै-क ।
सर्गमात्रेण व्रणकारकफलरसे (भेला) भङ्गातकृते ।

अरुष्कर पु० अरुः करोति ट उप० न० वत्वम् । सर्ग-
मात्रेण व्रणकारकफलरसे १ भङ्गातके (भेला) २ व्रणकारके
लि० “शुष्कोह्यपार्थकोऽरुष्करश्च” सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।

अरुस् पु० अ-उषि । १ अर्के २ रक्तखदिरं च । ३ मर्मणि न० ।
४ व्रणे, ५ क्षते च पु० न० । “अरुर्हिषदजनस्य सुम्” पा० ।
“अरुर्वै” पुरुषोऽवच्छिन्नः अनरुर्वैतद्भवति” शत० ब्रा० ।
“यद्गण्डेन यदिष्टा यदार्क्या हरसा” अथ० ५,५,४ ।
“अरुर्वै पुरुषस्याक्षीति” शत० ब्रा० । उक्ते ई नेत्रे च ।
अरुश्च+अभूतद्भावे चि अन्तलोपः दीर्घः अरुः करोति ।

अरुहा स्त्री न किञ्चनमलमाश्रित्य रोहति रुह+क ।
भूम्यामलक्याम् राजनि० । कथा० छण् । आरुहीयम्
तत्सञ्चिद्वेदेशादौ लि० ।

अरुत्त लि० विरोधे न० त० । स्निग्धे मरुणे, “दर्भैः प्रच्छा-
दयत्वरुत्ताये”, शत० ब्रा० ।

अरुक्षित लि० न रुक्षितः विरोधे न० त० । स्निग्धे मरुणे,
“अरुक्षितं दृष्ट आ रूपे अन्नम्” ऋ० ४,११,१, अरु-
क्षितं स्निग्धम्” भा० ।

अरुक्ष्ण लि० रुक्ष+नन् विरोधे न० त० । स्निग्धे । “यत्ते
वासः परिधानम्-संस्पर्शोऽरुक्ष्णमस्तु ते” अथ० ८,२,१६ ।

अरूप लि० नास्ति रूपमस्य । १ रूपग्रन्थे २ सांख्योक्ते प्रधाने
वेदान्तोक्ते ३ ब्रह्मणि न० “अशब्दमस्यैव रूपमव्ययमिति”
कट० उ० । कुत्सितार्थे न० त० । ३ कुत्सितरूपे न० ।

अरूपहार्य लि० रूपेण न हार्यः वशीकार्यः अस० स० ।
सौन्दर्यादिना अवशीकार्ये “अरूपहार्ये” मदनस्य निघ-
ण्टु” कुमा० ।

अरुष पु० अ-उषन् । १ सर्पविषये २ सूर्ये च लि० कौ० ।
अरे अव्य० अ-ए । १ रोषाह्वाने, २ नीचसंबोधने “आत्मा
वा अरे इष्टव्यः श्रोतव्य इति” न वा अरे पत्युः कामा-
यास्याः पतिः प्रियो भवति” शत० ब्रा० बकुलत्वः पाठः ।
तच्च याज्ञवल्क्येन भैलेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्तं
तस्याश्च स्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम् । ३ अपहतौ,
४ असूयायाश्च ।

अरेपम् लि० नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तं यस्य १ निष्पापे
“प्रापे रूपी पुराऽरेपाः” इति माघः २ निर्मले च “अरेप-
सा तन्वा शाशदाना” ऋ० १,१२४,५, अरेपसापापया
निर्मलया वा” भा० ।

अरेरे अव्य० अरे+वीप्सायां द्विकृतिः । नीचसंबोधनादौ ।
२ सकोधसम्बोधने च “अरेरे राधागर्भभारभूत । सूता-
पसद ! किमेवमाक्षिपसि” अरेरे वाचाट ! दृष्टाशस्त्र-
पङ्कणदुर्विदग्ध ! वटो” इति च वेणीसंहारः ।

अरोक लि० रुच-दीप्तौ घञ् रोकन्त्यङ् दीप्तिश्च न० व० ।
१ किङ्कमून्ये २ दीप्तिमून्ये च । “विभाषा श्लाघारोका-
भ्याम्” पा० बङ्गव्रीहौ एतत्पूर्वकदन्तस्य दद । अरोकदन्
अरोकदन्तः । निविडुदन्ते दत्तादेशे स्त्रियां ङीप् ।

अरोग लि० नास्ति रोगोऽस्य । रोगग्रन्थे “अरोगाः सर्व-
सिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः” सुश्रु० । “एतद्विधानमा-
तिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः” मनुः तस्य भावः ध्वञ् ।
आरोग्यम् । रोगाभावे न० “आयुरायोग्यविजयं देहि देवि
नमोऽस्तु ते” दुर्गास्तवः “आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गाक्षर-
णञ्च फलमिति” पुरा० तत् अरोगता स्त्री त्व अरोग्य-
त्वम्” तल्लैव न० ।

अरोगण लि० रोगोऽस्यस्य वा० मत्वर्थे न० त० । रोगग्रन्थे
“तेषामसि त्वमुत्तममनाश्रवमरोगणम्” अथ० २,३,२ ।

अरोगिन् लि० न रोगी विरोधे न० त० । रोगग्रन्थे
“यावज्जीवमरोगो स्यात्” पुरा० स्त्रियां ङीप् । “अरो-
गिणो आहमताम्” श्रुतिः ।

अरोचक पु० न रोचयति प्रीणयति ऋच+णिच्-खलु न० त० ।
रोगभेदे यत्त कचिदपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्ताडये
रोगे स च सुश्रुतोक्तः । ‘दोषैः पृथक् सङ्गजचित्तिविपर्य-
याश्च भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् । नास्ते रुचि
भवति तं भिषजो विकारं भक्षोपघातमिह पञ्चविधं
वदन्ति । हृत्कूपपीडनयुतं विरचाननयं वातात्मके भवति
लिङ्गमरोचके तु । हृद्वाहशोषवृद्धता सुक्षितता च

सूर्या सृष्टि भवति पितृकृते तथैव । कथञ्च गुरुत्वकफ-
संस्वसादतन्द्राः स्नेहात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
सूर्यात्मके पवनपितृकफा बहूनि रूपान्यथास्य हृदये
समुदीरयन्ति । संरागमोक्तमयविभूतचेतसस्तु चिन्ताकृते
भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च" इति । "गुह्यान् ग्रीहोदरं
कालं हलोसकमरोचकम्" इति सुश्रुतः । [श्रुत्ये त्वि० ।

अरोदन न० अभावे न० त० । १ रोदनाभावे । व० । २ क्रन्दन-
अरोधन न० अभावे न० त० । १ रोधनाभावे २ आवरणभावे
३ गतिरोधके व्यापारे । न० व० । ४ तच्छून्ये त्वि० ।

अरोध्य त्वि० न रोध्यः । रोडुमगच्छे । [श्रुत्ये त्वि० ।
अरोपण न० अभावे न० त० । १ रोपणाभावे न० व० । २ रोप-
अरोध पु० अभावे न० त० । १ क्रोधाभावे । न० व० । २ क्रोध-
श्रुत्ये त्वि० ।

अरौद्र त्वि० न रौद्रः विरोधे न० त० । १ भेषणभिन्ने सौम्याकृतौ
२ रागद्वेषादिशून्ये विष्णौ पु० । "अरौद्रः कुण्डली
चक्रो" विष्णुस० "कर्म रौद्रः, रागश्च रौद्रः, कोपश्च रौद्रः,
तयं यस्य नास्ति अयाप्तसर्वकामत्वेन द्वेषरागादेरभावा-
दित्यरौद्रः" भा० ।

अर्कं तापे, स्तुती च सुरा० उभ० सक० सेट् । अर्कयति ते
आर्चिकत्वं त । अर्कयामास अर्कितः अर्कयितुम् ।

अर्क पु० अर्च-कर्मणि वञ् कृत्वम् । १ सूर्य्ये, २ इन्द्रे, ३ ताप्ते,
४ स्फटिके, ५ विष्णौ, ६ पण्डिते, (आकन्द.) इति ख्याते ७ हस्ते,
(आरख) इति ख्याते दक्षाद्यविशेषे च । ८ अर्चनीये त्वि० ।
"आ सूर्य्यो न भानुमद्भिर्कैः" ऋ० ६, ५, ६ "अर्कैः
अर्चनीयैः" भा० "ब्रह्मादिभिः पूज्यमानैरर्चनीयत्वादर्कः"
भा० १० ज्येष्ठे" पु० । लक्षणया ११ अर्काधिपे वारे
१२ सप्तमीतिथौ १३ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे १४ द्वादशसंख्या
याञ्च तत्र विष्णौ । "अर्को वाजसनः षट्ङ्गी" वि० सृष्ट०
अर्कहस्ते "अर्कः पलाशः सर्दारः इति विष्णुध० । सूर्य्ये
"अर्काहिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शयी" सूर्य्यसि०
"संपर्कादर्करोचिषाम्" भाषः "स्रष्टृ जगत्पूज्यमयुज्य
तार्कः" भाषः इन्द्रे अर्कसोदरशब्दे उदा० । अर्कस्यापत्यम्
इञ् । आर्किः सूर्यपुत्र यमादौ, यमुनायां, तपत्याञ्च स्त्री
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।

अर्ककाला स्त्री इत० । शारदातिलके सूर्यस्य उपासत्वेनोक्ते
द्वादशसंख्याके पीतवर्णे कादिडान्तवर्णभषिते कलाभेदे ।
ताच्च १ "तपिनी २ तापिनी ३ धून्ना ४ मरोचि ५ अर्काहिनी
६ रचिः । ७ सुषुम्णा ८ भोगदा ९ विन्वा १० कोधिनी

११ शारिणी १२ क्षमा । काद्याश्च वसुदाः सौख्यो डान्ता
स्ता द्वादशेरिताः" "वराभयकरा ध्वेयाः श्वेतपीतारुणाः
क्रमात्" शार० ति० ।

अर्ककाला स्त्री अर्कोऽर्ककिरणः कालोऽनुकूलो यस्याः कम-
क्तः । (ऊड्डुडिड्या) इति ख्याते १ हस्ते ईव० । २ सूर्य्यप्रि-
यायाम् ३ संज्ञायां छायायाञ्च अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।
अर्कक्षेत्र न० इत० "कजशुक्रबुधेर्नक्षत्रसौम्यशुक्रावनीभु-
वाम् । जीवाकिंभानुजेज्जानां क्षेत्राणि सूरजादयः"
ज्योतिषोक्ते सूर्य्यस्वामिके सिंहराशौ ।

अर्कचन्दन पु० अर्कस्य प्रियः चन्दनः शाक० त० । रक्तचन्दने
अर्कज पु० अर्काज्जायते जन-ड ५ त० । १ यमादौ
२ तपत्यां ३ यमुनायां च स्त्री ४ अश्विनीकुमारयोः
दि० व० । ५ सुग्रीवे ईकर्म्ये च । अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्कतनय पु० ईत० । राधासुते १ कथे २ यमादौ च ।
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।

अर्कदुग्ध न० अर्कस्य दृक्क्षय दुग्धमिव निर्यासः । अर्कदृक्-
निर्यासे श्वेतत्वेन दुग्धाकारे पदार्थे ।

अर्कनयन पु० अर्कनयनं यस्य । विराट्पुरुषे । "सूर्य्याचन्द्र-
मसावग्निर्यस्य नेत्राणि जगिरे" पुरा० अमलनाड्यं
शशिस्वर्य्यनेत्रम्" गीता अर्कइव दुर्दृश्यं नयनमस्य ।
२ दुर्दृशलोचने त्वि० ।

अर्कनामन् पु० अर्कं नामयति अनुकूलयति नम-णिच्
कनि । रक्तार्के हस्ते ।

अर्कपत्र पु० अर्कः सूर्य्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य । १ अर्कहस्ते ।
अर्कपर्णोऽप्यत्र । २ सुनन्दायाम् ३ अर्कमूलायां स्त्री । ईत० ।
४ अर्कहस्तस्य पत्रे न० "स कदाचिदर्कपत्राण्यभक्षयत्
क्षुधार्तः तैर्भक्षितैरर्कपत्रैः" भा० आ० प० "देवराजो
मया दृष्टो वारिवारणमस्तके । सादयत्यर्कपत्राणि"
विद० सु० । "सप्त वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि
निधायेति, माघसप्तमां स्नाने ज० त० रवु० ।

अर्कपर्ण त्वि० अर्क इय रक्तं पर्णमस्य । १ मन्दारे । ईत०
२ अर्कहस्तपत्रे न० । [कर्मावा० । (आकन्द) २ हस्तभेदे ।
अर्कपादप पु० अर्कः अर्कहस्तइव तीक्ष्णः पादपः । १ निम्बे ।
अर्कपुष्पो स्त्री अर्कस्यार्कहस्तस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः
जातित्वात् ङीप् । २ कटुम्बिनीहस्ते । वा कप् । अत इत्ये
अर्कपुष्पिकाप्यत्र ।

अर्कप्रिया स्त्री अर्कं प्रीणाति प्री-क । जवायाम् । ईत० ।
१ सूर्य्यप्रियायां, २ संज्ञादौ अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।

अर्कबन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १ गीतमे सूक्ष्मं च बोद्धुमिदं ।
तस्य तत्कृणोत्पक्षपत्यात्तन्मूलम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाशस्य
त्वात् । २ पक्षे । अर्कवान्धोऽप्युभयतः ।

अर्कभ न० अर्कक्रान्तिं भं नक्षत्रं शा० त० । ११ स्वर्गक्रान्ति
नक्षत्रं ई० त० । तत्स्वामिके शशिंहराशौ शउसरफल-
नीनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कश्च भक्ता (ऊङऊङिया) इति ख्यातायां
 लतायाम् । तत्किरणसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्यम् ।
 अर्कमूल पु० अर्कद्वयसर्पाणां दुष्प्रसहं मूलं यस्याः । (इशोर-
 मल) इति ख्यातायां लतायाम् ।

अर्कलक्ष पु० अर्कद्रव रूप उभयः रस्य लः । अर्कभेदे विदा०
अज । अर्कलक्षः तदपत्ये पुं स्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्ग्यपुष्पत्वात् । रक्तपुष्प
त्वेन अर्कतुल्यपुष्पे वस्तुकरुचे । व० । २५३ ।

अर्कविवाहः पु० अर्कटञ्जस्य कन्यात्वमेव प्रकल्पनेन विवाहः ।
 तृतीयविवाहसिद्धार्थमर्कटञ्जस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते
 विवाहभेदे । “चतुर्थ्यादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्धेत् ।
 “आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा
 पूर्वार्द्धे कुर्यादर्कविवाहकम्” कथ्यम् । “तृतीये स्त्रीविवा-
 हे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौन-
 कोऽहं विधानतः” शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपारि-
 जाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य वृक्षस्येव वेधोऽयम् । तालीशपत्रे वृक्षे ।

अर्कव्रत पु० अर्कस्वाराधनायें व्रतम् । भाष्यशुक्लसम्प्रदायौ
कर्त्तव्ये अर्काराधनायें १ व्रते । अर्कस्वेव व्रतम् नियमः ।
“सहस्रगुणमुत्सृष्टमादत्ते हि रसान् रविः” इत्युक्तेर्यथा
रविणा लोकोद्धार्यं रसस्य पङ्कणमेवं प्रजापालनार्थमेव राज्ञा
प्रजाभ्यो यत् करस्य पङ्कणं क्रियते तादृशे “अष्टौ भासान्
यथादिद्यस्तोयं गृह्णाति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं
राष्ट्रान् नित्यमर्कव्रतं हि तदिति” भनूक्ते राज्ञः शकरादानभेदे ।

अकसनु पु० दैत० । १ यमे २ यनैचरे ३ शुष्मिने ४ कर्षे ५ आबदेवे
६ अश्विनीकुमारयोः द्वि० व० । ७ यमुनायां दत्तपत्याञ्च स्त्री

अर्कसोदर पु० अर्कस इन्द्रस सोदर इवोपकारकत्वात् ।
 १। ऐरावते हस्तिनि २। अर्कतुल्ये दुर्हर्षे च ।

अर्कहिता स्त्री र्दंत० । १ अर्कभक्तायां (उड्डुडुडिया) लतायाम्
२ सूर्यरहितकरे लि० ।

अर्काशनं पु० अर्कस्य अहगतः, अश्ला । सूर्यकान्तमणौ,
 स हि सूर्यरश्मिचंपकादुज्ज्वलति ततस्तस्यार्कसंस्थान्धि-

त्वम् । अर्कैश्च रक्तः अश्लक्ष्णः । (बुनी) २ अर्चयोपपत्ते ।
 अर्कैर्न त्रि० अर्चयतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः कोऽ-
 स्थास्ति इति । अर्चनसाधनमन्त्रयुक्तो । “वृद्धदिन्द्रमर्कोभिर-
 किण्णः” ऋ० १, ७, १. ‘अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः’ भा०
 “गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्यर्कमर्किणः ।” ऋ० १, १०,
 १. । अर्कोऽर्चनमन्त्रस्य इति । २ अर्चनयुक्तो त्रि० ।
 “वन्दस्व माहृतं गणं त्वपम् अपनस्युर्मर्किणम्” ऋ०
 १, २८, १५ । अर्किणम् अर्चनोपेतम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्कः इन्दुश्च सङ्गच्छेते यत् । अमावा-
स्यायां तथैव तद्दिने हि सूर्याचन्द्रसौरेकराश्वेकाचच्छेदेन
उपर्यधोभावेन स्थितिः उद्योतिप्रसिद्धा 'सूर्याचन्द्रसंयोगः
परः सन्निकर्षः साऽमावास्या'ति" गोभिलेन तस्यास्तथा-
विधत्वकीर्तनात् तथात्वम् । [पञ्चरात्रे च ।

अर्कोपल पु० अर्कस्यानुगत उपलः । १ सूर्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्कं त्रि० अर्च-कर्मणि यत् कृत्वम् । १ अर्चनीये ।
अर्कस्थायम् यङ् । अर्क्यः अर्कमण्यमणि । “स एष वा-
क्येण एष तपति तस्यैतद्वन्न कर्मण चन्द्रभाष्यम्” शत० ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अज्ज-कलच् न्यङ्गा० क्ताम् । १ कपाटमध्यस्थे-
 रोधके । काष्ठादिदण्डे, “सम्भ्रमेन्द्रुतुपातितांगला
 निभोलिताक्षीव भियाऽमरावती” का० प्र० । “पुरार्गलादी-
 षभुजा तुभोज” रघुः, “अद्यानपोद्गर्गलमध्यगारमिति”
 रघुः । सप्रशतीस्तोत्रस्यादौ पाथ्ये श्स्तोत्रविशेषे “अर्गला
 कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्रशतीं
 पश्चात्” मत्स्यसूक्तम् । ३ कङ्कोले, ४ कपाटे च न०
 ५ कृद्गर्गले स्त्री । गौरा० ऊघ् स्त्रार्थे कन् । अर्गलिकाप्य-
 त्वार्थे । द्विविक्कम्भमाले रोधकमाले स्त्रीन० ॥ वार्थर्गला-
 भङ्ग इव प्रवृत्तः” रघुः । अनुगतनयमार्गमर्गलां दुर्नयस्त्र्य”
 भावः । [एके

अग्नर्वध पु० आरग्वधः पृ० । आरग्वधे (सिंधालि)

अर्घ मूल्ये भ्रादि० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् ।
आनर्घ । अर्घः । अर्घ्यः ।

अर्घं पु० अर्घ-घञ् । क्रियवस्तुपहृत्वायं देये तस्यरूपे
रजतादिद्रव्यरूपे । मूल्ये । “कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घं
संस्थापनं नृपः” “कुर्व्यर्घं यथापगतमिति” च अनुः
अर्ह-कारणे घञ् न्यङ्कादिवात् क्तवम् । २. पूजोपचारे
दूर्वाक्षतादौ । सामगैरयं स्वकारः क्षीवलिङ्गश्च प्रयो-
क्तव्यः अन्यैः पुलिङ्गोनिर्बकारश्च । अर्घाय देयम् यत् ।
अर्घ्यम् पूजार्थं देये जलादौ अर्घद्रव्याणि च “आपः क्षीरं

कृषाम्यश्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव
अष्टाङ्गोऽर्चः प्रकीर्तितः" काशीखण्डम् । "तमर्घ्यमर्घ्यादि-
कथादिपूरुषः" भावः "अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं न्यप-
सोऽनवेक्ष्य भरतायजो यतः" "अर्चातुपदभाषिष-
मिति" च रघुः । [पूज्यतमे मङ्गादेवे ।

अर्घीष्ट पु० अर्घोऽस्यस्य इति देयत्वेन तेषु रंशः । सर्वदेवेषु
अर्घ्यं लि० अर्चते पूज्यते अर्च-यत्-न्यङ्गा० कृत्वम्-
अर्चमर्हति अर्च+यत् वा । १ पूजनीये "तमर्घ्यमर्घ्यादिक-
थादिपूरुषः भावः" । अर्चाय देयं यत् । २ पूजायं देये
जलादौ । "तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गि-
रिः" कुमा० । "अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्भिनायः" कुमा० ।
अर्चं मूल्यमधिकमर्हति यत् । ३ अर्चकारतपोवनदण्डोद्भवे
मधुनि न० तस्य मङ्गमूल्यत्वात्तथात्वम् ।

अर्च पूजायाम् उभ० भादि० सक० सेट् । अर्चति ते आर्चीत्
आर्चिष्ट । आनर्च-र्च "पितृभ्यै वाटकास्तर्चते" मनुः ।
"एवं हि सर्वभूतानि ब्राह्मणोन्मत्तमर्चति" मनुः ।
"रत्नपुष्पोपहारेण आयामानर्च पादयोः" रघुः
"इन्द्रिजमाञ्जीहृत्तथाधिपानाम्" "समीहे मर्त्तमानर्च-
तेन वाचाऽखिलं बलम्" । "आर्चोत् द्विजातीन् पर-
मार्थविन्दान्" "प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्" "विप्रानर्च-
सथा स्तुवन्" इति च भट्टिः अर्चिः अर्चकः अर्चितः
अर्चितशान् अर्चितम् अर्चिता ।

अर्च पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्चयति ते आर्चि-
यत् त । अर्चयामास "दूरस्थमार्चयेदेनम्" मनुः ।
"सर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा" कुमा० ।

अर्चक लि० अर्चति अर्च-यत् । पूजके "ब्रह्मचारीव्रती च
स्यादगुरुदेवद्विजार्चकः" मनुः स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।
अर्चति लि० अर्च-वेदे ना० अत्रि । अर्चनीये । "अर्चतयो
धनवो न वीराः" ऋ० ६, ६६, १० । "अर्चतयः
अर्चनीयाः" भा० ।

अर्चत्तत्र लि० अर्च-भावे-अत्रि अर्चत्वमर्चनमर्हति यत् ।
पूजनीये । "अर्चत्तत्रोमघवा नृभ्यः" ऋ० ६, २४, १ ।
"अर्चत्तत्रः अर्चनीयः" भा० ।

अर्चन न० अर्च-भावे-ल्यट् । पूजने । "अरिष्टं नागयेत्
सर्वं यज्ञविप्रसुरार्चनम्" पुरा० । ["निरतः पुरा० ।
अर्चना स्त्री पु० अर्च-युच् । पूजायाम् । "देवार्चनायां
अर्चनीय लि० अर्च+अनीवर् । पूजनीये । "प्रानर्चुरर्च्यं
जगदर्चनीयम्" भट्टिः ।

अर्चा स्त्री अर्च-आचारे-ल्यट् । १ प्रतिभायाम् "आभिष्ट-
येष चार्चाया देवः सन्निध्यच्छति" ति० न० पुरा० ।
"देवाश्चामयतः काला ब्राह्मणानां विधेयतः" आ० त० ।
भावेऽङ् । २ पूजायाम् "लोकः पन्थमानश्चतुर्भिर्भवे" ।
ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चोद्धया दयवा च" ।
यत० ब्रा० ।

अर्चि स्त्री अर्च-इन् । वज्रादिगिष्ठायाम् । "यस्या इयन्तो
अर्चयः प्रतिभद्रा अदन्त" ऋ० १, ४८, १२, "तव
ज्योतीं अर्चयः" ऋ० ८, ४४, १७ ।

अर्चित लि० अर्च-क्त । १ पूजिते "सर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा"
कुमा० २ विष्णौ पु० "अर्चिष्णानर्चितः कुम्भः" वि० स० ।
"सर्वलोकार्चितैर्ब्रह्मादिभिरर्चितः" भा० ।

अर्चिरादिमार्ग पु० अर्चिरादिभिस्तदभिमानिदेवैः उपलक्षितो
मार्गः । देव्याने पथि उत्तरमार्गे । "तेऽर्चिषमभि-
सम्भवन्ति अर्चिषोऽङ्, अङ् आपूर्यमाणपक्षम्, आपू-
र्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्जेति मासांस्तान्, मासेभ्यः
संवत्सरं, संवत्सराद् आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं,
चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुष्पोऽमानवः स एनान् ब्रह्म
गमयत्येव देवयानः पन्थाः" छा० उ० । "आतिवाङ्मि-
श्रिक्तात्" या० सूत्रे तेषां तदभिमानिदेवतापर-
तेत्युक्तम् "अग्निर्ज्योतिरङ्, शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्
तत्र प्रयाताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः" गीता ।

अर्चिव(म)त् लि० अर्चिरस्यस्य मत्पृ वेदे मस्य वः ।
दीप्रियुक्ते । "उद्यन्तत्तमर्चिवत्" ऋ० ७, ८, ६१, २,
"यत्ते पवित्वमर्चिवदग्नेः" ऋ० ६, ६७, २४ । लोके तु
अर्चिमान् । स्त्रियां ङीप् ।

अर्चिमत् पु० अर्चिर्विद्युतस्य मत्पृ । १ इत्यर्थे, २ वज्रौ
३ उपदेवभेदे च "अर्चिष्ठांस्तुम्बुरुचैव भोरिष वदतांवरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः" हरिवं० ४ दीप्ते
लि० । स्त्रियां ङीप् । सा च ५ अग्निपुण्याम् । इन्द्र-
लोकसुपवर्ष्य "एतस्यादक्षिणे भागे ज्येष्ठ इत्येत पूः शुभा ।
इमामर्चिष्मतीं पश्य वीतहोत्रपुरीं शुभाम्" काशीख०
विवरणमग्निश्लोकशब्दे । ५ विष्णौ पु० अर्चितशब्दे उदा० ।

अर्चिस् न० अर्च-इषि । १ वज्रादेः गिष्ठायां "प्रदक्षि-
णाञ्चिर्व्याजेन" "प्रदक्षिणाञ्चिर्विवरिन्नाददे" "आसी-
दासंक्षनिर्वाणप्रदीपाञ्चिर्विवोषि" इति च रघुः २ मयूखे
३ वज्रौ च पु० "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽङ्" छा०
उ० "अग्निर्ज्योतिरङ्, शुक्लः" इति गीतावाक्यैकवाक्य-

त्वात् अर्जितत्वं वद्विः ३ दीप्तिभावे न० “प्रथमादर्शिका-
मेतदनुगोर्लक्षणाशुभम्” कृष्ण० ।

अर्ज्यं लि० क्वच-स्तुतो यत्नं कृतम् च० अर्च-यत् वा ।

पूजनीये प्रानर्ज्यं जगद्वर्जनीयम्” भट्टिः ।

अर्जं प्रतियत्ने आदि० पर० सक० सेट् । अर्जति, आर्ज्यं
आनर्जं अर्जकः अर्जितः अर्जितवान् अर्जित्वा उपार्ज्यं
अर्जन् । “अर्जकोद्गममाहरेत् । दाय० सूट्० “न तत्पुत्र-
भजेत्साध्विनकामः स्वर्गमर्जितम्” मनुः । “आनर्ज-
नर्भुजोऽस्माच्च” भट्टिः ।

अर्ज्यं संस्कारे चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्जयति ते आर्जि-
जत् त । “अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेष्ट यदुपार्जयेत्”
सूतिः “परस्मान्दर्शनं चारीरन्वदीयाः परावृणन्”
भट्टिः । अर्जयितुम् अर्जयित्वा ।

अर्ज्यं क पु० अर्जयति रज्जुम् अर्ज्य-रज्जुश्च । (वावुइ) इति
ख्याते ढुक्ते, तत्त्वकृतानुना हि रज्जुर्निर्णीयते । अर्जन-
कर्त्तरि लि० । “अर्जकोद्गममाहरेत्” सूतिः ।

अर्जनं न० अर्ज-स्तुट् । १ सम्पादने सामित्यसम्पादके
२ व्यापारभेदे च । सामित्यहेतवश्च “सप्त विसागमाः धर्म्या
दायोक्त्याः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिपक्ष
एव च” सूत्र्युक्ताः “सामो रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-
शूद्रयोः” गो० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्व-
वर्णेषु । तन्नाप्रतिबन्धोदायो रिक्थं यथा पित्रादिष्वने पुत्रादेः ।
अप्रतिबन्धोदायो विभागो यथा पत्नीप्रभृतेः । लब्धं प्रति-
पक्षः ब्राह्मणस्य तदसाधारणं “याजनाध्यापनप्रतिपक्ष-
ब्राह्मणोपधनममर्ज्येदिति” सुत्या ब्राह्मणकर्त्तृकार्जनस्य
याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विज-
यलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भट्टिः तच्च वैश्यस्य क्षत्रि-
गोरक्षादिलब्धम् शूद्रस्य शुश्रूषा वेतनं चेति तयो-
रसाधारणम् । एवञ्च मनुना “सूतानामन्वसारणम्”
इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विष्ट-
शब्दाभिधेयम्” मिता० शूद्रवत् वर्षसङ्ख्या इति सूतेः “शूद्रा-
णान्तु सधर्माणाः सर्वोपध्वंसजा सृताः” मनुकेश तेषां
शूद्रधर्मातिदेशात्तथा । तच्चार्जनं पुरुषार्थं न यत्तार्थं तेन
यद्यस्य वर्षस्योचितं तदतिरेकेणापार्जितेनापि धनेन क्रतु-
सिद्धिः पुरुषस्य परं नियमातिक्रमे दोषः इति जैमि-
नीये सिद्धान्तत्वे स्थितम् । मिताश्रयकृता तस्य चायमर्थ
एवं विदतः । “यदा इव्यार्जननियमानां क्रतुर्धत्तं तदा-

नियमार्जितेनेव इव्येष क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा-
तिक्रमदोषः इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य
पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणापार्जितेनापि इव्येष क्रतुसिद्धि-
र्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमादोष इति नियमातिक्र-
मार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्धिभावात् ।
नचैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्यवम् ।
लोक्ये तत्त्वतस्तत्त्वप्रसिद्धिभावात् व्यवहारविमं
वादाच्च” इति । एवञ्च प्रतिपक्षादुपायकं स्वत्वं लौकिकमेव
अतएव “सप्त विसागमाधर्माः” इत्यनेन तेषां धर्महेतुत्व-
मात्रमुक्तं न तु भट्टिप्रभृतीनां तत्त्वानुक्तानां स्वत्वाहेतुत्वम-
पि “अर्जयितव्यापारोऽर्जनमिति” दायभा० । “अर्ज-
स्वत्वं नापादयतीति” मिता० । “क्षत्रियादार्जनं शिशुम्”
मनुः । “अर्चनामर्जने इः क्षमिति” नीति० अर्जधातोः
प्रतियत्नार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पाद-
नार्थकत्वेन तस्य तत्त्वत्वम् ।

अर्जनं पु० अर्ज-उनन् । स्वनामख्याते षडुक्ते, “सोऽङ्गना-
दिः कृतः कृष्णः कर्ममाण जदूखलम् । यमसाध्यां
प्रष्टत्ताभ्यामर्जुनाभ्यां निवारितः । मध्याह्निककाम
तयोः शिशुः कर्मसुदूखलम् । तस्य कर्मतो बद्धं तिथि-
न्यातसुदूखलम् । सन् ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्याञ्च कर्म
सः । तावर्जुनौ कृष्णमाणौ तेन बालेन वक्षसा ।
समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै” इति हरिवं० ।
“कदम्बसर्जार्जुनगोपकैतकी” सूट्० । २ मध्यमपाखण्डे
शुद्धचरितत्वानुसन्ध्यमपाखण्डवर्णनार्जुनत्वम् । “पृथिव्यां
चतुरन्तायां वक्षोभिः दुर्लभः समः । करोमि कर्म
शुद्धञ्च तेन मामर्जुनं विदुः” भा० वि० प० उच्चरं
प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डोः
क्षेत्रे कुन्त्यां शक्रेण जनितः “एवमुक्त्वा ततः शक्र-
माजुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जु-
नम् । जातमात्रे कुमारं तु वायुवाचाशरीरिणी । महा-
गम्भीरनिर्घोषा नभोनादयतीव ह । ऋक्षतां सर्वभूतानां
तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्मयस्तुवाचेदं
शुचिस्मिताम् । कान्तवीर्य्यं समः कुन्ति । शिवस्तुत्यपराक्रमः ।
एष शक्र इवाज्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना
प्रीतिर्यथाऽभूदभिर्वाहता । तथाविष्णुसमः प्रीतिं वर्ध-
यिष्यति तेऽर्जुनः” । भा० आ० प० । “पार्थः कर्तुं बधाय
मार्गणमणान् वानर्जुनः संदधे” लीला० १६ इत्यादिभिर्
कार्त्तवीर्य्यै, “एतस्मिन्नेव कावे तु जतवीर्य्यसुतो बली ।

अर्जुनो नाम तेजसा । त्रियं हेहयाधिपः दत्तात्रेय-
प्रसादेन राजा बाह्वसहस्ररात् । चक्रवर्ती महातेजा
विप्राणाभाभ्युपेधिके । ददौ स पृथग्वं सप्रज्ञापां सवन-
पर्वताम् । हरिः ० ४ करवारे, ५ मयरे, “हृणाख्याया-
मित्युक्तेः” ईहणे ७ धवले । ८ युभतायुषवति लि० ।
“अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च” ऋ० ६, १, १, “अर्जुनं
सीरेण तेजसा युक्त्वर्णम् भा० । “हृणा कृणागलर्जुना
वि वो मदे विना” ऋ० १०, १, १, “हे अग्ने । त्वं
हृणा कृणान्यर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि” भा०
“पिशङ्गमौष्ठीयुजमर्जुनच्छविम्” भाषः । (आजनि)
इति ख्याते एनेत्ररोगभेदे ” “एकोयः गणरुधिरोपमस्तु
विन्दुः शुक्रस्यो भवति तदार्जुनं वदन्” भाषवः । एकस्या-
मातुरेकस्मिन् १० पुत्रे मेदि० । ११ इन्द्रे “अर्जुनो वै
इन्द्रो वदस्य युह्यं नाम” शत० ब्रा० । अर्जुनस्यापत्यम्
इज् । आर्जुनिः आभिमन्यौ ।

अर्जुनध्वज पु० न० ईत० । हनूमति । विवरणं कपिध्वजगच्छे ।
अर्जुनपाकी स्त्री अर्जुनः श्वेतः पाकः फलादिः यस्याः
हृदी । श्वेतपाकायां लताभेदे हरितक्यादित्वात् फले
जातस्याणोलुप् लुपि प्रकृतिव्यक्तिवचने । अर्जुनपाकी
तत्फले स्त्री । [२ स्त्रियां गवि, ४ कुट्टिन्याश्च ।
अर्जुनो स्त्री गौरा० हृदी । १ जपायां, २ वाहदायां, नद्याम्
अर्जुनोपम पु० अर्जुनः खनामख्यातः वृक्ष उपमा यस्य ।
(सेयुन) इति ख्याते १ शाकद्रुमे, २ महापलाशवृक्षे च ।
अर्ण पु० ऋ-न । अकारादौ १ वस्त्रे “पञ्चासौमनुरीरितः”
तन्त्रम् । २ गमनस्वभावे लि० । “कणोरपो अनव-
दास्यः” ऋ० १, १७४, २ “अर्णाः अरणस्वभावा”
भा० “त्वं विदुषं मधुपः” ऋ० ५, १२, ८ “अर्णं गनारम्”
भा० । ३ जले न० “अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा” ऋ० २, २२,
३ । “अर्णमग्निः” भा० । अर्णं जलमप्यस्य अर्थ० अच् ।
४ नद्याम् स्त्री । “वर्षान्नामभिषाता अर्णाः” ऋ० ५, ४१,
१४ । “अर्णाः नद्याः, भा० । अभि+अर्ह-क्त इङ्गभावादौ ।
अभ्यर्णम् । नि+त्यर्णम् वि+त्यर्णम् सम्+समर्णम्
अभ्यासादौ न० तद्वर्तिनि लि० । “कालोऽभ्यर्णं जलागमः”
इति सा० द० । “हृणार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः” भाषः ।

अर्णव पु० अर्णसि सन्त्यस्मिन् अर्णव+य सलोपः । १ ससृष्टे ।
“वादीरत्नैरिवास्त्रैः” रघुः । “हृणार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः”
भाषः २ उदकयुक्ते लि० “ततः ससृष्टादर्थवात्” सन्ध्यामन्त्रः
“तिरः ससृष्टमर्णवम्” ऋ० १, १६, ७ । “अर्णवसृष्टक-

युक्तम्” भा० । अर्णसि दाहवेनास्त्रस्य सतृप्
सलोपः । जलदातरि १ सृष्ट्यै ४ इन्द्रे च “आदित्याज्जायते
इतिः” गीतोक्तेः अर्णस्य पर्जन्याधिपत्वाच्च यक्रस्य
जलदाहत्वात्तथात्वम् । “समातुरर्णवो वचसाः” ऋ०
२, ५१, २ “शतक्रतुमर्णवं शक्तिं नरम्” २, २, ५१, २,
अर्णवं पर्जन्यात्मनोदकवनम्” भा० । ५ सजले च ।
“अजयकपादनमितुरर्णवम्” ऋ० १०, ६६, ११ । “ब्रह्म-
लोके एतादेवताः कृष्टा अस्मिन्महत्त्वस्यै” ऐ० ब्रा० ।
अस्य ससृष्टावाचितेन सीरार्णवः जलार्णवः लवणार्णवः
इत्यादौ आधारतामात्रबोधः ।

अर्णवज पु० अर्णवात् जायते जन-ङ ५ त० । १ ससृष्टफेने
रत्नभा० । २ ससृष्टजातमात्रे लि० । अर्णवजातादयोऽप्यत्र ।
अर्णवमन्दिर पु० अर्णवः मन्दिरमिव अस्य । वरुणे ।
अर्णवोद्भव पु० उद्भवत्वात् उद+भू-अपादाने अप् अर्णव
उद्भवोऽस्य । १ अग्निजारहृणे २ चन्द्रे च ३ अमृतं न० ।
४ त्रियां स्त्री ।

अर्णस् न० ऋच्छति ऋ-असृन् उदके रुट् चेति, रुट् ।
जले । “सर्वस्यमर्णः कथमन्यथास्य” भाषः । “सिन्धु-
नैपियेऽर्णसा” ऋ० ६, १०७, १२ । [लि० ।

अर्णस पु० अर्णोऽस्यस्य अर्थ० अच् । १ ससृष्टे २ जलवति
अर्णस्वत् यु० अर्णसि सन्त्यस्मिन् सतृप् मस्य वः १ ससृष्टे
२ जलवति लि० ।

अर्णोद पु० अर्णसि ददाति दा-क । १ मेघे २ सस्तके
स जलदातरि लि० । [२ जलोद्भवमात्रे लि० ।
अर्णोभव पु० अर्णसि जले भवति भू-अच् ७ त० । १ शङ्खे
अ(आ)र्त्तगल पु० आर्त्तद्व गलति गल-अच् ७ त० वा
सुखः । नीलभिक्षिकायाम् । सुखाभावे आर्त्तगलश्च ।
अर्त्तन न० ऋत-ल्युट् पक्षे इयङ्भावः । निन्दायाम् ।
अर्त्ति स्त्री अर्ह-क्तिन् । १ पीडायाम् । करणे क्तिन् । २ धनुष्यो-
द्याम् । “नासं वाञ्छति नो निद्रासुष्यैर्त्तिनिपीडितः”
सुश्रुतः ।

अर्त्तिका स्त्री । ऋत-ल्युट् । नाशोक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् ।
अर्त्तिक लि० ऋत-वा० उक्त् । अर्ह-क्ते । “समहैनाग्निन्द-
त्यर्त्तिका इ भवत्यपि हतमर्धं समहन्ति” शत० ब्रा० ।

अर्थ याचने अद० पु० आत्म० द्विक० सेट् । अर्थयते आर्त्तयत ।
अर्थयामास । अर्थकः अर्थो अर्थितः अर्थः अर्थनीयः अर्थ-
यितुम् अर्थयन् अर्थना । अर्थयित्वा अर्थयिता
‘सुराः समभ्यर्थयितार एते’ कुमा० । “अवकाशं किञ्चो-

इत्यान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघुः "अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं
चादन्त्यस्य प्रयोजनम् यत् त्वेते न विद्योते तन्नाग्लोपविक-
त्यनम् । तद्वत्त्वादन्यदोषश्च पुक्चेत्यङ्गापयत्वापि" कामधेनूः
पुक्-दोषश्च अर्थापयते । सम्+समर्थने समसर्थयते सम-
र्थनञ्च प्रमाणेन व्यवस्थापनम् । कुपोङ्गे कदादेशः कदर्थयते ।
अभि+आभिसुख्येन प्रार्थने आभ्यर्थनीयः । "अभ्यर्थनामङ्ग-
भयेन साधुः" कुमा० । प्रति+प्रतिकूलाचरणे प्रत्यर्थी ।
"प्रत्यर्थीभूतामपि तां समाधेः" कुमा० ।

अर्थ पु० अर्थ भावकर्मार्थौ यथायथम् अच् । १ अभिधेये २ शब्द-
गत्या बोध्योपदार्थे च "तददेशौ शब्दार्थावनलङ्घ्यौ पुनः
कापि" का० प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थस्त्रिविधः
वाच्यो लक्षणोपपन्नश्चेति भेदात् । "अर्थोवाच्यश्च
लक्षणश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः । वाच्योऽर्थोऽभिधया
बोध्यो लक्ष्योलक्षणया मतः । व्यङ्ग्योपपन्नया ताः
स्युस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः" सा० द० । ताश्च तत्तच्छब्दे
वक्ष्यन्ते । अन्यमते "तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदा-
र्थान्वयबोधने । तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्वोधकं-
परे" । इति तात्पर्यं प्रतिपाद्योऽप्यपरः अर्थभेदः । स च
अभिहितान्वयशब्दे विवृतः । ३ धने । तस्य सर्वैरर्थनीय-
त्वान्नायात्वम् "अजरामरवत् प्राप्तोविद्यामर्थांश्च चिन्त्येत्"
"अर्थसोपार्जने क्लेशस्ततोऽपि परिरक्ष्ये" नीति० । सचार्थ-
स्त्रिविधः शुक्तः श्वलः कृष्णश्चेति भेदात् यथा
"अथ गृह्णाश्वमिषस्त्रिविधोऽर्थोऽभिभवति । शुक्तः श्वलोऽ-
सितश्चेति । शुक्लेनार्थेन यदेष्टुं करोति तद्देवमासाद-
यति । यच्छ्वलेन तस्मात्पुण्यम्, यत्कृष्णेन तस्मिन्कृत्वम् ॥
अष्टस्युपार्जितं सर्वं सर्वेषां शुक्तम् । अनन्तरष्टस्युपात्तं
श्वलम् । अनन्तरष्टस्युपात्तञ्च कृष्णम् । क्रमागतं प्रीतिदायम्
प्राप्तञ्च सह भार्यया । अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्तं
प्रकीर्तितम् ॥ उत्कोचशुक्लसंप्राप्तमविक्रयस्य विक्रये ।
कृतोपकारादाप्तञ्च श्वलं समुदाहृतम् ॥ पार्श्वं कथूतचौ-
र्याम्रं प्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं
समुदाहृतम् ॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते गरः ।
तथाविधमशाश्रोति स फलं प्रेत्य चेह्व" विष्णु० सू० ॥ ४ प्रयो-
जने इष्टे । प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः । तच्च गौशसुख्यमे-
देन द्विविधम् यत् अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् सुख्यं
यथा सुखं दुःखाभावश्च तवोरिच्छाया अन्येच्छानधीनत्वात् ।
साक्षात् परस्परया वा तत्साधनं तु गौशं तत्सुखदुःखा-
भावेच्छयैव इच्छोदयात् गौशत्वम् । प्रयोजनञ्च यद्यपि

नानाविधम् तथापि आस्तकारैः प्राधान्येन धर्मार्थ-
काममोक्षरूपाणि चत्वार्येवाङ्गीकृतानि तत्रैव सर्वप्रयो-
जनानामन्तर्भावात् । त एव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषे-
ष्वेष्ट्यमाणत्वात् । सांख्यास्तु सर्गापवर्गात्मकं द्विविधं
पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनमुद्दिश्य प्रकृतेः प्रवर्तनात् ।
एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते
तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः "अथ त्रिविधदुःखा-
त्यन्निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सा० सू० । "इह खलु
धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परम-
पुरुषार्थः" वे० प० । दुःखात्यन्निवृत्तिरूपसुख्यप्रयोजनस्य
अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम् । धर्मार्थकामास्तु
तत्साधनानि तत्रापि धर्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य
साधनमित्यवान्तरभेदः "इच्छाकूष्ठां दुरामेऽर्थे तदधीनाह
सिद्धयः" रघुः । "ज्ञातार्थोऽज्ञासम्बन्धः श्रोतुं श्रोता प्रव-
र्त्तते" इत्यत्रार्थपदेनाभिधेयप्रयो जनयोर्ग्रहणम् "कस्या-
र्थकामौ वद पोड्यामि" "अभ्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म-
एव मनीषिणः" रघुः । ५ निमित्ते "अतोऽर्थोऽपि प्रमा-
द्यानि प्रमदास्तु विपर्ययितः" मनुः अर्थात्तेतोः कुल्ल०
"अर्थोऽयमर्थान्तरसम्य एव" कुमा० "अर्थान्तरं कारणान्त-
रमिति" मल्लि० । निमित्तञ्च कारणतुद्देश्यञ्च तत्र
निमित्तार्थेन "अर्थेन तु नित्यसमाधौ विशेष्यनिप्रता चेति"
वार्त्तिकोक्तेः नित्यस्त्वर्थोऽसमाप्तः । द्विजार्थं पयः । द्विजार्था
यवाग्नः । यूपार्थं दारु । भाष्यकृता तु यूपार्थं दारु इत्यादौ
वक्तुमीहिरपि साधुः स्वरे विशेष इत्युक्तम् "अन्ये च
बहवः शूरा मर्दर्थं त्यक्तजीविताः" गीता "मर्दर्थमपि कर्माणि
कुर्वन्नाश्रोति किल्बिषम्" गीता "मर्दर्थसन्दे शमृशाल-
मन्वरः" नैष० । "परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्"
"तस्मादर्थं सहायार्थं" इति च मनुः । कर्माणि-अच् ।
द्वैविषये शब्दादौ । "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता"
"इन्द्रियेभ्यः पराङ्मुख्यं हृद्येभ्यश्च परं मनः" क० उ० ।
७ जेववस्तुनि "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्"
गौ० सू० । अत्रार्थः घटादिवस्तुमात्रम् । रात्र उपाये
त तन्नावापादौ अर्थचिन्ताशब्दे उदा० एवस्तुसभावे
यथार्थम् । १० निवर्त्तनीये मयकार्थो धूमः । ज्योतिषोक्ते
१। अग्नावर्त्तितोयभवने १२ प्रकारे । भावे अच् १३ अभिज्ञाये
१४ प्रार्थने च कर्माणि यत् १५ अर्थनीये विष्णौ पु०
"अर्थोऽनर्थो महाकोपः" वि० सू० "सुखरूपतया सर्व-
रथ्यत इत्यर्थः । भा० १६ कवे । अर्थाय साधुः अर्था-

दनयेतो वा यत् अर्थः । अर्थादनयेते अर्थसाधने च लि० । “अर्थमर्थपतिर्वाचम्” रघुः । “वागीशं वाग्भिर-
र्याभिः” कुमा० ।

अर्थकर लि० अर्थं करोति क-हेत्वादौ ट । अर्थं हेतु
कर्मकारके स्त्रियां ङीप् । अर्थकरो दण्डनीत्यादिविद्या ।
अर्थस्तच्छ्रुत् न० अर्थं विषये कच्छम् । अर्थस्य प्रयोजनस्य कच्छ-
तायाम् कष्टसाध्यत्व एव तस्य तथालम् ।

अर्थस्तत् लि० अर्थं करोति-क-किप् । अर्थकारके ।

अर्थक्रम पु० इत० क्रमनिर्णयाय श्रुतशब्दक्रमातिक्रमेणाश्रयणीये
प्रयोजनानुसारिक्रमे यथा पाठक्रममनादित्याग्निहोत्रसाध-
नतया यथागूपाकः प्राक्क्रियते अग्निहोत्ररूपप्रयोजनादेः
यथागूपाध्यात्मसाध्यात्मम् यथोक्तं श्रीमां० यत् प्रयोजन-
वशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रमः । यथा अग्निहोत्रं
जुहोति यथानूपचतीत्यग्निहोत्रहोमयथागूपाकयोः । यथा-
गवा वहोमसाधनत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनु-
धीयते । स चायं पाठक्रमादित्यवान् । यथापाठं
हस्तुष्टाने क्रमस्य प्रयोजनबाधेऽदृष्टार्थत्वं स्यात् । नहि
होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चित् दृष्टं
प्रयोजनमस्ति येनार्थं क्रमबाधेन पाठक्रमस्तत्तादित्येत” ।

अर्थगत लि० अर्थं गतः । अर्थनिष्ठे अर्थाश्रये अलङ्का-
रोक्ते २दोषभेदे पु० अर्थदोषशब्दे विवरणम् ।
गतोऽर्थोऽस्य आहिता० वा परनि० । श्रुतार्थे लि० ।
अर्थगौरव न० इत० स्वल्पशब्दस्यापि अर्थस्य गौरवम् ।
“भारवेरर्थगौरवम्” उद्भटः ।

अर्थघ्न लि० अर्थं हन्ति ताच्छीत्यादौ ट स्त्रियां ङीप् ।
अर्थनाशके “व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंसार्थं ङी च
सवदा” मनुः ।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थानां तन्मावापादीनां चिन्ता । राज्याङ्ग
तन्मावापादीनां चिन्तने । “मन्त्री स्यादर्थचिन्तायाम-
र्थास्तन्मावापादयः” सा०द० । अर्थचिन्तनमप्यत्र न०
“मन्त्री स्वस्वोभयञ्चापि सञ्जा तस्यार्थचिन्तने” इति ।
सा०द० अन्यमतम् । [अर्थोजातोऽस्य । २जातधने लि० ।

अर्थजात न० अर्थानां जातम् इत० । १अर्थसमूहे ।
अर्थज्ञ लि० अर्थं जानाति ज्ञा-क । प्रयोजनमभिष्टे ।

अर्थतस् अर्थ+तस् । १अर्थादित्यर्थे २अर्थानुसारेणे-
त्यर्थे ३वस्तुसमावादित्यर्थे च । “अर्थतोऽप्यद्वया-
नन्दानतीतहैतमानतः” ने० सा० ।

अर्थद लि० अर्थान् जनानि ददाति दा-क । १भद्रे धन-

दानेन तोषकेऽप्याप्ये २शिष्यभेदे पु० । “आचार्यपुत्रः
शुश्रूषुर्ज्ञानदोषार्थकः शिषिः । आप्नः शक्तोऽर्थदः
साधुरध्याया दश धर्म्मतः” इति मनुः । ३कुवेरे पु० ।

अर्थदूषण न० अर्थानां दूषणं नाशनम् । क्रोधजव्यसनमध्ये
अतिशयेनास्तृकर्मणि विनियोगेन कष्टदायके धन-
नाशनरूपे व्यसनभेदे । “पैशुन्यं साहसं द्रोहैर्यार्थसाधार्थं
दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारथ्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः
इति “दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पादव्याप्यं दूषणम् ।
क्रोधजोऽपि गणो विद्यात् कष्टमेतन्निकं सदेति च” मनुः ।
“अर्थदूषणञ्च धनानामपहारः देयानामदामञ्चेति”
म०त०रघुनन्दनः । [साधुः”कु०

अर्थिना स्त्री अर्थ-युक् । याचने । “अर्थार्थना भङ्गभयेन
अर्थपति पु० अर्थानां पतिः इत० । १नृपे । “अर्थार्थ-
मर्थपतिर्वाचम्” सनैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्” “किञ्चि-
द्विहस्यार्थपतिर्वाभावे” । “बलनिवृत्तदनमर्थपतिञ्च तम्” इति
च रघुः । २कुवेरे च ।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृतिः कारणम् ।
प्रयोजनहेतौ । “वीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव
च । अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि”
सा०द० उक्ते नाटकाङ्के २कार्यवीजरूपपञ्चके च ।

अर्थप्रयोग पु० अर्थानां धनानां प्रयोगः नियोगः ।
अणुदानादित्तौ १अणुदानवाणिज्यादिरूपे धनदण्ड-
र्थके व्यवहारे । अर्थास्तन्द्रावापादयः इत० । २यथायथं
तन्द्रावापादेर्विनियोगे च । “अर्थप्रयोगकुशल” इति
अमात्यलक्षणम् ।

अर्थप्राप्त पु० अर्थतः वाचकशब्दाप्रयोगेऽपि तात्पर्यवशतः
प्राप्तः । वाचकशब्दानुच्चारणेऽपि तात्पर्यवशात् ज्ञाने
“अर्थप्राप्त एवात्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न
विधातव्यः” ह०उ०सा० ।

अर्थवन्ध पु० अर्थैः विषयैः शब्दादिभिर्वन्धः । १जीवस्य शब्दा-
दिभिः श्रोतवन्धवरूपे वन्धे २धनकृतवन्धे च ।

अर्थभावना स्त्री अर्थनिष्ठा भावना भाववित्तव्यापार उत्-
पादना । भट्टमतोक्तायामर्थनिष्ठायां यागसाधनिकायां
स्वर्गाद्युत्पादनायां स्वर्गादीष्टं यागेन साधयेदित्येवं-
रूपायान् । भावना च द्विधा याद्वी आर्थी च विवरणं
भावनाशब्दे ।

अर्थमर्यादा स्त्री अर्थस्य कारणस्य मर्यादा इतरव्यवहारेण सा-
म्योपसमधानम् । साम्योपसमधाने, साम्योपसमधाने हि

कार्योत्पत्तिरर्थमाप्तेति तदुत्पादस्यार्थमर्थादाधीनत्वम् ।
अर्थमात्रं न० अर्थ एव मयूर० अथवा रणाद्यर्थमात्रशब्दे-
न नित्यम् । १ अथवारितेऽर्थे । “भोजनाच्छादनाध्यधिकं
सत्यमर्थमात्रं न सम्पद्यते” इति वृ० भा० । अत्यर्थमात्रा-
शब्देन ईत० । २ अल्पधनार्थे स्त्री वृहत्कार्यं च आत्मा-
शब्देन । ईत० । ३ धनवाङ्मये । कथं मयास्तेऽर्थमात्राह-
र्त्तव्या” मङ्गती धनमात्रेत्यर्थः ।

अर्थवत् त्वि० अर्थोऽस्त्यस्य असञ्चितः मनुष्य मय्यवः । १ अर्थ-
युक्ते २ सार्थके “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” पा० ।
३ प्रयोजनयुक्ते ३ फलयुक्ते च “अपसव्य उपेतयेदाङ्गिता-
ग्न्यादुत्तार्थवत् । या० सूत्र० “विष्णुलूतुर्गणुश्चाथं ऋदा-
द्यादेयमर्थवत्” मनुः ४ असञ्चितधनवति त्वि० । सञ्चिते
तु इति अर्थोऽपि । स च व्यवहारे वादिनि-
रूढः “ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”
या० सूत्र० । स्त्रियासुभयत् लोप् । ५ पुरुषे पु० राजनि० ।
अर्थमर्हति अर्थेन तत्त्वक्रिया, अर्थे इव वा वति । ईअर्थार्हे
७ अर्थतुल्यक्रियायाम् ८ अर्थसदृशे आश्रये च अव्य ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः
वद-करणे चञ् । १ प्रशंसनीयगुणवाचके, २ निन्दनीयदोष-
वाचके च शब्दविशेषे । भावे घञि । ३ तत्कथने । अभि-
धया गोश्या वा वृत्त्या भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादित
प्रयोजनवसुलाभाय विधिमाकाङ्क्षनर्थवादः” अर्थवादेन हि
कर्त्तृविशक्तिरवसोदन्ती विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयितुमुत्तम्य-
ते । स च चतुर्विधः “स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थ-
वादः” गो० ज्ञानोक्तेः । तत्र स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसा-
र्थकं वाक्यं यथा “सर्वस्य जिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य
व्याम्री सर्वस्य जित्वै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि” ।
अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थवर्त्तकं वाक्यम् निन्दा । यथा
“एष वाव प्रथमोयज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिहा
अन्येन यजते स गच्छेत् पततोऽपि” । पुरुषविशेषनिष्ठतया
कथनं परकृतिः परक्रिया, यथा “वपामेवाप्येऽभिचारयन्ति
अथ वृषदाज्जं तदुह चरकाध्ययः वृषदाज्जमेवाप्येऽभिचार-
यन्त्यग्नेः प्राणाः वृषदाज्जमित्थमिदधतीत्यादि” ऐहिकप्रभाल-
परिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्म-
णरूपाः सामसंहिताभाष्ये साधवाचाख्येण दर्शिताः यथा
“हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परकृतिः
पुराकल्पोयावधारणकल्पना” इति “तेन ह्यसं क्रियत” इति
हेतुः “एतद्भोदधित्वमिति” निर्वचनम् । “अमेध्या वै

भाषा” इति निन्दा “वायुर्वै ज्येष्ठेति” प्रशंसा “तदुह्यचि-
कित्वान् जुह्वानीमाहोषामिति” संशयः “यजमानेन सञ्चि-
ता औदुम्बरी भवतीति” विधिः “भाषानेव मङ्गं पचते” इति
परकृतिः “पुरा ब्राह्मणा अभ्युः” इति पुराकल्पः । “वाव-
तोऽयान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुण्यश्चतुष्पाद्यान्निर्वये
दिति” विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृतं च तत्रैव । लौगा-
क्षिणा तु त्वैविध्यमुक्तम् “अर्थवादश्च त्रिविधः गुणवादोऽनु-
वादो भूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् ॥ “गुणवादो विरोधे स्यादनु-
वादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्तिधा मतः” ॥
गुणवादश्च “यथा सिंहो माणवक” इत्यादौ माणवके
सिंहभेदस्य विरोधेन तद्वत्तद्वानादर्थवादोऽप्येतेन तेन समर्थ-
त्वादिरूपं तद्वत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवादः
अन्ये तु “यजमानः कृत्स्न” इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिर-
वधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा “वज्र-
हिंसस्य भेषजं, “भूमिरावपनं मङ्गत् सूख्यस्तापकर”
इत्याहुः । तद्वानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभय-
भिन्नं भूतं सिद्धार्थं वदतीति भूतार्थवादः इति । अयश्चानेक-
विधः क्वचिदुक्तः, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिद्धार्थवादः
निन्दार्थवादः परकृतिः पुराकल्पः मन्त्रश्चेति” । तत्र स्तु-
त्यर्थवादो यथा “वायुर्वै ज्येष्ठेति देवता” इत्यादि । फलार्थवादो
यथा “तरति ऋतुं तरति ब्रह्महत्यां योऽहमेधेन यजेते-
त्यादि” । “प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादि” च
यद्यप्येतस्य परकृतावेव पर्यसाधनं तथापि फलस्य विशेष्यतयाऽ
नभिधानात्ताद्रूपेण पृथगुपन्यासः ॥ सिद्धार्थवादो यथा ।
“यज्ञ दुःखेन संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम् ॥ अभिलाषोप-
नीतं यत् तत् सुखं स्वः पदास्तदस्मिन्त्यादि” ॥ निन्दार्थवादो
यथा “अन्नममस्ते प्रविशन्ति ये के चात्कृणोजना” इत्यादि ॥
परकृतिः परकृत्यभिधानं परक्रियोक्तिः । एवञ्च लौगाक्षि-
भास्करोक्तस्य “विरोधेनानुवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य
त्वैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्यैवावान्तरभेदेन तस्य सप्तविध-
त्वमिति भेदः । ३ मन्त्रतात्पर्यावधारणार्थे लिङ्गपट्टका-
न्तर्गते लिङ्गभेदे च । “उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्व्यता
फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये इति
वे० सा० यथा “उत तमादेशमप्राचो” वेनाश्रुतं श्रुतम् । इत्या-
दिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्” जा० ७० भा० उक्तम् ।

अर्थविज्ञानं न० ईत० शुभ्रवाद्यद्विधायुक्तधीशुभ्रान्तर्गते
गुणभेदे हे० ।

अर्थविद् त्वि० अर्थं कार्यं वेत्ति विद-क्रिप् । कार्याभिप्रे

“विवक्षितामर्थं विदक्षत्तत्त्वं” प्रतिसङ्गताम्” भाषः ।

अर्थविप्रकर्ष पु० अर्थस्य अर्थबोधस्य विप्रकर्षः बोधनस्य विलम्बेनोत्पादनम् । पूर्वपूर्वबोधेन उत्तरोत्तरस्य विलम्बेनार्थबोधने “श्रुतिनिष्ठावाक्यप्रकरणस्थानसमास्थानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् “जै० सू० । तथाहि अनपेक्षरूपपायाः द्वितीयादिश्रुतेः अर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गापेक्षया शीघ्राद्यर्थबोधकत्वम् इति तस्याः सर्वतः प्राबल्यम् एवं लिङ्गस्य वाक्याद्यपेक्षया शीघ्राद्यर्थपस्थापकतया बलवत्त्वम् । विवृतिः बलाबलाधिकरणशब्दे ।

अर्थव्ययञ्ज त्रि० अर्थस्य धनस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति ज्ञा-क । किं धनं, कथं, कुलं, कियत्, कस्य वा व्ययि-तव्यमिति विशेषाभिज्ञे ।

अर्थव्यापाश्रय पु० अर्थस्य प्रयोजनस्य व्यापाश्रयः । १ प्रयोजनसम्बन्धे २ अभिधेयाश्रये । ब० । ३ सप्रयोजने त्रि० ।

अर्थशास्त्र न० अर्थस्य भूमिधनादेः प्राप्तं शास्त्रं शास्त्रं ।

१ नीतिशास्त्रे, अभिचारादिकर्मप्रतिपादके २ शास्त्रे च ।

“अर्थशास्त्रास्तु बलवत् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः” या० सू०

विवृतमेतन्निताक्षरायाम् “यद्यपि समानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्भूमिशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितत्वात्तद्वर्णनार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव । “गुरुर्वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बद्ध-श्रुतम् । आततायिनमायानं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हनुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युत्तं मन्युमृच्छति” तथा “आततायिनमायानमपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्निघ्नांसि याच ते न ब्रह्महा भवेत्” इत्याद्यर्थशास्त्रम् । “इयं विशुद्धिरदिता प्रमाण्याकामतो हि जम् सकामतो ब्रह्मवधे निष्कर्तुर्न विधीयते” इत्यादि धर्मशास्त्रनयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तमित्यन्यमतसङ्गा । “हिरण्यभूमिलाभेभ्यो भित्तलव्यिरेता यतः । अतो यतेततत् प्राप्नो” इत्यर्थशास्त्रम् । “धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः” इति धर्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति यथा चतुष्टयव्यवहारे प्रवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्य-माणे धर्मानुसरणम् न भित्तलाभः । अन्यस्य तु जये भित्तलव्यिन धर्म-शास्त्रमनुसृतमभवति तत्तार्थशास्त्रा-र्द्धशास्त्रं बलवत् अतएव “धर्मार्थसन्निपाते अर्थप्राप्तिश्च

एतदेवेति” प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वन्दर्शितमापस्तम्बेन” इति ।

अर्थशौच अर्थानां तदुपायानां शौचम् तदर्जने शुद्धिः । अन्यायेन धनोपाज्जनपरिहारेण अर्थार्ज्जनशुद्धौ “सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं श्रुतमिति” मनुः ।

अर्थसंग्रह पु० इत० । धनसञ्चये ।

अर्थसंस्थान न० अर्थानां धनानां संस्थानं स्थितिर्यस्मात् समु+स्था-अपादाने ल्युट् वा । १ धनोपाज्जनसाधनप्रतिग्रहादौ । २ भावे ल्युट् इत० । ३ अर्थस्थितौ ।

अर्थसञ्चय पु० अर्थानां धनानां सञ्चयः संग्रहः समुदायश्च । १ धनसंग्रहे । “कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थ-सञ्चयः” इति नीति० । २ धनसमूहे च ।

अर्थसमाज पु० अर्थानां कारणानां वा समाजः समूहः । १ बहुविधार्थसमूहे २ कारणसमूहे च । “अर्थसमाज्यस्तत्वात् नीलघटत्वादिकम् न कस्याचित् कार्यं तावच्छेदकमिति” गदा० । तथाहि घटत्वं दण्डादेः कार्यं तावच्छेदकम् । नीलत्वन्तु नीलकपालस्थेति भिन्नभिन्नकारणस्यैव तत्तत्कार्यं तावच्छेदकम् तथाच नीलघटत्वं न कस्याप्येकस्य कारणस्य कार्यतावच्छेदकम् नीलघटत्वस्य नाना कारणस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् एवञ्च तस्य कारणसमाज्यस्तत्वात् न कस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वम् । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । ३ धनसमूहे च ।

अर्थसमाहार पु० इत० । १ धनसंग्रहे सम्यगुपायेनार्ज्जने ते च उपायाः “सप्त वित्ताशमा धर्मग्रा दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव चेति” सूत्रमुक्ताः साधारणाः “ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः गौ० उक्ताः “याजना-ध्यापनप्रतिग्रहेर्ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेदितिश्रुत्वाश्च ब्राह्मणादेः यथायथम् असाधारणाः क्षेयाः । २ धनसमूहे च ।

अर्थसम्बन्ध पु० अर्थस्य धनस्य वाच्याद्यर्थस्य वा सम्बन्धः ।

१ धनसम्बन्धे वाच्याद्यर्थसम्बन्धे । २ धनसम्बन्धप्रयोजकाश्च

अपतितपुत्रत्वादयः शास्त्रीयाः क्रयादयश्च लौकिकाः ।

अर्थसिद्ध अर्थात् अर्थान्वयविशेषात् सिद्धः । शब्दादिनाऽबोध-नेऽपि अन्यत्रलक्ष्ये पदार्थे यथा घटमानयेति वाक्ये घटस्य क्लृप्तेरत्वमन्वयबललभ्यं न च तत् शब्दशक्त्याद्य-पेक्षा । तथा च शब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य हेतुतया क्लृप्तेरघटएव जहाङ्गरणप्रयोजकत्वावधारणेन तत्तत् प्रवृत्तिने तरघटादौ एवमन्यत्रापि । अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य परिनि० । २ सिद्धार्थे सिद्धप्रयोजने इत्यतः सिद्धधने च त्रि० ।

अर्थसिद्धि स्त्री अर्थतः बोध्यान्वयवशात् सिद्धिः । १ अपदा
र्यस्य तात्पर्यविधया सिद्धौ । इतः । २ धनसिद्धौ ।
अर्थहर त्रि० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां
होप । परकीयधनहरणशब्दे चौरादौ
अर्थहीन त्रि० अर्थेन धनेन हीनः । १ धनहीने दरिद्रे ।
२ वाच्यार्थहीने च ।

अर्थीग म पु० अर्थस्य आगमः । १ आये । अर्थीगमोनित्य-
मरोगिता च 'नोति० । अर्थ आगमस्यते, नेन करणे चञ् ।
२ धनार्जनोपाये क्रयादौ । ३ वाच्यार्थपतने च "दण्डा
पूषिकयान्धार्यागमोऽर्थापत्तिरित्यते" सा० द० ।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं भयूर० त० । १ अन्यार्थः,
"बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति" सांख्यम् । न्याय-
मते उद्देश्यसिद्ध्यर्थे प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्ध्य-
नुकूले २ वाक्ये । तस्य प्रतिपादितोद्भावने वादिन्यहः ।
"प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्या-
सोहेत्वन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि" गौ० सूत्रेण नियह-
स्थानान्य क्त्वा "प्रज्ञातार्थादसम्बन्धार्थोऽर्थान्तरमिति"
लक्षितम् । प्रज्ञातात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यलोपे पञ्चमी तेन
प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्यसम्बन्धार्थाभिधानमर्थान्तरं प्रज्ञा-
नाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वात् इत्यङ्गी शब्दोऽगुणः स चाकाशस्येत्याद्युक्तिः
न्या० वृत्तिः । शब्दस्यानित्यत्वसाधने प्रयुज्यते गुणत्वस्याकाश-
वृत्तित्वस्य च साधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम् ।
विवरणं नियहस्थानशब्दे । अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे
३ कारणान्तरे "अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्-
तरेण कारणान्तरेण लभ्य" इति मल्लि० ।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यास्यतेऽतः । अर्थान्तराभेदे
"सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च
कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ साधनार्थेऽन्तरेणार्थान्-
तरन्यासोऽप्युच्यते ततः" । क्रमेषोदाहरणानि । "उद्देश्य-
ज्ञातः कार्यान्तं लोदीयानपि गच्छति । सम्भूयान्मोक्षमभ्येति
महानद्या नगापगा" ॥ अत्र द्वितीयोद्देशतः सामान्योऽर्थः
सोपपत्तिकः क्रियते । "वावदर्थपदां वाचमेवमाधाय
माधवः । विररास महीयांसः प्रकृत्या सितभाषिणः"
अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् । "ष्टुष्टि ! स्थिरा भव
भुजङ्गस्य ! धारयन्तां त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितीयं
दधीयाः । दिक्कुम्भराः ! कुर्वत तन्निवर्तये दिधीर्षामार्थः
करोति हरकामुकमाततजम्" अत्राततज्जाकरणं ष्टुष्टी-

स्यैवार्थः कार्यस्य समर्थकम् । "सहसा विदधीत न
क्रियामविवेकः परमाप्रदां पदम् । विवृण्यते हि विवृण्य-
कारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः" इत्यादौ सम्पदकरणं
कार्यं सहसा विधानाभावस्य विवृण्यकारित्वरूपस्य
कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधनार्थे उदाहरणानि
वैधर्म्ये यथा "इत्यभारारध्यमानोऽपि क्लिप्यति भुवन
तयम् । शाय्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनिः" ॥
अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । "सहसा विद-
धीतेति" अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्यदत्तं विवृण्य
कार्यं समर्थकम्" सा० द० ।

अर्थपत्ति स्त्री अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः । शब्दे-
नानुपस्थापितार्थस्य सिद्धिरूपे भीमांसकांते १ प्रमतिभेदे ।
यथा पीनो देवदत्तो दिश न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविशिष्टस्य
देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः ।
अर्थस्यापत्तिरित्यतः । २ तत्साधने च यद्योक्तं वे० प० ।
"तत्त्वोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्त्वोपपाद्य-
ज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनु-
पपन्नं तत्त्वोपपाद्यम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्त्व-
त्वोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाद्यभुज्ज्ञानस्य
पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा वा
रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रि-
भोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनादुपायां प्रमितौ, अर्थ
स्यापत्तिः कल्पनेति पटीसमासेनार्थापत्तिशब्दोच्यते ।
कल्पनाकरणे पीनत्वाद्विज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पना
यस्यादिति वङ्गब्रीहिसमासेन वर्त्तते इति फलकरणयो
रुभयोस्तत्रयोगः । नचेयमर्थान्तरमुमानेऽन्तर्भावितमर्थान्तरं
अन्यव्याप्राप्त्यानेनान्वयिष्यन्नन्तर्भावात् । व्यतिरेकिणश्चानु-
मापकत्वं प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमीगोमीति
नानुव्यवसायः किन्त्वनेनेदं कल्पयामीति" । "अद्वैतागम-
नामीरे साधु सा धुवती परान् । सेवामेवाज्ज्यत्यर्था-
पत्तिपत्तिपरम्परा" ख० खा० । सांख्यादिभिन्ननेयं प्रमाणा-
न्तरमपि तु अनुमानेऽन्तर्भवतीत्युक्तम् यथा "एवमर्थापत्तिरपि
न प्रमाणान्तरं तथाहि जीयतश्चैतस्य गृहाभावदर्शनेन बहि-
र्भावस्याहस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमतता दृष्टानां साध-
नुमानमेव । यदा कालु व्यापकः सद्यः काल नास्ति तदान्व-
त्तास्ति, यदा व्यापककालास्ति तदान्वत्त्व नास्तीति सुकरः
अपरोरे एव व्यापिपहः । तथाच सति गृहाभावदर्शनेन
लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैतस्य कवि-

सत्त्वेन गृहाभावः शक्योऽपक्रोतः' वेनासिद्धो गृहाभावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात् । न च गृहाभावेन वा सत्त्वमपक्रूयते येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मनः सत्तां बहिरवस्थापयेत् तथाहि चैत्रस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा ? न तावदात्र कचन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात् । देशसामान्येन गृहविशेषोपाक्षेपोऽपि पाक्षिक इति समानविषयकतया विरोध इति चेन्न प्रमाणनिश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् । नापि प्रमाणनिश्चितो गृहाभावः पाक्षिकस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षेपन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेपन्, सांशयिकत्वं यापनेतुमर्हतीति युक्तं गृहावच्छिन्नेन चैत्राभावेन गृहसत्त्वं विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं तस्य तत्त्वोदासीन्यात् । तस्मात् गृहाभावेन लिङ्गेन सत्तां बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम् । एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया अविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषयइति परास्तम् अवाच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् । उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानि । सां कौ० । व्याख्यातञ्चैतदस्माभिस्तुष्टीकायां यथा "व्यापकस्य देशविशेषेऽस्थितावपि देशान्तरे सत्त्वमवगम्यते इत्याह व्यापकः सन्नित्यादि । सन् सत्त्वान्नयः । व्यापकः सत्त्वव्यापकः, तथा च । सन् चैत्रो बहिरस्त गृहेऽस्थितत्वात् स्वगरीरवदित्यनुमानादेवार्थापत्तिर्विषय-सिद्धिरिति भावः । सत्त्वान्नयस्य सतः पक्षीकरणात् सत्त्वासत्त्वयोश्च विरोधितया सत्त्वप्रतिरुद्धः कथं गृहेऽसत्त्वरूपो हेतुस्तिष्ठेत् तथा स्वरूपासिद्धहेतुना कथं बहिःसत्त्वरूपसाध्यसिद्धिरिति आशङ्क्य समाधत्ते न च चैत्रस्येत्यादिना । गृहाभावः गृहासत्त्वम् बहिर्भावः बहिःसत्त्वम् । ननु गृहेऽसत्त्ववतः कथं सत्त्वान्नयता सत्तासत्त्वयोर्विरोधित्यात्तथा चाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते न च गृहाभावेनैति गृहासत्त्वेनेत्यर्थः । गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव विरोधितं न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति समर्थयितुं विकल्पयति तथाहि चैत्रस्येति । ननु सत्त्वान्नयसामान्यमाक्षिपत् देशसामान्यमेवाक्षिपति देशसामान्यमाक्षिपता च तेन तन्माध्यवर्त्तिनो गृहरूपदेशस्यापि समाक्षेपात् गृहस्यापि पाक्षिकसत्त्वत्वात् तेन सह गृहासत्त्वस्य विरोधित्वात् पुनः स्वरूपासिद्धिरित्याशङ्कते देशसामान्येनेति आक्षिप्यमाणेनेत्यादिस्तथाच सामान्यदेशोपेयैव विशेषदेश-

स्याप्राक्षेपइति भावः । परिहरति नेति । पाक्षिकतया पक्षे प्राप्ततया । सांशयिकेन संशयमापक्षेन । "सामान्यविषयं सत्तावाक्यं "गृहविषयं न वेति" संशयमात्रत्वेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् तस्य दुर्बलतया प्रतिबन्धकत्वानौचित्यात् । प्रमाणनिश्चितस्य प्रात्यक्षिकस्य गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति व्यवस्थापयन्नाह नापि प्रमाणेति । अस्य चैत्रस्य प्रतिक्षेपन् प्रतिरुन्वन् । प्रतिक्षेपुं प्रतिरोद्धुमर्हतीत्येष्टान्वयः । सांशयिकत्वं संशयमापक्षतम् । एतस्य च सत्त्वमात्रस्येत्यादिः । अपनेतुमपवारयितुम् । विषयविशेषे एव विरोधित्वमित्युपसंहरति युक्तमित्यादिना एतावता प्रबन्धेन व्यवस्थापिवमर्थं निगमयन्नाह तस्मादिति । गृहासत्त्वप्रमाणं प्रत्यक्षं, सत्त्वसामान्यप्रमाणमतुमानमेतयोर्विषयविशेषे व्यवस्थापनेनाविरोधापादनम् समावेशनमित्येवार्थापत्तेः फलं तत् निरस्यति एतेनेति । वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः परास्तमित्येष्टान्वयः । विरोधाभावे हेतुं वदन् निरसनहेतुं द्योतयति अवच्छिन्नेत्यादि गृहावच्छिन्नसत्त्वं प्रत्यक्षविषयः, गृहानवच्छिन्नसत्त्वमतुमानविषय इत्येकविषयत्वभावेन-विरोधाभावात् विरोधस्यैव तत्तासद्भावात् अर्थापत्त्या किं समाधास्यते इति भावः । ३ अर्थालङ्कारभेदे 'दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते' सा० द० । 'भूषिकेण दण्डो भजित' इत्यनेन तत्त्वचरितमपूपमन्त्रमर्थार्थादायातं भवति इत्येव न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च क्वचित् प्राकरण्यादार्थादप्राकरण्याकार्यस्यापतनं क्वचिदप्राकरण्याकार्यात् प्राकरण्याकार्यस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेषोदाहरणे । "हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले । स्तनानामध्यस्थेयं के वयं करकिङ्कराः । विललाप सवाष्पगद्गदं सहजा-मथ्यवहाय धीरताम् । अभितममयोऽपि माह्वं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" ॥ "यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः" इति सुश्रुतोक्तेऽतन्मयुक्तिभेदे च ।

अर्थिक पु० अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुलितार्थी कन् ।

निद्रागतवृत्तादेर्जागरणार्थं नियुक्ते स्तुतिपाठकादौ ।

अर्थित लि० अर्थ-गौणे कर्मणि क्त । १ याचिते यस्य सकाशात् याच्यते अ तत्किन् । "अवकाशं किञ्चिदन्वान् रामायाम्यर्थितोददौ" रघुः । तस्याविवक्षायां सुख्ये कर्मणि क्त । याचनाकर्मणि २ पदार्थे यदस्तु कस्यचित् समीपे याच्यते अ तत्किन् । अर्थिनो याचकस्य भावः तत् । २ याच्नायां स्त्री ।

“न व्यङ्ग्यत कदाचिदर्थिता” रघुः । याच्ञायास्तु व्याघातः याच्ञाफलात्ताम एव भवति । “यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्षीवादीनां कथञ्चन” मनुः । ४ कामनायाञ्च । अर्थिन् त्रि० अर्थ+अस्त्यर्थे इति । १ याचके, २ सेवके, अस्-द्विहितधने ३ धनस्वामिनि । “नैक्षतार्थिनमवज्ञया मुहुः” “शास्त्रादिव पराङ्मुखोऽर्थिन” इति च भाषः “यथा-कामार्जितार्थिनाम्” “ततः समानोय स मानिताधी” इति च रघुः । ४ कार्यार्थिनि “ततोऽर्थी लेखयेत् सदाः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्” या० स्मृ० । “स धर्मस्य सखः यश्च ह्यर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम्” रघुः स्त्रियां ङोप् । “कान्तार्थिनी तु या याति” इत्यमरः सन्निहितधने तु अर्थवानित्येव ।

अर्थिमात् अव्य० अर्थिभ्योदेयमधीनं करोति अर्थिन्+साति । याचकाधीनतया कृते देये । “विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्-कृतः” नैषधम् । कृत्वस्यादियोगएवास्त्व साधुता ।

अर्थे अव्य०—के । साक्षा० । अर्थेकृत्य अर्थेकृत्वा इत्यर्थे असार्थकं सार्थकं साम्बाद्येत्यर्थे गणरत्ने तु “विकल्पने प्रभृतीनामेदन्तत्वं लवणादीनाञ्च सान्तत्वं गणपाठसाम-य्यादेव यद्वा सप्रभोप्रतिरूपकम् द्वितीया प्रतिरूपकञ्च निपातनात्” इत्युक्तम् । तथाच २ अर्थशब्दार्थे च ।

अर्थोपमा स्त्री अर्थेन नतु शब्देन उक्ता उपमा । लुप्तोभा भेदे । विवरणरूपमाशब्दे ।

अर्थोपलक्षक पु० अर्थान् प्रयोजनानि उपलक्षयति उप+लक्षि-यत् । नाटकाद्भेदे विष्कम्भकादिपञ्चके “अर्थोपलक्षकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्ग-सुखमित्यपि” सा० द० ।

अर्थ्यं त्रि० अर्थात् प्रयोजनादनपेतः यत् । सार्थके सप्रयोजने “वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे” कुमा० । “अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्” रघुः । “स्तुत्यंस्तुतिभिरर्थ्याभिः” रघुः । २ परिण्डते पु० । अर्थस्य भावः यत् । ३ वस्तु-स्वभावे । अर्थादागतः । ४ न्याये । अर्थ-कर्माणि यत् । ५ याचनाकर्माणि अर्थनीये । अर्थाय साधुः यत् । दैत्यै-साधने त्रि० ।

अहं पीडने भ्वादि० उभ० सक० सेट् । अहंति ते आहंति आहंति । “रजःसहस्राणि चतुर्हंसादीन्” रघुः । आनहं अहं कः अहं अहंत्वा अहंति । अति-अतिपीडने । अत्यहंतिः अभि+आभिस्तुल्ये पीडने । “अभेष्टानिदूयै” पा० उक्तेः सामीप्ये च अभ्यर्क्षः समीपवर्ती “काकोभ्यर्क्षं जलजगमः” सा० द० । अभ्यर्क्ष अभ्यर्हितः । निष्+निर-

+वा-भृशपीडने । “सोऽस्यायं पराङ्गेव प्राणो निरर्दति” यत० प्रा० । वि+विशेषेण पीडने “तद् या कर्मा व्यहंतिः पश्यौ वा पुरुषे वा” यत० प्रा० । सम्+समर्क्षः नि+न्यर्क्षः वि+व्यर्क्षः ।

अहं याचने, गतौ, सक० पीडायां अक० भ्वादि० पर० सेट् । अहंति आहंति । याचने “शरदुघनं नाहंति चात-कोऽपीति” रघुः ।

अहं बधे चुरा० उभय० सक० सेट् । अहंयति ते आहं-दत् त । “येनाहं दत् दैत्यपुरं पिनाको” भट्टिः । “अव्यर्थो गिरिकूटाभानभ्यर्क्षानाहं दत् कुतम्” भट्टिः । सम्+सम्यक्पीडने “यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्वाणैः समा-हंयत्” भा० व० प० । प्रति+प्रतिरूपपीडने यस्य यत्कर्तृकं पीडनं तेनैव पुनस्तस्य पीडने “प्रत्यहंयत संक्रुद्धो राघवः पुनराहंवे” रामा० ।

अहं नन० अहं-ल्युट् । १ गतौ २ पीडायां ३ बधे ४ याचने च । अहंना स्त्री च । अहं-भावे युच् । १ हिंसायां बधे ।

अहंति त्रि० अहं-कृत् । १ पीडिते, २ गते, ३ याचते च । ४ रोगभेदे न० “अहंति यत्प्राज्ञानलोवक्तामर्दितं जनयत्यतः । यक्नीभवति वक्ताहिं योवा चाप्यपवर्त्तते । शिरश्चलति वाक्-सङ्को नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् । योवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना । यस्यायजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्र-साविलम् । वायुर्द्वे त्वचि स्वापस्तोदोमन्याहनुमङ् । तमर्दितमिति प्राङ्गव्याधिं व्याधिविशारदाः । क्षीणा निमिषालस्य प्रसक्ताव्यक्तभारिणः । न सिध्यत्यर्दितं वादं त्विर्वर्षं वेपथस्य च” इति सुश्रु० । “क्षयकाशश्चास व्रणा शोऽहंतापहम्” । “हनुमोक्षमधीमन्यमर्दितञ्च सुदा-रुणम्” इति च सुश्रु० ।

अहंतिन् त्रि० अर्दितमस्त्यस्य इति । नेत्रादिरोगभेदयुक्ते “अर्दितो कर्णश्रुत्वा च दन्तरोगी च मानवः” सुश्रु० ।

अहं पु० ऋध-एङ्गौ भावादी घञ् । १ एङ्गौ । आधारे घञ् । २ ऋहादौ । “आहं न इन्द्र ! एतद्दहन्माकर्म मागहि” यजु० ३३, ६५ । “अहं निवासदेशम्” वे० दी० । अधि+अध-अच् । एङिप्राप्तप्राधारे २ वायौ । “कतमोऽध्यहं इति” प्रश्ने “योऽयं पवते” इत्युत्तरं दत्त्वा “तदाह्यदयमेकद्वयं पवतेऽथ कथमध्यहं” इति प्रश्ने उत्तरम् । “यद्विचिदं सर्व-मध्याधेत् अस्मिन्वायौ सति इदं सर्वम् अधिकमाप्नोति प्राणः आप्न प्राप्नोति इति तेनाध्यहं” इति आ० उ० । करणे घञ् । ३ अवयवद्वये खण्डे अवयवनेवोपचयात् अवयविनी

हृदिरिति तस्य तथात्वम् । समस्तवृत्तवाचित्वे न० ।
 “अर्धं नपुंसकम्” पा० सूत्रे तथैवोक्तेः । ५ समीपे अर्धदेव-
 मन्दे उदा० समासवाचिनस्तु एकदेशिसमासः । अर्धर्धः
 अर्धकायम् अर्धपिप्पली वाचित् षष्ठीसमासः “एतच्छता-
 र्धमावत्य त्वैलोक्यविजयो भवेत्” तन्त्रम् । एतत्
 पूर्वकनौशब्दान्ततत्पुरुषात् अच् अर्धनावम् स्त्रियांस्तु
 वा अर्धखारम् अर्धखारो । खण्डमात्रवाचित्वे षष्ठी-
 समासः । “क्रोशार्धं प्रकृतिपुरस्सरेण गत्वा” रघुः ।
 अययवायविनोर्भेदात् कश्चित् धर्मपरता । अर्धप्रते
 वर्धप्रते षष्ठ्यङ्-कर्मणि अच् । ई खण्डिते
 ति० जसि अर्धाः अर्धे । [क्रियासमाप्तिस्ततोऽङ्गे कते ।
 अर्धकृतं ति० अर्धं कृतम् । असम्पूर्णकते यस्य यथा करणे
 अ(आ)र्धकौडविक ति० अर्धकुडवपरिमाणमर्हति ठञ् उत्तर-
 पदस्य वृद्धिः पूर्वस्य वा । अर्धकुडवपरिमाणार्हं स्त्रियां ङीप् ।
 अर्धखारी स्त्री अर्धं स्त्रियाः एक० त० वा अच् । खारोपरि
 माणार्धांशे । अत्र वा अच् । अर्धखारम् तत्त्वं न० ।
 अर्धगङ्गा स्त्री अर्धं गङ्गायाः एकदेशित० । स्नानादौ गङ्गास्ना-
 नादेरर्धफलदायिन्यां कावेरीनद्याम् ।
 अर्धगर्भं ति० अर्धं यत्सरस्याङ्गे मार्गादौ पौषादौ वा ब्रह्माण्डस्यार्धं
 गगने वा गर्भं गर्भस्थानीयसुदकं यस्य । सूर्यरश्मिभेदे ते
 हि मार्गादौ पौषादौ च भूमिस्थम् उदकमाकृष्य गर्भरूपेण
 गगने धारयन्ति इति ज्योतिषप्रसिद्धम् “तासां शतानि
 चत्वारि रश्मीनां दृष्टिसर्जने इत्यादिना ३२४ पृष्ठ
 दर्शितेन यादववाक्येन तेषां मध्ये शतत्वयेश गर्भधारण
 शोक्तेस्तथात्वम् गर्भधारणकालश्च ४० स० उक्तम् यथा ।
 “मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम् । पूर्वा
 वा सप्तपगते गर्भाणां लक्षणं ज्ञेयम् । यत्तत्तत्सप्तपगते गर्भं
 चन्द्रे भवेत् स चन्द्रस्यात् । पञ्चनवते दिनशते तत्रैव
 प्रसवमायाति । सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णा द्युस-
 र्जवाः रात्रौ । नक्षत्रप्रभावाहनि, सम्भ्राजाताश्च सन्ध्या-
 याम् । मार्गशीर्षाद्यागर्भासम्प्लवाः पौषशुक्लजाताश्च ।
 पौषशुक्लपक्षेण निर्दिष्टेच्छावणस्य सितम् । भावसितोद्भवा
 गर्भाः आवणकृष्णे प्रकृतिमायानि । भावस्य कृष्णपक्षेण
 निर्दिष्टेद्वापदशुक्लम् । फाल्गुनशुक्लसप्तम्या भाद्रपदस्या
 सिते विनिर्देशाः । तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्वशुक्लौ ।
 चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वशुक्लस्य वारिदा गर्भाः ।
 चैत्रासितसम्भूताः कार्तिकशुक्लेऽभिवर्धन्ति” इति ।
 “अर्धार्धगर्भा भुवनस्य रेतः” ऋ० १, १६४, २६ । “वत्-

सरस्याङ्गे गर्भस्थानीयसुदकं धारमाणाः” भा० । [हारभेदे
 अर्धगुच्छं पु० । अर्धः चन्द्रसमः शुक्लः । चतुर्विंशतिलतिके
 अर्धगुञ्जा स्त्री अर्धं गुञ्जायाः । गुञ्जायास्तुल्यार्धपरिमाणे
 “तुल्या यवाभ्यां कथितात् गुञ्जा” लोला० उक्तेः यव-
 हयाङ्गे एकयवरूपे तत्परिमाणे । तदर्हति ठञ् । उत्तर-
 पदस्य वृद्धिः पूर्वस्य वा ॥ अ(आ)र्धं गौडिकः तत्परि-
 माणार्हं ति० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्धचन्द्रं पु० अर्धं चन्द्रस्य एक० त० । चन्द्रस्याङ्गे, तदाकारे-
 न खलते, ३ गलहस्ते, ४ वायुभेदे, “रावणेन हृता सीता-
 अर्धचन्द्रार्धमास्करा” महाना० “सार्धचन्द्रं विभक्तिं
 यः” कृमा० “अर्धचन्द्रमुखैर्गणैश्चिच्छेद कदलीमुखम्”
 रघुः “मृगालाः सर्वे गलेऽर्धचन्द्रं दत्त्वा निम्सारिताः” ।
 “तद्दीयतां द्रागेतस्यार्धचन्द्रः” इति च पञ्च० त० । गल-
 हस्तस्तु तर्जुन्यङ्गुलविस्ताररूपा हस्तसन्निवेशविशेष-
 मुद्रा । (तेओडोति) ख्यातायां ५ तिष्ठति स्त्रीणां इतिलक-
 भेदे च । स्त्री । स्वार्थे कन् । हस्तो अतदच्चे । अर्धच-
 न्द्रिका १ कर्णस्फोटलतायां २ चित्रपण्याञ्च ।

अर्धचन्द्रकं पु० अर्धचन्द्र इव कायति के-क । समदूर-
 पिच्छस्याङ्गचन्द्राकारे पदार्थे ।

अर्धचन्द्राकृतिं पु० अर्धचन्द्राकृतिरिवाकृतिर्यस्य । गलहस्ते
 तर्जुन्यङ्गुलविस्ताररूपे गले हस्तसन्निवेशविशेषे ।

अर्धचोलकं न० अर्धं चोलस्य एकदेश त० संज्ञायां कन् ।
 (आञ्जुलीति) ख्याते कुर्पासकवस्त्रे ।

अर्धजरतीयं पु० अर्धा जरतीय इवार्थे कन् । अर्धवृद्धातुल्ये
 न्यायभेदे स च अर्धं कुक्कुयाः पाकाय अर्धं प्रसवाय यथा न
 प्रभवति एवमेकभागस्यान्यपरत्वमन्यभागस्यान्यपरत्वं न
 युक्तमित्येवं परः न्यायः । “न च जानीमो विषयसम्भवाया
 मिवानराखेऽवस्थानमर्धजरतीयकौशलम्” वृ० उ० भा० ।
 यथा न जागर्ति न स्वपितीति विषयग्रहणमिति अन्त-
 राखेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चाङ्गं कुक्कुयाः पाकार्थमर्धञ्च
 प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते” आ० गि० । जरत्या एव
 पाकः युवत्यास्तु प्रसवार्थत्वं नत्येकस्या एव द्विविधकार्यं
 करत्वमित्यर्थः “तुल्ययोर्निज्ञानार्थयोः प्रअप्रतिपचनयोः
 प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वाद्वजरतीयोन्यायो न युक्तः
 कल्पयितुम्” आ० भा० ।

अर्धजाम्बवी स्त्री अर्धजाम्बवत् । कावेर्यां नद्याम् ।

अर्धतिक्तं अर्धः असम्पूर्णस्तिक्तः । नेपाळनिम्बे । [तुल्ये कावे ।
 अर्धदिनं अर्धं दिनस्य । दिनस्य तुल्याङ्गे सार्धसप्तचूर्णा

अर्द्धदेव उ० अर्द्धे समीपे तद्वर्त्ती देवानाम् । देवसमीपे वर्त्तमाने ।
 “इन्द्रं न इत्ततरमर्द्धदेवम्” “एतद्वृण्वं ददधुर्द्धदेवम्” अ०
 १, ४३, ८, ९ । “अर्द्धदेवं देवानामर्द्धे समीपे वर्त्तमानम्” भा०
 अ(आ)र्द्धद्रौणिक लि० अर्द्धद्रोणमर्द्धेति ठञ् । उत्तरपदस्य ण्विः
 पूर्वस्य वा । अर्द्धद्रोणपरिमाणार्द्धे वस्तुनि स्त्रियां ङीप् ।
 अर्द्धधार न० अर्द्धे धाराऽस्य । अनुवोक्ते विंशतिशस्त्रमध्ये
 यस्त्रभेदे “विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डुका-
 यकरपत्रद्विपलनक्षयस्त्रुत्त्रिकोत्पलपलकाध्वधारस्त्रुचीस्रस्र-
 कुशपलाटोस्रस्रशरारीस्रस्त्रान्तर्ध्वस्त्रिकूर्चकजठारिकाग्रीवस्र-
 खारानेतसपञ्चवङ्गियदन्तशङ्खेयस्त्र” इति । “द्विपलनक्ष-
 यस्त्रुत्त्रिकोत्पलपलकाध्वधाराणि भेदेने भेदेने च” अनु० ।
 अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशो नारा-
 यणो यत् “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्रचतुष्टयम् । अत्र
 नारायणः स्नामी गान्धः स्नामी कथञ्चन” इत्युक्ते गङ्गायाः
 प्रवाहावधिवस्रचतुष्टयात्मके नारायणस्नानिके स्थाने ।
 अर्द्धनारीश्वर उ० अर्द्धोक्ते वा नारी तस्या ईश्वरः । हर-
 गौरीरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।
 अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अर्द्धं समा० । नौकायास्तुल्यांशे ।
 अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशित० । अर्द्धरात्रे ।
 अर्द्धपण उ० अर्द्धं पणस्य । “वराटकानां दशकद्वयं यत् वा
 काकिकी ताञ्च पण्यचतस्रं” इत्युक्तपणस्यार्द्धं काकिकीद्वये ।
 अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अर्द्धं समा० । मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे ।
 अर्द्धपाञ्चालिक उ० अर्द्धपञ्चाब्ले भवः टण् उत्तरपदद्विः ।
 अर्द्धपञ्चाब्देयभने ।
 अ(आ)र्द्धपादिक लि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्द्धेति ठञ् । पूर्व-
 पदस्य वा ण्विः । अर्द्धपादच्छेदार्द्धे । “गोषु ब्राह्मणसं-
 स्थासु कुरिकावाच भेदेने । पशूनां हरणे चैव दण्डः
 कार्थोऽर्द्धपादिकः” मनुः अर्द्धपदं मर्द्धेति ठञ् उत्तर-
 पदस्य ण्विः पूर्वपदस्य वा । अर्द्धपदप्रमाणाद्धे । उभयत्र
 स्त्रियां ङीप् । [पोते (तिसिरीति) स्थाते पण्यि ।
 अर्द्धपारावत उ० अर्द्धेन अर्द्धेन पारावत इव । चित्तकण्ठक ।
 अर्द्धपुसायित न० “यतार्द्धाङ्गक्रमादूर्ध्वमखलायितवल्गितैः ।
 उक्तुश्चस्त्राश्चस्त्रस्य गतिरर्द्धपुसायितमिति” परिभाषिते
 अर्द्धगतिभेदे ।
 अ(आ)र्द्धप्रस्थिक लि० अर्द्धप्रस्थमर्द्धेति ठञ् “मातः” पा० नोत्तर
 पदस्य ण्विः पूर्वस्य वा । अर्द्धप्रस्थप्रमाणाद्धे स्त्रियां ङीप् ।
 अर्द्धभाग उ० अर्द्धं भागस्य । भागस्यार्द्धे “तदर्द्धभागेन
 वभक्ष कश्चितम्” कुमा० । अर्द्धभागमर्द्धेति ठञ् वा पूर्व

पदद्विः । अ(आ)र्द्धभागिकः । अर्द्धभागार्द्धे लि० “आतो-
 ऽपि दास्यां नृप्रेष कामतोऽर्द्धकोभवेत् । अतो पितरि
 कुर्वन् आतरस्वर्द्धभागिकम्” या० ऋतिः ।
 अर्द्धभाज् लि० भज्-षि उप० स० । अर्द्धोऽयरे “निधीनां
 तपुराणां च भातनामेव च शितौ । “अर्द्धभापयन्वा-
 द्राजा भूरेरधिपतिर्हि सः” मनुः ।
 अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमोभ्रमणं यत् । “आहुरर्द्धभ्रमं नाम
 लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर० कण्ठा० उक्ते यस्याहुरभेदे
 यथा “स स त्व र ति दे नि त्वं
 स द रा म र्ध ना चि नि ।
 त्व रा पि क क र्ध ना दे
 र म क त्व म क र्ध ति” किरा०
 अग्निपुराणे तु “गोमूलिकार्द्धभ्रमके” इति ज्ञानतया-
 पठित्वा “पादाद्वाद्यैश्चतुर्भिश्च कुर्याद्विन्द्यासमेतयोः । न्यस्तता-
 मिह वसू नामधेयः भ्रमभागिणाम् । अधोधःस्थितवर्णा-
 माचतुर्थपदं गयेत् । त्वय्यपादं गयेदूर्ध्वं पादाङ्गं प्राति-
 खोभ्यत” इति तल्लक्षणमुक्तम् । अयमर्थः त्वय्यन्ताः पञ्च-
 रेखाः अर्द्धगताश्च नव रेखाश्चेत्या एवं हातिं शतं कोठानि
 भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोठगैर्नौकाक्षरका-
 चत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्के लेख्याः एवं लेखने
 हातिं यद्वर्त्ता एकैककोठगा भवन्ति । तत्र प्रथमपादाङ्गता
 आद्याश्चत्वारोवर्णाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु
 यथा भवन्ति यथा च तस्यापराङ्गताश्चत्वारो वर्णा अन्ति-
 मादिपङ्क्तिषु उर्ध्वोर्द्धक्रमेण अन्य कोठगा भवन्ति तथा वर्णाः
 लोके निवेष्टाः । एवं द्वितीयपादार्धगा आद्याश्चत्वारो
 वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोठगाः
 अपराध्वटकाश्चत्वारश्च वर्णा अर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादि-
 पङ्क्तिषु सप्तमकोठगाः । तृतीयपादार्धगाः आद्याश्चत्वारो
 वर्णाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽधःक्रमेण तृतीयकोठगा उत्त-
 रार्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च अर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठ-
 कोठगाः चतुर्थपादार्धगा आद्याश्चत्वारोवर्णाः अधोऽधः-
 क्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोठगाः उत्तरार्धगता
 चत्वारो वर्णाश्च अर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोठगाः
 यथा भवेदुक्तं वा वसू विन्द्यासो विधेयः । एवं इति यथा
 प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादाः पठित्वं यक्यन्ते एवमुक्त-
 प्रकाशेण अधोऽधःक्रमेण च प्रथमादिकोठगवर्ष्यपङ्क्तेन एवं
 अन्तिमादिषु अर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमकोठगवर्ष्यपङ्क्तेन,
 उक्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोठगवर्ष्यपङ्क्तेन

अग्निमादिषु उपान्निमकोष्ठगवस्युपहृयेन च उक्तदिशा पाठे द्वितीयादिपादा भवन्ति । सर्वतोभद्रस्येवास्य सर्वतोऽनुबोमविबोमपाठासम्भवेन अर्धभ्रमत्वम् अयञ्च वन्मः अनुष्टुप्छन्दस्येव नान्यत्र छन्दसीति ज्ञेयम् । एवम् “अभीकमतिकेनेह्वे भीतानन्दस्य नाशने। कनत्सकामसेनाके मन्दकाममकमस्यति” माचक्षोकोऽपि ज्ञेयः ।

अर्द्धमाणावक पु० अर्धं माणावकस्य । द्वादशलतिके हारभेदे माणावकारस्य षष्ठ्यतिशक्तित्वात्तस्यार्धमानतयास्य तथात्वम् ।

अर्द्धमात्रा स्त्री अर्धं मात्रायाः । विन्दुर्धचन्द्राकारव्यञ्जायां श्रद्धाकृपायाम् वाचि रतदाच्यायां देव्याञ्च । “अर्धमात्रा स्थिता नित्यं यातुच्यायां विगेषतः” देवीमा० “अकारो भगवान् ब्रह्मा उकारो विष्णुरुच्यते मकारो भगवान् ह्रस्वोऽर्धमात्रा महेन्दरी । उत्तरोत्तरभावेनाप्युत्तमत्वं कृतं बुधैः । अतः सर्वेषु शास्त्रेषु देवोसर्वोत्तमा कृता” देवीपुरा० । अर्धमात्रा उच्चारणकावोऽस्य । शृङ्खलार्थे लि० “व्यञ्जनं चार्धमात्रकं मिलुक्तेत्यात्वम् ।

अर्द्धमास पु० अर्धं मासस्य एकदे०त० । पञ्चदशाह्वात्मके मासस्यार्धरूपे पक्षात्मके काले “दर्शने चार्धमासान्ते पौर्णमासि न चैव हि” मनुः “पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः” इति शत० ब्रा० । “तन्निशता भवेन्मास” इत्युक्तेर्मासस्य त्रिंशत् तिथ्यात्मकतया तदर्धस्य पञ्चदशत्वम् “ऐरण्डतेलं वा मासमधमासं वा पाययेत्” सुश्रुतः ।

अर्द्धयाम पु० अर्द्धं यामस्य प्रहरस्य । दिनरात्रयोः अष्टधा विभक्ते काले यावद्दिनमानं रात्रिमानं वा तस्याष्टधाविभागे यः कालस्तस्मिन् । तस्यैव वारवेलाकालवेलासंज्ञा तस्य च वारविशेषेषु वर्ज्यता उद्योतिषोक्ता । “कृतस्मिन् यमशरमङ्गलार्जुमास्तुरादियामाह्वे” । प्रभवति वारवेला न शुभा शुभकार्यकरणाय” । उद्यो०त० तथाच रवौ चतुर्थोऽर्द्धयामः वारवेला एवं चन्द्रे सप्तमः । कुजे द्वितीयः, बुधे पञ्चमः, शुरौ अष्टमः, भृगौ तृतीयः, शनौ षष्ठः वारवेला । “कालस्य वेला रवितः शरात्मिकाजानलागन्धयो गजेन्दु दिने, निशायामृतवेदनेत्ननगेषुरामा विधुदन्तिनौ च” उद्यो० त० । यथा दिने रवौ पञ्चमः कालवेला एवं चन्द्रे द्वितीयः, कुजे षष्ठः, बुधे तृतीयः, शुरौ सप्तमः, भृगौ चतुर्थः, शनौ अष्टमः आद्याश्च ॥ रात्रौ रवौ षष्ठः कालवेला । एवं चन्द्रे चतुर्थः । कुजे द्वितीयः । बुधे सप्तमः, शुरौ पञ्चमः भृगौ तृतीयः, शनौ आद्याः अष्टमश्च कालवेला ॥ एवं दिने वारवेलाकालवेलाद्वयसमा-

नेगेन द्वयोर्वर्ज्यता यद्योक्तं “रवौ वर्ज्यं चतुःपञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा । कुजे षष्ठं द्वितीयञ्च बुधे षष्ठतृतीयकम् । शुरौ सप्ताष्टकञ्चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे । शनावाद्यं च षष्ठञ्च अष्टमं परिवर्जयेत्” ॥ एवञ्च रात्रौ न वारवेला किञ्च कालवेलैव । तद्दोषोऽप्युक्तः “यात्रायां मरणं काले (कालवेलायाम्) वैधव्यं पाणिपीडने । व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्मा ततस्तजेत्” उद्यो०त० । दिनविशेषे तदीयविशेषोऽपि उद्यो०त० उक्तः । “वारेशादह्न्यामेषु रात्र्यङ्गोः पञ्च षट् क्रमात् । अधिपाः सूर्यः कालात् यथाकांक्षे भवन्ति हि । रवीव्येन्दुश्च शुक्लाजशान्तरवयो निशि । रविशुक्लरात्रौ शशनीव्यङ्गजभास्तराः । दिने तद्व्याः परेऽप्येवम्” अयमर्थः यस्मिन् दिवसे यो वारेशः स एव प्रथमयामाह्वाधिपः । ततो द्वितीयेऽस्तु रात्रौ वारेशाधिपतया पञ्चमः, पुनस्तदधिपतया पञ्चमस्तृतीयेऽस्तु एवं क्रमेण ज्ञेयः । दिने तु वारेश एव आद्याधिपः द्वितीयेऽस्तु वारेशाधिपतया षष्ठस्तदधिपतया पुनः षष्ठस्तृतीयेऽस्तु इत्येवंक्रमेण ज्ञेयः ॥ एतच्च पताकीत्रेधे पापस्त्रात्मिकस्य रिष्टसूचकताविवेचनायम् अन्यत्र शुभकस्मृत्यु वज्रनाथञ्च ।

अर्द्धरथ पु० रथोऽस्यस्य अर्धरथः रथी अर्द्धः असंपूर्णा रथः । असम्पूर्ण रथिनि । “सखा ते दयितो नित्यं य एष रथकर्कशः । उत्साहयति राजंस्त्वं विपक्षे पाशुवैः सह । एष विकल्पनो नीषः कर्षोवैकर्त्तनस्तव । मन्थी नेता च वन्धुश्च भानी चालनस्तुक्कृतः । एष नैव रथः कर्षो न चाप्यतिरथो रथे । विरुक्तः कवचेनैव सहजेन विचेतनः । कुण्डलाभ्याञ्च दिव्याभ्यां विरुक्तः सततं वृषी । अभिशयापाञ्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भावणात् । करणानां विवोगाञ्च तेन मेऽर्द्धरथो मतः । नैव फालगुनमासाद्य पुनर्जीविन् विमोक्ष्यते । ततोऽब्रवीत् पुनर्द्वीपः सर्व्वगच्छ भूतां वरः । एवमेतत् यथात्य त्वं न मिथ्याऽस्ति कदाचन । रथेरथेऽभिमानी च विरुक्तश्चापि दृश्यते । वृषी कर्षः प्रमादी च तेन मेऽर्द्धरथो मतः” इति भा० उ०प० ।

अर्द्धरात्रि अर्द्धं रात्रेः अर्धसमा० । रात्रेः कुल्याह्नभागे यामद्वयपूर्व्विकावे “अर्द्धरात्रौ त्वसम्पूर्णं दिवा पुण्ययनागतम्,” “अर्द्धरात्रौ व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽह्नि” “सम्पूर्णं चार्द्धरात्रौ चेति” च देवी पु० । “कलान्यनाह्नरात्रौ तु यदि संक्रमणं भवेत्” गर्गः । “अर्द्धरात्रौ कलाधिक्ये यदा संक्रमते रविः” “अर्द्धरात्रौ तु संपूर्णं यदा संक्रमते रविः भु०भी० । “पूर्व्वेऽर्द्धरात्रौ तु रवि संक्रमणं भवेत्”

वाता० जावा० । “प्रभाते चाह्निराले वा स्नानं कुर्यात्
परेऽह्ने” भविष्य पुरा० । “अथाह्निराले स्निमितप्रदीपे”
रघुः ‘अधन्दिनेऽह्निराले च आह्नं भुञ्ज्याच्च सामिषम्’ मनुः ।
अर्द्धे पु० न० अर्द्धम् अर्धः एकदेशित० अर्धसमा० । अर्धोऽर्द्ध-
भागे ‘अर्द्धे चैर्द्धे प्रतिगृह्णोयात्’ यत० ब्रा० । “अर्धः
पादं नात्रया कल्पयन्तोऽर्द्धे चैनं” अथ० ८, १०, १६, अस्य
परिभाषायाचकत्वात् बोध्यायां यत् । अर्द्धश्चः । अर्द्धश्च-
मर्द्धचमिति बोध्यादौ कारकभूते अर्द्धे “तस्य वासवा
पाणिभ्यां पाणौ संवृत्ता सावित्रोमन्वाह पञ्चोर्द्धचयः
सर्वांम्” कात्या० १७, १, १८, ‘तस्मादर्द्धचयः यंसेत्’
यत० ब्रा० । “अथाह्नर्चयोद्दौवा इमौ प्राणौ” यत० ब्रा० ।
अर्द्धर्चादि पु० इत० । “अर्द्धर्चाः पुंसि चेति” पाणिन्युक्ते
पुंनपुंसकलिङ्गानुशासननिमित्ते यद्समूहे सच गणः
१२, १४ पृष्ठे दर्शितः ।
अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धलक्ष्म्या आकारेऽस्य तादृशो हरिः ।
लक्ष्म्यानारायणात्मके विश्वोर्मूर्तिभेदे तद्रूपं यथा “उद्यत्
प्रद्योतनयतश्चिं तमहेनावदातं पार्श्वे हस्ते जलधिस्तया
विश्वभात्रा च जुष्टम् । नानारत्नोत्कलितविविधाकल्प-
भापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे द्रव्यमल कौमोदकीचक्रपाणिमिति”
अर्द्धविमर्ग पु० अर्द्धं विमर्गस्य तद्गुणकत्वादुपचारः । विमर्ग
वृत्त्याकाराहरेण्यया व्यञ्जनीये कथयोः परत जिह्वा-
मूलीयाख्ये पफयोः परतः उपाध्मानीयाख्ये च वरुभेदे
अर्द्धं विमर्जनीयादयोऽप्यत्र ।
अर्द्धवीक्षण भ० अर्द्धमसंपूर्णं वीक्षणम् । कटाक्षदर्शने ।
अर्द्धवैनाशिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णः वैनाशिकः बोद्धेभेदः ।
वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकतावादितया वैना-
शिकसमवयवत् परिणामभेदेन देहादेराशुविनाशस्वीकारेण
आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यात् अर्द्ध-
वैनाशिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु
वेदान्तिनोऽर्द्धवैनाशिकत्वं कल्पयन्ति “तैर्हि वैनाशिकवत्
सर्वेषां पदार्थानां चिद्रूपज्ञानमात्रात्मकतया स्वीका-
रेण चित्तस्य स्थायित्वाङ्गीकारमात्रेण ततो वैलक्षण्य-
मित्यर्द्धवैनाशिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्वं तथा
विवरणप्रमेयोपगम्यासि प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।
अर्द्धवृत्तस न० अर्द्धस्य वैश्वसं वचः । अर्द्धवधे “विधिना
कृतमर्द्धवैश्वसम्” अर्द्धोवा आत्मनो यत् पञ्चो” इति
श्रुतेस्तस्य नाथे पत्न्या अर्द्धनाथोयुक्त इति तथोक्तम् ।
अर्द्धव्रत न० अर्द्धं यतस्य एकदेशित० । १ पञ्चाशत्संख्यायां

२ तत्संख्यानिते च । “नैश्चोऽर्द्धव्रतं द्वे च” मनुः ।
अर्द्धव्रतं इत० । तत्रैवार्थे न० एतच्छताह्नमावर्त्य त्रैलोक्य-
व्यविजयी भवेत्” तन्मन्त्रम् । [यममथल ।]
अर्द्धशन एकदेशित० शक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० अर्द्धा-
अर्द्धशफर पु० अर्द्धः शफरः । (दाडका) इति ख्याते मत्स्यभेदे
अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक-
स्यार्द्धं प्रथम पादद्वये
अर्द्धसम लि० अर्द्धेन समः । १ अर्द्धेन तुल्ये पदार्थे “प्रथमा-
ङ्किसमी यस्य मृतीयवरणोभवेत् द्वितीयस्तु र्यवद्वृत्तं
तदर्द्धसममुच्यते” उत्तरत्नाकरोक्ते २ दृष्टभेदे न० यथा
“अयुजि न युगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाथ
पुष्पिताया” एवमुपचितादीनि ।
अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य हलक्षणस्यादिफलस्य सोऽस्यास्ति
इति । हलसाध्यकलणस्यार्द्धभाजि । “शूद्रेषु दासगो
पालकलमित्यर्द्धसीरिणः । भोज्याद्या नापित्तवैयय-
त्मानं निवेदयत्” या० स्मृतिः अत्र निरुक्तार्थपरत्वम्
मिताक्षराकृतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम्
दर्शितं यथा “दासनापित्तगोपालकुलामित्यर्द्धसीरिणः
एते शूद्रेषु भोज्याद्या यथात्मानं निवेदयेत्” इत्युक्ता
“वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संकृतः । अर्द्धिकः
स तु विज्ञेयो भोक्तव्यं विप्रैर्न संशयः” इत्युक्तम् तेन
वैश्यागर्भजो ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कारवान् वर्षसङ्कर-
भेदः अर्द्धिकः अर्द्धसीरीति । तेन २ तदर्थेऽपि ।
अर्द्धहार पु० अर्ध-ह्रौ अर्ध अर्द्धः सम्पन्नः हारः । चतुः-
षष्टिलिङ्गे हारभेदे ।
अर्द्धाश पु० एकदेशित० । अर्धस्य सजातीयोचितभागस्य
१ तुल्यार्द्धभागे २ सर्वव्यस्यार्द्धभागे च ।
अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तुल्यभागस्य एक० त० । तुल्यभागरूप
स्यांगस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थोऽंशे । ‘चरोरर्द्धार्द्धभा-
गाभ्यां तामयोजनासुभे’ रघुः । “पञ्चाधिकस्य वा नाथे-
ततोऽर्द्धार्द्धं तु तण्डुलाः ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु स्मृतेत्
पुत्रादिमस्तकम्” । कात्या० स्मृ० ।
अर्द्धासन न० अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे “यो विमर्जनाव-
सरे मम हि द्विवीकसां समस्तमर्द्धासनोपवेशितस्य” शकु० ।
“अर्द्धासनं गोत्रभिदाधितमौ” रघुः । “अर्द्धासनं गोत्र-
भिदोऽध्यपातुषीत्” भट्टिः । अर्द्धं सम्पन्नमसनं त्वागः विच्छे-
पच । २ स्त्रेण दाने २ शकुतुसने च धरणिः ।
अर्द्धिक लि० अर्द्धमर्हति ठिठन् स्त्रियां ङीप् । १ अर्द्धभागाहं

“तद्विकं पादिकं स्नात्” मतुः २ अर्द्धशौरियद्वार्धं च उदा० तत्रैव ।

अर्द्धिन् लि० अर्द्धं पक्षीहत्वेनाख्यस्वरिति । अर्द्धपक्ष्याहं “सर्वेनामर्द्धिनोसुखाखर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । ततोयिनस्ततोयां-शास्तुरीयांशास्तु पादिनः” । गोशतभागे स्मृतिः ।

अर्द्धिक लि० कथ-वा० उक्तम् । सम्यक्ने द्वितीये “एकमति-रिक्तं जुहोति तस्मादेकः प्रजास्तर्द्धिकः” यत० ब्रा० ।

अर्द्धेन्दु उ० अर्द्धमिन्द्रोः एकदे० त० । १ चन्द्रसुखांशे “जटा-जटसमायुक्तामर्द्धेन्दुतयस्वराम्” दुर्गाध्यानम् । तदाकार-त्वात् २ नक्षत्रते ३ तर्जन्यङ्गुलविक्षारकूपे गलकस्तुद्रा भेदे ४ अर्द्धचन्द्राकारे वाणे च ।

अर्द्धेति न० अर्द्धसक्तम् वच-भावे क्त । अर्द्धकथने । “राम-भर्त्तव्योक्तो महाराज” । इति धीरचरिते कञ्जुकिशक्यम् । अर्द्धोदकं न अर्द्धदेहव्यापकसुदकम् शाक० त० । देहार्द्धव्यापके उदके । “अर्द्धोदके तु जाञ्जव्यां श्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेति च” अग्निपु० ।

‘अर्द्धोदकं चरणाद्याभिपर्यसुदकम्’ प्रा० त० रघुनन्दनः ।

अर्द्धोदय उ० अर्द्धस्य सङ्ख्यस्य प्रत्ययस्य उदयो यत् । तिथि-नक्षत्रादियोगविशेषे “माघेमासि आमावस्या यदि अर्क-युता भवेत् । नक्षत्रे श्रवणे देवि ! व्यतीपातो भवेद्यदा । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः सूर्यपर्वशतेः समः । दिवैव योगः यस्तोऽयं न चरातौ कदाचन । अर्द्धोदये तु सप्तामे सर्वे गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ग-हसिद्धताः । यत् किञ्चित् क्रियते दानम् तद्दानं सेतुसन्नि-भमिति” निर्णया० । “अमार्कपातश्रवणैर्युता चेत् पौषसा-ययोः । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिस्वर्यपदैः समः” स्त० पु० । “अर्द्धोदये च पुष्यार्के हस्तार्के रोहिण्योभूधे” दृष्टचारदीपम् ।

अर्द्धोदयासन न० अर्द्धस्य देहस्य उदयेन अर्द्धक्षेपेणासनम् ‘अर्द्धोदयासनं’ नाथ ! सर्वार्कं खे नियोजयेत् । केवलं हस्तशुगलं भुव्यवष्टभ्य तिष्ठति” ब्रह्मा० उक्ते आसनभेदे ।

अर्द्धेन्दुमौलि उ० अर्द्धेन्दुर्गोलावस्थ । चन्द्रयेखरे शिवे ।

अर्द्धोत्क न० ० अर्द्धसूरोः अर्द्धोत् तत् काशते काश-ड । १ अर्द्धोत्तरपर्यन्ताङ्गाङ्कादने वस्त्रे, उत्तमस्त्रीणामर्द्धोत्-पर्यन्ते चोलकाकारे २ परिधेयवस्त्रे च ।

अर्द्ध लि० अर्द्धखेदम् तत् भवो वा वा यत् १ अर्द्धसम्बन्धिनि २ अर्द्धभवे च । कथ-णिच्-यत् । प्रवर्णार्द्धे “विदुषाचिदर्धः

सोमः । ऋ० १, १५६, १, “अर्द्धार्धं वर्धनाहम्, भा० “यविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्धम्” ऋ० ५, ४४, १० ।

अर्पण न० ऋ-णिच्-पुक् ख्युट् । १ निक्षेपे, २ सत्यत्यागास्तुख व्यापारे ३ निवेशने च । “पादार्पणानुपहृतपृष्ठम्” “सर्वं खदेहार्पणनिष्कवेण” “सुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः” इति च रघुः “ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नेौ ब्रह्मणा हुतम्” “तत् हुतव्यं मदर्पणमिति” च गीता करणे ख्युट् । ४ मन्त्रादौ ५ जूहूप्रभृतौ स्त्री । संप्रदाने ख्युटि । ईदेवादिषु । अधिकारणे ख्युट् । त्यागाधि-करणे ७ वज्रप्रादौ । कर्माणि ख्युटि । ८ हविरादौ त्यागव्ये

अर्पित लि० ऋ-णिच्-पुक् च क्त । १ दत्ते २ निक्षिप्ते ३ निवेशिते “तदनुज्वलनं मदर्पितम्” कुमा० । “मथार्पित मनोवृत्तिः” गीता अनर्पितचरीं चिरात् कुरुषयावत-तीर्त्यः कलाविति” हरिभ० “हरिचक्रेण तेनास्य कथं निष्कमिवापितम्” इति कुमा० ।

अर्पित उ० ऋ-णिच्-पुक् च दसन् । १ हृदये, अपमंसे च । अर्प्य त्० ऋ-णिच्-पुक् यत् । १ निवेशनीये २ देवे श्रयाज्ये च । अर्ध(र्व) हिंसने भादि० पर० सक० सेट् । अर्ध(र्व)ति आर्ध(र्वी)त् आन(र्वी)र्त् ।

अर्धु(र्व)द न० अर्ध(र्व) विच् तच् उदेति उद्+इण्-ड । (आव् इति) ख्याते १ मांसपिण्डाकारे रोगभेदे, स च सुश्रुतोक्तवर्त्तान्शेषेण एकविंशतिरोगेषु मध्ये रोगभेदः “पृथग्-दोषा समस्ताश्च यदा वर्त्तन्त्येव व्याप्यन्त्याः । सिरा व्याप्यवतिष्ठन्ते वर्त्तन्त्यधिकमूर्च्छिताः । विवर्द्धं मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्तन्त्येव व्याप्यन्त्यान् । विकारान् जनयन्त्याश्च नामतस्तान् निबोधत” इत्युपक्रम्य उत्सर्हिन्मोप्रभृतीन् एकविंशति भेदान् उक्त्वा तेषां प्रत्येकलक्षणान्युक्तानि तत् “वर्त्तान्-न्तरस्य विषमं पन्थिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्धुदं पुंसां सरक्तमवर्त्तन्त्यम्” इत्यर्धुदलक्षणोक्तम् अर्धुदञ्च नानाविधं मांसार्धुदशोणितार्धुदादिभेदात् । “लण-स्कोटीसरक्तैश्च पिङ्गकाभिश्च पीडितम् । यस्य वस्तिरज-स्योपा ज्ञेयं तच्छोणितार्धुदम् । मांसदोषेण जानीया-दर्धुदं मांससम्भवम्” एवं भेदोऽर्धुदादयोऽपि ततोक्ता रोगभेदा ज्ञेयाः । २ दशकोटिसंख्यायां ३ तत्संख्यातेषु च एकादिकोटिसंख्या दशगुणोत्तरा उक्त्वा अर्धुदमवजं अर्धनिर्धर्महापद्मयङ्गवस्तकात्” लोहा० “इमा भेदग्नः । इटका धेनवः सन्वेका च दश च दश च यत्

च यतं चेत्पुत्रस्य 'अर्बुदं' च 'अर्बुदश्च' इति वजु० १७, २।
 ४ पर्वतभेदे ५ असुरभेदे च पु० । 'महान्' चिदुर्बुदं
 निरुक्ती पदा' अ० १, ५१, ४, ईकाद्वेदे सभेदे पु० पञ्च-
 मेऽह्नोत्पुत्रस्य 'अर्बुदः काद्वेदे राजेकाह तस्य
 सर्पाविशः' इति यत० मा० । अन्वूनि ददाति दा-क वेदे
 मय्य रः । ७ मेवे 'अर्बुदं वाहधानो अयुः' अ० २, ११,
 २०, 'अन्वूनि ददातीत्युर्बुदो मेघः' भा० अर्बुदाकारत्वात्
 गर्भस्य दन्तस्यपिण्डभेदे 'यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री
 चेत्पेशी, नपुंसकेऽर्बुदमिति' सुश्रु० द्वितीयमासिकगर्भमात्रे
 न० 'प्रथमे मासि संक्षेदेभूतो चातुर्विधमूर्च्छितः । मास्यर्बुदं
 द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः' या० स्मृ० 'द्वितीये तु
 मासि अर्बुदभोषत्कठिनं मांसपिण्डमयं भवति' मिता० ।
 अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+किप् इन् । सर्वव्यापके
 रूपाने । 'अर्बुदिर्मास्योदेवरेणानस्य अर्बुदिः । याम्या-
 मन्तरिक्षमाहृतमियं च पृथिवी मही' अथ० ११, ६, ४ ।
 अर्भ पु० अ-भ १ बाह्वे । २ अत्ये च । 'नाभादीपते न मही-
 विभाती । अ० १, १२४, ६, 'अर्भात् अत्यात्' भा० ।
 'इन्द्रमर्भे हवामहे' अ० १, ७, ५ । अर्भे स्वत्येऽपि धने
 निमित्तभूते' भा० । 'यूयं महेन एनसोय्यमर्भात्'
 अ० ८, ४७, ८, 'अर्भात् अत्यात् एनसः' भा० ।
 अर्भक पु० अर्भेण स्वार्थे कन् । १ बाह्वे, 'महद्भ्यो नभो
 अर्भकेभ्यो नभोयुय्यः' अ० १, २७, १२ । 'हृदमप्युचितनिद्र
 मर्भकम्' भावः 'अर्भकोऽनुचितमृत्तुव
 रयम्' अ० ८, ६६, १५ । २ मूर्खे च शक्ये, ४ अत्ये,
 'नभो 'नभोमहद्भ्योऽर्भकेभ्यो नभोवः' वजु० १६, २६ ।
 लि० 'अर्भकौकस्तात्तदपदेयाश्च' या० स्मृ० । अर्भकमत्यम्
 भा० 'यथा सर्वगतमपि सद्व्योम क्लीपायादपेक्षयाऽर्भ-
 कौकः एवं ब्रह्मणोऽपि अर्भकौकस्तम्' भा० ५ सहाये च लि०
 अर्भग लि० अर्भकस्य गायति गै-शब्दे च । बाह्वे । 'यावर्भ-
 नाय विभदाव' अ० १, ११६, १ ।
 अर्भ्य न० अ-भन् । चिरन्तनप्राप्तमगरादौ 'अर्भ्यं चावर्षं द्रष्टुं
 त्र्यम्' पा० पुनार्भ्यं कुक्कुटाभ्यं अवर्षं किम् दृष्टव्यं द्रष्टुं
 त्र्यम् किम् कञ्जलाभ्यम् अमहत्त्वमित्येव । महानवा-
 र्भ्यम् । नेत्ररोगभेदे पु० न० । स च पञ्चविधः प्रसार्यर्भ
 शुक्लाभ्य रक्ताभ्यं मांसार्भ्यं स्नायुर्भ्यं भेदात् । तत्रैकं नान्ता-
 र्भ्यं गच्छे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम् । अर्भ्यते
 गच्छते कर्म्मणि मन् । १ गन्तव्यदेये । कुक्षिते कन् । अर्भ्यकः
 अरणीये कुक्षितस्थाने ४ प्रशयानादौ 'वैद्यस्थानके अर्भ्यके

महारणस्ये अर्भ्यके' अ० १, १२२, २ । 'अर्भ्यके
 प्रशयानादौ' भा० ।
 अर्भ्यग पु० अ-वा० भन् । वैद्यकीके श्लेषपरिभाषे ।
 अर्भ्यन् न० अ+भनिन् । नेत्ररोगभेदे 'प्रसारिगुल्मवतजाधि
 मांसस्नायुर्भ्यं प्राः खलु पञ्च रोगाः । सुः शुक्तिः का चार्जुन
 पिष्टकौ च जातं शिराणां पिष्टकाश्च प्राः सुः । रोगा वहा
 सपथितेन शब्देनेकादशाङ्गोः खलु गुल्मभागे । प्रसारि
 पथितमिहार्भ्यं गुल्मभागे विस्तीर्णं तदुपरिप्रभं
 सनीलम् । गुल्माङ्गः खलु कथयन्ति गुल्मभागे सन्नेतं
 समामिह वर्धते चिरेण । यन्मांसं प्रचयस्यति गुल्मभागे
 पद्माभं तदपदिशति कोहितार्भ्यं । विस्तीर्णं खलु वृक्षं
 यजत्प्रकायं श्यावं वा तदधिकमांसजार्भ्यं विद्यात् ।
 गुल्मे यत् पिथितस्यति पृष्ठमेति, इति सुश्रु० ।
 अर्भ्यं यज्जालवद्वापि तदप्युक्ताङ्गं स्वितम् । अर्भ्यं
 चाल्पान्धनिभञ्जीवं रक्तमथापि वा । छेद्यमेव तदर्थ-
 स्थात् कण्ठमण्डलमगच्छ यत् । अर्भ्यं वक्ष्यन्त्येव वक्षि-
 येनावलम्बिता । अर्भ्याणि पिङ्गकां हन्यात्स्विराजान्ति
 तेन वै' इति च सुश्रु० ।
 अर्भ्यं लि० अ-यत् । १ सामिनि २ वृक्षे पुं स्त्री । स्त्रियां टाप् ।
 अर्भ्यां वैद्यजातिस्त्रियां सामिन्याश्च । पत्यन्तु ङीप् ।
 अर्भ्यी । वैद्यपत्याम् तत्र आनुक् ङीप् चार्थ्याणीत्यपि
 'अर्भ्यः सामिवैद्ययोः' पा० 'अर्भ्यस्तित्याभ्यां वा' वार्त्ति० ।
 अर्भ्याणी अर्भ्यां सामिनी वैद्या वा पुं स्त्रीये तु ङीप् सि०
 कौ० । १ अत्र लि० । 'प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्थः
 अ० ७, १००, ५, 'सुभद्रमर्थभोजनं विभर्षि' ८, १, १४,
 अर्थ्यते पूज्यते वा० यत् । ४ पूजनीये । 'कण्ठादु-
 दस्यादर्भ्या' अ० १, १२२, १ । 'अर्भ्यां अरणीया
 पूजनीया' भा० ।
 अर्भ्यमन् पु० अर्थ्यं चो' मिसीते मा-कनिन् । १ अर्थ्ये,
 तद्देवताके २ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे, ३ अर्भ्ये, ४ पितृणां
 राजनि 'पितृशामर्थ्या चार्भ्या' गीता । हादशा-
 दित्यमध्ये ५ आदित्यभेदे च । 'धार्थ्यमा च मित्य
 वरुणोऽर्भ्यगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो-
 दशमः सृष्टः । ततस्तथा ततो विष्णुरजघन्योऽज
 धन्यजः इति विष्णुध० पु० एत एव कश्यपादित्यां
 जाताः । भारते तु 'अदित्यां हादशादित्याः सन्ध्याता
 भुवनेश्वराः । वे रामन्नामतस्तांस्ते कोर्त्तयिष्यामि
 भारत । धाता मितोऽर्थ्या यक्रः वरुणस्तंशुदेव च ।

भगोविस्वान् पूषा च सविता दशमः स्रुतः एकादश
 क्षया त्वष्टा द्वादशो विष्णुश्चतुर्था । कल्पभेदाद्यामभेद
 इत्यविरोधः । तद्रूपम् ध्यानशब्दे वक्ष्यते । “यथा
 नरोऽर्थमन्वोमदतः कवन्विनः” अ० ५.५४.८ ।
 “अर्थमन्वो स्नाहति तदेवमस्य सर्वस्यार्थमन्व करोति
 यतः ॥ ॥ ॥

अर्थ्यमिक पु० अनुकम्पितः दत्तः अर्थमदत्तः अनुकम्पायाम्
 ठन् “येवस्तुपरिविशालवर्णार्थमादीनां ततोयात्”
 पा० अन्यलोपः । अनुकम्पिते अर्थ्यमदत्ते ।

अर्थ्यस्य पु० अर्थमेव स्वार्थे वेदे यत् । सूत्र्ये “अर्थ्यस्य
 वक्ष्यमित्यु वा सखायं वा सदमिहातरं वा” अ० ५.८५.७ ।

अर्वन् पु० अ-वन्प् । १. चोटके, २. इन्द्रे, ३. गोकर्णपरिभाषे
 च । स्त्रियामर्वती सा च ४. बह्वयां ५. कृष्टिन्यामपि ।
 अस्य सुभिन्ने त्वादेशः अर्वन्तो अर्वतः । “सुयोक्तप्रत्यङ्-
 मर्वतां ब्रजाः” भाषः सौ तु अर्वा इत्येव लोकेन
 त्वादेश इति भाष्यम् वेदे तु अर्वाणौ इत्येव । ४. गमनशीले
 त्वि० स्त्रियां ङीप् वगोरच । अर्वरी ।

अर्वाक् त्वि० अवरमकति गच्छति अक्-प्रक्रमतौ अण्
 पु० अवरस्यार्वादेशः । समीपे “यस्मात्परा पराक् अर्वाक्
 अस्ति भेषजम्” अ० ८.६.१५ “अर्वाक् समीपे” भा० ।

अर्वाक्काल पु० अर्वाक् अवरः कालः । अवरकाले तत्त्वभवः
 ठञ् न दृङिः अर्वाक्कालिकः अवरकालभवे त्वि० “तान्य
 अर्वाक्कालितया निष्फलान्यन्यतानि च” मनुः ।

अर्वाक्स्त्रोतस् पु० अर्वाक् अधोगामि स्रोतोरेतोयस्य ।
 ऊर्ध्वरोतोभिन्ने इन्द्रियप्रसक्ते ।

अर्वाग्विल पु० अर्वाक् विलमस्य । चमसे । “अर्वाग्विलच-
 मस ऊर्ध्ववृक्षस्योन्मूलं यगोनिहितम्” । यतः ॥ ॥ ॥

अर्वाच् अय्य० अररे काले देशे वा अश्नुति अनच्-क्तिन्
 पु० अर्वादेशः । १. पचात्काले २. मध्यकाले “अर्वाग्दय-
 भ्यो यथेभ्यः” भुज० ४. तत्कालवर्त्तिनि त्वि० “वे केचि-
 दस्मादर्वाञ्चो लोकाः” अ० ७.७.१ । “कथं वा दीयतामर्वाङ्-
 स्रजिता धर्माः रोधिनी” किरा० स्त्रियां ङीप् अर्वाची “उर्ध्वी-
 दर्वा “अर्वाची च पराची सोपधाति” यतः ॥ ॥ ॥ १. विपर्ययस्ते
 अय्य० च-असि तस्य लुक् । ४. अवरकालादौ ५. मध्येच अय्य० ।
 ततोभयार्थे कुल् लट् च अर्वाक्तनः । तङ्गवे त्वि० स्त्रियां
 ङीप् । [गभे] यस्य । पर्जन्ये भेषे ।

अर्वाग्वस्तु अर्वाक् अभ्यन्तरे अर्वाचीनं वस्तु दृष्टिहेतुदकं
 सर्वाचीनं त्वि० अर्वाग्भवः ख । अवरकालभवे । “अर्वाचीनं

सुते मनो पावा क्षपोतु” अ० १. ८४. २, “यदूर्ध्वं
 प्रथिव्या अर्वाचीनमन्तरीक्षात्” यतः ॥ ॥ ॥

अर्वावत् त्वि० अवरकालोऽप्यस्य मत्पु पु० अर्वादेशः दीर्घः
 मस्य वः । अर्वाचीने । “अर्वावतो न आगहि परावतच”
 अ० २. ४०. ८, । “अर्वावतः अर्वाचीनान्” भा० ।

अर्वावस्तु पु० देवानां होतृविशेषे “इदमहमर्वावतोः सद्मे
 सीदामीति” अर्वावस्तुर्तां देवानां होता तस्यैव सद्मे
 सीदति” यतः ॥ ॥ ॥ “अर्वाक् वस्तु धनमस्य प्रयो” भा० ।

अर्वाक् पु० अर्व-हिसने वा० उक्त् । आटविके दक्षिणदेश
 स्थेनृपभेदे ते च सहदेवेन जिताः “सचीना अर्वकाश्चैव
 राजानश्च महाध्वजाः । तांस्तानाटविकान् सर्वान्
 अजयत् पाण्डुनन्दनः” भा० स० प० सहदेवदिग्विजये ।

अर्श त्वि० अय-अच् । अस्त्रीले पापिठे “अनर्शरात्रिशब्दे
 १५१. पुठे उदा० । २. अर्शोरोगे न० ।

अर्श आदि पु० अर्श आदिर्येषाम् । अर्शयर्थे अच्प्रत्ययनिमित्त
 भूते “अयं आदिर्योऽच्” पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । सच गद्यः
 अर्शस् उचस् तन्द-चतुर पलित, जटा घाटा अघ, कईम
 , लवण, (खाङ्गाङ्गिनात्) (वर्णात्) आलतिगणोऽयम् ।

अर्श(र्षे)स न० अ-असुन् शुठ् (शुठ् दन्तादिरित्यन्ये) ।
 बलिकाकारे शुष्कस्थरोगभेदे यथाह सुश्रुतः “वड-
 शंसि भवन्ति वातपित्तकफयोणितसङ्घिपातैः सहजानि
 चेति ॥ तत्त्वानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विद्वद्वाध्यशन-
 स्त्रीप्रसङ्गोक्तकुटुमासनपृष्ठयानवेगविधारणादिभिर्विशेषैः प्रकु-
 पिता दोषा एकयो द्वियः समस्ताः योणितसङ्घिता वा
 यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनीरुपप्रपद्याऽधोगत्वा शुदमा-
 गम्य प्रदुष्य बलीर्भांसप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतोमन्दा-
 म्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोद्भवस्तादिभिः शीतोदकसंस्पर्श-
 नाद्वा कन्दाः परिदृष्टिमाकादयन्ति तान्यर्शांसीत्याचक्षते ॥
 तत्र स्थलान्द्रप्रतिबद्धमर्षं पञ्चाङ्गुलं शुदमाकुक्षस्य बलव-
 स्तिष्ठोऽध्यङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी
 चेति । चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिष्ठनेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ॥ गङ्गा-
 वर्त्तनिभासापि उपर्यपरि संस्थिताः । गजतालनिभासापि
 वर्धतः सस्यकीर्त्तिताः ॥ रोमानेभ्यो यवाध्यङ्गुलदौः
 परिकीर्त्तितः ॥ प्रथमा तु शुदौषादङ्गुलमाले । तेषान्नु
 भविष्यतां पूर्वकृपाणि, असे न अद्या लक्ष्म्यात्किरस्त्रीका
 सकृद्विषदनमाटोपः कार्ष्णसुहृत्वाङ्गुलमालोच्य अजधुरम्-
 कूजनं शुदपरिकर्त्तनमायुक्ता पाण्डुरोगग्रहणी दोषयो-
 मणं काशश्चासौ भ्रमस्तन्ना निद्रेन्द्रियदोर्षस्य च । जाते-

श्वेतानि कृपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥ तत्र मातृतात्म-
रिगुष्कारुण्यवर्णानि विप्रममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकोरो-
नाडीसुखसूत्रोक्त्याकृतानि च भवन्ति । तैरुपहृतः सग्रूलं
संहृतसुपवेक्ष्यते कटीपुत्रपाशं मेदुगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य
वेदना गुष्माग्रीवाग्रीवोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, कृष्णत्वङ्मलिनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति । पित्ताग्नीषापाणि तनूनि विसर्पणीणि पीतावभासानि
यज्ञप्रकाशानि शुक्लजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौ-
कोयज्ञसङ्घातानि प्रक्षिप्तानि च भवन्ति तैरुपहृतः सरुधिर-
मतिसार्वथ्ये चरदाहृदिपासासूक्ष्माक्षोपद्रवा भवन्ति,
पीतत्वङ्मलिनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो भवति ।
क्षेपजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि
स्निग्धानि पाण्डूनि कटोरपनसास्थिगोष्ठनाकाराणि न
भिद्यन्ते न क्षवन्ति कण्डूवज्रलानि च भवन्ति तैरुपहृतः
सङ्क्षेपावमनस्यं मांसघावनप्रकाशमतिसार्वथ्ये चोफयीत
ज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, शुक्लत्वङ्मलिनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति ॥ रक्तजानि न्ययोधप्ररोहविद्रुमकाकणानिकाफलसङ्घ-
यानि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि
भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनस्यमष्टक् सङ्घा विवृजन्ति तस्यैवा-
तिप्रवृत्तौ शोषितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि
सर्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सहजानि दुष्टशोषितशुक्रनिमि-
त्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्तव्यं विशेषतश्चात्र
दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्गुणानि
तैरुपहृतः क्षयोऽत्यभुक् सिरासन्तगात्रोऽत्यप्रजःक्षीण
रेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽत्याग्निप्रांणशिरोग्निप्रवण-
रोगवान् सततमन्द्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रवृत्तिभिः
पोद्यते ॥ “अर्थ आद्या महारोगा अतिपापाङ्गवन्ति
हि” । याता० ४८० । पृषो० सलोपः । अर्थमप्यत्र न० ।

अर्थस्य लि० अर्थश्-अर्थार्थेऽच् । ब्रह्मकारणगुह्यव्याधियुते ।

“होनक्रियं निवृत्तं निवृत्तन्दोरमशार्थम्” मनुः ।

अर्थसान लि० अर्थ-अर्थानच् छट् च । बाधके हिंसके “अव
प्रियमशेषानस्य” ॥ २, २० ६ “अर्थसानस्य बाधमानस्य” भा०
न्यर्थसानमोषति ॥ १०११०, ८ २ मन्देहासुरे “इन्द्रः
सूर्यस्य रश्मिर्न्यर्थसानमोषति ८, १२६, “अर्थसानं
बाधमानं मन्देहास्यमसुरम्” भा० । [छीप् ।

अर्थिन् लि० अर्थमप्यस्य इति । अर्थोऽरोगयुक्ते स्त्रियां

अर्थोऽर्ह पु० अर्थो हन्ति हन-ट । (कोश) १ मुरखे, २ भङ्गातके

च १ अमनुष्यकर्तृकार्यो हननकारकमाले लि० “अर्थोऽर्ह
कारभं मूलं मातृवन्तु विषापहम् “ब्रह्मण्यदि स्निग्ध-
मर्थोऽर्हमूलपुरीषश्च तदुपसेवेत” इति च सुसुतः ।
स्त्रियां छीप् । सा च तावन्मूलम् मेदि०

अर्थोऽर्हित पु० अर्थसि हितः सेवनेन तदाशकत्वात् ७त० ।

१ भङ्गातके । २ अर्थोऽरोगहितकारकमाले लि० अर्हित
इति ष्ठेदे । ३ तत्प्राप्तकरे लि० ।

अर्थेण न० अर्थ-गतौ भावे ल्युट् । १ गमने करणे ल्युट् ।
२ गमनसाधने स्त्रियां छीप् । “याः बीमानं विवृजन्ति
मूर्त्तानं प्रत्यर्षणोः अथ० ८, १८, १९ ।

अर्ह योग्यत्वे भा० पर० अक० सेट् । अर्हति आर्हीत् आनर्ह
लोके, वेदे तु आनर्हे । प्राप्तिर्योग्यतार्थे गतौ च सक० ।
अर्हीं अर्हितः अर्हितम् अर्हिता अर्हिणम् अर्हिन्
“द्विवाय्यहान्यर्हसि सोढु मर्हन्” रघुः । “युरोर्गुरौ सन्नि-
हिते शुक्लमानमर्हति” मनुः । “दण्डमर्हति माधकम्
मनुः । स तस्मात्सुमर्हति” कृतिः “तथापि त्वं महा-
बाहो नैनं शोचिष्यमर्हसि” गीता । क्वचिदस्यात्मनेपदि-
त्वम् व्यत्ययेन । “मलिनं नाहं से प्राप्ता दातुमेवां हि
लौकिकम्” “रावणो नाहंते पूजाम्” इति च रामायणम्
अर्ह पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्हयति ते आर्जिहत् त ।
“राजार्जिहत्” मधुपर्कपाणिः” भट्टिः । अर्हयामास ।
अर्हया अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । “क्षग्विषं तत्प-
मानोममर्हयेत् प्रथमं गवा” मनुः । पूजनं च स्तुतिनति-
प्रवृत्तिभिः सन्माननम् । अभि+आभिस्तुत्येन सन्मानने ।
“अभ्यर्हितश्च” का० वार्त्ति० ।

अर्ह पु० अर्हते च० अर्ह कर्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराधये
१ ईश्वरे २ यज्ञे च । ३ पूजनीये लि० “अर्हानभोजयन्
विप्रो दण्डमर्हति माधकम्” मनुः ४ विष्णौ पु० । “अभि
प्रायः प्रियाहोऽर्हः” विष्णुस० । “पूजास्तुतिमस्कारा-
दिभिः पूजनीय इत्यर्हः” भा० । भावे घञ् । ५ पूजने ।
अर्हति आ० अर्ह-कर्त्तरि अच् । ईदोम्ये लि० ।
“तस्मादाहं वयं हन्तुं भासं राद्रान् स्वभाववान्” गीता ।
“अर्होऽसि कपिराजस्य श्वियं भोक्तु मनुत्तमाम्” रामा० ।
“निवृत्तायामपि पुमान् नाथी जातोऽविधानतः । वैर्हः
यैतकं रिक्तं पतितोत्पादितो हि सः” मनुः आर्षत्वात्
कर्मणि न षठी “पूजाह्वारिस्तदन” गीतायान्तु “कर्म-
व्ययम्” अण्, उप्, ष० । भावे घञ् । ७ गतौ द्योग्यत्वे
भातृगमनेकार्थत्वात् द्रव्यक्रयबोध्यत्वात् अर्ह-कर्मणि घञ्

६ मूल्ये “महाईयसापरिवर्तनचतुर्तैः” कुमा० “महाजने
मूल्यमसाकारादयो मया” इति मन्त्रि ।

॥ न० अर्थ-भावे ख्युट् । १ पूजने । “शिववर्गपरिकल्पिता-
ईयम्” रघुः अर्थतेऽनेनकरचे ख्युट् । सन्धानसाधने
इत्ये । “अर्थे” तत् कुमारोत्थामानृपंसाव सेवकम्” मनुः
भावे ख्युट् । “अर्थेया पूजायां स्त्री । ‘अर्थेयानर्थेते चक्रु-
र्त्तुनयोनवचकुने” रघुः पूर्वदेवैरिपुरार्थेयां हरिः” भाषः ।

अर्थणीय लि० पु० अर्थ-कर्त्तुं अनीयम् । १ पूजनीये ।
अर्थतेऽनेन करचे अनीयम् अर्थेया साधु ह वा । पूजा-
साधनइत्ये “अर्थेयीवनवाहुमन्त्रये विनियोगः” भवदेवः ।

अर्थत् लि० “अर्थः प्रयसावां कर्त्तुं चि यत् । ४ पूज्ये ‘अर्थे
यानर्थेते चक्रुः” हिलायल्लहान् अर्थे चि बोद्धुमर्थम्” इति च
रघुः ‘सर्वे चो जितरागादिदोषकृन्तोकापूजितः । यथा-
स्थितार्थवादी च देवोऽर्थम् परमेस्वरः” इत्युक्तस्य अने-
देवे पु० । तस्मत् सर्वं दर्शनसंयुक्तात् संन्यस्यते ।

“ननु न कश्चित् पुत्रविशेषः सर्वं उपदेदनीयः प्रमाणप-
द्धतिमध्याक्ते सङ्गावप्याहकस्य प्रमाणपद्धतस्य तत्तातुप-
नम्यात् तथाचोक्तं तोतातितैः “सर्वं चोदयते तावत्-
दानोमस्यदादिभिः । इतो न चैकदेवोऽस्ति लिङ्गं वा
योऽस्तुमापयेत् ॥ न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वं च-
बोधकः । न च तत्कार्यवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥
न चातुवदितं यद्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ अनादे
रामसंस्थायो न च सर्वं च आदिमान् । क्लिप्तेषु
त्वत्वेन च कथं प्रतिपाद्यते ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्व-
चोऽन्यैः प्रतीयते । प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्यो-
न्याश्रयतस्तयोः ॥ सर्वं चोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन
तदस्मिता । कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धलूकान्तराहते ॥
असर्वं चप्रणीतास्तु वचनान्मूलवर्जितात् । सर्वं चसम-
न्वितसाहाय्योक्तं न जानतु ॥ सर्वं चसहस्रं किञ्चिद्यदि
पश्येम सम्प्रति । उपमानेन सर्वं च जानीयान ततो
वयम् ॥ उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिनोचरः ।
अन्वया नोपपद्येत सर्वं च यदि नामपदित्वादि” ॥
अत्र प्रतिविधीयते वदध्यभाष्य सङ्गावप्याहकस्य प्रमाणपद्ध-
तस्य तत्तातुपनम्यादिति तदुक्तं तत्सङ्गावानेदकस्यानुमा-
नादेः सङ्गावात् । तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसा-
क्षात्कारी तद्गृह्यसमावत्ये सति प्रसीधप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात्
यत् तद्गृह्यसमावत्ये सति प्रसीधप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्-
साक्षात्कारि यथा अपमनततिमिरादिप्रतिबन्धं शोधनविज्ञानं

रूपसाक्षात्कारि । तद्गृह्यसमावत्ये सति प्रसीधप्रतिबन्ध-
प्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति ।
तावदेषोपार्थमगृह्यसमावत्ये सति सति चोदनावसाधि-
सिद्धार्थज्ञानात् नावन्वयातुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मा-
साक्षात्कारि व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेः । चोदना हि भूतं भवन्तं
भविष्यन्तं कृत्वा व्यवहितं विप्रकटमित्येवंजातीयकमर्थमवग-
म्यतीत्येवं जातीयकैरध्वरमीमांसाशुचिभिर्विप्रतिषेधविषा-
रण्यानिबन्धनं सकलार्थविषयकज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकला-
र्थमगृह्यसमावत्ये सति तदुक्तं । न चाकिञ्चार्थ-
प्रतिबन्धकारणप्रत्ययातुपपत्तिः स्वयम्दर्शनान्तरावकाश-
स्मरवरणप्रत्ययहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया
उपगम्येऽपि सुशोपपत्त्या विद्वाभ्याः । नन्वावरणप्रत्ययवशाद-
शेषविषयं विज्ञानं विषयं सत्यप्रत्ययं प्रभवतीत्युक्तं तदुक्तं
तस्य सर्वं चस्यानादिस्तत्त्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेन्न
अनादिस्तत्त्वेनावशिष्टेः सर्वं चोऽनादिस्तत्त्वं सत्त्वत्वादि-
तरस्तत्त्वत् ब्रह्मपेक्षया च सत्त्वत्त्वपदेयः तद्गृहिते चास्याव्य-
भावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्यपरम्य-
रायाः कर्त्तृत्वेन तत्त्वविधिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं
कार्यत्वात्तद्वदिति तदव्यसमीचीनं कार्यत्वस्यैवावशिष्टेः ।
न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यथादिदं
विकल्पजातमवतरति । सावयवत्वं, समवेतद्रव्यत्वं,
किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वम् अवयवअवयवम्
इसमवेतद्रव्यत्वम् समवेतवस्तुविषयत्वं वा । न
प्रथमः, आकाशादावनैकान्तात् । न द्वितीयः सामा-
न्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् ।
न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गस्य सङ्गत्वात् समवायसम्बन्ध-
वत्ये सति द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम्, अवयव समवेतद्रव्यत्वं
वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभि-
चारः तस्यापि शुष्मादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भ-
वात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यथाप्येव समवायकार-
णभूतैववत्येव समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैत-
दभाषि वस्तुतस्तु समवाय एव न समक्षि प्रमाणाभावात् ।
नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्तात्सावयववस्तुविषय-
त्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयव-
वार्थसम्बन्धेन सावयववस्तुविषयत्वसौपचारिकमित्येव
निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च
किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ
व्यभिचारः स्वपत्त्यादीनां वङ्गनां पुराणां तत्र कर्त्तृत्वो-

प्रत्यक्षाद्देहेनैव सकलजनजननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यम् । तदुक्तं
वीतरागस्तुतौ “कर्त्तासि निजो जगतः स पैकः
स सर्वगः सन् स्वयः स सत्यः । इमाः कृतेषाः
कृतिद्वयनाः स्तुतेषां न वेदानुवाककल्पमिति” ॥
अन्यत्रापि । “कर्त्ता न तारदिक कोऽपि कथेच्छया वा
उद्योऽन्यथा कटकतावपि तत्प्रसङ्गः । कर्त्तुं किमल
भवतापि च तत्कार्योदाहृत्य च लिखुनं दुरुचं करोतीति”
तस्मात् प्रागुक्तकारणमित्यवस्थादावरणप्रत्यये सर्वज्ञं
शुक्तम् । न चाख्योपदेष्टृनराभावात् सस्यगर्दशनादितित-
यातुपपत्तिरिति भयनीयं पूर्ववत्प्रत्योतागमप्रभवत्वाद्-
सुव्याशेषार्थज्ञानस्य । न चाख्योपदेश्यतादिदोषः आगम-
सर्वज्ञपरम्पराया वीजाकुरवदनादित्याह्वीकारादित्यलम् ।
रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सस्यगर्दशनादितितय-
मर्हत्प्रवचनसङ्कल्पपरे परमागमसारे प्रकृषितं “सस्यगर्दश-
नज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गं” इति । विवृतञ्च योगदेवेन
“येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपा-
दिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं अज्ञानं
सस्यगर्दशनं तथा च तत्त्वार्थकृतम्, “तत्त्वार्थं अज्ञानं सस्यग-
दर्शनमिति” । अन्यदपि “रुचिर्जिज्ञोक्ततत्त्वेषु सस्यक् अज्ञा-
नमुच्यते । जायते तद्विशर्गेण गुरोरधिगमेन वेति” ॥
“परोपदेयनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निवर्गः” व्याख्यानदिहप-
परोपदेयजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः
पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोक्षसंशयरहितत्वेना-
यमनः सस्यगज्ञानम् । यथोक्तम् “यथावस्थिततत्त्वानां संशे-
पाद्विकारेण वा । योऽवबोधस्तत्माहुः सस्यगज्ञानं मनी-
षिणः” इति ॥ तज्ज्ञानं पञ्चविधं भवितुतावधिमनःपर्याय-
क्षेत्रज्ञमेवेति । तदुक्तम् “भवितुतावधिमनःपर्यायक्षेत्रज्ञानं
ज्ञानमिति” । अस्माकं ज्ञानावरणक्षयोपपत्तेरिति इन्द्रिय-
मनसी दुरवस्था व्यापृतः सन् यद्यर्थं भवते वा भवति ।
ज्ञानावरणक्षयोपपत्तेरिति भवितुमिति “अहं” ज्ञानं श्रुतम् ।
असस्यगदर्शनादिगणनित्यस्योपपत्तिमिति सस्यगदर्शन-
विषयं ज्ञानमवधिः । ईशानराजज्ञानावरणक्षयोपपत्तेरिति
परमनोवत्तत्त्वार्थस्य कण्ठं परिक्रमेदं ज्ञानं मनः
पञ्चावः । तद्वत्क्रियाविशेषान् यदर्थं क्षेत्रज्ञे तपस्विनस्तज्-
ज्ञानमन्यज्ञानासङ्कटं क्षेत्रज्ञम् । तत्त्वार्थं परोक्षं प्रत्यक्ष-
मन्यम् । तदुक्तम् “विज्ञानं सपरामर्शं यस्यां बाधवर्जितम्
यस्य सङ्गः परोक्षश्च द्विधा भेदवित्तुमर्हति” ॥ अन्तर्गन्धि-

कभेदस्तु सतिस्वरसत्त्वैवागमेऽवगमनस्यः । संस्वरसत्त्वक्षीरिष्क-
त्तावद्यतस्तत्र अश्वधानस्य ज्ञानवतः पापममनकारणक्रिया-
निवृत्तिः सस्यक् चारितम् । तदेतत् सप्रपञ्चज्ञानमर्हता
“सर्वज्ञाऽवद्यजीवानां ज्ञानचारित्र्यमुच्यते । कीर्त्तितं
तद्विज्ञादिप्रतभेदेन पञ्चधा । अर्हं वाक्यतास्य-
नञ्जायव्यापारिपङ्गाः ॥ न यत्प्रसादयोगेन जीवित-
व्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तद्विज्ञाप्रतं
मतम् ॥ प्रियं पश्यन्चक्षुः कण्ठतत्त्वमुच्यते । तत्त-
व्यमपि नो तत्त्वमप्रियञ्चाहितम् यत् ॥ ज्ञानादानमद-
सत्त्वाख्येयप्रतसदीरितम् । बाह्याः प्राचान्ध्यामर्षो
हरता तं हता हि ते । दिव्योदरिकाभाषां कृता-
तुमतकारितः । मनोवाक्ययतस्यागो मञ्जुष्टादयथा
मतम् ॥ सर्वभावेभ्यः सूक्ष्मायाश्चागः स्यादपरिपङ्गः ॥
यदसत्त्वमपि जायेत सूक्ष्माया चित्तप्रसङ्गः ॥ भावनाभि-
र्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । सङ्गाद्वानि लोकस्य
साधयन्त्यव्ययं पदमिति” ॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्रकृषितम्
“हास्योभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् । आलोच्य भाव-
णेनापि भावनेत् कण्ठतं प्रतं” मित्यादिना ॥ एतानि सस्यग-
दर्शनज्ञानचारित्र्याणि निहितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं
यथा रसायनज्ञानं अज्ञानाचरणानि सञ्भूय रसायनफलं
साधयन्ति न प्रत्येकम् । अतः संशेपतत्त्वावच्छीवाजीवाख्ये
हे तत्त्वज्ञः तत्त्व बोधात्मको जीवः अमोधात्मकस्त्वजीवः
तदुक्तं पञ्चानन्दिना “चिदचिद्वेदं परे तत्त्वेत्रिवेककर्त्तृत्वेनचनम् ।
उपादेयसुपादेयं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं कुर्वतः । क्षेत्रं हि कर्त्त-
रागादि तत् कार्यमविभेदितः । उपादेयं परं ज्योतिरुप-
योगैकलक्षणमिति” ॥ सङ्गजचिद्रूपपरिचयितं स्त्रीकुर्वाणस्य
ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशास्तु प्रदेशवत्त्वात् कर्त्त-
व्यैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्रप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकल-
जीवसाधारणं चैतन्यसुपयमस्यक्षयोपपत्तिमवयादौपयमिक-
क्षयात्मकक्षयोपयमिकभावेन कर्त्तृद्वयवशात् कलुषान्या-
कारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति
यद्वेदोच्चाचकारार्थः “क्षोपयमिकक्षायिकौ भावौ मित्रश्च
जीवस्य सत्त्वमौदयिकपरिणामिकौ चेति” । अतुद्वयप्रा-
प्तिरूपे कर्त्तव्य उपपत्तेरिति जीवस्योत्पत्त्यागो भावः
क्षोपयमिकः यथा यत्ने कलुषतां कुर्वति कतकादि इत्य-
सम्बन्धादधः पतिते जलस्य सत्त्वता । कर्त्तव्यः क्षयोपपत्ते
सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभयात्म-

भावो निम्नः यथा जलस्यार्धस्य कृता । कर्त्तृदेवे इति भवन्
भाव औदयिकः । कर्त्तृपश्यमाद्यनयेत् । सङ्कोचो भाव-
चेतनत्वादिः पारिस्थानिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं
भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः ।
तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने 'ज्ञानाद् भिक्षो न भानिभो भिक्षा-
भिन्नः कथञ्चन । ज्ञानं पूर्वापरिभूतं सोऽवमात्मेति कीर्तितः'
इति ॥ ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्य-
तरक्षीवावास्तवत्वादुभयात्मकत्वमनुक्तमिति चेत्तदुक्तं बाधे
प्रमाणाभावात् अनुपपन्नो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति
समस्तेषु वस्तुषु नेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो कते सुप्रसिद्ध-
त्वादित्युक्तम् । अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चनापचयते
जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकावमेदान् । एतेषु पञ्चसु
तत्त्वेषु काशत्वयस्यमित्यतया स्थितिव्यपदेशः अन्येकप्रदेशत्वेन
शरीरवत् कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो-
सुक्ताश्च । भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च
द्विविधाः समनस्का असमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः ।
विशक्रियाकलापपक्षहणरूपा संज्ञा तद्विधुराश्वमनस्काः ।
ते चामनस्का द्विविधाः तत्स्थानवरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः
यङ्गगण्योक्तप्रभृतयस्तुर्विधास्तथाः पृथिव्यग्नेजोवायु-
वनस्तयः स्यावराः । तत्र मार्गगतधूळिः पृथिवी
दृष्टादिः पृथिवीकायः पृथिवीकायत्वेन येन गृहीता च
पृथिवीकायकः पृथिवी कायत्वेत यो पृथिवीति न पृथि-
वीजीवः । एवमवादिषुपि भेदचतुष्टयं बोध्यम् । तत्र
पृथिव्यादिकावत्वेन गृहीतवन्तो पृथिवीत्वान्न स्यावरा
गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकावादयः तेषां जीवत्वात् ।
ते च स्यावराः अर्थमेवेन्द्रियाश्च । भवान्तरप्राप्तिविधुरा सुक्ताः
धर्माधर्माकाशास्तिकावास्तो एकत्वघातिनो निम्नित्याद्य
द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः । तत्र धर्माधर्मा प्रविशौ
काकोकेनाविच्छिन्ने न भवि लोकाकाशपदभेदमीवे सर्वत्वाव-
स्थितिगतिस्थित्युपपन्नो धर्माधर्मयोश्चकारः अतएव
धर्मास्तिकावः प्रपञ्चनुमेयः अधर्मास्तिकावः स्थित्यनुमेयः
अन्यवस्तुप्रदेशमध्यस्थस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाश-
कत्वम् । अर्थरसवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः आश्वयः
स्तन्वाश्च भोक्तुमशक्या आश्वयः द्रव्यवादयः स्तन्वाः ।
तत्र द्रव्यकादिस्तन्वाभेदादस्मादिदृष्टव्येति आस्मादिदृष्टतात्
द्रव्यकादिदृष्टव्येति कश्चिन्नेदृष्टतात्मा स्तन्वोत्पत्तिः ।
अत एव पूर्वमिति गङ्गतीति उक्तम् । काशस्यानेक-

प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकावत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तत्त्व-
चयोगात् तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्यान्वया
निर्गुणाः गुणा यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्य-
रूपाः पुद्गलस्य रूपादिसामान्यस्यभावाः धर्माधर्मा-
काशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि
सामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तत्वेन भवनस्यत्वादः
तद्भावः परिणामः पर्यायः इति पर्यायाः यथा "जीवस्य
घटादिज्ञानसुखलेशादयः पुद्गलस्य ऋत्पिण्डघटादयः
धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव घट् द्रव्याणीति
प्रसिद्धः । केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवा-
जीवास्तववन्तसंवरनिर्जरनोक्तास्तानीति" । तत्र जीवा-
जीवौ निरूपितौ आश्वयो निरूप्यते औदारिकादिकायादि
चलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदभेदनीयमाश्वयः यथा शलि-
लावगाह्वारं नद्याक्षवणं कारणत्वादास्य इति निगद्यते
तथा योगप्रणादिकया कर्माश्वतीति च योग आश्वयः ।
यथा आर्द्रं वृक्षं समन्ताद्वा नीतं रेणुजातसुपादत्ते तथा
कषायजलार्द्रं आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशेनैहृष्याति
यथा वा निष्टप्रायःपिण्डो जले लिप्ते अश्वः समन्ताद्-
गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्ता-
दादत्ते । कर्षति हि नक्ष्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति
कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः शुभाशुभ-
भेदात् तत्ताहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाव-
णादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदाश्वभेदप्रभेदजातं
कायवाग्यनःकर्मयोगः स आश्वयः शुभः पुण्ड्रस्य, अशुभः
पापत्येत्वादिना कृतसन्दर्भेण संसरन्ममभावि । अप्रदे-
त्वेनैतिरे आश्वयवति पुण्ड्रं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरा-
श्वयः, इन्द्रियद्वारा हि यौववं ज्योतिर्विचयान् अदृष्टद्रूपा-
दिज्ञानरूपेण परिचयत इति । निष्कार्दशनाविरतिप्रमा-
दकषायवासाद्योगवयाज्ञाता सृष्ट्येकमेवावगाहनामन-
नान्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मवन्त्योष्णानामादानसुपले-
भयं यत् करोति स वन्त्यः । तदुक्तं "सकषायत्वाज्जीवः
कर्म भावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स वन्त्यः" इति । तत्र
कषायपक्षं सर्ववन्त्यहेतुपक्षस्यार्थम् । वन्त्यहेतून् पपाठ
वाचकार्यः "निष्कार्दशनाविरतिप्रमादकषाया वन्त्यहेतवः"
इति । निष्कार्दशने द्विविधं निष्कार्दशनीदृष्टात् परोपदेशानमेतं
तत्त्वान्न ज्ञानं नैवर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथि-
व्यादिघटकापादानकं नहिन्द्रियार्थवमनञ्च अविरतिः ।

पञ्चसंभितयुग्मिष्वनुयाहः प्रणादः । कषावः क्रोधादिः । तत्र कषावात्माः स्थित्यनुभाववन्नेतवः प्रकृतिप्रदेशवन्नेतव्यौ दति विभागः । वन्नेतव्यविध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधव इति यथा निम्बयुगादेस्तत्त्वमधुरत्वादिसमाप्तः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणात्मनादिप्रभोच्छेदशान्धोपरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्चदशहेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमविधारामधुक्तेहनवहर्षमनोहनीयस्य तत्त्वार्थान्विज्ञानकारित्वं दुर्जनसङ्गवञ्चारित्वे मनोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमद्वदायुषो देहवन्नेतव्यत्वं जलवत् नान्धो विचित्रमामकारित्वं चित्तिकवद्भोत्वोच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोषाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिवन्नेतव्यविधः द्रव्यकलावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तद्यथावचमुखातिशयकार्थः “आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयादुर्नामगोत्रान्तराया” इति तद्वेदश्चमन्त्रहृत्वात् पञ्चनवाष्टाविंशतितत्त्वविचित्राविंशद्विपद्दशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विदितमिति विस्तरभयाच्च प्रसूयते । यथा अजागोमहिषादिदोराण्यानेतावन्मनेहसंमाधुर्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां भूतप्रकृतिनामादितस्त्रिषुषामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोशः परा स्थितिरित्याद्युक्तं काशदुर्गमवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजागोमहिषादिदोराण्यां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । तथा कर्मपुत्रज्ञानां कार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः कर्मभावपरिचयतुल्यस्वस्त्वानामनन्तान्प्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशवन्ः । आत्मनिरोधः संवरः वेनात्मनि प्रविश्य कर्म प्रतिबध्यते च शुभ्रिभित्तादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं शुभ्रिः । सा त्रिविधा कायशब्दबोधिपदभेदात् । प्राणिपदेऽपरिहारेण स्वयमयनं भवति सा ईश्याभावादिभेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितश्च हेमचन्द्राचार्यैः “लोकान्तिवाहिते मार्गे” चिन्तिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरन्तर्धामाद्यो गतिरीश्यां सता सताम् ॥ आपद्य रागतः सर्वजनिं नितभाषणम् । प्रिया वाचं यमाणां सा भाषावमिति कथ्यते ॥ द्विचत्वारिंशता निष्ठादीर्नित्यमद्विजितम् । सुनिर्दद्वमादत्ते सैषयावमितिर्भता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिबद्धं च यत्नतः । ऋद्धीवाग्निप्रेक्षावेत् सा दानवमितिः”

कृतता ॥ कर्ममूलमवप्रार्थैर्निर्जन्तु जगतीतये । “यत्नाद्यदुत्तु जेतुं साधुः सोऽहं संभितिर्भवेत्” ॥ अत एव, “आत्मनः स्तोतव्यो द्वारं संश्रयोतीति संवरः” इति निराहुः । तदुक्तमभिवृत्तैः “आत्मनो भवहेतुः स्थात् संवरो मोक्षकारणम् । इतीवमाहती सुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्” । अर्जितस्य कर्मण्यस्यः प्रकृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत् चिरकालप्रवृत्तकषायकषापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केयोह्यनुनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकाशौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काशे यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काशे फलदानाङ्गवन्ती निर्जरा कामादिपाकजति च सा गीयते । यत् कर्म तपोवशात् स्वकामनयोद्भावार्थं प्रवेष्टुं प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह “संसारवीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा सन्नता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥ कृतता सकामा यमिनासकामा त्वन्यदेहिनामिति” । निष्ठादर्शनादीनां वन्नेतव्यतां निरोधः अभिनवकर्माभावात् निर्जराहेतुसंज्ञिधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्मनिककर्ममोक्षार्थं मोक्षः वन्नेतव्यभवहेतुनिर्जराभ्यां कृतककर्मविप्रमोक्षार्थं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिरेति कुलाजचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्वत्तादेवासंस्कारण्यं भवमिति तथा भवस्त्वेनात्मना अपवर्गप्राप्तये षड्विंशो यत् कृतं प्रविधानं सुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान् गमनमुपपद्यते यथा वा कृत्तिकालेपकृतमलावूह्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतकृत्तिकालमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा अवकृत्तादूर्ध्वं गच्छति वन्नेतव्यदेहदेहवीजवञ्चोर्गतिस्वभावाश्चाग्निशिखावत् । अन्यथेव प्रदेशानुप्रवेशे सत्त्वविभागेनावस्थानं वन्ः परस्परप्राप्तिमालं सङ्गः । तदुक्तं “पूर्वप्रबोनादवकृत्तादूर्ध्वच्छेदात्तथा गतिपरिचामाश्चाविवर्धं कुलाजचक्रवद्व्यपगतलेपाकावदेरखीजवदग्निशिखावच्चेति” । अतएव पठन्ति “गत्यागत्या निवर्त्तन्ते चन्द्रकृष्णोदयो पश्चाः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागता” इति ॥ अन्ये तु गतसमस्तलगततामसस्थानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं हृत्तिरित्यास्थितम् । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सङ्कृतानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रः । तदुक्तं सिद्धान्ते “जीवाजीवौ पुण्यपापदुतावास्तः संवरो निर्जरणं वन्ने

मल्लिके पुं अहति भूयति त्वम् अह-कृन् । १ त्वाटस्य
विद्याये कृतिस्त्वये, "नतकवोऽनकवोऽनयाऽनया" नाचः
"त्वाटिकावन्दनधरावका" कृताः "अहटावकमे-

एनौ” “अलक्षेपुचमरेणुखू प्रतिनिधीकतः” इति च रघुः ।
 “अङ्गलिप्तकुङ्कुमे” च । क्षिपकादित्यात् कापि नेत्वम् । अ-
 लका । अष्टवर्षविधिदशवर्षपर्यन्तवयस्कायां शकन्यायां ४ कुवे-
 रपुण्यां स्त्री । साच पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्नि-
 लोकशब्दे दर्शितम् । तस्याः स्वरूपसम् “सभा वैश्रवणी
 राजन् ! शतयोजनमायता । विस्तीर्णसप्ततिश्चैव योज-
 नानि सितप्रभा । तपसा निर्जिता राजन् ! स्वयं वैश्रवणेन
 सा । शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा । गृह्य
 कैरह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते । दिव्या हेममयै-
 रङ्गैः प्रासादैरुपशोभिता । महारत्नवती चित्ता दिव्यगन्धा-
 मनोरमा । सिताभ्रशिखराकारा प्रवमानेव दृश्यते ।
 दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिर्विचित्रिता । तस्यां वैश्रवणो
 राजा विचित्राभरणारम्भः । स्त्रोसहस्रैः तः श्रीमनास्ते
 ज्वलितकुण्डलः । दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसं-
 वृते । दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने । मन्दाराणां
 मुदाराणां वनानि परिलोडयन् । सौगन्धिकवनानाञ्च
 गन्धं गन्धवहो वहन् । नलिन्या खालकाख्याया
 नन्दनस्य वनस्य च । शीतोद्दयसङ्गादो वायुस्तमुप-
 सेवते” भा० स० प० । गन्धवर्ती नाम वायुपुरीं वर्ण-
 यित्वा काशी० ख० “ततः परं कुबेरस्य श्रीमत्येषालका
 पुरीत्युक्तम् । “अलकामतिवाहैव” कुमा० ।

अलकनन्दा स्त्री अलति पथ्याप्नोति कुन् अलका नन्दयतीति
 अच् नन्दा कर्म० । १ गङ्गायाम् । “विष्णुपदो विष्णु-
 पदात् पतिता मेरौ चतुर्धांस्मात् । विष्कम्भा-
 चलस्तसरः सङ्गता गता वियता । सीताख्या भद्राश्च
 सालकनन्दा च भारतं वर्षम्” सि० शि० । “तथैवालक-
 नन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य
 हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं
 दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति” भा० ५ स्क० ।
 अलकैर्नन्दति अच् । २ कन्यायाम् । सा हि अलकैस्तुष्यति ।

अलकप्रभा स्त्री अलका पथ्याप्ना प्रभा यस्याः । कुबेरपुथ्या-
 मलकाख्ययाम् । [(पियासाल) पीतसालएते ।

अलकप्रिय पु० अलकान् प्रीणाति चिक्कणो करोति प्री-क ।

अलकाधिप पु० अलकाया अधिपः ईत० । कुबेरे । अल-
 केन्द्रादयोऽप्यत्र । “अलजोवदमरालकेन्द्रौ” रघुः ।

अलक्त पु० न रक्तोऽस्मात् ५ व० रस्य लत्वम् । १ लाचारमे,
 स्वार्थे कन् । अलक्तोऽप्यत्र शतज्ञेतौ लालायाञ्च ।

“अलक्ताकाङ्क्षां पदशीं ततान” कुमा० रघुश्च । “चिरोज्झि-

तालक्तकपाटलेन” कुमा० गोरबनालक्तककुङ्कुमेनेति तन्मम् ।
 अलक्षणा न० लक्षणमनुभापकं सुचिह्नं न० त० । १ अननुभा-
 पके, सुचिह्नभिन्ने श्रुलक्षणे च । लक्षणञ्च इतरभेदात्-
 भापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्यागन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेह-
 वत्त्वम् । शुभसूचकं चिह्नविशेषञ्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे
 पश्यते । तदुभयभिन्नमलक्षणम् “आचाराङ्गनमन्यमाचा-
 रोहन्यलक्षणम्” मनुः । नास्ति लक्षणं अनुभापकोऽप्यभि-
 चारिहेतुः अशुभसूचकहेतुश्च यस्य । शतइति लि० “आसी-
 दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्” मनुः । “क्षेशावहा
 भर्तुरलक्षणाहम्” रघुः । “अलक्षणा भवन्ति यद्वा नास्ति
 तदलक्षणमसन्तम्” शत० ब्रा० । “निर्द्धृतीः क्षणास्तु-
 पकास्तिष्ठोऽलक्षणाः” कात्या० १७, २४, २३ ।

अलक्षित लि० लक्ष-क्त न० त० । १ अज्ञाते श्लक्षणेनाननुमिते
 “अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण” रघुः “वपुर्विरूपाक्ष
 मलक्षिता जनिः काव्य० प्र० । २ अकृतविज्ञे च । “दक्षिणेन
 द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा” कात्या० ।
 ७, ६, १४, “अलक्षिता अनङ्गिता” कर्क० ।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नञ् त० । लक्ष्मीविरुद्धायां निर्द्धृती
 “अलक्ष्मीति” ख्यातायाम् । “अलक्ष्मीः कालकर्मि च”
 पुरा० “अलक्ष्मीरपक्रामति” सुश्रुतः ।

अलक्ष्य लि० न लक्ष्यते लक्ष-कर्मणि यत् न० त० । १ अज्ञेये
 “दुर्ज्ञेये” । “वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता” कुमा० । न लक्ष्या
 लक्षणया बोध्या । २ लक्षणाबोधेभिन्ने “न वाच्यत्वादिकं
 तस्य” इत्यस्य व्याख्याने “आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि” सा० ८० ।
 नास्ति लक्ष्यं व्याजोयस्य । ४ व्याजसूत्र्ये लि० ।

अलगद् पु० लगति स्पृशति क्तिप् लग् अर्हयति अर्ह- अच्
 अल् स्पृशन् सन् अर्हो न भयति । १ विषमसूत्र्ये जलव्याले
 पृषो० धत्वम् अलः पथ्याप्नो गृह्णोति वा गृह्य-अच् या ।
 अलगद्गोऽप्यत्र । दर्शिकरगणनायां सुश्रुतः “महाशिरा
 अलगद् आशीविष” इति । २ जलायुकाभेदे स्त्री । “अथ
 जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासाभायुरिति जलायुका जल-
 मासामोक इति जलौकसः । ता हादश तासां सविषाः
 पट् नावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषाः क्षणां कर्षुरा
 अलगद्वा इन्द्रायुधा सासृजिका गोचन्दना चेति । “रोमशा
 महापाश्वी क्षणसुखलगद्वा” इति च सुश्रु० ।

अलग्न लि० न लग्नः संसृष्टः । लग्नभिन्न असंसृष्टे “अलग्न-
 मिव ह वै वागवदेत्यन्वयो न स्यात्” शत० ब्रा० “अलग्न-
 मिव वक्तव्यपदार्थेन सङ्गमसंसृष्टम्” भा० । अलग्नमित्यपाठः ।

भाष्यानुक्तेः । लोतिषोक्तो पापाक्रान्तादिदृष्टव्ये न० ।

अलघु लि० न लघुः विरोधेन० त० । लघुवर्णमिच्छे १ गुरुवर्णं
आकारादौ २ गोरवयुक्ते लाघवमन्ये । “जवनमलघुपीव-
रोक्तम्” भावः २ दोषे च “अलघुप्रसारितविशेषना-
ञ्जलिः” भावः । स्त्रियां वा ङीप् ।

अलङ्कारण न० अलम्+ङ-भावे ल्युट् । १ भूषायाम् । करणे
ल्युट् । २ वलयादौ भूषणे । आबसघोन्मदनालङ्कारणदन्त
प्रवालनान्यध्वर्योरदीक्षितस्त्र” कात्या० ८, ६, २८, । न
चालङ्कारणं धार्यं कश्चिद्देहे तथा पुनः “विधवाधर्मो पुरा० ।

अलङ्कारिण लि० अलम्+ङ-इणच् । भूषणे मण्डनकरण-
शीले । “अलङ्कारिणस्तो च यद्मर्थं सुभौ लिधा” अग्निपु० ।

अलङ्कर्त्तृ लि० अलम्+ङ-ङच् । भूषणर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

प्रलङ्कर्माणि लि० अलं समर्थः कर्मणे ख । कर्म कर्मे ।

प्रलङ्कारणं लि० अलम्+ङ-भावे षञ् । १ भूषायाम् । करणे षञ् ।

२ हारादौ भूषणे, साहित्यविषयदोषगुणप्रतिपादके ३ अन्ये,

४ यद्भूषणे-अनुप्रासादौ, ५ यद्दार्थभूषणे-उपमादौ च ।

“यद्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशयिनः । रसादौ

नुपपूर्वनोऽलङ्कारोऽङ्गादिवत्” सा० ८० । उक्तम् यद्दार्-

थयोः शोभाकारित्वम् तद्वक्षणम् । ते च बहवः यद्दन्ति

अर्थनिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च । तत्र जात्यादयः यद्दन्ति

उपमादयोऽर्थनिष्ठाः पुनरुक्तवदाभासादय उभयनिष्ठाः

तत्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वम् यद्दन्तिस्तु बहवस्तोषु

केचित् तत्तच्छब्दे उक्ताः केचित् वक्तव्याश्च तद्वेदा-

स्वावत् समादेनात्माभिधीयन्ते तत्र जात्यादयश्चतुर्विंशतिः

यद्दालङ्काराः सरस्वतीकण्ठाभरणे दर्शिताः यथा “ये व्युत्-

पत्त्यादिना यद्दानलङ्कर्तुमिच्छन्ति यथाः । यद्दालङ्कारसंज्ञा

ज्ञेयाजात्यादयोवुधैः” । “जातिर्गतीरीतिवृत्तिश्चाया-

सद्वृत्तिरुक्तयः । भणितयुष्मन्ता लप्या प्रठितयमकानि

च । तेषां लघुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका । गूढप्रश्नो-

त्तराध्ययनव्यप्रेक्षाभिनीतयः । चतुर्विंशतिरिक्तयः यद्दाल-

ङ्कारजातयः” । तेषां लक्षणादोक्ति क्रमेण यथा तत्र

१ जातिः “तत्र संस्कृतमित्यादिर्भारती जातिरिष्यते । सा

त्वौचित्यादिभिर्व्याचामलङ्काराय जायते संस्कृतेनैव के-

ऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन । साधारण्यादिभिः केचित्

केचन केवभाषया । न चोक्तव्यं यदादौ स्त्रीषु नामा-

कृतं पदेत् । संकीर्णं नाभिजातेषु नामप्रवृत्तेषु संस्कृतम् ।

देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः । पैशाचाद्यं

पिशाचाद्या मगधं होनजातयः । संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राक-

तेनैव चापरः । यकोरचमिदं कश्चिदपक्षेण जायते” ।

तत्र जातिरपि षोढा मयोक्तं तत्रैव । “गुह्यासाधारण्यो

मित्रा सङ्कीर्णं रम्यगामिनो । अपभ्रंशेति साचार्ये जातिः

षोढा निगद्यते” । इति जातिः १

२ गतिः । “गद्यं पद्यं च मित्रं च वाक्यं यत् सा

गतिः कृता । अथौचित्यादिभिः साऽपि वागलङ्कार इष्यते ।

कश्चिदगद्येन पद्येन कश्चिन्मित्रेण शक्यते । कश्चिदेकेन च

द्वाभ्यां काव्येऽर्थः कश्चन लिभिः । कृता विलम्बिता मध्या

साथ कृतविलम्बिता । कृतमध्या च विज्ञेया तथा मध्य-

विलम्बिता । सा लघूनां गुरुणाञ्च बाहुल्यात्सत्-

मित्रणैः । गद्ये पद्ये च मित्रे च षट् प्रकारोऽपि

जायते । तत्र वृत्तं च जातिश्च पद्यमाङ्कुरयो वृष्टक् ।

समञ्जसं चेति विषमञ्च प्रचक्षते” । “वृत्तमङ्कुरसंख्यातं

जातिर्मात्राकृता भवेदिति” वृ० २० । ‘गद्यसुत्कलिकाप्रायं

पद्यगन्धोतिश्च द्विधा । द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मित्रमपी-

ष्यते । ललितं निरुत्तं चूर्णमाविद्धं चेति योऽपरः ।

विशेषः सतु गद्यस्यो रीतिवृत्तयोर्विशिष्यते” । गतिः २ ।

३ रीतिः यथा “वैदर्भीर्दिगतः प्रत्याः काव्ये मार्ग

इति स्मृतः । रीङ् गताविति धातोश्च व्युत्पत्त्या रीति-

रुच्यते । वैदर्भी साय पाञ्चाली गौडियावर्त्मिका तथा ।

छाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते । तत्रास-

मासा निःशेषज्ञेयादिगुणगुम्फता । विषङ्गीस्वरसौभाग्या

वैदर्भी रीतिरिष्यते” । दर्पणे तु “माधुर्यं व्यङ्ग्यं वैकुण्ठं रचना

ललितात्मिका अदृष्टिरत्यदृष्टिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते”

ललिता । “समस्तपञ्चपदामोजःकान्तिविवर्जिताम् ।

मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः । समस्तानुङ्ग-

टपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् गौडिीवेति विजानन्ति

रीतिं रीतिविचक्षणाः । अनुराणे तु पाञ्चालीवैदर्भी

र्यावतिष्ठते । सार्वजनिका समस्तैः स्याद् द्विर्लक्षितरैस्तथा ।

ममस्तरौतिव्यामित्रा छाटीया दृष्टिरिष्यते । पूर्वरीति

रनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी” । रीतिः ३ ।

४ वृत्तिः यथा । “या विकाशेऽथ विज्ञेये संकीर्णे विस्तरे

तथा । चेतसो वर्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ।

कौशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा । मध्यसार

भट्टी चैव तथा मध्यमकौशिकी । सुसुकरार्थसंदर्भा कौशिकी

तासु कथ्यते । यासु प्रौढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटी तु सा ।

कोमलप्रौढसंदर्भा कोमलार्थी च भारती । प्रौढार्थकोम-

लप्रौढसंदर्भा सात्वती विदुः । कोमलप्रौढसंदर्भा वा सा

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्नयैर्मध्यमारभटीष्यते । ४

५ काया । अम्योक्तीनामनुकृतिम्व्याया सापीह षड्विधा । लोककर्मकार्मकोक्तप्रोक्तमत्तोक्तिभेदतः । ५

६ मुद्रा । “स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेदनम् । मुद्रां तां मुद्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः । सास्त्रिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तैर्वचनस्य च । ससुत्रयस्य संवृत्त्या मोदा न्यासेन जायते” । मुद्रा ६

७ उक्तिः । “विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथ वा पुनः । प्रतीयते विशदोऽर्थः सोक्तिरत्नाभिधीयते । विधेरथ निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपाधेः सेह षड्विधा” । उक्तिः ७

८ युक्तिः । “अयुज्यमानस्य मिथः शब्दसार्थस्य वा पुनः । योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः । पदं चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते । योगकारणपर्यायाङ्गाङ्गिभावपरस्परः । पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निर्मुद्राः पदसिद्धये । विरुद्धानां पदार्थानां गत्यादीनां परस्परम् । योजनायेह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः । गर्भः सह निगर्भेण संवृत्तिः समञ्जसा । हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः । यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिहारश्च वाक्याद्यान् युज्यते मिथः । यदन्वयेयैलार्थवर्णनाभ्युपपत्तये । वाक्यं सेह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते प्रबन्धविषयाथैव युक्तिरुक्ता मनीषिभिः” । युक्तिः ८

९ भणितिः । “उक्तिप्रकारो भणितिः सन्धवेऽसम्भवे च सा । विशेषसंवृत्त्यासर्थ्य कल्पनासु च कल्पते” । भणितिः ९

१० गुम्फना । “वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यगचनना गुम्फना कृता । शब्दार्थसमपर्यायपदवाक्यकृता च सा” । गुम्फना १०

११ लघ्या । “लघ्वेत्याहुः पदार्थानां षटना या परस्परम् । सा प्रक्रान्तेन कश्चिदप्रक्रान्तेन कुलचित् । अतिप्रक्रान्तेन कुलापि यथायथैवर्षयोः कचित् । कश्चित् वाच्यार्थयोः कापि प्रकीर्णानां च दृश्यते” । लघ्या ११

१२ पठितिः । “काकुत्स्तरपदकन्देभेदीभिनयकान्तिभिः पाठोयोऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड्विधा” । पठितिः १२

१३ यमकम् । “विभिन्नार्थककृपाया याऽहसि-
र्गर्भसंज्ञतेः । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तस्मिन्नायते । तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा । स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाश्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थानानेषु प्रकल्प्यते । यदव्यपेतमन्यद्वा तत्स्थानयमकं विदुः ।

चतुस्त्रियेकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः । अत्यन्तं बहुवक्ष्येण भेदाः संभेदयोगयः सुकरा दुष्कराश्चैव” अग्निपुराणे तु । अनेकवर्णाहसितयां भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं सा व्यपेतवाव्यपेतेति द्विधा मता । आनन्तव्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानतः । द्वैविध्यमानयोः स्थानपादभेदाश्चतुर्विधम् । आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकहित्तिनियोगतः । सर्वथा पूर्वपूर्वेष्वेव चेत्पादिनोत्तरोत्तरम् । एकहित्तिपदारम्भात्तत्पादात्तदुपदात् परम् । तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादानयमकं चैव कौडीयमकमेव च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं चक्रबाहं च संदशयमकं तथा । पादादियमकं चैव तत्तु मैत्रीयमेव च । दशधा यमकं अष्टं तङ्गेदावङ्गवोऽपरे” इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकमुक्तं “नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते । अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः । पादे लोके च तत्प्रायः पादसन्धौ च बध्यते । स्वभेदे च चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरिभिः” । अन्यदग्निपुराणादौ ज्ञेयम् । यमकम् १३

१४ स्लेषः । “एककृपेण वाक्येन द्वयोः कारणसमर्थयोः । तन्मेष यत् स शब्दस्यैः स्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्ययोऽप्यौ द्वौ विभक्तिवचनान्वयौ । पदभाषोऽप्यौ चेति शब्दस्लेषा भवन्ति षट्” । १४ स्लेषः

१५ अनुप्रासः । “आहसितयां तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता । अक्षरद्वारेषु विहङ्गिरनुप्रासः स दृश्यते” “श्रुतिभिर्दृष्टिभिर्वर्णैः पदेर्नामभिरुक्तिभिः । लाटानासुक्तिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाशते” तत्र श्रुत्यनुप्रासः १७८ पृष्ठे दर्शितः । स च त्रिविधः यास्योनागर उपनागर-चेतिभेदात् । यास्योऽपि चतुर्विधः मङ्गलोऽमङ्गलो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटचेति भेदात् । ह्रस्वादीनां लक्षणाणि तत्रैव । “सङ्करावर्ण्यमानेषु यः स्वर्गेषु वर्तते । काव्यव्यापो स संदभो हसितरित्यभिधीयते । कास्यांटी कौन्ली कौङ्गी कौङ्गी वानवासिका । द्राविडी भायुरी मातृषी भागधी तान्त्रिजिह्वा । श्रीङ्गी पौण्ड्रितीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते” । तत्र कवर्गेष्वनुप्रासवती कास्यांटी एवं चवर्गेषु कौन्ली, टवर्गेषु कौङ्गी, तवर्गेषु कौङ्गी, पवर्गेषु वानवासिका, यवर्गेषु, द्राविडी । शवर्गेषु भायुरी, ह्रिजि-वर्गानुप्रासवती मातृषी । हाभ्यां गर्भितैकवर्गानुप्रासवती भागधी । स्थान्यसंयोगिकवर्गानुप्रासवती तान्त्रिजिह्वा ।

स्वरूपसंयोगप्रयिता औडी । स्वरूपसंयोगप्रयिता
 यौगडी । अन्ये तु “स्वर्गादीनामसम्बन्धः सम्बन्धोवापि
 बोधितः स्फुटादिबन्धसंमिश्रं मेहं प्रतिनिश्चयते । सौकु-
 मार्यमथ प्रौढमन्त्रुत्पन्नं तद्गुणौ । गम्भीरौजस्विनी
 प्रौढा मधुरा निहरा स्त्रिया । कठोरा कोमला मित्रा
 परुषा ललिता मिता । इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परि-
 पद्यते” इत्याहुः । “यथा चम्पकपुष्पादिस्त्रगादेर्वर्ण उच्यते
 वर्णादृतिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते । स तु स्तवकवान्
 स्थानो गर्भो विवृतसंघतः । गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्य-
 स्तोऽथ संपुटम् । मिथुनं वेणिका सितोर्विचित्रयापि
 वर्णयते” । स्थानेस्थाने वर्णस्तवकस्य विन्यासात् स्तवकवान् ।
 नियतविवक्षितस्थानविशेषे विन्यासशाली स्थानो । आहतौ
 वर्णान्तरायेण गर्भः । स्थानेस्थाने विकाससङ्कोचायां
 विवृतसंघतः । चक्रवालवद्दानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तः ।
 क्रमेण द्वित्ववर्णानां संयोगस्वरूपाभाट्टितः क्रमवान् ।
 स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणाट्टितस्य क्रमवान् । विपर्ययो-
 पन्यासात् विपर्ययः । आद्यवर्णवर्तिना स्वरैः सह
 पादमध्यान्तरानुप्रासः संपुटम् । अन्तःपादसुपसंहारो-
 पक्रमयोर्विवक्षितस्वरानुप्रासे मिथुनम् । आ वाक्यसमाप्तेः
 वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका । उक्तलक्षणैर्भ्योऽन्यच्चितः ।
 एकवर्णादृतेऽस्यानुप्रासस्यवर्णान्तरवैचित्र्येण विचित्रः ।
 “समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्तते पदम् । पदान्त्येण
 स प्रायः पदानुप्रास उच्यते । विसर्गविन्दुसंयोगस्वर
 स्थानाविवक्षया । अनिर्वाहाय स प्रायो यमकेभ्यो विभि-
 द्यते” “मष्टणोदन्तुरः स्रज्जः संपुटं समुद्रावली । खिन्नः
 स्तवकवान् स्थानो मिथुनं मिथुनावली । गृहीतमुक्तना-
 मान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् । इति द्वादशभेदोऽयं मनी-
 पिभिरिहोच्यते” । असंयुक्तवर्णादृतेः पदानुप्रासो मष्टणः ।
 संयोगाधिक्ये दन्तुरः । स्वरैः सहादृतेः स्रज्जः । पदा-
 व्यवधाने संपुटम् । तेषामावली संपुद्रावली । रीतेरनिर्वा-
 हात् खिन्नः ॥ वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने
 निवेशे स्तवकवान् । स्थाननियमात् पदानुप्रासः स्थानो ।
 प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोः निरन्तरमाट्टितं
 मिथुनं तदावली मिथुनावली । चक्रवालवत् पदानुप्रासो
 गृहीतमुक्तः पदानां पुनः पुनरावर्तने पुनरुक्तिमान् ।
 “स्वभावनस्य गौण्या च वीक्षाऽभोक्षणं प्रादिभिश्च सा ।
 नाम्नां द्विरुक्तिर्वाक्ये तु नामानुप्रास उच्यते” । आदिना
 निमित्तसंभ्रमादि गृह्यते । “अर्थभेदे पदादृतिः प्रथमत्रा

भिन्नाया वा । स स्वरिभिरनुप्रासोलाटीय इति गीयते ।
 सचाव्ययङ्गितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः । उभयं चक्र-
 वालश्च गर्भश्चेहाभिधीयते” ॥ अनुप्रासः १५ ।

१६ चित्तम् “वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीहयः ।
 नियमस्तद्बुधैः षोढा चित्तमित्यभिधीयते” ॥ स्वरस्य पृथक्
 निर्देशात् वर्णा अत्र व्यङ्ग्यानि एकव्यङ्ग्यद्विवङ्ग्यानि
 व्यङ्ग्यादिभेदात् नानाविधः एवमेकद्वित्वादिसरचित्तम् ।
 स्थानचित्तम् । निष्कण्ठगुणित्वादिभेदात् सप्रविधम्
 आकारचित्तम् पद्माद्याकारेण चित्तम् । तत्पादलपद्मचित्तम्
 “कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेश-
 निर्गमौ दिक्षु कुर्यादृष्टलाब्जं” प्रकारान्तरं यथा ।
 “अष्टधा कार्णिकावर्णाः पत्रेष्वष्टौ तथाऽपरे । तेषां सन्धिप्र-
 चाप्यष्टावष्टपत्रसरोरुहे” । प्रकारान्तरं यथा । “आकर्णिकं
 पुनः पर्णपर्णान्तात् पर्णकर्णिके । प्रतिपत्रं ब्रजेर्द्धीमानिह
 त्वष्टलाब्जं” इति चतुर्दलं यथा “कर्णिकातो नयेदूर्ध्वं
 पत्राकाराक्षरावलीम् । प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममेत-
 द्चतुर्दलम्” । षोडशदलं यथा “गोमूत्रिकाक्रमेणास्य वर्णाः
 सर्व्वे समासतः । मध्ये त्वेकाक्षरन्यासात् पद्मोऽयं षोडश-
 च्छदः” अष्टपत्रं कविनामाङ्कं यथा “निविष्टाष्टदलन्यास
 मिदं पादार्द्धभक्तिभिः । अस्यष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्क-
 मम्बुजम् । एतानि चित्राणि अनुष्टुप्कन्दस्थेव । चक्रबन्धो
 यथा “पुरः पुरोलिखेत् पादानत्र त्रीनुसरोक्तान् । तुर्य्यन्तु
 भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कश्चक्रसंविधः” । अष्टोद्धारोदृष्टितो
 भाषव्याख्यायां मङ्गिनायेन । दशमण्डलरेखात्तके
 नक्षमण्डलान्तरालवति चक्रे नाभिस्थानेन सहैकावशति
 कोष्ठं प्रत्येकं द्व्यक्षरवत् पङ्क्तिवत् समरेखया लिखित्वा
 तत्रैकस्यां पङ्क्तौ वामपाञ्चक्रमेण आद्यपादमालिख्य तथा
 प्रादाक्षिणेन द्वितीयायां तृतीययां च पङ्क्त्यां द्वितीय तृतीयौ
 पादौ लिखित्वा नेमिस्थाने बाह्यवलये साक्षरकोष्ठपटकेन
 सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयकोष्ठान्तर्वर्तिवर्षमारभ्य प्राद-
 क्षिण्येन तुर्य्यपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्रैव
 साद्यन्तवर्षैः तुर्य्यपादोद्धारः तदनेमिस्थाने आद्य-
 पादत्रयदशमाक्षरसंवादः । तृतीयान्तकोष्ठे तुर्य्यद्यन्त-
 वर्षयोः संवादः” यथा “सत्त्वं मानविशिष्टमाजिरभ-
 सादालम्ब्य भव्यः पुरो लम्बाक्षयशुद्धिरुद्धतरश्रीवत्स
 भूमिर्मुदा । सुक्ता काममपासोभोः परस्त्वगव्याधः सनादं
 हरेरेकोष्ठैः समकालमभ्यसुदयो रोपैस्तदा ततस्तरे” ।
 अत्र तृतीयवले “भाषकाव्यमिदम्” । “वधवलये, शिशु-

पादबधः इति काव्यनामाङ्गयोगः । एवमन्वलापि यथा-
यथमूह्यम् गतिचिन्तं गत्याविशोभगत्या तरङ्गादिगत्या
वा चिन्तं तच्च यमकभेद एव यथोक्तं दृष्टिना ।
“आवृत्तिः प्रतिशोभ्येन पादाङ्गलोकगोचरा । यमकं प्रति-
शोभत्वात् प्रतिशोभमिति कृतम्” तत्र पादगता विशोभा
वृत्तिर्यथा “यामतायकतायासा सायाता कथता मया” ।
रमणारकता तेऽस्तु स्तुते ताकरणानर” अङ्गिता यथा ।
“सा रमानवरारोहा ननेभागमनाहि या । याहि नामग-
भागेन हारोरा वनमार सा” श्लोकगता यथा । “यान
मानयमारवि कथोमानजनवासना । यास्तदारयतापीना
मायासायमनादि सा । सादिनामयमाया मानाधीता
शरदाऽस्तुया । नासना जनना शोकविरामाय न
मानया” ॥ तथाच पादविशोभादृत्तौ अयुक्पादयो-
गतिः युक्पादयोः प्रत्यागतिः । अङ्गादृत्तौ प्रथमपादाभ्यां
मतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचिन्तमित्य-
वधेयम् । श्लोकादृत्तौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या
श्लोकान्तरमिति भेदः । इत्येवं गतिचिन्तम् । तरङ्गगति-
चिन्तं यथा “क्रमात् पादचतुष्टयस्य पङ्क्तिः परिलेखने ।
तरङ्गपादायातेन श्लोकोऽन्यउपजायते” स०क० । यथा ।

वा१ का१० सु८ का२० ल३ वा२४ ला११ सा२६
का१६ नि१८ ला२ ल२८ क१० ला२७ लि४ ता२३
स२१ सा८ सु१७ त१४ व२१ ती६ सा२५ रा१२
द१८ पि१५ का१२ त्र७ त२८ ग१३ द्वि२२ त५

अत्र तरङ्गगत्या “नालाखलिततीव्रसा सुकसा रागतर्पिका ।
सुदन्तिका वर्जिता ता वा सा सासा तससासका इति
दृष्टाङ्गानुसारेण क्रमयोर्वर्षपक्षे श्लोकोऽयं जायते ।
अङ्गभगतिचिन्तं सर्वतोभ्रमतिगचिन्तञ्च यथा ।
“आह्वरङ्गभ्रमं नाम श्लोकाङ्गभ्रमं यदि । तदिदं सर्व-
तोभ्रमं सर्वतोभ्रमं यदि” स०क० । तत्तर्जभ्रमसक्तं
३६५ पृष्ठे । सर्वतोभ्रमं तु—

दे वा का नि नि का वा दे
वा हि का ख ख का हि वा
का का रे भ भ रे का का
नि ख भ व्य व्य भ ख नि

अत्राङ्गभ्रमवत् सर्वं किन्तु पादानामपि अतुलोभविशो-
भाभ्यां तथैव सर्वतोभ्रमयेन सर्वतोभ्रम् एवमपि दर्शयिष्य-
मावगोमूलिकावन्तोऽपि गोमूलगतिसत्त्वात् गतिचिन्तमपि ।
वन्नेन वन्नेविशेषेण चिन्तम् वन्नेचिन्तं तच्च नामाविधं तत्र

द्विचतुष्पादक्रमवन्तो यथा “इह शिखरिसन्निभाकां विभ-
यादङ्गं समान्तिर्वर्णैः । द्विचतुष्पादक्रमवन्ने नैमि-
विधौ चापरं भवनेत्” । द्विचतुष्पादक्रमवन् । “इहयन्त्र-
वृत्तं जेदिति द्विचतुष्पादक्रमवन्तोऽस्मिन्नेमिः” । निर्विडु-
तचक्रमवन् । “शिखरादन्यतरस्यात् प्रतिपद्ये भवति
रेका पादार्जम् । नैमौ तदितरमर्धे निर्विडुतचक्राभिधे-
वन्ने” । स०क० एतेषास्तुहारादोदाहरणे तत्रैव ज्ञेये । शर-
पत्रवन्तः “चतुर्धर्षि च पादेषु पङ्क्तियोलिखितेभ्यः ।
आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते” । यथा

न१ म१८ स्तो३ ज२० ग५ ता२२ गा५ ल२४
स८ दा२६ न११ व२८ कु१३ ल२० क१५ य२२
स१७ म२ स्तो१८ ज४ स२१ ता६ ना२३ ल८
सु२५ दा१० म२७ वा२ न२८ ल१४ ल२१ या६
अत्र तरङ्गगत्या स एव श्लोकः । व्योमवन्तः । “अष्टादशयि-
रचरो गोमूलिकया चतुष्पदी न्यस्येत् । पलायनार्हः
स ज्ञेयो व्योमवन्तोऽत्र”

सुरजवन्तः । “अत्र पादचतुष्टयेऽपि क्रमयः परि-
लेखिते । श्लोकपादक्रमेण साष्टाङ्गात् सुरजलयी” ।

सा१ से१० ना११ ग२८ म२८ ना१८ र१८ स्तो८
र८ से२ ना२७ सो१२ द२० ना३० र७ ता१७
ता१६ र२६ ना३ द१२ ज२१ ना६ म२१ स२४
धी२५ र२५ ना१४ ग४ म५ ना२२ म२३ या३२

तदुदाहरस्तु मङ्गिनाथेन दर्शितः “तिथ्यपेक्षाखिलेत् पञ्च
नवोद्भासल पङ्क्तयः । अष्टकोशतस्तः सुखास्तु श्लोकं
लिखेत् क्रमात् । तलाद्यद्विलितर्यास्तु तर्थादिद्विप्रा-
द्यपङ्क्तिषु । आद्यद्विलिखतः पञ्चमट्सप्ताष्टकोत्तमः ।
वृत्त्यते प्रथमः पादचतुष्टयैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्या-
त्प्रथमावधिवीक्षणत्वात् । द्वितीयादावाद्यद्विलिखितोर्द्वितीयं
लितरीयके । तर्थादिद्विप्रास्तृतीयाद्यो द्रष्टव्योऽङ्गिर्द्वितीयकः ।
तृतीयोऽङ्गिर्द्वितीयान् आद्यसप्तमचतयोः । द्विपञ्च
मयोस्तुर्थावसप्तमयोः क्रमात् । तृतीयान्ये च लक्ष्यो-
यमथान्यः क्रम उच्यते ॥ आद्यन्तयुग्मयोः पङ्क्त्योश्चि-
न्त्योगोमूलिकाक्रमः । जलैकं च द्वितीयं द्वे द्वयेकमिति
क्रमात् । यद्वा द्वितीयकं च द्वयेकं द्वयं पुनः ।
स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत् ॥ यद्वा प्रथम-
तुर्थाङ्गी स्वपङ्क्त्योस्तदुत्क्रमात् । द्वितीयोऽङ्गिर्द्विती-
यसां क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च द्वितीयस्यापाद्यमेव
चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयसां द्वितीयसां क्रमेण च ।

द्रष्टव्यो हि ततोऽपि विदुः रन्त्यकोऽप्यतुष्टये॥ विन्यासभेदाक्ष-
न्येपि सन्धेव बहवोऽत्र हि । विस्तराक्षु न विष्यन्ते
स्वयम्भूता विषयस्यैः”॥ एकाक्षरसुरजो यथा । “हो-
क-
स्यैकस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्थपि । लिखदङ्गकरीह
खाञ्चतरेकाक्षरावली” । सुरजप्रसारो यथा । “क्रमेणैकस्य
पादेषु प्रसूतेषु चतुर्थपि । तथ्यान् सुरजमार्गेण होको-
यस्यजायते” । गोमूलाकावन्धः । “गतिश्चावचा यत्न
मार्गे मूलस्य गोरिव । गोमूलिकेति तत् प्राङ्गः दुष्करं
चित्तवेदिनाम् । स० क० तच्च नामाविधं दर्शितम् ।
“दुष्करत्वात् कठोरत्वात् दुर्योधत्वादिना विधेः । दिङ्-
मालं दर्शितं चित्तं स्वयम्भूतं महात्मभिः” स० क० ।
“अनेकधा वृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना । तत्तत्प्रसिद्ध-
वस्तूनां चित्तमित्यभिधीयते इति सामान्यतः सर्ववस्तु-
कारकल्पनया चित्तं भवतीत्युक्तम् अग्निपु० ॥१६

१७ वाकोवाक्यम् “उक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं वाकोवाक्यं
विदुर्बुधाः । द्वयोर्वक्तोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे ।
अजुक्तिरथ यकोक्तिर्वैयाख्योक्तिस्तथैव च । गूढप्रश्नोत्तरो-
क्तिश्च तज्जिदा त्रिविधैव तु” वाकोवाक्यम् १८ ।

१८ प्रहेलिका । “प्रहेलिका सङ्गतप्रश्नः सापि योडा
न्युताक्षरा । दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दुमत्यर्थयत्यपि ।
क्रोडागोमोविन्दोऽपि तज्ज्ञेयाकीर्णमण्डले । परव्या-
मोहने चापि सोपयोगा प्रहेलिका” । तत्र “युताक्षरा
“पयोधरभराक्रान्ता सन्नमन्तो पदे पदे । पदमेकं न का
याति, यदि हारेण वर्जिता” । अत्राहारेण त्याकारच्युतिः
दत्ताक्षरा यथा । “कान्त्यातुगतः कोऽयं योनस्तन्वो
मदोद्यतः । अगाथां पृष्ठतो याति, शम्भरो हृदयौवनः” ।
श्वर इति वक्तव्ये सकारो दत्तः । न्युतदत्ताक्षरा न्युतमन्वत्
दत्तस्यान्यदक्षरं यत्न सा यथा “विदग्धः सरसो
रागो नितम्बोपरि संस्थितः । तरण्यालिङ्गितः कण्ठे
कलं कूजति को, विटः । अत्र घट इति वक्तव्ये
घकारस्य न्युतिः विकारस्य दानमिति तथात्वम् । विन्दु-
मत्वादीनामुदाहरणानि स० क० दृष्टानि । प्रहेलिका १८ ।

१९ गूढम् । “क्रियाकारकसम्बन्धपदाभिप्रायवस्तुभिः ।
गोपितैः षड्विधं प्राङ्गूहं गूढार्थवेदिभिः । “पाण्डवानां
सभामध्ये दुर्वोधन उपागतः । तस्य मासु हिरण्यस्य सर्वा-
ख्याभरणानि च” । अत्र क्रियापदम् गूढम् । बोधन
उपागतस्तस्यै गवादिक्वमुदितार्थः । गूढम् १९

२० प्रश्नोत्तरम् । “यस्तु पञ्चतुल्योऽयं निर्भेदः क्रियते

पदेः । विदग्धगोष्ठां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः
अन्तःप्रश्नबहिःप्रश्नबहिःरन्तःसमाह्वयैः । जातिगोतोत्तरा-
भिर्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम् । प्रश्नोत्तरम् २०

२१ अध्येयम् “यद्विधौ च निधेये च व्युत्पत्तेरेव कारणम् ।
तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्तते” । अध्येयम् २१

२२ अव्ययम् “अव्ययं शास्त्रेतिहासौ च काव्यं शास्त्रं
तथैव च । काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्वि-
धम्” । यथा रघुवंशादि । अव्ययम् २२

२३ प्रेक्ष्यम् “यदाङ्गिकैकनिवर्त्यसृज्यभिन्नं वाचिका-
दिभिः । नक्तं कैरभिनीयेत प्रेक्ष्यं तत् श्लेषितादिवत् ।
तद्वाच्यं तावद्वचं चैव कलिकं शम्भया सह । हृद्वीसकस्य रासं
च षट्प्रकारं प्रवर्तते” । शृङ्गाररसप्रधानत्वे वाच्यं वीर-
रसप्रधानत्वे तावद्वचं, शृङ्गारवीररसप्रधानत्वे कलिकमिति
किम्बरविषयं कलिकमेव शम्भया । “मण्डलेन च यत्स्त्रीणां
मृत्वं हृद्वीसकं तु तत् । तन्नायको भवेदेको गोपस्त्रीणां
हरिर्यथा । तदिदं हृद्वीसकमेव तावद्वचविशेषयुक्तो
रासः । प्रेक्ष्यम् २३ ।

२४ अभिनयः “अङ्गवाक्यत्वसंज्ञायाः सामान्याश्चित्त
इत्यमी । षड्धा अभिनयास्तदभिनेयं वचो विदुः” २४

“चत्वारो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः । शब्द-
संदर्भमात्रेण हृदयं हर्तुमीयते” सर० कण्ठा० ।
एतेषामुदाहरणानि विस्तरभवात् न लिखितानि तत्र
एवावगन्तव्यानि । अर्थालङ्कारास्तु मतभेदेन बहवः तथाहि
तेषां समष्टिः दक्षिणा दर्शिता यथा । “स्वरूपाख्यान-
सुपमा रूपकं दीपकावली । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो
व्यतिरेको विभावना । समासोऽतिशयोक्त्या हेतुः
छन्दो जवः क्रमः । प्रयोरसवर्जुर्जस्र पर्यायोक्तं
समाहितम् । उदात्तापञ्चुतिस्तेष्विषेयास्तुल्ययोगिता ।
विरोधाप्रस्तुतलोत्वे व्याजस्तुतिर्निदर्शने । सहोक्तिः
परिहृत्प्राप्तीः सङ्कीर्णमथ आविष्कम् । इति वाचामख-
ङ्कारा दर्शिताः पूर्वस्मिन् । सरसलोककलाभरणे-
तु हेराख्येन तेषां समष्टिरभिहिता यथा “अक्षर्यमख-
ङ्कर्तुं यत् व्युत्पत्त्यादिवर्तना । सेवा जात्यादयः
प्राप्त्यैऽर्थाख्यारण्यया । जातिर्विभावना हेतुरहेतु
खण्डनसुतरम् । विरोधमख्यानोऽथ परिहृत्तिर्निदर्शना ।
भेदः समाहितं भान्तिर्विभक्तौ नीहितं स्मृतिः । भावः
प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणाणि च जैमिनेः” । प्रत्यक्षाह्वानोप-
मानार्थापत्त्यभावरूपाणि षट् इति षड्विंशतिः । एते

तु अर्थमात्रनिष्ठाः । “यन्देश्योः यदाद्येभ्य उपमादि-
प्रतीयते विधिदोऽर्थः कवीनां सा उपमावृत्तिरिति मता ।
उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपञ्चुतिः । समाध्युक्तिः
समासोक्तिश्च प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः । सतुल्ययोगितोऽर्थः
समश्लोक्तिः समञ्जसः । आशेषोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः
परिष्कृतिः । दीपकक्रमपर्याया विषमस्त्रेयभाविः
संक्षेपिरिति निर्दिष्टास्त्वसत्त्वविंशतिर्बुधैः” इत्युक्ता तेषां
लक्षणानि समेदं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण
कदादिभिश्च सामान्यतोऽन्यथित्वा नानाविधा दर्शिताः
न संक्षेपतो गणिताः । अथार्थालङ्कारा एकल संक्षेप
कोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता
अपि क्रमानुरोधात् सर्वत्राल प्रदर्शने ।

१ अक्रमातिशयोक्तिः “अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सङ्कल्पे हेतु-
कार्ययोः” च० । “आलिङ्गनि ससं देव ! उवां परांच
शरास्तव” ।

२ अतद्गुणः “सङ्गतातुगल्यनङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्” च० । “चिरं
रागिणि मञ्जिस्ते निहिततापि न रञ्जसि” ।

३ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणम् ।

४ अत्यन्तातिशयोक्तिः “अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यं हेतुप्रसक्ति-
जा” च० । “वास्यामोत्पदिते तन्प्रा बलयोऽभवदूर्ध्विका” ।
जम्बिका बलयोऽभवदित्यत्रः कथयत्तथात्वम् ।

५ अत्युक्तिः “अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्ययौर्ध्यादाख्यादिवर्त्तनम्” च० ।
“त्वयि दातरि राजेन्द्र ! याचकाः कल्पशास्त्रिनः” ॥ याचकानां
राजतोषनलाभेन कल्पतरुतुल्यताकथनमौदार्यं स्यात्पुनः ।

६ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणेदाहरणभेदाः उक्ताः ।

७ अनन्वयः १४६ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणः ।

८ अनुकूलम् “अनुकूलं प्रतिकूलमातृकूल्यानुबन्धि चेत्” च० ।
“कुपिताऽसि यदि तन्वि । निधाय करलक्षतम् । बधान
भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ।

९ अनुगुणः “प्राक्स्थितः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसङ्क्षेपः” च० ।
“नीलोदपलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्” ।

१० अनुज्ञा “दीपस्याभ्यर्थमातृज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” च० ।
“मन्वेव जीर्णतां यातु यन्पयश्च कृतं हरे ! । नरः प्रत्युप-
कारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ।

११ अनुमानम् “अनुमानन्तु विच्छिन्ना ज्ञानं साधकस्य साध-
नात्” च० । “यत्न पतत्यबलानां दृष्टिनिशिताः पतन्ति तत्र
शराः । तज्जापरोपितशरो भावत्यासां पुरःक्षरो मन्ये” ।
अ०क० विशेष उक्तः । यथा “किङ्काशकिङ्कितज्ञानमनु-

मानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवर्त्तनं दृष्टं सामान्यतश्च तत् ।
फलसामर्थ्यभेदेन द्विधत्तं भिद्यते पृथक्” । तेषु यत्न कार-
णं दृष्टा कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । “अविरलविलोकनल-
ज्जलकुटजार्जुननोपसुरभिवनवातः । अयमावातः कालो
हन्त हताः पयिकनोहृन्त्यः” अत्र वर्षर्षोः कारणभूतात्
कार्यं विरहिणीमरणमनुमीयते । यत्न कार्यं दृष्टा
कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । “सामागमिष्यन्तं
पतितोऽसि पादयोस्तस्याः । कथमन्यथा ललाटे याव-
कार्त्तिलकपङ्क्तिरयम्” । अत्र कार्यभूताया यावकतिलक-
पङ्क्त्या कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधमिदं
तत् सामान्यतो दृष्टम् “मत्ता मदान्धस्य शिखण्डयूनो-
दृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव” । सेवं विद्युदिन दृष्टेः प्रथमसु-
पलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन भालत्यागमनं
गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्यवोद्दाहर-
णानि तत्र दृश्यन्ति ।

१२ अन्योन्यम् “अन्योन्यं नाम यत्न स्यादुपकारः परस्परम्”
च० । “त्वियामा ययिना भाति शशी भाति त्वियामया” ।
अ०क० भेद उक्तः । “अन्योन्यस्योपकारोयस्यद्वयोन्यं
विधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयसुभयात्मकम् !
अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्याल-
ङ्कृतावन्तस्त्रयमेतददृश्यते” । तत्र वाच्यम् । “कण्ठस्य
तस्यास्तनवन्धुरस्य सुताकक्षापस्य च निस्तलस्य । अन्यो-
न्यशोभाजनाङ्गभूव साधारणो भूषणभूषणभावः । प्रती-
यमानन्तु अत्रैवान्योन्यपदातुपादाने । अन्योन्यचूलिका
अन्योन्यरूपपरिदृष्टिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च
भवति । यथा “लोचनापरकृताङ्गतरागा वासितानन
विशेषितवासा । वाक्यो परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं
विनिमयश्च वितेने” । अत्र वाच्यत्वा यदपररागोऽपङ्कल
चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्ययः । यच्च सुखामोदवासितया तथा
स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिदृष्टिविनि-
मयाख्यासङ्कारावत्त्वान्भूताविति दृष्टव्यम् ।

१३ अपञ्चुवातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निमित्ताध्य-
वसानतः । यदाऽपञ्चुतिर्गतमत्यम् सेव सापञ्चुता मता” च० ।
“तत्त्वस्त्रिषु सुखा राजन् ! आन्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ।

१४ अपञ्चुतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणम् । अ०क० कण्ठा-
अन्यथोक्तम् । “अपञ्चुतिरपञ्चुत्य किञ्चिदन्वार्थदर्श-
नम्, औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते” तत्र
औपम्यवती यथा “न केतकीनां विश्वसन्ति रूपयः प्रवा-

विनी इन्म वृत्तस्य विधिः । तद्विज्ञतेयं न चकारि
नञ्चत्वा डुरःअरज्जोतिरिदं विजृम्भते"तत्त जेतकीसूचीनां
विधिज्ञासतः प्रतीयमानवाहयेन तद्विज्ञतायाः अरज्जो-
तिवापकृतिः । अनोपस्था यथा "राजकन्यातुरक्तं मां
रोमोज्जेहेन रत्नकाः । अवनज्जेयुराप्तातमहो सीतानिखं
वनम्" नचाल साहस्यमसि ।

१५ अग्रस्तुतप्रयंसा २६४ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणा ।

१६ अभावः । "अवत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।
प्रागभावादिभेदेन स बहुविध इहेष्यते । स० क० प्रागभावः
ध्वंसः अस्त्यन्ताभाव निव्यापदार्थाभाव इतरेतरभावः अभा-
वाभावाच्च तत्त ध्वंसो यथा "इतिरक्षमिता गतिच्युता
विरतं नेयन्तुर्निवृत्तवः । गतमाभरणप्रयोजनं परिच्युतं
ययनीयमव्य मे" । इतरेतरभावो यथा । "कणोत्पलं न
चक्षुः न चक्षुः अवयोत्पलम् । इति जानन्नपि जगो
मन्यते नेलदीर्घताम्" असत्त्वाभावः यथा "प्रवीद
सद्यो सन्नेमं चण्डि ! मानं मनोगतम् । इदमालेऽपि ते
तत्त रोषः सज्जसमायते" । सामर्थ्याभावो यथा । "मातु-
षीनु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रभातरज्जोति-
रहेति वसुधातलात्" अन्योदाहरणानि तत्रैव दृश्यानि ।

१७ अभिदाहेतुः "अभेदेनाभिदाहेतुर्हेतुर्हेतुमता सह" । स०
"लक्ष्मीविलासो भवतः कटाक्षनेत्रणं प्रभो" !

१८ अर्धान्तरन्यासः, ३७१ पृष्ठे उक्तोदाहरणलक्षणः ।

१९ अर्धापत्तिः, ३७२ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणा । स० कण्टा०
"प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते । अर्धान्तरञ्च
गमयत्यर्धापत्तिं वदन्ति ताम् । सर्वप्रमाणपूर्वत्वा
देकयोऽनेकस्य सा । प्रत्यक्षपूर्विके केत्यादिभेदैः षोढा नि-
गद्यते । प्रत्यक्षपूर्विका यथा "निर्लेतुं शक्यमस्तीति
मध्यं तव नितम्बनिः । अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः" ।
अनुभापूर्विका यथा "कपोलपुलकेनास्याः स्तूयितो
मदनज्वरः । मनो निरन्तरासक्तः सद्यः कथयति प्रिये"
योऽयं कपोलपुलकेनानुमितो मदनज्वरः स प्रिये मनसः
निरन्तरासक्तिं विनातुपपद्यमानः अनुरागं कल्पयतीत्यनु-
मानपूर्विकार्धापत्तिः एवमन्या उदाहरणाः ।

२० असम् "असम्पु स्रष्टवादाधेवाद्यदभारस्य स्रष्टवता" ।
"नक्षिमासोर्ध्वका तेऽद्य करे उपवटावते" ।

२१ अवस्था "इद्विहाये न चेत् स्थातामवज्ञातकृतित्वं" वा न ।
"असम्पेवाप्नु कभते पाप्मः प्राजापि क्षामरम्" "भीक्ष्णित्ति
वदि पश्यानि का हानिरकृततद्यतेः" ।

२२ असङ्गतिः "विरहभिज्जदेयलं कार्यं हेतोरेवङ्गतिः ।
अन्यत्त कार्थार्थस्य ततोऽन्यत्त जतिश्च वा २ । अन्यत्त
कर्तुं प्रवृत्तौ च तद्विरहजतिश्च वा ३" स० । अनेषोदा-
हरणानि । "विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गनाः" ।
"अपारिजाताम् वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽक्षयाः" २ ।
अपगतनरिजातं ब्रह्माः नास्ति पारिजातो यत्त इति
च । "गोलोद्धारप्रवृत्तौहि गोलोद्धारं पुराऽकरोः २ ।
गोला पृथ्वी गोलाः पर्वतश्च ।

२३ असम्भवः "असम्भवोऽर्थनिवृत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम् ।" स०
"कोवेद गोपयिष्युः शैलमुत्पाटयिष्यति" ।

२४ आक्षेपः "आक्षेपः स्वयसक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् १ ।
निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्यन्ते २ । आक्षेपोऽन्यो-
विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ३" । स० "चन्द्र ! सन्दर्श-
यात्मानमद्यवास्ति प्रियासुखम्" १ । "मायं दूति ! तनो
क्षापसत्याः काष्ठानलोपमः २" । "गच्छ गच्छसि चेत्
कान्त ! पम्बानः सन्तु ते शिवाः । समापि जन्म तत्रैव
भूयाद्यत्त गतो भवान्" ३ ।

२५ आगमः "यदाप्रवचनं तद्वि ज्ञेयभागमसंज्ञया । उत्तमं
मध्यमं चाथ जवन्यं चेति तत् त्रिधा" । स० क० तलो-
त्तमं विधिरूपं निषेधरूपञ्च । विधिरूपं यथा "दमं दानं
दयां शिरो"रित्यादौ दाम्बत दत्त दयध्वं इति विधिः ।
निषेधरूपं यथा "निवार्यतामाहि ! किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः
स्फुरेतोत्तराधरः । न केवलं यो मङ्गतोऽपभाषते
ऋणोति तस्यादपि यः स पापभाक्" । तथाच मङ्गान्तो
नापभाषितव्या इति वाक्यार्थनव्यादया निषेधरूप उप-
देशः । तदेतदुभयमप्यवस्थानुष्ठेयत्वादुत्तमम् । मध्यम-
मपि द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च तत्राद्यं यथा
"कल्याणो वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे । एति
जीवन्तमानन्दो नरं वर्धयतादपि" अत्र जीवन्तरः पश्यति
भद्रमित्यर्थो निर्दिष्टवक्तृकतया निर्दिष्टः तत्र जीवनाद्य
वतितव्यमिति रूपमाप्रवचनम् । "अस्ते वसति पिशाचो
पिपुसर्हं दिनपतिर्वेदे यक्षः । विनाम्यति पक्ष्मे श्रीस्तिष्ठति
गौरी मधूकतरौ" तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्ध-
पारम्पर्यमिति ह्यत्र । अत्र सर्ववाक्यानां निषेधपक्षवसानात्
असं न शिनेत, पिपुसर्हं न निन्देत, वटं न क्षिप्यात्,
पक्ष्मं मूर्ध्नि न विभूयात्, मधूकं न पदा कृयेत् इति नि-
षेधचतुष्टयरूपज्ञानमः । जवन्यं द्वेषा काष्णं निषिद्धं च ।
तत्र निषिद्धविषयविधिर्ब्रह्मा "वयं वास्ते वासांस्तद्वि-

ननि भूः, परिणतानपीच्छामो हृदा, परिणयविधान-
स्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकारणं विधिना
न नो गोत्रे पुत्रि ! कुचिदपि स्तीर्याच्छनमभूत्” तदे-
तन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्नोष्यन्नमस्तीवचनरूपम् ।

२६ आशीः “आशीर्नामभिहिते वस्तुन्याशंसनं यथा” दण्डो
“पातु वः परमं ज्योतिरपाङ्गमवसगोचरम्” ।

२७ उत्तरम् “किञ्चिदाकृतसङ्गितं यद्गूढोत्तरसुतरम्” च ।
“यत्नासौ वेतसो पान्थ ! तत्नासौ सुतरा सरित्” ।

२८ उत्तमे जा “सम्भावनाः स्युस्तमे जावस्तु हेतुज्ञावाः पुनः । उक्ता-
सुक्तास्पादाद्यात् सिद्धासिद्धास्यदे परे” । च० “धूमस्तोमं तमः
यज्ञे कोक्षीयिरहलक्षणम्” “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि यर्षती-
वाङ्मन नभः” “रक्तौ तवाङ्गौ ऋदुलौ भुवि विक्षेपणाद्
भुवम्” “त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पक्षे वैरायते यथी” “मध्यः किं
कुचयोर्हृत्स्ये बद्धः कनकदामभिः” “प्रायोऽञ्जं तत्पदनेक्यं
प्राप्तुं तोये तपस्यति” । दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदा-
हृतम् यथा “भनेत्यन्नावनोत्मे जा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं विविधा मता वाच्ये-
वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुनः । जातिगुणः क्रिया
द्रव्यं यदुत्पत्त्यं द्वयोरपि । तदप्यपि प्रत्येकं भावा-
भावविमानतः । गुणक्रियास्वरूपस्यानिमित्तस्य पुनश्च
ताः । हातिं शदिधतां यान्ति” । तत्र वाच्योत्मे जा-
वासुदाहरणं दिष्टात् यथा ॥ “जहः कुरङ्गकटय-
ञ्चलवेलाञ्चलोभाति । सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः
अरस्येव” ॥ अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्यु-
त्मे जा ॥ “ज्ञाने मोनं क्षमा यज्ञौ त्यागे ज्ञावाविप-
र्ययः । गुणा गुणातुर्बन्धित्युत्तस्य सप्रसवा इव” ॥ अत्र
सप्रसवत्वं गुणः ॥ “गङ्गान्धसि सुरलाण ! कपाणस्य
निःस्वनः । ज्ञातीवारिचधर्मगर्भपातनपातकी” ॥ अत्र
ज्ञातीति क्रिया ॥ “सुखमेष्टोदयोभाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ॥
अत्र चन्द्रस्येकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम् । एते भावाभि-
माने च । अभावाभिमाने यथा ॥ “कपोलफलकावस्य कण्ठं
भिन्ना तथाविधौ । अपश्यन्ताविवाग्योन्यसोदृशां क्षामतां
गतौ” ॥ अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवम-
न्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गान्धसोत्पादौ
ज्ञातीवेत्युत्मे जानिमित्तं पातकित्वं गुणः । अपश्यन्ताविवे-
त्पादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोत्मे जा यथा ॥ “तन्मङ्गलाः सनयुग्मेन सुखं न
प्रकटीकृतम् । हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति

लज्जया” ॥ अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानो-
त्मे जा एवमन्यत् । अत्र वाच्योत्मे जायां षोडशसु
भेदेषु मध्ये विशेषमाह “तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।
विना द्रव्यं लिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः”
तत्तीक्ष्णेषु वाच्यप्रतीयमानोत्मे जायोभेदेषु मध्ये
ये वाच्योत्मे जायोः षोडशभेदास्तेषु ज्ञात्यादीनां त्वयाणां
ये हादयभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन हादयभेद-
तया षट्तिङ्गज्ञेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्मे जाणमेव संभवतीति
चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिङ्गज्ञेदाः । अत्र स्वरूपो-
त्मे जा यथा पूर्वोदाहरणेषु “अरस्य विजयस्तम्भ” इति
सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्मे जा यथा ॥
“रावणस्यापि रामास्तोभिन्ना हृदयमागुणः । विनेश भुव
माख्यातुसुरगेभ्य इव प्रियम्” ॥ अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य
फलं क्रियारूपमुत्मे जितम् ॥ हेतुत्मे जा यथा ॥ “सैषा स्थली
यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमूर्ध्वम् । अदृश्यत
त्वञ्चरणारविन्दविलेपदुःखादिव बद्धमौनम्” ॥ अत्र दुष्करूपो-
गुणोहेतुत्वे नोत्मे जितः । एवमन्यत् । “उत्पन्नोत्तोर्निमित्तस्य
हिधा तत्र स्वरूपगाः” । तेषु चत्वारिङ्गस्यैवैकाकेषु भेदेषु
मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्मे जानिमित्तस्योपा-
दानातुपादानाभ्यां हातिं शज्ञेदा इति मिलित्वा षट् पञ्चा-
शज्ञेदा वाच्योत्मे जायाः । तत्र निमित्तस्योपादाने यथा
पूर्वोदाहृते ज्ञातीवेत्युत्मे जायां निमित्तं पातकित्वसुपात्तम् ।
अतुपादाने यथा “चन्द्र इवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्या-
दातिशयोक्त्युपात्तः । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपा-
दानमेव तथाहि विलेपदुष्कादिवेत्यत्र यद्विनिमित्तं बद्धमौ-
नत्वम्, आख्यातुमिनेत्यत्र च भूप्रवेशस्योरनुपादाने अस-
क्तमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु
विशेषमाह “प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः” ।
यथोदाहृते तन्मङ्गलासनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतुत्मे-
जितः अस्यापि निमित्तस्यातुपादानं न सम्भवति
इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च कीर्तने उत्तरेणस्य प्रमाद-
निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्मे जाप्यत्र न भवति धर्म्यन्नर-
तादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्त्व-
तिबन्धोक्तेरभ्युपगमात् यथा ॥ “अयं राजाऽपरः पाक-
मासन” इति विशेषणभावे च रूपकस्य यथा “राजा पाकमा-
सन” इति तदेवं हातिंशमकारा प्रतीयमानोत्मे जा “उत्प-
न्नोत्तोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि हिधा” । ता उत्मे जाः ।
उत्तौ यथा ॥ “जहः कुरङ्गकटय” इति ॥ अनुज्ञौ यथा

प्रभावत्वाम् । “इह हि संप्रति दिगन्तमाप्तादयता
तिमिरपटलेन । घटितमिवाङ्गनपुञ्जैः पूरितमिव ज्वलमद-
क्षोदैः । ततमिव तलासतस्मिन् तमिव मोक्षांशुकैर्भ्रमन्म्, ॥
अलाङ्गनेन घटितत्वादेरत्यक्षणीयस्य विषयो व्याप्त्यं
नोपार्त्तं यथा वा ॥ “स्मितोऽयं तमोऽङ्गानि वर्धतोवाङ्गमं
नमः” ॥ अत्र तमसोऽपेक्ष्य व्यापनरूपो विषयो नोपासः
अङ्गनवर्णस्य तमःसंपातः, अन्वयोऽनुत्प्रेक्षा निमित्तञ्च
तमसोऽतिवृत्तत्वं चारावपन्नायः संयोगश्च यथासंज्ञम् ।
केचित्तु अलेपनकर्तृभूतमपि तमोऽपेनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं
व्यापनञ्च निमित्तम् एवं नभोपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेने
त्याहुः । “अलङ्कारान्तरोऽस्या वा वैचित्र्यमधिकं बहेत्”
तत्र सापञ्चोत्प्रेक्षा यथा । “अनुच्छेदेन सुदयोऽ-
तपावकाधमकलुषाऽऽः । अप्राप्य मानमङ्गे विगलति
लावण्यवारिपूर इव” । स्नेहेऽङ्गुगा यथा । सुकौत्-
करः सङ्कटशक्तिमध्याह्निर्गतः सारसलोचनायाः । जानी
महेऽस्याः कमनोयकम्बुधोवाधिसाङ्गुणवत्त्वमाप” । अत्र
शुक्लवस्त्रे स्नेहः कम्बुधोवाधिसादिभेति हेतुत्प्रेक्षाया
हेतुः । अत्र जानीमहे इत्युत्प्रेक्षावाचकम् एवम् “मन्ये यङ्गे
भुवं प्राचीनमन्येवमादयः” । क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा
यथा । “पारेजलं नोरनिधेरपश्यन्पारारानीलपलाय-
राजोः । वनावलीरुत्कलिकावहस्रप्रतिष्ठापोत्कूलितशैवा-
लाभाः” । इत्यत्राभायन्त्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्य-
वसाने तु जलधितोरे शैवालस्थितेः संभवानुपपत्तेः संभाव-
नोत्प्रेक्षा निमित्तोत्प्रेक्षा एवं विरहवर्षणे । “केयूरायित-
मङ्गदैरित्यत्र” “विकासिनोऽतोत्पलभिरक्षरैः क्लृण्वताऽऽऽः
कुटिलः कटाक्षः” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे
“सुधा दुग्धधियेत्वादो भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रि-
कादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविर्नैव ज्ञातत्वात् ।
इह तु संभावनाकर्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति ह्योर्भेदः ।
सन्देहे तु समकालतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः इह तूत्कटा
संभाव्यभूतेका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य
वर्णवसानादसत्यता प्रतीयते इह तु प्रतीतिकावयेति
भेदः । “रज्जिता तु विविधाश्चयैका नामितं तु गगनं
स्वर्गितं तु । पूरिता तु विषयेषु धरित्री संज्ञिता तु ककु-
भस्त्रमिरेष” इत्यत्र तर्ज्यादौ तिभिराक्रान्ततारङ्गनादि
रूपेण सन्देहप्रसूत इति सन्देहालङ्कार इति केचिदाहुः ।
तत्र एकविषये समानवस्तुतया नेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देह
मार्ग इह तु तर्ज्यादिव्याप्तेः प्रतिस्वस्त्रिभेदव्यापनादेर्निग

रथेन रङ्गनादेः स्फुरणञ्च । अन्ये त्वनिर्हीरकस्य विविधताया
अवलेनैककोटिधिकोऽपि भिक्षोऽयं सन्देहप्रकार इति वदन्ति
अ तदस्य युक्तं निगोर्लक्ष्यरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सन्धा-
वना तस्याचालं स्फुटतया सङ्गावात् तु यत्नेन वेदयन्वस्तस्या
द्योतनादुत्प्रेक्षेयं भवितुं युक्ता अलमदृष्टसन्देहप्रकार-
कल्पनया । “यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदक्षिणीणां विवृतते तदा
चष्टे लोकः यथैक इति नो मां प्रति तथा । अहन्निन्दुं
मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्तदक्षीकटाक्षोल्लापातम्रणकिञ्च
कलङ्काङ्किततनुम्” इत्यत्र मन्येयञ्च प्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः
सन्धावनाया अप्रतीतेर्विचर्कमात्रम्” नासावपञ्चोत्प्रेक्षा ।
२८ उदात्तम् “लोकातिशयसम्पत्तिवर्त्तनोदात्तमुच्यते यद्वापि प्रस्तु-
तस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” सा० द० । “अधः कृताम्भोभर-
मण्डलानां यस्यां यथाहोपलकुट्टिमानाम् । ज्योत्स्ना निपा-
तात् चरतां पयोभिः क्लेशोऽनं दृष्टिगुरोऽकरोति” । “नाभि
प्रमिदांश्च रुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा । अमुं
युगान्लोचितयोगनिद्रः संकृत्व लोकान् पुरोधोऽधिषेते” ।
२९ उपमा “सास्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः” सा० द० ।
रूपकादिषु सास्यस्य व्यक्तत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याव्यक्तिः
उपमेयोपमायां वाक्यद्वयस्य अन्वये च एकस्यैव सास्यो-
क्तिरित्यस्याभेदः । “सा पूर्वा यदि सामान्यधर्म्यं औप-
म्यवाचि च । उपमेयं औपमानं भवेद्वाच्यम्” सा उपमा
साधारणोधर्म्यो द्वयोः सादृश्यहेतुर्गुणक्रियामनोपत्त्यादि,
औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं सुखादि, उपमानं चन्द्रादि ।
“इयं पुनः । औतो यथेववाच्यं इवार्थो वा वतिर्वदि ।
आर्थो तस्य समानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः” । यथेव-
वादयः यन्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि
श्रुतिमाला औपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणासम्बन्धं बोधय-
न्तीति तत्सङ्गाने औतो उपमा । एवं “तत्र तस्यैवेत्यनेन”
इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन
तुल्यं सुखमित्यादौ” उपमेव एव । “कमलं सुखं तुल्यं”-
मित्यादावुपमान एव “कमलं सुखं तुल्यं” मित्यादावुपमेयतापि
विश्रामन्तीति तत्सङ्गाने आर्थो । एवं “तेन तुल्यामित्या-
दिना” तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । हे औतो आर्थो-
च । उदाहरणम् “वैरभमज्जोऽहवन्कुलस्य कुम्भाविषयानौ
पीनौ । कृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्वथा बाणे ॥” अत्र
क्रमेण त्रिविधा औतो । “मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्यो-
ऽतिप्रेमलवः पाणिः । चकितसङ्गलोचनाभ्यां सदृशो चपले
च लोचने तस्याः” ॥ “अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थो

“पूर्णां वदेव तत् । “कुप्ता वामान्धधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः । त्वयाणां वासुपादाने औत्तार्यौ चापि पूर्णवत् ॥ वा कुप्ता । तद्देवमाह । “पूर्णावद्वर्णलोमे वा विना औतीनु तद्विते” । वा कुप्तापमा धर्मास्य साधारणगुणक्रियाकूपस्य लोमे पूर्णावदिति पूर्णाकरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत् तद्विते औत्ता अवस्थावात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् । “मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पक्ष्मेन वनः प्रिये । वाचः कुधा इवीवस्ते विस्मृतस्यो मनोऽश्नवत्” ॥ “आधारकर्मा विहिते द्विविधे च क्यचि क्यचि । कर्मा कर्तार्युमुक्ति च स्यादेव” पञ्चधा पुनः” ॥ धर्मा लोमे कुप्तेनतुष्यते । क्रमेणोदाहरणम् । “अन्नः पुरीयसि रणेपु, सुतीयसि त्वंपौरं जनं, तव सदा रमण्यते श्रीः । इष्टः प्रियाभिरस्यतद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चार मत्त भवि सञ्चारसि क्षितीय” ॥ अत्रान्नः पुरीयसीत्यत्र सुखविहारास्यदत्वस्य “सुतीयसीत्यत्र” क्लेशनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मास्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादि तस्यादिविरहात् औत्तादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोमे उदाहरन्ति तदनुक्तम् क्यडादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यडादिषु सम्यगौपम्यप्रतितीर्णास्ति प्रत्ययत्वेनास्यतन्मत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पवादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादितस्त्यतयोपम्यस्य वाचकत्वं, क्यडादीनान्तु द्योतकत्वम्” इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुद्भूतं पदं वाचकं “प्रक्षतिप्रत्ययो स्वस्वार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि वत्त्वादिक्यडाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः “वत्त्वादय इवाद्यर्धेऽनुशिष्यन्ते क्यडादयस्तत्साधारण्ये इति” तदपि न । न खलु क्यडादय आचरमात्रार्था अपि तु सङ्गसाधारण्यं इति । तदेवं धर्मा लोमे दशप्रकारा कुप्ता । “उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” । उदाहरणम् । “तस्या मुखेन सङ्घं रम्भ” नास्ते न वा नवनतुष्यम्” । अत्र मुखमननप्रतिनिधिवत्स्वरवर्गेऽप्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च “मुखेन सङ्घम्” इत्यत्र मुखं यद्वेदमिति “नवनतुष्यमित्यत्र” “इतिवेति” पाठे औत्तापि सम्भवतीत्यनयोर्भेदोः प्रत्येकं औत्ताधीत्यभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवेति । “औपम्यवाचिनो लोमे समासे अपि च द्विधा” । “वदं ऋणवाप्याः सुधाकरमनोहरम्” “नईभति नृतिपदं व्यक्तं निनदनुसहात्मनां पुरतः” ॥ अत्र “नईभतीत्यत्र” औपम्यवाचिनः कियो लोपः । न

चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदक्षिति” अनेनैव निर्देशात् । “द्विधा समासे वाक्ये च लोमे धर्मापमानयोः” । “तस्या मुखेनेत्तादौ” “रम्भमिति” स्थाने “लोके इति” पाठेऽनयोर्दोषाहरणम् । “किमुमासगता द्वेधा धर्मादि-विलोपने” । उदाहरणम् । “विधवति सुखाजसयाः” । अत्र “विधवतीति” मनोहरत्वधर्मा लोपः । केचित्तत्वापि किप्प्रत्ययलोपमाहुः । “सुखाजमिति” अत्र समासगा । “उपमेयस्य लोमे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि” । “अरातिविक्रमाशोकविकस्वरविलोचनः । कपाशोदपदोर्हृष्टः स सहस्रायुधीयति” ॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वसत इति सहस्रस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् सहस्रस्रायुधः यतीति पदसिद्धेः विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तच्च विचारवक्ष्यम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुयासनाविरुद्धत्वात् । “धर्मापमेयलोमेऽन्या” यथा “ययसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयानि सागराः सव्ये” । अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्माः शुक्लता च कुप्ता । “त्रिलोमे च समासगा” । यथा । “राजते ऋगलोचना” । अत्र ऋगस्य लोचने इव चक्षुषे लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मापमानानां लोपः । “तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः” । पूर्णा षड्विधा कुप्ता चैकविंशतिविधेति निश्चित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एष लोपोभावेऽपि मध्ये अलुप्तसाधारणधर्मास्य भेदेऽपि विशेषः प्रतपाद्यते “एकरूपः क्वचित् कापि भिन्नः साधारण्यो गुणः । भिन्ने विस्मातुविस्मत्वं शब्दमालेश वा भिदा” ॥ तत्र एकरूपे यथा “मधुरः कुभावदधरः” इत्यादि । विस्म-प्रतिविम्बो यथा । “भङ्गापवर्जितैस्तैर्वा शिरोभिः श्शुशुभेर्महीम् । तस्मार सरचाव्याम्रैः स चौष्टपटलैरिव” ॥ अत्र “श्शुशुभैरित्यस्य” “सरचाव्याम्रैरिति” च दृष्टान्तवत्प्रतिविम्बो यथा । “अरे विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं” नयि सा । कथयामास कथाङ्गो मनोगतं निश्चितमाकृतम्” ॥ अत्र एके एव अरेत्वविकसितत्वे प्रतिवक्ष्युपमावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे । “एकदेशविवर्तिन्युपमावाच्यत्वमन्यते । भवेतां यत्र साम्यस्य” यथा ॥ “नैरिवोत्पलैः पद्मैर्मूर्खैरिव सरः त्रियः । पदे पदे विमानि स चक्रवाकैः क्षमैरिव”

अत्र नेत्रादीनां उत्पत्त्यादिसादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीष्वा-
श्चाङ्गनासादृश्यं गम्यम् । “कथिता रसनोपमा । यथो-
क्तुमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानंता” ॥ “चन्द्रायते शुक्ल-
वर्णापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता । कान्तायते
अर्धसुखेन वारि वारोयते स्वच्छतया विहायः” ॥ “माचो-
पमा यदेकस्योपमानं बद्ध दृश्यते” । यथा । “वारिजेनेव
सरसी यथिनेव निर्मोयिनी । यौवनेनेव वनिता नयेन
आर्ममनोहरा” ॥ कृषिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं
दृश्यते ॥ “हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतस्तं यथा ।
विमलाः कुसुदानां व तारकाः शरदागमे” ॥ “अस्य राज्ञो
गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः । सुरन्दरस्य भवने
कल्पवृक्षभवा इव” ॥ अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्ष-
वैभवा इवेति” उपमानभूता विभूतय आलिखन्त इति
आलोपोपमा । अत्रैव “गृहे इत्यस्य” “भवने इत्यनेन
प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा इत्यादयश्च न ललिताः
एव विधवेचित्तस्य सहस्रधा सन्दर्शनात्” सा०द० ।
“प्रसिद्धे रुरोपेन यः परस्परमर्थयोः । भूयोऽवयव-
सामान्ययोगः सेहोपमा मता” स०कण्ठा० ।

११ उपमानम् । “सदृशात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत् ।
स्वादेकमनुभूतार्थेऽननुभूते द्वितीयकम्” । स०कण्ठा० तत्त्वानुभू-
तार्थे यथा” सर्वप्राणप्रवणमवयवम् अज्ञातस्य वक्षस्तुसंज्ञाता
द्विघटिततत्त्वस्य शुद्धमुद्गरोचिः । एवं वेगात् कलिग-
करोत् व्योम विद्युत्सहस्रं भक्तुर्वज्रज्वलनकपिशस्ते च
रोषादृक्कासाः” ॥ अननुभूते “तां रोहिणीं विजानीहि
ज्योतिषामत्र मण्डले । समूहस्तारकाणां यः शकटाकार-
मान्नितः” ॥

१२ उपमेयोपमा “पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता”
दण्णं । “कमलेव भर्तिर्मतिरिव कमला तद्वारिव
विभा विभेव तनुः”

१३ उल्लासः “एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” ।
च० । तत्र गुणे “अपि सां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति
जाङ्गली । दोषे, “काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाञ्छन्त्यः पाद-
पद्मयोः । मिन्दन्ति विश्वधातारं त्वहाटीधरिबोधितः” ।

१४ उल्लेखः “कृचिद्भेदादुपहीतृणां विषयाणां तथा कृषिन् ।
एकस्यानेकधोलेखः यः स उल्लेख इत्यते” सा०द० “प्रिय
इति गोपबधूभिः प्रियरिति दृढैरघोर्य इति देवैः ।
नारायण इति भक्तैर्ज्योत्स्न्याहि योतिर्भिदेवः” ।
“गाम्भीर्येण सद्योऽसि गौरवेणासि परितः” ।

१५ उर्जस्वि “उर्जस्वि रुद्राह्वारम्” इति “अपकर्ताह्वस्वीति
इति ते मा का भूयम्” । विस्तरेण न मे खड्गः
प्रहसुं जातु वाञ्छति एवमुक्त्वा परोयुधे निबद्धोदर्प-
शाकिना । पुंसां केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्ये
वमादिकम्” इति च दण्डी ।

१६ एकावली पूर्व्वं पूर्व्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।
स्याप्यतेऽपोह्यते वाचा स्यात्तथैकावली द्विधा” ।
सा०द० स्यापने । “सरोविकसिताम्बोजमम्बोजं भृङ्ग-
सङ्गतम् । भृङ्गावल्ल ससङ्गीताः सङ्गीतं ससरोदयम्” ।
वर्जने । “न तज्जलं यद्य सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं
तद्यदलीनघटपदम् । न घटपदोऽपी न जुगुप्सु यः कलं
न युञ्जितं तद्य जहार यत्ननः” ।

१७ कारकदीपकम् “क्रमिकैकगतानान्तु शुभः कारकदीपकम्” ।
च० अत्र कारकः क्रिया कर्त्तृत्वादिसंज्ञाकारित्वात्
“गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति” ।

१८ कारणमाला “परंपरं प्रति यदा पूर्व्वपूर्व्वस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्” । सा०द० “सुतं कृतधियां
सङ्गाज्जायते, विनयः श्रुतात् । लोकानुरागो
विनयाच्च किं लोकानुरागतः” ॥

१९ काव्यलिङ्गम् “हेतोर्वैक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” ।
सा०द० “जितोऽसि मन्द ! कन्दर्प ! मञ्जितोऽसि
तिलोचनः” अत्र पदार्थस्य हेतुता । वाक्यार्थस्य यथा ।
“यन्मन्त्रेण समानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघे-
ष्वत्तरितं प्रिये तव मुसुष्मायास्तु कारो ययौ । येऽपि
त्यद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्य-
विनोदमात्रमपि मेदेवेन न लभ्यते” । अत्र चतुर्थेवादायै
आद्यपादत्वयार्थानां हेतुता ॥

२० काव्यार्थापत्तिः “कैस्र्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” ।
च० “स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वाक्सां सरसीरुहाम्” ।

२१ कैतवापङ्गुतिः “कैतवापङ्गुतिर्व्यक्ते व्याजाद्यैर्निष्कृते पदैः” ।
च० “निर्यान्ति अरनाराचा बाह्यादृक्पातकैतवात्” ।
इयम् व्याजापङ्गुतिरित्यन्ये अपङ्गुतिग्रन्थे विवृतिः ।

२२ गूढोक्तिः “गूढोक्तिरन्योद्देश्या गोर्वदर्थं प्रति गद्यते” । च०
“दृषामेहि परमेलादायाति सेलरक्षकः” । आरोद्देशेन
द्वयं प्रत्युक्तिः ।

२३ अपवातिशयोक्तिः “अपवातिशयोक्तिसात् पौर्वापर्य्यव्यति-
क्रमः” । च० “अपे मानोगतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा” ॥

२४ वेषापङ्गुतिः “वेषापङ्गुतिरप्यस्य शङ्कातस्य निष्कृते” ।

च० “प्रजस्यन् मत्पदे ज्ञानः कान्तः किं? न हि नूपुरः”

४५ तद्गुणः “तद्गुणः स्वगुणत्वागादन्वदीयगुणपदः” ।

च० “नयन् मधुलिङ्गः चैत्यसदंशुदयनांशुभिः” ॥

४६ तल्लययोगिता “वर्णगानामितरेषां वा धर्मेक्यं तल्लययोगिता”

“सङ्कुचन्ति सरोजानि स्मैरिषोवदनानि च” । सा लिङ्गा ।

हिताहिते दत्तितौल्यादमपरा तल्लययोगिता । “प्रदीयते

पराभूतिर्भित्तयात्वयोरुक्तया” । परा चेष्टा भूतिरैश्वर्यं परा-

भूतिः पराभवश्च “गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तल्लयो-

गिता” च० । “लोकपालो वनः पायी श्रोतः शक्नो भवानपि” ।

यमादिभिरुत्कृष्टैः लोकपालत्वेन समीकृतिरत्र ।

४७ दीपकम् “वदन्ति वस्तुवस्तुनां धर्मेक्यं दीपकं बुधाः” ।

च० दर्पणे तु “अथ कारकमेकं स्यादनेकास्तु क्रियास्तु चेत्” । “सतो

च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्नेष्वपि

अत्र अनुगमनरूपैकक्रियासम्बन्धः वाण्यावर्त्ययोः ।

४८ दीपकादृष्टिः “त्रिविधा दीपकादृष्टिर्भवेदादृष्टिहेतुतः

वस्तुनो वा स्वभावेन यत्तेषां हानिहेतुना । अकृता-

त्वीयकार्यः स्यादहेतुव्याहृतस्तु यः” स० क० । “न विरचिता

खलाटतटस्थं करोति कुटी न परस्मिन् कृतेन कृदुक्ति

मन्तरितम् । न तव निगुम्भसंभवशादपि दारुणया भग-

वति । चेष्टया कलुषितं वदन्नाजम्” । अत्र कालुष्यस्य

कारणे सत्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत्र त्वन्मुखात्तुज

वस्तुनः स्वभावो निमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः । यत्कि-

हानितो यथा । “अनुरागवतो सम्भ्या दिवसश्च पुरस्सरः ।

अहो दैवगतिश्चिन्ता तथापि न समागमः” ॥ अत्र दैवगत्या

विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कुण्ठीकरणात् हेतुयत्कि-

हानिकृतम् दीपकम् । पदपदार्थेभ्यादृष्टिभेदात् विध्यमुक्तं

चन्द्रालोके । यथा । “वर्षत्यस्मद्भावेयं वर्षत्येषा च यवरो

उष्णीकान्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति

चातकास्तुप्ता माद्यन्ति च शिखाबलाः”

४९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सचर्म्मरः वस्तुनः प्रतिविम्बनम् । सा० द०

स च साधर्म्यवैधर्म्म्याभ्यां द्विधा । “तत्र साधर्म्ये” अविदितं

गुणापि सत्कधिषितिः कर्णेण वसति मधुरधाराम् । अन-

धिमत परितस्तपि हि हरति दृष्टं मालतीमाला, ।

वैषम्ये” । त्वयि दृष्टे कुरङ्गाश्लाः असते मदनव्यथा ।

दृष्टोदयभा जीन्द्री ग्लानिः कुसुदसंहते , ।

५० निर्दिष्टा “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुलचित् । यत्र

विम्बानुविम्बत्वं बोधवेत् सा निर्दर्शना” ॥ सा० द० अत्र

सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना यथा । “कोऽत्र भूमिवल्ले

जनान् सुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् । वेदव्यञ्जिति-

दिनेन भास्मानाससाद चरमाचक्षुः ततः” ॥ अत्र

रवेरीदृशार्थेनेदनक्रियायां कर्तृत्वेनाप्ययः सम्बन्धेव

रैदृशार्थेनापनसमर्थचरमाचक्षुःप्राप्तिरूपधर्मवत्प्रात्, स च

रवेरस्ताचक्षुःमनस्य परतापिनां विपत्ताप्रेष विम्बप्रति-

विम्भाव’ बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना

त्वेकाक्यानेकाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकाक्यगा

यथा । “कलयति कुवलयमालालितं कुटिलः कटाक्ष-

विक्षेपः । अधरः किसलयलीलामानमस्याः कला-

निधेर्विलासम्” ॥ अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वहति

कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कल-

नमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत्

कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश विम्बप्रतिविम्भाव’

बोधयति यथा वा । “प्रयाणे तव राजेन्द्र । मुक्ता वैरिष्ट-

गोदृशाम् । राजहंसगतिः पद्मगामाननेन शशियुतिः” ॥

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेऽप्यगोऽनुपपन्न इति

तयोक्तसम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगति-

मिव गतिं बोधयति । अनेकाक्यगा यथा । “इदं

किलाव्याजमनोहरं वयुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां केतुः क्व प्रव्यवस्थति”

यत्तच्छब्दस्थनिर्दिष्टवार्थयोरभेदेनाप्यगोऽनुपपद्य-

मानस्तादृशवयुस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलताच्छेदेनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्भावे पर्यवस्थति ।

५१ निरुक्तिः “निरुक्तियोगितो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्” ।

“दृष्टैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरोविधो” । दोषाकरस्य-

रातिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह ।

५२ निश्चयः “अन्यच्च निश्चयः प्रकृतस्यापनं निश्चयः पुनः” । च०

“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्द्रीयरे एतौ । इह सविधे

सुगन्धशो मधुकरः न सुधा परिभ्राज्य” ।

५३ निषेधाभासः । आक्षेपभेदः विध्याभासे ४० पृष्ठे विहितः ।

५४ परिकरः “उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरोमतः” ।

च० “सुधांशुकलितोत्तंसं सत्पापं हरतु वः शिवः” ।

५५ परिकराङ्कुरः “साभिप्रायैर्विशेष्येत् भवेत् परिकराङ्कुरः” ।

च० “चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवचतुर्भुजः”

५६ परिणामः “विषयात्मतया रोषे प्रकृतार्थयोगिनि ।

परिणामोभवेत्तुल्यातल्याधिकरणोद्विधा” । सा० द० “अन्तेनो

पायनं दूरादागतस्य जतं सम । स्तनोपनीडमाक्षेपः

जतोद्युते पणस्तया” अन्यत्र पणोपायने वसनाभरणादिना

उपयुज्यते अत्र तु नायकसम्भावनं कितसुपायनम् द्यूते च
दृढतया आस्ते पक्षपण्यनम् । अत्र प्रथमाह वैयधिकरण्येन
द्वितीयाह सामानाधिकरण्येनेति भेदः ।

५७ परिहृतिः “परिहृतिर्विनिमयः समन्यनाधिकैर्भवेत्” च०
“दत्ता कटाक्षलघनी सा जपाह हृदयं मनः । यदास्ये
हृदयं दत्तं गृहीतो मदनधरः” “पूर्वाहं सनेन
शेषाहं न्यूनेन” “येन जर्जरकलेवरव्यात् क्रीतमिन्दु-
किरणोज्ज्वलं ययः” अन्योन्यान्लभाविनीति स० कण्ठा० ।

५८ प्रसंख्या “प्रसंख्या निषिध्यैकमेकास्ति वस्तु यन्मयम्”
च० । “स्नेहययः प्रदीपेषु न स्थानेषु न तन्मयम्” ।

५९ पर्यस्तापङ्गुतिः “अन्यत्र तस्यारोपार्था पर्यस्तापङ्गुतिस्तु
सा” च० । नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीसखम्” ।

६० पर्यायः “क्वचिदेकमेकास्तिनेकं चैकं कृत्वा ।
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥” सा० द०
क्रमेण यथा । “स्थिताः क्षणं पञ्चसु ताडिताधराः
पयोधरेत्सेधनिपातचर्चिताः । बलीषु तस्याः खलिताः
प्रपेदिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्द्वः” ॥ “विचरन्ति
विज्ञासिन्यो यत्र श्रोत्रिभरास्रसाः । एककाशियास्तत्र
धावन्यरिपुरे तव” ॥ “विन्दुरागादधरास्त्रिचर्चितस्तनाङ्ग-
रागादधराश्च कन्दुकात् । कुशाङ्गुरादानपरिचताङ्गुलिः
कतोऽञ्जलप्रणयो तथा करः” । “ययोरारोपितस्तारो
हारस्तेऽरिबधूजनैः ॥ निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तन-
योरभूविन्द्वः” ॥ एष च क्वचिदाधारः संज्ञतरूपोऽसंज्ञ-
तरूपश्च । क्वचिदधेयमपि यथा “स्थिताः क्षणमित्यत्र”
उदविन्द्वः पञ्चमादावसंज्ञतरूप आधारे क्रमेणाभयन् ।
“विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता वृत्तादयः संज्ञतरूपारिपुरे
क्रमेणाभयन् ।

६१ पर्यायोक्तम् “पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते”
सा० द० “स्यृष्टास्ता नन्दने शय्याः केयसम्भोगलालिताः ।
सावन्नं पारिजातस्य मञ्जुर्थोदस्य सैनिकैः” ।

६२ पिहितम् “पिहितं परहसान्नातः साकृतचेष्टितम्” च० ।
“प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तत्समकल्पयत्” । प्रिये गृहा-
गते परमार्थिकया सह रात्रिजागरणेन प्रातःशयन-
संचितमिति ज्ञापनाय कान्तया तत्समकल्पनं साकृतं चेष्टितम् ।

६३ पुनरुक्तवदाभासः “आपाततो यदर्हस्यपौनरुक्त्यावभासनम् ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारवद्गमः” सा० द० “भुजङ्ग-
कुण्डलो व्यक्ताः शशिशुभांशुयौतयुः । जगन्त्यपि सदापाया-
दव्यात्रे तोहरः शिवः” ॥ अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम्

आपातमालेष सर्पाद्यर्धतया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्य-
वसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्धत्वम् ।
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानम् । भुजङ्गकुण्डली-
तिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिहृतिरुक्तम् । हरः शिव
इत्यत्र द्वितीयस्यैव । शशिशुभांशुपदयोः द्वयोरपि ।
शब्दपरिहृतिरुक्तत्वासङ्गत्वाभ्याम् अस्तीभयालङ्कारत्वम् ।
“भाति सदा न त्याग इति” अत्र तु न द्वयोरपीति
शब्दालङ्कारत्वमिति भेदः ।

६४ पूर्वरूपम् “पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।
पूर्वावस्थानुष्ठितिश्च विवृते सति वस्तुनि” । च० “हरकण्ठा-
शुदीप्तोऽपि शेषस्तद्ययसा सितः” । “दीपे निर्वापितेऽप्या-
सीत् काञ्चीरत्नमहम्भङ्गः” ।

६५ प्रतिवस्तूपमा “प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोग्यसाध्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते प्रथक्” सा० द०
“धन्यासि वैदर्भि ! गुणैर्बुद्धार्यया समाकृत्य नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदम्बिमयुत्तरली-
करोति” ॥ अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव
पौनरुक्त्यनिरासाय भिन्नरूपतया निर्दिष्टा । इयं
मालयापि दृश्यते यथा । “विमल एव रविर्विशदः शशी
प्रलतिशोभन एव हि दर्पणः । शिवगिरिः शिवहास-
सहोदरः सहजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥ अत्र विम-
लविशदादिर्यत एक एव । वैधर्म्येण यथा । “चकोर्य
एव चतुराचन्द्रिकापानकर्म्मणि” ॥

६६ प्रतिषेधः “प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम्” । च०
“न द्यूतमेतत् कितवाः ! क्रीडनं निमित्तैः शरैः” ।

६७ प्रतीपम् “प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनम् । अन्योप-
मेयलाभेन वस्तुप्रत्यक्षानादरश्च तत् २ । वस्तुप्रमाणलाभेन
तथान्यस्याप्यनादरः ३ । वस्तुप्रमाणस्थोपमाया अनिष्पत्ति-
र्वचश्च तत् ४ । प्रतीपमुपमानस्य कैमर्यमपि मन्वते” ५ च०
“क्रमेण यथा । “त्वत्तोचनसमं पद्मम्” । “अलं गर्वते ते
वक्ताः कान्ता चन्द्रोभवादयः” २ । “कः क्रौर्यदर्पस्ते नृत्थो !
तत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः” ३ । “मिथ्यावादो हि
सुगन्धाक्षि ! त्वत्सुखं किंलाम्बुजम्” । ४ । “इष्टं चेत्
वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना” । ५ ।

६८ प्रत्यक्षम् । “प्रत्यक्षमज्ञं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते ।
स्वातन्त्र्यमिव चैवमुपचारेण कथ्यते” । च० कण्ठा० ।
तच्च युगपदेकशेषा तत्र युगपत् यथा । “ज्ञानज्ञानवदन-
प्रतिविम्बे मग्नबालसङ्कारसुगन्धौ । स्नादुनि मग्न-

दितास्मिन् शीते निर्वार मधुनीन्द्रवर्गः" एकथो यथा । "मन्दमन्दविगलक्षपमोषश्चरुक्षितपञ्चदधत्वा । वीक्ष्यते च शनकैर्नःवध्वा कामिनो मुखमधोमुखयेव" सुखादिविषयं मानसं यथा व्यक्तोक्तविषयमविकृत पूर्ववत्सुखं तनूतनभयज्वरजर्जरं नः । एकक्षणादुत्तित संघटितप्रमोदमानन्दसेकशबलत्वमुपैति चेत् ॥

६६ प्रत्यनीकम् "प्रत्यनीकं बलवतः शतोः पक्षे पराक्रमः" च० "जैलनेलाहगौ कर्णावृत्तपञ्चाभ्यामधःकृतौ" ।

७० प्रस्तुताङ्कुरः "प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः" । च० किं भङ्गः । सत्त्वां मालत्वां केतव्या कण्टकस्थया" ।

७१ प्रहर्षणम् "उत्कण्ठितार्थसमिद्धिर्निना यत्र प्रहर्षणम् ? वाञ्छनादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् २ । यत्राड-मायसिद्धार्थात् साक्षात्लाभः फलस्य तत् ३" च० । क्रमेण "तामेव ध्यायते तस्मै विस्तृष्टा सैव दूतिका" । "दीपहृदोपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः" २ "निध्यञ्ज-नोषधीमूलं खनताऽऽसादितोनिधिः" । ३ ।

७२ प्रेयः "प्रेयः प्रियतराख्यानम्" दण्डी "अद्य या मम गोविन्द ! जाता त्वयि गृहगते । कालेनैव भवेत् प्रीतिस्तवैव गमनात् पुनः । इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशो-दृतिः । भक्तिमात्रसमाराध्यः स प्रीतश्च ततो हरिः" इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादावुक्तम् ।

७३ प्रौढोक्तिः "प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तत्त्वतत्प्रकल्पनम्" च० । "कवाः कलिन्दजातीरतमालसोममेवकाः" ।

७४ भावः । "अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोद्वे-दोऽथ निरुद्धे दर्शकनशाभितयः स हृद्यं सूक्ष्मञ्च भिद्यते न हि भावात् कथञ्चन" तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यासद्विद्यमान सोद्वेदो भावो हृद्यमित्युच्यते । "निरुद्धेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मस्तु निगद्यते । इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरमिति" स० कण्ठा० । स भावः भूमिका-न्तरमवस्थान्तरम् । तत्र हृद्यभावयोर्द्वयहरणे तत्रैव दृश्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारो वक्ष्यते ।

७५ भाविकम् "अङ्गुतस्य पदार्थस्य भूतस्याय मविध्यतः । यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तज्जाविकमुदाहृतम्" २ । सा० द० तत्र भूतस्य "मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः यैनेक-चुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकण्ठपौ" । भाविनः "आसीदङ्गुनमत्वेति पश्चामि तव लोचने । भाविभूषण-संभारां साक्षाद् कुर्वे तवाकृतम्" ।

७६ भेदकातिशयोक्तिः "भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्-

कल्पनम्" च० । "अन्यदेवस्य गान्धीर्यमन्यद्वैर्यञ्च भूपते ! ।

७७ भ्रान्तापङ्कतिः "अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापङ्कतिः भ्रान्ति-वारणे" । च० "तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किञ्च ? सखे ! स्मरः" ।

७८ भ्रान्तिमान् "साव्यादतस्मिन् साङ्गुद्विभ्रान्तिमान् प्रतिभो-त्यिता" सा० द० "मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः कण्ठे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि । कर्कन्तूफलमश्नोति श्वरी मृक्तफला-शङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरते चित्तभ्रमं चन्द्रिका" प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरसिद्धे शुक्तिकायां रजतभ्रमे न । साव्यादित्युक्तेः "सङ्क्रमविरहविकले वरमिह विरहो न सङ्क्रमस्तस्याः । सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे" इत्यादौ त्रिभुवनवर्त्तियावद्वस्तुनः साव्याभावाच्च भ्रान्तिमान् । अयं भ्रान्तिरित्यन्ये ।

७९ मालादीपकम् "मालादीपकं पुनः । धार्ष्ट्यामेकधर्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्" सा० द० । "त्वयि सङ्करसंप्राप्ते धनुषासादता शराः । शरैररिभिरस्तेन भूस्तया त्वं, त्वया ययः" अत्रासादनाक्रियाधर्मस्य यथोत्तरं सम्बन्धः ।

८० मिथ्याध्यवसितिः "किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्धिं मिथ्यार्थान्तर-कल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्विधेयां वशयेत् स्वसजं वहन्" । च० मिथ्यापङ्कतिस्तु अपङ्कतिभेदः ।

८१ मोलितम् "मोलितं यदि सादृश्याद्देव एव न दृश्यते" च० "रसोनाललि लक्ष्म्याशरणे सहजारणे" ।

८२ सद्भा "सूच्यार्थसूचनं सद्भा प्रकृतार्थपरैः पदैः" । च० "नितम्ब गुर्वी तरुणी दृग्युष्मविपुला च सा" ।

८३ यथासंख्यम् "यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः" च० शत्रुं मितं विपत्तिं च जय रञ्जय भङ्गय" । क्रम इत्यन्ये

८४ युक्तिः "युक्तिः पराभिमुखान् क्रियया सङ्गुपये" च० । "त्वामालिखन्ती दृष्टान्यां धनुः पौष्पं करोऽलिखत्" ।

८५ रत्नावली "क्रमिकप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः" च० । "चतुरास्यः पतिलक्ष्म्याः सख्यैश्च सङ्गीयते !" । चत्वारि आस्यानि चतुरं निपुणमास्यमास्यव्यापारो वचनं च यस्य ।

८६ रसवत् । "रसवद्रसमेयवत्" दण्डी "रसेन मेयस्य माख्यानमित्यनुषङ्गः रसवत् । "इतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम् । सैवा तन्वी मया लब्धा कथमलैव जन्मनि" तत्समर्पणञ्च तत्रैव "प्राक् प्रतिदर्शिता सखि" रतिः शृङ्गारतां गता । रूपवाङ्मययोगेन तदिदं रस-वद्भवः । वाङ्मयापाम्यतायोनिर्माधुर्यं दर्शितोरसः ।

इह त्वद्वरायता रवता अता गिराम् । दण्डो ।
 ८७ रूपकम् “रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे ।
 तत् परम्परितं साङ्गं निरूपमिति च लिधा” । तत्र
 “यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । प्रत्येकं केवलं
 मालारूपहेति चतुर्विधम्” सा० ६० । तत्र स्निष्टमन्-
 निबन्धनं केवलपरम्परितं यथा । “आहवे जगदुद्दण्ड-
 राजमण्डलराहवे । श्रीरसिंह ! महीपाल ! स्वयस्य
 तव बाहवे” ॥ अत्र राजमण्डलं रूपसमूह एव चन्द्रविम्ब
 मित्रारोपो राजबाहोराहुत्वारोपे निमित्तम् । तदेव माला
 रूपं यथा । “पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिस्मरणः ।
 भूभृदावलिदम्भोलिरैक एव भवान् भुवि” ॥ अत्र पद्माया
 उदय एव पद्मानासुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं
 भूभृतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः
 सूर्याद्यारोपे निमित्तम् । अस्निष्टमन्निबन्धनं केवलं यथा
 “पान्नु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।
 त्वं लोक्यमण्डपस्तम्भाद्यारो हरिबाहवः” । अत्र
 त्वंलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहूनां स्तम्भत्वारोपे
 निमित्तम् । अस्निष्टमालारूपं यथा । “मनोजराजस्य
 सितातपत्वं श्रीखण्डचित्तं हरिदङ्गनायाः । विराजति
 व्योमसरःसरोजं कर्पूरपूरपमिन्दुविम्बम्” अत्र मनो-
 जादेराजत्वारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपत्वारोपे
 निमित्तम् । एष च “राजभुजादीनां राहुत्वारोपो
 राजमण्डलत्वारोपे निमित्तमिति” केचित् । “अङ्गिनो
 यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तत् । समस्तस्तु विष-
 यमेकदेशविवर्त्ति च” । तत्र “आरोप्याणांशेषाणां
 शब्दत्वे प्रथमं मतम्” । प्रथमं समस्तस्तुविषयं, यथा ।
 “रावणावग्रहकलान्मिति वागन्तेन सः । अभिवृष्य मरु-
 क्क्षस्य कण्ठमेवस्तरोदधे” ॥ अत्र कण्ठस्य मेघत्वारोपे
 वागादीनामन्तृत्वारोपितत्वम् । “यत्र कस्यचिदार्यत्वमेक-
 देशविवर्त्ति तत्” । कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा । “लावण्य-
 मधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् । लोकलोकनरोलम्ब-
 कदम्बैः कैने पीयते” ॥ अत्र लावणसादौ मध्वाद्यारोपः
 शान्दो मुखे पद्मत्वारोपः सार्थः । न केवमेकदेशविवर्त्ति-
 न्युपमा विकस्वरत्वधर्मसारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तमान्
 मुखे चोपचरितत्वात् । “निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि
 द्विधा । माला केवलरूपत्वात्” तत्र मालारूपं निरङ्गं
 यथा । “निर्गन्धकोशलं धातुचन्द्रिका लोकचक्षुषाम् ।
 श्रीकामरूपमनङ्गस्य सेवमिन्दीवरेक्षणा” ॥ केवलं यथा ।

“दासि क्षतागच्छि भक्तलुचितः प्रभूषां पादप्रहार इति
 सुन्दरि ! गाल दूये । उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकापैर्य-
 ज्जियते ऋदु पदं ननु सा व्यधा मे” ॥ “तेनादौ रूपके
 भिदाः” । चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । कश्चित् परम्परित-
 मध्येकदेशविवर्त्ति यथा । “खड्गः समासौविदङ्गः समिति
 विजयते मानवाण्यष्टकस्य” । अत्रार्थः समासासङ्घी-
 त्वारोपः खड्गे सौविदङ्गत्वारोपे हेतुः । अस्य भेदस्य
 पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं शृण्वम् । “दृश्यन्ते कश्चिदा-
 रोप्याः स्निष्टाः साङ्गेऽपि रूपके” । तत्रैकदेशविवर्त्ति
 स्निष्टं यथा । “करमुदयमहीधरस्तनापे गलिततप्तःपटला-
 शुक्ले निवेश्य । विकसितकुसुदेण्यं विचुम्बत्ययममरेय-
 दिशो सुखं सुधांशुः” समस्तस्तुविषयं यथा । अत्रैव
 “विचुम्बतोत्पादौ” “चुम्बने हरिद्वलासुखमिन्दुनायकेन
 इति” पाठे । न चाल स्निष्टपरम्परितम् तत्र हि ।
 “भूभृदावलिदम्भोलिरिवादी” राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं
 विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव
 सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीश
 इत्यादौ” परम्परितं, राजादेः सूर्यादिना सादृश्या
 तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् तथा हि
 राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते
 तद्विवक्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया
 विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं
 पीनोत्पन्नत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न स्निष्टपरम्परितम् ।
 कश्चित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा । “मुखं तव
 कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा” । कश्चिद्वैयधिकर-
 ख्येऽपि । यथा । “विदधे मधुपत्रेणीमिह भूलतया
 विधिः” । कश्चिद्वैयर्थ्येऽपि यथा । “सौजन्याम्बुसहस्रली
 सुचरितालेख्यद्यु भित्तिर्गुणव्योत्प्लावकण्यचतुर्ह शो सरल-
 तायोगश्चपुष्पच्छटा । यैरेषापि दुरायया कलियुगे
 राजावसो सेविता तेषां श्रुतिनि भक्तिमात्रसुखमे सेवा
 कियत् कौशलम्” ॥ अत्र च कोणाङ्गिरूपकाणां शब्दस्तेष-
 मन्तत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थोत्प्लावकमध्यमं मननम् । एवं
 वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् । “अधिकाङ्क्षवैयिष्णु-
 रूपकं वक्षदेव तत्” । तदेवाधिकाङ्क्षवैयिष्णुवज्र-
 रूपकम् । यथा । “इदं वज्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः
 यशधरः सुधाधाराधारश्चरपरिणतं विम्बमधरः । इमे
 नेत्रे रालिन्दिमधिकयोमे कुवलये तदर्थाशयानां जड-
 चिरवगाहे सुखतरः” ॥ कलङ्कराहित्यादिनाधिकम् ।

- ८८ रूपकातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्याद्विगीर्याध्यव-
सानतः” च० “पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्नःसरन्ति शिताः शराः”
८९ ललितम् “प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिवम्बस्य वर्ण्यनम्” ।
ललितं निर्गते मोरे सेतुमेवाचिकीर्षति च० ।
९० लेशः “लेशः स्याद्दोषगुणयोगुणदोषत्वकल्पनम्” । च० “अखि-
लेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु । शुक्र ! पिञ्जुरवन्मते
मधुराणां गिरां फलम्” । स० क० त लवत्वेनायुक्तः ।
९१ लोकोक्तिः “लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति” कथ्यते च० ।
“सहस्र कतिचिन्नासान् मोलयित्वा विलोचने” ।
९२ विकल्पः “विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधस्यातुरीयुतः” च० ।
“सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन् महीभुजः” ।
९३ विकस्तरः “यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्तरः” ।
च० “स न जिग्ये महान्तोहि दुर्जयाः सागरादिव” ।
९४ विचित्रम् “विचित्रं तद्विरुद्धस्य कतिरिष्टफलाय चेत् च० ।
“प्रथमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विषयश्च प्रति प्राणान् । दुःखीयति
सुखहेतोः कोमलः सेवकादन्यः” ।
९५ वितर्कः “अहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः ।
द्विधासौ निर्णयान्त्यानर्णयान्त्य कीर्त्यते । तत्त्वानु-
पात्यतत्त्वानुपातो यद्येवमयात्मकः” स० कण्ठा० ।
तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपातो यथा । ‘मैनाकः किमयं
रुणाद्भि गगने सन्मार्गमव्याहता शक्तिस्तस्य कृतः ? स
वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि । ताव्यः सोऽपि सप्तं
निजेन विभुना जानाति मां रावणमा ज्ञातं स जटायुरेव-
जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति” । स एवातत्त्वानुपातो यथा ।
‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो तु कान्तिप्रदः शृङ्ग-
रैकनिधिः स्वयं तु मदो मासोऽनु पुष्पाकरः । वेदाभ्यासज
ः कथं तु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत्
मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः” चन्द्रादिष्वन्यतमेन
प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपातो निर्णयान्तोवितर्कः ।
स एव उभयात्मा यथा “चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयो
गाडूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता तु । स्त्रीरत्नसुष्टिर
परा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभूत्यमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः”
अल तत्त्वातत्त्वानुपातितादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः ।
अनिर्णयान्तो निश्चयाविषयो यथा । “अद्वेः शृङ्गं हरति
यवनः किंस्त्रिदिव्यं नुस्त्रीभिर्दृष्टोच्छ्रायशक्तिचकितं सुगन्ध
सिद्धाङ्गनाभिः” । स एवामिधाराकूपो यथा । “अय-
मसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशि
मोहिना । समधिहृदमनेन च जिष्णुना सिद्धिर्दति मेग-

वशान्मुमुदे गणैः” । स एव उभयात्मा यथा । माया सिद्धेवा
मतिविभवो वा ध्वस्तं तु मे दीर्यमथाहमन्यः । गाण्डीव
सुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते” ।

९६ विधिः “सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यकृतम्” च० ।
“पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” ।

९७ विध्याभासः वस्तुनोपेक्षामिदस्य तु विशेषप्रतिपत्तये । निषे-
धाभास आद्योपो वक्ष्यमाणोक्तगोविधा । अनिदस्य तथा-
र्थस्य विध्याभासः परोमत इति” सा० द० । उदाहरणं
तत्र ज्ञेयम् । आद्योपभेद इत्यन्ये ।

९८ विनोक्तिः “विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रकृतं हीन-
सुच्यते तच्च किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते” ।
च० हीनत्वे “विद्या हृदयापि सावद्या विना विनय-
सम्पदम्” । रम्यत्वे “विना स्वर्गैर्विभात्येषा राजेन्द्र !
भवतः सभा” । विनार्थगम्यतायामपि सा० द० । “निरर्थकं
जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनंशुविम्बम् । उत्पत्ति-
रिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनो न येन” ।

९९ विभावना “विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म
चेत् ? हेतूनामसमपत्त्ये कार्योत्पत्तिश्च सा मताः । कार्योत्-
पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्त्वपि प्रतिबन्धकेऽकारणात् कार्य
जन्म चतुर्थी स्याद्विभावनाः । विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा
काचिद्विभावनाः । कार्योत् कारणजन्मापि दृष्टा काचित्
विभावनाई” च० । क्रमेण यथा । “अपि लाक्षारसाऽसिक्तं
रक्तं ते चरणद्वयम्” । “अस्मैरतीक्ष्णकठिनेर्जगज्जयति
सन्मथः” । १। “नरेन्द्रानेव ते राजन् ! दशत्यसिभुजङ्गमः” । २।
नरेन्द्रोन्मेषो गरुडविद्याभिज्ञश्च दंशनप्रतिबन्धकगरुडविद्या
सन्निधानेऽपि दंशनोत्पत्तेश्च तृतीया विभावना” “शृङ्गाद्वी
णानिनादोऽयस्यदेति सहदहभुतम्” । ३। “शीतांशुकिरणा-
स्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्” । ४। “ययः पयोराशिरभूत्
करकलसतरोस्तव” । ५। दर्पणे तु “विभावना विना हेतुं
कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते । उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा
परिकीर्त्तिता” इति लक्षयित्वा “विना कारणमुपनिव-
ध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव
भवितुं युक्तं तच्च कारणान्तरं कचिदुक्तं कचिद्वेति”
व्यवस्थाप्य उदाहृतम् “अनायासकथं मध्यमशङ्कतरणे
दृशौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” । अल
ययोरूपं निमित्तसुक्तम् “वपुर्भाति नतभ्रुत इति पाठे
तदनुक्तमिति भेदः ।

१०० विरोधः “जातिधर्तुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणैश्च गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्ध-
मिव भासते विरोधोऽसौ दशाकृतिः । सा० द० क्रमेण यथा ।
“तव विरुद्धे मलयमरुद्वावानलः शशिरवोऽपि सोष्माणः ।
हृदयमलिरुतमपि भिन्ने नलिनोदकमपि निदाघरविरसाः” ।
“सन्ततसुखसासङ्गाङ्गुतरगृहकर्म्मघटनया नृपतौ । द्विज-
पत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः” ।
“अजस्य नृहृणतो जन्म निरीहस्य हृतद्विषः । स्वपतो
जागरुकस्य यायार्थं वेद कस्तवः” । “वक्त्रभोत्सङ्गसङ्गेन विना
हरिणचक्षुषः । राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽ-
भवत्” । “नयनयुगासेचनकं मानसदृष्ट्यापि दुष्प्रापम् । रूप-
मिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” । “त्वद्वा-
जिराजोत्थादि” “वक्त्रभोत्सङ्गेनेत्यादि” श्लोके चतुर्थपादे
“मध्यन्दिनदिनाभिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरुद्ध” इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जा-
तिशब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूच्यैर्जातिगुणक्रिया-
द्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो सुखत आभासते । विरुद्धरेतुकत्वेन
समाधानम् । अजस्येत्यादौ अजत्वादिगुणस्य जन्मपहणा-
दिक्रियाविरोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयितत्वानु-
समाधानम् । “त्वद्वाजोत्थादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां
न धत्ते” इति विरोधः । “त्वद्वाजोत्थादिकविप्रोढोत्था-
तु समाधानम् । स्वपतन्यत् । विभावनायां कारणाभावे-
नोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विषे-
षोक्तौ च कार्यभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं द्वयो-
रपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

१०१ विरोधाभासः । “आभासत्वं विरोधस्य विरोधाभासद्रव्यते
चन्द्रा० “अमितजिन्मितिजिदोजसा स यत् विचार
हृत्कारहगव्यवर्त्तत” नैषधम् ।

१०२ विरुद्धोक्तिः “विरुद्धोक्तिः श्लेषगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि”
च० । “हृषामेहि परचेत्वादिति वक्ति सखचनम्” ।

१०३ विशेषः “यदाधेयमनाधारमेकज्ञानेकगोचरम् । किञ्चित्
प्रकुर्वन्तः कार्यमशक्यस्तेतरस्य वा । कार्यस्याकरणं
दैवादिशेषास्त्रिविधस्ततः” । सा० द० क्रमेण यथा । “दिव-
स्युपपन्नानामाकल्यगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति
गिरःकथमपि कथ्यो न ते वन्द्याः” । “कानने सरिदुद्देशे
निरीणामपि कन्दरे । यस्तन्यनकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः
पुरः” । “गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या खलिते
कलाविधौ । कस्याविस्तुलेन क्लृप्ता हारता त्वां वद
किं न मे हृतम्” ।

१०४ विशेषोक्तिः “सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तस्तथा द्विषा”
सा० द० । तथेत्युक्तानुक्तिनिमित्तत्वात् । तलोक्तनिमित्तता
यथा । “धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चक्षुषाः ।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” अत्र महामहिम-
शालित्वं निमित्तसुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे “कियन्तः
सन्ति भूतले” इति पाठे त्वसुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं
च अनुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथग्गोक्तम् यथा “स एक
शस्त्रोजयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य
शम्भुना न हृतं बलम्” । अत्र तनुहरणेऽपि बला
हरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्यभावाः कार्य-
विरुद्धसङ्गावसुखेनापि सा० द० ।

१०५ विषमम् । “गुणैः क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
यहाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः
सङ्कुटनाया च तद्विवर्तनं मतम्” । सा० द० क्रमेण यथा । “सद्यः
करस्पर्शमवाप्य चित्तं रणेरणे यस्य कृपायलेखा । तमा-
लनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्विशोकाभरणं प्रकृते” ।
अत्र कारणरूपसिद्धतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
मारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्तययस उत्पत्तिः ।
“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने । ददासि त्वम् । विर-
हस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे” । अत्रानन्द-
जनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः । “अयं
रत्नाकरोऽम्भोधिरेतस्तेव धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वद-
नमपूरि चारवारिभिः” । अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो
नाभूत् प्रत्युत चारवारिभिर्वदनपूरणम् । “क वनं
तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता । नियतं
प्रतिभूलवर्त्तिनोवत भातुश्चरितं सुदुःसहम्” । अत्र
वनराजस्त्रियोर्विरूपयोः सङ्कुटना ।

१०६ विषादनम् “द्रव्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनम्”
च० । “दीपसुदीपयेद्यावत्तावन्निर्वाण एव सः” ।

१०७ व्यतिरेकः “आधिक्यसुपमेयस्योपमानानुगुणतामवा ।
व्यतिरेक एक उक्तो हेतौ नोक्तो स च त्रिषा ॥ चतुर्विधोऽपि
साध्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्पितः । आलोपाश्च द्वादशवा
श्लेषेऽपीति त्रिरट्ठा । प्रत्येकं खान्निहितत्वावस्था-
रिंशद्विधः पुनः” ॥ सा० द० उपमेयस्योपमानादाधिक्ये
हेतुरूपमेयगतसत्त्वकारणसुपमानगतं निकर्षकारणञ्च ।
तयोर्द्वयोरप्युक्तानेकः” प्रत्येकं ससुदायेन वास्तुज्ञौ
त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यभिप्रेतमानोपमेयस्य निवेदनं
शब्देनार्थेनाद्येपेय चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपि-

आदत्तेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानानुन्मूलन-
यामनयैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति मिलित्वाऽप्य-
त्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् । “अकलङ्कं
सुखं तस्या न कलङ्को विधूयथा” । अतोपमेयगतमकलङ्क-
त्वसुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं इयमप्युक्तम् । यथायद्व्यति-
पादनाञ्च शाब्दभौषम्यम् । अत्रैव “न कलङ्कं विधूयममिति”
पाठे आर्यम् “जयतीन्दुं कलङ्कनमिति” पाठे तु इवादि-
तस्यादिपदविरहादाविप्रम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्वात् चोप-
मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः । इयोरनुक्तौ इयोरनुक्तिः ।
ज्ञेये यथा । “अतिगाढगुणायाम् नाजवङ्गकुंरा गुणाः” ।
अत्र इवार्थे व्यतिरेकित्वात् शाब्दभौषम्यम् उक्तर्षनिकर्षकारण-
योर्द्वयोरनुक्तिः । गुणशब्दः क्लृप्तः । अन्ये भेदाः पूर्व-
वद्वङ्गाः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहर-
णानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । “क्षीणः क्षीणो-
ऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद
सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्ति यातं तु” । “अतोपमेयभूतयौवना-
स्यैर्यस्याधिक्यं तेनात्त “उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विप-
र्यये वा व्यतिरेक इति” केवाञ्चल्लक्षणे “विपर्यये वेति
पदमनर्थकमिति” यत् केचिदाहुः तच्च विचारसहम् ।
तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र
च चन्द्रामेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वातो-
दाहरणे कथञ्चिद्वृत्तिः । “हनूमदाद्यैर्विशया मया पुन-
र्हिषां हृषेदूतपथः सितीकृतः” ॥ इत्यादिषु का गति-
रिति सुष्ठु “न्यूनताय वेति” ।

१०८ व्याघातः “व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम्
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेत्यस्मादन्यथा । सौकर्येण च कार्यस्य
विरुद्धं क्रियते यदि” । सा० ८० “दशा दग्धं मनसिजं जीव-
यन्ति इत्येव वाः” । “इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः
समागन्ता कान्ते ! ऋदुरसि नचायाससहना । ऋदुत्वं मे
हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं न ऋद्वी सोढा यद्विरहकृत-
मायासमसम्” ॥ अत्र विदेशं जिगमिषुषा नायकेन नायि-
कायाः ऋदुत्वं सहगमनाभावहेतुर्नोक्तं नानिकया तु प्रत्युत
सहगमने ततोऽपि सौकर्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

१०९ व्याजनिन्दा “निन्दायानिन्दया व्यक्तियोजनिन्देति
गीयते” च० । “विधेः स निन्द्यायस्ते प्रागेकमेवाहुरिच्छरः” ।
अत्र एकशिरोहृत् शिर्षनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः ।
११० व्याजस्तुतिः “उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां
प्राज्ञाभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः” । सा० ८० । निन्दाया

स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः
स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण
यथा । “स्तनयुगसङ्गाभरणाः कण्टककलितान्कयट्यो देव !
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥
“व्याजस्तुतिस्तत्र पयोद ! मयोदितं यं यज्जीवनाय
जगतस्तत्र जीवनानि । सोत्तनु ते महदिदं वन ! धर्म्म-
राजसाहाय्यमर्घ्ययसि यत् पथिकाश्चिह्न्य” ॥

१११ व्याजाक्तिः “व्याजोक्तिरन्यहेतुत्वा यदाकारस्य गोप-
नम्” च० । “सखि ! पश्य गृहारासपरगैरसि धूसरा” ।
११२ शुद्धापङ्कतिः “शुद्धापङ्कतिरन्यस्यारोपार्थे धर्म्मनिष्कवः” ।
च० “नार्यं सुधांशुः किं तर्क ? व्योमगङ्गासरोरुहम्” ।
११३ श्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः आर्यश्च शाब्दलङ्कारः ३८६ पृष्ठे
आर्यो यथा “शब्दैः स्वभावादेकार्थे श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्”
सा० ८० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः ।
“सर्वदो साधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्” ।

११४ संवृष्टिः “यद्येत एवालङ्काराः परस्परविभिन्नताः । तदा
पृथगलङ्कारौ संवृष्टिः सङ्करस्तथा” सा० ८० “देवः
पायादपायात्तः अरेन्द्रीवरलोचनः । संसारध्वान्तवि-
ध्वंसहंसः कसनसूदनः । अत्र पायात्पायादिति यमकम्
अरेन्द्रीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसार-
ध्वान्तोत्पत्त्या उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः,
शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र ससर्गः ।

११५ सङ्करः “अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्देकाग्रयास्यतः । सन्दि-
ग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्विति पुनः” सा० ८० । तत्रा-
ङ्गाङ्गभावे यथा । “आलस्येगविगलङ्गु जगेन्द्रभोगिनीकप-
टपरिवेष्टनयाञ्जुराशेः । सन्ध्याव्याध्याव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥ अत्र निम्नीकपटप-
ञ्चनेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः । सा च मन्दा-
किन्या वस्तुतत्त्वेन यत्पादमूलवेष्टनं तत्परिणाममूलवेष्टनमिति
श्लेषसत्यापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव
परिणाममूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तिरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च “सन्ध्या-
व्याध्याव्युपशमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा
वाञ्छुराशिसन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति
समाशोक्तेरङ्गम् । यथा वा । “अनुरागवती सन्ध्या दिव-
सस्तपुरःसरः । अङ्को दैवगतिश्चिता तथापि न समा-
गमः” ॥ अत्र समाशोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो
यथा । “इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्नतं तमः ।
अमन्दनेयनमन्दकर मण्डलभैन्दवम्” ॥ अत्र किं ससस्य

चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति सुखं निर्दिश्य
चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति सुखस्य चन्द्रमण्ड-
लस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिषम्बन्धात् सुखयोगिता,
आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किं वा विशेषणस्यास्याद-
प्रस्तुतस्य सुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वा प्रस्तुतस्य
सुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा सन्धयोद्दीपनः कालः
स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुत्प्रेतं वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति
बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः । यथा वा सुख-
चन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं सुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र
एवेति रूपकमिति सन्देहः साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य
सङ्गावे पुनर्न सन्देहः । यथा “सुखचन्द्रं चुम्बति”
इत्यत्र चुम्बनं सुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम् ।
चन्द्रस्य तु प्रतिबुलमिति रूपकस्य बाधकम्, “सुखचन्द्रः
प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको कृते
उपचरित्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः । “राजनारायणं
लक्ष्मीम्बामालिङ्गति निर्भरम्” । अत्र योषित आलिङ्गनं
नायकस्य सट्ठेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यस-
म्भवादुपमाबाधक नारायणं सम्भवादूपकम् । “एवं वदान-
म्बुजमेणाप्या भाति चञ्चललोचनम्” । अत्र वदने लोच-
नस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासम्भवादूप-
कस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजम्” इत्यादौ
साधारणधर्म्मप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
प्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया
बाधकः । एतच्चात्र मयूरव्यंसकादित्वादूपकसमास एव ।
एकाग्रयानुप्रवेशो यथा । “कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि
निरीक्षते यदि सा तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिङ्गिताशेष-
विषयः । सरोमाञ्चोदञ्चत्कचकलशनिर्मिजवसनः परीरम्भा-
रम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः” ॥ अत्र “कटाक्षेणा-
पीषत्क्षणमपि” इत्यत्र केकानुप्रासस्य “निरीक्षते” इत्यत्र
लकारमादाय इत्यनुप्रासस्य चैकाग्र्येऽनुप्रवेशः । एवं
चार्त्तवस्तुप्रासार्थापत्यलङ्कारयोः । यथा वा । “रुरवका
रवकारखतां ययुरिति” अत्र रवकारवका इत्येकं वकारव-
कार इत्येकमिति यमकयोः । सा० ६० ।

११६ सन्देहः “स्यात् भट्टतिभ्रान्तिसन्देहैसादृक्काङ्क्षितलयम्”
च० “पङ्कजं वा सुधांशुर्वा अस्माकन्तु न निर्णयः” ॥

११७ समम् “समं स्यादातुल्येण स्नात्वायोग्यस्य वस्तुनः” ।
सा० ६० “शशिनसुपगतयेयं कौसुदी मेघसुक्तं जलनिधि-
समुत्पन्नं जङ्गुकन्याऽवतीर्णम्” । आनुकूल्यञ्च कारणा-

तुल्यं तदन्यासुल्यम् इत्यपदार्थस्यालङ्कारविज्ञेयकत्वञ्च ।
“स्यरूपमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः । विना
यत्नेन । तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुं सुखमिति” च० उक्तेः तत्ता-
कारणानुल्यसुक्तम् कारणानुल्यं यथा “नोचप्रवणता
लङ्घ्य ! जलजायास्तवोचिता” । तृतीयं यथा “सुक्तोवा-
रणलाभोऽयं भूपतेर्वारणाशिनः” ।

१८ समाधिः “समाधिः सुकरे कार्ये दैवाहस्वनरागमात्” च० ।
“मानमस्यानिराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः । उपकाराय
दिष्टोदसुदीर्घं वनगर्जितम्” । स० कण्ठा० ८ “समाधि
मन्यधर्म्माणामन्यत्वारोपणं विदुः । निरुद्धोऽप्य सोद्भेदः
स द्विधा परिपद्यते” इति ललितम् । उदाहरणं न्यूनम् ।

११९ समासोक्तिः “समासोक्तिः समर्थत्वं कार्यं लिङ्गविशेषणैः ।
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः” सा० ६० ॥ तत्र समेन
कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः यथा । “व्याधूय
यद्वसनमम्बुजलोचनाया वज्रोजयोः कनककुम्भाविलास-
भाजोः । आलिङ्गसि प्रमममङ्गमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव
मलयाचलगन्धवाह !” अत्र गन्धवाहे कृठकासुकव्यवहार-
समारोपः । लिङ्गसाध्येन यथा । “असमाप्तिजिगीषस्य
स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रस्य जगत् कर्तुं नो
सन्ध्यां भजते रविः” ॥ अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वसाधनेष्व
रविसन्ध्यायोरन्यकनायिकाव्यवहारः । विशेषणसाम्यन्त
स्मिष्टतया साधारण्येनौपन्यगर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र
स्मिष्टतया यथा । “विकसितमुखीं रागासङ्गाङ्गलति
मिरादति दिनकरकरस्य सृष्टामेन्द्रो निरीक्ष्य दिशं पुरः ।
जरठलवलीपाण्डु, श्वायो भयं कलुषान्नरः अयति हरितं
हन्त प्राचेतसीं तद्दिनद्युतिः” ॥ अत्र सुखरागादि
स्मिष्टता । अन्यदुदाहार्यम् सा० ६० ।

१२० समुच्चयः “समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके ।
स्वलेकपोतिकाभ्यायात्तत्कारः स्यात् परोऽपि चेत् ॥
गुणौ क्रिये वा युनयत् स्यातां तद्वा गुणक्रिये” सा० ६० । यथा ।
“हंहो धीर ! समीर ! हन्त जननं ते चन्दनचमाभृतो
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरोवारिभिः ।
प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुहामदावानिन्यन्ततोऽयं
मलिनालको वनचरः किं वक्षते कोकिलः” ॥ अत्र
दाहे एकस्मिन्चन्दनभूष्टज्ज्वाल्म्ये कारणे सत्यपि
दाक्षिण्यादीनां हेतुनराणासुपादानम् । अत्र स्वर्धामपि
चेतनं शोभनत्वात् सदयोगः । अत्रैव चतुर्थपादे सत्ता-
दीनामशोभनानां योगादसद्योगः । सदसद्योगो यथा ।

“यथी दिवसधूसरो गलितवौवगा कामिनी सरो विगत-
वारिजं सुखमनसरं स्नातते । प्रभुर्धनपरायणः सतत-
दुर्गतःसज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त गल्यानि मे”॥
“अथ च तद्विधिः । नवने तव मन्त्रिनश्च प्रियस्य सुखम् ।
सुखमानतश्च सखि । ते व्यवहितवास्यान्तरे अरज्यजनः” ॥
अथाद्योऽहं गुणयोर्वैगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयो-
र्वैगपद्यो यथा । “कलुषश्च तवाहितेवकस्यात् सितपद्मे
रुहोदरान् चक्षुः । पतितश्च महीपतीन्द्र । तेषां वपुषि
प्रस्फुटभापदां कटाक्षैः ॥ “धुनोति चाधिं तनुते च
कीर्त्तिम्” इत्यादावैकाधिकरण्येऽप्येव दृश्यते ।

१२१ सम्बन्धातिशयोक्तिः “सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योग
कलनम् । योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्येते” २ च०
“सौधाद्याणि पुरस्यास्य सृजन्ति विधुमण्डलम्” ॥
“त्वयि दातरि राजेन्द्र । स्तुतिमात्राद्विवाहम्” ।

१२२ सम्भवः “प्रभतकारणाद्योकात् स्यादेवमिति सम्भवः ।
स विधौ । वा निषेधे वा द्वये वा न द्वयेऽपि वा” ४
च० क० क्रमेण यथा “त्वयादातुं जलसुपगते शार्ङ्ग-
शोर्वर्षचौरे न स्यात् सिन्धोः पूधुरपि ततो दूर
भावात् प्रवाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनभाववर्ज
दृष्टीरेकं सुप्तागुणमिव भवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्” । अत्र
उक्तद्वयेण दृश्योभविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादयं
विधिरूपसम्भवः अत्रैव पूर्वार्हे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्व
निषेधरूपसम्भवस्य एवंविधनिषेधतदुभयानात्मकसम्भवयो
रदाहरणे नृग्ये ।

१२३ सम्भावनम् “सम्भावनं यदिदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये”
च० । “यदि लिखीको गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि
नाशः स्यात् । पारेपराङ्गं गणितं यदि स्याद् गण्येवनिः-
शेषगुणोऽपि स स्यात्” ।

१२४ सङ्कोक्तिः “सङ्कोक्तं वलादेकं यत् स्यादाचकं द्वयोः । वा
सङ्कोक्तिर्लभतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्” सा०द० । अति-
शयोक्तिरप्यलभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणयोर्वैगप-
त्यवस्था च । अलभेदाध्यवसायमूलापि नृव-
निमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । “सङ्कोक्त-
द्वेनास्या वौवने रागभाक् प्रियः” अत्र रागपदे नृवः ।
“सङ्कोक्तद्वयैः कामसङ्कोक्तवन्तः सङ्कोक्तवन्तिमि-
तौर्वैगपत्यसङ्कोक्तवन्तः । सङ्कोक्तवन्तिमिः स्यान्-
मासीकवन्तः प्रतिदिनमन्त्राद्योरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ अलो-
कावादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु स्मृततया ।

१२५ सामान्यम् “सामान्यं प्रकृतस्यान्यतदात्म्यं सङ्कोक्तैः” ।

च० “मन्त्रिकाचितधन्वितावाचचन्दनचर्चिताः । अवि-
भाष्याः सुखं यानि चन्द्रिकासिंघारिकाः ।

१२६ साम्यम् “इयोर्यत्नोक्तिचातुर्थादीपस्याथोऽवगम्यते । उच-
साङ्गकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् । तदानन्त्येन भेदानां
संख्यानं तस्य दुष्करम् । इष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्ति-
रेव च । तत्वेवादेः प्रयोगेण इष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते । इवा-
देरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनोविषयः । वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य
न्यसनात् तत् सङ्कोक्तः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्ति-
रुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्वययोगादहेतुके । साम्ये
पूर्वादिभेदेन इष्टान्तोक्तिर्विधीयते” च० क० ॥ तत्र क्रिया-
निमित्तम् “स्थितः स्थिताश्चलितः प्रयातां निषेधोभास-
नबन्धधीरः । जलाभिजायो जलमाददानां स्वायेव तां
भूपतिरन्वगच्छत्” ॥ इदं पूर्वम् । उत्तरं यथा ।
“रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं तदेव नैर्गनिकसुतत्वम् ।
न कारणात् स्वादिभेदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव
प्रदीपात्” । अन्यान्मुदाहर्याणि ।

१२७ सारः “उत्तरोत्तरसुतकर्मो वस्तुनः सार उच्यते” । च०
“मधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कनेर्ध्वजः” ।

१२८ सूक्ष्मम् “संक्षिप्तस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेण कृतेन वा । कयापि
सूक्ष्मते भङ्गा यत् सूक्ष्मं तदुच्यते” । सा०द० सूक्ष्मः स्थूल-
मतिभिरसंलक्ष्यः । तत्कारणेण यथा । “वत्ससिन्धुस्वेदविन्द
प्रमथेदं वा भिन्नं कुक्षुभं कापि कष्टे । दुःखं तन्मया
व्यकुल्यन्ती वयस्या स्त्रिया पाथी सङ्गलेषां लिखेत्”
अत्र कयाचित् कुक्षुभभेदेन संक्षिप्तं कस्याचित् पुरुषा-
यितं रतं पाथी पुरुषचिह्नसङ्गलेषालिखनेन क्वचितम् ।
इङ्कितेन यथा । “सङ्कोक्तकालमनसं विटं ज्ञात्वा विद-
ग्धया । हृदयेत्तापिताकृतं वीलापद्मं निमीलितम्” ॥
अत्र विटस्य भ्रूलेपादिना लङ्घितः सङ्कोक्तकालाभिप्रायो
रजनिकालभाविना यस्मिन्निमीलनेन प्रकाशितः ।

१२९ लोकोक्तिः “लोकोक्तिर्यत् लोकोक्तिः स्यादर्शान्तरगर्भिता” ।
च० “भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे” ।

१३० अरण्यम् “सङ्कोक्तमवगाहस्तु कृतिः अरण्यमुच्यते” । सा०द०
“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेत्तुश्चञ्जलमञ्जुलम् । अरविम वदनं
तस्याचारचञ्चललोचनम्” । च० कण्ठा० तु भेदो-
दर्शितः । “सङ्कोक्तद्वयैः कामसङ्कोक्तवन्तः सङ्कोक्तवन्तिमि-
तौर्वैगपत्यसङ्कोक्तवन्तः । सङ्कोक्तवन्तिमिः स्यान्-
मासीकवन्तः प्रतिदिनमन्त्राद्योरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ अलो-
कावादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु स्मृततया ।

वृत्तिरोधिनाम विवृत्तिमिदं तन्वा मनः। मनविजेन वचे।
प्रहरिष्यता भवति वृत्तरश्च निवेशितः” । अत्र कथ्यते
यत्नल्लामयवृत्तिविरोधिना अज्ञानेन मन मनो
विवृत्तिमिदं वृत्तं अरम्भं न वृत्त्यस्तु दर्शनजन्यम् । चिन्ता-
जन्यम् यथा “पुरा वत्त स्तोतः पुलिनमधुना तत्त वरितां
विपद्योऽं यातो वनविरलभावः स्थितिरुहाम् । अहो
वृत्तं काळादपरमिव जातं वनमिदं निवेशः यैल्लानां तदि-
दमिति बुद्धिं जनयति, । अत्र प्रत्यक्षेण स्तोतस्तद्वनादिव
चिन्ताजन्यत्वात् चिन्तोद्भूतं अरम्भम् आदिपहृत्वात् पर-
प्रयत्नादपि यथा “दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन वृत्त-
येन । वृत्तिकारिणा त्वया मे पुनरपि चिल्लोत्ता कान्ता” ।
अत्र परप्रयत्नजन्यत्वात्तत्त्वम् । प्रत्यभिज्ञानं यथा । “स्वर्गः
पुरा परिचितो नियतं स एव संजोवनस मनसः परिमोह-
नस” । अत्र य एव पूर्वानुभूतः स एवैव इति प्रत्यभिज्ञा
अरम्भम् । स्वप्नरूपं यथा । नागानन्दे “अथ खलु स्वप्ने
जानामि सैव प्रियतमा अत्र चन्दनलतामृद्वे चन्द्रकान-
मन्विशिलायास्तपविटा प्रणयकुपिता किमपि मासुपलभ-
मानेव वृत्तौ मया वृत्ता” जीमूतवाङ्मनेन विदूषकसमीपे
स्वप्नस्य वर्णनम् । स्वप्नप्रत्यभिज्ञयोः पूर्वानुभूतसंस्कारजात-
त्वात् अरम्भत्वम् ।

१२। स्वभावोक्तिः “नानावस्त्वं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विदन्वतो ।
स्वभावोक्तिश्च जातिस्त्वत्वाख्यासावङ्गुतिर्मता” दण्डी “तुल्य-
रातावङ्गुतिः पदार्थरितकोमलः । त्विर्वर्णराजभिः कथं-
रेजे मञ्जुगिरः शुकाः” । “कथकपित्तगर्भे कथं नावर्णिते-
ल्लः । पारावतः परिभ्रम्य रिरंशुयुवति प्रियाम्” । “वधूश्च
मन्दरोमाश्च कुर्वन् मनसि निर्हतिम् । नेत्रे बाभील्य
स्त्रे प्रियास्त्रयः प्रवर्तते” । “कथं कालः कस्येन कपादे-
नेन्दुष्वरः । अटाभिः स्निग्धतायाभिराविरासीद्वध्वजः” ।
“जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् । यास्तेष्वस्यैव
साक्षाज्यं काव्येष्वेतदीक्षितम्” । इयं जातिरपि ।

१२२ हेतुः “हेतोर्हेतुमता वाङ्मयं हेतुवच्यते १ । हेतु
हेतुमतोर्वाक्यवर्णनं हेतुवच्यते २” । “य० अथावदेति शीतांशु
नानिच्छेदेन सुभुवाम्” १ । “अच्छोविशालोभवतः कटाक्षा-
नेक्यं प्रभो २ ।

१२३ हेतुपञ्चुतिः “युक्ता य एव पूर्वहेतुवच्यते हेतुपञ्चुतिः”
य० य एव पूर्वनिश्चय एव । “नेन्दुलोमो न निर्वर्कः
सिन्धोरोर्वोऽयस्यितः” । अथेऽलङ्काराण्येवान्मभूतः ।
हेतु भूषणानि च शिरसादीनि तानि च प्राणान्मादौ “शिरसं

वृत्तं हारः कुण्डलं चाङ्गदं तथा । कण्ठं वक्ष्यन्ते मे-
लेत्तत्त वरम्, । वरं प्रधानं तेन अग्रधानानि पादकटका-
दीन्वपि । तत्र भूषणद्रव्याणि “यद्गारागवप्यञ्च मोमेदो-
विजयसया । उक्ता वैदूर्यमोक्षानि तथा मरकतादयः ।
सुवर्णेनपि वटना वनेषासुपदृश्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने
न निश्चयः । प्रधानभूषणं प्रायः शिरसोर्हृत् विधीयते, ।
अथ “उक्ता मणयः युक्ता दुःखदा दोषयाजिनः” युक्ति
क० नवालङ्कारधारणे विहितमल्लादि यथा “रेवत्यश्चि-
पनिघासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु । युक्त्युक्तवधाहेषु वस्तास-
कारधारणम्” उक्तेति० अत्रापवादः “उक्ताहे राजसम्माने
माङ्गलानाञ्च सन्ततौ । अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्तासकार-
धारणम्” । ईनायकयोरङ्गजादिभावभेदेभ्युते यद्यथा “यौवने
सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र भावहाव-
हेलास्तयोऽङ्गजाः । योभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रग-
ल्भता । औदार्यं धैर्यं मित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः । लोला
विलासोविच्छित्तिर्लज्जोक्तः क्लिष्टकिञ्चित् । मोहादितं कुट-
मितं विभ्रमोल्लसितं मदः । विकृतं तपनं भौगन्ध्यं विक्षेपश्च
कुतूहलम् । हसितं चकितं केलिरित्वादशसंख्यकाः । स्वभा-
वजाश्च भावाद्यादश पुंसां भवन्त्यपि” । पूर्वो भावादयो
धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वोऽप्यभी
नायिकाश्रिता एव विच्छित्ति विशेषं पुष्पानि” सा० द०
उक्ताः । एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते । ७ अलङ्कारौ
चतुष्कले” ॥ इत्याकारे गणभेदे च ॥ [समर्थं धनादौ ।

अलङ्कारि लि० अलङ्काराभ्यां तद्गणाय । कुमारीभर-
अलङ्कृत लि० अलम्+ल-कर्णश्चि क्त । भूषिते मण्डिते ।

“अदोषं शुचवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्” सा० द०

“सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूतदं” इत्यमरः ।

अलङ्कृति स्त्री अलम्+ल-भावे क्तिन् । १ भूषणे करणे क्तिन् ।

२ भूषणसाधने अलङ्कारशास्त्रोक्तेऽष्टपमादलङ्कारे च “तद-
दोषो यद्धार्यावनलङ्कृती पुनःकापि” काव्य० प्र० “यो
विद्वान् मन्यते काव्यं यद्धार्यावनलङ्कृती । अशौ न
मन्यते कथादहृणमनलङ्कृती” चन्द्रा० ।

अलङ्कृति स्त्री अलम्+ल-भावे य । भूषणम् ।

अलङ्कामिन् लि० अलं पर्व्याप्तं गच्छति स्थिति स्त्रियाङीप् ।

मनसमर्थं रिङ् प्रति गन्तरि ।

अलङ्कानीय लि० न लङ्कनीयः । अनति क्रमयोगे । “तत्र-
त्वमितरा माशौ नेदं सिन्धवमाधता । अलङ्कनीयता-
हेतुभवं तन्मनस्त्रिनि” भाषः ।

अलङ्कारं लि० न लङ्घ्यः । अनतिक्रमयोगे । “लिङ्गविषयतो
लोकोक्तलङ्घ्यान्वययोगः” भाषः ।

अलङ्गी स्त्री अलङ्गी पथ्याप्ता सती जायते जन-ह गौरा०
लीप् । सुश्रुतोक्ते रन्ध्रगतरोगभेदे यथा । “पूयानसः सोप-
नाहः स्त्रावा पर्याप्तिशालजो । कमिपन्निच विज्ञेया
रोगाः रन्ध्रगता नव” । तद्वत्तत्वं तत्त्वं “जाता रन्ध्रौ
युक्तमन्त्रोऽलङ्गी स्त्रात्तस्मिन्नेवास्यापिता पूर्वलिङ्गः” इति ।

अलङ्गा स्त्री न लङ्गा विरोधे न० त० । १ धात्वैः अभावे
न० त० । २ लङ्गाभावे । न० व० । ३ लङ्गान्मन्त्रे लि० ।

अलङ्कुर पु० अलं सामर्थ्यं जृणाति जृ-अच् प्र० उत् । मणिके
अलङ्कुरे बहुजलाधारे (जाला) बह्वलये पाले । [धनादौ ।

अलङ्गीविक लि० अलं जीविकार्थं ४ त० । जीविकापर्याप्ते
अलङ्गीव लि० अलं जृष्यते कर्मणि वा० क । भक्ष्यपर्याप्ते

मांसादौ । “अथ तच्छृतस्य परितन्द्ति तदलङ्कुषम्”
यत० ब्रा० “मांसं हि जीवाय भक्ष्यायालं पर्याप्तं भवति” भा०

अलति पु० अल-वा अतिच् । गीतिमाहकायाम् स्वरसाध-
नार्थे सारिगमादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीतेः प्रार-
म्भात्तेषां गीतिमाहकात्मम् ।

अलन्धन लि० अलं प्रभूतं धनमल्पस्य अच् । पर्याप्तधने सङ्ग्रेहे ।
“निरादिधनस्यैव प्रतिभूः स्वादलन्धनः” मनुः ।

अलन्तराम् अल्य० अलम्+अतिशये तदप् आसु । अत्यर्थं
पर्याप्तादावर्थे । “पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम्”
भाषः । एवं तमप् आसु । अलन्तराम् तत्त्वार्थे अल्य० ।

अलन्धूम पु० अलमल्यार्थं धूमः । धूमसमूहे जटाध० । [श्रीवरः ।
अलन्ध लि० न लङ्घ्यः । प्राप्तिभित्ति “अलन्धस्य प्राप्तिप्राप्त्ययोगः”

अलभ्य लि० न लङ्घ्यः । अप्राप्ये । “रोगे चालभ्ययोगे च
शोमन्ने पुंसवेऽपि च । यद्वाति ससृष्टिः पूर्वलापि न
दुष्यति” काशभा० मरी० “अलभ्ययोगे पुनरप्राप्यसम्बन्ध-
निमित्ते अयौचान्दिवसे पूर्वत्वं मलभासे” शु० त० २८० ।

अलम् अल्य० अल-वा० अल १ भूषणे “जनविलीनलङ्कृते
यः प्रचर इव त्रियम्” अल्य उपपदसंज्ञा अलङ्कृत “अल-
ङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचरते” मनुः । २ सामर्थ्ये
यत्को “विनाशकदलमभूषु रिज्जायै तपसः” सुतः “कथा हि
अलु पापानामलनत्रयेयसे यतः” इति च भाषः
“वरेण यमितं लोकोक्तं दन्धुं हि तत्तपः” कुमा०
२ पर्याप्तौ ४ संपूर्वतायां ६ प्राच्ये “प्रतिभूः स्वाद-
लन्धनः” मनुः “अलमल्यस्य धनम् अच् बहुधनइत्यर्थः
कुङ्कु० । ७ वारणे, “अलं विवादेन यथा नूनं त्वया”

कुमा० “अलं विवादेन यथोपधीयताम्” महाभा० दनिषेधे
“आलयालमिदं भोज्येत् स दारानपाहुरत्” भाषः

६ निरर्थकत्वे १० अल्यर्थे ११ अवधारणे १२ अल्यर्थे च मन्त्र० ॥
“विजयावेत्तलसन्ध्यान्निर्मासु” किरा० “अलं भूयः”

मङ्गि० । अल वा रः अरम् । तत्त्वार्थे अरङ्कृतयन्त्रे उदा० ।
अलम्पु पु० अलं यज्ञे निरर्थः पशुः । “अप्रयत्ने ययौ “अल-

मशोरपयोच” कात्या० १६, १, ४, पशुर्वाग्व्यः सन् यो
नाम पशुवन्दिन्ते सोऽलम्यपशुः” कर्क० ।

अलम्पु रुषीगा पु० अलं समर्थः पुरुषाय “अलङ्कोत्तादिना”
पा० स्वार्थे ख । युष्मादिसमर्थे प्रतिभङ्गादौ उच्ये ।

अलम्पु द्वि स्त्री अलम् व्यर्था बाधितविषयत्वात् पर्याप्ता वा
दुष्टिः । मिथ्याबुद्धौ, पर्याप्तबुद्धौ च । “पश्यन्पि नाल-

म्पु द्विमवाप” किरा० १२, २६, लोकोक्त्या० मङ्गि० ।
अलम्पु पु० अलं पुण्याति पुन-क प्र० पल्य वः । १ वमने

कईने । २ प्रहस्ते रावणमन्त्रिराक्षसे ३ चटोत्कचइति
राक्षसभेदे च “अलम्पुं तथा युद्धे विचरन्मभीत-

वत् । कैङ्करिः प्रययौ तूर्त्तम्” इत्युपक्रम “रिपुं निह
त्याभिननन्द वै तदा हृत्तम्पुं पकमलम्पुं यथा”

भा० द्रो० प० । अलम्पु वनामानौ च द्वौ राक्षसौ
कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ अवसेको चटोत्कचेन निहतः

भी० प० अपरोपि निहतः इत्यविरोधः । ४ अप्सरोभेदे
तच्छब्दे विहितः । ५ सुखीयां भेदि० ६ लङ्गालु

लतायाम् ७ अन्धाप्रवेशार्थं दत्तकलहरेखायाश्च स्त्री राज० ।
तस्याः कलम् अच् लुप् तत्कले न० । “हृत्तम्पुं

पकमलम्पुं यथा” भा० द्रो० प० ।
अलम्पु णु लि० अलम्+सामर्थ्ये भू-गुण् । “समर्थे “विनाश-

कदलम्पुणु रिज्जायै तपसः सुतः” भाषः ।
अलथ पु० न लङ्घ्यः विरोधे न० त० । १ लवविरोधिनि उच्ये ।

“यकादिष्वपि लोकेषु अयमाणौ लवाल्यौ” रामा० अभावे
न० त० । २ विनाशभावे । नास्ति लयोयस्या ३ अवस्थानान्मन्त्रे

अमणशीले “स्नानमानसति काशिमालया” भाषः “ल्यो
लवनं कश्चिदवस्थानं नास्ति तस्याः” मङ्गि० ४ विनाश-

ान्मन्त्रे च लि० ।
अलम्पुसा पु० व० व० । देशभेदे ।

अलर्क पु० अलमर्कतेऽर्क्यते वा अर्क-अच् अर्क-वज् वा यक० ।
१ चेताकट्ये २ क्षिप्रकुङ्करे ३ क्षमिभेदे च च भा० द्रो० प०

दर्शितः यथा “अथ क्षमिः क्षेपमेदोर्मांसयोचितमोजनः ।
दारुणो दारुणस्यः कर्षसाध्यावगागतः । स तस्यो-

दावणो दारुणस्यः कर्षसाध्यावगागतः । स तस्यो-

महासाय विभेद अधिराजनः । न चैनमयकत् खेपुं हन्तुं
वापि गुरोर्भयात् । स दृश्यमानस्तु तथा क्षमिष्या तेन
भारत ! । गुरोः प्रबोधनायकी तमुपैक्षत सूर्यजः । कथंस्तु
वेदनां धैर्यादवहृष्टां विनिवृष्ट्या ताम् । अकल्पयन्नव्यय-
वन् भारवामास भार्गवम् । तदास्य अधिरेणाकं परिष्कृतं
भृगूहः । तदाऽनुभूत तेजसां सम्मलसचेदमवरोत् ।
अहोऽस्माद्युचिताम्यामः किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व
मयं त्वज्ज्ञा याथातथ्यमिदं मम । तस्य कर्तृसादृशे
क्षमिष्या परिभक्ष्यम् । ददर्श रामसां चापि क्षमिं शूक-
रक्षत्रिभम् । अष्टपादनोऽष्टदंष्ट्रं क्षत्रिभिरिव संहतम् ।
रोमभिः सखिरुक्ताक्रमकं नाम नामतः । स हृष्टमात्रो
रामेण क्षमिः प्राणानवाहजत् । तस्मिन्नेवाहजि क्षिप्त-
सदृशतमिवाभवत् । ततोऽनुरीणे दृश्ये विश्वरूपः कराल-
वान् । राजसो कोहितघ्नीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ।
स रामं प्राहृषिभूर्त्वा बभाषे पूर्णमानसः । स्तुति ते
भृगुमार्दूल । गमिष्यामि यथागतम् । मोक्षितो नरका-
दस्माद्भवता मुनिवसतम् । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं
मे भवता हतम् । तमवाच महाबाहुर्लामदग्न्यः प्रतापवान् ।
कस्मै कस्माच्च नरकं प्रतिपद्यो जयीहि तत् । सोऽजरोद-
हमासं प्राग्दंशो नाम महाधुरः । उरा देवयुगे तात !
भृगोस्तुल्यवया इव । सोऽहं भृगोः सुदयितां भाव्यां-
मपहरं वहात् । महर्षेरभिधापेन क्षमिभूतोऽमृतं भुवि ।
अजवीहि स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः । मूलज्ञेष्ठा-
यनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे । यापस्यानो भवेद्दृग्ग-
न्त्रिधेवं तमयाजुवम् । भविता भार्गवाह्नामादिति माम-
जवीदुभयुः ।

अलपस् न० न रपः पापम् न० त० रस्य लः । अपाये पुण्ये ।
अलबाल न० लवनालाति ला-क न० त० । दृक्सेकार्थं
दृक्पूरे ऋदादिकते जलाधारे नेष्टने स्तार्थेऽण् । आल-
बालमप्यल ।

अलस लि० न लसति व्याप्रियते लस-अच् । अत्रश्लक्ष्ण्येषु
शरीरापाटवमभिनीय । कृताप्रवासे, “ऋदुतरतनोऽलसाः
प्रकृत्याः” भाषः अयुक्तः प्राकृतः अलसः शठो नैकति-
कोऽलसः । २ क्रियासन्दे च (पाकुं र) ३ पादरोगभेदे,
४ दृक्भेदे च उ० । ५ हंसपदीलतावां स्त्री । पादरोगो यथा
“क्षिप्वाङ्गुलनरी पादौ कण्डू दाहवज्जान्तिौ । दुष्कर्दम
संशर्षादलसं च विभावत्” पादौ विक्षारनालेन लेपनं
हृत्तसे हितम्” इति च शुभ्रतः । गर्गादिगणपाठात्

४ रुग्णभेदे ततः अपलो वञ् आलस्यकादपत्ये कोहिता० वृनि
ष्फ आलस्यायनः । अलसस्य भावः शून्यः । आलस्यम् न० तत्
अलसता स्त्री त्व अलसत्वं न० । क्रियाकरणाच्च अप्रबले ।
अलसक उ० न लसति अनेन लस करणे-वा० वृन् । १ रोगभेदे ।
यथाह शुभ्रतः “अजीर्णमानं विट्त्वं विदग्धं च बदी-
रितम् । विट्त्वाच्चसौ तस्माद्भवेताम्” इत्युपक्रम्य “कुक्षि-
रानहृतेऽत्यर्थं ताम्यत्यत्यर्थं च कूजति । निरुद्धोमात्र
तोवापि कुक्ष्यामुपरि भापति । वातवर्चोनिरोधस्य बस्या
त्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे दृष्टोद्गारौ च वस्य त्” ।
तस्मिन्नेवाहजि अलस दृष्टिता “प्रवाति मोक्षं नाधस्ता-
दाहारो न च पच्यते । आमाशयोऽलसीभूतलोके सोऽल-
सकः कृतः” । अलस+स्तार्थे कृन् । २ अलस शब्दार्थे लि० ।
अलाति उ० न० । ला-क न० त० । (कोयाला) इति ख्याते
(आकार) इति ख्याते च अर्द्धदग्धकावे । “निर्वाणावा-
तलाववम्” कुमा० ।

अलादण लि० अलमत्यर्थमाहवा आतर्दनाः अलम्+आ
+हृद नि० दस्य न मलोपस्य । आतर्दनीले । “अला-
दण्यसो विदथेषु सुतुताः” ऋ० १, १६६, ७, “अलादण्यसः
अलमत्यर्थं यत्पूषामातर्दनाः” भा० ।

अला(वु)ब् स्त्री न लज्जते न+लजि-उ चित् नलोपस्य टङिः ।
(लाउ), लज्जाम् । वा ऊङि । अलावूचाल । “अलावू-
वर्जुलाकारां वार्ताकं कुन्दसन्निभाम् कृतिः” ।

अलाबुमय लि० अलावु+विकारे मयट् । शुष्कालावुत्वङि
निमित्ते पाले “यतिपालाणि ऋक्षेषुर्दावलावुमयानि च ।
सखिलैः शुद्धिरेतेषां गोमालैश्चावषण्णम्” या० कृतिः ।

अलाबूकट न० अलावूनां रजः अलावू+रजोऽयं
कटच् । लम्बीरजसि ।

अलाभ उ० न लाभः अभावे न० त० । १ लाभभावे “नायं
नयः खलु तवातिमहानलाभः” नैव० । “सुखदुःखे समे
जला लाभालाभौ जयाजयौ” गी० “अलाभे चैव कन्यायाः
स्नातकप्रतमाचरेत्” स्मृतिः “अलाभे न विवादी स्नाह्याभे
चैव न हर्षयेत्” मनुः । न० व० । २ लाभशून्ये लि० ।

अलाय्य लि० ल-आय-रस्य लः । १ गमनशीले २ अभिलष
गन्तरि यत्नौ च । “अलाय्यस्य परगुणनाय” ऋ० ८, ६७, १०,
“अलाय्यस्य अभिगमनशीलस्य यत्नोः” भा० ।

अलार न० अलार्थं ते ल-यच् लुक् अच् रस्य लः ।
कपाटे यन्त्रल० ।

अलास उ० न लसति अनेन लस-करणे वञ् न० त० ।

जिह्वानतरोनभेदे यथाह सुश्रुतः । “जिह्वानास्तु कण्ठ-
कास्तिविधास्तिभिर्दोषैरुवाच उपजिह्विका च” इत्युक्त्वा
“जिह्वाऽनियेन स्फुटिता प्रमुक्ता भवेच्च याकण्ठदन-
प्रकाशा । पित्तेन पीता परिदृश्यते च चिता खरक्तैरपि
कण्ठकैश्च । कफेन गुर्वी वज्रलाचिता च मांसोद्भूतैः
याक्खलिकण्ठकाभिः । जिह्वान्तरे यः चययुः प्रगाढः
सोऽन्धसंज्ञः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां च तु क्षम्यवति
प्रहजे सूक्ष्मे तु जिह्वा भवेति पाकम्” ॥ च तु असाध्यरोगः
बधोक्तं तत्रैव । “असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्न
वाऽप्य” इत्युपक्रम्य “जिह्वानतेष्वन्धसंज्ञताव्येष्टुर्दं तथा”
इत्युपभ्रमय “असाध्याः कीर्त्तिताहेतु रोगा नव दशैश्च”

अलि पु० अलति दंष्ट्रे, कूजिते, यद्विते, वा समर्थो भवति
अल-इन् । १ अक्षरे, “अलमखेरिव गन्धरसावमू” भावः ।
“श्यामीभूताः कुक्षमसमूहेऽलीनाम्” “मङ्गूदपाति पटखैर-
लीनाम्” इति च भावः “अलिपङ्कीरनेकयस्त्रया” कुमा० ।
२ दृष्टिके, ३ काके, ४ कोकिले, ५ दृष्टिकराशौ च स च
द्वादशधा विभक्त्याशिककस्याष्टमो भागः विद्यासाध्यपादा-
सुरावाञ्छेष्टारूपः । ६ सुरायां च ।

अलिक न० अल्यते भूयते अल-कर्म्मणि इकन् । लडाटे ।
“असंस्कृतालिकनीमलिकलेखाम्” काद० ।

अलिकुलसङ्गल पु० अलिकलेन सङ्गुलः व्याप्तः । १ कुलदृष्टे
राजनि० । २ अमरकलव्याप्ते ति० “अलिकुलसङ्गुल कुक्षम
निराकल नन्दलमासतमात्रे” जयदेवः ।

अलिगर्ह पु० अलिखिते दृष्टिक इव दृष्टोति मृध-अच् ।
(आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श० र० ।

अलिगु पु० अलिखिते दुःसहा गोवांशी अल्य । गर्गादिगण
पठिते अलिभेदे । ततः गोलो यञ् अलिगव्यः । तदपत्ये
पुंस्त्री० स्त्रियां तु लोहिता० पक्षः । अलिगवायनी ।

अलिङ्ग ति० नास्ति लिङ्गं चापकहेतुलिङ्गं वा यस्य । १ अनु-
मापकहेतुमूले २ लिङ्गमूले च । वेदान्तिमतसिद्धे परमा-
त्मनि पु० । न० त० । लिङ्गभिन्ने ३ अननुमापके तच्च सांख्य-
मते “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् ।
बावदवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” सा० का०
उक्तमव्यक्तम् । “अकार्यं निष्ठं व्यापि सक्रियम् एकमना-
श्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति” सा० त० कौ० ।
तच्च न कस्यापि लिङ्गम् कार्येण कारणादुत्पन्नमिति
विवक्षितं तेन सङ्कलकारित्वेन परार्थतया तस्य पुनरावृ-
त्तात्वेऽपि न अतिरिति च तत्प्राप्त्यर्थे वन् “तदलिङ्ग-

मेकद्रव्यत्वात् कर्म्मणः” यै० सू० । “कर्म्म न तावत् सम-
वायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्म्मण एकद्रव्यत्वात्
एकमात्रमूर्तसमवायिकारणत्वात्” यै० सू० उ० । ४ दुष्ट-
चिह्ने च । [भिन्ने मङ्गुचारिप्रभृतौ ।

अलिङ्गिन् ति० न लिङ्गी वेशधारो । कपटवेशधारि-
अलिङ्गिङ्गा स्त्री अलिखिते बुद्धा जिह्वा । जिह्वामूलस्यायां बुद्ध
जिह्वायाम् (आलजिभ) स्पर्धे कन् अत इप्पम् । तत्रैव ।
अलिङ्गर पु० अलनमलिः अल-इन् तं जरयति लृ-अच्
ष्टपो० सुम् । (जात्रा) इति ख्याते अल्यमे जलाधारे
पालभेदे मणिके । ‘उदकान्तरुपाणीय मत्स्यं वैवस्वतो
मनुः । अलिङ्गरे प्राणिपतं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्’ भा० व० प० ।
अलिदूर्वा स्त्री अलिखितकारेण दूर्वा । मासादूर्वायाम् ।
अलिन् पु० अलं दृष्टिकपुष्पस्य कण्ठकं विद्यतेऽस्य इति,
अल-इनि वा । १ दृष्टिके, २ अक्षरे च । ‘मलिनिमाऽलिनि
माधवयोषिताम्’ भावः स्त्रियां लोप् अलिनी “रमता-
लिनी शिलीमुखे” भावः ।

अलिन ति० अल-वा० इन् । पर्याप्ते तपोभिरतिप्रहरे ।
आ पक्ष्यासोभलानसोभननालिनसो विद्याणिनः” अ०
७।१८।७। “अलिनाः तपोभिरतिप्रहृताः” भा० ।

अलिन्द पु० अल्यते भूयते अल+कर्म्मणि किन्दच् । १ द्वार
प्रकोष्ठे २ बहिर्द्वारवर्त्तिनि चत्वारकारे प्रदेशे । “यस्या-
मलिन्देषु न चक्रुरेव सङ्घाङ्गना गोमयगोमृक्षानि” भावः
२ बहिर्द्वारभागमात्रे ३ देवभेदे ४ बह्व्ययतासिनि ५ तद्गर्जाणि च
व० व० । “अलिन्दाः कालवाचैव कण्ठकाः कट्टा स्त्रिया”
भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदक्रमेण ।
गौरादिगणपाठात् स्त्रियां लोप् अलिन्दी ।

अलिपक पु० कुत्सितवर्णेन लिप्यते लिप-वा० कर्म्मणि वुन् ।
१ कोकिले २ भट्टके ३ कुक्कुरे च भेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिखिते इव पत्रमस्याः वा कपि अत्र
इत्तुम् । दृष्टिकपत्राख्यलतायाम् । अलिपत्र्यप्यल ।
अलिप्रिय न० इत० । १ कोकण्डे रत्नोत्पले २ अमर-
प्रिये ति० ३ पाटलादृष्टे राजनि० ।

अलिमक पु० अलिखिते सकृते-सकृत् अच् ४ कलोपः ।
१ भेदे २ कोकिले ३ भट्टके ४ मधुकण्डके ५ पद्मकेसरे च भेदि० ।

अलिमोदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद+णिच् अण् । मणिकारीदृष्टे
अलिम्यक पु० कुत्सितं लिप्यते वस्त्रेण लिप-वा० कर्म्मणि य
न० त० संज्ञायां कन् । १ भट्टके २ कोकिले ३ मधुकण्डके ४ भेदे
५ पद्मकेसरे च ।

अलिप् पु० क-रखच् रख खः । वेदान्तप्रसिद्धे गगन-
चारिणि पक्षिभेदे-अलिखः पक्षिणः पुलो गगनाद्याति
भूतलम् । अलोभाभावतः, ख अलोभे यात्वस्वरं पुनः” ।
वेदा० वा० । अलिन इति पाठस्तु सत्यम् ।

अलिखत्तु पु० ईत० । १ फलेरहाट्टे २ पाठलो ।

अलिवाहिनी स्त्री अलिं याक्यति गन्धेन वक्-अलि-
चिनि लोप् । कोट्टयदेशप्रसिद्धे कर्काटके ।

अलीक न० अल-रैकत् । अप्रिये, रखकाटे, च । अलति
गच्छत्वधोऽनेन । रखसत्वे । मिथ्याकथने हि नरक-
पातः । तत्र अप्रिये “पुरोसाखीकनिर्वन्धः समानि अल्ल-
कृत्या” मत्तुः “ब्रह्मा वा महााराजो नाखीकमधिगच्छति”
रामा० । विशेषेण अलीकम् व्यलीकम् आत्मन्ताप्रिये
“व्यलीकनिन्दासमिवोत्सर्ज” कृषा० । अलीकस्यस्य
सुखा० इति न ठत् । अलीको तदति लि० स्त्रियां लोप् ।
अलीके भवः दिगा० यत् अलीक्यः । मिथ्याभूतभवे लि० ।

अलीकमतस्य पु० “माचपटिकवाचिक्रु नामवल्लीदक्षैर्महत्”
तत्तु संक्षेपेद्युक्त्या स्थाव्यामङ्गारकोपरि । ततो निष्-
काशितं अल्लङ्गं तिलतैलेन भर्जयेत् । अलीकमतस्य-
उक्तोऽयं प्रकारः पाकपरिहृतैः । तं हलाकं भटिलेण
पास्त केन च भजयेत्” राजनि० उक्तेपिटकभेदे ।

अलु स्त्री अल-उल् । अल्लकलस्यम् ।

अलुक्समाम पु० नास्ति विभक्तेः लुक्-यत् । विभक्तेर्लुक्कृत्यो
समासे यथा मयसिजः सरसिजमित्यादि ।

अलुञ्च लि० न लुञ्चः । निर्वोभे लोभन्ये ।

अलुञ्च लि० न लुञ्चः वेदे रख खः । रुञ्चभिन्ने चित्रणे “अलु-
जाधर्मकायाः” तैत्ति० उ० ।

अलोपक लि० नास्ति लेपः संवन्धोयस्य वा कप् । विसृज्यन्ते
परान्तिन पु० । छिप-खुल् न० त० । लेपकभिन्ने लि० ।

अलीक पु० न लोक्यते लोक-कर्णणि यञ् । अलदादि-
भिरदभ्ये १ पातावादी २ अदभ्यनाले लि० “लोकालोक-
रगचलः” रघुः । लोकालोकयत्ते विदतिः । १ लोकान्ये
निर्जने लि० २ लोकान्ये रक्षि च न० “रख सर्वानिमान्
लोकान् नालोकं कर्तुमर्हसि” द्रा० । लोकस्याभावः अभावे
अव्ययी० । ३ लोकभावे अव्य० । नास्ति लोकोभ्योलोको
यस्य । ५ अलतपुत्रो लि० ईकल्लिनादौ ७ अलोका कल्लिजः
मत० ब्रा० तेषां दक्षिणापङ्क्त्येन पुष्टमग्नित्वाभावात् च
भोव्यलोकान्यत्वम् । ७ ररकाभेदे स्त्री अलोका ररका
उपदङ्गति” । लोकते कर्तरि अच् । द्रदर्शकभिन्ने ।

अलीक्य लि० लोकाय सर्वादिलोकप्राप्ते कृतः तत्र वाधु
वा यत् न० न० । सर्वादिलोकासाधने । “वदलोक्या-
भग्निलिख्याकुरय किमचैवीरिति “वदलोवाच किं तु लोक्यं
किमलोक्यम् लोक्या यतादुतेत्येवाहुस्तदुह पुरायुषः
खःकासी न प्रेयादलोक्यं हि तत्” यत० ब्रा० “वयाख्यो
द्विजते वाचा नालोक्यं तासदीरेवेत्” मनुः ।

अलीभ पु० लोभः धनादिष्वतिष्ठत्या अभावे न० न० । धनादि-
ष्वतिष्ठत्याभावे । लोभोहि सत्यालोयापरिपङ्क्ति-
रोधी । सति हि लोभे सत्यादयो लुप्यन्ते । “लोभस्य पुरतः
केऽपी सत्यालोयापरिपङ्क्ताः” प्रयो च० । “लोभात् सद्यः
प्रणश्यन्ति सत्यालोयापरिपङ्क्ताः” पुरा० अतएव “लोभस्य
वमादिप्रतिपक्षत्वं पातङ्क्ये उक्तम् “वितर्कबाधने प्रतिपक्ष-
भावनम्” एतेषां वमनियमादीनां वितर्कैः हिंसादि-
संकल्पैः “हनिष्वात्येवम्” “अनृतं वक्ष्यामि” “पर-
स्मादाख्ये” इत्येवंप्रैः बाधने प्राप्ते सति वमपरः
प्राप्त्यर्थः प्रतिपक्षभावसं कुर्यादित्यर्थः ।

अलीभिन् लि० अलोभोऽस्य इति लोभोऽनुपदं व्याख्यातः ।
तत्कृत्ये “अलोभी स्यात् प्रजावित्ते षड्ङ्क्षीवात् वक्षितं
कर्म” भा० शा० प० ।

अलील लि० न लोलः । १ अचक्षुके २ वितरणे च ।

अलीलुप लि० न० त० । लोभनीयद्रव्यस्येन्द्रियवर्जितेऽपि
अविक्रिये लोभन्ये उपरुचे ।

अलीह पु० पाणिन्युक्तो गङ्गादिगङ्गीवे अग्निभेदे । गोला-
पत्ते गङ्गा० फक् आलोकावनः । तस्य गोलापत्ते पु० स्त्री० ।
अलोहित न० त० । १ लोहितभिन्ने रक्तान्ये । नास्ति लोहितं
यच्चात् । २ रक्तपद्मे रक्तमाहा ।

अलीकिक लि० लोके विदितः ठक् न० त० । लोकेषु अवि-
हिते स्त्रियां लोप् । “अविहरि हरि हि इत्यलौकिकं
विपङ्क्वाक्यम्” सि० कौ० । इन्द्रियादिलौकिकव्यवहिका-
भावेऽपि २ सामान्यलक्षणाधीने प्रत्यये न० इति नैया-
यिकाः तथाहि प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकमलौकिकम् ।
आद्यं चक्षुरादिजन्यमन्यं तदजन्यम् । तत्र सामान्यलक्ष-
णादिव्यवहिकजन्यमलौकिकम् ते च व्यवहिकां अनुपदं
वक्ष्यन्ते ।

अलौकिकसन्निकर्ष पु० लोकेषु अविदितः सन्निकर्षः ।
“अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः । सामान्य
लक्षणा सामान्यलक्षणा योगजोमत” इति भाषा०
उक्ते प्रत्यक्षसाधनव्यवहिकभेदे सामान्यलक्षणादिव्यवहिकं

च तत्तच्छब्दे वक्ष्यते तथाहि यत्किञ्चिद्वृष्टादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यवर्णज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतन्नयनलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्करोमीति नानुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प लि० अल-प । १ सुद्रे, २ ईदये, ३ सुद्रे, ४ सरणाई ।

“अथ यदस्यं तत्तत्त्वम्” छा० उ० । सार्थं कन् अल्पकम-
अल । ५ यगासे पु० । अल्पत्यस्य यस्य वस्तुनः यावती
इयत्ता उचिता ततोऽन्यत्त्वम् तत्त्वं च परिमाणभेदः अपे-
क्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमपकर्षावायकधर्माविशेषो वा तेन द्रव्य-
गुणादिधर्मात्वं तस्य । तच्च जातिगुणाक्रियाद्रव्येषु भवति
अस्या नदी अत्यः श्यामः अत्यं ज्ञानं अत्यः पाकः अत्यो-
ऽवकाशः । “कृत्वात्यविषया मतिः” रघुः । “अल्पप्रयोजन-
कृतोत्तरप्रयासैः” भावः । “प्रज्ञासूत्रेण त्वत्यानामङ्गिः
शौचं विधीयते” मनुः । अस्मि गुणपरतापि “करणे च
ज्ञेः काल्पकृत्कर्मतपयस्यास्य वचनस्येति” याज्ञिक्युक्तेः
अत्यानुष्ठानः अत्यतया सुष्ठु इत्यर्थः । वीप्सार्थं यम् ।
अत्ययः अत्य० । “पतितापत्तसैरत्ययः” पा० । अस्मि
संख्यावद्गुणवचनत्वात् अतिशयने इवन् ईयस्यन् च ।
अत्यिष्ठः अलीयान् स्त्रियां ङीप् । “संख्यायाः अली-
यस्याः” वार्त्ति० अल प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठः कनीयान्
“कनीयान् दम्भस्तुष्टजेत्” इति : “भ्राता ङीष्ठः कनिष्ठो
वा” इति । भावे इमनिच् अलिमा पु० व्यञ्ज् आत्यम्
पु० स्त्री तल् अलपता । स्त्रीत्व-अत्यत्वं न० क्षुद्रपरिमाणे ।
अल्पकेशी स्त्री अत्यः केश इव पलमस्याः । भूतकेपीडने ।
अल्पगन्धं न० अत्यो गन्धोवक्ष्य । १ रक्तकैरे । २ सत्यगन्धयुक्त
माले लि० । एकानशब्दभेदे इच् समा० । अत्यगन्धिः
तलैव लि० ।

अल्पतन्त्रं लि० अत्या क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं वक्ष्य १ अर्थे,
२ दुर्बले, ३ सत्याप्ययुक्ते च । पलके २ दृष्टमाले च ।

अल्पपत्र पु० अत्यं पत्रं वक्ष्य । १ क्षुद्रपत्रयुक्तसर्वीमेदे अत्य-
अल्पपद्म न० अत्यमश्वत्थं पद्मम् । रक्तचमके रत्नमा० ।

अल्पप्रमाण पु० अत्यं प्रमाणमस्य वा कम् । (तरुज)
(हरज) वा इति । ज्ञाते दृष्टे १ अल्पप्रमाणयुक्ते लि० ।

अल्पप्राण पु० अत्यः प्राणः प्राणनश्रिया वक्षिन् । वर्षभेदे
वक्षोश्चारे अल्पप्राणवायोर्वापारसिद्धिः । च च शिष्टा-

यासक्तः ‘अयुष्मवर्गयमनायथात्मासवः क्षुताः’ इति तथा च
वर्गेषु प्रथमद्वतीयपञ्चमवर्गाः यमनाः अवरक्षाश्च अत्मासवः ।
कर्म० । २ तादृशवर्षोश्चारेणवाह्यप्रवृत्ते । वाह्यप्रयत्नास्तु
एकादशधा “विवारः संवारः आसोनादो घोषोऽघोषोऽत्य-
प्राणो महाप्राण उदासोऽनुदासः स्मरितचेति” शि० कौ० ।

अत्यः प्राणः प्राणहेतुकं वक्ष्यमस्य । २ अत्यवर्षे लि० । [याज्ञे ।

अल्पमारिष पु० अत्यः मारिषः शाकः कर्म० । (गर्भिया)

अल्पमेधस् लि० अत्या मेधाऽस्य अविष्य समा० । अत्यभार-
वायुक्तवृद्धौ धारणा, च दृढसंस्कारः ।

अल्पम्यच लि० अत्यं पचति पच-वा ख सुष्ठु उप० व० । १ मित-
म्यचे आत्मन्धरौ रूपेण । करणस्य कर्तृत्वविषयायाम् ।

२ अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । सुद्रायां शम्भां शम्भाकारे सुद्रद्वये ।

अल्पसरस् न० अत्यं सरः कर्म० । (डोवा) सुद्रजलाशये ।

अत्यायुस् पु० अत्यमायुः जीवनकालो यस्य । १ ज्ञाते

पशुषु तस्यैवात्यायुष्कत्वात् तथात्वम् । २ अत्यजीवन

काले लि० । “दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति

निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽस्यायुरेव

च” मनुः वा कप् अत्यायुष्कोऽभवत् । कर्म० ।

यस्य यावदायुश्चितं ततोऽत्यमिति । जीवनकाले २ आयुश्च

जीवनकालः “यतायुर्वै पुरुष” इति ऋतेः यत-

वर्षावच्छिन्नजीवनकालोनराणांमादुः । एवमन्येवा-

मायुः परिमाणमायुः शब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषकालतायां

अतिशयोक्त्यपह्नयोगस्य सूचकता यथा जातकालहारे ।

“आयुर्मूलं जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवानां निर्जराणां

सुधेव । एषाश्चः पूर्वमाचार्यव्यासकादायुर्वेगजास्यं

प्रवक्ष्ये । सम्राधोऽतिवीर्यो यदि शुभविहगैर्वीक्षितः

केन्द्रयातैर्दत्ते ह्यायुः सुदीर्घं शुभगणार्हितं त्रीयुतं

मानवानाम् । शौल्याः स्त्रीयाश्चयस्या जहृषि च रज-

नीनायके स्त्रीवत्सुके वीर्यादेः सन्नाभावे वपुषि च शरदां

वष्टिरायुर्नराणाम् । शौल्याः केन्द्रावदस्यावपुषि सुर-

सुदी सन्नतोवा सुभांशोरायुर्बुक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः

अप्रतिवर्त्तसराणाम् । दात नृभक्तिकोषे शुभगगनचराः

स्त्रीवत्सुके सुरेच्छे सम्राधीशोऽतिवीर्यो गगनवत्सु ८० वसा-

संख्यमायुर्नराणाम् ॥ शौल्ये केन्द्रेऽतिवीर्ये यदि निधनपदं

लेटङ्गीजं समाः सुक्षिप्तं शौल्येऽक्षितं चेद्गगन-

ह्निककरैः संयुतोऽयं स्त्रीभेदे । अत्यं चामरेच्छे क्षति-

नयन २७ मितं ससर्गो सग्नो वा चन्द्रोद्युने शुभचेद्-

मननरसमितं ६० कोषगाः सौम्यखेटाः ॥ कोटे लग्ने
सुरेख्ये यदि भवति तदा खाट ८० तुल्यं खये धर्माङ्गे-
वाङ्गनाथे निधनभवनगे क्रूरदृष्टेऽम्बुहस्ताः २४ । लग्नाधो
याटनाथौ लयभवनगतौ सप्तविंशत् २७ विलम्बे क्रूरैक्यो
चन्द्रदृष्टौ यदि निधनगतः कचगालो द्विपथाः २२ ॥
लग्नेऽर्कुरङ्गो नो वपुषि सुरगुरौ रन्ध्रं खेटहीनं केन्द्रे
सौम्ये खयैलाः ७० सितविषयगुरुः स्याच्छतं १०० केन्द्रे-
गौ चेत् । वागीशे कर्कलम्बे यतमिह भृगुजे केन्द्रेऽर्थाङ्क-
रुणौ धर्माङ्गस्ये सुधांशौ व्ययनभवनगे हायनानां यतं
स्यात् ॥ धीकेन्द्रायुर्नवस्था यदि खलखचरा नो
गुरोर्भे विलम्बे केन्द्रे काव्ये गुरौ वा यतमय निधनं सौम्य
दृष्टं यतं स्यात् । लग्नादिन्दोर्न खेटा यदि निधन-
गता सौम्यभाजौ सितेख्यौ पूर्णायुः स्त्रीयराशौ शुभगमन-
चराः षट्पञ्चोच्चगेख्ये ॥ कोदण्डान्याङ्गमङ्गं यदि सकल-
खगाः सौम्यगा शे निजांशे गोम्ये पूर्णं च केन्द्रे
सुरगुरुरभृगुजौ लाभगेऽञ्जो परायुः । शुके नीचे तनुस्ये
निधनपदगते सौम्यदृष्टे सुधांशौ जीवः केन्द्रे यतं
स्यादथ तनुदृष्टपन्थिदृग्गः पुष्करेऽञ्जो ॥ वागीशोशौख्यदुक्तो
नवभवनगाः सर्वखेटाः यतायुः कर्कः चन्द्रजीवौ
सहजरिपुभगे स्यात् कविशौ च केन्द्रे । केन्द्रे सूर्यार-
भन्दागुरुनवलवगा वाक्पतो लग्नयाते व्यष्टस्यानेषु शेषाः
शरगज ८५ कलितं स्याच्चराणां तदायुः ॥ क्रूराः सौम्यां-
चवाता उपचयदृष्टगाः १, ६, १०, ११, कातराः कष्टक
१, ४, ७, १० स्याः सौम्या व्योमार्कसङ्घ १२० यदि तपनकुजौ
रन्ध्रगौ नो परायुः । केन्द्रे लग्ने शजीवौ नवसुतनिलये
कष्टके १४, ७१०, नो ख लाख्याः सम्पूर्णं पापखेटायदि गुरुल-
वगां जीवभागे च सौम्याः युग्मर्कांशे गता वा व्ययधनदृष्टगांशे
शुभाः शीतभानुः सम्पूर्णौ लग्नवायी यतमिह हि नृणा-
मिन्दिरामन्दिरं स्यात् । लग्नेशः सौम्ययुक्तो वपुषि च लयपो
रन्ध्रो नाभ्यः रो विंशत् केन्द्रे लये बलवियुजि तथा लग्नये
लिङ्गदायुः ॥ इन्द्रावापोक्तिमस्य १, ६, ६, १२, तदनु तनुपतौ
निर्वले पापदृष्टे दन्तैस्तुल्यं १२ ततोऽर्कोऽशुभखगविवरे लग्नतो-
ऽजान्तिषंख्यम् । रिपुकेन्द्रे सुरेख्ये गुरुरिपुसहजे स्यात् स
पापोऽङ्गनाथो रामाङ्गं कर्कलम्बे कुजदृष्टिगुरौ केन्द्ररन्ध्रे
यहो न ॥ रामाङ्गं शस्त्राख्येयो वपुषि च निधनं
सौम्यहीनं खवेदाः ४० लग्ने शीरन्ध्रवातो वपुषि निधनयः
खाद्यृणां वाणसंख्यमु ५ । नक्तं तिन्मांशुमन्दौ सहजरिपु-
गतौ कष्टके १, ४, ७, १० रन्ध्रनाथः पारावाराब्धिसंख्यं ४४

तदनु शुभखगाः खांशगास्त्रिंशदायुः ॥ अङ्गे सौम्यदृष्टे यदि
शुभविङ्गवावीर्यवन्तसदागीम् यातः सौम्ये गणेऽञ्जो शुभ
सुनिगणितं ७१ रन्ध्रगैर्नध्यमायुः । स्याच्चन्द्रादङ्ग पादै
रथ तपनसुते दृक्कलम्बं प्रयाते रिपुकेशोवायुरीख्यो यदि
वलरहितं कङ्कपलायसंख्यम् ५५ ॥ कर्काङ्गे वलधामा
खलविङ्गयुतः पुष्करे शो द्विजेन्द्रो वागीशोऽनलवायी
विशेषपवनयुक् ७५ स्याच्चतुर्थाष्टदस्यः । सौम्यः पीयूष
धामानिमित्तविलये संस्थितोऽसौ कवीच्छावेकशे पुष्क-
राङ्गं ५० व्ययरिपुनिधने मूर्तिपसन्द्युक्तः ॥ मन्दांशे
लग्ननाथो भुजगशरमितं ५८ स्यादथो सौम्यखेटा
रन्ध्रे नो देहनाथो व्ययरिपुनिधने पापयुक् षटि ६० रायुः ।
राशीशोऽलग्ननाथो दिनमणिसहितो सत्युगोवासवेख्यो
नो केन्द्रे षट्परायुर्ध्रुपि दिनकरः शत्रुभौमान्वितचेत् ॥
वागीशोहीनोख्यौ व्ययतनुजगते यामिनीशे खयैला ७०
वर्मे सर्वैः परायुः खलखगलवगे केन्द्रयातैरशीतिः ८० ।
क्रूरैः क्रूरैर्नयातैः शुभभवनगतैः सौम्यखेटैः सवीर्य
लग्नेशे स्यात् परायुः सुतभवनगतैः षट्परायुर्नराणाम् ॥
सारङ्गखान्यभागे यदि वपुषि गते षाट्भागे च केन्द्रे
सौम्याः खेटाः यतं स्यादसु ८ सहज २ सुखे ४ स्याच्चिरायुः
समस्ताः । लग्नात् प्राखेयधानो निधनसदनपोरिपु-
केन्द्रेऽष्टविंशत् २८ केन्द्रे सौम्यपहोने यदि सतिभवे
कचिदाक्षे खरामाः १० ॥ क्षीणे प्राखेयभानौ यदि
खलखचरो रन्ध्रगोरन्ध्र नेता केन्द्रस्थो लग्ननाथो निजवल
रहितः खात्रि २० तुल्यं तदायुः । सौम्येरापोक्तिमस्य
दिनमणिविधू वैररन्ध्राख्यस्यौ तुल्यं कामाङ्गुशैः २२ स्या-
दथ धनलयगौ रिपुगौ पापखेटौ ॥ होनौ खर्भानुना वा
यदि हिमसहसाकाशनाञ्ज २० प्रमाणं केन्द्रस्थो सूर्य-
मन्दो यदि वपुषि कुजः पुष्पवाणाङ्गुशः २५ स्यात् ।
शुकेच्छावक्त्रवातौ तनयभवनगौ भानुपापावनयुर्नक्षेत्रः
सार्कलम्बे खलखगसहितो वेक्षितः स्यादनायुः ॥ यत्
सम्पौक्तं योगजातभ्युराखैर्हारापारावारपारप्रयातैः ।
तस्माद्दायुः सारमंशं गृहीत्वा पुंसाङ्गस्तुल्यभाजाण्यवे-
दम् ॥ बहावलविनेकेन पुनरागमयायिनाम् । सुमनोभिरिदं
देष्टव्यादुर्धर्मादिशालिनाम् ॥

“पापक्षिणकोणकेन्द्रे सौम्याः षडाष्टमव्ययगताः । सूर्योदये
प्रसूतः सद्यः प्राणांख्यजति जन्तुः” । सूर्यरिष्टम् ।
“षष्ठेऽष्टमे च चन्द्रः सद्योभरणाव पापसंहटः । अष्टा-
भिष शुभैर्दोषवैर्निर्धैरसद्वर्जैः” । चन्द्ररिष्टम् । “सुत

मदनमनन्तवन्नरन्ध्रेष्वशुभयुतोमरणाय शीतरश्मिः ।
 भयुसुतयशिशुलदेवपूज्यैर्वादि वक्षिभिर्न युतोऽवलोकितो-
 वा” । पापयुतचन्द्ररिष्टम् । “यूनचतुरक्षसंस्थे पाप-
 हयमध्यगे यशशि जातः । विक्षयं प्रयाति निवर्तं
 देवैरपि रक्षितोवाहः” । पापमध्यगचन्द्ररिष्टम् । “क्षीणे
 यशशि विक्षणे पापैः केन्द्रेषु ऋत्युसंस्थैर्वा । भवति
 विपत्तिरवश्यं जवनाधिपतेर्भतश्चैतत्” । क्षीणचन्द्ररिष्टम् ।
 “नागदगोः सिद्ध२४ जाती२२ पु५ वनाः १ वि४ त्रयश्चि
 २२ इति १८ नखाः २० । वनाग्नि२ दिक् १० चेत्यजा
 द्यं तत्तुल्यान्वैर्विधौ व्यसुः” । मेघादीनां त्रिंशंश-
 विशेषस्त्वचन्द्ररिष्टम् । “भौमे विक्षणे शुभदैरहटः वठे-
 ऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं हनि वदेन्मुनीन्द्रः
 क्षरे यमारो न शुभेक्षितौ च” । त्रिविधभौमरिष्टम् ।
 “कर्कटधामनि सौम्यः वठाष्टमराशिगोविलम्बनात् ।
 चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति” । बुधरिष्टम् ।
 “दृष्टमूर्त्तिर्भौमदृष्टमस्यः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः ।
 वर्षैस्त्रिभिर्मासैर्दृष्टहीनोऽन्योऽन्यत् प्रापयति प्रकृतम्”
 दृष्टमूर्त्तिरिष्टम् । “रविशशिवने शुक्रोद्वाद्यरिष्टरम्भ-
 गोऽशुभैः सख्यैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिवर्षैः किमिह
 विचिन्तम्” । शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाह्वात्
 यनैश्चरः पापवोक्षितोऽन्धे । संयुक्तोमासेन वर्षाच्छुद्धस्तु
 मारयति” । त्रिविधशनिरिष्टम् । “राक्षसचतुष्टयस्योमर-
 णाय वीक्षितोभवति पापैः । वर्षैर्वेदनि दशभिः षोडशभिः
 केचिदाचार्याः । षट्सिंहदृष्टिकोदयकृतस्थितिर्जीवितं
 हरति राक्षः । पापैर्निरीक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितं वर्षैः” ।
 राक्षरिष्टम् । “केतुय्येक्षिन्नृषोऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रकृत्यते
 जन्तुः । रौद्रे सर्पसङ्कृते प्राणैः संत्यज्यते चाशु” ।
 केतुरिष्टम् । “खन्ने वे द्रेक्षाणा निगङ्गाहिविहङ्गमपाय-
 चरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुताः स्वपतिदृष्टाः” ।
 द्रेक्षाणरिष्टम् । “मीनकर्कटयोरन्यो दृष्टिकस्यायमध्यमौ ।
 सर्पाश्चत्वार एवैते द्रेक्षाणा निगङ्गाश्च ते । त्वलामध्यान्-
 सिंहाश्च कुम्भाद्याः पक्षिणः स्रुताः । उषाद्यमकराद्यन्या
 द्रेक्षायाः पाशधारिणः” । खन्नाधिपजन्मपती वठाष्टमरिप्-
 फगो प्रसवकावे । खलमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वेदे-
 द्वर्षैः । जन्मपतिर्जन्मराश्याधिपः । खन्नाधिपजन्माधिपरिष्टम्
 “सौम्याः वठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपनतैर्दृष्टाः । मासेन ऋत्यु-
 द्वासे यदि न शुभैस्तत् संदृष्टाः” । सौम्यचन्द्ररिष्टम् ।
 “एकः पापोऽष्टमनः शल्लुङ्को शल्लुङ्कोक्षितोवर्षात् । मार-

यति नरं प्रकृतं सुधारकोयेन पीतोऽपि” । पापचन्द्ररिष्टम् ।
 “होरायाः सप्तमे सौरिर्हृदयकस्थश्च भास्करः । कश्चिन्
 योगे तु योजातः सोऽत्यायुर्भवति प्रिये । दशवर्षगते जीवे
 समसप्रगते यनौ । द्वादशस्योयदा मातुर्वर्षमेकं न जीवति” ।
 “प्रतिपद्युत्तराषाढा भवत्यामेव क्षत्तिका । पूर्वभाद्रपदाष्ट-
 म्यामेकादश्याश्च रोहिणी । द्वादश्याश्च यदाक्षेपा
 तयोदश्यां यदा मघा । एमिर्जातो न जीवेत यदि शक्र-
 सभोभवेत्” । एवमन्येऽपि अत्यायुर्वर्षाणां आकरे दृष्ट्याः ।
 मनुना तु “अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्जनात् ।
 आलस्यादक्षदोषार्थं ऋत्युर्विमान् जिघांसति” इति अक्ष-
 दोषादेरपि अत्यायुर्हेतुतोक्ता । अक्षदोषश्च अभव्यभक्षणादि
 तन्नाभक्ष्यशब्दे उक्तम् आचारश्च आचारशब्दे वक्ष्यते ।
 अल्पाल्प त्रि० अल्पप्रकारः अतिशयेन वा अल्पः अल्प+
 प्रकारादौ द्विक्रिः । अत्यन्ताल्पे पादादौ “फलं चात्याल्पकं
 तस्य धर्मस्यार्हलथो भवेत्” ति० त० सू० ।
 अल्पिका स्त्री अत्या प्रमाणेन कन् । १ सुप्रमाणायाम् । अल्पार्थे
 कन् २ अल्पमात्रायाम् ।
 अल्पित त्रि० अल्पं क्रियते अ अल्प+तृत्थे णिच्-कर्म-
 णि क्त । अल्पीकृते “अपान चक्रेऽल्पितकल्पपादपः” न० ।
 अल्पिष्ठ त्रि० अतिशयेन अल्पः इत्यन् । अतिशयिताल्पे ।
 अल्पीयस् त्रि० अतिशयेन अल्पः इत्यस्य स्त्रियां ङीप् ।
 अतिशयिताल्पे ।
 अलुला स्त्री अल्पते इत्यल् किप् अले भूषार्थे जाति गृह्णाति
 ला-क३त० । १ मातरि । अलतीति अल् पर्याप्तः सन्
 जाति सञ्जानति गृह्णाति जानाति वा ला-क ।
 २ सर्वज्ञायां सर्वभक्षिकायां परमात्मदेवतायाम् वा च
 अथर्ववेदे अज्ञाज्ञेत्यादिसृजो प्रसिद्धा ।
 अव रक्ते, गतौ, सृष्ट्यायां, दृष्टौ, शोभायां, अवर्णे, व्याप्तौ,
 आक्षिप्त्तने, प्राप्तेने, प्रवेशे, सत्तायां, दृष्टौ, पक्षणे, बधे,
 सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, इच्छोत्पादने च यथायथं सक०
 अक० च भादि० सेट् पर० । अवति आधोत् ।
 आव । अव्यात् । अविता । अवितः । अवन् । अविषः । “अ-
 वतुवोगिरिस्तुता यशश्चतः प्रियतमा” उद्ग० । “अरि-
 ससुदायदवतः” गणोदयः । “प्रविष्टीमिनमविषुः” । य०
 २१, २८, तल तर्पणे “न नामवति सङ्गीपा रत्नसूरपि
 मेदिनी” रघुः । रक्ते “यदाविष सञ्जीवतो यदाविष”
 ऋ० १, ११, ५, “आविष रक्षि अन्धत्वं तपयति” भा०
 गतौ च आनो “वर्हिः सदताविता” ७, ५, ८, ६, “अविता

आगच्छन्" भा०। भक्षणे च "प्रोषदन्नो न यवसेऽविष्यन् यदा"।
७, १, २, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" "भा० तद्विष्यन्तसेषु
तिष्ठति" १, ४, २, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" भा० एवमन्या-
र्थेऽप्युदाहार्यम् ।

अव अय० अव-अच् । १ निश्चये, २ व्याप्नो, ३ अनादरे, ४ असाकल्ये
५ आलम्बने, ६ शुद्धौ, ७ परिभवे, ८ निश्चये, ९ निश्चयतायां च ।
अयं वादिः प्रादिश्च "अव ज्ञानावज्ञानवशुद्धीपदार्थव्याप्ति
पराभवातिथौनेषु" गण० १०० ज्ञाने अवगतोऽर्थः। अवज्ञाया-
मवजानाति । आलम्बने आलम्ब्य यष्टिं गच्छति शुद्धौ
अवदातम् । ईषदर्थे अवहन्ति अल्पं हन्ति, व्याप्नो अव-
कीर्णः । परिभवे अवगच्छन्ति । अतिथौ अवघात इत्युदा-
हृतम् । अनादरे "अवजानासि मां यस्मात्" रघुः अव-
मानः । व्याप्नो अवकाशः असत्यां व्याप्नो न सर्वतः प्रवेशः
इति तस्य व्याप्नोऽर्थकता । अवगाहते । निश्चये अवस्थति
अवसायः अवधारयति । निश्चयतायाम् अवगमति अवतरति
अवगतिपति अवाचनः इत्यादि । असाकल्य-
मोषदर्थः । मोहीनयहन्ति अवघातश्च वितुषीकरणार्थं
एकदेशमाले घातः न तु सर्वाययवे इति असाकल्यद्योत-
कता पराभवे शत्रून् अवहन्ति पराभवतीत्यर्थः नियोगे
अवकल्पिः "एवेचानियोगे" वा० अनियोगोऽवकल्पिः
सि०को अवकल्पते । अस्य वातो लोपः वगाहः । "अवा-
दयः क्रुटाद्यर्थे तृतीयया" वा० उक्तेः क्रोशार्थेऽपि अव-
क्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलः ।

अवकट अव+कार्थ कटच् । १ अवगच्छार्थे अतिशयिताभरे
ततः स्वार्थे कन् तत्त्वैव । [५० ।

अवकम्पित अव+कम्पि कर्त्तरि-क्त । १ विचलिते २ बुद्धभेदे
अवकर पु० अव+कृ-अप् । १ उपहतौ "स्वोमानवकरगच्छहि"
ता० ब्रा० "अवकर उपकृतिः" भा० । २ सम्मार्ज्यादिशिमे
धूत्यादौ । "अवकरशोधनेन" ५, १२४, अनुव्या० कुल्लू० ।

अवकर्षण न० अव+कृष-ल्युट् । बलपूर्वकाकर्षणे स्थाना-
न्तरनयनार्थं बलेनाकर्षणे ।

अवकलित लि० अव+कल-क्त । १ टटे २ ज्ञाते ३ स्मृते च
अवका स्त्री अव-पङ्क्तौ कर्मणि कुन् लिपका० न इत्थम् ।
शैशवे "तद्वत् कर्तोत्वकासपदधाति अवकाभिः प्रच्छा-
दयति आपोवा वा अवकाः" शत० ब्रा० "अरलिमालेऽ-
पाटां दक्षिणेनावकासपरिपाञ्च" कात्या० १७, ४, २८
"अवकास शैशवेण कर्त्त०" । "मण्डुकावकावेतसशाखावेणौ
महावर्षति" का० १, २, १०, ।

अवकाश पु० अव+काश-अच् । अवस्थितियोग्यतासम्पादने
काशे, देये च । तत्र काशिकोऽवकाशः क्रियान्तरस्थितियो-
ग्यतासम्पादकः स चावसर इत्युच्यते, "ज्ञातावकाशे इति
संक्षुद्रम्" इति भट्टिः । इत्यान्तरस्थितिप्रवेशयोग्यता-
सम्पादको दैशिकः स चावकाश इत्येव "अवकाशं किञ्चि-
दन्वानिति" रघुः ।

अवकीर्ण लि० अव+कृ-क्त । १ व्याप्ते "चतुष्कपुष्पप्रकाराव-
कीर्णः कुशा० । २ चूर्णितेऽध्वस्ते च" भावे क्त० । ३ "अवकीर्णत्वे,
ब्रह्मचर्यव्रतभङ्गे । अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्या-
व्रताचरेत्" । अङ्गि० ।

अवकीर्णिन् पु० अवकीर्णमनेन इटा० इनि । ध्वस्तव्रते
ब्रह्मचारिणोयद्व्रतसक्तं स्त्रीसङ्गमादिवर्जनं तस्य भ्रंसे-
ऽवकीर्णता । "अवकीर्णो" तु काशेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन नैर्ऋतं निधि याजयेत्" अङ्गि० "कुयी-
लोऽवकीर्णो च दृषलीपतिरेव च" मनुः अवकीर्णि-
लक्षणञ्च "कामतोरेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिव्रतं व्रतस्याङ्गर्भश्चा ब्रह्मवादिनः "अवकीर्णो भवेद्-
गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं
स विमुष्यति" या० कृ० स्त्रियं विनाऽपि रेतसः स्नावे
व्रतलोपः "ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियसुपेयात् अरण्ये
चतुष्पथे लौकिकेऽम्नौ रचोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत्
नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तत्र जूह्यात् कामाय स्वाहा
कामकामाय स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा रचोदेवताभ्यः
स्वाहेति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गं" इति वसिष्ठोक्तेः
तेन कामतोरेतस उत्सर्गेऽपि अवकीर्णित्वम् । अकामतस्तु
नावकीर्णित्वं किन्तु प्रायश्चित्तात्मत्वं यथोक्तं मनुना
"स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वा क-
र्मसंयित्वा लिः पुनर्वानतश्च जपेत्" ।

अवकुक्षन् न० अव+कुक्ष-ल्युट् । १ आकुक्षने आकुक्षन्ञ्च सत्
स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामारम्भ-
कसंयोगोत्पादकं वक्ष्याद्यवयवकौटिल्योत्पादकं च कर्म
यतो भवति सङ्कुचति पक्षं सङ्कुचति वक्षं सङ्कुचति
त प्रत्ययः, तादृशं कर्म" वै० सू० ७० । करणे ल्युट्
"अतज्जुं सर्ववेदनाभवन्ति उपकल्प्य" "तोदमभेदनकात्मन-
स्स प्रावजुक्ष्णाङ्गुशिका भवन्तीति" सुश्रुतोक्ते २ रोगभेदे च ।
अवकीर्णव्रतम् अवकीर्णिनो व्रतम् प्रायश्चित्तम् । "अघातो-
ऽकार्षि प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः ब्रह्मचारी वशा-
वकीर्ण्येत् स चतुर्थकालमब्दं भैक्षं चरेदेवं पूतो भवतीति"

पातातपोक्ते “एतस्मिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् ।
तत्प्रवानचरेत् भैक्षं स्वर्ग्यं परिकीर्तयन् । तेभ्यो लब्धेन
भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् । उपसृष्टः स्त्रिसवनमेनस
व विमुध्यति” सन्क्ते अवकीर्त्तिव्रतमुपक्रम्य “तत्प्रवा-
चितं महाव्याहृतिभिर्जुह्यात् ओङ्कारपूर्विकाभिः ।
संवत्सरं वा नक्तं भैक्षं चरेत् चतुर्थकाले सितभुग्गायत्रीं
वत्सरानुगां जपेदिति” शङ्खलिखितोक्ते च “अवकीर्त्ति-
निमित्तत्वं ब्रह्महत्याव्रतचरेत् । खरचर्म्मवासा घण्टासां-
सकानुसुच्येत किस्वितात्” अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे ।
एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतो ज्ञेयः ।

अवकुटार लि० अव+कार्त्त अतिशये वा कुटारच्
अत्यन्तनिम्नादौ । अवशब्दार्थे २ वैक्ये न० ।

अवकृष्ट लि० अव+कृष-क्त । १ दूरीकृते २ अपसारिते, ३ वहिष्-
कारिते च । अवकृष्टं गृहायकरादेरवकर्षणमस्यस्य अर्थः
अच् । ४ गृहायकराजको दासभेदे पु० । “पणोदेयोऽवकृष्टस्य
षड्भूतकृष्टस्य वेतनम् । षाण्मासिकस्तथाष्वादौ धान्य-
द्रोणस्तु मासिकः” मनुः । “अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जको-
दकादिवाहादेः कर्म्म करस्य कुल्लू” ।

अवकृष्ट लि० अव+कृष कर्म्मणि क्यप् । १ आकर्षणीये २ दूरी-
कार्ये अव+कृष ल्यप् । ३ आलष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवकृप्ति स्त्री अव+कृष-क्त रोलः । सम्भावनायाम् “अनवकृ-
प्ता सर्वयोः” पा० । “अनवकृप्तिरसम्भावना” सि० कौ०
“केव भोष्यसे अनवकृप्तावेव” सि० कौ० ।

अवकीर्त्ति लि० अवच्युतं कं कृत् यस्मात् प्रा० ब० अवकं
फलमन्यतामोसितुं शीलमस्य अवक+ईश-णिनि ।
१ अफले दृष्टे । अवसज्ञाः ज्ञेया विद्यन्ते अस्य इति ।
२ अत्यजेयशुक्ते । [लया कुटे ।

अवकीर्त्तिल लि० अवकृष्टः कीर्त्तिलया प्रा० स० । कीर्त्ति-
अवकृष्ट लि० न वक्तव्यः । १ वक्तुमर्हं अल्लिलादौ वाक्ये
२ निषिद्धवचने ३ मिथ्याभूते च ।

अवक्तु लि० नास्ति वक्तुं यत् । सुश्रुतोक्ते शोणितदिनिस्सारण
सुखमन्ये ब्रह्मादौ “अनःपूषेवब्रह्मेण तयैवोत्सृज्यवत्-
स्त्वपि । नेलवर्कगुदाभ्यासनाङ्गोऽवक्ताः सशोणिताः” ।

अवक्तु लि० विरोधे न० त० । वक्तव्यविरोधनि सारल्यशुक्ते ।
अवक्त्विति लि० अव+कृष णिनि ट् । अवकर्षणशीले
“अवक्त्विति दृढं यथा जुरम्” ऋ० ८, १, २, अवक-
त्विणमवकर्षणशीलम्” भा० ।

अवक्रन्द लि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १ नीचैः क्रन्दनशीले

“क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा” य० २२७ । भावे घञ् ।
नीचैः २ क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमस्यत्वं न० ।

अवक्रम पु० अव+क्रम-भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ ।
अवक्रय पु० अवक्रियते प्रतिक्रमदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन
अव+क्रो-अच् । पाङ्गस्य प्रतिक्रमत्वेन देयेऽमल्ये २ भाटके
च भाटकञ्च गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं पाङ्ग
मिति समयेव परायत्तीकरणम् करणेऽच् । इतत् साधने द्रव्ये
शुक्लादिस्थाने यणिगर्भर्त्तपाय देवे (माहुल) ४ करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम-क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।
अवक्रुष्ट लि० अव+क्रुष-कर्म्मणि क्त । कृताक्रोशे यमुद्दिश्य
क्रोशः कृतस्तस्मिन् । “अवक्रुष्टः कीर्त्तिलया” सि० कौ० ।

अवक्लिन्न लि० अव+क्लिद-क्त । पाकादधस्तात् १ क्लिप्ते (पचा)
१ फलादौ जलादिना २ अत्यन्तार्द्धे च । पूर्व्यं पक्तं ततोऽ-
वक्लिन्नं राज० पूर्व्यनि० । अवक्लिन्नपकम् ।

अवक्लेश पु० अव+क्लिद-भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेशे (पचा-
हृओया) क्लेशश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकः
अवयवसंयोगशैथिल्यसंपादको व्यापारः ।

अवक्षय पु० अव+क्षि-भावे अच् । दृष्टुत्तरं नाशोन्म-
खावस्थायां भावविकारभेदे ।

अवक्षयण न० अव+क्षि-णिच्-भावे ल्युट् । अवक्षय-
साधने व्यापारभेदे । “ब्राह्मणा उन्मुखावक्षयणमकृतं”
शत० ब्रा० । [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त लि० अव+क्षिप-कर्म्मणि क्त । कृतावक्षेपे यस्तुनि
अवक्षीण लि० अव+क्षि-क्त । १ अवक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे
पदार्थे । भावे क्त । २ अवक्षये न० ।

अवक्षुत लि० अव+क्षु-क्त । उपरि कृतश्रुते । यस्योपरि क्षुतं
क्षतं तस्मिन् । “द्विषदक्षं नगर्थश्च पतितान्नक्षुतम्” मनुः ।

अवक्षेपण अव+क्षिप-भावे ल्युट् । अवक्षेपयोगावृत्तौ
क्रियाभेदे । “सुसलमवक्षिपासीतीच्छाजनिनेन प्रयत्नेन
प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया
जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकार-
णात् हस्तसंयुक्तसुखेऽवक्षेपणं कर्म्म दुग्गहा जायते”
वै० सू० उ० उक्तं ज्ञेयम् । “उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं
प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि” वै० सू० “उत्क्षेपणं पचा-
वक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि
पञ्च च” भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यलार्थे । करणे
ल्युट् ङीप् । २ बलायामोषणौ स्त्री ।

अवस्थात न० निम्नः स्वातः । गभीरगते ।

अवसाद उ० अवसातः निन्दितः आदः आद्यम् प्रा० ष० ।

निन्दितश्चाद्यो "नालावसादो अस्ति यः" ऋ० १, ४६, ४

"अवसादः अवसातः आदः जुगुप्सितवृत्तिर्बोधः" भा०

अवगगन न० अव+गन्-भावे ल्युट् । १ अवगायां २ निन्दने

इतिरक्षारे ऽपरिभवे च । [च इतिरक्षते ऽपराभूते च ।

अवगणित लि० अव+गण-कर्माणि क्त । १ अवगाते २ निन्दिते

अवगण्ड पु० अव+गन्+ङ उकारस्य नेचम् । गण्डस्यत्रयभेदे

गण्डोपरिजाते रोगभेदे (गरगण्ड) ।

अवगत लि० अव+गन्-क्त । १ निम्नगते, २ ज्ञाते च । "तस्याद्या-

वगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं यस्य त्वं यथापूर्वं

संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभाव" इति शा० भा० ।

अवगति स्त्री अव+गन्-भावे क्तिन् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

च "अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्प्रत्ययवाच्याया इत्याद्याः कर्मा-

फलविपत्तादित्याद्याः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिदं

ब्रह्म" "ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः" ब्रह्मावगतिस्त्व-

र्मातज्ञातेति" च शा० भा० । [उच्च० ।

अवगथ पु० अव+गा-कर्त्तरि य नि० क्तस्य । प्रातःज्ञाते

अवगदित लि० अव+गद-कर्माणि क्त । १ अपवादयुक्ते २ निन्दिते

अवगम पु० अव+गन्-भावे वञ् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

"प्रत्यक्षान्तरि भर्त्ता सुखं कर्त्तुमव्ययम्" गीता ।

अवगाढ लि० अव+गाह-क्त । १ निविष्टे, २ अन्तःप्रविष्टे,

३ निम्नने । यस्मिन् अवगाढः कृतस्तेस्मिन् ऽवगादो

५ विषयभूते महार्थे च । यथा षट्ज्ञानेन षट्त्वविशिष्टषट्ठा-

क्तसंस्पर्गश्च अवगादः । अस्ति वा अतोऽतोमे वगादोऽप्युक्तार्थेषु

अवगाह पु० अव+गाह-वञ् । १ ज्ञाने, २ अन्तःप्रवेष्टे

३ ज्ञानेन वियोगीकरणे च ॥ आधारे घञ् । ४ ज्ञान-

स्थाने । वा अतोमे वगाहोऽन्तार्थः । ल्युटि । अवगाहन-

मप्यत्र न० ।

अवगाह्य लि० अव+गाह-कर्माणि क्त । १ अवगाहनादि-

द्योन्ते जहादो २ अन्तःप्रवेष्टे ३ विषयीकार्ये च ।

अव+गाह-ल्यप् । ४ अवगाहनं कृत्यत्वर्थे अज्य० ।

अवगीत लि० अव+गै-क्त । १ निन्दादेः जनापवादो ऽदृष्टे

२ गृहिते ३ दृष्टौ च भेदि० भावे क्त । ४ निन्दायाम्

४ लोकापवादे च न० ।

अवगुण्ड पु० अव+गुण्-क्त । दोषे । "परावगुणम् अन्य-

दोषमिति किरा० । १, ४८ । कोकव्या० सङ्घ० ।

अवगुण्डन न० अव+गुण्ड-ल्युट् । बोधितां १ गिरःप्रावरण-

क्रियायाम् । करणे ल्युट् । २ लङाद्यान्नादने षक्ते । "अव-

गुण्डनसंवीता कुलजामिहरेद्यदि" शा० द० "चण्डाल-

क्षिमिरावगुण्डनपटञ्जेन विभक्ते विभुः" शा० द० ।

लङ्गावगुण्डपटञ्जयश्चक्षमाधः "नाधः । १ आच्छा-

दगमाले च कुलितवगुण्डनं कथ्येति" तन्त्रम् ।

अवगुण्डनमुद्रा स्त्री अवगुण्डनाय मुद्रा । "व्यवहृत्यैव

सुष्टिर्दीर्घाधोऽस्यतर्जनी । अवगुण्डनमुद्रैर्जलभित्तो अभिता

यता" तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे ।

अवगुण्डिका स्त्री अवगुण्डयति आह्वयति अव+गुण्ड-

यञ् स्त्रीत्वात् टाप् अत इत्थम् । स्त्रीणां १ सुखा-

वरण्यानाम्, २ जननिकायाश्च । अव-गुण्ड-धात्वर्थे

ल्युक् । ३ अवगुण्डनक्रियायाम् ।

अवगुण्डित लि० अव+गुण्ड-क्त । १ कृतावगुण्डने आहते

"रजनीतिमिरावगुण्डिते" कुमा० । २ दृष्टिते च ।

अवगुम्फित लि० अव+गुम्फ-कर्माणि क्त । "पक्षिते ।

अवगूय्य अव्य० अव+गुरी-उद्यमे ल्यप् । वधार्थं दण्डमुद्य-

मेत्यर्थे "अवगूय्य चरेत् कच्छमतिमृक्त्वं निपातने" मनुः ।

अवगृह्य न० अव+ग्रह-क्यप् । व्याकरणसिद्धे प्रत्यङ्ग्रहसंज्ञके

पदे । पाणिनीये प्रत्यङ्ग्रहमिति संज्ञा प्रातिपदिके त्व

अवग्रहमिति संज्ञा । यस्यावग्रहः विशेषेण ग्रहः विच्छेद-

वत्तेन भवति न सन्धिकार्यं तत् पदं प्रत्यङ्ग्रहमवग्रह-

मिति च भवत्येते । यदा हरी एतौ इत्यादि ।

अवगीरण न० अव+गुर-उद्यमे ल्युट् । वधावाच्छाद्युद्यमे ।

दण्डनिपातनप्रावृत्तिसेन नान्तरोक्तया प्रवृत्तेन अवगीर-

णनिमित्तप्रावृत्तिस्तस्य सिद्धिः" प्रा० वि० ।

अवग्र(ग्रा)ह्य पु० अव+ग्रह-व १ घञ् वा । १ दृष्टिजनप्रतिबन्धे

"दृष्टिर्भवति घट्टानामवग्रहविशेषिणाम्" "रावण्यावग्रह-

ज्ञानमिति वागवृत्तेन चः" । भनोभस्योर्दृष्टिमवग्रह-

इवान्तरे" इति च रघुः २ अनादृष्टौ च "उमेव शीतां तदवग्रह-

क्षताम्" कुमा० । ३ निपद्ये "स्वयं विधाता सुरदैत्यराजा-

मनुष्यावग्रहयोर्वैद्व्या" नाथः । व्याकरणोक्ते सन्निवरा-

हित्यकृते ऽविच्छेदे "इन्द्रोऽपि विश्वीजाः यः १०, २८

मन्त्रं विद्धीजा इति प्राप्ते विश्वीजान्नाद्व्यस्यमतयव पद-

कारो नावग्रहं चकार" वेददी० । ५ प्रतिबन्धनात्ते "अव-

ग्रहमव्येष्टनवग्रहपहा यथा दिशा धावति वेधश्चः अग्रहा

ने० । ईगजसमूहे हारा० ७ नजलगाटे भेदि० । ८ सभावे

लिका० अवग्रहस्य ८ भावे । [भेदि० १ ज्ञाने च ।

अवग्रहण न० अव+ग्रह-भावे ल्युट् । १ प्रतिदोषे २ अनादरे

अवग्रह उ० अव+ग्रह-आधारे वञ् । भूनिन्दार्थे । निन्दे लिका० ।

करणे चञ् । २ परहृ (याता) प्रेषणवन्महे । भावे चञ् ।
३ चालने चटुनाक्रियः याम् भावे ल्युट् । अवचटुनं तलैवार्थे
न० । “प्रदेशस्य वक्तुयोग्यचटुनादबोधि व्यथा” सुश्रुतः ।
युच् । तलैवार्थे स्त्री ।

अवघट्टित लि० अव+घट्ट-कर्त्तृणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न० अव+घर्ष-ल्युट् । अवः स्थापयित्वा । घर्षणे सर्व
तो २ घर्षणे “दुर्ग्यासात् प्रणवत्तावघर्षणम्” सुश्रुतः । ३ मार्जने
च मलावधर्षणम् पालावधर्षणम्” वल्लभैः शुद्धिरेतेषां
गोमार्जनावधर्षणात्” या० स्मृ० ।

अवघात पु० अव+घ्न-वञ् । १ अवघ्नने तण्डुलादेर्विघ्नो
करणव्यापारे । अवघातश्च ग्रीहसंस्कारार्थः व्यापारभेदः
तदकरणे यन्नाविद्धिः “ग्रीहीन् प्रोक्षति ग्रीहीनवहन्ति”
इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यः । कालान्तरभाव्यघातजनको व्या
पारो ग्रीहनिष्ठः कल्पते प्रोक्षिता ग्रीह्य एवावघाताय
कल्पते” कुसु० तथाभावघातजन्यः संस्कारः ग्रीहनि
ष्ठ इति भीमावकाः । नैयायिकास्तु “संस्कारः पुंश्च
एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु” कुसु० उक्तेः पुरुषएव संस्कारो
ऽष्टविधेभ्यो जन्यत इत्याहुः अवघातश्च धर्मिणि सखेव
तदीयवित्तोपकरणरूपपरिष्काररूपः २ हननमात्रे ३ ताड-
नमात्रे च “कथांयवार्तैरपि ताद्यमाना दूरीकृताकारि-
वरेण” “अवरे दसदन्तावघाते” सा० द० ।

अवघातिन् लि० तव+घ्न-णिनि । अवघातके स्त्रियां ङीप् ।
अवघुष्ट लि० अव+घुष-क्त । घोषण्या प्रचारिते ।
अवघूर्णन न० अव+घूर्ण-अमणे भावे ल्यु । सर्वतोभ्रमणे ।
अवघाटित अव+घुट्-परिवर्त्ते क्त । सर्वतोभेदिने सम-
नात् परिहृते । सङ् “शिविकया प्रायादवघोटितया स्तन-
गरमनुप्राप्य” भा० व० प० । [युच् । अवघोषणात्त स्त्री
अवघोषण न० अव+घुष-भावे ल्युट् । सर्वजनज्ञानावोच्चोघोषणे
अवघ्राण न० अव+घ्रा-भावे ल्युट् । आघ्राणे “पिण्डपित्त-
यज्ञवहानप्रभृति प्रागवघ्राणात्” का० २०५.११ “अपघ्रा-
ण्यनितरेषु” का० २२, १०, ४ । ददञ् भोजनानुक्तव्यतया शिष्टै
रक्तम् । अतएव आह्वयेभोजनस्यावश्यकतया उपवास-
दिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् “आघ्राय पित्तसिवित
मिति” स्मृतेः साधारणम् ।

अवचक्षु लि० अव+चक्ष-ल्यु । निन्दितास्त्रानकर्त्तरि
“कुत्साभीक्ष्णायोरर्थे एतस्य तिङ्परत्वे अतुदात्तत्वम् ।

अवचञ्ज न० अवचनं कुत्सायां न० त० । निन्द्यायाम् । अभावे
न० त० । २ क्षयनाभावे “प्रक्षतौ चावचनात्” कात्या०

२०, ७, २१, “अवचनेऽग्निहोत्रः” । कात्या० २२, १, २ ।
न० व० । ३ वचनन्यये लि० “यकुलत्वा साध्यसादवचना
तिष्ठति” । यकु० ।

अवचनीय लि० वक्तुमर्हः वच-अर्हाथे अमीयर् न० त० ।
१ वक्तुमर्हं अस्तीत्यादौ यद्धे “वादेऽवचनोयेषु तदेव द्विगुणं
भवेत्” वतुः । २ वचनोयं निन्द्याम् न० त० । ३ निन्द्याभिज्ञे लि० ।
अवचय पु० अव+चि-अच् । पुष्पफलाद्यादाने । “ततः प्रवि-
शतः कुसुमावचयमभिनयन्यौ सख्यौ” यकु०

अवचाय पु० अव+चि “हस्तादाने चेरस्ते” या० अचोवाधको
वञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । “अविरतकुसुमा-
वचायखेदा” भावः । अव+चि-ण्यसुल् अवचायम् । अमी-
क्ष्यमवचिष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवचारण लि० अव+चर-णिच्-ल्युट् । १ प्रचारणे सुश्रुतोक्ते
२ स्मारपाकविधौ च “विशेषक्रियावचारणाञ्च” “क्षेत्वाणि
यक्ष्यं जानीः पोषणं सावचारणम्” शुक्रदोषलयकरं
यथास्तमवचारणम्” सुश्रुतः ।

अवचूड (ञ) पु० अवमता चूडापं यस्य वा डोढः । १ ध्वजा-
धोवस्त्रे वस्त्रे । “पिच्छावचूडकलनामिवोरः” “पिच्छाव-
चूडमनुमाधवचाम जगुः” इति च भावः “अस्योच्चूडाव-
चूडास्यौ मङ्गाधोसुअचूडयोरिति” कृता० उक्तेः २ ध्वजा-
धोसुस्त्राङ्गे चामरादौ च ।

अवचूर्ष्य न० सुश्रुतोक्ते १ प्रणयोरभेदे । “तत्र प्रणयस्य पटि-
पक्रमा भवन्ति” इत्युपक्रम्य “सर्पिःसौत्रं रसक्रियावचूर्ष्यं न
प्रणधूपनम्” इत्युक्त्वा “तेषु कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पि-
सौत्रं रसक्रियावचूर्ष्यं नमिति शोधनरोपणानीति” ।
अव+चूर्ष-भावे ल्युट् । २ प्रेषणे । चूर्ष्यैरध्वंसते अवचूर्ष्य
यति अव+चूर्ष्य+अवध्वंसार्थे णिच्-भावे ल्युट्
३ चूर्ष्यनेनावध्वंसे ।

अवचूर्षित लि० अव+चूर्ष्य-प्रेषे कर्त्तृणि क्त । १ पिष्टे । अव-
चूर्ष्ययतेर्नामधातोः क्त । २ चूर्ष्यनेनावध्वंसते ।

अवचूल न० अवचूडवत् विपङ्कः । ध्वजाधःस्थे चामरादौ
ध्वजाद्यङ्गे “दिवसकरवारणस्य च चूलचामरकलाप इव”
काद० । [चामरे लि० का० ।

अवचूलक न० अवचूलमिव इवार्थे कन् संज्ञायां वा कन् ।

अवच्छिन्न लि० अव+च्छि-क्त । अवच्छेदः विशेषणोपा-
धिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विधेयिते अव-
च्छेदकतानिरूपिते च “प्रतियोग्यवसानाधिकरणवत्-
वसानाधिकरणात्त्वन्नाभावप्रतिबोधिताच्छेदकावच्छिन्नं”

भवतीति' चिन्तामणिः। अवच्छेदकता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा तद्विरूपितत्वमवच्छिन्नत्वं यथा
दण्डादीनां घटकारणतावच्छेदकं दण्डत्वादिकं तस्य
तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् एवं घटादीनामत्यन्ताभाव-
प्रतियोगितायाः तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् घटत्वादिक-
मवच्छेदकम् अतः प्रतियोगितायां घटाद्यवच्छिन्नत्वम् ।
परिमाणादौ च अवच्छिन्नत्वमित्युक्ताकरणम् यथा द्रोण्या-
च्छिन्नोद्गोहीः द्रोणपरिमाणेन कृतपरिच्छेदोद्गोहीरित्यर्थः।
सीमाकरणमवच्छेदः। गृहावच्छिन्न आकाशः गृहाकाशः
कक्ष्यशृङ्गुल्यावच्छिन्न आकाशः श्रोत्रमित्यादि । एवमन्तः-
करणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वेदान्तिनः ।

अवच्छिन्नवाद उ० अवच्छिन्नतया अन्तःकरणावच्छिन्नतया
जीवस्य वादो व्यवस्थापनम् । वेदान्तिमतप्रसिद्धे चैतन्यस्य
अन्तःकरणवच्छिन्नतया व्यवस्थापके मतभेदे । तथाहि तेषां
मतद्वयम् केचित् अन्तःकरणे प्रतिविम्बितं चैतन्यं जीव
इति प्रतिपेदिरे केचित् तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति ।
तत्र नीलरूपस्य चैतन्यस्यान्तःकरणे प्रतिविम्बासम्बन्धेन प्रति-
विम्बस्य च मिथ्यात्वेन जीवस्य सत्त्वत्वानुपपत्तेः बन्ध-
मोक्षयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः प्रतिविम्बवादं
दूषयित्वाऽवच्छिन्नवादं समर्थयामुक्तिरे । यथा च नैयायि-
कादीनामेकस्यापि नभसः कक्ष्यशृङ्गुल्यादिभेदेन उपाधि-
कृतं नानात्वं न वस्तुकृतमेवमेकस्यापि चैतन्यस्यान्तःकर-
णोपाधिभेदेनावच्छिन्नतया नानात्वं तेन "तद्गुणसार-
त्वात्" शा० सू० "घटसंघटनआकाशे मीयमाने यथा घटे ।
घटोनीयेत नाकाशस्तद्वज्जीवोनभोपम" इत्युक्तेः जीवस्य
न स्वत इहलोकपरलोकगामित्वमपि तु बुद्धिरुपाधि-
भेदेन तथा व्यवहारः अतो न बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः
यस्मिन्नुपाधौ अज्ञानाधीना संसारप्रवृत्तिस्तस्य जीवभावा-
त्मकतया बन्धः, यत्न च तद्विद्वत्तिः न तत्र तथा, किन्तु-
मोक्षः । विस्तरस्वाकरो ।

अवच्छुरित न० । अव+कुर-भावे क्त । १ अदृष्टासे-
कार्थे कन्-तत्त्वं । कर्षणि क्त । २ मिश्रिते लि० ।

अवच्छेद उ० अव+छिद-भावे घञ् । १ भेदेने २ सीमाकरणे
३ विशेषकरणे ४ अवधारणे "शब्दायानामवच्छेदे विशेषकृति
हेतवः" वाक्य प० ५ इयत्ताकरणे दीव्याप्ती च । अवच्छेदो-
त्तेन करणे घञ् । इयत्ताकरणसाधने ७ एकदेशे अवय-
वादौ । यः कश्चित् पदार्थः कश्चिद्विधाधारे एकदेशे
तिष्ठति तत्रैव प्रदेशान्तरे चेन्न तिष्ठतीति स अव्याप्यवृत्तिः

तस्याव्याप्यवृत्तितया निरूपकोऽवयवादिः । यथा दृष्टे
अप्यदेशे कपिसंयोगः मूलदेशे तदभावः अतः कपि-
संयोगः अव्याप्यवृत्तिः तादृशाव्याप्यवृत्तितया नियाम-
कश्च मूलादिप्रदेशः तत्रावच्छेदशब्देनाभिधीयते । तादृशा-
वच्छेदश्च द्विविधः देशः कालश्च । तत्र देशसम्बन्धे काल
विशेषे तदभावात् कालएव तत्राव्याप्यवृत्तितया नियामकः ।
यथा आत्मनि जाग्रदादौ ज्ञानं सुषुप्तौ तदभावः ।
देशरूपस्तूतः । अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामा-
नाधिकरण्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका इति शिरोमणिः । अव-
च्छेदाः यावन्तः साध्यसिद्धौ प्रदेशास्तावतामेवावच्छेदेन
साध्यसम्बन्धव्यापकत्वेनेति तदर्थः ।

अवच्छेदक लि० अवच्छिन्नति अव+छिद-खलु ल् । १ छेदके
२ इयत्ताकारके ३ सीमाकारके ४ अवधारके ५ अव्याप्यवृत्ति
तानिरूपके च । अवच्छिन्नशब्दे विवर्तितः । "प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नमिति" चिन्तामणिः । अवच्छेदकत्वं च अव-
दके इव तदवच्छेदकोऽपि स्वीक्रियते यथा वज्रमान् पर्वत
इति बुद्धौ वज्रभाववान् पर्वत इति निश्चयः प्रतिबन्धकः तत्र
प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चयत्वमिव तत्सद्विषयताऽपि तत्रा-
वच्छेदिका तथा च वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वज्रित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतासामानाधि-
करणप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनि-
श्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे निश्चयत्वस्येव तत्सद्विषयताया अपि
तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथा तादृशज्ञानत्वस्येव तत्सद्विष-
यताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् । इयांस्तुभेदः अनुज्ञे-
त्यमानजातेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तदवच्छेदकताया अव-
च्छेदकमस्ति तेन घटवज्रतुल्यमिति बुद्धौ घटत्वनिष्ठप्रका-
रतावच्छेदकताया नान्यदवच्छेदकम् तथाच यथा घटनिष्ठ-
प्रकारताया अवच्छेदकम् घटत्वम् एवं घटत्वनिष्ठप्रका-
रतायानान्यदवच्छेदकमतस्तस्य निरवच्छिन्नावच्छेदकता अनु-
ज्ञित्यमानेत्युक्तेः स्तिष्ठत्यमानजातेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तेन
घटत्ववत्त्वान् देश इत्यादौ घटत्वप्रकारताया अवच्छे-
दकमस्तीति । अत्राप्ययं विशेषः धर्मांशे भासमानधर्मः
विशेष्यतावच्छेदकः प्रकारांशे भासमानः प्रकारतावच्छेदकएव
मर्त्य । किन्तु प्रतियोग्यं भासमानधर्मास्य न प्रतियो-
गितिरवच्छेदकत्वमपि तु अतिप्रसङ्गादनापादकत्वेन धर्मस्य
तथात्वं यथा कर्षणीयादिमात्रास्त इत्याद्यभावबुद्धौ
घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्

धर्मे गुरो तदभावात्" दीधित्युक्तः शक्यतावच्छेदकत्वं
विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।
अवच्छेदकत्वनिर्गति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेद-
कतापदार्थनिर्णायके अनुमानसम्बन्धान्तर्गते अन्यभेदे ।
अवच्छेदय लि० अव+च्छिद्-यत् । १ छेदनाहं २ अवधार्यं
विशेषणीये ३ अवच्छेदाहं च पदार्थे यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या
घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।
अवजय पु० अव+जि-अच् । पराजये "येनेन्द्रलोकावजयाय
टमः" रघुः ।
अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा-अङ् । "अनादरे । आत्मन्यवज्ञां शिथि-
लोचकार" रघुः । "गत्यर्थमन्यतेहं चेष्टावज्ञयोः" सुश्वः ।
"अविज्ञावज्ञेयं परितपति नोऽत्रपि बुधम्" उड्डटः ।
अवज्ञात लि० अव+ज्ञा-क्तः । अनादरे २ तिरस्कृते ३ कृतावमाने च
अवज्ञान न० अव+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अवमाने २ तिरस्कारे
३ अनादरे "ईक्षितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः" रघुः
अवज्ञीय लि० अव+ज्ञा-कर्माणि यत् । अनादरणीये २ तिरस्कार्ये
"विप्रा हि क्षलियात्मानोनावज्ञेयाः कदाचन" या० सू० ।
अवट पु० अव+अट् । १ गर्ते, २ कूपे, । "रक्षसां गतसन्धानामेष
धर्म्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते" रामा० । "भूतौ-
दनो निवेद्यच्च स्तब्धापकारिणोऽवटे" सुश्वः । "अवटेऽवव-
नयति" शत० ब्रा० । ३ देहस्य निम्नस्थाने कण्ठमूलादौ
च "अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" या० सू० ।
"शरीरे यः अवटः कश्चिन्निन्दोद्देशः कण्ठमूलकलादि" मिता०
४ ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गर्गा० यञ् आवट् । अव-
टभवे लि० । आधारे ल्युट् । नरकभेदे नरकशब्दे विवृतिः ।
अवटनिरोधन पु० अवटे गर्ते निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध
अवटि स्त्री अव+अटि । १ गर्ते २ कूपे च वा ङीप् अवटीत्यपि ।
अवटीट लि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासायाः
टीटादेशः अर्थ आदित्वादच् । (खांदा) नतनासिके जने ।
अवटु पु० अव+टोक्-मित्ठा० हु । १ गर्ते, २ छन्दभेदे, ३ कूपे च ।
४ पीवापसाङ्गाने, ५ पीवाया उन्नतभागे च स्त्री ४ देहस्य
निम्नदेशे "अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" इति
या० सू० । पाठान्तरम् "अवटावथ हन्वोश्च प्रगृह्णीच-
मयेक्षरम्" सुश्वः । न० त० । अवटुभिन्ने पु० ।
अवटुज पु० अवटौ जायते जन-ङ ७ त० । शिरःस्थचरमकोशे
घाटास्थकोशे "रागवानवटुजेष्वलक्ष्य" माघः ।
अवटोदा स्त्री न० त० अवटस्य कूपस्रोतकमिव उदकमस्याः
उदादेशः । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ् पु० अवगतो डङ्कः शब्दो यस्मात् । हृष्टस्थाने जटा० ।
अवडो न० अव+डो-भावे क्त । अवरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे ।
अवत पु० अव+अटच् वेदे पु० टस्य तः । अवटरूपे कृपादौ
निर० "सिक्तमवतम्" ऋ० १, १३०, २ "अवतमवतमिति"
भा० "अवते न कोशम्" ऋ० ४, १७, १६ ।
अवतंस पु० न० अव+तन्स-वञ् । १ कर्णपूरे, २ शिरोभूपाभेदे
च । "कस्यावतंसहिगुणास्तस्मात्" "स्वाह्ननोभचलाव-
तंसाः" "गणा नामेहसमावतंसाः" इति च कुमा० ।
अवतंसित लि० अव+तन्स-क्त । भूषिते "समदनमवतंसितं
ऽधिकरुम्" माघः । वा अङ्गोमे वतंसितोऽप्यत्र ।
अवतमस न० अवतंसं व्याप्तं तमः प्रा० स० अच् सभा० ।
व्याप्तान्वकारे । "अवतमसभिदायै भास्वताभ्युदयेन"
माघः ।
अवतरण अव+हृ-भावे ल्युट् । तीरादिप्रदेशात् १ जलाद्य-
वगाहाद्यर्थमवरोहणे, २ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे "अंशावतवणम्"
भा० आ० प० । वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३ अवरोहणे (नामा) ।
"स्तन्यावतरणे चैव च्वरोदोषैः प्रवर्तते । स्त्रीणां मप-
प्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः" सुश्वः । अवतीर्यते येन
करणे ल्युट् । नद्यादेः सोपानादौ ४ तीर्थे ।
अवतरणी स्त्री अवतरति यन्मो, नद्या अवहृ करणे ल्युट् ।
यन्यप्रस्तावार्थे प्रथममुपोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभास)
इत्याख्यायां २ परिपाद्याश्च स्वार्थे कन् अवतरणिकाप्यत्र ।
अवतान पु० अव+तन-वञ् कर्माणि वञ् । १ सन्ताने
२ अधोमुखे ३ लताप्रताने च "स्ततायतैरवततामवतान-
शतैस्तथा" रामा० ।
अवतार पु० अव+हृ करणे वञ् । १ तीर्थे, (पुष्करिण्यादेः सोपा-
नपङ्क्तौ) "रुद्धे गजेन सरितः सरुषाऽवतारे" माघः ।
भावे वञ् । २ प्रादुर्भावे "नवावतारः कमलादिवोत्पलम्" मा
भूत्परीवाद्भववतारः" इति च रघुः ३ देशानामंशान्शवशेन
प्रादुर्भावे च । "अवताराङ्गसंख्येया" इत्युक्तेः तेषां
बहुत्वेऽपि प्राधान्याद्गर्भव विष्णोर्वतारा शास्त्रप्रसिद्धाः यथा
"मत्स्य" "कूर्मो विराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च
रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा० । सुब्रह्मालायां तु प्रकृतेरेव
एतं अवतारा उक्ताः प्रकृतिविष्णुरूपालपुंरूपश्च सङ्केतः । एवं
प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश । कृष्णरूपा कालिका स्वात्
रामरूपा च तारिणी । वगला कूर्ममूर्तिः स्वात् सीता
धृमावती भवेत् । विष्णुमस्ता नृसिंहः स्वाह्वराहश्चैव भैरवी ।
मन्दरी जामदग्न्यः स्वात् वामनो भुवनेश्वरी । कमला

बौद्धरूपा स्थात् मातङ्गी कल्किरूपिणी । स्वयं भगवतो
काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । स्वयं च भगवान् कृष्णः काली-
रूपोऽभवद् ब्रजे । भागवते १ स्क० १० प्राधान्यतः अन्येऽप्यव-
तारा उक्ताः यथा “लीलावतारानुरनो देवतिर्यङ्मरादिषु”
इत्युपक्रम्य । “जगद्देवैर्गुरुं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
संभृतं षोडशकलमादौ लोकसिद्धयया । यस्यान्वसि
गयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिस्तदास्वजादासौ
द्वजङ्गा विद्युदजां पतिः । यस्याययवसंस्थानैः कल्पितोलोक
विस्तारः । तद्दे भगवतोरूपं विशुद्धं सत्यमूर्जितम् । पश्य-
न्यदोरूपमदभ्यवक्ष्यामि सहस्रपादोरूपं जाननाद्भुतम् । सहस्र
मूर्ते अवष्टान्तिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरं गण्डलोत्तमम् । एत-
ज्जानावताराणां निधानं वीजमव्ययम् । यस्यांशंशेन
सृज्यन्ते देवतिर्यङ्मरादयः । स एव प्रथमं देवः कौमारं
सर्गभास्त्रितः । चक्षुरदुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यं मर्षाण्डितम् ।
द्वितीयस्तु भवायास्य रसातलगतां महीम् । उद्धरिष्यत्पादस-
यज्ञेशः शौकरं वपुः । तृतीयस्तु पिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्मं सात्वतमाचष्ट दैर्घ्यं कर्म्मणां यतः । तस्यै धर्म्म-
कलासर्गे नरनारायणात्मी । भूत्वात्मोपगमोपेतमकरोद्दु-
चरन्तपः । पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालयिष्णुतम् ।
प्रोवाचासुरयेऽंशं तन्वप्यामविनिर्णयम् । प्रथमञ्चैरपत्न-
त्वं वतः प्राप्नोऽनुसूयया । आन्वीक्षिकीमलकाय प्रह्लादा-
दिभ्य उचिवान् । ततः सप्रम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत
मतामादौः सुरगणैरपात् स्थायन्मवान्तरम् । ७ अष्टमे मेरु-
देव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमेः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वान्-
अमनसकृतम् । ऋषिभिर्याचितोभेजे नयमं पार्थिवं
वपुः । दुग्धे मासोषधीर्विप्रास्तेन यः स उग्रक्षमः । रूपं स
जगद्देव मातुस्त्रं चाक्षुषान्तरसंज्ञवे । नाव्यारोप्य महीमथ्या
मपाद्वैवस्वतं मनुम् । सुरासुराणां सृष्टिं मथुतां मन्दरा-
चलम् । दध्ने कमठरूपेण प्रष्ट एकादशे विभुः । ११ धान्व-
न्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च । १२ अपावयत् सुरा-
नन्याकोहिज्याः मोहयत् स्त्रिया । १३ चतुर्दशं नार-
सिंहं विभ्रह्मैत्येद्रमूर्जितम् । ददार करजैर्हारावेरकां पद-
कथथा । १४ पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं वने ।
षट्त्रयं याचमानः प्रह्लादिन्सुस्त्रिपिपटम् । १५ अवतरे
षोडशमे पश्यन् धर्म्मं हुण्डपान् । तिस्रप्रकल्पः कुपितो
निःकृतामकरोन्महीम् । १६ ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां
पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा द्वा पुंसोऽत्यनेधसः ।
१७ नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया । सप्तनिपहादीनि

चक्रे वीर्यागयतः परम् । १८ । एकोनविंशे विंशति मे दृष्टिषु
प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुवो भगवान्हरहरम्
१९ । २० । ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो-
नाम्नाजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति । २१ । अथासौ युगसन्ध्या-
यां दस्युप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्कि-
जगत्पतिः । २२ । अवताराहस्रसङ्केत्या हरेः सर्वविधैर्हिजाः ।
यथा विदासिनः कृत्वाः सरसः स्युः सहस्रशः । ऋषयो
मनवोदेवा मनुष्या महीजसः । कलाः सर्वे हरेरेव स
प्रजापतयः सृताः । एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
स्वयम् । इन्द्रादिव्याकूलं लोकं गृहयन्ति युगे युगे ।
“कश्चिन् काले स भगवान् किंस्वः कीदृशो नृभिः । नाम्ना-
क्नेन विधानेन पूज्यते तदिहोच्यताम्” । इति प्रश्ने ।
“कृतं त्वेता द्वापरञ्च कलिरित्येषु केयवः । नाना-
वर्णाभिषाकारो नानैव विधिनेज्यते । कृते शुक्लचतुर्बाहु-
र्जटिलो वल्कलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् विभ्र-
ह्मण्डं कमण्डलुम् । मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्व्वैराः सुहृदः
समाः । यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च । हंसः
सुपुष्पो वैकुण्ठो धर्म्मो योगेश्वरोऽमलः । ईश्वरः पुरुषोऽ-
व्यक्तः परमात्मैति गीयते । त्वेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहु-
स्तु मेखलः । हिरण्यकोशस्तव्यक्तः कुक्कुटवाद्युपलक्षणः ।
तं तदा मनुजा देवं सर्वं देवभयं हरिम् । यजन्ति विद्याया
तथा धर्म्मात्वा ब्रह्मवादिनः । विष्णुर्देवः पृथ्निगर्भः
सर्वं देव उरुक्रमः । वृषाकर्पिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते ।
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादि-
भिरक्षोभ्यलक्षणे रूपलक्षितः । तं तदा पुरुषं मर्त्या महा-
राजोपलक्षणम् । यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो
नृप । नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नाया-
निरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः । नारायणाय ऋषये पुरुषाय
महात्मने । विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वं भूतात्मने नमः । इति
द्वापर उज्जीयं स्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नाना तन्त्रविधानेन
कलावपि यथा शृणु । कृष्णदर्शं त्रिषाऽऽक्षयं साङ्गो-
पाङ्गास्तुपार्षदम् । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायेर्व्यजन्ति हि सुमेध-
सः । ध्येयं सदापरिभवन्नमभीष्टदोहं तीर्थास्त्रदं शिवविरि-
ञ्चिनुतं शरण्यम् । भूतार्चिं हं प्रणतपात्रभवाब्धिपोतं वन्दे
महापुरुष ! ते चरन्तारपिन्दम् भा० । ११ स्कान्द० ।
अन्यत्र अवतारभेदस्तत्रैवोक्तः “हंसस्तु कृष्णवदस्युत-
आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः ।
विष्णुः शिवाय जगतां कलयामतीर्थकेनाहूतामधुभिदा

सुतयोहवाख्ये । सुप्तोऽप्यग्रे मनुजिह्वधयश्च मातुखे ।
 क्रौञ्चे हतो दितिजउद्धरताम्भसः प्लाम् । कौम्भे हतोऽद्विर-
 ष्णतोऽप्यग्ने खड्गे ग्राहप्रपन्नमिभराजमसुद्धात्तम् ।
 संस्तुन्वतो निपतितान् अमन्थानृषींश्च शक्रश्च उल्लवधतस्तमसि-
 प्रविष्टम् । देवस्त्रिभोऽसुरगृहे पिङ्गिता अनाथा जम्नेऽसुरेन्द्र
 मभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे-
 हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधत् कलाभिः । भूत्वाथ वामन इमामह-
 रङ्गलेऽप्लां याचञ्चाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःश-
 लियामकत गाञ्च तिस्रप्रकृत्वोरामस्तु रैहयकुलाप्ययबाहु-
 वाग्निः । सोऽप्यि ववन् दशवक्त्रमहन् सललं सीता-
 पतिर्जयति लोकमल्लकोत्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदु-
 ष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वादै-
 विभोहयति यज्ञकृतोऽतदहान् मृद्धान् कलौ क्षिति
 भुजोन्यहनिष्यदन्ते । एवंविधानि जन्मानि कर्माणि च
 जगत्पतेः । भूरीणि भूरियसोर्वर्णितानि महाभुज ! ” ।
 सुरासुराद्यं गायतारा भारते आदिपर्वणि दर्शिताः यथा
 “इत्युक्त्वा स महर्षो देवो ब्रह्मा राजन् विदुष्यताम् । आदि-
 देश तदा सर्वांन् विबुधान् भूतकलत्रयम् । अस्या भूमेर्निर-
 सितं भारं भागैः पृथक्पृथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं विरो-
 धायेति आब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां
 गणान् । उवाच भगवान् सर्वांनिदं वचनमर्थवत् ” । इत्युप-
 क्रम्य “स्वैस्त्रैः शैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ
 शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्लोकः । तथ्यमर्थे च पथ्य च
 तस्य ते जगत्कलदा । अथ ते सर्वेऽप्योऽग्रे स्वैर्गन्तुं भूमिं
 कतक्षणाः । नारायणममित्रं वैकुण्ठसुपचक्रतुः । यः
 स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः
 सुरारिः पृथुलोऽङ्घ्रितेजसः । प्रजापतिपतिर्देवः सुर-
 नाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदेवतपू-
 जितः । तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंगे-
 नावतरेत्स्वैवं तथेत्साह च तं हरिः ” । इत्युपक्रम्य च
 “अथ नारायणेनेत्यं चकार सह संविदम् । अवतर्तुं महर्षो
 स्वर्गादंगतः सहितः सुरैः । आदिष्य च स्वयं शक्रः सर्वा-
 जेव द्विवैकसः । निर्जगाम पुनस्तस्मात्तुलयाच्चारायणस्य च ।
 तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकाहिताय च । अवतरेः क्रमे-
 णैव महर्षो स्वर्गाद्विवैकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थि-
 वर्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशर्दूलः यथाकामं दिवैकसः ” ।
 इति सामान्यत उक्त्वा । “मानुषेषु मनुष्येन्द्रः संभूता ये
 दिवैकसः । प्रथमं दानवाश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ।

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध
 इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेः पुत्रस्तु
 यो राजन् । हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे
 लोके शिशुपालो नरर्षभ ! । संह्लाद इति विख्यातः
 प्रह्लादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे
 बाह्लीकपुङ्गवः । अनुह्लादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो
 जघन्यजः । हृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः ।
 यस्तु राजञ्छिविर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः । द्रुम इत्य-
 भिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वास्तकी नाम
 यस्तेषामासीदसुरोत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे
 पुरुषर्षभ ! । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्खश्च वीर्यवान् ।
 तथा गगनमङ्गी च वेगवांश्चात्र पश्यमः । पश्यते जज्ञिरे
 राजन् वीर्यवान् महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्ष-
 भसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽप्यः प्रताप-
 वान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽप्यकर्मा नराधिपः ।
 स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उपसेम
 इति ख्यात उपकर्मा नराधिपः । यस्त्वच इति विख्यातः
 श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभून्महावी-
 र्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजस्रजपतिः
 स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्वाजा हार्हिक्यो मनुजर्षभः ।
 हृषपर्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ
 इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवच्चृपः । अजकल्वरो राजन् य
 आसीद्दृषपर्वणः । स शल्य इति विख्यातः पृथिव्यामभव-
 चृपः । अश्वघ्नीव इति ख्यातः सत्ववान् यो महासुरः ।
 रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवच्चृपः । सूक्तमस्तु
 मतिमान् राजन् कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । हृष्टप्रथ इति-
 ख्यातः क्षितावासीत्य पार्थिवः । तुङ्गण्ड इति विख्यातो
 य आसीदसुरोत्तमः । सेनाविन्दुरिति ख्यातः स बभूव
 नराधिपः । इषुपोनाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः ।
 नग्नजिह्वा राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्र इति
 ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव
 प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्तयोपी महासुरः ।
 चित्रधर्मेति विख्यातः क्षितावासीत्य पार्थिवः । हस्तरि-
 चरो योऽसीदो दानवोत्तमः । कुबाहुरिति विख्यातः
 श्रीमानासीत्य पार्थिवः । सुहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षय-
 इरः । बाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ।
 निचन्द्रचन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । सुल्लोकेश इति
 ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निकुम्भस्त्वजितः संख्ये

महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति
 स्मृतः । शरभो नाम यक्षेणां दैतेयानां महासुरः । पौरवो
 नाम राजर्षिः स बभूव नरोत्तमः । सुक्रयस्तु महावीर्यः
 श्रीमान् राजन्महासुरः । सुपार्थ इति विख्यातः क्षितौ
 जज्ञे महीपतिः । क्रथस्तु राजन् ! राजर्षिः क्षितौ जज्ञे
 महासुरः । पार्वतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः ।
 द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह । प्रह्लादो नाम
 ब्राह्मीकः स बभूव नराधिपः । चन्द्रस्तु दितिजयेष्ठो लोके
 ताराधिपोपमः । चन्द्रवर्मा इति विख्यातः काण्डोजानां नरा-
 धिपः । अक्र इत्यभिधिख्यातो यस्तु दानवपुङ्गवः ।
 ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तमः । ऋतपा इति वि-
 ख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं
 नृपसत्तमः । गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
 इमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । मयूर इति
 विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । स विश्व इति विख्यातो
 बभूव पृथिवीपतिः । सुपर्ण इति विख्यातस्तप्तादवरजस्तु
 यः । कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।
 चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनको
 नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । विनाशनस्तु चन्द्रस्य य
 आख्यातो महासुरः । जानकिर्नाम विख्यातः सोऽभवन्ननु-
 जाधिपः । दीर्घजिह्वस्तु कौरव्यः य उक्तो दानवर्षभः ।
 काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 पृहन्तु सुपुत्रे यन्तु भिन्दि काऽर्केन्दुमर्दनम् । स
 क्रथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः । अना-
 युषस्तु उत्ताणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः । यिक्करो नाम
 तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृतः । द्वितीयो विहराद्यस्तु
 नराधिप ! महासुरः । पाण्डुराष्ट्राधिप इति विख्यातः
 सोऽभवन्नृपः । बलीन इति विख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
 पौण्ड्रमातृस्य इत्येवं बभूव स नराधिपः । हत्व इत्यभि-
 विख्यातो यस्तु राजन्महासुरः । मणिमन्त्रास्य राजर्षिः
 स बभूव नराधिपः । क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽ-
 सुरः । दण्ड इत्यभिधिख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ।
 क्रोधवर्जन इत्येव यस्तस्यः परिकीर्तितः । दण्डधार इति
 ख्यातः सोऽभवन्ननुजर्षभः । कालेशानान्तु ये उत्तास्तेषा-
 मस्यो नराधिपाः जज्ञिरे राजगार्हन् ! गार्हन्तुसमवि-
 क्रमाः । सगधेषु जयत्यनेनस्तेषामासीत् पार्थिवः । अष्टा-
 नाम्ब्रह्मस्तेषां कालेशानां महासुरः । द्वितीयस्तु ततस्तेषां
 श्रीमान्हरिहरोपमः । अपराजित इत्येवं स बभूव नरा-

धिपः । तृतीयस्तु महातेजा महामायो महासुरः ।
 निपादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः । तेषामन्यतमो
 यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः । श्रेणिमानिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । पञ्चमस्त्वभवत्तेषां प्रवरो यो महा-
 सुरः । महीजा इति विख्यातो बभूव ह परन्तपः । षष्ठस्तु
 मतिमान् यो वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । समुद्रसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवत्त-
 णात् । विद्युतः सागरान्तायां क्षितौ धर्म्मार्थितन्त्रवित् ।
 वृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेशानां नराधिपः । बभूव राजा
 धर्म्मात्मा सर्वभूतहिते रतः । कुक्षिस्तु राजन् ! विख्यातो
 दानवानां महाबलः । पार्वतीय इति ख्यातः काञ्चना-
 चलसन्निभः । क्रथनश्च महावीर्यः श्रीमान् राजन्महासुरः ।
 सूर्याक्ष इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । अमु-
 राणान्तु यः सूर्यः श्रीमांश्चैव महासुरः । दरदो नाम
 ब्राह्मीको वरः सर्वमहीक्षिताम् । गणः क्रोधवशो नाम
 यस्तु राजन् ! प्रकीर्तितः । ततः सञ्जिह्वरे वीराः क्षिताविह
 नराधिपाः । मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
 सुवीरश्च सुबाह्वश्च महावीरोऽथ बाल्मिकः । क्रथो विचित्रः
 सुरथः श्रीमाक्षीलश्च भूमिपः । धीरवासाश्च कौरव्य !
 भूमिपालश्च नामतः । दन्वक्रश्च नामासीद्दूर्जयश्चैव दा-
 नवः । रुक्मो च नृपशार्दूलो राजा च जनसेजयः ।
 आषाढोनायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च । एकलव्यः सुमि-
 तश्च वाटधानोऽथ गोमुखः । कारुषकाश्च राजानः क्षेम-
 धूर्त्तिस्तथैव च । श्रुतायुर्दृढश्चैव वृहत्सेनस्तथैव च ।
 क्षेमोऽप्योर्यः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः । मतिमांश्च
 मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विद्युतः । गणात् क्रोधवशादेव राज-
 पुणोऽभवत् क्षितौ । जातः पुरा महाभागो महाकीर्त्ति-
 र्महाबलः । कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
 स कंस इति विख्यात उपसेनसुतो बली । यस्त्वासी-
 द्वेवको नाम देशराजसमद्युतिः । स गन्धर्व्वपतिर्मुख्यः
 क्षितौ जज्ञे नराधिपः । वृहस्पतेर्दृष्टकोर्त्तेर्द्वैर्वर्षेर्विद्धि
 भारत ! । अंशात् द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ।
 धन्विनां नृपशार्दूल ! यः सर्वान्स्त्वविदुत्तमः । महाकीर्त्ति-
 र्महातेजाः स जज्ञे मनुजेश्वर ! । धनुर्वेदे च वेदे च
 यं तं वेदविदो विदुः । गरिष्ठं धित्वकर्माणां द्रोणं स्व-
 वर्जनम् । महादेवान्काभ्याश्च कामात् क्रोधाश्च भारत ।
 एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूरः परन्तपः । अश्वत्थामा महा-
 वीर्यः शत्रुपक्षयावहः । वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावा-

सोऽधिराधिपः । जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः ।
 वशिष्ठस्य च शपेन नियोगाद्वासवस्य च । तेषामवरजो
 भीष्मः कुरूणामभयङ्करः । मतिमान्बेदविद्वान्भी शत्रुपक्ष-
 लयङ्करः । जामदग्न्येन रामेण सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
 योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना । यस्तु राजन् !
 क्षपोनाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि
 संभूतमतिपौरुषम् । शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके
 महारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् ! संभूतमरिमर्द्दन्म् ।
 सात्विकः सत्यसन्धश्च योऽसौ दृष्टिक्वडोदहः । पक्षात् स
 जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दन्म् । द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत
 एवाभवद्गणात् । मानुषे नृपः लोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतां-
 वरः । ततश्च क्षतवस्त्राणां विद्धि राजन् ! जनाधिपम् । तम-
 प्रतिमकम्प्राणं क्षत्रियधर्मसत्तमम् । मरुतान्तु गणाद्विद्धि
 सङ्घातमरिमर्द्दन्म् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रता-
 पनम् । अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिनिव्युतः । स
 गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविजङ्गनः । धृतराष्ट्र इति ख्यातः
 कृष्णहैपायनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्जरा-
 धिपः । मातृदेशादपेः कोपादन्ध एव व्यजायत । तस्यै-
 वावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः । स पाण्डुरिति
 विख्यातः सत्यधर्मरतः शुचिः । अत्रेस्तु सुमहाभागं
 पुत्रं पुत्रवतांवरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धि-
 मतांवरम् । कथेरंशस्तु सङ्गजे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
 दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः । जगतो यस्तु सर्वस्य
 विद्धिष्टः कलिपूरुषः । यः सर्व्यां घातयामास पृथिवीं
 पृथिवीपते । उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं मङ्गत् ।
 पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह । यतं दुःशा-
 सनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव
 ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः । दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भर-
 तर्षभ । वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धाक्षेराष्ट्रः यताधिकः” इति ।
 “धर्मस्थांशन्तु राजानं ! विद्धि राजन् युधिष्ठिरम् । भीम-
 सेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ
 हृषेष्णाप्रतिमौ भुवि । नकुलः सहदेवश्च सर्वभूतमनोहरौ ।
 यस्तु वज्रा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभि-
 मन्य दृष्टकीर्त्तिर्जुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् !
 सुरानुसोमोऽजशीददम् । नाहं दद्यामिदं पुत्रं मम
 प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेव न यक्षमतिवर्त्ति-
 तम् । सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ बधः ।
 तत्र यास्यन्मयं वज्रा नच स्थास्यति वै चिरम् । ऐन्द्र-

धैरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा । सोऽर्जुनेत्यभि-
 विख्यातो पाण्डुः पुत्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता
 पुत्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोडश वर्षाणि स्थास्य-
 त्वमरसत्तमाः । अस्य षोडशवर्षस्य स संप्रामो भविष्यति ।
 यत्नांशा वः करिष्यन्ति कर्म वीरानस्तदनम् । नरनारा-
 यणाभ्यां तु स संप्रामो विनाहतः । चक्रव्यूहं समस्थाय
 योधयिष्यन्ति वः सुराः । विमुखाच्छातवान् सर्वान् कार-
 यिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विच-
 रिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति ।
 सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनाङ्गेन
 महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत्य
 बह्वृशो रणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्वते ।
 एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं
 वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथा-
 ऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्युचुः सहिताः सर्वे ताराधिपम-
 पूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्त्व जन्म पितुः पितुः ।
 अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि दृष्टदुम्भं महारथम् । शिखण्डि-
 नमयोर्राजन् स्त्रीपूज्यं विद्धि राजसम् । द्रौपदेयाश्च ये पशु
 बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान्देवगणान् विद्धि सङ्घातान्
 भरतर्षभ ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः ।
 नाकुलिस्तु यतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । शूरो नाम
 यदुज्ये वसुदेवपिताऽभवत्” । सूर्यस्य कर्णरूपेणावतारः
 यथा “प्रकाशकतां भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
 अजीजनत् सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । सकु-
 ण्डलं सकवचं देवगर्भश्चिन्त्यान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्यो
 चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धु-
 पक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज जले कृन्ती तङ्कुमारं यश-
 स्विनम् । तमुत्सृष्ट जले गर्भं राधाभर्त्ता महा-
 यशः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथिस्ता” ।
 “पुरा नाम च तस्यासीद्वसुपेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः
 कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आकृतकवचो वीरो
 यस्तु जज्ञे महायशः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः
 प्रथमः सुतः । स तु स्मृतकले वीरोवदधे राजसत्तम ! ।
 कर्णे नरवरश्चेष्ट सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य
 सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि
 राजवंशमनुत्तमम्” । “यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सना-
 तनः । तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांशश्च
 नागस्य बलदेवो महाबलः । सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि-

राजन्महाजसम् । एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहुवेदाऽपि दिवौ
कसाम् । अजिरे वसुदेवस्य कुले कुलविर्वर्जनाः । गण-
स्वप्नराणां यो वै मया राजन् प्रकीर्तितः । तस्य भागः
क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य ह । तानि घोडय देवीनां
सहस्राणि नराधिपः । बभूवुर्भानुधे लोके वासुदेवपरि-
यहाः । त्रिधास्तु भागः सञ्जज्ञे रत्नधं पृथिवीतले ।
भीष्मकस्य कुले साध्वी कृष्णो नाम नामतः । द्रौपदी
तत्र सञ्जज्ञे शचीभागादनन्दिता । द्रुपदस्य कुले कन्या
वेदमध्यादनन्दिता । नातिष्ठुस्मा न मङ्गतो नीलोत्प-
लसुगन्धिनी । पद्मायताक्षी सुश्रोणी स्वसिताञ्जितमूर्धजा ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णा वैदूर्यमणिसहिभा । पद्मानां पुरवे-
न्द्राणां चित्तप्रमथनी रहः । सिद्धिर्दृष्टिश्च ये देव्यौ
पद्मानाम्मातरौ तु ते । कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु
सुवलात्मजा । इति देवासुराणां ते गन्धर्वाश्चरणां तथा ।
अंशावतरणं राजन् राक्षसानाञ्च कीर्तितम् । ये पृथिव्यां
समृद्धभूता राजानो युद्धदर्भदाः । महात्मानो यदूनाञ्च ये
जाता विपुले कुले इति । भा० व० प० रामावतारकथने ।
“न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसोः । विहितं तत्र
यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः । तर्द्धमवतीर्णोऽसौ मन्त्रि-
योगाञ्जतर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत् कर्म
करिष्यति । पितामहस्तस्मैषां सन्निधौ शक्रमज्जवत् ।
सर्वदेवगणैः सार्जं सम्भव त्वं मङ्गीतले । विष्णोः सहायान्द-
क्षीधु वानरीधु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान् काम
रूपमलान्वितान् । ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतन्तु मङ्गो सर्वे मन्त्रयामासुरकुला । तेषां समस्तं
गन्धर्वी दुन्दुभी नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये । पितामहवचः सुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी
ततः । मन्थरा भानुधे लोके कुजा समभवत्तदा । शक्र-
प्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरक्षत्ररक्षीष जनया
मासुरात्मजान् । तेऽन्ववर्त्तन् पिष्टृन् सर्वे यशसा च
बलेन च । भेत्तारो गिरिष्ठकाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहरनाः सर्वे सर्वे पातिबलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव
सर्वे युद्धविशारदाः । नागायुतसप्तप्राणा वायुवेगसभा जने ।
यत्नेऽन्वनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः” इति । एवमन्ये-
ष्ववताराः पुराणादौ ज्ञेयाः ।
अवतरत्यनेन रूपेण करणे घञ् । येन रूपेणाविभूतस्तस्मिन्
४ रूपे “मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवता वताऽवता वसुधाम् ।
परमेश्वरः परिपास्थो भवता भवतापभीतोऽहम्” शङ्करः ।

अवतारण न० अव+हृ-णिच्-ल्युट् । भूतादीनामावेशनेन
। प्रादुर्भावे, (भूतनामान्) २ अवरोपणे, ३ अन्यप्रस्तावने
च करणे ल्युट् स्त्री । अवतारण्यप्यत्र ।
अवतारित लि० अव+हृ-णिच्-क्त । “अवरोपिते ‘सन्ना-
मार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता’” रघुः ।
अवतीर्ण लि० अव+हृ-कर्त्तरि क्त । १ कृतावगाहने २ कृताव-
रोहणे “कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गमागच्छ्यसुष्णांशुरिवाव-
तीर्णः” भाषः ३ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे च “तर्द्धमवती-
र्णोऽसौ मन्त्रियोगाञ्जतर्भुजः” भा० व० प० ।
अवतलन न० तलेरवकुणाति तलेन तस्याप्यमवचष्टयति
अव+तल+अवचष्टुनाथे णिच्-भावे ल्युट् । तलेन तला-
यावचष्टने । [स्त्रियाम्] ।
अवतीर्ण स्त्री अवपतितं तोकमस्याः प्रा० व० । स्वतृगर्भायां
अवत्त लि० अव+दो-स्यण्डने कर्म्मणि क्त । खण्डिते “तत्
पथोरवत्तं भवति यत् हृदयस्याप्येवद्यति” शत० ब्रा० ।
अवत्तिन् लि० अवत्तमनेन इष्टा० इति । कृतखण्डने जने
“विविधायजमानाश्चरवत्तिनः पञ्चावत्तिनश्चेति” आश्व० ४८०
अवत्सार पु० अविभेदे सहि “अवत्सारस्य स्पृणवाम”
इति ऋ० ५, ४४, १०, उक्तः ।
अवदंश पु० अवदश्यते पानरुच्यर्थम् अव+दन्श-कर्म्मणि
घञ् । मद्यपानादिप्रोत्साहनसाधने भ्रष्टचर्चणद्रव्ये ‘अन्य-
तममासवं पाययेदङ्गारान्मल्ल्यावदंशम्’ सुश्रु० ।
अवदरण न० अव+हृ-भावे ल्युट् । विदारं “हृषणयोवरदरणम्”
“वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणम्” इति च सुश्रु० ।
अवदाघ पु० अव+दह भावे घञ् न्यङ्गा० हृष्य घः । निदाघे ।
अवदात पु० अव+दै-क्त । १ शुभ्रे, २ पीते च वस्त्रे । ३ तद्वति
४ विगुह्ये “अन्यस्मिन् जन्मनि च न हतमवदातम्”
काद० । ५ मनोज्ञे च लि० ।
अवदान न० अव+दो-ल्युट् । १ खण्डने, २ पराक्रमे ३ क्षति-
क्रमे ४ युद्धिकरणे, च अवद्यति रोगमनेन करणे ल्युट् ।
५ वीरवसूत्रे न० ।
अवदारक लि० अवदारयति अव+हृ-णिच्-ल्युट् ।
१ विदारके अवयवविभागकारके । २ क्षतिने पु० ।
अवदारण न० अव+हृ-णिच्-भावे ल्युट् । १ विदारणे अव-
यवविभाजने । करणे ल्युट् । २ क्षतिने । [विभाजिते ।
अवदारित लि० अव+हृ-णिच्-कर्म्मणि क्त । विदारिते
अवदाह न० अवसादितोदाहो येन प्रा० व० । वीरव-
सूत्रे तस्य सेवने हि तापनिवृत्तिवैद्यके प्रसिद्धा

अव+दृह-भावे घञ् । २ उवरादिहेतुके दाहे ।
 अवदाहेष्ट न० अवदाहे उवरादिहेतुके हेतुतामे तन्निवारणाय
 इष्टम् । वीरणमूले उवरे (वेणार मूल) ।
 अवदाहेष्टकापथ न० अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापथ
 सोपानमिव । वीरणमूले (सहस्रसह) ।
 अवदीर्ण लि० अव+ङृ-क्त । १ द्वैधीभूते २ विभक्ते च ।
 अवदीर्ह पु० अवदुह्यते अव+दुह-कर्मणि घञ् । १ दुग्धे
 लिङ्गा० । भावे घञ् । २ दोहने आकर्षणपूर्वकान्तःस्थित
 द्रवद्रव्यनिष्कारणरूपे व्यापारे ।
 अवद्य लि० वद-यत् न० त० । १ अवधे, २ पापिनि, ३ निन्द्ये,
 ४ दोषे ५ कथनायोग्ये च । “निरवद्यविद्योद्घोतेन द्योतितः”
 दायभा० । “अव्यमूलेऽनवद्योऽस्ति” भट्टिः ।
 अवद्योतन न० अव+द्युत-णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने ।
 अवधातव्य न० अव+धा-भावे-तव्य । १ अवधाने “तद्वत्
 देवेनावधातव्यम्” प्रबोधव० । कर्मणि तव्य । २ अवधेये लि०
 अवधान न० अव+धा-ल्युट् । मनोयोगविशेषे, यद्वयात्
 विषयान्तरतो मनोनिवर्त्तते । “अवधानपरे चकार सा
 प्रत्ययान्तोऽन्विषते विज्ञोचने” कुमा० “सावधानावधारय” त०
 अवधार पु० अव+ध-णिच्-भावे अच् । निश्चये तदभावाप्रका-
 रकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने “तदभावाप्रकारा धीस्तत्-
 प्रकारा तु निश्चय” इति भाषा० । “सर्वत्र यदवधारणेच्छते
 स एकान्तः” सुशु० ।
 अवधारण न० अव+ध-णिच्-ल्युट् । १ इयत्तापरिच्छेदे,
 अयमित्यनेनेति विषयपरिच्छेदे २ निश्चये च । संख्यादिना
 ३ इयत्ताकरणे “यावदवधारणे” पा० । ४ अन्यतोऽव्यवर्त्तने च ।
 अवधारणीय लि० अव+ध-णिच्-कर्मणि अनियत् । ईदृक्-
 तया निश्चेतुं योग्ये । “विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्” रघु० ।
 अवधारित लि० अव+ध-णिच्-क्त । यस्य संख्यारूपादिना
 निश्चयः कृतः १ तस्मिन् अन्यतः कृतव्यावृत्तिश्रुते २ पदार्थे च ।
 अवधार्य लि० अव+ध-णिच्-कर्मणि यत् । निश्चेतुं यक्ये
 इदमित्यनेनेति १ निश्चये अव+ध-णिच्-ल्यप् । २ निश्चि-
 त्वेऽर्थे अव्य० ।
 अवधि पु० अव+धा-क्ति । १ सीमायां, २ काले “सर्वे निदा-
 वाधधिना विवृष्टाः” रघु० । “निदावाधधिना निदाव-
 ककालेन” मल्लि० । ३ चित्ताभिनिवेशे च । अपादाने
 कि० । ४ अपादाने । “मेवान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्
 तयोः” भर्तृ० । आधारे कि० । ५ विवे गत्ते । सीमा
 च द्विविधा पूर्वा परा च तत्र “प्रवाहमवधिं कृत्वा

यावद्वत्तवत्तव्यमित्यादौ” पूर्वा “सञ्चारोरतिमन्दिरा-
 वधीत्यादौ परा” प्रकारान्तरेण सा विविधा कालकृता
 देशकृता बुद्धिकल्पिता च । पूर्वोक्ते दैशिकी । “प्रासा-
 वधि विमोक्षान्मितादौ” पूर्वा “प्रासकालं समा-
 रब्ध जपेन्मोक्षावधिं प्रिये” इत्यादौ परा कालिकी “सन्धी-
 कर्त्तावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता” । अवधित्वञ्च
 स्वाभिधेयामेक्षया विभागान्नयत्वम् । तच्च पञ्चम्याऽपि
 बोध्यते नद्यावनमित्यादौ यन्मन्त्र नद्यपेक्षविभागान्नयत्वात्
 तथात्वम् । एवं भाषात् पूर्वं षट् इत्यादौ मासतो-
 विभागान्नयत्वात् षटांशेऽवधित्वम् तत्र अयमन्त्रात्
 पूर्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् अयमन्त्रात् पूर्वदेश-
 वर्त्तीत्यादौ दैशिकं “भाषुराः पाटलिपुत्रेभ्य आस्यतरा
 इत्यादौ बुद्धिकल्पितम् । “स्वाभिधेयामेक्षोऽवधिनियमोऽव्य-
 स्येति सि० कौ० “सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सञ्चीकर्त्तावधि
 व्याहृतं हास्यञ्चाधरपञ्जवावधि मङ्गलानोऽपि मौनवधि ।
 सेतः कान्तसमीकृतावधि पदस्यासावधि प्रेक्षितं सर्वं सावधि
 नावधिर्न गङ्गां प्रेक्ष्यः परं जेवकमित्यादौ” दैशिकं बुद्धि-
 कल्पिञ्चावधित्वम् “अरथापावधिदां सरस्वतीम्” कुमा०
 इत्यत्र कालिकं “जनपदतदवधयोः” पा० इत्यत्र दैशिकम् ।
 अवधिमत् लि० अवधिरूपस्य भूतम् । अवधिविशिष्टे अवधि
 मत्त्वमेव पञ्चम्यर्थे इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूप-
 सम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वयः अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे
 तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्-
 समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन
 निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रति-
 योगितावच्छेदकतयान्वयः वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथा-
 त्वात् । अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेना-
 न्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्यसम्भवः स्वरूपसम्बन्धस्य
 वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन
 वाधकाभावात् “अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधि-
 त्वमवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षेऽस्तरस
 सूचनाय तस्यान्ते निवेशः कृतः । “उत्तरादिभ्य एनप्
 स्यादवध्यवधिमतोः सार्धमे” सि० कौ० ।
 अवधीयमान लि० अव+धा कर्मणि शानच् । यस्मिन्
 विषये विसृष्टाभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये ।
 अवधीर अवज्ञायाम् अद० चुरा० उभय० सक० सेट् । अवधीर-
 यति ते आवधोरित् त । अवेत्यस्योपसर्गत्वे अवाधिरीरत्
 त । अवधीरितः अवधीरो ‘रसैः कथा यस्य सुधायधी-

रिणी' नै० अवधेयस्योपसर्गत्वे "इतीव धाराभरधीर्येति
नैवध० चात्ववयवरूपत्वे तु अवधीरयित्वेति भेदः ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर-भावे युच् । १ अवज्ञायां २ तिरस्कारे
च "कृतवत्सि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं
मयि" रघुः "अयं स यस्मात् प्रणयावधीरणामशङ्कनीयां
करभोरः मय्यसे" शकु० । भावे ल्युट् । तत्तार्थे न० ।

अवधीरित लि० अवधीर-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ तिरस्कृत्ये च
अवधूत लि० अव+धू-क्त । १ कस्मिन्ते "पयनावधूतवसनानन्य-
कया" माघः "विदधेऽवधूतसुरसङ्घासम्पदम्" माघः ।
कण्वयजुर्वेदान्तर्गते २ उपनिषद्भेदे । १ अभिभूते, ४ निव-
र्त्तिते, "अवधूतं रक्षो अवधूता करातयः" यत० ब्रा०
५ अनादृते च । "यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्यान् आत्मन्येव
स्थितः पुमान् । अतिवर्त्त्याश्रमी योगी अवधूतः स
उच्यते" इत्युक्तलक्षणे वर्याश्रमधर्मत्यागिनि ईसद्व्यासिनि
पु० । "अक्षरत्वात् वरेण्यत्वात् धूतसंसारबन्धनात् ।
तत्त्वमस्यर्थे सङ्गत्वादवधूतोऽभिधीयते । यथा रविः सर्वर-
सान् प्रभुङ्क्ते ऊताशनस्यापि हि सर्वभक्षकः । तथैव
योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः"
इति च तद्विरक्तिज्ञाने एवमवधूतगीतशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् ।

अवधूतगीत न० १ त० । भागवते ११ स्क० भगवदुद्धवसंवादे
यदुद्धव प्रति कस्यचिदवधूतस्य उपदेशभेदे । यथा "आत्मा-
यदाहन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं
वदोरमिततेजसः । अवधूतं द्विजं कञ्चिच्चरन्तमकृतोभयम् ।
कविं निरीक्ष्य तच्छ्रेयः यदुः पमच्छ धर्मवत् । कुतो
बुद्धिरियं ब्रह्मवक्तुः सुविशारदा । यामासाद्य भवाम्बुको
विहांसरति बालयत् । प्रायोधर्मार्थकामेषु विवित्सायाञ्च
मानवाः । हेतुनैव समीकृते आयुषा यशसा श्रिया । त्वन्त
कल्यः कविर्देवः सुभगोमितभाषणः । न कर्ता नेहमे कर्तुं
जङ्गोक्तपिशाचवत् । जनेषु दह्यमानेषु कामलोभद-
वाग्निना । न तप्यसेऽग्निना युक्तो गङ्गास्थः स्वदेव हिपः ।
त्वं नः संपृच्छतां ब्रह्मन् । आत्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि
क्षर्यविहीनस्य भवतः कोलात्मनः" इति यदुद्धवेण
तल्लक्षणसङ्गम् । एवं यदना प्रदः स यदाह तदेव अवधूतगीतम् ।
तेन च "सन्ति मे बह्वोराजन् । गुरवो बहुपाश्रितः ।
यतो बुद्धिसपादाय सुस्थोऽदामीह तान् शृणु । पृथिवी
वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रा रविः । कमेतोऽजगरः सिन्धुः
पतंगो मधुहृगजः । मधुहाहरिणो मीनः पिङ्गला कुर-
रोर्भक्षः । कुमारी शरङ्गत् सूर्यः अर्जुनः भः कुप्रेगजत् ।

ततो मे गुरवो राजन् । बह्विंशतिराश्रिताः । शिखार्षित
भिरतेषामन्वयिष्यमनुकृमात्" इत्युपक्रम्य चित्तादिभ्यश्च-
र्विंशतेर्यथा यत् शिचितं तद्वर्त्तितम् तद्विस्तरस्तु ६
नवमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं तत्तत्वातुसन्धेयः ।

अवधूनन न० अव+धू-णिच्-तुक् ल्युट् । १ चालने । (आङ्गा)
इति ख्याते व्यापारे "पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनव-
धूननम्" मनुः । २ चिकित्साभेदे च "तत्तत्तत्तं गन्ता-
पीडुं कुर्यात्प्राप्यधूननम्" छन्दु० । [ल्युट्] अवधूतुर्न ।
अवधूलन न० धूलिं करोति अव+धूलि-कृत्यर्थे णिच्-भावे
अवधूत लि० अव+धू-अन्तर्भूतगर्थः कर्मणि क्त । १ अव-
धारिते निश्चिते "अनवधूताज्ञानसंशयविपर्ययास्तु यं कश्चित्
पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानः" इति सा० को० । २ कृतनियमे
३ विषयविशेषे व्यवस्थापिते ४ स्थापिते च ।

अवधृष्ट लि० अव+धृष्ट-कर्मणि क्तप् । १ अवधृष्टधीये २ तिर-
स्कारार्थे । ३ निश्चयेनावधार्ये "नियतं यत्ते राजसं कृत्तोऽन-
वधृष्टम्" नृतिः "अनवधृष्टो हि भवत्तनवधृष्टः" यत० ब्रा० ।
५ पराभवनीये च । अव+धृष्ट-ल्यप् । ईधर्षित्वे ल्यर्थे अव्य० ।
अवधेय लि० अव+धा-यत् । १ निवेशे २ स्थापनीये यत्
चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३ अज्ञेये "प्रतिपित्सित
मर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति"
"अनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्विरुक्तवदुपेक्षेत" इति च
सा० को० । ४ ज्ञेये च । भावे यत् । ५ अवधाने न० ।

अव(ब)ध्र लि० अव+धृ-मूलविभु० क बध-रक् न० त० वा ।
अहिंसके । "अव(ब)ध्र-च्छोतिरदितेर्हताहधः" अ०
७, ८, १०, "अव(ब)ध्रमहिंसकम्" भा० ।

अवध्वंस पु० अव+ध्वन्स-ञञ् । १ परित्यागे, २ चूर्णिते,
३ मिन्दायाञ्च "अवध्वंसद्वाराद्यः" अथ० ५, २२, २ ।

अवध्वस्त लि० अव+ध्वन्स-क्त । १ नष्टे २ मिन्दिते ३ अव-
चूर्णिते ४ त्यक्ते च ।

अवन न० अव+ल्युट् । १ प्रीणने, २ रक्षणे, ३ प्रीती च "समन्-
न्दानवनाशं जनतालिङ्गुषं यथैव दानवनाशम्" नलोद०
अवनत लि० अव+नम-क्त । १ अधोभूते २ आनते च ।
"अवनतयितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीम्" भाषाः । "चतुरस्थी क्षया-
या० कण्ठ आवनतीयः, अवनतसङ्घिषट्देशादौ लि० ।

अवनति स्त्री अव+नम-क्तिन् । औद्धत्याभावे, १ विनये, २ अधो-
नमने च । "धनुषामवनतिः" कादम्बरी । ३ प्रणामे च ।

अवनद् लि० अव+नङ-क्त । १ अक्षिते, २ रोपिते
३ वेष्टिते ४ बद्धे च "अव्यावनद् दुर्गन्धि पूर्यं मूलपरीषयोः"

वञ् । २ अथपतये । “त्वच उतुक्त्तं नववपाकानां संवचम्” यत् ० ब्रा० ।

अवपात पु० अव+पत-भावे घञ् । अवःपतने । पत-
चिच्-भावे अच् । १ पातने “वस्त्रावपाते गर्भस्य पातने
“चोर्लभोदमः” वा० अ० । आधारे वञ् । २ गर्भे “अवपा-
तस्तु हृत्पथे गते क्वे हृत्पादिना” इति यादवोक्ते गज-
वारणार्थे ४ गर्भभेदे च “रोधं विनिज्जवपातमग्नम्” रघुः
अवपाच लि० अव+रं भोजनाद्योभ्यं पात्वं यञ् । यस्य भोजनेन
पाले दुष्टेऽन्यस्य भोजनाद्योभ्यता भवति तादृशे पति-
तन्वे आदौ जने । [अवपातितशब्दार्थे ।

अवपातित लि० अवपाल+तत्पथे णिच्-क्त । भिद्योदकीकृते
अवपाद पु० अव+पद-वञ् । अवःपतने “देवावै आदित्याः
अर्गांश्चोकादवपादाहिभिः” ता० ब्रा० ।

अवपाशित लि० अवपाशः समन्तात् पाशो जाताः स्य तार० इतच् ।
पाशवद्दे “पश्याम्यैव हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम्” रा०
अवपीड् लि० अवपीडयति अव-पीड्-अच् । १ समन्तात् पीड्के
“चिकित्साविशेषे पु० २ वेगान्तेषु चावपीड् दद्यात्” सुश्रु०
“प्रतिमर्षोऽवपीड्च नस्यं प्रशसनं तथा । शिरोविरेचनं
चेति नस्तः कर्म्म च पञ्चधा” इति चक्रदत्तोक्ते श्नासिका-
चिकित्साभेदे च । तल्लक्षणं तल्लोक्तं यथा “अवपीड्य
दीयते यस्यादवपीड्यतस्तु सः । शोषनः सन्मनश्च
स्यादवपीडो हिधा मत” इति ।

अवपीडन न० अव+पीड्-णिच् ल्युट् । १ निष्पीडने ।
सुश्रुतोक्ते २ पीडनदोषभेदे “अतिपीडितता यिच्छलपीडि-
तताभूयोभूयोवपीडनं कालातिक्रम इति चत्वारः पीडन-
दोधाः” । शुब् । अवपीडना निष्पीडने स्त्री “अङ्गा-
वपीडनायाञ्च व्रणयोषितयोक्तया” सुश्रु० । [तीर्त्से च ।

अवपुन लि० अव+पु-क्त । समन्तात् सिक्ते १ आर्द्रभूते २ अव-
अवबन्ध पु० अवबध्यते आच्छाद्यते नेत्रवर्त्मानेन करणे घञ् ।
सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्मान्ये । “पृथग्दोषाः समस्तश्च यदा वर्त्त-
व्यपान्नयाः । शिरा व्याप्यवतिष्ठन्ने वर्त्तस्वधिकमूर्च्छिता”
इत्युक्तस्य “उतुक्त्तं नववपाकानां योषिक्यो वर्त्तं शर्कराः ।
तथार्थवर्त्तं शुष्कार्थस्तथैवाङ्गनामिका । यङ्कुलं वर्त्तं
यज्ञापि व्याधिवर्त्तावबन्धकः” इत्यादीन्युक्ता “न समं
कादगेदसि भवेद्वन्धः स वर्त्तन” इति लक्षिते १ रोगभेदे
वर्त्तावबन्ध, इत्येकं नामैऽनुचितम् । भावे घञ् । समन्तात्
२ बन्धने च । [वन्धे च ।

अववाधा स्त्री अव+वाध-अ । १ समन्तात् वाधायां २ प्रति-

अववाहुक पु० अवबद्धो वाहुर्वेन प्रा० व० । सुश्रुतोक्ते वाहु-
रोगभेदे यथा “असंदेशस्थितोवाहुः शोषयित्वांसबन्धनम् ।
शिरास्वाकुञ्च्य तल्लस्यो जनयत्यववाहुकम्” । [चातरि ।
अवबुद्ध् लि० अव+बुध-कर्म्मणि क्त । १ ज्ञाते कर्त्तरि क्त ।
अवबोध पु० अव+बुध-भावे घञ् । जागरणे । “यौ तु स्वप्नाव-
बोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ” मनुः । २ ज्ञानसाधने च
“स्वभर्त्तुनामपहृणाद्बभूव सान्दे रजस्यात्मपरावबोधः”
रघुः । “भावावबोधकलुषा दयितेष रात्रौ” रघुः । प्रतिकूलेषु
तैश्चैसावबोधः क्रोध इत्येते” सा० द० ।

अवबोधक पु० अवबोधयति अव+बुध-णिच्-ल्युट् । १ अर्के ।
व्यापां निद्राभङ्गकारके स्तुतिपाठकादौ च २ स्थापके लि० ।
अवबोधन न० अव+बुध-णिच्-ल्युट् । ज्ञापने । “स्वेतरार्था-
नञ्चैत्यत्स्वार्थसावबोधने” शब्दशक्तिः ।

अवभञ्जित लि० अव+भञ्ज-क्त भञ्जार्देशः । १ भष्टे २ दग्धे च ।
अवभाषण न० अव+भाष-ल्युट् । कथने “व्यापारान्तर-
सम्यग्यथावभाषणविलोकनादिकरो” सा० द०

अवभास पु० अव+भास-भावे घञ् । १ ज्ञाने २ प्रकाशे
अन्यस्य अन्यरूपेण प्रकाशरूपे २ मिथ्याज्ञाने च ।

अवभासक लि० अवभासयति अव+भास-णिच् ल्युट् ।
१ प्रकाशके सव्यावभासकेकूटस्थे चैतन्ये न० । “यस्य भासा
सर्वमिदं विभाति” श्रुतेः “यदादित्यगतं तेजो जगत्भासय-
तेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यज्ञायौ तत्तेजो विद्धि नामकम्”
गीतोक्तेषु तस्य सव्यावभासकत्वम् ।

अवभासित लि० अव+भास+णिच्-कर्म्मणि क्त । प्रकाशिते ।
अवभृष्ट पु० अव+भृ-कथ् । मुख्ययज्ञसमाप्तौ क्रियमाणे १ यज्ञ-
शेषकर्म्मणि, यज्ञाङ्गभूते यज्ञा काव्ये २ स्नाने च । “नावभृ चं
सरस्वत्याम्” कात्या० २४, ६, २२, “सरस्वत्यां नावभृथं
कुर्यात्” कर्कः । “परिषाज्जैर्दूकेषु” “असत्कुडृत्य ततः” कात्या०
२४, ६, २३, २४ “महति पाले कटाहदौ” कर्कः । अवभृथ-
ज्ञानविधिय तैत्तिरीयब्राह्मणे २ अष्टके ६ अ० ६ अहु०,
“यद्देवा देवष्टेडनाम्” इत्यारभ्य “समिदसि जगन्नीणि
“वेत्यनुवाकपर्यन्ते उक्तः । “स्नातवत्त्ववभृथे ततस्तयि”
भाषः “सर्वेनोऽभृथस्नातो ह्यग्नेमे विमुच्यते” । “तथा-
ऽन्येधावभृथस्नाताहा शङ्खिनामुयात्” । या० अ०
“भवं कोष्णे न कुण्डोभी मेध्येनावभृथादपि” “मीत्वा-
नमेधावभृथार्द्रशर्शः” “आतरावभृथाभूतो मुनिः”
इति च रघुः ।

अवभ्रष्ट लि० अवनता नासिका प्रा० व० । नतार्थे नासिकावा-

भ्रातृदेयः अन्वयेऽव । अवनतनासिके (बांदा) ।

अवम लि० अव+अम । १रक्षके २पितृगणभेदे पु० “अव-
मैत ऊर्ध्वैः काव्यैः पितृभिर्भक्षितस्य सधुमतो नारायणस्य”
ता० ब्रा० “त्रिविधाः पितरः अवमाः ऊर्ध्वैः काव्याचेति
अनुसयनं नारायणदेयताः । हे सोम ! अवमैः रक्षकैः
एतत्संज्ञकैः पितृभिः” भा० । अपादानेऽमच् । ३पापे
४तद्वति ५कृत्सिते च लि० । अवोभवः अवस्ताङ्गवः “अवोऽ-
धसोर्लोपयेति” मः अन्यलोपः । ईअधमे लि० “अनल-
कानलकानमवमां पुरीम्” रघुः । “या त जक्तिरवमा या
परमा” ऋ० ६, २५, १, “उतावमस्य पुच्छूत बोधि” ऋ० ६,
२१, ५ “प्रकृतानां सावनानाञ्चान्द्राणाञ्चान्तरमवमानीच्यते
सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्विरधिकास्ते दिनक्षयाहा”
इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७दिनक्षये न० । तदानयनप्रकारश्च
सि० शि० “शशाङ्कमासोनितसावनेन ०, २८, १० लि० शङ्कताः
लब्धदिनेस्तु चान्द्रैः । रुद्रांशकोनाविरसैः ६३, ५४, ३३
क्षयाहः, स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्” । युगे चान्द्राणां
सावनानां च यदन्तरं तान्यवमानि । तत्र एकस्मिन् मासे
चान्द्रसावनान्तरं कृदिनात्मकं गृहीतम् । तत्र दिवसः
न्यून्यम् अष्टाविंशतिघटिकाः दश पानीयपलानि
०, २८, १० । इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके
कृदिनात्मकमवसखण्डम् । यद्यनेन ०, २८, १०, त्रिंश-
द्दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा संपूर्णैर्नैकेनावसेन
क्रियन्तीति त्वैराशिकेन लब्धैः रुद्रांशकोनाविरसैः
६३, ५४, ३३ एकः क्षयाहो भवति स च सावनः एवं
कल्पेऽपि अनुपातात् । “सावनान्यवमानि शुक्लान्द्रैः
साधितानि चेत् । सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तच्छेषं तद्वशा-
त्तथा” इति सि० शि० । कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव ।
“दिनक्षयास्तत्र सङ्कलनिष्ठाः स्वपाणवाणाश्चरिषेपुद्गताः”
२५०८२५५०००० । अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजं यद्भवेत् स
विधुमाससंचयः । चन्द्रचक्रदिनैक्यमनितं चन्द्रमासभदिनै
दिनक्षयाः” “अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमासभदिनैक्येन
वर्जिते क्षयाहाः स्युः । अत्र वासना । चन्द्रभगणा
रविभगणैरुनाचान्द्रमासाः स्युः अतो विपर्ययाञ्चान्द्रमासो ना-
चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरुना भवमाः सावना
दिवसा भवन्ति । चान्द्राहाः क्षयाहा भवन्ति” प्रमिता० ।
“तिथ्युन्नहयमेको दिनवारः स्मृति यत्र तद्भवत्वमय-
दिनम्” ज्योति० त०

अवमत लि० अव+मन-क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च ।

अवमताङ्गुष्ठ पु० अवमतोङ्गुष्ठस्तदाचातोत्रेण । इदं नो गजे ।
अवमति स्त्री अव+मन भावे क्तन् । १अवज्ञायाम् २अनादरे
२तिरस्कृते च । [वमा तिथिः] ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।
अवमतिथि स्त्री कर्म० । “सुखिस्तथयो वारे एकाक्षय
अवमदिन न० कर्म० । “तिव्यन्तहयमेकोदिनवारो यत्र-
तद्भवत्वमयदिनम्” ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमन्तव्य लि० अव+मन-तव्य । १अवज्ञेये २अनादरे च ।
“बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः” मनुः ।
अवमन्तृ शि० अव+मन-हृच् स्त्रियां ङीप् । १अवज्ञातरि-
२तिरस्कृतरि च ।

अवमन्थ पु० अवमथ्नाति अव+मन्थ-अच् । सुशुतोक्ते पालीस्ये
उपद्रवकृपे १रोगभेदे “अतज्जु” नामलिङ्गे वक्ष्ये पात्स्यासु
पद्रवान् । उत्पाटकञोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो
भृशम् । अवमन्थः सकण्डूको पन्थिको जम्बुलस्तथेति” ।
“प्रलेपनमिदं दद्याद् वसिष्ठ्या वमन्थके” सुशु० । ततोक्ते शूक-
दोषनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा “लिङ्गवर्द्धिनिष्ठतामक्रम
प्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते
तद्यथा सर्पिका अश्लीलिका पथितं कुम्भीका अलजी
वृद्धितं सम्पुटपिडका अवमन्थ” इत्युपक्रम्य । “दोषा वक्ष्यन्
पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां
वेदनारोमहर्षकत्” तत्रैव लक्षितः । “अवमन्थे गते
पाकं भिन्ने तैलं विधीयते” सुशु० । ३अवमन्थनकारके लि०

अवमर्द् पु० अव+मृद-वञ् । १पोडने । “सच त्वमासाद्य
रणावमर्द्म्” रामा० २राज्याङ्गभेदे “अवमर्द्ः प्रतीघात
स्तथा चैव बलीयसाम्” इति भा० शा० राजधर्मे ।

अवमर्ष पु० अव+मृष-वञ् । १आलोचनायाम्, “सुखं प्रति-
सुखं गर्भोऽवमर्ष उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः”
इत्युपक्रम्य “यत्र सुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
यापादोः सान्तरायश्च सोऽवमर्ष” इति स्मृतः सा० द०
लक्षिते २नाटकस्य सन्ध्यंशभेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।
अवमान पु० अव+मन-भावे वञ् । १अवज्ञायाम् २अनादरे च
“अमृतस्येव चाकाङ्क्षे देवमानस्य सर्वदा” मनुः ।

अवमानना स्त्री अव+चुरा०-मन-युच् । अपमानकरणे “तत्त्व-
ज्ञानापदोषादेर्निर्वेदः स्वावमानना” सा० द० । भावे ल्युट् ।
अवमाननं तत्रैव न० निर्वेदः स्वावमाननम्” हेमच० ।

अवमानित लि० अव+चुरा०-मन-क्त । १कृतापमाने
२कृतानादरे च विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमा-
नित” सा० द० ।

अवमानिन् लि० अव+मन-णिनि स्त्रियां डीप् । अव-
ज्ञातरि २ अनाद्रियमाणे च “धिङ्मासुपनतन्त्रेयोऽवमा-
निनम्” शकलला । [२ अनादरणीये च ।

अवमाननीय लि० अव+चु०-मन-अनीयर् । १ अवज्ञेये
अवमान्य लि० अव+मन-गयत् । १ अवज्ञेये २ तिरस्कृत्ये च
सानुज्ञायाधिभेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् मनुः
अव+चु० मन-ल्यप् । २ अवज्ञायेत्यर्थे अव्य० ।

अवमार्जन न० अव+मृज-भावे ल्युट् । १ प्रक्षालने करणे
ल्युट् । २ तत्साधने जलादी “इमा ते वाजिमवमार्जना
नाम्” ऋ० १.१६२.५, “अवमार्जनानि अङ्गप्रक्षालन-
साधनान्युदकानि” भा० ।

अवमूर्द्धन् लि० अवमनतो मूर्द्धांश्च । अवमनतमस्तके ।
अवमूर्द्धशय पु० अवमूर्द्धां सन् श्येते शी-अच् । अधो-
मुखतया शायिनि मनुष्ये । “उत्तानशयादेवा अवमूर्द्धशया
मनुष्याः” इत्युक्तेः गर्भादी तथाशयनाद्वा नरस्य तथात्वम्
तथाभूततया शायिमात्रे लि० । [उन्मोचने ।

अवमोचन न० अव+मुच-भावे ल्युट् । बन्धनराहित्ये
अवमोचन न० अव+मुट्-णिच्-ल्युट् । (मोचङान) परि-
वर्त्तनेनान्यथापादनरूपे परिमोचने ।

अवयजन न० अव+यज-गतौ करणे ल्युट् । अपगमसाधने
“देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यस्मृतकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
यद्वा च नक्तं चैनसकृतं तस्यावयजनमसि यत् स्वपतश्च
जाग्रतश्चैनसकृतं तस्यावयजनमसि यद्वांसथायिद्वांसथै-
नसकृतं तस्यावयजनमस्यैनसएनसोऽवयजनमसि” ताण्ड्याभा०
“अवयजनम् अपगमनसाधनम्” भा० ।

अवयव पु० अवयूयते कार्यद्रव्येण संबध्यते अव+यु-कर्मणि
अप । १ द्रव्यारम्भकद्रव्ये “यथा परमाणुः द्वाणुकं द्वाणु-
कस्वरेणुमारभते इत्यादिक्रमेण अन्त्यावयवपर्यन्तानि स-
ख्याणि द्रव्याणि स्वाधिततया अवयविद्रव्यान्तरमारभन्ते
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्” वै० सू०
उक्तेः । अन्त्यावयवविभद्द्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजाती-
यद्रव्यान्तरारम्भकत्वं तदर्थः अन्त्यावयवी नित्यद्रव्यं च न
कस्यिदारम्भकम् । आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवाये-
नाऽवस्थित्याऽवयवत्वम् । आरम्भकद्रव्यस्य उपादा-
नकारणतया समवायिकारणतया च व्यवहियते
अधिकमवयविशब्दे वक्ष्यते “अनित्या च तदन्या स्यात्
सैवावयवयोगिनी” भाषा० । अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् अव-

यवत्वमिति केचित् प्रतिपेदिरे तन्न सम्भवं, घटादौ अवच्छिन्न
परिमाणवत्त्वेन तत्वातिव्याप्तेः किन्तु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्व-
मेवावयवत्वम् । यु अवयव्ये अप । २ देहे तस्यान्त्यावयवि-
तया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवायान्न्यत्वात्
तथात्वम् ३ हस्तादिषु देहावयवत्वात्तेषामन्त्यात्वम् । ते च
प्राधान्येन पञ्च सुश्रुते दर्शिताः ७२ पृष्ठे अङ्गशब्दे
उक्ताः । अङ्गप्रत्यङ्गानि च सूक्ष्मरूपेण गर्भे एव उत्पद्यन्ते
क्रमशो विवर्द्धमानानि दृश्यन्ते यद्योक्तं सुश्रुते “सर्वाङ्गप्रत्य-
ङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्म-
त्वाच्चोपलभ्यन्ते वंशाङ्गुरवच्चतुफलवच्च तद्यथा चूतफले
परिपक्वे केसरमासांस्थिमज्जानः प्रत्यक् दृश्यन्ते कालप्रक-
र्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । तेषां
सूक्ष्माणां केसरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव
वंशाङ्गुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्व-
ङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः । तान्येव काल
प्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति” । अधिकं गर्भशब्दे वक्ष्यते ।
“तृतीये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याहुः किन्तु
व्याक्ताङ्गतापरा १४ ससृदायस्य एकदेशे “पदे न वर्णाविद्यन्ते
वर्णेष्ववयवयान च” भर्तृहरिः “क्तेनाहोरात्रावयवाः” पा० ।
“क्रियाहि नामेयमत्यन्तापरिहृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न
शक्यते पिण्डीभूता निर्दर्शयितुम्” फ० भा० “गुणभूतैरव-
यवैः समूहः क्रमजन्मानम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति
व्यवदिश्यते” वाक्यप० । एकदेशाभिप्रायेणैव नास्तिका-
दीनां मते परमाण्वादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणु
पुङ्खस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात् । न्यायादिमतमिदमपरा
र्थानुमानसाधनेषु पञ्चावयवेषु च । ते चावयवाः पञ्च
इति बहवः त्वय इत्यन्ये । यथा प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोप-
नयनिगमरूपाः पञ्च, प्रतिज्ञाहेतुदाहरणरूपाः हेतुदाहरणो
पनयरूपा वा मतभेदेन त्वयः । यथा पर्वतो वज्रिमात्, धूमात्,
योयोधूमवान् स वज्रिमान् यथा महानसम्, वज्रिव्याधोधूमो
धूमवांश्चायम् तस्माद्वज्रिमान् । प्रतिज्ञादीनां लक्षणानि च
तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते उपचारात् तत्प्रतिप्रतिपादके चिन्तामणि-
कृते अनुमानस्वरूपान्तर्गते इत्यन्ये । ७३ उपकरणमात्रे च ।

अवयविन् लि० अवयवः कारणत्वेनास्त्यस्य इनि । अवयवजन्मे
द्रव्ये अवयवित्वं च कार्यद्रव्यत्वम् । तच्च नैयायिकादिभिरवयवा-
द्विमततया उत्पद्यते इत्युचीकृतम् । तत्र सन्ना० प्रमाणमप्युपप-
न्नम् “ननु अवयविनि किं मानं ? परमाणुपञ्जरैवोपपत्तेः न
च परमाणुनामतोन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वा-

अयम् एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वात् यथा एकस्य केगस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वम् । न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपप-
त्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः,
नैवं परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वात् दूरस्थकेगस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्ष-
त्वात् । न च तदानीम् अदृश्यपरमाणुपञ्चात् दृश्यपरमाणुपु-
ञ्जस्योत्पत्तत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य
दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुकणादिसन्नतौ कदाचिद्
दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनस-
न्नतेः दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्नःपातिभिः
दृश्यदहनवयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न च
अदृश्यद्रव्येण केन कथं त्वसरेणोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम् ।
यतो न वयं दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित् स्वभावादाचक्ष्महे
परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपपादिकारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं
तथा च त्वसरेणोऽस्मिन् कृत्वात् प्रत्यक्षं न तु द्रव्यपञ्चादेः तद-
भावात् न हि तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वा-
भावात् इत्थं चावयवसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्ष-
त्वादित्यत्वं तेषां चावयवव्यवधारया अनन्तत्वे मेरुसर्प-
पयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः कचिद्विश्रामो वाच्यः
यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः
स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ
विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि कचिद्विश्रान्तत्व-
मस्ति इति तस्य परमाणुत्वमिद्धिः न च त्वसरेणावेव
विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्वसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात्
घटइत्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्वसरेणोरवयवः सावयवः
महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न
चेदमप्रयोजकम् अपलष्टमहत्त्वं प्रति कनेकद्रव्यवस्तुस्य
प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्ये-
दिति वाच्यम् अनवस्थाभवेन तदसिद्धेः । व्यख्यातञ्च तत्
दिनकर्याम् । 'बौद्धः शङ्कते नन्विति नन्वयं घटइत्यादि
प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुञ्जै-
रेवेति विलक्षणसंस्थानविशेषः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपप-
त्तेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः । तत् समूहस्य
परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत्समूहस्य
केगसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति परमाणुविषयत्वादिति शेषः
उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति
प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति

प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेष्वपीति भावः । प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वादिति तथाच स्वभावतोऽयौग्यानां परमाणूनां पर-
स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न सम्भवतीति भावः । दूर-
स्थकेगस्तु स्वभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य
वैषम्यमित्याह दूरस्थकेगस्त्विति तस्य दूरस्थ केगस्य । तस्यै-
वेति एवकारश्च प्राक्तनसन्निधानपदेनाव्येति तथाच सन्नि-
धान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाच दूरस्थस्य प्रति-
बन्धकत्वात्तद्दृश्यायाम् अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविका
प्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्पत्तत्वादिति क्षणभङ्गत्वादिनां
मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः । अन्यथा
अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशदहनोत्पत्तिस्थले ।
तदन्नःपातिभिः अतितप्ततैलान्नःपातिभिः । स्वभावात्
कारणनैरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपपादौति आदिनालोकादि-
परिपक्वः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपपादभावे महत्त्वाभा-
वादित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुयायिनः परस्पर
विभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्पर
संयुक्तानां पुञ्जात्मनान्तेषां प्रत्यक्षे बाधकभावः नच महत्त्वा-
भावएव बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव महत्त्वरूपस्य
प्रत्यक्षजनकत्वात् नच परमाणूनां नित्यत्वाद्घटादावुत्पत्ति-
नाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव
क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् नच
परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्घट इति प्रतीतेर-
नुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं
तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपुञ्जेषु
कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति
तेषां सिद्धान्तादित्याहुः, तत्र घट इत्यादिप्रतीतिविषय-
ताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् अवयववतिरिक्ता-
वयवसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्पपयोरपीति अपिशब्दः
साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्रव्यपञ्चकस्य सावय-
वारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चयिते साम्यं परिमाणता-
रतम्यभावः परिमाणकारणीभूताया अवयवसंख्याया
उभयत्र साम्यादिति भावः । नच मेरुवयवानां न
सर्पघटतुल्यपरिमाणवत्त्वं, सर्पपावयवानां च न मेरुवयव-
तुल्यपरिमाणवत्त्वमित्ययमपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वा-
च्यम् मेरुवयवसर्पपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परि-
माणतारतम्यभावस्याप्यापादनीयत्वात् नच मेरुसर्पयो-
रवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेष-
स्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्वि-

नेषानुपपत्तेरिति । ननु तथापि विद्यामात्रस्य नित्यत्वे
मानाभाव इत्यत आह यत् त्विति । असमवेतकार्योत्पत्ति
प्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावपि अणुत्वे किं मानमित्यत आह
महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति अत्रात्मनि व्यभि-
चारवाराय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवारणाय
द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धाविति त्वसरेणवयवसिद्धावित्यर्थः । तद-
सिद्धेरिति अवयववाराया असिद्धेरित्यर्थः । अत्र नव्याः
त्वसरेणोरवयवः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्र-
योजकत्वेन त्रुटावेव विनामः नच चानुषं प्रति महत्सु
कारणं तथाच त्रुटौ महत्सुभावश्यकं तच्चावयवसंख्याजन्य-
मिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसत्तादाप्रयो-
जकत्वं दृग्गुणसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्वसरेणुमहत्सुस्य
नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् नचाणुव्यवहारस्याणु-
परिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिराशङ्कीति वा-
च्यम् तस्यापकटपरिमाणनिबन्धनत्वात् महत्त्वमि मह-
त्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्वसरेणुपुङ्गवशास्त्ववय-
वीति वाच्यम् विशकलितेषूपि तेषु घट इत्यादिप्रत्यय
प्रसङ्गात् नच तत्संयोगदृष्ट्यैव घटत्वं घटोद्भवमित्यादि
प्रतीतौ च परम्परया तद्गानमिति वाच्यं सम्भवति साक्षात्
सम्बन्धविषयत्वे परम्परसम्बन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादि-
त्याहुः । ननु परमाणुत्वयेण कृतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः
परमाणुद्वयेन दृग्गुणकत्वं दृग्गुणकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्या-
पत्तिस्त्रिभिर्दृग्गुणैस्त्रिगुणकवदिति चेन्न प्रमाणाभावेन
तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्वये दृग्गुणकद्वये च द्रव्यारम्भ-
कसंयोगाऽकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यं त्रिभिः परमाणुभिरेव
त्रिगुणकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भे सिद्धान्तिनां दृग्गु-
णाभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव
शुणपदुद्धारम्भसंयोगकल्पनात् वस्तुतो गवाक्षरन्ध्रे दृश्य-
मानानां दृग्गुणकत्वमेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति ।
अवयववयी कारणात् भिन्नैव कार्यकारणयोरैक्याभावात्
नियतपूर्ववर्तिन एव कारणतया कारणस्य प्राक्सत्त्वं
नियमेन कार्यस्य च तदाऽसत्त्वेन तयोर्भेदात् । अतएव
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरभारभन्ते” इति वै० सूत्रे अन्तरपद-
सुपात्तम् इति वैयाक्यादयः स्वीचक्रुः । शांखावेदान्ति-
नश्च कार्यस्य कारणैक्यमेव स्वीचक्रुः तथाहि “तदनन्य-
त्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” “युक्तेषु शब्दान्तराच्च” शा० सू०
तद्भाष्ये शोक्तम् । “युक्तेषु प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं

मनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्-
शब्देतदधिघटश्चकारार्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि
क्षीरसुवर्षं नृत्तिकादीमुपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते न
हि दध्यर्थिभिर्नृत्तिकादीयते न घटार्थिभिः क्षीरम् ।
तच्चासत्कार्यवादे नोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः
सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कक्षात् क्षीरादेरेव दध्युत्पद्यते न
नृत्तिकायाः, नृत्तिकाया एव घट उत्पद्यते न क्षीरात् ।
अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीरेण दध्नः कश्चिदतिशयो
न नृत्तिकायां, नृत्तिकायामेव घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे-
इत्युच्येत तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया असत्कार्यवाद-
हानिः सत्कार्यवादविहिंस्र । यत्किञ्च कारणस्य कार्य-
नियमार्था कल्पमाना नान्याऽसतो वा कार्ये नियच्छेत्
असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्म-
भूता यत्किञ्च यत्किञ्चात्मभूतं कार्यम् । अपिच कार्यकारण-
योद्भव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवङ्गेद्वयभवात्तादात्म्य-
मभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य
समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः
सम्बन्धः कल्पयितव्यः इत्यनवस्थाप्रसङ्गः अनभ्युपगम्य-
मानेऽत्र विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वा
दनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं
सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत । तादात्म्यप्रतीतेश्च
द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च कार्यमव-
यविद्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्त्तमानं वर्त्तते किं समस्तेष्व-
वयवेषु वर्त्ततेतत्तत् प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्तेषु वर्त्तते
ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निकर्षस्या-
शक्यत्वात् नहि बहुल्यं समस्तेष्वान्येषु वर्त्तमानं व्यक्ता
अयमहणेन नृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्त्तते
तदास्थारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयवविनोऽवयवाः कल्प्येरन्
यैरवयवैरारम्भकोषवयववयववी वर्त्तते । कोशावयवव्यति-
रिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रस-
ज्येत तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तयितुमन्येषामन्येषा मययवानां
कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्त्तते तद्वत् कल्प व्यापारेऽन्या-
ताव्यापारः स्यात् न हि देवदत्तः क्षुप्ते सन्निधीयमान
स्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते शुणपदनेकल दत्तावनेकल
प्रसङ्गात् देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव क्षुप्तेपाटलिपुत्रनिवासिनोः ।
गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथा
प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेऽवय-
वी स्यात् यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्येकं नृह्यते एवमवय-

अपि प्रत्ययस्य प्रत्ययेन गृह्यते नचैव नियतं गृह्यते । प्रत्येकं परिवर्तमानं वाच्यविनः कार्यसाधिकास्तस्य चैक-
त्वात् गृह्येणापि सनकार्यं कुर्वीतुं उरुषा च प्रत्ययस्य, न
चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेरस्य कार्यसाधने उत्पत्तिरकर्तृका
निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सक्तुं चैव
भविष्यतीति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका
चेति विप्रतिषिद्धेयम् । वदस्य चोत्पत्तिरस्यमाना न वद-
कर्तृका किलकर्तृक्यकर्तृकेति कस्यां स्यात् तथा कपाला-
दीनामनुत्पत्तिरस्यमानान्वकर्तृकैः कस्येति तथा वदति
वद उत्पद्यते इत्युक्तोक्त्यासादीनि कारणाभ्युत्पद्यन्त इत्युक्तं
स्यात् न च लोके वद उत्पद्यत इत्युक्तो कृत्वासादय उत्-
पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पद्यमानप्रतीतेः । अथ सकारण-
सत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मकाभ्यः कार्यस्येति चेत्
कथमसम्बन्धस्य सम्बन्धेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः
सम्भवति न सदस्यतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्य-
त्वात् प्रागुत्पत्तेरिति सत्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि
लोके केल्येहादीनां सत्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि
बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्षस्योऽभिषेकादित्येवं
जातीयकेन सत्यादाकरणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा
बभूव भवति भविष्यतीति वा विधेयते । यदि च बन्ध्या-
पुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु
पश्चातो बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य साभावत्वाविशेषात्
यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति ।
तत्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यद्येवं हि प्राक्-
सिद्धत्वात् कारणस्य सत्त्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्तिरिति
एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्वत्वाच्च कार्यसत्त्वरूपसिद्धयेऽपि न
कश्चिद्व्याप्तिरिति व्याप्तिरिति च, अतः कारकव्यापारार्थ-
वत्त्वाच्च सत्यादाचे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैव दोषः
यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापार-
स्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव
अनात्मभूतस्यापारम्भादित्यभाषि । न च विशेषदर्शन-
कालेण वक्ष्यन्तत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितकृष्ण-
पादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वक्ष्यन्तत्वं गच्छति, स एवेति
प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रतिदिनमनेकवस्थानामनामपि
पितादीनां न वक्ष्यन्तत्वं भवति, सप्त पिता सप्त माता सप्त
आतेति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरित्वात्तत्वं

तत्त्व युक्तं नाप्येति चेन्न श्रीरादीनामपि दध्याद्याकार-
संस्थानस्य प्रत्ययत्वात् । अदृश्यमानानामपि वदमाना-
दीनां समानजातोवाच्यवान्मरोपचितानामनुरादिभावेन
दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेजानेवाच्यमानानपच-
वशाददर्शनापत्तावच्छेदसंज्ञा । तत्वेज्जन्मोच्छेदान-
रितत्वेन वेदसतः सत्त्वापत्तिः सतत्त्वापत्त्यापत्तिः तथा
वति गर्भवासिना उत्तानवादिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा
वाच्ययीवनस्याविरेक्ष्यपि भेदप्रसङ्गः पितादिव्यवहार-
लोपप्रसङ्गश्च । एतेन सत्यभङ्गवादः प्रतिवर्तितव्यः । यस्य
पुनः प्रागुत्पत्तेरस्य कार्यं तस्य निर्निर्वयः कारकव्यापारः
स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशस्याहमनप्रयो-
जनसङ्गाद्यनेकाशुभप्रसङ्गवत् । समवायिकारणे व्यापारः
कारकव्यापारिः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारे-
ष्वन्यनिष्पत्तेरिति प्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः
कार्यमिति चेन्न अतर्काच्च सत्कार्यापत्तिः । तस्मात् श्रीरा-
दीन्नेव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां
समन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्तयतेनापि शक्यं
कल्पयितुम् । तथा च मूलकारणमेवान्यत्कार्यात् तेन तेन
कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारस्यदत्तं प्रतिपद्यते ।
एवं युक्तं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमन्यत्वाच्च कारणादव-
गम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वकृते असङ्गपदेशिनः
शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सङ्गपदेशी शब्दः शब्दान्तरः
“सदेव सौम्येदम आसीदेकमेवाद्वितीयम्” इत्यादि । “तज्ज्ञेयं
आह्वयसदेवेदमप्य आसीदिति” चासत्त्वमुपनिषत् “कथमसतः
सज्जायेत?” इत्यादिष्व “सदेव सौम्येदमप्य आसीत्” इत्यवधार-
यति । तत्वेदं शब्दान्तरस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमन्यत्वेन
कारणेन सामानाधिकरण्यस्य अयमावस्थात्वात् सत्त्वमन्यत्वे
प्रसिद्धतः वदेत्तत्त्वम् । युत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात् पश्चाच्चोत्-
पद्यमानं कारणे समवेद्यात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्त्व
“येना नृतं नृतं भवतीत्यं प्रतिज्ञा पीद्यते सत्त्वमन्यत्वावगते-
स्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते” भा० । “पटवच्च” शा० सू० ।
यथा च संवेदितः पटो न व्यक्तं गृह्यते कि
मयं पटः किञ्चान्यद्व्यमिति स एव प्रसारितो
यत् संवेदितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभि-
व्यक्तो गृह्यते यथा च संवेदनसमये पट इति गृह्य-
माणोऽपि न विशिष्टावामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारण-
समयेऽपि विशिष्टावामविस्तारो गृह्यते न संवेदितरूपा-
दयं भिन्नः पटः इति । एवं तन्वादिकारणावस्थं पटादि

कार्यमित्यतः सत् तुरीयेन कुर्वन्नादिकारकव्यापाराभि-
व्यक्तं सत् गृह्यते ॥ ततः संवेदितपटप्रसारित-
पटव्यायेनान्वयत् कारणात् कार्यमित्यर्थः ॥ भा०। सं० कौ०
कारणात् कार्यस्यानव्यता दर्शिता यथा “कार्यस्य
कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणाणि । न पटस्तन्मध्यो भि-
द्यते तद्वत्त्वात् इह यद्यतो भिद्यते तस्य धर्मो न
भवति यथा गोरस्य । धर्मस्य पटस्तन्मन्तस्माद्वार्थान्तरम् ।
उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वम् । नाद्ययोः उपादानो-
पादेयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तु-
पटयोः । तस्माद्वार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तु-
पटयोः संयोगाप्रामाभावात् । पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो-
दृष्टो यथा कुण्डलबद्धयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्भि-
न्त्ययोः” नचेह संयोगाप्राम्नी तस्माद्वार्थान्तरत्वमिति ।
इतश्च पटस्तन्मध्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्यापेक्षयात् ।
इह यद्यस्माद्विज्ञं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं गृह्यते
यथैकपक्षिकस्य सक्षिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवगतिविशेषोऽ-
धिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात् पटगुरुत्वस्य
कार्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिज्ञस्तन्मध्यः पट इति । तान्ये-
ताम्यथोक्तान्यभेदसाधनानि । तदेवमभेदे सिद्धे तन्तव-
एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः, न तन्तु-
म्योऽर्थान्तरं पटः । स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थ-
क्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदाच्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति
एकस्मिन्पि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरो-
धात् । यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मस्योरे निविशमानानि
तिरोमवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गा-
न्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्याऽदः सुवर्णस्य वा घट-
सुतटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते
न पुनरसतास्तुपादः सतां वा निरोधः । यथाह भगवान्
लणहैपायनः “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः”
इति यथा कूर्मः स्वावबोधः सङ्कोचविकाशित्वो न भिन्नः
एवं घटसुतटादयोऽपि ऋतुसुवर्णादिव्यो न भिन्नाः ।
एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिष्ठका इत्यु-
पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदभावादवति एकस्यापि
नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वज्रिर्दाहकः प्रकाशकः
पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषा-
मेव समस्तव्यक्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं
विष्टयो वस्तु दर्शनलक्षणामार्थक्रियां कुर्वन्ति न तु विविका-
वहनं निश्चितस्तु विविकां वदन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं

प्रावरणमकुर्वन्नापि निश्चिताः आविर्भूतपटभावाः
प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारण-
व्यापारात् प्राक् सज्जस्य अवसंसेत् प्राप्तं तर्ह्यसत
उत्पादनम् । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण ।
न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः ।
आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मा-
दाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्ते इति रिक्तं वचः ।
अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि सति केयमसदुत्पत्तिः सती
असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या
अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः पटाद्वार्-
थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्तं भवति
पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति न वाच्यं पीनरुत्यात्
विगम्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्व
विरोधात् । तस्मादिवं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा
स्वकारणसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च
तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्ते एव सत एव पटादे-
राविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण
कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रियासम्बन्धि-
त्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वाभावात्” व्याख्या-
तञ्चैतदस्माभिरुक्तीकायां यथा “तद्वत्त्वात् तेषां
तन्मन्तं धर्मत्वात् अवस्थाविशेषात्कत्वात् स्वसत्त्वनियतसत्ता-
कत्वाद्वा । तत्त्वान्वयितसत्ताकत्वरूपहेतुमध्ये एवऽन्य-
व्याप्तेः प्रवेशात् व्यतिरेकव्याप्तिं दृश्यति यत्तयोर्भिद्यते
इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्मत्वाभावस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य
भेदस्य निवृत्तेरभेदसिद्धिरिति भावः । पक्षे धर्मत्वरूप-
हेतुसत्त्वप्रदर्शनाय उपनयनरूपव्यापकमाह धर्मत्वेत्यादि ।
धर्मत्वं च प्रागुक्तम् । निगमयति तस्माद्वार्थान्तरमिति ।
अन्योऽर्थः पदार्थः अर्थान्तरं मयूरव्यंसकादितान् समाने
ल्लोचता । पटः तन्तुम्यो न भिन्नः पदार्थः किन्तु अभिन्न
एवेत्यर्थः । उपादेयते कार्यजननाय विशेषरूपेण गृह्यते
इत्युपादानम् कार्यस्यानान्यतावस्थाविशेषात्तत्र रूपं कारणं
तदाश्रितरूपस्यावस्थापक्षं कार्यनूपादेयं तद्भावात् कार्य-
कारणविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्यस्यानान्यतावस्था-
अवतमेवोपादानकारणत्वम्, तच्च अनान्यतावस्थापक्षकार्य-
रूपमेव अन्यस्य दुर्बलत्वात् अन्यथा सर्व एव सर्वकार्यजन-
नाय उपादीवेरन् न च तथा उपादीयन्ते । उपादीयन्ते च
पटादिजननाय तन्तवः न तु ऋदादयः । न च प्रागभाव
एव तस्य निवामकः, तस्य अभावत्वेन सतोविशेषकत्वाभावात्

प्रतियोग्यपरकस्य तस्य तथात्वकस्यनन्तु प्रतियोग्यसद्वृत्ताये
ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसङ्गेन तेन सह
प्रागभावस्य संबन्धस्यानोचितत्वात् इत्यनगतत्वस्यापन्नका-
र्यात्मकत्वमुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः नः तन्तुभ्यो भिन्न-
इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्राप्तिभावादिति । संयोगश्च
अप्राप्तिः विभागश्च तयोरभावात् । तथा च संयोगाभावः
विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न
भिद्यते तत्संयोगानान्त्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः
संयोगोदृष्टः यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः
स्वमते तत्र तन्वभेदोदृष्टत्वात् इत्युक्ते सतीति हेतोर्विशेषणे
च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वैति विभागश्चेत्यर्थः तथा च
संयोगानान्त्रयत्वस्यैव विभागानान्त्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्व-
मिति भावः । गुरुत्वान्नरकार्याप्यहृणादिति । अयमाशयः ।
अत्रयवतन्तुपरिमाणेनेव तद्गुरुत्वेन स्वामेययाधिकं
महत्परिमाणमिव गुरुत्वम् अन्यते, गुरुत्वञ्च स्वपतन इव
स्वान्त्रितल्लादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैवायिका-
दिभिरस्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्योभिद्येत तदा-
तदान्त्रितगुरुत्वविशेषेण स्वान्त्रितल्लादण्डादेरवनतिविशेषो-
ऽत्र गृहेत यथा एकपलिकस्यर्णामेयया द्विपलिक-
स्यर्णस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वा-
न्नरप्रयुक्तस्वान्त्रितल्लादण्डादवनतिविशेषप्यहृणायोग्यत्वात्
गुरुत्वान्नरयुक्तस्यर्णादिवत् तस्यगुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचार-
वारणाय प्यहृणायोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तल्ला-
दण्डारोपणेऽवनत्यन्नरस्य प्यहृणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न
तथासम्भव इति अभिमतमित्यन्यत्र विस्तरः । तन्तुगुरुत्वस्य
कार्यं स्वान्त्रितल्लादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्या-
न्नरम् अवनत्यन्नरं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः ।
अनीतानि व्यतिरेकव्याप्तिशुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यति-
रेकव्याप्तिस्तथातुपदं तत्र तत्र दर्शितं प्राक् । पट इति
बुद्धिविषयाः व्यपदेशभावेति शेषः । फलितमाह न
तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षित-
त्वमाशङ्कते स्वात्मनीत्यादि । क्रिया उत्पादनक्रिया,
निरोधः प्रध्वंसक्रयोर्बुद्धिः तथा च कार्यकारणयोरभेदे
कार्यस्य कारणात्मकत्वेन स्वतः स्वस्रोतस्सिनिगाशबुद्ध्या-
सम्भव इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्चक्रिया प्रयोजनो-
त्पादनं क्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्यनियमः तेषां भेदः
पश्चात्तदुपनिर्णयः । तथा च कार्यकारणयोरभेदे तन्तुषु
पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजन-

कता, ? प्रयोजनान्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः । इत्युक्त्वा
प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्यत्वेन, तत्र नष्टत्वेन
वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजक-
संज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात् कार्यभेदवत्त्वाच्च ।
इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेद-
साधनायात्मनित्याशङ्कार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति ।
ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्र वास्तवस्यैव
भेदव्यवहारो न वास्तवाभेदप्रतिवृत्तीति भावः । एवञ्च
बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे
इदं रजतमिति बोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि
वास्तवतापत्तिः तथा अर्चक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न
भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वज्रादेः प्रकाशनपाचनानादिरूप-
नानाकार्याणां, पिष्टेनां व्यस्तानां सार्नदर्शनादिकार्यस्य
समस्तानां तु शिविकावाहनादिविभिन्नकार्यस्य च सम्पा-
दनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचाराच्च तयोर्भेदसाधक-
तेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव
क्रमशः उपपादयति एकस्मिन्नपीति । प्रध्वंसने नश्यन्ति ।
कूर्मेन इत्यनुमङ्गः अस्मिन् पक्षे च कूर्मे इत्यर्थः सार्च-
विभक्तिकः सप्रम्यास्तसिद्धिः । यथाहेति भगवद्गीताया-
मिति शेषः । असतोऽसत्ताम्रस्य, भावः सत्तुम्, सतः
सत्ताम्रस्य न अभावः असत्तुम् सदसतोरेकत्वं समावेशा-
भावादिति शेषः । आपादयति व्यतिरेकव्याप्तिं साधयति
तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना
अनुपपन्न इति व्यापकः प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः
निवर्त्तमानः व्याप्यं कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्यस्य
कारणाङ्गेदम् साधयतीत्यर्थः । इति युक्तं तदनूद्य-
नञा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्श-
यति एकस्यापीति तथा च कार्यभेदाभावः न
कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वज्रादौ नानाकार्य-
दर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारोति भावः ।
एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः
सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शक्नोते स्यादेतदित्यादि ।
कृतमित्यवयवम् अक्षमर्थकं कारणव्यापारेणेति तृतीयान्ते
नान्वयि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य
स्वतएव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पट-
रूपेण व्यपस्थित्यन्ते इत्यपि बोध्यम् । बहि उभय-
वादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्बुद्ध्यामित्याशयेन प्रतिवन्दि-
रूपदूषणदानायाह व्यावर्तयितुं पद्यत इत्यादि । उत्पत्तिः

आद्यत्पत्त्यर्थवत्त्वः स च स्वरूपसंबन्धविशेषः न तु संबन्ध-
नात्तः शुष्कक्रियबोद्धदसम्भवात् तयोश्च उत्पत्ति-
व्यवहारस्य सर्वविज्ञत्वात् । प्रकृते स्वरूपसंबन्धविशेषश्च
अनुयोगिकस्वरूपस्य एवम् उत्पत्तिः पटस्वरूप एव नाया-
नरिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् अवस्थात् तत्र कारण-
व्यापारापेक्षा भविष्यतीति शङ्कते अथोत्पत्तिरित्यादि ।
दूषयति तथापीति । पटादिशब्देन पटत्वविशिष्टस्यैव
उत्पत्तिमतोऽप्युक्तत्वात् उत्पद्यते इति न प्रयोक्तव्यम्
तद्वाच्यार्थस्योक्तत्वात् तदुक्तौ च पौनरुक्त्यात् पटो पट
इतिवत् न तत्र शब्दबोध इति भावः । पटादिशब्दस्य
उत्पत्त्यर्थकत्वे दूषणान्तरसम्भावे विनश्यतीत्यादि न वाच्यं
प्रयोक्तुं न शक्यम् अयोग्यत्वादिति शेषः । पटशब्देन
पटत्वविशिष्टस्यैव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमति
चैकदा विनाशप्रतियोगित्वासम्भवेनायोग्यत्वादित्यर्थः ।
अयोग्यत्वे हेतुमाह उत्पत्त्यादीति एकत्र एकस्मिन्
भस्मिणि युगपदेकदा विरोधात् सहानवस्थानात् । काला-
न्तरे भवितुमर्हतीति द्योतनाय युगपदिति । विनश्यतीति
वर्तमानताप्रतीतेर्न विभक्तकालता तयोरिति भावः । एव-
मुत्पत्तेः पटस्वरूपत्वाभावासम्भवसङ्गा अन्त्यरूपतास्वीका-
रेऽपि उत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भव एवेत्याह तस्मादित्यं पटोत्-
पत्तिरित्यादि । स्वकारणसमवायः स्वस्य कारणेषु तन्तुषु
समवायः तत्संबन्धविशेषरूपा पटोत्पत्तिः । समवायस्य च
सर्वदा विद्यमानत्वात् न तस्या उत्पत्तिः । समवायस्य
नित्यत्वात् पटस्य कादाचित्कोत्पत्तिः कथं स्यादित्यतः
पद्यान्तरमाह स्वसत्तासमवाय इति । स्वसत्तया स्वकारणे
विद्यमानतया यः कारणे समवायकृता च स्वसत्ता-
कालिकत्वविशिष्टसमवायस्य पूर्वमसत्त्वाच्च न कादा-
चित्कत्वव्याधात इति भावः । उभयस्यापि उत्पत्तेरुभय-
रूपमभ्येक्ष्यतत्पत्त्येऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति
शेषः । सिद्धस्वरूपत्वेऽपि सर्वजनानुभवसिद्धायाः कारण-
व्यापारापेक्षाया अनौचित्यस्य उभयवर्तिऽपि तुल्यत्वात्
प्रतिबन्धिसमवधानमिति भावः । उत्पत्तेः कार्यस्य रूपेण
सम्बन्धरूपतां शङ्कते न चेति । पटस्वरूपस्य तन्तुरूपजन्यत्वात्
तेन सह कारणानां संबन्धस्य कार्यस्य उत्पत्तिस्तथा
च तस्या जन्यत्वात् कारणव्यापारापेक्षेति न समानं
दूषयति भावः । दूषयति रूपमेति । रूपस्य भव-
कृते शुष्यत्वेन क्रियास्वरूपत्वाभावात् उत्पत्तेः क्रियास्वरूप-
तायाः सर्वैरिदमाश्रयात् कारणाणां च क्रियातुल्यत्वमे-

नैव कारकत्वाभ्युपगमात् । तन्तुस्यः पटोत्पद्यते इत्यादिषु
च तन्वादीनामुत्पत्तिकारकत्वप्रतीतेषु नोत्पत्तेः पट-
रूपसंबन्धरूपतेति भावः ।

अवद्याज् उ० अव+यज-त्वि । अपक्रव्याजके संयुद्धौ अवयाः ।
अवद्याट् लि० अव+या-ट् । पृथक् कर्त्तरि । “अदितिर्भ-
वास्त्ययाता हरस्य देवस्य” ऋ० ८, ४८, २ । “अवयाता
पृथक्कर्त्ता” भा० ।

अवद्यान न० अव+या-ल्युट् । अपमतो “इयं धीर्भूया अव-
यानमेवाम्” ऋ० १, १८५, ८, “एषां पापानामवया-
नमपममम्” भा० ।

अवद्युन लि० वयुमं प्रज्ञा निरु० न० व० । प्रज्ञानृत्ये ।
“स इत्तमोऽवद्युनम्” ऋ० २, २१, ३

अवर पूजयां कण्ठा० प० सक० सेट् । अवर्थेति पूजतयोत्यर्थः ।
अवर लि० ट-बा० अप् न० त० । १ चरमे, २ अधमे,
३ कार्ये च । ४ पश्चाद्वर्त्तनि ५ देशे ईकावे उ० ७ दिशि स्त्री
८ तद्वर्त्तनि लि० । इतिजङ्गायाः ९ पश्चाद्देशे न० । “दूरेण
हृत्परं कर्त्तुं ब्रह्मयोगाद्भनञ्जय” गी० अस्य व्यवस्थावाचित्वे
सर्वनामकार्यम् ऊर्ध्वोक्तेस्तु वा । “अवधानः परां
विद्यामाददीतावरादपि” मनुः अवरत्वादिति च । व्यवस्था
च देशकृता कालकृता बुद्धिकल्पिता च तत्र देशकृता
यदवरं कौशाम्ब्याः । कालकृता यदवरमापहायण्याः ।
बुद्धिकल्पिता अवरादपीतिमानवे । मासेनावरः मासावरः
इत्यादौ समासे विग्रहवाक्ये च न सर्वनामकार्यं मासा-
वराय इत्यादि च । “इषुमात्तावरं स्थण्डिलभुपत्तिय” ऋ०
१० । ५ त० । अत्यन्तश्रेष्ठे लि० ।

अवरज् उ० अवरकिन् कावे जायते जन-ड । १ कनिष्ठसोदरे
भातरि, २ मूत्रे च । मनुष्येषु प्रथमोत्पत्तौ तस्य जनन्यजत्वात्
तथात्वम् ३ कनिष्ठसोदरभगिन्यां, ४ मूत्रायाश्च स्त्री टाप् ।
“अस्य चावरजं विद्धि भातरं भां तु लवमणम्” रामा०
“यदि स्त्री यदावरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत्” मनुः
“विदर्भराजावरजा तयैवम्” । “रावणावरजा तत्र रावणं
मदनाह्वरा” इति च रघुः ५ पश्चाज्जातकाले लि० । “आत्मभूर-
वरजाश्चिह्नप्रजः स्वर्पतेरवरजत्वमावधौ” भावः ।

अवरत लि० अव+रत-त्त । विज्ञाने अनवरतं सततम् ।
अवरतश्च अव्य० अवर+तविष् । अवरः अवराजिन् अवराका-
दित्यर्थे । अवरतः रमणीयम् आगतः, पठति वा ।

अवरति स्त्री अव+रत-क्तिन् । १ विरामि, २ निवृत्तौ च ।

अवरवर्ष उ० कर्त्तुं । मूत्रे ।

अवरवर्णज पु० अवरवर्णः सन् जायते जन-ड । अत्र
“आ त इतिनिपातेन अर्धेनावरवर्णजः” “ब्राह्मणान्
वाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्” इति च मतुः ।

अवरव्रत पु० अवरं अत्यन्तवेष्टं व्रतमस्य । १ छन्दो
२ अर्कउल्लेख । अवरम् अवधं व्रतमस्य । ३ हीनव्रते लि० ।

अवरशैल पु० अवरः पश्चाद्वर्ती शैलः । अस्ताचले ।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा
प्रश्नोपसर्गमीदृशेत्वरवर्णार्थे । अवरस्तात् रमणीयम्,
आगतः वसति वा । [अत्यन्तनिर्जने ।

अवररहस न० अवततं रहः अच् समा० । अवतते रहसि
अवरार्द्धे न० कर्म० । अपरभागे “सकृत्कर्म” पितृणाम-
परार्द्धं देवानाम्” इति । “अपरार्द्धतश्च परार्द्धतश्च परि-
रह्य” यत० ब्रा० २ देहस्य पश्चाद्भागे च ।

अवरार्द्ध लि० अवरार्द्धे भवः यत् । शेषभागभवे । न
वरत्वेन अवर्धते क्व-णिच्-कर्मणि यत् । न्यूने ।
“नायरार्द्धो ततः कुर्यात् पूर्वपात्रमिति स्थितिः” छन्दो०
परि० । “अवरार्द्धं न्यूनम्” स० त० रघु० “दयगवावरार्द्धा
दक्षिणा” आ० ऋ० ।

अवरोण लि० अव+रिङ-क्त । तिरस्कृते । [न्तात्वे ।

अवरीयस् लि० न वरीयात् न० त० स्त्रियां ङीप् । अत्य-
अवरुग्ण लि० अव+रुज-क्त । १ भुम्ने २ रोगान्विते च ।

अवरुद्ध लि० अव+रुध-क्त । १ प्रतिरुद्धे अन्यैरसंलक्षिते २ युगे
च “अस्ति कश्चिद्वाजस्तुतुरवरुद्धवरत्” दय० इतर
गमननिषेधेन रक्षितायां ३ स्त्रियां स्त्री । (राखनी) ।

अवरुद्धि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १ अवरोधने २ प्रतिरोधे
“इन्द्रियाणां वीर्याणाञ्चावरुद्धौ” स्त्रुतिः ।

अवरुद्ध लि० अव+रुध-क्त । १ ज्ञातवरोद्धये उच्चस्थानात्
निम्नगते । २ उन्पाटिते उक्तादौ च ।

अवरोचक अवरोचयति रुचिहीनं करोति अव+रुच-णिच्-
ण्वल् । अवरोचके रोगभेदे “क्षुद्रगच्छिच्छुखं तत्र काम-
चासावरोचकः” सुश्रु० ।

अवरोधि पु० अव+रुध-भावे षञ् । १ निरोधे “फेनाय-
मानं क्षोतोऽवरोधिः” सुश्रु० बलादि० मउप् वा ठनो
वाधक इति अवरोधयान् अवरोधी अवरोधयुक्ते लि० ।
कर्मणि षञ् । राजान्तःपुरस्यायां २ योषिति, ३ राज
दारेषु च । “तत्र चूणावरोधानां भर्त्स्य व्यक्तविक्रमन् ।
“कलत्रवन्तमात्मनमवरोधे मष्टत्यपि” रघुः आधारे षञ् ।
४ राजान्तःपुरे । “पश्चादवरोधे यतयोमदायैः” इति रघुः ।

“निन्दे विनीतैरवरोधदक्षैः” कुमा० । “विक्लवस्त्वमवरो-
धधूपपात” भावः । ल्युट् । अवरोधनं निरोधे न० ।

अवरोधक लि० अव+रुध-ण्वल् । १ प्रतिरोधके २ आवरके
च । “सुधन्वा वीर्यशालाया मिथिलामवरोधकः” रामा०
आर्षत्वात् कर्मणि न षठी ।

अवरोधायन न० ईत० । अन्तःपुरे ।

अवरोधिक पु० अवरोधे तद्वत्तणादौ निपुणः ठन् । राजा-
न्तःपुररक्षणार्थं नियुक्ते १ वामनादौ । अवरोधः स्थानं
निवासत्वेनास्त्यस्य ठन् । “अपान्तःपुरस्यायां स्त्रियां स्त्री ।
“ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिका” भावः ।

अवरोधिन् लि० अव+रुणञि अव+रुध-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
१ रोधके २ आवरके च ।

अवरोपण न० अव+रुह-णिच्-पः ल्युट् । उत्पाटने ।

अवरोपित लि० अव+रुह-णिच्-पः क्त । उत्पाटिते ।

अवरोह पु० अव+रुह-णञ् । १ अवतरणे, (नामा) ऊर्ध्व-
देशाच्चिह्नदेशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां च । तरोर्मूला-
दपपर्यन्तमः ऊहायां २ गुडच्यादिलतायाम् । ३ अपादाने
षञ् । चन्द्रादिलोके खर्गे, ततो हि भोगावसाने
सर्वेऽवतरन्ति । तत्र देहिनां चन्द्रलोकादवरोह-
प्रकारस्तावदुक्तः शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा “कृतात्यये-
ऽनुययवान् दृष्टव्यतिभ्यां यथेतमनेवञ्च” शा० सू० ।
“इटादिकारिणां धूमादिवर्तना चन्द्रमण्डलमाह्वानां
ततः प्रत्यवरोह आम्नायते “तस्मिन् यावत्सम्पातमुचित्वा-
ऽथेतमेवाध्वानं पुनर्निर्गच्छन्ते यथेत”मित्यारभ्य यावत् “रम-
णीयवरणाब्राह्मणादियोनिभावमापन्नो कपयचरणाः आ-
दियोनिमिति” । तत्रेदं विचार्यते किं निरनुयया भुक्तकृत्स्न
कर्माणोऽवरोहन्ति? आहोऽस्वत् सानुशयाः? इति किं तावत्
प्राप्तं निरनुयया इति । कुतः? यावत्सम्पातमिति विशेष-
णात् । सम्पातयद्देनात् कर्मायय उच्यते सम्पत्त्यनेना-
स्मात्तुकादयः लोके फलभोगायेति । यावत्सम्पातमुचि-
त्येति च कृत्स्नस्य तस्य तत्त्वैव भुक्तं दशयति । “तेषां यदा
तत्पर्यवैतीति” च श्रुत्यन्तरेण एवाद्येः प्रदर्श्यते । स्यादे-
तत् यावदुतिङ्गलोक उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्त इति
कस्यविषयमिति भवैव कस्ययत् यद्यते यत् किञ्चेत्यत्र
परामर्शान् । “प्राप्यन्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्व-
ञ्च । तस्मात्तुकात् पुनरेव ज्ञेयं ज्ञेयार्थं कर्मण्ये” इति
ह्युपरा नुतिर्यक्तिहेत्यभिप्रेतपरामर्शेन कृत्स्नस्यैव हतस्य
कर्मणस्तत्र द्ययितं दयेयति । अपि च प्राप्यन्तमनारब्ध-

फलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा
प्रतिबद्धस्य अभिव्यञ्जकानुपपत्तेः । तच्चाविशेषेण यदुपायत
किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकं न हि साधा-
रणे निमित्ते नेमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति न ह्य
विशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते, न पटइत्युपपद्यते ।
तस्माच्चिरानुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः “कृतान्यत्र
अनुशयवर्तिनः” । येन कर्मण्यन्देन चन्द्रमसमाकृताः फलो-
पभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदस्मायं शरीरं
चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसं-
कात् प्रलीयते सवित्किरणसंपर्काद्विभक्तकरादिव कृतभ्यु-
गच्छेः संपर्कादिव च हतकाठिन्यम् । ततः कृतान्यत्र कृत-
स्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममव-
रोहन्ति । केन हेतुना? दृष्टव्यमिदं । तथाहि
प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति “तद्य
इह रमणीयवरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमा-
पद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं
वा श्रूय य इह कपूयचरणा अभ्यासो ह यत्ते कपूयां योनि-
मापद्येरन् शूद्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं
वेति” । चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वक्ष्येति ।
दृष्टव्यं जन्मैव प्रतिप्राण्युज्जावचरूपउपभोगः प्रविभज्य-
मानः आकाशिकत्यासम्भवात् अनुशयसङ्गावं सूचयति
अभ्युदयप्रत्ययायोः सुकृतदुःकृतयोः हेतुत्वस्य सामान्यतः
शास्त्रेषावगमितत्वात् । स्मृतिरपि वर्यां आश्रमाश्च स्व-
कर्मणिषाः प्रेत्य कर्म फलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेश-
जातिकूलरूपायुःश्रुतवृत्तिसुखमेधायै जन्म प्रतिपद्यन्त
इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयो
नामेति केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्याव-
शेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथाहि
स्नेहभाण्डं विरिच्यमानं न सर्वात्मना विरिच्यते भाण्डानु-
सार्यै कश्चित् स्नेहगोपेऽस्ति ते तथानुशयोऽपीति । अनु-
कार्यं विरोधित्वाददृष्टं न भुक्तफलस्यावशेषेणाव-
म्यानं न्याय्यम् । नायं दोषः न हि सर्वात्मना
भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतीजानीमहे । ननु निरवशेष-
कर्मफलभोगाय चन्द्रमण्डलमाकृष्टः । वादं तथापि
स्वल्पकर्मविशेषमात्रेण तत्तावत्स्यात् न शक्यते यथा
किं कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुल-
सुपसम्पन्नः चिरप्रवासात् परिक्रीणवत्पकरणैः क्लृप्तादु-
कादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थात् शक्नोति, एव-

मनुशयलेशमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थात् शक्नो-
तीति । न चैतदुपपत्तिरिति न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो
भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यं विरोधित्वादित्युक्तम् ।
नन्वेतदप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निश्चिन्नस्य भुक्तफलत्वं
भविष्यतीति । तदेतदप्युक्तं स्वर्गार्थं किं कर्म स्वर्गस्थस्यैव
स्वर्गफलं निश्चिन्नं जनयति स्वर्गच्युतस्यापि कश्चित् फलत्वेन
जनयतीति” न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनावकल्पते ।
स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्ट्यादुपपद्यते । तथा
सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न हि तथा स्वर्ग-
फलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं
शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं
न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेक-
देशोऽनुवृत्तमानोऽनुशय इति यदि हि येन सुकृतेन कर्म-
ण्येष्टादिना स्वर्गमन्यभूवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः
कल्पेत् ततो रमणीयार्थकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः ।
तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपपद्यते “तद्य इह रमणीय-
चरणाः अथ य इह कपूयचरणा इति” । तस्मादासाद्यक
फले कर्मजाते उपभुक्तेऽविशिष्टभौतिकफलं कर्मान्तरजात
मनुशयः तद्वन्नोऽवरोहन्ति । यदप्युक्तं यत्किञ्चित्त्ववि-
शेषेण परामर्शात् सर्वस्यैककृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं
प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् अनुशयसङ्गा-
वस्थावगमितत्वात् । यत्किञ्चिद्विहकृतमासाद्यकफलं कर्मा-
रब्धभोगं तत् सर्वं फलोपभोगेन क्षययित्वेति गम्यते ।
यदप्युक्तं प्रायणसविशिष्टत्वादनारब्धफलं कर्तृमेव कर्माभि-
व्यनक्त तत्र केनचित् कर्मणासाधुज्ञौके फलमारभ्यते
केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न सम्भवतीति । तदप्यनु-
शयसङ्गावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपि च केन
हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत
इति वक्तव्यम् आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य
दृष्ट्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले दृष्ट्युद्भवो भव-
तीति यदुच्येत ततोयुक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्ध-
फलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य दृष्ट्युद्भवानुपपत्तिरेव
प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणः युगपत्फला-
रम्भासम्भवाद्भवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य दृष्ट्युद्भवानुपप-
त्तिरिति । नङ्गानारब्धफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्य
फलमप्यनेककर्मैकान् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जाति-
मारभतइति शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि-
कश्चित् कर्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कश्चिदुच्छेद इति

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । नहि प्राय-
श्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते ।
स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य-
चिरमप्यवस्थानं दर्शयति । “कदाचित् सुकृतं कर्म
कूटस्थमिह तिष्ठति । पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमु-
च्यते” इत्येवंजातीयका । यदि च कृतस्त्वमनारब्धफलं
कर्म कश्चिन् प्रायणोऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः
सर्गनरकतिर्यग्योनिर्ध्वान्धारानवगमात् धर्माधर्मावृत्त-
पत्तौ निमित्ताभावाच्चोत्तरा जातिरुपपद्येत ब्रह्महत्या-
दीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं कार्यमाण-
सुपरुध्यते । नच धर्माधर्मयोः स्वस्वरूपफलसाधनतादि-
ममभिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् ।
नच द्रष्टृफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रयाणमभिव्यञ्जकं
सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना ।
प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलावलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः ।
स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यं यथा हि प्रदीपः
समानोऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम्, एवं
प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे
बलवतः कर्मणोर्द्वैतिसङ्गाययति न दुर्बलस्येति ।
तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादस्मिन्नेत्यमशेषकर्मभिर्व्यक्ते-
रभ्युपगमः । शेषकर्मसङ्गावेऽनिर्मीलप्रसङ्ग इत्ययमप्य-
स्थाने संभ्रमः सत्यगदर्शनादशेषकर्मजयश्रुतेः । तस्मात्
स्थितमेतदनुशयवन्नोऽवरोहन्तीति । ते चावरोहन्तो यथेत-
मनेवञ्चावरोहन्तीति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः ।
अनेवमिति तद्विपर्ययेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाने-
ऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कोर्त्तनात् यथेतंशब्दाच्च यथागत-
मिति प्रतीयते । रात्र्याद्यसंकीर्त्तनादभ्रादिसंख्यानाञ्च
विपर्ययोऽपि प्रतीयते” भा० । अनतिदूरे च तत्रैव
“स्वाभावप्रापत्तिरुपपत्तेः” शा० सू० । “द्रष्टादिकारिण-
श्चन्द्रमसमाश्चर्यं तावन् यावत्सम्प्राप्तसुखित्वा ततः सातु-
शया अयरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते
तत्रैवमवरोहश्रुतिर्भवति “अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तने
यथेतमाकाशमाशाद्युं वायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमोभूत्वा
ऽध्वं भवति अध्वं भूत्वा प्रवर्षतीति” । तत्र संशयः किमा-
काशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः ? प्रतिपद्यन्ते किं वाऽकाशादि-
साम्यमिति ? तत्र प्राप्तावसादाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते
इति कुतः ? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात्
श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिन्याय्या न लक्षणा, तथा च वायु-

भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपोपपत्तावेव-
कल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः
आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्ते इति । चन्द्रमण्डले यदन्धयं
शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगकये सति रक्षीयमानं
सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततोवायोर्वशमिति ततो धूमा-
दिभिः संसृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशाद्वायुमिह्या-
दिना । कुतः एतत् ? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते । नह्य-
न्यस्यान्यभावोसुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ
च वाष्पादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशे-
न नित्यसंभवाच्च तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो घटेत ।
श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव अत आकाशादि-
तुल्यत्वापत्तिरेवात्माकाशादि भाव इत्युपचर्यते” भा० । नाति-
चिरेण विशेषात्” शा० सू० “तत्त्वाकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्-
ब्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विषयः किं दीर्घं कालं पूर्व-
पक्षसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति ? उताल्पमल्प-
मिति ? तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्थाभावादित्येवं
प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति । अल्पमल्पकालमाकाशादि
भावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति । कुत
एतत् ? विशेषदर्शनात् । तथा हि ब्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं
विशिष्टं “अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति” । तकार एकः
आन्द्स्यां प्रक्रियायां लुप्तोमन्त्यः दुर्निप्रपतरं दुर्निः-
क्रमतरं दुःखतरमस्माद्ब्रीह्यादिभावाच्चः सरणस्त्वती-
त्यर्थः । तद्वत् दुःखनिःप्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुख-
निःप्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषश्चायं निः-
प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः तत्किञ्चयधौ शरी-
रानिष्पत्तेरुपतापासम्भवात् । तस्माद्ब्रीह्यादिभावा-
पत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः स्यादिति” भा० । “अन्या-
धिष्ठिते पूर्ववर्त्तमानापातं” सू० “तत्किञ्चेवावरोहे प्रवर्ष-
णानन्तरं पठ्यते” इह ब्रीह्यवायोधिधवनस्तयस्तलमापा-
जायन्” इति । तत्र संशयः किमस्मिन्प्रवर्षे स्थावरजात्या-
पक्षाः स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति ? आर्होस्वत्-
स्तेष्वज्ञानराधिष्ठितेषु संक्षेपमात्रं गच्छन्तीति ? किं तावत्
प्राप्ते स्थावरजात्यापक्षास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भव-
न्तीति । कुतः एतत् ? जनेर्मुख्यार्थतोपपत्तेः स्थावर-
भावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पशुहंसादि-
योगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्-
सुख्यमेवेदमनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्म आदि जन्मयत् ।
यथा अयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति

सुखमेवानुशयिनां चादिजन्म सुखदुःखान्वितमवति
 एवं ब्रीह्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते मृत्युः । अन्यैर्जीवैरेधि-
 तितेषु ब्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्-
 सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽ-
 नुशयिनान्तत्संज्ञेवमात्रमेव ब्रीह्यादिभावोऽपि स्थावरे-
 संज्ञेवमात्रम् । कुत एतत् ? तद्वदेवेहास्याभिलाषात् कोऽ-
 भिलाषस्य तद्वद्भावः । कर्तव्यापारजन्येण संकीर्तनं यथाऽ-
 काशादिषु न कश्चित् कर्मव्यापारं परान्वयति एवं
 ब्रीह्यादिजन्मवपि । तस्मान्नास्त्यत्र सुखभाक्कामनुशयिनाम्
 यत् ३ सुखदुःखभाक्काममिति, परामृशति तत्र कर्मव्या-
 पारं “रमणीय चरणाः कपूयचरणा” इति च । अपि च
 सुख्येऽनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मनि ब्रीह्यादिषु लयमानेषु
 भक्ष्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानि-
 नोऽनुशयिनः प्रवसेयुः यो हि जीवेयच्छरीरमभि-
 मन्यते स तस्मिन् पीद्यमाने प्रवसतीति मसिद्धम् ।
 तत्र ब्रीह्यादिजन्माह तः सिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत,
 अतः संसर्गमात्रमनुशयिनापन्याधितितेषु ब्रीह्यादिषु
 भवति । एतेन जनेमेवेष्टायेत्वं प्रतिब्रूयात् उपभोगस्थान
 त्वञ्च स्थावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभा-
 वस्यावजानोमहे । भवत्येतेषां जलनूनामपुण्यसामर्थ्येन
 स्थावरभावसुपगतानामेतदुपभोगस्थानं, चन्द्रमसं त्वररो-
 हन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावसुपभुङ्कत इत्याद्येवमहे” भा० ।
 “अशुभमिति चेन्न शब्दात्” छ० । “यत् पुनरुक्तं पशु-
 हिंसादियोगादनुभवाध्वरिक्तं कर्म तस्यानिष्टमपि फल-
 मवकल्पत इत्यतो सुख्यमेवानुशयिनो ब्रीह्यादिजन्मास्तु
 तत्र गीष्मो कल्पनाऽनधिकेति तत् परिच्युयते ।
 न शास्त्रादेतत्वाद्दर्शनधर्मविज्ञानस्य अयं धर्मः अयमधर्म
 इति शास्त्रनेय विज्ञाने कारणम् अतीन्द्रियत्वात्तयोर-
 नियतदेयकालनिमित्तवाच्च । यस्मिन्देये काले निमित्ते
 च योधर्मोऽनुवीर्यते स एव देयकालनिमित्तान्तरेषु
 अधर्मो भवति तेन न शास्त्रादन्ते धर्माधर्मविषयज्ञानं
 कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसातुष्यहाद्यात्मकोऽप्योतिष्ठो-
 मोधर्म इत्यवधारितं स कथमशुभ इति शक्यते वक्तुम् ।
 ननु “मा हिंसात् कर्त्तव्यातीतीति” शास्त्रनेय भूतविषयां
 हिंसामधर्म इत्यवगमयति” । वाडं उन्वर्गस्तु सः ।
 अपवादः “अमोषोभोयं पशुमालभेतेति” उत्पत्तिपदादयोऽ-
 व्यस्तित्वविषयवत् तदा हि शुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनु-
 शीलनागत्य दैनन्द्मनामत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं

फलं जातिस्थावरत्वम् । नच चादिजन्मवदपि ब्रीह्यादि-
 जन्म भवितुमर्हति तच्च कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिह
 वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चन्द्रस्थलात् स्मृतिता-
 नामनुशयिनां ब्रीह्यादिसंज्ञेवमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते”
 भा० “रेतःसिग्यो गोऽय” छ० । “इतच्च ब्रीह्यादि
 संज्ञेवमात्रं तद्भावः यत्कारणं ब्रीह्यादिभावस्या-
 नन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आन्नायते । “यो यो ह्य-
 क्षमति योरेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीति” । न चाल
 सुख्योरेतःसिग्भावः सम्भवति चिरजातो हि प्राप्नोयैवो-
 रेतःसिग्भवतीति कथमिवातुपचरिततद्भावमद्यामानाच्चानु-
 गतोऽनुशयी प्रतिपद्येत तत्तावच्छं रेतःसिग्योग एव
 रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्वद्ब्रीह्यादिभावोऽपि
 ब्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः” भा० ॥ “योनेः शरीरम्”
 छ० ॥ “अथ रेतःसिग्भावस्थानन्तरं योनौ सिक्ते रेतसि
 योनेरधि शरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगायतनम् इत्या-
 ह शास्त्रम् “तद्य इह रमणीयचरणा” इत्यादि ।
 तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे ब्रीह्यादिभाववसरे तच्छरीरमेव
 सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्ब्रीह्यादिसंज्ञेवमात्र-
 मनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम्” भा० । संज्ञायां कर्त्तरि चञ्
 “वटादितरोः शाखातो मूलावधि अवतारकोऽंशभेदे च ।
 “अवरोहगताकीर्णो वटमासाद्य तस्यतुः” रामा० ।
 ज्योतिषोक्ते दद्याभेदे स्त्री अवरोहश्च उदा० ।

अवरोहणं न० अव+रुह मावे ल्युट् । अवतरणे (नामा)
 “एवमारोहणावरोहणमतः” । कात्या० १८.१.१८ ।

अवरोहमाखिन् पु० अवरोहति छिद्योऽपि पुनः प्ररोहति
 अव+रुह-अच् कर्म०, अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः
 तादृशी शाखा कर्म० ततः बाहुल्ये मत्वर्थीय इति वा ।
 वटवृक्षे, तस्य छेदनेऽपि पुनः प्ररोहः तस्य च शाखातोऽपि
 बहूनि मूलान्यवतरन्तीति तस्य तथात्वम् । व० । अवरो-
 हिशाखोऽप्यत्र ।

अवरोहिता स्त्री अवरोहति अत्यन्तमधोगच्छति अव+रुह-
 खलु टाप् कापि अतइत्यम् । अश्वगन्धालतायास्तु ।
 अवरोहित पु० अवरोहितो वर्गः । अत्यरक्तवर्णं मध्या-
 दि० अशोभाधकः सतुप् । अवरोहितवान् अत्यरक्तवर्णं शुक्ले
 ति० क्लियां ङीप् ।

अवरोहिन् त्रि० अव+रुह-णिनि । १ वटवृक्षे । २ अवतरण-
 कर्त्तृमात्रे ति० स्त्रियां ङीप् । वा च ज्योतिषोक्ते इदयाभेदे
 तथा हि दद्याभेदे वक्ष्यमाणस्य “आच” कुराजीशुवकेषुपूर्वा”

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मक्षत्वावधितत्तदशाधिपानामनु-
क्रमेण या दशा वा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्यन्तानां क्रमेण
यथासम्भवः तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्यादीनां या
दशा आवरोहिणी। तथाहि “आग्नेयादि तिराहत्या तानि
विंशोत्तरीयके” इत्युक्तदिशा जन्मक्षत्वानुसारेण दशाधिपे
आनीते तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा।
तत्र यस्य सूर्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य
तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादि-
दशा आरोहिणी एवं शुक्रानन्दशाः परिसमाप्त्य सूर्या-
दीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते
इति सम्प्रदायविदः। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालस्याहं प्रथममा-
रोहिणी दशा गेभाहं अवरोहिणीत्याहुः। साच ग्रहविशेषे
विशेषफलदा। यथोक्तम् “उच्चाङ्गपञ्चमस्यस्य दशा स्याद-
वरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः।
मित्रोच्चाङ्गगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। सैवानिष्ट-
फलानर्था नीचार्थं गतस्य च। नीचाङ्गपञ्चमस्यस्य
दशावरोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमक्लेशादेव
जायते। शत्रुनीचाङ्गगतस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा।
मित्रोच्चाङ्गगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता” इति सामा-
न्यतोऽभिप्रायः “दशाऽवरोहा दिननायकस्य क्षणिक्रिया-
वित्तगृहेटनायम्। चौराग्निपीडां कलहं विरोधं नरेण-
कोपं कुर्वते विदेशम्” इति। “निशाकरस्याप्यवरोहकाले
स्त्रीपुत्रमित्रास्त्रसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैर्लभ्यतेति कष्टम्”। च० “धरा सुतस्याप्यवरोहकाले
स्थानार्थनाथं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैः सततं करोति”। म० “शशाङ्कसूनुस्त्ववरोहिणी
या दशा महत् कष्टतरं तु दत्ते। विज्ञानहीनं पदरारसङ्गं
नृपाग्निचौरैर्भयमल कष्टम्”। बु० “देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽ-
वरोहा करोति सौख्यं सङ्गदेव नाशम्। सङ्गदुययः कान्ति-
विशेषजालं नरेन्द्ररत्नं सङ्गदेव याति”। इ० “भृगोः सुत-
स्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेष्टागमनं धनाग्निम्। स्त्रीपुत्र-
वन्द्यार्त्तिमनोविकारम् भूमूलरोगं मदनार्त्तिमेति” शु०।
“दिनेयसूनुस्त्ववरोहकाले राज्यव्यतिं दारसुतार्थनाथम्।
भान्वल्लवं भूपतिकोपयुक्तं प्रेक्ष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्”
सर्वार्थचि० राहुकेतोस्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति
अवर्गः पु० अकारसजातीयस्तराणां वर्गः अकार+प्रातिशा
स्त्रोक्तः वर्गं वा श्रवणं भावे, “अकचटतपयशः वर्गा”
इति केरलम्। वर्गः समूहः न० ब०। २वर्गं न्युन्ये लि०।

अवर्णः पु० अकारैकस्यानिको वर्णः शा० त०। सुखदीर्घमुतो-
दात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादश-
संज्ञकेषु (अ)वर्णेषु “अष्टादशदशाना संज्ञा” सि० कौ०।
वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न० त०। प्रशंसाविरो-
धिनि २ अप्रवादे। “सोटुं न तत्पूर्वमवर्ण्यमीये” न
चावदङ्गर्तुरवर्ण्यमाय्या” इति च रघुः।

अवर्त्तन न० घट-ल्युट् अभावे न० त०। १वर्त्तनाभावे
२ अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका
न० ब०। ३ जीविकामृत्ये लि०। [पदार्थे]।
अवर्त्तमान लि० न० त०। १ अस्थिते २ भूते ३ भविष्यति च
अवर्त्तमान लि० न वर्त्तमानः विरोधे न० त०। दृष्टिमृत्ये
लियन्तौ। [मृग्ये लि०।

अवर्षण न० अभावे न० त०। १ वर्षणाभावे न० ब०। २ वर्षण-
अवलम्ब पु० अवलम्ब्यते अव+लम्ब-घञ्। १ श्वेतवर्णे अर्थ०
आदाच्। २ तद्वति लि०। अतोलोपे वल्लोप्यभयत्।

अवलम्बन पु० अव+लम्ब-क्त नि० इडभावः लसज्-क्त वा।
(माजा) १ देहमध्यभागे। २ सम्बद्धभावे लि०। “विपुल-
तरोनुसखलोचनावलम्बनम्” माघः।

अवलम्बिका स्त्री अव+लम्ब-तिकाच्। गोधायाम् उज्ज्व०।
अवलम्ब्य पु० अव+लम्बि-आधारे घञ्। १ आश्रये भावे घञ्।
२ द्रव्यान्तराश्रयणे। “सावलम्बगमना नृदुस्त्रना” रघुः
करणे घञ्। २ अवलम्बसाधने दण्डादौ

अवलम्बन न० अव+लम्बि-भावे ल्युट्। आलम्बने पतना-
दिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे “अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूच्च
पतिष्यतः करसहस्रमपि” माघः। “सहिष्यते तत्रमभावल-
म्बनम्” कुमा०। “प्रस्थानविक्षेपगतेरवलम्बनाय” शकु०।
आधारे ल्युट्। २ आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्ब-
साधने ३ दण्डादौ।

अवलम्बित लि० अव+लम्बि-कर्मणि क्त। १ आश्रिते २ आल-
म्बिते “अवलम्बितकर्णशृङ्गुलीकलसीकं रचयन्नवोचत”-
नेवध०। ३ शीघ्रे न० ४ तद्वति लि० जटा०। अव+लम्ब-
कर्त्तरि क्त। ५ अवतीर्णे।

अवलम्बित् लि० अव+लम्बि-णिनि। १ आलम्बनकर्त्तरि “यस्या
भवानपरधूर्यपदावलम्बी” रघुः “स गोपतिं नन्दिभुजावल्मी”
कुमा० “अथ धूमाभिताम्नाहं वृषयास्त्रावल्बितम्” रघुः।
२ अवतारके उज्जस्थानात् अधःपातिनि। “भगवति मरी-
चिमाक्षिणि अस्त्रावल्बितपूडावल्बिनि” काद०।

अवलम्बित लि० अव+लम्बि-क्त। १ गतिने “न मूर्खैर्नावावल्बितैश्च

नान्यं नान्यावसायिभिः” मनुः । २ कृतलेपने ३ समन्तात् लिप्ते च अवलीढे लि० अव+लिङ्-क्त । १ भविते २ कृतावलेहे ३ जिह्वा-
पेणासादिते ४ व्याप्ते च “अक्षज्वालावलीढप्रतिबलजल-
धेरन्तरीर्वायमाणः” वेणी० । “प्रतन्त्रिणावलीढश्च शुना
संस्मृतमेव च” मनुः ।

अवलीला क्ती अवरालीला । १ अनायासे २ अनादरे च ।
अवलुञ्चन न० अव+लुञ्च-ल्युट् । १ छेदने २ उत्पाटने
३ केशादेरबन्धने ४ अपनयने “दूराद्गुजो ब्रणौष्ठस्य
सच्चित्तोऽवलुञ्चनम्” च । सुशु० । [अकृतबन्धने च ।
अवलुञ्चित लि० अव+लुञ्च+क्त । उत्पाटिते अपनीते
अवलुण्टन न० अव+लुङि-भावे ल्युट् । भूमौ पतित्वा परि-
वर्तने (बोटा) ।

अवलेख पु० अव+लिख भेदने भावे घञ् । अवभेदने “वंशा
यलेखसंयुक्ते मूले चाजाविके भिषक्” सुशु० ।

अवलेप पु० अव+लिप् भावे घञ् । १ गर्वे “प्रियसङ्गमेधन-
वलेपमदा” भाषः बलावलेपादधुनापि पूर्वपत्” भाषः ।
“रेरावतमदावलेपलनापारिजातशाखा” काद० । २ लेपने
३ भूषणे ४ सम्बन्धे च ।

अवलेपन न० अव+लिप्-भावे लुट् । १ विलेपे, २ अल्लेपे,
३ सम्बन्धे ४ गर्वे च । करणे लुट् । ५ चन्दनादौ ।

अवलेह पु० अव+लिह-घञ् । १ जिह्वापेणासादने । कर्मणि
घञ् । २ तदासाद्ये औषधादौ च । “अतोऽवलेहान्वक्ष्यामः
खदिरासननिम्बराजदृक्षशालसारकाये तत्सारपिण्डान्
स्रज्जपिष्टान् प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रवं नातिसान्द्रं
मवतार्य तस्य पाणितलपूर्णमप्रातराशोमधुमिश्रं लिह्या
देवं शालसारादौ न्ययोधारग्वधादौ च लेहान्धारयेत्”
इति सुशु० । [द्ये मधुप्रभृतौ द्रव्ये ।

अवलेह्य लि० अव+लिह-कर्मणि यञ् । जिह्वापेण आस्था-
अवलीक पु० अव+लुक्-लोक-वा घञ् । दर्शने चाक्षुषज्ञापे
“ऊर्ध्वाङ्गभङ्गनयनभोलनाङ्गावलोककत्” सा० द० ।

अवलोकन न० अव+लुक्-लोक-वा ल्युट् । १ दर्शने, २ अन्त-
रन्धाने च । “न बभुवुरवलोकनक्षमाः” रघुः । करणे
लुट् । ३ आलोके, ४ नेत्रे च । योगनिद्रान्निविषदैः
पावनरैरवलोकनेः” रघुः ।

अवलोकित लि० अव+लोक-अस्मि क्त । १ दृष्टे । भावे क्त ।
२ दर्शने न० । ततोऽप्यर्थेऽच् ३ वलुभेदे पु० ।

अवलोकित् लि० अव+लुक्-लोक वा लिङि स्त्रियां ङीप् ।
वीचके दर्शके “तव प्रियं यच्चतुराङ्गलोकित्यः” कुमा० ।

अवलीप पु० अव+लुप-घञ् । १ खण्डने २ नाशने ३ विखोपने
“यद्धयदधरायलीपन्यत्” भाषः । [अनुकूले ।

अवलीम पु० अवलम् लोम आनुकूल्यम् प्रा० त० अच् समा० ।

अवलगुज पु० अवलगोरशोभनाज्जायते जन-ड । १ सोमराजी-
लतायाम् । (हाकुच) २ असाधुजाते लि० ।

अववर्षण न० अव+वृष-भावे ल्युट् । कृत्स्नवर्षणे । “सप्त
नदीतरणावर्षणामेध्यदर्शनप्रयाणेषु तु सक्तकालद्रव्यै-
कार्थत्वात्” कात्या० १।७।१३ । “तथा नदीं वृष्टिञ्च
कृत्स्नामेवाभिसन्धाय मन्त्रं प्रयुक्ते न चावान्नरनिद्रां
नाथ्येकं स्नोतः, नाथ्येकां वर्षधाराम् तच्चात् सक्तप्रयोगः
तत्र नदीसन्तरणे स्नोतसां भेदेऽपि नदीद्रव्यैकत्वात्
सक्तमन्त्रः अववर्षणे कालैकत्वादेव” कर्कः ।

अववाद पु० अव+वद-घञ् । १ निन्दायाम्, २ विश्वासे,
३ अवज्ञायाम्, ४ अवलम्बने च ।

अवश लि० नास्ति वशमायत्तत्वं यस्य । १ अस्वाधीने, २ कामादि-
परवशे, ३ पराधीने च । “जग्ध्वाहृद्विधना मांसं
प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः” मनुः । कार्यतेऽहृद्वशः कर्म सर्वः
प्रकतिर्जगुर्गैः” “कार्यतेऽहृद्वशोऽपि सन्” इति च गीता ।

अवशस् लि० अव+शन्स-क्लिप् । अववादे अवशसने “अव-
शसा निःशसा यत् परागसो पारिम जायतो यत्स
पन्नः” अथ० ६।४५।२ ।

अवशातन न० अव+शद-णिच्-तङ् ल्युट् । १ नाशने २ शीर्णता
करणे । “मांसानामवशातनं श्वयधुर्दे शकोय” इति सुशुतः

अवशिरस् लि० अवनतं शिरोऽस्य प्रा० ब० । अवाङ्मस्तके ।

अवशिष्ट लि० अव+शिष-क्त । १ अतिरिक्ते, २ परिशिष्टे,
३ अधिके च । “सुराकामद्युतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्”
या० सू० “वाजिभ्योवाजिनमिति श्रुतौ वाजिनं आभि
जावशिष्टं जलमिति रघु० ।

अवशीभूत लि० न वशीभूतः । अनायत्ते । अवशीकृतोऽप्यत्र ।

अवशीर्ष (क) लि० अवनतं शीर्षं यस्य वा कप् । १ अवाङ्मस्तके ।

अवाक्शीर्षस्थे सुशुतोक्ते २ शय्यादोषभेदे पु० “अवाक्
शीर्षे दीर्घन्युजोत्तानसङ्कुचितदेहस्थिततादक्षिणपार्श्वया
यिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषा” इति । ३ नेत्ररोगभेदे
नेत्रव्यापदोऽभिधाय “अतिपोद्धितयद्दोषान् विधिं चाश्व-
शीर्षके” इति सुशुतः ।

अवशेष पु० न० अव+शिष-भावे घञ् । १ कृतपदार्थस्य शेषे
२ समाप्तौ च “तोयावशेषेण हिमाममभ्रम्” भट्टिः कर्मणि
घञ् । अवशिष्टे ।

अवशीष पु० अव+शुष-भावे घञ् । अत्यन्तशेषे ।

अवश्यं लि० न वश्यः । अनायत्ते । अनधीने २ दुर्दान्ते ।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः ।
नियतकरणे अकरणाच्चिदृशौ “अवश्यकरणञ्चाकरणाच्चि-
दृत्तिः” प्रा०त० रघु० ।

अवश्यपुत्र पु० अवश्यः पुत्रः । शासितमण्ये अवशीभूते पुत्रे ।
तस्य भावः मनोऽज्ञा० बुज् । आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न० ।

अवश्यम् अव्य० अव+श्य-ङस् । १ निश्चये २ अवशक्यनिवारणे च ।
“अवश्यं वाति तिर्यक्त्वं जग्धा चैवाहुतं हविः” मनुः
“अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्नापो नेह विद्यते” भा० शा० प० ।
‘लम्पेदवश्यमः कृत्ये तस्मात्समनसोरपि’ इत्युक्तेः कृत्यान्ते
मलोपः अवश्यपाच्यम् । “अवश्यमव्ये ज्वनवयच्यहा”
नैष० अवश्यम् भवः टञ् अव्ययस्यटिलोपः आवश्यकः ।
अवश्यम्भावे लि० । “एतेष्वावश्यकस्त्वसौ” भाषा० ।

अवश्या स्त्री अव+श्य-क । १ कुज्भटिकायाम् २ अनायत्तायां
स्त्रियाञ्च ।

अवश्याय पु० अव+श्य-ण । १ कुज्भटिकायाम्, “अवश्याय-
कणास्त्रायाश्चामुक्ताफलत्वेषः” भट्टिः । २ अभिमाने च ।
पृ० ह्रस्वः अवश्यायोऽपि कुज्भटिकायाम् ।

अवश्रयण न० अव+श्रि-ल्युट् । चूलीतोऽवतार्यं स्थापने ।
“अधिश्रयणावश्रयणात्तादिपूर्वापरीभूतः व्यापारकलापः
पाकादिशब्दाच्चः” सा० द० ।

अवष्टब्धं लि० अव+स्तम्भ-क्त पत्वम् । १ आसन्ने, २ आक्रान्ते,
३ अवलम्बिते, “अवष्टब्धा यष्टिः” सि० कौ० ४ प्रतिरुद्धे च ।

अवष्टुभ्य अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् पत्वम् । अवलम्ब्येत्यर्थे ।

अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ-घञ् पत्वम् । १ प्रारम्भे २ अनन्ततायाम्
३ आलम्बने । “अवष्टम्भकरं वापि भयम् दण्डधारणम्” ।
सुश्रु० कर्माणि घञ् । ३ स्तम्भे, “रघोरष्टम्भमयेन पतिष्ठा”
रघुः “न पर्याप्तकावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ
कुर्यात्” सुश्रुतः ४ सुवर्से च भावे ल्युट् । अवष्टम्भ-
नम् । प्रारम्भे आलम्बने च न० । [स्नान इत्येव ।

अवघ्राण पु० अव+स्न-घञ् पत्वम् । भोजने शब्दे अव-
अवस् अव्य० अव+प्रघमावाः पञ्चम्याः सप्तम्या वाऽर्थे असि
अवादेशः । १ अवशब्दार्थे २ पञ्चादर्थे च । अवोरमणायाम्,
आगतः, वसति वा । अव-भावे असिच् । २ रण्ये न० । कर्माणि
असिच् । २ यशसि ३ अक्षे ४ धने च न० । “मित्रस्य चर्षणी
पृतोऽवो देवस्य” य० ११, ६, २ “अवोरक्षणं द्युम्नं यशोऽन्नं
वा” वेददी० गमने च “आवां रथो नियुत्वान् वज्रदवसे”

अ० १, १३५, ४, “अवसे रक्षणाय गमनाय वा” भा० ।

अवस पु० अव+असच् । १ मृष्टे २ स्मृत्यै सि० कौ० ३ अर्कहृत्ते
४ पाथेयभेदे च “एतत्ते रुद्रावसं तेन” य० ३, ६, १ “अवस
शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे
भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते” वेददी० ।

अवसक्तं लि० अव+सन्ज-क्त । १ संलग्ने । “अनुजातुमध्यमवस-
क्तेति” किरा० । भावे क्त । २ संसर्गे न० ।

अवसक्तयिका स्त्री अवसक्ते सकथिनी यक्षा कप । १ पर्यङ्कवन्धे
“शयानः प्रौढापादश्च कृत्वा चैवावसक्तिकाम्” मनुः “अहिना
अवसक्तिकावन्धहेतुभूतेन” किरा० १२, २२, टी० मञ्जि० ।

अवसङ्गीन न० अव+सम्+ङी-क्त । विहङ्गाधः पतनरूपे गतिभेदे ।

अवसथ पु० अव+सो-कथन् । १ निलये, २ पामे च । अव-
सति शास्त्रमत्र अव+सो कथन् । ३ शास्त्रनिलये मठे हेम० ।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत् । अवसथशब्दार्थे ।

अवसन्नं लि० अव+सद्-कर्त्तरि क्त । १ विषादप्राप्ते २ विनाशो-
न्मुखे “अवसन्नतापमतमिस्त्रमभात्” भाषाः । ३ स्वकार्याक्षमे च

अवसर पु० अव+सद्-अच् । १ प्रस्थाने, जिज्ञासानिष्ठत्तयेऽवश्य
वक्तव्ये २ सङ्कतिभेदे सङ्कृतयस्य तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४ यत्सरे,
मन्त्रभेदे, ५ वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादकहृपे
दैकालिकेऽवकाशे च । “शशं सेवावसरं सुतेभ्यः” कुमा०
“अन्योन्यदर्शनप्राप्तेर्विक्रमावसरं चिरात्” रघुः “अवसर-
मधिगम्य तं हरन्त्यः” भाषाः ।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत् । अर्द्धरात्रे तत्र हि
काले सर्व्वैः आलयेष्व स्थीयते इति तस्य तथात्वम् ।

अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अवसर्ग पु० अव+सृज-घञ् । १ अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियता-
मिति २ कामचारावुत्थायां “अवसवसर्गः कामचारावुत्था”
सि० कौ० । ३ स्वतन्त्रतायाञ्च । [चरे ।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम् । अव+सृप-अच् ।

अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां
ङीप् । सा च वौद्धानां कल्पकाले हेम० सप्त दशकोटि-
कोटिसागरवर्षमितः ।

अवसाद् पु० अव+सद्-घञ् । १ नाशे, २ विषादे, ३ स्वकार्याक्षमत
रूपावसन्नतायाञ्च । “विपदेति तावदवसादकरी” किरा०
“वैद्यासनावसादो वा रोगो वा स्यादधोमुखः” स्वरावसादो
घुर्धुरक” इति च सुश्रुतः ।

अवसादकं लि० अवसादयति अव+सद्-णिच्-लुक् ।
१ अवसन्नताकारके २ खेदकारके । “एष शोकः परित्यक्तः

सर्वकार्यावसादकः” रामा० । १कार्यात्मतासम्पादके च ।
अवसादन न० अव+सद णिच्-भावे ल्युट् । १विनाशने
२कार्यात्मतासम्पादने सुष्ठुतोक्ते १अणविकृतिस्वामेदे च
“अपतर्पणमाद्येय” इत्युपक्रम्य “अणवपनसत्सादनमवसा-
दनम्” इत्यादिना षट्पदप्रकारा दर्शिताः “उत्सृज्यन्तुमा-
सानां अणानामवसादनम्” इति च तत्र दर्शितम् ।

अवसान न० अव+सो-ल्युट् । १विरामे, २समाप्ति, ३सीमायां,
४समापने ५स्यौ च । “न योषिङ्गः पृथग्दद्यादवसान-
दिनाहते” उ०त० स्युतिः । “विरामोऽवसानम्” पा०
“होमावसाने कृतार्थ्यनादः” हेमा०दा०स्म०पुरा० ।
“दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्” “तच्छिष्याध्ययननिवे-
दितावसानम्” । “दिवावसानोत्सुकबालवत्साम्” इति
च रघुः “अन्धकारोऽवसाने च पादौ माहुरौ गुरोः
सदा” मनुः । “दिवावसानच्छायेव” शकु० अवस्थिति स्थाप्य-
तेऽस्मिन् “आधारे ल्युट् । ६स्थाने । “अदाद्यमोऽवसानं
पृथिव्याः य० १२, ४५, “अवसानं स्थानमिति” वेददी० ।

अवसाम न० अव+साम अच् ससा० । अधमसामनि
अवसादौ अन्यकर्माणि च गेये सामनि ।

अवसाय पु० अव+सो-घञ् । १समाप्ति, २शेषे, ३निश्चये च ।
ल्यप् । ४समाप्त्यर्थे ५निश्चित्यर्थे च अव्य० ।

अवसायक लि० अव+सो-ल्युट् । १निश्चयकारके २समापके च ।
अवसित लि० अव+सिच्-क्त । १कृतसेके २आप्त्युक्ते ३ज्ञाते च
अवसित लि० अव+सो-क्त । १समाप्ते, “वचस्यवसिते तस्मिन्
ससर्ज गिरमात्मभूः” कुमा० । “अवसितं कृतं प्रसितं सुदा”
मट्टिः । २अज्ञे, ३ज्ञाते, ४परिपके ५निश्चिते, च ६महि-
तधान्येन० । अव+सि-क्त । ७संबन्धे लि० ।

अवसृष्ट लि० अव+सृज-क्त । १दत्ते २त्यक्ते ३निःसृते च ।

अवसे अव्य० अव+सुमर्थे असेन् । रक्षितमित्यर्थे । “आयाति-
न्द्रोऽवस उप” य० २०, ४७ ।

अवसेक पु० अव+सिच्-भावे घञ् । समन्तात्सेचने । “अवसेको
भवेद्दोषोऽस्मात् दोषान् विवर्जयेदिति सुष्ठुतोक्ते नेल-
वस्तिरोगभेदे च ।

अवसेकिम् पु० अवसेकेन निर्हृत्तः अवसेक+इमन् । घटकभेदे ।

अवसेचन न० अव+सिच्+ल्युट् । १समन्तात्सेचने
शोषिताधीनस्थारणे “शोषितावसेचनोपाया जलौकसः
सुष्ठु० रोगभेदे च तित्तकाहुमपलायां कार्यः कायोऽ-
सेचने” सुष्ठु० ।

अवसेथ लि० अव+सो-कर्माणि यत् । १निश्चये २समाप्ते च

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द-आधारे घञ् । जिगीषूणां संख्य
निवेशस्थाने १शिविरे भावे घञ् । २अवतरणे, ३आक्रमणे च
अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द-ल्युट् । १सर्वाङ्गेणावगाहने,
२अवतरणे, ३आक्रमणे च ।

अवस्कर पु० अव+कृ-अप् सुट् । विष्ठादिमणे । “वर्चस्तेऽव-
स्करः” पा० “कुत्सितं वर्चः वर्चस्त्वममलम्” सि०कौ ।
मलमाले च । “गृहद्वारागुचिस्थानरथावस्करयोधनम्”
मिता०ना० सूट्० । अस्मिन् पक्षे च घृ० सुट् इति भेदः ।
१अपादाने अप् । २गृहद्वारे उपस्थादौ । अवस्करे
जातः वुन् । अवस्करकः अवस्करभावे लि० ।

अवस्कुव लि० अव+स्तु-अच् । हिंसके “अवस्कुवं व्यधवरं
कमीन् अथ० २, ३१, ४ ।

अवस्तारण न० अव+स्तृ-भावे ल्युट् । १विस्तारे । “अव-
नयनावस्तारणे चावटवत्” कात्या० ५, ५, १४ ।

अवस्तात् अव्य० अव+स्तान् अव+स्तात् अव+रमित्यर्थे अस्ता-
ति अवादेशः । अव+कालादौ । अवस्तात् रमणीयम्,
आगतः, वसति वा । “अवस्तात् स्वर्गलोकं प्रापयन्तः” शत० ब्रा०

अवस्तार पु० अव+स्तृ-कर्माणि घञ् । (परदा) इति स्थातायां
१जवनिकायाम्, २आस्तरणे च ।

अवस्तु न० कुत्सितार्थे न०त० । अपकृष्टे पदार्थे “अवस्तु-
निर्वन्धपरे ! कथं तु ते” कुमा० ।

अवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् । १कालकृतायां देहादेर्दशायाम्
२अवस्थाने च । अवस्था च कालकृतः भावविकारभेदः
“जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति”
यास्कोक्तः षड्विधः । शास्त्रकारैस्तद्भेदो विषयभेदादन्यो
दर्शितः । यथा “यथासंख्यसमस्याभिराभिर्योगात्स पञ्चभिः”
अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाभिप्रायेण योगशक्तौ
पञ्चावस्था दर्शिताः । सांख्यमते कार्याणां कारणात्मकतया
सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितत्वात् उत्पत्तेः प्राक् याऽवस्था
प्रागभावस्थानीया सा अनागतावस्था, ततः कारकव्यापारेण
व्यक्ता अभिव्यक्तावास्था ततः ध्वंसस्थानीया कारणलयरूपा-
तिरोभावावस्था इत्येवं त्रिविधा । वेदान्तिमते जायत् स्रष्ट-
सृष्टिप्लव्ण जीवस्यावस्था मोक्षावस्था चेति चतस्रोऽवस्था
इत्यञ्च शा० सू० “सृग्भेऽर्हं सम्पत्तिः” इत्यनेन तुग्धावस्थायाः
सृष्टिप्राप्तेवान्भावो दर्शितः । “कौमारं पञ्चमाब्दान्”
योगसूत्रं दशभावविधं । कैशोरमापञ्चदशात् यौवनं तु ततः
परम् । आ मोक्षशाल्वेद्वास्तवस्तत उच्यते । इहस्तु सप्त-
तेर्ह्यवर्षान् नवतेः परम्” इति च सूत्रानुक्ता अवस्था अष्टौ

आपद्दशपर्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम् । आ पञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततश्चर्षं वृद्धत्वमिति वेद्यकोक्तायतस्रो-
ज्वस्याः । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अव्य-
वस्थान्तिष्ठः एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्था-
भेदा उच्येयाः । सर्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामा-
न्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयोः “अवणाहर्ष-
नाहापि मिथः संखुदरागयोः । दशाविशेषोऽप्राप्तौ-
पूर्वरागः स उच्यते” इत्युपक्रमस्य “अभिलाषयिना
ऋतिगुणकथनोद्देशसंलापाच्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता
ऋतिरिति दशा कामदशाः” सा० द० उक्ता कामदशा
दशविधाः । मल्लिनाथेन तु “हृद्भ्रमः सङ्गसङ्कल्पौ जागरः
क्षयताऽरतिः । हृत्त्यागोन्मादमूर्च्छाश्च इत्यनङ्गदशा दश”
इत्यन्यविधा दश दशा उक्ताः । एवं दैन्यावस्था-कामग्यावस्था-
शीकावस्था-मदावस्थादयोपि “रसावस्थः परं भावः स्थायितां
प्रतिपद्यते” “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः”
इति च सा० द० । “अन्तर्भदावस्थ इव हिमेन्द्रः” रघुः ।
“अपवित्तः पवित्तो वा सर्वत्रावस्थाङ्गतोऽपि” वा पुरा०
“तस्मात् सर्वत्रावस्थासु सान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः” रामा०
३ आकारे च । “कम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः
कृतः” रघुः । [२ स्थापने च ।

अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । निवेशने
अवस्थापित लि० अव+स्था-णिच्-कर्मणि क्त । निवेशिते
२ स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवस्थाप्य लि० अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप् ।
अवस्थापयिन् लि० अव+स्था-णिनि क्तिपां डीप् । अव-
स्थितियुक्ते ।

अवस्थित लि० अव+स्था-क्त । १ यत्तमाने २ स्थिते “अन्यानपि
प्रजुष्यति मृचीन् प्रज्ञानवस्थितान्” “आधिशोपनिधिशैव”
इत्युपक्रमे “दीर्घकालमवस्थितौ” इति च मनुः ।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने
अवस्थन्दन न० अव+स्थन्-ल्युट् । करणे गङा० ङ ।
अवस्थन्दीयः तद्वदादौ लि० ।

अवस्थु लि० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन् । रक्षणेष्व-
युक्ते । “वन्धारिरवस्थुरसि दुवस्वान्” ता० भा० ।
“इलानामवस्थवे यविष्ठ” अ० २, ६, ६, “अवस्थवे स्वरक्षण-
मिच्छवे” भा० ।

अवस्थंसन न० अव+स्तन्-ल्युट् । १ अवःपतने, २ च्युतौ च ।
अवस्थंसित लि० अव+स्तन्-णिच्-क्त । १ दलिते २ पातिते च ।

अवस्मत् लि० अवस्मं सते क्तिप् । १ भ्रंसनशीले २ खण्डिते च ।
अवस्वत् लि० अवोरक्षणमस्यस्य सतप् मस्य वः । रक्षणयुक्ते ।
अवह लि० न वहति वह-यच् न० व० । नद्यादेः स्त्रोतः-
न्युत्वे १ देशे “सव्याहृतो व्रजजन्यनवेक्षमाणा यत्रोदकमवहं
भवति तत् प्राप्य सकुटुम्बज्यैकं जलाकुलिमुत्सृज्य नाम-
गोत्रे गृहीत्वोत्तीर्याम्यानि वामांसि परिधायेति” आश्व०
५० “अवहं यत्र देशे नद्याः स्त्रोतो नास्ति तदिति”
शु० त० रघु० । २ हृतोऽयस्कन्वस्ये वायुभेदे च विहितवर्षयुग्मे ।
अवहत लि० अव+हन-कर्मणि क्त । अत्याघातेन वितृषीकृते
अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अत्याघातेन वितृषी
करणार्थे व्यापारे ।

अवहनन न० अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते घान्यादेः वितृ-
षीकरणसम्पादके १ व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम्
करणे ल्युट् । देहस्य शोणितवष्टे स्थानभेदे २ पुष्पसं प ।
“वपावसावहनननाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा” या० कृ०
“अवहननं पुष्पसः” मिता० ।

अवहरण न० अव+ह-ल्युट् । १ स्थानान्तरनयने सैन्यानां
युद्धस्थानात् शिबिरस्थाने २ नयने च ।

अवहस्त पु० अवरं हस्तस्य एक० त० । हस्ताष्टे हेम० ।

अवहार पु० अव+ह कर्त्तरि ण । १ चारे, २ व्याहृतनामके
जलजन्तुभेदे (हाड्रो) च । भावे घञ् । ३ निमग्नितवि-
प्रादिभ्यो द्रव्यहरणे । ४ स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात्
५ शिबिरनयने च । “ततोऽवहारं सैन्यानां तत्र तेषाञ्च
मारत !” भा० भो० प० । ६ विरामे णिङ् स्त्री च “क्रियता-
मवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणमंश्रतात्” भा० आ० प० ।

अवहारक लि० अव+ह-खनुन् । १ स्थानान्तरनायके २ निग-
रके ३ युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाड्रो) ४ जलजन्तु-
भेदे पु० ।

अवहार्य लि० अव+ह-गतत् । अवहरणीये १ स्थानान्तरं नेत्रे
२ अवश्यदेये । “आधिशोपनिधिशैव न कालात्ययमर्हति
अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” मनुः “अव-
हार्यौ भवेच्चैव सान्वयः षट्पणो दमः” मनुः । ३ समाप्ये च ।

अवहालिका स्त्री अवहलति अवःस्थित्वा ऊर्ध्वं स्मृति
अव+हल-विज्ञेपे खल् टाप् अत इत्थम् । प्राचैरि-
हारावली । [“यज्ञापहारासार्थमस्तुतोऽसि” गीता ।

अवहास पु० अव+हस-घञ् । १ नृदुहासे २ उपहासे च ।

अवहास्य लि० अव+हस कर्मणि क्त । उपहासे

अवहित लि० अव+धा-क्त । कृतावधाने सावधाने ।

अव(व)ह्तिता स्त्री न बहिस्तिवति स्था-क ५५० । अत-
भावे । “भयगौरवसज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवह्तिता, व्यापा
रान्तरादस्य न्यायभाषणाधिकारनादिकरो” सा०६० उक्ते
व्यभिवारिभावभेदे । “एवं वादिनि देवर्षे पार्श्वे पितरधोमुखी
स्त्रीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्श्वती” कसा० । अयं
वर्ग्यबमध्यस्तु न्यायः । [अनादरे ।

अवहेल स्त्री न० अव+हेड-अड् स्त्रियां, घञर्थे क वा डस्य ल ।
अवहेलन अव+हेड अनादरे भावे ल्यट् डस्य ल । अनादरे ।
अवहेलित ति० अव+हेड-कर्माणि क्त डस्य ल । अवज्ञाते ।
अवज्ञर ति० अव+ज्ञ-अच् । कटिले । [पुष्पिकायाम् ।
अवाक्पुष्पी अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः । (सुलफा) शत-
अवाक्शाय पु० अवाची शाखाऽस्य । “ऊर्ध्वमूलमधःशाख-

मशयं प्राङ्मुख्यम् । ऊर्ध्वासि यस्य पर्णानि यस्तं वेद
स वेदवित् । अधोर्ध्वं च प्रस्तास्य शाखा गुणप्रवृद्धा
विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्तानि कर्मानुबन्धीनि
मनुष्यलोके । न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तेन चादिर्न
च संप्रतिष्ठा । अथत्यमेनं सुविहृद्मूलमसङ्गशस्त्रेण
दृष्टेन कृत्वा । तत्पदं तत्परिभार्गितव्यम्” गीतोक्ते
संसारवृत्ते । “ऊर्ध्वमुत्तरः जराक्षराभ्यामुत्तरः पुरुषो-
त्तमोमूलं यस्य तम् । अधर्दति ततोऽर्वाचीनाः कार्योपा-
धयोऽहिरण्यगर्भादयोऽर्कान्ते ते तु शाखा इव शाखायस्य
तम् । विनश्चरत्वेन न श्वप्रभातपर्यन्तमाप स्यात्सतीति
विश्वामानर्हत्वादस्यत्वं प्राङ्गः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्य-
यञ्च । काः प्राङ्गः ? “ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाखणोऽन्यतः
सनातन” इत्याद्याः स्तुतयः । ऊर्ध्वासि वेदायस्य पर्णानि
कर्माधर्म प्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीयैः कर्मफलैः
संसारवृत्तस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात् पर्णस्या-
नीयावेदाः । यस्तमेवमूलमशयं वेद स एव वेदार्थवित्
संसारप्रवृत्तस्य मूलमीश्वरोऽज्ञादयस्तदंशाः शाखा-
स्थानीयाः सच संसारवृत्तोऽविनश्चरः प्रवाहरूपेण नित्यः
वेदोक्तैः कर्माभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानेव हि
वेदार्थः अत एव विद्वान् वेदमिदं स्तुयते । किञ्च अपरोक्षेति ।
हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयोर्जीवाः शाखास्थानीयत्वे-
नोक्तास्तेषु च ये दुष्कृतिनस्तेऽधः पञ्चादियोनिषु प्रस्ता-
विस्तारं गताः सुकृतिनोर्ध्वं देवादयोऽपि प्रस्तास्यस्य
संसारवृत्तस्य शाखाः । किञ्च गुणैः सुकृतिवृत्तिभिर्जकसे-
चनैरिव यथायथं प्रवृद्धा वृद्धिं प्राप्ताः । किञ्च विषयारूपा-
दयः प्रवालाः पञ्चस्थानीया यामां शाखाप्रस्थानीयाभिरि-

न्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तात्वात् । किञ्च अधः, चयन्दादूर्ध्वं च
मूलानि अनुसन्तानि विहृदानि मुख्यं मूलमीश्वर एव
इमानि त्वन्तरालानि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि ।
तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्मानुबन्धीनि कर्मा अनुबन्धि
उत्तरभावि येषां तानि ऊर्ध्वधोलोकेष्वपि भुक्तभोगवासना
भिर्हि कर्मक्षये मनुष्यलोकप्राप्तानां तत्तदनुकूपेण कर्मासु
प्रवृत्तिर्भवति तस्मिन्नेव हि कर्माधिकारोनाभ्येष लोकेषु
अतोमनुष्यलोकइत्युक्तम् । किञ्च न रूपमिति । इह संसारे
स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृत्तस्य तथा ऊर्ध्वमूलत्वादि
प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । न चान्तोऽपसानमपर्यन्तत्वात् ।
नचादिरनादित्वात् । नच संप्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति
नोपलभ्यते । यस्मादेवमृतोऽयं संसारवृत्तोऽदृक्छेदो
ऽनर्थकरश्च तस्मादेन दृष्टेन वैराग्येण कृत्वा तत्पज्ञानाय
यतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति” श्रीधरः ।

अवाक्शिरस् ति० अवाक्शिरोऽस्य । अवनतरुक्ते “अवाक्-
शिरसमुत्पादम्” भट्टिः ।

अवाक्श्रुति पु० नास्तिवाक् च श्रुतिश्च यस्य । वागिन्द्रियश्रवणे
न्द्रियश्रुत्ये अनेङ्गुके । (कालावोवा ।)

अवाकिन् ति० उच्यतेऽनया वच-करणे घञ् वाकः, वागिन्द्रियं
नास्ति यस्य इति न०त० । १ वागिन्द्रियश्रुत्ये परात्मनि ।
“सर्वमिदमभ्यासोऽवाक्यनादः” छा० उ० । (वोवा) रमूके च

अवाप्य ति० अवनतमपस्य । नञ्हुत्वे ।

अवाङ्मुख ति० अवाङ् मुखमस्य । अधोमुखे । “अवाङ्
मुखोपरि पुष्पवृष्टिः” रघुः ।

अवाङ्मनसगोचर पु० वाक् च मनश्च वाङ्मनसौ तयोर्गोचरो
न भवति । वक्तुमशक्ये मनुमशक्ये च निरुथे व्रज्जिणि
“यद्वाचानाभ्युद्यते येन वागभ्युद्यते” “यज्जनानां मनुते येन
मनोऽनुमन्यते” इत्यादि श्रुत्या तस्य तदविषयलोकेऽस्तीति
त्यम् । तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वञ्च तदविषयत्व
तयोर्द्वैतविषयत्वस्य तस्मिन्निदित्वात् “फलव्याप्यत्व-
मेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ज्ञानयज्ञाननाशाय
रसिव्याप्तिरपेक्षिता” इत्युक्तेः अतएव “मनसैवाल्लङ्घ्यः”
“तन्मौपनिषदं वेदेत्यादि” श्रुतिषु तद्विषय यतोक्तिः सङ्गच्छते
“अखण्डसच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्” वे० सा० ।

अवाच् ति० अवाञ्चति अव+अन्च्-किप् । १ अधोमुखगते,
“अवाक्शिरसमुत्पादम्” भट्टिः । अदरे २ देशे, ३ काले
च । ४ दर्शयसां दिशि स्त्री ङोप् । नास्ति वाक् यस्य
इव० । ५ वाक्यरहिते ति० वागिन्द्रियश्रुत्ये ई व्रज्जिणि

न० । “अचक्षुःश्रोत्रमनोऽतेजस्तमः” इति शत० ब्रा०
पूर्वार्धे औ अशब्दौ अत्र अशब्दौ इत्यादिभेदः । कालाद्यर्थे
प्रथमादीनां स्थानेऽस्तीति तस्य लुक् । ७ अवरकालादावर्थे
अव्य० । अक्षतेर्गन्धर्वत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः ।
उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । तद्वद्गृह्यते च “दुष्प्राव्यो-
ऽवहन्ते देवाचः” ऋ० ४, २५, ६, अवाचःस्तुति रहिताः
भा० भवादौ ख । अवाचीनस्तद्गवादौ लि० । तिसृभि-
र्भेस्तावाचीनविना’ता० ब्रा० “अवाचीनविना अवाङ्मुख-
विना’भा० । दिगा० यत् । अवाच्यस्तद्गवादौ लि० ।

अवाच्य न० वच-ग्यत् न क्तवम् न० त० । १ दुष्टवचने, “अवा-
च्यवादाश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः” गीता स्वचना-
नर्हे, निन्दनीये लि० २ अकथनीये च “अवाच्यो दीक्षितो
नाम्ना यशोवानपि यो भवेत्” मनुः अवाच्+भवार्थे यत् ।
४ अवरकालादौ भवे लि० । ५ अभिप्रायत्या बोधयितुम-
शक्ये च । “अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यङ्ग्यरूपेण”
सा० द० । यद्यदिदं कथ्यते इति द्विजे च ।

अवात लि० नास्ति वातो यत् । १ यायुश्चन्द्र्ये वा-क्त न० त० ।
२ अन्यैरप्रतिगते च “यन्वज्जवातोऽस्तुतः” ऋ० ६, १६, २० ।
वातव्यापारशोषणशून्ये “न ऋष्यन्ते युवतयोऽवाताः”
ऋ० ६, ६, ७ “अवाताः वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्य-
तया अशुष्काः” भा० ।

अवाञ्छित लि० अव+अनुच्-णिच्-क्त । आनमिति “तृण-
वाञ्छया मुञ्चरवाञ्छितान्” माघः । [देशे लि० का० ।

अवाच्यदेश पु० अवाचि भवः यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-

अवादिन् लि० वद-णिनि न० त० स्त्रियां ङीप् । १ अविरोधिनि

२ अवदनशीले च । [कादम्भिकमात्रफलं किल’भा० स० प०

अवान लि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ “अवानमशु-

अवान्तर लि० अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा० स० । १ प्रधानान्त-

पातिनि अङ्गादौ, २ सामान्यस्य विशेषे ३ प्रसङ्गागते च “इयं
फलश्रुतिः निःश्रेयसपरमपुरुषार्थसाधनपरा भवति किन्तु
बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षाऽवान्तर कर्मफलैः कर्मसु दृश्यते-
त्पादनमात्रम्” श्रीधरः । यथा “पिब निर्व्वं प्रदास्यामि खलु
ते खण्डखण्डिकान् । पिबैवसुक्तः पिबति तिरुक्तमर्थनिवा-
लकः” पुरा० । “तद्वत्तामवान्तरं दीक्षाभयम्” शत० ब्रा० ।

अवान्तरदिश् स्त्री अमान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्त-
रालदिशं ऐशान्यादिदिशं कोणे । “दिशोः पार्श्वेऽ-
वान्तरदिशः पार्श्वः” वृ० उ० ।

अवान्तराम् अवग्र० अवान्तर+वा० आस । सर्वमध्यपातिनि ।

‘तदेतमवान्तरामात्मानमुपहृत्यते’ इति शत० ब्रा०

अवापित लि० वप-णिच्-क्त न० त० । यस्य वपनं न कृतं
तादृशे आरोपिते । धान्यादौ शष्पच्छेदिते केशादौ च ।
अव+अप-णिच्-क्त-२ प्रापिते च । “विषमां कुण्डलना-
मवापिता” नैष० ।

अवाप्त लि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । “नानवाप्तमवाप्तवत्”
लिप्, लोकेषु किञ्चन’ गीता । [मवाप्तवत्’ गीता ।

अवाप्तव्य लि० अव+आप-तवत् । प्राप्ते । “नानवाप्त-
अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्नो । “तपः किञ्चिद् तद-
वाप्तिसाधनम्” कर्मा० “इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्” सा० द० ।

अवाप्य लि० अव+आप ग्यत् । १ प्राप्ये । “ज्येष्ठता च नियन्ते
ज्येष्ठावाप्यश्च” यङ्गनम्” मनुः । न यावत् । २ आरोप्ये
३ अक्षेद्ये केशे च अव+आप-ल्यप् । ४ प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अवाम न० । न० त० । वामभिश्चे । दक्षिणे ‘अवामे यामाङ्गे’
नैष० । वामः पतिकूलः सुन्दरो वा विरोधे न० त० ।

२ अतुकूले सुन्दरभिन्ने ३ अशोभने च लि० । ऋ० १०, ४, २

अवाय पु० अव+इण् घञ् । अवयवे । “अनवायं किमीदिने”
अवार न० न वार्यते जलेन वृ-कर्म्मणि घञ् । नद्यादेरवाक्-
तीरे । [भावे । न० ब० । तच्छून्ये लि० ।

अवारण न० वृ-णिच्-ल्युट् अभावे न० त० । निषेधा-

अवारणीय लि० न वारणीयः धारयितुमशक्यः । धारयि-

तमशक्ये १ रिपुप्रभृती २ रोगादौ च । अवारणीयाश्च

रोगाः सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽवारणीयमध्यायं

व्याख्यास्यामः । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा वप्राधयो यान्यवा-

र्यताम् । रसायनादिना यत् । तान् शृण्वे कमना

मम ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्वरो

मूढगर्भश्च तथैवोदरमक्षम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्च-

कित्वा मङ्गागदाः ॥ प्राणमांसजयश्वासतृष्णाशोषवमि-

ज्वरैः ॥ मूर्च्छातिमारहिकाभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।

वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूलं सुप्रत्यक्षं

भग्नं कम्पाद्भाननिपीडितम् । नरं राजार्त्तिमन्तश्च वातव्या-

धिर्विनाशयेत् ॥ यद्योक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसूतमेव वा ।

पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिरं प्र-

क्षुताङ्गश्च रक्तेनैव हतस्वरम् । पञ्चकर्मशुष्कातीवं कुष्ठं ह-

नीह कुष्ठिनम् ॥ तृष्णारोचकमृत्तासं सति प्रसूतशोषितम् ।

शोफातिसारमंशुकमर्शो व्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूलपुरी-

षाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य तं

परिवर्जयेत् ॥ प्रसूननाभिरुषणं रक्तमूलं रुगन्वितम् ।

अश्वरो क्षपयत्यायुः सिकताशर्करान्विता ॥ गर्भकोष-
परासङ्गो मङ्गलो योनिर्बन्धितः । हन्यात् स्त्रियं मूढ-
गर्भे यथोक्ताद्याप्यपद्रवाः ॥ पार्श्वभक्ताक्षिप्ते प्रयोफातिसार-
पीडितम् । विरिक्तं पूर्यमाणञ्च वर्जयेददरादितम् ।
यस्मात्प्यति विसंज्ञश्च शेते निपतितोऽपि वा । शीतार्दितोऽ-
न्तर्गुणश्च ज्वरेण क्षियते नरः ॥ यो हृष्टरोमा रुक्ताक्षो
हृदि संघातशूलयान् । नित्यं वज्रेण चोच्छस्येत् तं ज्वरो
हन्ति मानवम् ॥ हृक्काश्वासपिपासार्तं मूढं विश्रान्तलोच-
नम् । सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥
आविलास्यं प्रताप्यन्ति नद्रायुक्तमतीव च । क्षीणशोणित-
मांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ श्वासशूलपिपासार्तं
क्षीणं ज्वरनिपीडितम् । विशेषेण नरं दृढमर्तामारो
विनाशयेत् ॥ शुक्लाक्षमङ्गद्वेष्टारमूर्ध्नि श्वासनिपीडितम् ।
क्षुब्धेण बद्ध मेहनं यच्छा हन्तीह मानवम् ॥ श्वासशूल-
पिपासामृद्विषे यथान्विमूढताः । भवन्ति दुर्बलत्वञ्च गुल्मि-
नोऽप्युभेद्यतः ॥ आध्मानं बद्धनिष्यन्दं कटिहृक्काटङ्ग-
नितम् । रुजाश्वाससमाविष्टं विद्रुषिनां शयेच्चरम् ॥ पाण्डु-
दन्तनखो यस्य पाण्डुनेत्रश्च मानवः । पाण्डुसङ्घातदर्शी
च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ लोहितं कर्दयेद्यश्च बद्धशो-
लोहितेक्षणः । रक्तानाञ्च दिशं द्रष्टा रक्तपिप्सी विनश्यति ॥
अथाङ्गुलसूक्ष्मलो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरिष्णु-
रसन्देहसन्नादेन विनश्यति ॥ बद्धशोऽपस्वरन्तन्त्रं प्रक्षीणं
चलितभ्रुवम् । नेत्राभ्याञ्च विकुर्व्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥
अवारपार पु० अवारमर्वाक्तीरं पारञ्चोत्तरतीरं च स्त्री यस्य
अर्थश्चाद्यच् । उभयकुलवति समुद्रे ।

अवारपारीण लि० अवारपारे गच्छति+ख । पारगामिनि ।
अवारिका स्त्री नास्ति वारि यत् । धन्याके, तस्य अतिशुष्क
त्वेन जलशून्यत्वात्तथात्वम् ।

अवारित लि० न वारितः । अनिषिद्धे “प्राप्तेषु सैन्यैरकरो-
दवारितः” भाषः । [गन्तरि ।

अवारीण लि० अवारं गच्छति ख । नद्यादेर्याक्पार
अवार्य लि० न वार्यः । अवारणीये । “उपद्रवस्तु ये जुष्टा-
व्याधयो यान्त्वशर्याताम्” सुशु० ।

अवावट पु० “द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।
अवावट इति ख्यातः शूद्रधर्मा स जातितः” स्मृत्युक्ते कुण्ड-
गोलकादी ।

अवावन् लि० ओष्-अपसारणे ड्वनिप् । अपसारके ।
स्त्रियां ङीप् वनोरच । अवावरी ।

अवासस् लि० न वासोऽस्य । १ वस्त्ररहिते नञ्जे २ बौद्धभेदे च ।
अवासिन् लि० न वसति वस-णिनि न० त० । निवासशील
भिन्ने । स्त्रियां ङीप् ।

अवास्तव न० न वास्तवम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते ।

अवाह्य लि० न० त० । वोढुमशक्ये ।

अवि पु० अव-इत् । १ स्त्र्ये, २ अकष्टे ३ भेषे, ४ कामे,
“महान्यपि सन्तद्धानि गोजाविधनधान्यतः” जिनकार्ष्णिक-
वस्तावी पृथक् दद्याद् विगुह्ये” इति च मनुः ५ पर्वते,
दंभूषककल्ले, ७ प्रमौ च । ऽलज्जायां स्त्री वा ङीप् ।
सार्धं कन् । अविशब्दार्थे । भावादी परोहिता० यक् ।
आविकम् तद्भावादी न० ।

अविकट पु० अवि+सम्प्ले कटच् । १ भेषसंघाते । विकट उच्यः
न० त० । २ उपभिन्ने सौम्ये लि० ।

अविकटोरण पु० अविकटे भेषसंघे देयः उरणः भेषः । नृपाय
शुल्करूपेण देये भेषसंघातमध्ये भेषरूपे करे ।

अविकत्यन लि० न० त० । स्थापान्शून्ये “सन्तुष्टाश्च क्षमाशुक्ता
भवेयुरविकथनाः” देवीपुरा० ।

अविकल लि० न विकलः व्याकुलः । १ व्याकुलभिन्ने २ अविशं-
वादिनि च “कलमविकलतानं गायकैर्विधेयतोः”
भाषः “अधिकलोऽविशंवादी” मञ्जि० ।

अविकार पु० अभावे न० त० । विकाराभावे न० ब० ।
विकारशून्ये । विकारश्च परिणामभेदः भावधर्मः ।

अविकार्य लि० न विकार्यः । १ विकार्यभिन्ने परिणामिगुणशून्ये
“अविकार्योऽयमुच्यते” गोता । विकार्यश्च द्वेधा “प्रकृत्यु-
च्छेदमभूतं किञ्चित् काष्ठादिभिरप्यवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्
पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्” इति वाक्यप० उक्तं याज्ञस्म
यादृशस्तुनश्च विकार्यकर्मत्वम् तद्विन्ने २ पदार्थे परात्मनस्तु
तदुभयाभावात् सर्वथाऽविकार्यत्वमेव ।

अविकृत लि० न विकृतः । परिणामिगुणशून्ये ।

अविकृति स्त्री अभावे न० त० । १ विकाराभावे न० ब० २ विकार
शून्ये च । “३ सांख्योक्तायां मूलप्रकृतौ स्त्री “मूलप्रकृति
रविकृतिः” सा० का० ।

अविक्रिय लि० नास्ति विक्रिया यस्य । विकारशून्ये ।

अविक्रीत लि० न विक्रीतः । विक्रीतस्याऽपि कालविशेषमध्ये
पुनः प्रत्याहर्तुं शक्ये इत्यभेदे। तत्र कालनियमो यथा “क्रीता
विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहाशुययो भवेत् । सोऽनर्दशाहं
तद्वद्व्यं दद्याच्चैवाददीत वा” मनुः । क्रीताशुयकालवत्
इत्यविशेषे विक्रयाशुयकालविशेषोऽप्याहः । “दर्शकमशुय-

प्राह्मण्यस्य विचारः । शीलादीनां परमार्थोऽयं
 पुंसां परीक्षणम्" वा० सू० । तथाच शीले-श्रीशरीरौ
 पञ्चाहं, रत्ने-सुक्ताप्रवादादौ सप्ताहं, स्त्रियो-दास्यौ मासं,
 दोहे-गोमहिषादौ त्रयम्, पुंवि-दासे पञ्चदशहं,
 व्याघ्र परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अतुल्ये प्रत्या-
 हर्त्तुं शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च सत्तुल्यचनमेतदतिरिक्तविषयम्
 एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोऽव्यवस्थेन बोध्यः ।

अविक्रये वि० विक्रेतमन्त्रः । कृतिनिष्ठविक्रये साक्षात्प्र-
 वादौ अप्रत्यक्षे विवृतिः । "अविक्रेयस्य विक्रयः" कृतिः ।
 अविक्रयत विक्रयः नष्टः भोगादिना इत्येवा न० त० । १ अविनष्टे
 भोगादिना १ अदूषिते च । "विक्रेतः प्रतिदेयं तत्तत्किञ्च
 वाङ्मयविक्रयतम्" कृतिः ।

अविक्रयत वि० नास्ति विशेषेण कृतम् अयोऽस्य भावे कृ ।
 विशेषण्यन्त्ये "अविक्रयतास आयुषा सुवीराः सू० ७,
 १२३४ । वा दीर्घनत्वे । अविक्रयः तलैव कर्त्तरि
 क्त न० त० । अविक्रय इत्येव ।

अविक्रयि वि० विद्येयुं न यत्नः क्षिप-क- । विद्येयुमशक्ते ।
 स्वार्थे कन् तलैव । [अजगन्वाटचे ।

अविगन्वा स्त्री अवेगन्वागस्य गन्व इव गन्वः उपधादावस्याः ।

अविगर्हित वि० न० त० । १ अनिन्दिते

अविगीत वि० न० त० । अविनिन्दिते "अविगीतशिराचार
 परम्पराप्राप्त्यनेति" सुक्ता० । [२ उद्विग्नभिधे वि० ।

अविग्न पु० विज-क्त न० त० । (करमचा) १ करमर्हकडचे ।

अविग्रह वि० नास्ति विशेषेण पक्षो यस्य । १ विशेषरूपेणास्ते

"अविग्रहा गतादिस्था यथा यामादिकर्म्मभिः" हरिः । न
 विग्रहो घटिसमानार्थकं वाक्यं यस्य । २ व्याकरणोक्ते नित्यस-
 मासि । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३ निरवयवे परमेशे पु०
 नास्ति भोक्तृत्वोक्ते ४ विग्रहान्ते देने च । तैर्देवानां विग्र-
 हवत्त्वं अखितं तत्र यज्ञापूर्वकं जै० सू० भाष्ये च दर्शितं
 यथा-"देवता वा प्रयोजनेदतिविवर्जितजनस्य तदर्थात्" सू०
 "नैतदस्ति-अन्त्यादयोऽप्रयोजकाः-इति, सर्वा देवताः
 सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? ।
 'भोजनस्य तदर्थात्',-भोजनं हि इदं देवतायाः,
 यागो नाम, भोजनं इत्थं देवतायै प्रदीयते, सा भो-
 ज्यते-इति, देवतास्यदानकोऽस्ति अर्थः यागः अयते,
 सदानं च नाम कर्म्मणोऽपि दक्षिततमादभिप्रेततरम्,
 तस्मात् न शुष्मभूता देवता, देवतां प्रति शुष्मभूते इत्यवगम्यते ।
 अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति

उपभूता कावेऽव्यति, तदेतत् 'अविग्रह' इत्यर्थः, यथा
 वापत्किञ्चित् अतिशेः परिचयः, सर्वं तत् अतिविग्रहम्
 एवम् इदमपि-इति । आह,—"ननु एवं प्रवृत्ता, विग्र-
 हवती देवता भुङ्क्ते च-इत्यभ्युपगतं भवति" । उच्यते,
 वाहं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । कृतेः,
 उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च, -एवं हि कारन्ति, विग्रह-
 वती देवता-इति, कृतिश्च नः प्रमाणम् । तथा विग्रह-
 वती देवताम् उपचरन्ति, -यत्नं दशहस्तमाशिक्षन्ति,
 कथयन्ति च, तथा वक्ष्यं पायहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उप-
 चारादपि कृतेर्दक्षिणं कल्पयामः । तथा अन्यार्थवचनं,
 विग्रहवती देवतां दर्शयति, -"जम्भ्या ते दक्षिणम् इन्द्र !
 हस्तम्"-इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सत्यं हस्तो
 भवति । तथा "इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् संष्ट
 भा मघवन् ! काशिरिक्ते, -इति, काशिरिष्टः, कोऽपि
 पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, "तुविपीवो ययोदरः
 सुबाहुरन्वसो मदे । इन्द्रोः दत्तासि जिज्ञते" इति, योवा
 उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्र-
 हवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? ।
 कृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं कारन्ति,
 भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुङ्क्तानाम्
 इव उपचरन्ति, यदस्य विविधान् उपचारान् उप-
 चरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुङ्क्तानाम् देवतां
 गमयति, -"अङ्गीन्द्र ! पिव च प्रस्थितस्य"-इति, तथा
 च, "विद्यासनानि जडरेषु धत्ते" इति, "एकवा प्रति भा
 पिवत्साकं सरांसि लिंशतम्" इति । आह, "न देवता
 भुङ्क्ते, यदि च भुङ्क्ती देवतायै हविः प्रत्तं लीयेत" ।
 उच्यते, अन्नरसभोजनी देवता मधुकरीवत् अपगम्यते ।
 कथम् ? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्न-
 रसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते" भा० । "आर्धपत्याच्च" सू० ।
 "यदि कस्यचित् आर्धस्य ईशाना देवता उपचर्यमाना च
 प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इव देवतापूजा अभिनिर्व-
 र्त्तेत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थ-
 पतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते ? । कृतेः, उपचारात्
 अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि कारन्ति, अर्घ्यानाम् ईदं
 देवता इति । तथा, देवताभ्यो देवत्वेन सत्पुण्यकारणैव
 कृतिं कृतयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां
 दर्शयति, "इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे प्रथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र
 इत् पर्वतानां, इन्द्रो दधाम् इन्द्र इन्द्रेधिराणाम् इन्द्रः

हेमे योगे हव्ये इन्द्रः' इति, तथा, "ईशानम् अहस्य जगतः स ईशम् ईशानम् इन्द्रः तस्युषे" इति । तथा, ऋतुपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छामः, एवं हि अरन्ति, प्रसीदति देवता इति । तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः, प्रसन्नोऽस्य वैश्ववर्णो धनम् अनेन लब्धम् इति । तथा अन्यार्थदर्शनं भवति, आकृतिभिरिव कृतादौ देवान् प्रीणाति' इति, तस्मै प्रीता इवमूर्जं नियच्छन्ति' इति" भा० । "ततश्च तेन संस्वन्नः" सू० । "ततो" देवतायाः, तेन फलेन संस्वन्नः परचरितुर्भवति, यो देवताम् इच्छया वरिचरति, तं सा फलेन संस्वभाति । कथम् एतत् अवगम्यते ? । ऋतुपचाराभ्यां अरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण ऋतिं द्रवयति, पशुपतिः, अनेन उपचरितः पुत्रोऽनेन लब्धः इति । तथा अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति, "स, इत् जनेन स विद्या स जन्मना स पुत्रैर्वाजन्मरते धना मृभिः । देवानाम् यः पितरमावि वासति अद्वासना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्" इति तथा, "तप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति" इति तस्मात् हविर्हानेन शुण्यवनेन देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति येन कर्माणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य ईदं, तत् कर्त्तुं प्रयच्छति, न तत् स्वर्यः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते । कः किं प्रयच्छति ? इति यथा अग्नौ वचनं, न तत् स्वर्यं" भा० । "अपि वा यष्टपूर्वत्वाद्युक्तं प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः" सू० । "अपि वा इति पक्षो व्यावर्त्यते । न चैतदस्ति यदुक्तं देवता प्रयोजिका" इति, "यज्ञकर्त्तुं प्रधानं स्यात्" यजतेर्जातम् अपूर्वम् । कुतः ? । "यष्टपूर्वत्वात्, यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकम् इदं फलं ददाति इत्येतत् ज्ञानं यष्टपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते, यष्टश्च यजतिवाच्यात् फलम् आह, न देवतायाः । कथम् अवगम्यते ? । दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्द्देशः "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति, तथा, "ज्योतिषोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः । "ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः" । सत्यमेव, किन्तु "शुण्यत्वे देवताश्रुतिः", द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूतभवा-ससञ्चारणे च भूतं भव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका । अथ यदुक्तं "कर्मण ईक्षितादभिप्रेततरम्"

इति न कस्य अभिप्रेतताम् अपपन्नमहे, तद्वितथ्येन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते, । फलसंबन्धोऽस्य वाक्यादेव यजत्यर्थस्य । तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते । पक्षार्थतापि तेन न प्रतिषिध्यते, फलं च पुरुषार्थः पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवृत्तिश्चास्महे, या तु, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवतो वजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते । अथ, यजिह्वेतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते-इति, न लोकवत् इह भवितव्यम्, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत् तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपिच, एतस्मिन् पक्षे विपक्षवती देवता भुक्ते च-इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविपक्षायै अभुङ्गनायै च दानं भोजनं वा सम्भवति-इति" । यच्च उक्तं ऋतुपचाराभ्यां दर्शनैर्विपक्षवती, भुक्ते च-इति । तत्र, ऋतेर्भक्त्यार्थवादमूलत्वात्, -मन्त्रेभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च ऋतिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते-इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपराः-इत्येतत् वक्ष्यामः । आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'-इति । उच्यते, -ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेषाम् तत् ऋतिमूलम् ये पुनर्निष्ठयतः पश्यन्ति, तेषां तत् बाधितम् । अपि च कस्यचित् ऋतिमूलं भवति । तस्मात् ततः एव ऋतिः । उपचारोऽपि ऋतिमूल एव । यस्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं- 'जगन्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हसम्'-इति । नैतत् एवम्परं, -इन्द्रस्य हसो विद्यते-इति" यः तस्य दक्षिणो हसस्तं वयमगृहीतवन् इति । तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हसस्यैव प्रतीयते । आह, 'यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हसं गृहीतवन्तः-इत्येवं न अवकल्प्यते-इति हसस्यैव अध्यवसीयते, -अध्यवसी हसः, वयं यं गृहीतवन्तः'-इति । तत्र उपपद्यते यद्यप्यस्य हसो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः-इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतच्च अवकल्प्यत एव, तत्र एतत् अवसम्बन्धं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तत्र यत्पक्षेऽपि तुल्यम् । अथ एवमुच्यते, -तस्य एतद्वचनं, यो गृहीतवान् तस्य हसम्'-इति । उच्यते, नैतत् अध्यवसीयम्, आदि मत्तादौषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत्-इत्युच्यते, प्रमाणाभावात् । 'एतस्मात् एव वचनात् अपर्यात्

कल्प्यते हस्तपङ्कीता इति चेत् । तत्र, अवधार्यस्यापि
उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, 'दश दाडिमानि षड्-
यूषाः' इति । यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्रः
इति, यस्यापि इन्द्रशब्देन आसनत्वार्थं सम्बोधनार्थं, सम्बो-
धनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्धः इत्यधगते अनुवचनं
व्याख्यम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अव-
गम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रामाण्यात्
सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अष्टकल्प-
नायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न च, असौ
सम्बुद्धः इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात्
सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव । अविग्रह-
पक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आसनत्वद्वि-
भक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं 'देवताख्यं' साधयित्तमं,
यज्ञेतनादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपच-
र्य नाणः सम्बुद्धिगच्छेन आसनत्वात्, तथा सम्बोधनशब्देन
निर्दिष्टम् उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तत्र हस्तं च्यदान्नया
वयम् इत्यर्थः, अस्माभिः इन्द्रकर्म कर्तव्यम् इत्येतत् अनेन
आख्यते । तथा 'इमे द्यावापृथिव्यौ दूते अपारे यत्
संगृह्णासि मधुवच्चको ते पूजितो रुष्टः', इति मन्त्रमिव
रुष्टं स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न
इदं वचनं, 'इत् महान् काशः' अस्ति, किन्तु, यस्तत्र
काशः, स महान् इति, अन्यार्थस्तत्र काशिरस्ति इति,
अन्यः तत्र काशिरमहान् इति । "सता हि स्तुतिः उपप-
द्यते इति चेत्" । नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधि-
कैरङ्गैर्जाति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुति-
र्भवति, यथा 'एते वदन्ति यतवत् सहस्रवत् अभिजन्तन्ति
हिरतेभिरासभिः । विद्मो पावाणः सुमतः, सुकल्पया
होतृचित् पूज्यं हिरद्यमायत' इति । तथा, "सुखं रथं
युयुते सिन्धुरन्धिनम्" इति । तस्मात् न स्तुतिवचनात् अर्था-
पत्तिर्भवति पुरुषविधये देवतायाः । तथा, "तृविपीव
इन्द्रः, इति नैतत् युक्तं भवति, योवावान् इन्द्रः इति,
किन्तु वाऽस्य योवा, वा महती, योवावत् नस्ति
प्रमाणम् । न च, योवास्तुतिः अर्थापत्तिः, अपुरुषविधेऽपि
स्तुत्युपपत्तेः । अपि च, "इन्द्रो हस्ताणि जिह्वते" इत्येता-
भ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बुद्धो न गम्यते ।
तृविपीवादिभिः सम्बुद्धं यावत्, द्विचचारणम् अस्य
प्रसज्यते, तृविपीवावान् इन्द्रो नेदितव्यः हस्ताणि च
इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिज्ञं

च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि
तृविपीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्णते
तृविपीवादिः, 'अन्वसो नदे ईदृशो हस्ताणि हन्ति'—इति
एषा तु वचनव्यक्तिः, हत्वबोधपदेयपरम् इदं वचनम्—
इति । यदपि वचनं,—वाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते
इन्द्र पिङ्गले—इति, तदपि बाह्वोः रोमशत्वम् अक्षयोश्च
पैङ्गल्यम् आह, न बाह्वसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि
अक्षिसत्तां वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्यते इदं वदते ते
अवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्यते
अवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्यतां
स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुतः एतत् अवगम्यते? । चक्षुष्य-
निर्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसोयते, तथा वाक्य-
मिद्येत, चक्षुष्यान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्यते ते
अवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं
पुरुषविधतां देवतायाम् इदं स्थापयति—इति, न च,
इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य
तदर्थत्वात्—इति तत् असहचनम् । यदपि अतृप-
चारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविग्रहत्वेन
प्रत्युक्तम् । अपि च, भुक्तानां देवतायै प्रसं हविः
क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः
—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत्
देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति । यदुक्तम् देवतायै
हविः प्रसं नीरसं भवति—इति । नैवदोषः, वातोपहतं
नीरसम्भवति—इति, शीतोभूतं च । न च, असौ कस्य
चित् अर्थस्य ईदृ, अनीया कथं दास्यति ? ।—इति ।
यदुक्तं, अतृपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता-इत्यव-
गम्यते—इति । तत्र, अतृपः मन्त्रार्थवादमुल्लङ्घ्यात्—
इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवताभ्यो देवसेत्वम्'—इति
उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेतं विनियोगमर्हति, तत्सत्य-
त्वं, न च यामं सेत्वं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता ।
तस्मात् न सम्पुष्यकति—इति, देवपरिचारकाणाम् नतो
भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् । यदुक्तम्,
अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां स्थापयति,—'इन्द्रो
दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षान्
अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्थातः,—भाक्त एव
शब्दः—इति । 'तत्र आह, +वचनप्रामाण्यादेव अस्य
ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थात् विनियुङ्क्ते,
तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यध्यवस्थातः'—इति । तत्र,

प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः
इत्यत्र गम्यते, स न शक्यो बाधितुम् । तेऽपि देवताम्
देवानां वर्णयन्ति, तेऽपि न अपप्रवृत्ते परिचारकाणाम्
अभिप्रायम् । किं चाहुः, तथा देवता करोति, यथा परि-
चारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स ईशानो
भवति, यः पराभिप्रायम् अतुल्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात्
विनियोगो भवति । अपि च, न च एतद्वचनं, वर्त्तमानका-
लोपदेशत्वात्, प्रत्यक्षविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्यते,
स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशियते इति
गम्यते । न च, देवता फलेन सम्भ्रमाति, या तदर्थं परि-
चर्यते । यदुक्तं, अष्टयुगपारम्यार्थदर्शनैर्हृदति प्रसीदति
च इति । तत्र अष्टयुगपारम्यार्थं यत् अव्यार्थदर्शनं
तस्मै प्रीता इयमूर्जम् इति, तत्र, अन्यस्य विधेरान्नात्
दक्षिणतः सम्परिहर्त्तव्या इत्याह । तथा “हृत्प्र एवैनम्
इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति” इति अत्र ऐन्द्रस्य हविषो
विधातारम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति” भा० ।
“कृतिप्रो तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्सस्य प्रीति-
प्रधानत्वात्” क० । “यदुक्तम् अतिथिवत् इति तत्
परिहर्त्तव्यम् आतिथ्यम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात् आतिथ्ये
हि तत् प्रीतिर्विधीयते अतिथिः परिचरितव्यः यथा
प्रीयते तथा कर्त्तव्यम् इति । भोजनं दानं वा कार्यम्
इति यद्यत् अतिथये रोचते तत् कर्त्तव्यं यत् तस्मै
न रोचते न तत् वक्तात् कारयितव्यम् इति इह तु
कर्मणि अभावः प्रीतिविधानस्य । अतः
विषयम् अतिथिना” शबरभाष्यम् । तदेतद्देवा-
न्निर्भिन्नं गम्यते तैर्हि तेषां विषयत्वमङ्गीकृतं तथाच
शङ्कापूर्वकं देवानां विषयत्वम् शा० सूत्रे तद्भाष्ये च
व्यवस्थापितं यथा । “विरोधः कर्मणीति चेन्नानेक-
प्रतिपत्तेर्हर्मनात्” शा० सू० । “सादेतत् यदि विषय-
वत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकादीवर्त्यते
विषयवत्त्वावतिगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधा-
नेन योगेऽङ्गभावोऽपश्यते न च सम्भवति । अष्टयु-
गपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानादुपपत्तेरिति चेन्नाय-
मस्ति विरोधः कस्मात् ? अनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवा-
त्मनोऽष्टयुगपदेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेत-
दवगम्यते ? दर्शनात् । तथाहि “कति देवाः” ? इत्युप-
क्रम्य “तयस्य त्वी च यता च तयस्य त्वी च बहुतेति”
निश्चयः कतमे ते ? इत्यस्यां प्रष्टव्यां “नहिमान

एवमेवेति त्वयस्मिंशत्त्वेव देवा इति श्रुयती स्मृतिरैकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतान्दर्शयति । तथा त्वयस्मिंश-
तोऽपि षड्वाद्यन्तर्भावकमेव “कतमएको देव इति प्राच्य”
इति प्राच्यैकरूपतान्देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राच्यस्य
युगपदनेकरूपतान्दर्शयति । तथा स्मृतिरपि “आत्मनो वै
सहस्राणि वहुनि भरतर्षभ ! कृष्याद्योगी बहः प्राच्य तैश्च
सर्वैर्भक्षीकुरेत् । प्राप्नुयाद्विषवान् कौचित् कौचिदुपलप-
यरेत् । संक्षिपेत् पुनस्तानि कुर्यात् रश्मिगणानिव” इत्येकवक्त्रा
तीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्चर्याणां योगिनामपि युगपद-
नेकययोरयोगं दर्शयति किञ्च वक्तव्यमाजानविद्वानां
देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवान्नामैका देवता बहुरूप-
रात्मानं प्रविभज्य बहुषु बाणेषु युगपदङ्गभावं गच्छति,
परैश्च न दृश्यते । नन्वाग्निनादिवक्त्रयोगादित्युपपद्यते । अनेक
प्रतिपत्तिर्देवानादित्यस्यापरा व्याख्या । विप्लवतामपि कर्माङ्ग
भावस्योदनास्यनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कविदेकोविप्लव-
वानेकत्व न युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भोज्य-
ङ्गिर्नैकोब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । कश्चिन्नैको विप्लवानने-
कत्वं युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भक्ष्युर्वाचैरेको
ब्राह्मणो युगपदभक्ष्यते । तद्वद्वैदेयपरित्यागात्मक-
त्वाद्यागस्य विप्लवतोमन्त्रेकां देवतासद्विष्य बहवः स्व-
स्वं द्रव्यं युगपत् परित्यज्यन्तीति विप्लववत्तेऽपि देवानां
न किञ्चित् कर्मणि विरुध्यते” भा० । “यद्वा इति चेद्वातः
प्रभवात् प्रत्यक्षात्तुमानाभ्याम्” सू० । “मा नाम विप्लववत्ते
देवादीनामुपगन्वमाने कश्चिद्विरोधः प्रसङ्गि, यद्वा तु
विरोधः प्रसज्येत, कथम् ? औत्पत्तिकं हि यद्वा-
ख्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानमेवत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं
स्थापितम् । इदानींस्तु विप्लववतो देवताऽभ्युपगन्व-
माना यद्यप्यैवार्थं योगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि
भूमीति तथापि विप्लवोनाद्वैदादिवज्जननमरणवतो
सीति निवृत्त्यस्य यद्वाख्यार्थेनाश्रित्यानमेवत्वादिति प्रतीक-
भावे यद्वैदिके यद्वा प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्था-
दिति चेद्वायमन्वसि विरोधः कस्मात् ? अतः प्रभवात् अतएव
हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकङ्गम् प्रभवति । नतु जम्बाद्यास्य
अत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह यद्वा-
प्रभवत्वस्य चेत ? अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवो-
ऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः यद्वा परिरुद्धः ? यावता
वसवोऽह्ना आदित्याविशे देवाश्चरत इत्येतेऽप्यौ अग्निता एव,
उत्पत्तिमत्त्वात् तदनिवृत्तिं तद्वाचकानां वैदिकानां वक्ता-

दिग्द्वानामनित्यत्वं केन वार्यते ? प्रसिद्धं हि लोके देव-
दत्तस्य पुत्रे उत्पत्ते यज्ञदत्त इति तस्य नाम कियते इति।
तस्माद्विरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्।
न हि गवादि व्यक्तीनामत्पत्तिमन्त्रे तदाकृतीनामभ्युत्पत्तिमन्त्रं
स्यात्। इत्युक्तमर्थानां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः।
आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः व्यक्तीनामानन्त्यात्
सम्बन्धपक्षेणानुपपत्तेः। व्यक्तिवत्पद्यमानास्वयाकृतीनां
नित्यत्वाच्च गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा
देवादि व्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वाच्च कश्चिद-
वस्थादिशब्देषु विरोध इति दृष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु
देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः।
स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताच्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादि
शब्दवत्। ततश्च योयस्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रा-
दिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति। नचेदं शब्द-
प्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथ-
न्तर्हि ? स्थितिवाचकात्मना नित्यशब्दे नित्यार्थसम्बन्धनि शब्द-
व्यवहारयोग्यार्थ व्यक्ति निष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते भा०।
“ज्योतिषि भावाच्च” सू०। “यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्था-
नमहोरात्राभ्यां बभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो
देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसि-
द्धे च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेत-
नतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते। शब्दादि-
वदचेतनत्वावगमात्। एतेनाम्नादयो व्याख्याताः। स्यादे-
तत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
वत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते। न तावन्नोक्तो
नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्य-
भिचरितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात्
प्रसिद्ध इत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति।
इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाका-
ङ्क्षते। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् तत्स्तुत्वर्थाः
सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिषड्भावे कारणभावं
प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनिर्मुक्ताः प्रयोगसम-
वाचिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते।
तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य” भा०। “भावन्तु
वादरायणोऽस्ति हि” सू०। तद्वचः पूर्वपक्षं व्याव-
र्त्तयति। वादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवाना-
मपि मन्वते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रासु
असम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां

सम्भवः अर्थित्वसार्थ्याद्यप्रतिषेधामेक्षितत्वादधिकारस्य।
न च कचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्त्वाप्यधि-
कारोऽप्युच्यते। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र योन्यायः सोऽ-
त्तापि भविष्यति। ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं त्रैतं
देवाद्यधिकारस्य सूत्रकं “तद्योथो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्” तथर्षीणामिति “ते होचर्चन्त तमात्मानमन्वि-
ष्कामो यमन्विष्य सर्वान्स लोकानाप्नोति सर्वान्स कामा-
निति” “इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणा-
मित्यादि” च। आर्त्तमपि च गन्धर्व्याञ्चत्कप्रसंवा-
दादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः।
ज्योतिरादिविषया अप्यादित्यादायो देवतावचनाः शब्दा-
चेतनाधन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति
मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात्। अस्ति हैत्रयर्थयो
गादेवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टञ्च तं तं
विग्रहं यजोतुं सामर्थ्यम्। तथाहि त्र्ययते सुब्रह्मण्या-
र्थवादे “मेधातिथिं ह काण्डायनमिन्द्रोमेधो भूत्वा
जहारेति”। अयं ते च “आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुप-
जगाम स” इति। शब्दादिष्वपि चेतना अधिष्ठतारोऽभ्युपग-
म्यन्ते “शब्दब्रवीत् “आपोऽब्रुवन्” इत्यादिदर्शनात्। ज्योति-
रादिभूतधातोरादित्यादिष्वचंचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्व-
धिष्ठतारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम्।
यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वाच्च देवताविग्रहा-
दिप्रकाशनसामर्थ्यमिति। अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि
सङ्गावसङ्गावयोः कारणं नान्यार्थवमनन्यार्थत्वं वा।
तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्ती-
त्वेन प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि
तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रति-
पद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थ-
गर्थ्येन न वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसाययितुम्।
न हि महावाक्तेः प्रत्यायको इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्या-
यकत्वमस्ति यथा “न सुरां पिबेदिति नज्जति वाक्ते पद-
त्रयसम्बन्धात् सुरापाणप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः
सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापाणविधरपीति।
अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः दुक्तं यत् सुरापाणप्रति-
षेधे पदान्यस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याप्यहणं” विध्युद्देशार्थं
वादयोस्तत्त्वार्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषय-
अतिपदानन्तरं कैमर्थ्यवशेन विधित्तावक्तव्यं प्रतिपद्यन्ते।

यथाहि 'वायव्यं श्वेतमानभेत भूतिकासः' इत्यत्र विध्युद्दे-
 गर्वाक्षिनां वायव्यादीनां पदानां विधिना सम्बन्धः 'वायुश्चै-
 क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव श्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं
 भूतिङ्गमयतीति' इत्येवमर्थवादगतानाम् पदानाम् । नहि
 भवति वायुर्वायुश्चालभेत क्षेपिष्ठा देवता वा अलभेतित्यादि। वायु-
 स्वभावमङ्गीकर्त्तृत्वेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवंविधिष्ट
 दैवत्वमिदं कर्मेति विधिं स्तु वन्ति । तद्वत्त्व योऽवान्तर-
 वाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरोभवति तत्र तदनुवादोऽर्थ-
 वादः प्रवर्त्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन ।
 यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुण-
 वादः स्यात् आहोस्विन् प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद-
 इति प्रतीतिशरणाैर्विद्यमानार्थवादस्याश्रयणोऽयं न
 गुणवादः । एतेन सन्तो व्याख्यातः । अपि च विधिभिरे-
 चेन्द्रादिरैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितसिन्द्रादीनां
 स्वरूपम् । न हि स्वरूपपरिहृता इन्द्रादयश्चेतसि आरोहयितुं
 शक्यन्ते । न च चेतस्येनाहोऽर्थं तस्यै तस्यै देवतार्थ-
 कविः प्रदातुं शक्यते । आहवति च 'यस्यै देवतार्थं हवि-
 र्गर्हातं स्यात् तावदायेत वषट्करिष्यदिति' । न च शब्द-
 मात्राभर्यस्वरूपं सम्भवतीति शब्दाधीनोभेदात् तत्र यादृशं
 मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत् तादृशं
 शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि
 व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवत्यन्वार्थवादसूत्रत्वात् प्रभवति
 देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुम् । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति,
 भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि विरन्तानां प्रत्यक्षम् ।
 तथाच व्यासादयो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते।
 यस्तु ब्रूवादिदानानि नानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवा-
 दिभिरव्यवहृत्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्भूतित्वप्रमतिपेधेत्
 इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्
 ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात् इदानीमिव च का-
 लान्तरेऽपि अव्यवस्थिततायान् वर्णाश्रमाधर्मान् प्रतिजा-
 नीत ततश्च व्यवस्थाविधाविशास्त्रमनर्थकं कुर्यात् । तस्मात्
 धर्मोक्तपत्रशास्त्ररत्ननाः देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवजृम्भितं लि-
 ष्यते। अपिच स्मरन्ति 'स्वाध्यायादृष्टदेवतासम्प्रयोगे' इत्या-
 दि योगोऽप्यणिमादृश्यर्थप्राप्तिफलकः स्मर्यमाणो न शक्यते
 साहसमात्रेण प्रत्याख्यातम् । श्रुतिश्च योगसाहस्यं
 प्रत्याख्यापयति "धृष्टपुत्रेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके
 योगपुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य
 ज्योर्गाग्निमयं शरीरमिति" । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मण

दर्शनात् सामर्थ्यं नाहोदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् ।
 तस्मात् समुल्लसितहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न
 सति सम्भवे निरासम्बन्धाध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो
 मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चा-
 र्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधि-
 कारः । क्रमशुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपदान्ते इति भा० ।

विग्रहादिपदेन 'विग्रहो हविषां भोगेऽर्थश्च प्रसन्नता ।
 फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकमिति' आन० ग०
 उक्तं पञ्चकं ग्राह्यं तच्च क्रमेण मोक्षांसाभाष्ये पूर्वपक्षे
 दर्शितम् । शब्दचिन्तामणौ अपि देवानां विग्रहवत्त्वं
 चेतनत्वञ्च व्यवस्थापितम् यथा "एवं देवतादावपि
 इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमाद्गौणतयैव
 व्यवहाराच्चाध्यायनध्ययसायेन लौकिके सहस्रानादावि-
 न्द्रादिपदशक्तिग्रहः प्रमाणञ्च इन्द्रं सहस्राक्ष इत्यादि-
 विधिममभिव्याहृतोऽर्थवादएव स्वर्गपदवत् । अथ स्वर्गपदे
 प्रत्यक्षन्यायानुपपत्त्या 'तत्सुखं स्वः प्रदास्यदमिति' श्रुतेऽर्थ-
 वादादेव शक्तिग्रहः न चेह तथाऽर्थवादः किन्तु 'इन्द्रः सह-
 स्राक्षः इत्यादिस्तोत्रकत्वेन प्रवृत्तिपर इति चेत् न इन्द्रः
 सहस्राक्षः' इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरम्यश्रुतितो
 बाधकं विना सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदव्याख्यावधारणात् प्र-
 सिद्धपदसमन्वयबलेन प्रतीयमानमर्थवाधितसादायैव तेषां
 प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितशिशोस्तराद्युपेतसुद्दिश्य
 हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यवहारात्
 अपि च शिवाय गां दद्यादित्यादौ देवतासंप्रदा-
 नत्वश्रुतेः, शिवादिमहस्रान्नां पर्यायत्वेन श्रुते र्महा-
 जनपरिग्रहेण प्रमाणत्वात् आराधितदेवताया वरदाहत्वश्रु-
 तेश्च बाधकं विना चेतनैव देवता । अथ देवताचेतन्ये तत्-
 प्रीतिरेव यागव्यापार इति नापूर्वसिद्धिरिति चेत् न प्रीतेः
 सुखस्य तदनुभवस्य चाश्रुतरविनाशित्यात् तज्जन्यसंस्कारस्य
 स्वाविषये फलहेतुत्वात् फलहेतुस्थायिजनितव्यापारा-
 पेक्षायां लाघवेन क्षतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात्
 नानायागेष्वेकदाह्वाने चैकदा सन्निधानं तच्च द्विविशेष एव
 प्रतिष्ठितविधिना प्रतिमादावहङ्गारवत् । अथ राजसू-
 यादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिरचेतनएव । देवता चेतना नास्ति
 सामानाभावात् किन्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्दिष्ट्यत्वं
 देवतात्वम् इन्द्रादेत्यादिपदमेव देवता । अतएवाग्निप्रकाशक
 मन्त्रेऽग्निप्रणयनस्थान्तरम् अन्वये इति नियमतो हवि-
 स्त्यागः न पर्यायान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविस्त्यागः

इन्द्रनिर्गच्छिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तद-
 हेतुन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम्
 अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च
 इन्द्राय स्वाहेत्यत्र न तदर्थे चतुर्थी किन्तु स्वाहादि
 पद-योग उपपदविभक्तिरेव अन्यथा नमःस्वस्तिस्वाहा-
 स्वधेत्यादिस्तत्त्ववैयर्थ्यात् भवति चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-
 त्वे मानाभावात् चतुर्थी विनापि इन्द्रो देवतेति
 व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्ययाहनायेत्यादौ देवताद्वय
 प्रसङ्गाच्च "इन्द्र सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य "इन्द्रमुपा-
 सीत" त्यादिविधिसमभिव्याहारेण ऐकवाक्यतयोपास्यत्वात्
 देवस्व नाददीतेत्यत्र देवमुद्दिश्य त्यक्ते शिष्टानां देव-
 स्वत्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन नियमतस्याग्नय
 श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात् । नच वीजा
 चराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तियुक्त इति
 वाच्यम् वीजाचराणांचतुर्थ्यन्तत्वातिशयात् तदप्रतीताश्चपि
 प्रकाशितगणेशस्वरूपाद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव
 याज्ञिकानां व्यवहारः । वीजाचराणां हविस्त्यागि
 त्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं वीजाचराणां नानात्वा
 दननुगमेन तत्तत्पदशक्तियुक्तस्याग्नयत्वाच्च नच मूर्त्तिभेदेन
 शिवशरीराणामननुगतत्वेन तत्रापि न शक्तिर्ह इति वाच्यम्-
 बाल्यादिना भिन्नशरीरेषु चैतत्त्वविक्रियजातेरदृष्टविशे-
 षोपगृहीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न
 देवतात्वम् । ईशानश्च तद्विज्ञ एव" ।

अविघ्न न० विघ्नं कार्यप्रतिबन्धकम् अभावे न० त० । १ विघ्ना-
 भावे "अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितॄ धुरि पुत्रिणाम्" रघुः
 "अविघ्नमस्तु साधिव्याः प्रदाने दुहितुस्तव" भा० व० प०
 न० ब० । २ विघ्नशून्ये लि० "अविघ्नं गच्छ पन्थानम्"
 रामा० । अर्थाभावे अव्ययी० । ३ विघ्नाभावे अव्य० ।

अविचक्षण लि० विरोधे न० त० । विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ
 अविचरर पु० विचारः अभावे त० त० । १ विचाराभावे
 "अविचारेण कर्त्तव्यम्" स्मृतिः न० ब० । २ विचारशून्ये
 "अविचारपुरे देशे यः पलायति जीवति" हितो० । अश्विनां
 चारो यत् । ३ भेषचारणयोग्ये देशे न विगतचारो दूतो यस्य
 न० ब० । ४ चारयुक्ते लि० । [विवेकाभावेनाकृते ।

अविचारित लि० न विचारितः । इदं कर्त्तव्यं न वेति
 अविचार्य लि० न विचार्यः अन्यथा कार्यः । अन्यथा कार्य-
 भिन्ने स्थिररूपे । "अविचार्यमेतदुक्तं तद्यज्ञ भवता
 वचः" भा० व० प० ।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा० त० न० ब० । विशेषे-
 षतो ज्ञानशून्ये ऽसंस्कारहिते नष्टचेतन्ये । "यद्वाग्-
 वदन्यविचेतनानि" ऋ० ८, १००, १० ।

अविच्छिन्न लि० न० त० । सन्तते । अविच्छिन्न तैलधारा ।
 अविच्छेद पु० न विच्छेदः अभावे न० त० । १ विच्छेदाभावे
 सन्ततो न० ब० । २ विच्छेदशून्ये सन्तते । विच्छेदो नाम
 एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्यजातीयेन व्यवधानम् ।

अविज्ञात लि० न० त० । १ विशेषेणाज्ञाते "अविज्ञातं तु यत्
 क्रीतं क्रेता वा यदि वा कृतः" नाविज्ञाते जनाशये"
 इति च स्मृतिः अर्थनिश्चयशून्ये लि० २ यदधीतमविज्ञातं
 निगदेनैव पश्यते" इति वेदानु० ।

अविज्ञात पु० विज्ञाता जीवस्तद्विलक्षणः । १ परमेश्वरे जीवेन
 हि आत्मनि कर्त्तव्याभिमानेन ज्ञातव्यं कल्पितमिति
 तद्भासनया च तेन कण्ठोभूयते ईश्वरस्तु ततो विलक्षणः ।
 "अविज्ञाता सहस्रांशुः" विष्णुम० २ तत्तद्विषयज्ञातभिन्ने
 लि० स्त्रियां ङीप् ।

अविज्ञेय लि० न० त० । १ अवेद्ये २ इदन्त्या विज्ञातुमशक्ये
 परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलच्छ्वा
 न विज्ञेयः ।

अविडीन न० न विडीनम् । पक्षिणां मांसमुख्येन गमने
 अवित लि० अव-क्त । रक्षिते पालिते च ।

अवितथ न० वितथं मिथ्या विरोधे न० त० । सत्ये वचनादौ
 "तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति" माघः "य आद्युणो-
 त्यवितथं ब्रह्मणा अवणावुभौ" मनुः २ तद्वति लि० ।
 "अवितथा पितया सखि ! मा गिरः" माघः ।

अवितर्क्य न० तर्कयितुमशक्यः । तर्कयितुमशक्ये १ श्रोतार्ये ।
 "अचिन्त्याः खलु ये भारा न तांस्तर्केण बाधयेत्" इत्युक्तेः
 विपरीततर्केणाबाध्यः श्रोतार्यः । २ तर्कमात्रेणावि-
 ज्ञेये च ।

अवितारिन् लि० वितारो विगमोऽस्यस्य न० त० स्त्रियां
 ङीप् । अनपार्यानि "सुमेधामवितारिणीम्" ऋ० १८,
 ५, ६, । "अवितारिणीम् वितारः विगमनमपायः अन-
 पायिनीम्" भा० ।

अवित लि० अव-तच् स्त्रियां ङीप् । रक्षितरि "सखीयताम-
 विता बोधि सखा" ऋ० ४, १७, १८, सा नो बोध्यविली"
 ऋ० ७, ८६, २ ।

अवित्त लि० न० त० । १ अविख्यातं । न० ब० । २ धनशून्ये लि०
 अवित्ति स्त्री विद-क्तिन् अभावे न० त० । ३ लाभाभावे

“अहमविद्यान्यायनटवि” आ० उ० । “अविद्याऽज्ञाभेन”
भा० । १० ज्ञानाभावे च । न० व० । १० ज्ञानाभ्यास्ये १० ज्ञान-
न्युत्थे च लि० अथर्वी० । १० ज्ञानाभावे ईशानाभावे च अथर्वी०
अविद्यञ्ज उ० स विशेषेण लब्धते रसायनादिषु त्यज-कर्मणि
वा० क न० त० । पारदे राजनि० ।

अविधुर लि० व्यथ-उत् कित् तेन संप्रसारणम्
वेदे न वल्लः च न० त० । अविद्युक्ते । “अज्ञानता अविधुरा
कजीगिणः” आ० १, ८७, १ । “अविधुरा विद्युक्ताः संक्षो-
भता इति भा० लोके तु अविधुरइत्येव ।

अविथ्या स्त्री अवये हिता अवि+थ्यन् । अजाहितायां यूथौ
अविदुग्ध न० इत० । मेघोदुग्धे ।

अविदित लि० न विदितः । १ अज्ञाते । २ परमेश्वरे उ० “अन्यत्र
विदितादन्वयाविदितादन्यत्र कृताकृतादिति” श्रुतिः ।

अविदाहिन् लि० न विदाही न० त० । १ असन्नापके
२ अदाहके च ।

अविदूर न० न० त० । १ समीपे अनतिदूरे २ तद्वर्तिनि लि० ।

अविदूष न० अवेर्दूषस् अवि+दूग्धे दूषन् च वत्सम् । मेघोदुग्धे ।

अविश्वकर्षी स्त्री न विश्वः अविश्वः पर्यङ्गः कर्षोऽस्याः ।
पाठावतायास ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न० त० । विद्याविरोधिनि १ अ-
ज्ञाने २ ज्ञानाभावे च । अविद्या च व्यायमते ज्ञानाभावः ।
सांख्यदिमते ज्ञानप्रागभावापरपर्यायज्ञानानग्रहप्राप्त्या
वा च पञ्च भेदाः “अविद्या पञ्चपर्व्यां प्रादुर्भूता महात्मनः”
इति पुरा० पञ्च पर्व्याणि च “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभि-
निवेशा” इति पात० सूत्रोक्तानि । तत्र “अ-
निष्ठाशुचिदुःखानात्मक निष्ठाशुचिदुःखात्मकस्यातिरविद्या”
पात० सू० । व्याख्यातञ्च तदुद्देश्यं यथा अविद्या
“अतस्मिन् तदुद्देश्येति अक्षरा देवा इत्यनित्येषु
निष्ठात्वभ्यान्वा देवत्वार्थं कर्म कृत्वा बध्यन्ते, एवमशुचौ
स्त्रीकाये शुचित्वभ्यान्वा बध्यन्ते तदुक्तं भगवता व्याख्येन
“स्यानाहीजादुपपत्त्याभिष्यन्दाजिघर्षणादपि । कावसाधे-
यौचत्वात् पवित्रताङ्गशुचिं विदुरिति” विष्णूक्तञ्च सुं मात-
रदरं स्थानं, शुक्रशोषितं वीजम्, अक्षपरिणामकं ह्लादि-
रूपपदम्, सर्वद्वारैर्महानां कवचं निष्यन्दः, निधनं सरणम् ।
तेन हि ओलियकावोअत्तानाशुचिर्भवति आधेयशौचत्वं
ज्ञानाशुच्येपनादिना शुचित्वापादनम् । तथा परिणामदुःखे
भोगे सुखत्वभ्यानिः अनात्मनि बुद्ध्यादावात्मकस्यातिः
अविद्या तत्त्वविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूपाद्य-

विद्याः सन्ति तथापि पञ्चविधैवाविद्या बन्धमूलकमिति भावः”
इत्यत्रविद्याऽहत्वेन नैयायिकैरङ्गीकृता । “इत्येषा सह
कारिणिरसना जाया दुस्वीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः
प्रबोधभवतोऽविद्येति यस्योदिता” कुतु० “अस्य यस्य सहकारि
यक्तिः कारणम् एषा सहकारिरूपा जाया असमत्वात्
सर्वकार्यापेक्षणीयत्वात् दुस्वीयत्वसादृश्यात् जाया-
पदेऽहत्वे लक्षणा । मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञानप्रति-
बध्नात् सैवाविद्या उदिता उक्ता” हरिदासः ।
क्षणिकविज्ञानवादिनस्तु “अभिद्योऽपि हि बुद्ध्यात्मा विप-
क्षांसिदर्शनैः । आहृत्पाहृकसंविस्तिर्भेदवानिव लब्धते”
इत्युक्तदिया क्षणिकविज्ञानमेवैकं तत्त्वं बाह्यं वस्तु नास्ति
तथाहि बाह्यपदार्थाभावेऽपि मिथ्याज्ञानरूपयाऽविद्याया
सर्वं वस्तु कल्पितमित्याहुः । तदेतत् सांख्ये निराकृतम् ।
यथा “नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्” सू० “अविद्या-
तोऽपि न साक्षाद्बन्धयोगः अहंत्ववादिनां “तेषामवि-
द्याया अव्यवस्थित्वेन तथा बन्धायोगात् न हि स्थावरज्ज्वा
बन्धनं दृष्टम् । नच “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो
न च साधकः । न सुसृजं न वै सृक्त इत्येषा परार्थता” इति
“बन्धमौघौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया । स्मरं यथा-
त्मनःस्थितिः संसृतिर्न तु वाक्सी” इति चोक्तेः बन्धोऽप्यवस्थित्व
इति वाच्यम् विज्ञानाहैतन्वयणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगा-
भ्यासविरोधात् बन्धमिथ्यात्वप्रवयेन बन्धनिवृत्त्यासिद्धत्वं
निश्चयात् तदर्थं ब्रह्मायाससाध्ययोगाङ्गानुष्ठानासम्भवात्” भा०
“वस्तुत्वे विज्ञानहानिः” सू० “यदि चाविद्याया वस्तुत्वं
स्वीक्रियते तदा साध्युपगतस्याविद्यान्वयतत्त्वस्य हानिः”
भा० । “विजातीयैतापत्तिश्च” सू० । “किञ्चाविद्याया
वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयम् इति प्रसज्येत
तच्च भवतामनितम् । सन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात्
सजातीयं इति निश्चितत्वं तैरित्याद्येन विजातीयेति ।
नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वादविद्याया कथं विजातीय-
इति चेत् ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकाशीनतया
वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना
तु ज्ञानाद्विजातीयेति भावः” भा० । “नाहृत्पा न बहृत्पा
जाया नैवोभयात्मिका । सदसङ्ग्रामनिर्वाद्या मिथ्याभूता
सनातनी” लुक्लिमलुक्त्वायुक्ते “विद्वद्बोधकमा चेत्” सू०
“विद्वद्बुद्धयः सदसङ्ग्रहं ततो विवक्ष्यन्त्यं वा तद्वृत्तैवाविद्या
वक्तव्या अतो न तया पारमार्थिकाहैतमङ्ग इति चेदित्यर्थः ।
यत्प्रकाशरूपरूपसदसङ्ग्रहोः समतलसिद्धयोर्विरोधो नास्तीति

कृत्वनाय विरुद्धेतिपदम्” भा० दूषयति । “न तादृक्-
पदार्थप्रतीतिः” सू० । विरुद्धधर्मवत्पदार्थस्याविद्ये-
रित्यर्थः । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाच्चैव-
हेतुत्वे ज्ञानेन विद्याज्ञानानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः
बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणमाणात् । अक्षदादिनते
तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकक्षादीनां ब्रह्महेतुत्वात्
जन्मास्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न भवति” भा० ।
युनः शङ्कते । “न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्”
सू० “वैशेषिकाद्यास्तिस्रस्तत्र वयं षट्पदार्थादिनियत
पदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्वि-
लक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः” भा० । परि-
हरति । “अनियतत्वेऽपि नावौक्तिकस्य संप्रसङ्गोऽन्यथा वा
खोनुमत्तादिसमत्वम्” सू० । “पदार्थनियमोभास्तु तथापि
भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संप्रसङ्गो
भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालका-
द्युक्तस्याप्यवौक्तिकस्य संप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिक
मक्षिन्नये स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थ-
ान्तरसिद्धिरिति भावः” भा० । एवं क्षणिकविज्ञानवादिनर
ज्ञेन वेदान्सिद्धज्ञाविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव
व्यवस्थापितम् । यथा “पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञा-
र्मात्मम्” सू० ॥ “अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगत्सू-
क्ष्मकारणत्वेऽप्येकस्मिन्विद्यादौ यत्र कुतश्चिन्त्ये द्वारे पर-
म्परायाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापारिणामित्वात् ।
अतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूल-
कारणस्य संज्ञासामान्यत्वम्” भा० ॥ नन्वेवं अविद्या स्थानीय
प्रकृतेर्नित्यत्वात्तुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाशत्वा-
च्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह । “समानः प्रकृतेर्ज्ञे-
योः” सू० । “वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्र-
तिवादिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रक-
तेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि । “अविद्या पञ्चप-
दैनां प्रदुर्भूता महात्मनः” इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या
अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयो-
गादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । “संयोगलक्षणी-
त्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानवोरिति” कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुष-
योगौपोत्पत्तिरुच्यते । अविद्यावाच्यं चापि गौणोत्प-
त्त्यवस्थात् । तस्या अनादितावकाशानि तु प्रवाहकदेवैव
वाचनानादिवाक्यवद्वाक्येयानीति । अविद्या च मिथ्या-
ज्ञानरूपा बुद्धिर्भवेति ज्ञाने कल्पितुमती न नित्यत्व-

ज्ञानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय
इत्यर्थः । “यतः प्रधानपुरुषौ वतश्चेतश्चराचरम् । कारणं
सकलस्यास्य स गो विष्णुः प्रसीदतु” इत्यादिवाक्यैः पुरुष-
स्याप्युत्पत्तिरवस्थादिति भावः । तथा च पुरुषस्यैव प्रकृते-
रपि गौण्येवोत्पत्तिः नित्यत्वव्यवस्थादपि समान-
मिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मैवाविद्या
जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । अतु तु ।
“अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्वप्रलयधर्मिणम्” सर्वप्रलयनिर्मुक्तं
विद्यां वै पञ्चविंशकम्” इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोर-
विद्याविद्येति वचनं तत्तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परि-
णामित्वेन हि पुरुषामेकत्वा प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्या-
विषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणामेकया
भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्यक्तं स्वस्वामेकया च स्वस्वकारण-
विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्य-
पाधिकमेव कर्त्तृत्वादिवच्छ्रुतिवद्वैतोरुपाधर्मैवानूद्यते ।
अन्यथा “अस्य लूनमनस्य लूनस्त्वमित्यादि” श्रुतिविरोधापत्तेरिति
मन्तव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते “मायां तु प्र-
कृतिं विद्यादिति” श्रुतौ “तस्मान्मायी कृजते विश्वमेतत्”
“तस्मिन्माया मायया सञ्चिदुदः” इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः
प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । “सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु
गुणत्रयम् । एतन्मायी च प्रकृतिर्माया या वैश्वी श्रुता” ॥
“बोहितश्चेतकण्ठेति तस्यास्तादृशसुप्रजाः” इत्यादिक्रूरति
भ्यस । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थी नित्यतातु-
पपत्तेः । किञ्चाविद्याया इत्येत्ये शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च
तदाधारतया प्रकृतिरितिः पुरुषस्य भिन्नत्वादित्यर्थः ।
अथ इव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न
तादृक्पदार्थप्रतीतिरुक्तत्वादिति” भा० । वेदान्तिमस्तु
ज्ञानविरोधि अज्ञानपरपर्यायं पदार्थान्तरमविद्येति
स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ६३ पृष्ठे दर्शितम् ।
इयञ्चाविद्या सूक्ष्माविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र
हिरण्यमर्गोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्या प्रतिजीवभेदं
नाना मायाशब्देनाभिधीयते । “मायोपाधिरयं जीवः
अविद्योपाधिरीश्वर” इत्युक्तेः “इन्द्रोमायाभिः पुरुष-
परयते” इतिश्रुतेः तथात्वम् । मायानाशु मूलाविद्या-
कार्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्याऽपि । अतएव आविद्यिको
जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम् । तस्या-
न्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने सत्तत्पक्षे तदीयैवाऽ-
विद्या निवसते नाप्यत्र इत्येकशक्तौ न सर्वसक्ति-

रिति वस्तुमूलव्यवस्था । अधिकमाकरे दृश्यम् । वैशेषिकास्तु विपर्ययसंशयज्ञानमविद्येत्याहुः तत्कारणप्रदर्शनपूर्वकमविद्या लक्षिता वै० सू० उपस्तरे च यथा “इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या” ॥ “अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकरणात् संशयस्वप्नानध्यवसायानामुक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषोवातपिप्ताद्यभिभवकतमपाटवम्, संस्कारदोषोविशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मिय्याज्ञानं जायते” ॥ “तच्च दुष्टज्ञानम्” सू० ॥ तद्विषयव्यपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परास्त्विति साऽविद्या, दुष्टज्ञानं व्यभिचारि ज्ञानमतीतिस्तद्विज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविशेषाद्व्यतिप्रकारकमिति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्थानिययरूपत्वमपि, तेनैककोटिसत्यत्वेऽपि संशयोदुष्ट एतानवधारणात्मकत्वात् तदनेन संशयो-विपर्ययस्वप्नानध्यवसायानामुक्त्युक्तमप्युपसंग्रहः” उप० ॥ “विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः” गो० सू० । नास्ति विद्या शास्त्रादिज्ञानं यस्य । २शास्त्रादिज्ञानमन्ये त्वि० “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी मनुः” घ्रा० । “वेद्योऽविद्याय नाकामो दद्यादर्घं स्वतो धनात्” दा० भा० स्मृतिः । “अविद्यानान्तु सर्वेषामेवातद्यत्नं भवेत्” मनुः” ।

अविहेष पु० अभावे विरोधे वा न० त० । विहेषाभावे २ अनुरागे च । न० ब० । विहेषमन्ये ४ अनुरागयुक्ते च त्वि० अविधवा स्त्री विरोधे न० त० । सधवायां पतिवत्यां स्त्रियाम् “इमा नारीरविधवाः सपत्नीः” ऋ० १०, १८ ।

अविधा स्त्री अभावे न० त० । प्रकाराभावे न० ब० । प्रकारमन्ये अविधान न० अभावे न० त० । विधानाभावे २ इतिकर्तव्यता क्रमाद्यभावे । “अविधानेन यत् कुर्यात् तत्सर्वं विफलं भवेत्” स्मृतिः न० ब० । २विधानमन्ये त्वि० ।

अविधि पु० अभावे न० त० । विध्यभावे इतिकर्तव्यता क्रमाद्यभावे न० ब० । विधानमन्ये त्वि० ।

अविन पु० अवति यज्ञम् अय-इनन् । अघ्न्यौ उज्ज् ० ।

अविनय पु० अभावे न० त० । विनयाभावे । विरोधे न० त० । २ दुर्नये । “अविनयमपनय विष्णो” शृङ्गारा० “बहवोऽविनया-क्षरा राजानः सपरिच्छदाः” “वेणोविनयोऽविनयाक्षरवर्षव पार्थिवः” इति च मनुः न० ब० । “विनयमन्ये त्वि० ।

अविनश्वर त्वि० विरोधे न० त० । विनश्वरभिन्ने चिर-स्थायिनि, २ कूटस्थे परमेश्वरे पु० ।

अविनाभाव पु० विना व्यापककृते न भावः स्थितिः अस० स० ।

१ व्यापकस्थित्यनुरोधिसत्तारूपायां व्याप्तौ । २ सम्बन्धमात्रे च “अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रम्” काव्यप्र० “अथ केय-माकाङ्क्षा न तावत् अविनाभावः” इति शब्दचिन्ता० ।

अविनाभाविन् त्वि० न विना व्यापकम् भवति भू-णिनि । व्याप्ते “व्यक्ताविनाभावित्वात् जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते” का० प्र० ।

अविनाभूत त्वि० न विना व्यापककृते भूतः । १ व्याप्ते २ सम्बन्धमात्रे च “अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्ष्योच्यते” का० प्र० । [“अविनाशी वा अरे अयमात्मा” श्रुतिः ।

अविनाशिन् त्वि० न विनाशी स्त्रियां छीप् । अविनश्वरे नित्ये अविनीत त्वि० न विनीतः । १ विनयमन्ये २ कुत्सितक्रियानुरक्ते ३ उद्धते ४ अदाले च । “बहते विनीतमविनीतशशिभिः” माघः । ५ अशिक्षिते च “नाविनीतैर्जजेजुर्ध्वेन च बुद्ध्या-धिपोद्धितैः” मनुः । दैकुलटायां स्त्री ।

अविनीय पु० विनीयः कल्कः कपटश्च न० ब० । कपटमन्ये “अविनीयसंभवविकाशभक्तिभिः” माघः ।

अविनेय त्वि० न विनेतुं शक्यः । दुर्दमे अन्नादौ ।

अविनेय पु० राक्षसभेदे हरिवंशे विवरणम् ।

अविपट अशीनां विस्तारः अवि+पटच् । मेघविस्तारे ।

अविपश्चित् पु० विरोधे न० त० । विचारमन्ये तात्पर्यज्ञान-मन्ये २ अविवेकिनि च ।

अविपाक पु० विशेषेण पच्यते फलरूपेण वि+पच घञ् न० त० । फलरूपेणापरिणते । धर्माधर्मौदौ । “विपाकश्च जात्या-बुभौगाः” इति पातञ्जले उक्तः तद्रूपेणापरिणामश्च फलरूपतयाऽनाविर्भावः विहितताविहितकर्माणोविशिष्ट-देशकालनियतत्वात् यदा कर्मा बलीयसा प्रतिबद्धं तदा तत् कर्म अविपाक इत्युच्यते । विपाकः अन्नादेः प्राकः अभावे न० त० । सुप्ततोक्ते १ पाकाभावे २ “अरोच-काविपाकौ तु शर्करार्त्ते भवन्ति च” । नास्ति विपाको यत् । अग्निमान्द्यहेतुके शरीरभेदे च “एतन्नवायससेतेन जाटय्यं न भवति सद्योऽग्निराध्यायते दुर्नामशोफपाण्डु-कुष्ठरोगाविपाककाशश्वासप्रसेहाश्च न भवन्ति” सुश्रुतः ।

अविपाल त्वि० अवीन् पालयति पा-णिच् लः उप० स० । मेघपालके ।

अविपुल त्वि० विरोधे न० त० । विपुलभिन्ने लुङ् ।

अविप्रकृष्ट त्वि० विरोधे न० त० । सन्निकृष्टे ।

अविप्रिय पु० अवीदु भेजान् प्रीणाति प्री-क । १ श्यामाकहये विप्रियमपकारः न० त० । २ अनपकारे ३ आनुकूल्ये ।

न० व० । ४ अकारान्तर्ये लि० । ५ श्येताकतायां स्त्री ।

अविभुत लि० न विभुतः नष्टः । अविनष्टे “अविभुतमङ्ग-
चयः स्वस्यां स्त्रियसद्वहेत्” इति ।

अविभक्त लि० वि+भज-क्त न० त० । १ संख्ये विभागरहिते २ इत्ये-
तत्स्वामिनि च । “अविभक्तं स्यावरं यत् सर्वेषामेव तज्ज-
वेदिति” “अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे समाः”
इति च इति । ४ अभिज्ञे एकभावापन्ने ऽर्थे ५ अव्याहृते
अधिष्ठानतया ६ सर्वज्ञानसूते वाधान्तर्यत्वेन स्त्रियन्
उत्तमाने च

अविभावित लि० न विभावितः । २ अलक्षिते २ अचिन्तिते
संज्ञिप्रभृतिप्रमाणादिना ३ स्वकीयत्वे नानुज्ञाविते स्वरूपेण
४ अज्ञापिते च ।

अविमुक्त लि० वि+मुच-क्त न० त० । १ मुक्तभिन्ने । “न
विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः” इत्युक्तलक्षणे
२ काशीचोले न० । ३ मूर्द्धचिबुकान्तरालस्थाने च । “यद्यपो-
ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः” इति जावा० उ० ।
“आमनन्ति चैनमस्मिन्” शा० सू० । “आमनन्ति चैनं
परमेष्ठरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले” भा० इत्यामेव नृति
केचित् काशीविषयतया वस्यन्ति वाक्यशेषे “अविमुक्तः
कस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति प्रश्ने नासीवरणामध्यस्थितत्वप्रत्य-
भिज्ञानात् । “अपरोक्षवचना देवा इत्युक्तेः असीतिवक्तव्ये
नासीतिवक्ष्यव्यत्यय इति तेषामाशयः । अविमुक्तश्चेत्तच्च
असीवरणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्थं परितः पञ्चक्रोशात्म-
कम् । तद्विवरणं काशीखण्डे ऽनुसन्धेयम् ।

अवियोग पु० अभावे न० त० । १ वियोगाभावे विरोधे न० त० ।
२ संयोगे । न० व० । ३ वियोगान्तर्ये ४ संयुक्ते च ।
वियोगः विच्छेदः संयोगाभावः विभागश्च ।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम् । मार्गशीर्षशुक्लतृतीया
कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे “अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतं
त्विदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नातो शुक्लाम्बरप्रिया ।
दृष्ट्वा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायसं” भित्तुपक्रम्य
कालिकापुराणे दृष्टिम् । तद्विधिव हेमा० ब्र० ख०
तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः ।

अविरण न० विरमणं विनाशः अभावे न० त० त्रेदे मस्य लुक् ।
विनाशाभावे “सङ्घो नभोऽविरणाय पूर्वोः” ऋ० १, ७४, ८
“अविरणाय अविनाशाय” भा० ।

अविरत न० विरतं विरामः भावे क्त अभावे न० त० । १ विरा-
माभावे नैरन्तर्ध्वं । कर्त्तरि क्त न० त० । २ विरामान्तर्ये

३ सन्तते इत्यादौ लि० क्रियाविशेषणत्वे न० । ४ कार्याद-
निरुप्ते लि० । “अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन” भाषः ।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्त अभावे न० त० ।
१ निरुक्त्यभावे २ विषयादौ-स्वरचित्ततायाम् ३ विरामाभावे
चान० व० । ४ विरामान्तर्ये लि० ।

अविरल लि० न विरलः न० त० । घने, निविड् । विर-
लता च विच्छिन्तिः तद्विपरीतं निषिद्धत्वं मध्ये ऽविच्छेदः ।
अविराम पु० अभावे न० त० । १ विरामाभावे २ विच्छेदाभावे ।
न० व० । ३ विरामान्तर्ये ४ सन्तते च लि० अनिमिषमविरामा
रागिणां सर्व्वरात्रम्” भाषः ।

अविरुद्ध लि० न० त० । १ विरुद्धभिन्ने २ विरोधान्तर्ये ३ एक-
त्वसहावस्थायिनि ४ अप्रतिबद्धे च ।

अविरोध पु० विरोधः सहानवस्थानमेकदेशे समानेयो
वा अभावे न० त० । सहानवस्थानाभावे १ एकत्वावस्थाने
२ एकत्व समानेये च । “नृतिस्फुटितविरोधे च नृतिरेव
गरीयसी । अविरोधे तयोः कार्यं कर्त्तुं वैदिकवत् सदा,
स्फुटितः “सर्व्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म्म समारभे” पुरा०
“शेषं वाऽविरोधात्” कात्या० २, ६, १६ । “नाविरोधात्”
कात्या० ५, १, १८ । ३ विवादाभावे च ।

अविलक्ष्य लि० विलक्ष्यो भेदकधर्म्मन्तर्यः विरोधे न० त० ।
१ लक्ष्यरूपे २ भेदकधर्म्मन्तर्ये ।

अविलक्ष्य लि० नास्ति विशेषेण लक्ष्यं व्याजः उद्देश्यं शरव्यं
वा यस्य । १ व्याजान्तर्ये २ उद्देश्यान्तर्ये ३ शरव्यान्तर्ये
४ प्रतिकारान्तर्ये च “अविलक्ष्यमस्त्वमपरं कतमम्”
किरा० । “अविलक्ष्यमसत्प्रतिकारम्” मल्लि० ।

अविलम्ब न० अभावे न० त० । १ विलम्बाभावे यौग्ये ।
न० व० । २ विलम्बान्तर्ये लि० विलम्बश्च कार्योत्पत्ति-
साधककालप्रागभावः । तच्छून्यः अविलम्बः ।

अविलम्बित लि० वि+लबि-क्त न० त० । विलम्बान्तर्ये
१ त्वरायुक्ते इत्यादौ । क्रियाविशेषणत्वे न० । “अविलम्बितो
द्वितीयः” कात्या० १०, १, ८, १ ।

अविला स्त्री अव-रलच् । मेघ्याम् १ नास्ति विलं यत् ।
२ यत् नृन्ते लि० । [न० व० । ३ तच्छून्ये लि० ।

अविलास पु० अभावे न० त० । १ विलासाभावे २ अप्रकाशे
अविवक्षित लि० न विवक्षितः । १ वक्तुमर्हिते २ तात्पर्या-
विषयीभूते “बहुत्वमविवक्षितमिति रच० ।

अविवर लि० नास्ति विवरं खिद्रं यत् । नीरव्ये घने ।
अविवाच्य न० नास्ति विशेषेण वाच्यो मन्त्रादिः यत्

अत्यग्निहोमसंस्थे दशमाहे “अत्यग्निहोमोऽविवाच्यं दश-
मम्” कात्या० १२, २, २१, । “अत्यग्निहोमसंस्थमविवाच्यं
दशममहर्भवति” कर्क० । “नास्मिन्नहनि केनचित्
कस्यचित् विवाच्यमविवाच्यमित्याचक्षते” आश्व०
ओ० २, १२, १० । अस्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् कत्वे
सन्धः कस्य वा न विवाच्यं नाख्यावव्यमित्यर्थः कुतः ?
यस्मादेतदहः अविवाच्यमिति श्रुतौ प्रसिद्धम् परस्पर-
मविवचनोपपत्तिरस्मिन्नह्नोत्यविवाच्यमिदमहर्भवति ।

अविवाद पु० विरुद्धो वादः कथनं व्यस्यहारभेदः विरोधश्च अभावे
न० त० । १. विरुद्धवादाभावे ऐक्यमत्ये २. अव्यस्यहारे
३. विरोधाभावे च न० ब० ४. तच्छून्ये लि० । [विवाहसंस्कारे ।
अविवाहित लि० न० त० । विवाहितभिन्ने अनूदे अजात-
अविविक्त लि० न० त० । १. एकोभूते २. विवेकशून्ये ३. अन्यो-
न्यतादात्म्यापक्षे “तप्रायःपिण्डवदविविक्तं सत् तदेव
महावाक्यस्य वाच्यार्थो भवति” वेदान्तसा० ।

अविवेक पु० न विवेकः भेदकधर्मेण ज्ञानम् अभावे न० त० ।
अन्योन्यतादात्म्यारोपहेतोः विशेषज्ञानाभावे इति नैयायिकाः
विरोधे न० ० अन्योन्यतादात्म्यज्ञानरूपे मिथ्याज्ञाने
“तद्योगोऽप्यविवेकात्” सा० सू० । “अयञ्चाविवेकोऽगृही-
तासंसर्गकसमयज्ञानमविद्यास्थानाभिपिक्तं विवक्षितः” “ब-
न्धोविपर्ययात्” विपर्ययभेदाः पञ्च “इत्यागामिसूत्रद्वयात्” “तस्य
हेतुरविद्येति” योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्वरूपाया
बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतया वचनाञ्चान्यथाख्यातनभ्युपगमएव
योगतोऽत्र विशेषोच्यते । न पुनरविवेकोऽत्माभावमात्रं
विवेकप्रागभावो वा सुक्तस्यापि बन्धापक्षेः जीवन्मुक्त-
स्यापि भाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मात्पत्तिद्वारा
पुनर्वन्धप्रसङ्गाच्च । तथागामिसूत्रस्य ध्वान्तदटान्तानुपपत्तेः
अभावस्य ध्वान्तवदावकरत्वाभावात् । तथा वृद्धिह्वासाव-
यविवेकस्य अयमाशौ नोपपद्येतामिति । अस्मत्कृते च
वासनात्मकस्थेनाविवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोव-
दावरकत्ववृद्धिह्वासादिप्रसङ्गसंश्लेषोपपद्यते । “तस्य हेतुर-
विद्येति” पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्याशब्देनावि-
द्याबीजं व्याख्यातम् ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन
संयोगाजसकत्वादिति । अपि च “पुरुषः प्रकृतिस्थो हि
भुक्” इत्यादिशब्दो ज्वभिमनानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थता-
ख्यसंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या नामावोऽपि
तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रय-
त्नेनावहृतम् । तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगस्येतया-

ऽविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अयं चाविवे-
कस्त्वेषा संयोगाख्यजन्महेतुः साक्षात्, धर्माधर्मात्पत्तिद्वारा,
रागादिदृष्टद्वारा च भवति” सां० प्र० भा० । अधिकमविद्या
शब्दे दृश्यम् । [शून्ये ।

अविवेकक लि० न० त० । विवेककभिन्ने कार्याकार्यविवेचना
अविवन लि० “वेनतिः कान्तिकर्मा” निरु० वि+वेन-अच् न०
त० । विगतेच्छभिन्ने इच्छाशीले । “मनसाऽविवेन” तमिन्
सखायम्” ऋ० ४, २४, ६, । “अविवेनमिच्छाविगमशून्यम्” भा०
अविशङ्का स्तो विशेषेण शङ्का अभावे न० त० । १. विशेषशङ्का-
भावे । न० ब० २. विगङ्गारहिते लि० ।

अविशङ्कित लि० वि+शङ्कि-कर्त्तरि क्त, विशङ्का जाताऽस्य
इतच् वान० त० । १. विशङ्कारहिते । “विदध्यादविशङ्कितः”
सुतिः । २. अजातशङ्के च ।

अविशस्त लि० न विशस्ता विगमने कुशलः । यज्ञियपशुहिं-
सनेऽनिपुणे यमतिरि “मा ते गृध्रुरविशस्तातिहाय”
ऋ० १, १६२, २० ।

अविशुद्ध लि० विरोधे न० त० । विशुद्धभिन्ने सदोषे ।

अविशुद्धि स्तो विरोधे न० त० । शुद्धिपरिती दोषे “सह्य-
विशुद्धिजयातिशयशक्तः” सां० का० । अविशुद्धिर्हिंसा-
दोषसाधनता यथोक्तम् “अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुवी-
जादिवधसाधनता यथाह आ भगवान् पञ्चशिखाचार्यः
“सत्यसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः” इति । सत्यसङ्करः
ज्योतिषोमादिजन्मनः प्राधान्यापूर्वस्य सत्येन पशुहिंसा-
दिजन्मनानथेहेतुना अप्रवृत्ते सङ्करः । सपरिहारः कियतापि
प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः । अप्रमादतः प्रायश्चित्त-
मपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि
यावदसावनर्धं स्रुते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहि-
ष्णुतया सह वर्त्तत इति । स्रुज्यन्ते हि पशुसम्भारोपनीतस्य-
गन्धधामहान्तदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितं
दुःखवज्जिह्वाकाम् । न च “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानिति
सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण “अग्नीषोमीयं पशुमालभेते-
त्यनेन” बाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि
बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चित् विरोधः
भिन्नविषयत्वात् । तथा हि “मा हिंस्यादिति” निषेधेन
हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञायते न त्वत्प्रत्ययत्वमपि “अ-
ग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वत्वेन-
सुच्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभावात्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न
चानर्थहेतुत्वक्रतुपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा

हि पुरुषस्य दोषमावच्छति क्रतोश्चोपरिकरिष्यति" सा० को० ।
इति सांख्या मन्थले मीमांसका वेदान्तिनश्च वैधर्मिकाया
अनर्थहेतुत्वं निराचक्रुः तच्च शा० सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चे-
नोक्तम् तत्तु ४४३ पृष्ठे उदाहृतम् ।

अविशेष यु० विशेषभेदकधर्मः अभावे न० त० । १ भेदक-
धर्माभावे "वायुमह्नादविशेषविशेषाभ्याम्" शा० सू० ।
२ अभेदे ऐक्ये च । न० व० । ३ विशेषमन्ये तुल्ये लि० सांख्या-
दिमतसिद्धेषु शान्तत्वघोरत्वमद्वैतरूपविशेषमन्येषु स्थूल-
भूतोपादानेषु ४ सूक्ष्मभूतेषु । तानि च तन्मात्राणि
यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्वयं न तिष्ठति तज्जातीयानां
शब्दस्यैकरूपसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूला-
नामविशेषाणि । "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मा-
त्रता कृता । न शान्तानां च घोरान्ते न मृदाद्या-
विशेषिणः" इति विष्णुपुराणादित्यः । अस्यायमर्थः तेषु
तेषु भूतेषु तन्मात्रास्ति उल्लोति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्या-
णामपि तन्मात्रता कृता । ते च पदार्थाः शान्तघोर-
मृदाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः मन्यन्ता एकरूपत्वात् ।
तथा च शान्तादिविशेषमन्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां
शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेष-
संज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मृदं
भोक्तात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिसात्वभोग्यत्वेन केवलं
सुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सा० प्र० भा० । नन्मात्रा-
ण्यविशेषाः" सा० का० तत्सत्ये च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे
दर्शयिष्यते । निव्ययोगे इति । अविशेषीत्यपि तन्मात्रे ।

अविशेषज्ञ लि० विशेषं न जानाति ज्ञा-क असम० स० ।
विशेषानभिज्ञे भेदकधर्मानभिज्ञे ।

अविशेषित लि० न विशेषितः भेदकधर्म्येण । यस्य इतरस्यात्
विशेषणेन व्यावृत्तिर्न कृता तस्मिन् पदार्थे । [३ अक्षिपे च

अविश्रान्त लि० वि+अश्र-क्त न० त० । १ विरामरहिते २ सन्तते

अविश्रमनीय लि० वि+श्रम-अनीयर न० त० । विश्वासकर-
णायोग्ये । [सेदविश्रमस्ते विश्रमस्ते जातिविश्रमस्ते" कृतो०

अविश्रस्त लि० न० त० । विश्वासयोग्यताहीने "न विश्र-
अविश्वास पु० अभावे न० त० । १ विश्वासाभावे न० व० ।

२ विश्वासानाधारे ३ विश्वासायोग्ये पदार्थे च । [कारके ।

अविश्वासिन् लि० न विश्रसिति णिनि स्त्रियां ङीप् विश्वासा-
अविश्लिष्ट लि० विरोधे न० त० । विश्लिष्टभिज्ञे सङ्गते ।

अविष पु० अवि-टिप् च । १ सप्तद्वे, २ नृपे च । टिप्त्वात् ङीप् । ३ नद्यां
स्त्री । ४ रक्तकपाले लि० । नास्ति विषं यत् । ५ विषमन्ये

लि० । "अपञ्चोपधीरविषा वनानि" ऋ० ई०, १८, ५ ।
"अविषा विषरक्षिता निरक्षकाणि वा वनानि" भा० ।

विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतद्द्रव्यं स्त्री टाप् ।

अविषक्त लि० न० त० । असंलग्ने ।

अविषम लि० विरोधे न० त० । १ विषमभिज्ञे समे (जोड़)
२ सुपक्षे ३ रुग्णे च । [३ विषयमन्ये लि० ।

अविषय पु० न० त० । १ अगोचरे २ अप्रतिपाद्ये । न० व० ।

अविषह्य लि० न विशेषेण सह्यः न० त० । १ सोढुमशक्ये २ इतरैर-
नभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३ परिच्छेत्तुमशक्ये
च "सोमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैश्च धर्मवित्" मनुः ।

अविष्टम् पु० अभावे न० त० । १ आलम्बाभावे । न० व० ।
२ आलम्बनमन्ये लि० ।

अविष्ट लि० अतिशयेन अविता अविष्ट+इष्टन् तृण्यलोपः ।
अतिशयेन रक्तके । "यो अर्जुनो ब्रह्मकृतिमविष्टः"
ऋ० ७।१८।५ "अविष्टः अतिशयेन रक्षिता" भा० ।

अविष्टा स्त्री अवि-गतौ इष्टुन् अविर्गतिमिच्छति क्यच्-भावे
अ । गमनेच्छायाम् । "अविष्टामनुव्रतं मधितः"
ऋ० २, ३८, ३, "अविष्टां गमनेच्छाम्" भा० ।

अविस् न० अव-भावे इष्टुन् । १ रज्ज्वे २ गतौ च ।

अविसंवाद पु० विसंवादः प्रमाणानुसरणाभावः विरोधे
न० त० । १ प्रमाणानुसरणे २ यथार्थविषयकत्वे ।

अविसंवादिन् लि० विरोधे न० त० । प्रमाणान्तरानुसारिण
१ यथार्थ विषयके २ सफले पदार्थे च ।

अविसोढ न० अवेर्दुग्धम् अवि+सोदच् न पत्यम् । १ भेषी-
दुग्धे । न विसोदः । २ असोदे लि० ।

अविस्थल न० भारतोक्ते व्यामभेदे । "अविस्थलं वृकस्थलं"
साकन्दीं वारणावतम् । अवसानञ्च गोविन्द ! कश्चिदेकञ्च
पञ्चमम्" भा० उ० प० ।

अविस्पष्ट न० विस्पष्टं श्रुतमात्रेणार्थावबोधकं सुखेन अव-
णायोग्यञ्च । वि+स्पष्ट-क्त न० त० । अस्पष्टवाक्ये ।

अविस्मरण न० अभावे न० त० । १ विस्मरणाभावे स्मरणे
विस्मरणज्ञानभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणाभावः
सच्च अनुभूतविषयेषूपभूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणा-
न्तराभावात् अनुद्बुद्धतया कृतिरूपकार्याजनने, रोगा-
दिना नाशने च भवति । तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रणि-
धानादिसङ्कतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभि-
भवनीयता च । यथाह गौ० सू० । "प्रणिधानलिङ्गा-
दिज्ञानानामनुगमप्राप्ताद्युपपदस्मरणम्" । "प्रणिधानं चित्तै-

काव्यं' सुप्रपूरेति यावत् लिङ्गज्ञानं उद्बोधकम् उद्बोधका-
नामानन्त्यादादिपदं ज्ञानात्परतोयोजनीयं तस्य क्रमात्
स्मरणक्रमः यदि च सुगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयकमेकं
स्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादाविति सन्त्यम्य
वृत्तिः" । प्रणिधानादीनि च स्मृतिकारणानि तत्त्वोक्तानि ।
“प्रणिधाननिबन्धाभ्यामलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रित
सम्बन्धानन्तर्यं विद्योगैककार्यं विरोधातिशयप्राप्त्यवधान
सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मानिमित्तेभ्यः”
“स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य इत्यात् परं श्रुतस्य प्रत्येक
मभेदेनान्वयः । प्रणिधानं मनसोविषयान्तरसञ्चारवारणम्,
निबन्धनप्रत्योपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम्,
अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम्, एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि
तादृशे गोष्ठसङ्बोधकमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः ।
अभ्यासोद्वेगतरसंस्कारः उद्बोधकत्वेनोक्त इति केचित् लिङ्गं
व्याप्यं व्यापकस्य स्मरणं, लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्जु-
नादेः, सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्त्रीकारस्तस्य स्वस्वामि
भावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम्, आश्रयाश्रितौ राजादि
तत्परिजनौ परस्परस्मरणकौ, सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादिः, गो-
ष्ठ्यन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्यं प्रोक्षणावघातादेः, विद्यो
गोयथा दारादेः, एककार्यान्त्येवासिप्रभृतयः परस्परस्मर-
काः । विरोधादहिंनकुलादेरन्यतराणां परस्मरणम् । अतिशयः
संस्कारउपनयनादिराचार्यादिस्मरणकः, प्राप्तिर्धनादेर्दातारं
स्मरयति, व्यवधानमावरणं यथा खड्गगदेः कोषादि । सुख
दुःखधोरन्यतराणां परस्मरणं ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम्,
इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मरणकौ, भयं
मरणदेर्भयहेतोर्भा स्मरणकम्, अर्थित्वं दातुः, शास्त्रादेः
क्रिया वायादेः, रागात्कीर्तिः पुत्रादेः स्मरणं, धर्मा-
धर्माभ्यां जन्मान्तरात्सुखदुःखसाधनयोः प्रागतुभूत
सुखादेश्च स्मरणमिति । तेषु च किञ्चित् स्वरूपसत्किञ्चिच्च
ज्ञातसङ्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः” वृत्तिः ।
कणादेन तु स्मृतिसाधारणकारणमुक्तं यथा “आत्मम-
नसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः” इति “उत्पद्यत
इति शेषः संयोगविशेषः प्रणिधानादिसंस्त्रिधानम्, एत-
न्नादिसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्या-
विशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चक्रःरेण
व्यापारी पूर्वाभूतः ससञ्जीवते, अतुभववाथाथर्प्या-
थाथर्पमियभनुविधत्ते, रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्य
तथैव स्मृतेः नच सततं स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधा-

धीनत्वात्, तदुक्तं प्रथमस्तदेवपादैः “लिङ्गदर्शनेच्छासुस्मरणा-
दापेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पङ्कभ्यासादरप्रत्यय-
जनिताच्च संस्कारादृष्टश्रुताभूतेषु शेषासु व्यवसायस्मरणे-
च्छाद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिः” इति । आर्षं ज्ञानं
सहजकृता दृष्टं लक्षितं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थ-
प्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आम्नायविधातृ-
णास्मृषीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वर्थेषु धर्मादिषु यन्त्रोप-
निबन्धेषु वा लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगादुक्तां विशे-
षाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्थम्” इति तच्च कदा-
चिद्वैकिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति “शो मे
भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति” उप० । संस्कारनाश
कानि च रोगकालजन्मान्तरादीनि । न० ब० स्मृतियुक्ते त्रि०
अविस्मृत त्रि० न० त० । विस्मृतभिन्ने स्मृते ।
अविहृत्य त्रि० “हृत्यतिः प्रेक्षाकम्पेति” यास्कः वि+हृत्य-अतच्
न० त० । अनभिलषिते अनिष्टे “येनाविहृत्य तक्रतोः”
क० १, ६३, २ । अविहृत्य त क्रतोरनभिलषित यज्ञस्य भा० ।
अविहित त्रि० न शास्त्रेण विहितः न० त० । १ निषिद्धे २ अजतेच
अविहृत त्रि० वि+हृ-बा० उतच् किञ्च न० त० ।
अहिंसे । “ताहि क्षत्रमविहृतम्” ऋ० ५, ६६, २,
“अविहृतमहिंस्यम्” भा० ।
अविहृत त्रि० विरोधे न० त० । व्याकुलभिन्ने स्वस्थे ।
अवी स्त्री अवत्यात्मानं लज्जया अव-ई । स्मृतमत्याम् ।
अवीकाश पु० वीकाशः प्रकाश उपसर्गदीर्घः अभावे न० त० ।
२ प्रकाशभावे । न० ब० । २ प्रकाशशून्ये । निशून्ये त्रि० ।
अवीक्षण न० अभावे न० त० । १ दर्शनाभावे न० व० । २ दर्श-
अवीक्षित त्रि० न० त० । १ दृष्टभिन्ने । भावे क्त अभावे न०
त० । २ वीक्षणाभावे न० ।
अवीचि पु० नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वात् । १ नरकभेदे
तत्स्वरूपं तत्कारणञ्च भागवते ५ स्क० दर्शितं यथा
“तामिच्छोन्मतामिच्छ” इत्याद्युपक्रमस्य “अवीचिरयः पान-
मित्यादिना अष्टाविंशतिनरकान् विभज्य “यस्मिन्हावृतं
वदति साण्ड्ये, द्रव्यविनिमये, दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य
नरके अवीचिमत्यधः शिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रा-
यात् गिरिमूर्ध्निः सम्पात्यते । यत्र जलमिव स्थलमग्न्यष्ट-
मयभासते तदवीचिर्नाम तिलशोविशीर्यमाणशरीरो न
क्वियमाणः पुनरारोपितो निपतति”-अवीचिमान् अवी-
चिमयोऽप्यत्र । २ तरङ्गशून्ये जलाशये त्रि० ।
अवीज त्रि० नास्ति बीजमस्य । बीजशून्ये १ फलादौ ।

श्रद्धायां स्त्री। शोचानाधायके त्वि० “अजीजमपि खेत्” केवलं
स्थान्डिलं भवेत्” मनुः । अप्राशस्त्ये न० त० । अङ्कु-
रोत्पादनायासमर्थं त्वं ह्यायाणादौ शोचे च । “अजीज-
विक्रयी चैव वीजोत्कृष्टं तथैव च” मनुः । “अजीजं
प्ररोहसमर्थमिति” कुल्लू० । वीजं शुक्रं न० ब० ।
शुक्ररहिते ४ स्त्रीवे न० । “न मूलं फेनिलं यस्य विषा चासु
निमज्जति । मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां स स्त्रीव इति कथ्यते”
स्मृतेस्तस्य तथात्वम् । “उन्मत्तं पतितं स्त्रीवमजीजं
पापरोगिणम्” इति मनुः । ५ कारणान्युन्ये त्वि० द्योगोक्ते
निर्जीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु० ।

अवीत न० अनुमानभेदे तच्च दर्शितं सा० को० “तच्च प्रथमं
तावत्तद्विधिं वीतमवीतञ्च अन्ययसुखेन प्रवर्त्तमानं
विधायकं वीतम् व्यतिरेकसुखेन प्रवर्त्तमानं निषेध-
कमवीतम्” व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः यथा “वीतं विशेषेण
इतं सङ्गतमन्यतम् अन्यव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण
इतं ज्ञातं प्रसिद्धभाष्यव्याप्तिमित्यर्थः तद्विज्ञमवीतम्
व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिं वेत्यर्थः
व्यतिरेकसुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतिवोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्य-
र्थः । निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाव-
वान् इति व्यतिरेकग्रहणेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य
पृथिव्यां निरुत्था पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य
निवारकम् । तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्ध-
वत्त्वादित्यनुमानमवीतम्” ।

अवीर त्वि० वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य । १ पुत्रादिभ्युन्ये । न० त०
स्वीर्यवद्भिन्ने त्वि० । “पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता
मनोषिभिः” इति परिभाषिता स्त्री वीरा न० त० ।
२ पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री । “अजातपुत्रा विधवा
साऽवीरा परिकीर्त्तितेति” स्मृतिः । “मा त्वा वयं
सहस्रावन्वीराः” ऋ० ७, ४, ६, । “अवीराः पुत्रादि-
रहिताः” भा० । “अवीरायाश्च योषिताः” स्मृतिः ।

अवृक त्वि० वृ-कक् वृकः आवरकः न० ब० । आवरकान्युन्ये
“ज्योतीषि कृष्णवृककाणि” ऋ० १५, ६, “वृकोष्णवरकेण
रहितानि” भा० ।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिजीवनीपोषः अभावे न० त० । १ जीविकाभावे
“आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्” अवृत्तिकर्पिता
हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिरत्यपि” अवृत्तिकर्पितः सीदन्निमं
धर्म्मं समाचरेत्” इति च मनुः । नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य ।

अवृद्धिमाने । “साध्याभावदृष्टित्वम्” साध्यवदग्यावृत्ति-
त्वम्” इति च अनुचिन्ता० । न० ब० । जीविकाम्युन्ये त्वि०
अवृद्धि न० नास्ति वृद्धिः यत्न कप् । ऋणादौ वृद्धिः लाभ-
रूपा (सुद) तद्वृद्धिरे १ मूलधने । तच्च स्मृतौ दर्शितं यथा
“ऋणं पैतामहं पैतवं प्रतिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात्
तत्सुतो च न दाप्याविति निश्चयः” । “समं मवृद्धि
कम्” “ऋणमात्मेयवत् पितरं पुत्रैर्देयं विभावितम् ।
पैतामहं समं देवमदेयं तत्सुतस्य च” या० स्मृ० । “समं
यावत् स्मृहीतं तावदेयं न वृद्धिः” भिन्ना० । “गोप्याधि-
भोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽप्य हापिते । नरोदेयो विनष्टश्च
देवराजकृतादृते” या० स्मृ० ।

अवृध त्वि० न वर्द्धते वृध-क । १ वृद्धिभ्युन्ये । अन्तर्भूतस्य
वृध-क न० त० । अवृद्धिके “पनीरश्चर्द्धा अवृधायज्ञानम्”
ऋ० ७, ७, २, “अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः” भा० ।

अवृष्टि स्त्री अभावे न० त० । १ वर्षणाभावे “अथ यदाऽवृष्टि-
र्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदने धम्मप्राप्तिः” ।
शत० ब्रा० । न० ब० । वृष्टिभ्युन्ये मेघे पु० ।

अवृहत् त्वि० विरोधे न० त० । वृहद्विज्ञे लुङ् स्त्रियां ङीप्
अवेचक त्वि० अव+रञ्ज-ल्यप् । १ दर्शके २ पर्यालोचके
३ आयव्ययादिषु अध्यक्षे च ।

अवेक्षण न० अव+रञ्ज-ल्यप् । १ दर्शने, २ प्रतिजागरणे,
३ अवधाने च “वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः” रघुः “भूषा-
णामर्द्धरचना पृथा विष्वगवेक्षणम्” सा० द० “पितृमन्त्रा-
नुहरणे आत्मालक्ष्णे ह्यवेक्षणे” आ० त० स्मृ०

अवेक्षणीय त्वि० अव+रञ्ज-अनीयर् । १ दर्शनीये । “तपस्वि-
सामान्यसवेक्षणीया” रघुः । २ आलोचनीये च ।

अवेक्षा स्त्री अव+रञ्ज-भावे अ । अवेक्षणशब्दार्थे ।

अवेक्षित त्वि० अव+रञ्ज-कर्मणि-क्त । १ वृष्टे २ पर्यालोचितं च ।

अवेक्षित त्वि० अव+रञ्ज-लृच् स्त्रियां ङीप् । अवेक्षकशब्दार्थे ।

अवेक्ष्य त्वि० अव+रञ्ज-कर्मणि गद्यत् । १ पर्यालोच्ये २ वृष्ट्ये च
ल्यप् । ३ वृष्ट्यर्थे ४ पर्यालोच्योत्थे च अव्य० ।

अवेदनाञ्च त्वि० वेदनां न जानाति ज्ञा-क अस० समा० ।
वेदनानभिज्ञे “अवेदनाञ्च कलिशक्ततानाम्” कुमा० ।

अवेदि स्त्री वेदर्वेदेनम् अभावे न० त० । ज्ञानाभावे “न चेद-
वेदिर्महती विनष्टिः” वृ० उ० । परिप्लुतभूमिभ्युन्ये त्वि०

अवेद्या त्वि० न वेद्यः ज्ञेयः । १ अज्ञेये । विद-लाभे गद्यत् ।
२ अज्ञेये ३ अविद्यास्तृत्यां स्त्री “व्यभिचारेण वर्णाना-
मवेद्यावेदेन च” मनुः । ४ गोवत्से पु० गच्छ० ।

अवेत्ति लि० नास्ति चेत्ता सोमा यत् । १ सोमारहिते निर्मर्यादे
अपलापे पु० शृङ्गुगुवाके स्त्री मेदि० । अप्रागस्ये
न०त० । ४ अन्तचित्काले स्त्री । न० व० । ५ सम्यन्त्ये लि० ।
अवेष्ट लि० अव+यज-क्त । नागिते “अवेष्टादंष्ट्रकाः”
य० १०, १०, “अवपूज्यजतिनाशार्थः” वेददी० “अवेष्टा
इति लोहायसमाविध्यति” कात्या० १५, ५, २२ ।

अवैध लि० विधित आगतम् अण्वैधं न०त० । १ विधितः
अप्राप्ते निषिद्धे च । “अवैधं पञ्चमं कुर्वन् राक्षो दण्डेन
गुध्यति” स्मृतिः ।

अवैधव्य न० विधवाया भावः व्यञ् वैधव्यं पतिहीनत्वम्
अभावे न०त० । पतिन्यत्याभावे सपतिकत्वे । ‘अवै-
धव्यप्रदं स्त्रीणाम्’ कालिकापुरा० “अवैधव्यं भवेत्तस्याः
सप्तजन्मसु निश्चितम्” पुरा० ।

मत्य न० वैमत्यं विरुद्धमतता अभावे न०त० । १ मतवै-
धाभावे ऐक्यमत्ये । न० व० । २ तच्छून्ये ।

अवेयात्य न० वेयात्यं धार्ष्ट्यं निर्लज्जता अभावे न०त० । धार्ष्ट्या-
भावे १ सलज्जत्ये न० व० । २ तच्छून्ये लज्जावति लि० ।

अवेर न० अभावे न०त० । १ विरोधाभावे न० व० । २ विरोध-
शून्ये लि० ।

अवेराग्य न० वैराग्यं विषयविहत्या अभावे न०त० ।
१ विषयवृत्त्यायाम् २ सांख्योक्ते धर्माधर्माज्ञानाज्ञानवैरा-
ग्यावैराग्यशून्यानिश्चय्यं रूपादविधप्रकृतिधर्माभेदे च ।

अवेलक्ष्य न० विलक्षणस्य भावः व्यञ् विलक्षणं भेदकधर्माः
अभावे न०त० । १ भेदकधर्माभावे अभेदे । न० व० ।
२ तच्छून्ये अभिज्ञे लि० ।

अवेक्षण न० अव+उक्ष-भावे ल्यट् । तिरश्चा पाणिना सेचने
‘उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यक्षताभ्युक्षणं
प्रोक्तं तिरश्चावेक्षणं स्मृतम्’ स्मृतिः ।

अवीद पु० अव+उन्द-भावे घञ् नि० नलोपः । १ अवलोदने
ततः अस्त्यर्थे अर्ग० अच् । क्लिप्ते शकार्हे लि० जटा० ।

अवीदेव अव्य० देवानामवज्ञात् अव्ययी० । देवानामवराजन्
देगादौ “अवीदेवसुपरिमर्त्यं क्षयि” ऋ० ७, १६, १२ ।

अवीष पु० अव+उष-कर्मणि क । उषणाक्षे । अप्पा० हितार्थे
कृत्यतौ । अवीषीयम् अवीष्यं तद्धिते वस्तुनि लि० ।

अव्द पु० अव्दवत् । वत्सरे । [पञ्चादयोऽप्यत्र ।

अव्दप पु० अव्दपवत् वर्षाधिमे अव्दपशब्दे विवृतिः । अव्द-

अव्य लि० अविभवम् अवि+दिगा० वत् । भेषभवे लोमादौ
‘तिरः पवितं विवारमव्यम्’ ऋ० ८, १०६, १६, १ ।

अव्यक्त पु० वि+अनृज-क्त न०त० । १ विव्यो, २ कामे, ३ शिवे,
सांख्यमते सर्वकारणे, ४ प्रधाने, रूपाद्यहीनतया चक्षुराद्य-
गोचरत्वात्तथात्वम्, वेदान्तमते नामरूपाभ्यामव्यक्ते
५ अज्ञाने ईश्वरशरीरे ७ सुषुप्तप्रवस्थायां च शब्दप्रवृत्ति-
निमित्तज्जातिगुणादिभिर्वर्जिते निराकारे ऽब्रह्मणि न० ।
८ अक्षटे वस्तुमात्रे लि० । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रि-
यमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विव-
रीतमव्यक्तम्” सा० का० । हेतुमत्त्वादिव्यक्तधर्माविर-
हितमव्यक्तम् । “अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात्” सा० सू० ।
“तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञ-विज्ञानात्” सा० का० ।
“महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्योपादानं सुखदुःखमो-
हात्मकत्वे सति कार्यत्वात् तथाभूतघटादिवत् ।
महदादिकं स्वोपहितत्रिगुणात्मकोपादानं कार्यत्वात्
घटवत् इत्यमव्यक्तानुमानम् दर्शितम्” सा० प्र० भा० ।
“वृद्धेरिव व्यक्तसदाहरन्ति” रघुः । वेदानिभिः नामरूपा-
भ्यामव्यक्तमज्ञानमेव मूलकारणतया अव्यक्ततया च स्वीकृतं
तत्रैव प्रकृतिधर्माणां सर्वेषामन्तर्भावात् “अव्यक्तादीनि
भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र
का परिदेशनेति” गीतोक्तोरपि तत्रैव तात्पर्यम् तद्द्वारैव
ब्रह्मणः जगज्जन्मादिहेतुत्वम् “व्यक्ताकारणमव्यक्तं नित्यं
सदसदात्मकम्” मनूक्तावपि तद्रूपमज्ञानमेवाव्यक्तशब्देनाभि-
धीयते तस्य च प्रवाहरूपेणावस्थितत्वात् नित्यत्वम्
“महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं
किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” श्रुतौ तु अव्यक्तशब्देन
रूपाद्यशरीरमिति शा० सूत्रे भाष्ये च वृत्तस्थापितम् यथा
“आनुमानिकमर्थोक्तोपासिति चेन्न शरीररूपकवित्यस्त
गृहीतेर्दर्शयति” सू० । “आनुमानिकमपि आनुमानि-
रूपितं प्रधानमेवैकेषा पाणिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके
हि पश्यते “महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति
तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृति-
प्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः
शब्दादिहीनत्वाच्च व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृति
प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते अतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुप-
पन्नं तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति
चेन्न तदेवम् न ह्येतत् काठकाकं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्त-
योरस्त्वपरम् न ह्येतत् यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं
त्रिगुणं प्रधानं तादृशमव्यक्तमिच्छायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्य-
क्तमिति प्रत्यभिज्ञायते स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति

योगिकत्वादव्यक्तमपि सूक्ष्मे दुर्लभे प्रयुज्यते न चायं कश्चिद्विद् । या तु प्रधानवादिनां हृदिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । न च क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यश्वस्याने गां पश्यन्त्योऽयमित्यमदोऽध्ययस्यति । प्रकरणनिरूपणाच्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमवयुक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः ? प्रकरणात् परिशेषतश्च । तथाहि अनन्तरातीतो ग्रन्थः आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककृप्तिं दर्शयति । “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाङ्गविषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः” इति शेषे च “इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारन्विष्णोः परमं पदममाप्नोतीति” दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारम्पर्यमदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां न्येव प्रकृत्यैव इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परम्पदं दर्शयति । “इन्द्रियेभ्यः पराहृत्थां अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमवयुक्तमवयुक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति” । तत्र यएवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रूपककल्पनायामन्वादिभावेन प्रकृताः न एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्वे ह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोवरत्वेन निर्दिष्टास्तेषाञ्चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोभूलत्यादिषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिर्ग्राह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान् परः यः सः आत्मानं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः कुतः ? आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वज्ञास्य स्वामित्वादुपपन्नम् । “तदेवं पूर्वावराजोचनायां नास्त्वत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः” भा० । “सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्” सू० “उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमवयुक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमवयुक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्यैवचनस्त्ववयुक्तशब्द इति अत उत्तरमुच्यते “सूक्ष्ममिव ह” कारणा-

त्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्यावयुक्तशब्दार्हत्वात् यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमवयुक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममवयुक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा “गोभिः श्रोणीत मनुसरसिति” । तथाच श्रुतिः “तद्वेदं तर्ह्यवयुक्तमामीदिति” इदमेव वयुक्तं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां प्रतियुक्तवयुक्तनामरूपं बीजगतप्रवस्थमवयुक्तशब्दयोग्यन्दर्शयति” भा० । परमब्रह्मपरत्वे “ये चाप्यक्षरमवयुक्तं तेषां के योगवित्तमाः” “क्षेपोऽधिकतरस्ते रामव्यक्तासक्तचेतसाम्” इति च गीता । “योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽवयुक्तः सनातनः” मनुः विष्णोस्तु “अनेकभूत्तरवयुक्तः शतमूर्तिः सनातनः” इति विष्णुसं० । अप्रकाशितार्थे “तमशेषमस्यावयुक्तव्यवहारस्त्वचितमर्थं मनसा जग्याह” काद० “ततः स्वयम्भूर्भगवानवयुक्तं व्यञ्जयन्नृदम्” मनुः संख्याविशेषणानवगते गणितशास्त्रोक्ते १० राशिभेदे तच्च बीजनाम्ना वयवञ्चिद्यते “उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत् पुरुषेण सांख्याः । वयुक्तस्य कृतज्ञस्य तदेकबीजमवयुक्तभोगं गणितञ्च वन्दे । पूर्वप्रोक्तं वयुक्तमवयुक्तबीजं प्रायप्रश्नानो विनाऽवयुक्तयुक्ता” इत्यपक्रम्य “यावत्तावत्कालकोनीलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः । अवयुक्तानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यानं कर्तुमाचार्यवयैः” बीजग० तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव “यावत्तावत्कल्पप्रमवयुक्तराशेमानं तस्मिन् कुर्वतो हृदिमेव । तस्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात्त्यक्त्वा क्षिप्त्वा वापि सङ्गुण्य भक्त्वा । एकाऽवयुक्तं शेषवेदन्यपचाद्रूपागम्यस्येतरस्याञ्च पलात् । शेषावयुक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं वयुक्तं मानं जायतेऽवयुक्तराशेः । अवयुक्तानां ह्यप्रादिकानामपीह यावत्तावदप्रादिनिम्नं कृतं वा । युक्तो न वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं कापि व्यक्तमेवं विदित्वा । तत्र प्रथममेकवर्णसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं बीजम् । यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्णादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम् । यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः । तत्र प्रथमं तावदुच्यते पृच्छ-क्तेन पृष्टे सत्युदाहरणे योऽवयुक्तराशस्तस्य मानं यावत्तावदेकं ह्यपि वा प्रकल्प्य तस्मिन्नावयुक्तराशौ उद्देशका-लापवत्सर्वङ्गुणमजनमैराशिकपञ्चराशिकश्रेढीफलचेतव्यवहारादिगणनेन कार्यम् । तथा कुर्वता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्यौ । यद्याक्षामे समौ पक्षौ न क्षः ।

तदेकतरे न्यूने पक्षे किञ्चित्प्रमाणं ततः अधिकपक्षात्ता-
वदेव विशेष्य या न्यूनां पक्षं केनचित्पक्षे वाधिकं पक्षं
तावत्तैव भक्ता समौ कार्यौ । ततस्तयोरेकस्य पक्षस्यावृत्त
सम्यपक्षस्यावृत्ताच्छोद्धृष्टम् अवृत्तवर्गादिकमपि।अन्यपक्षरू-
पाणि इतरपक्षरूपेभ्यः शोध्यानि। यदि करण्यः सन्ति तदा
ताअपि उक्तप्रकारेण शोध्यः। ततोऽवृत्तराशिशेषेण रूप
शेषे भक्ते यत्नयते तदेकस्यावृत्तस्य मानं वृत्तं जायते ।
तेन कल्पितोऽवृत्तराशिरुत्थायः ॥ यतोदाहरणे ह्याद
योऽवृत्तरागयोभवन्ति तदा तस्यैकं यावत्तावत्प्रकल्प्य अन्ये-
षां ह्यादिभिरिष्टैर्गणितं भक्तं वा इष्टं रूपैरुक्तं युतं वा
यावत्तावदेव प्रकल्प्यम् ॥ अथ वा एकस्य यावत्तावदन्येषां
वृत्ताभ्येव मानानि प्रकल्प्यानि । सर्वं विदित्वेति यथा
क्रिया निरुक्तिरिति तथा बुद्धिमता ज्ञात्वा ज्ञेयानामवृत्तानि
व्यक्तानि वा कल्प्यानीत्यर्थः। उदाहरणम्। एकस्य रूपं त्रिशती
पञ्चा अथा दद्यान्त्यस्य तु तुल्यमूल्याः । कर्णं तथा
रूपगतं च तस्य ती तुल्यवित्तौ च किमश्वमूल्यम् । यदा
दावित्तस्य दत्तं द्वियुक्तं तत्तुल्यवित्तोयदि वा द्वितीयः ।
आद्योधनेन त्रिगुणोऽन्यतोवा पृथक् पृथक्मेव द वाजि-
मौल्यम् । अत्राश्वमौल्यमज्ञातं तस्य मानं यावत्ता-
वदेकं प्रकल्पितं या १ तत् त्वैराशिकं यद्येकस्य यावत्ता-
वन्मूल्यं तदा षणां किमिति न्यासः । १ । या १ । ६ ।
फलमिच्छागुणं प्रमाणभक्तं लभं षण्णामश्वानामूल्यं
यादैक्यत्वं रूपगतत्वे प्रसिद्धे जातमाद्यस्य धनं यादैक्यत्वं २००
एवं दशानां मौल्यं या १० अत्र रूपगते चर्ण-
गते प्रसिद्धे जातं द्वितीयस्य धनं या १० रूप १००
एतौ समधनविति पक्षौ स्वत एव समौ जातौ समशोष-
नाथं न्यासः या ६ रूप ३००

या १० रूप १००

अथ एकाव्यक्तं शोधयेदम्यपक्षादिति आद्यापक्षाव्यक्तेऽ-
न्यपक्षाव्यक्ताच्छोधिते शेषं या ४ । द्वितीयपक्षरूपेषु आद्या-
पक्षरूपेभ्यः शोधितेषु शेषं रूप ४०० अव्यक्तराशिशेषेण
या ४ रूपशेषे रूप ४०० उद्धृते लब्धमेकस्य यावत्तावतो-
मानं व्यक्तं १०० यद्येकाव्यक्तेर्दं मौल्यं तदा षणां
किमिति त्वैराशिकेन लब्धे षण्णां मौल्ये ६०० रूपकगतत्व-
युते ६०० जातमाद्यस्य धनम्। एवं द्वितीयस्यापि ६०० बीजग०
एवमनेकवर्गादीनामप्युदाहरणादीनि तत्तैव दृष्टानि ।

अव्यक्तमूलप्रभव पु० अव्यक्तं प्रधानमविद्या वा मूलम्
प्रभवत्यज्ञात् प्रभवः अपादाने अप् प्रभवोयस्य। संसारवृत्ते ।

अव्यक्तराग पु० न वृत्तोऽस्त्यवृत्तोरागोऽदृष्टिमा । १ रेवृत्ते
अदृष्टे वस्ये २ तद्वति ति० ।

अव्यक्तलिङ्ग न० अवृत्तस्य लिङ्गमनुमापकम् । सांख्यमत
सिद्धे १ महत्तत्त्वादौ । अवृत्तं लिङ्गमस्य । २ अदृष्टचिह्ने
रोगादौ ति० । न वृत्तं दम्भाभावेन गुप्तं लिङ्गमस्य ।
गुप्ताश्रमयुक्ते ३ संन्यासिनि पु० ।

अव्यङ्ग स्त्री अवेरङ्गं शृङ्गमिवाङ्गमस्याः । १ शृङ्गशिव्याम् ।
न विकलमङ्गमस्य ईव० । विकलाङ्गमिच्छे पृथे ति० ।
अव्यङ्गाङ्गो स्त्री अव्यङ्गमविकलं सम्पूर्णमङ्गं यस्याः ङीप् ।
सम्पूर्णङ्गयुक्तायां स्त्रियाम् “अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनान्दी”
हंसवारणगामिनीम् । मनुः ।

अव्यञ्जन पु० नास्ति वृञ्जनं शुभलक्षणं शृङ्गे यस्य । १ शृङ्ग-
हीनपशौ, २ सुलक्षणमन्यु, ३ चिह्नमन्यु च ति० ।

अव्यण्डा स्त्री न विगतमण्डं बीजमस्याः । शृङ्गशिव्याम् ।
अव्यतिकार पु० अभावे न० त० । १ संसर्गाभावे न० ब० ।
२ संसर्गमन्यु ति० ।

अव्यतिकीर्णं ति० वि+व्यति+कृ-क्त न० त० । असङ्कीर्णं
“धाराः प्रसादयितुमव्यतिकीर्णं रूपाः” माघः ।

अव्यय पु० न वृथते पङ्गां न सञ्चलति वृथभयचलनयोः
व्यच् । १ सपे । २ वृथाशून्ये ति० । नास्ति वृथा यस्याः
सेवनेन न० ब० । ३ हरितक्याम् ४ शुण्डाञ्च स्त्री ।

अव्ययय पु० न वृथयति गन्तारमलोकेन गन्तव्यस्थान-
नयनात् वृथ-विच्-बा०श्च घटा० ह्रस्वः न० त० ।
अश्वे निरु० ।

अव्यया स्त्री अभावे न० त० । वृथाभावे ।

अव्ययि ति० वृथ-इन् न० त० । वृथाशून्ये अलिङ्गे
“समुद्रमव्ययिर्जगन्वान्” ऋ० १, ११७, १५, । [शून्ये च।
अव्ययिन् ति० न वृथते वृथ-इनि न० त० । निर्भये २ वृथा-
अव्ययिष न+वृथ-टिप् । १ रुथ्ये २ समुद्रे च ३ धरायां
धरातौ च स्त्री टिप्तात् ङीप् ।

अव्यय्य ति० न+वृथ-नि० कर्त्तरि यत् । वृथाशून्ये ।

अव्ययपदेश्य ति० न व्यपदिश्यते अभिलाषवाक्येन वि+अप+
दिश्-यत् न० त० । १ कथयितुमशक्ये न्यायमते निर्विक-
ल्पके २ ज्ञाने न० तद्वि अतीन्द्रियत्वेन अनुव्यवसायाविषय
तथा अभिलिप्तं न शक्यते । “इन्द्रियार्थसंज्ञिकवैतृत्पक्षं
ज्ञानमपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्”
गौ० सू० । जात्यादिशून्यतया १ निर्देश्ये २ वृथाणि न० ।

अव्ययेया स्त्री विशेषेणापेक्षा व्ययेया अभावे न० त० ।

१ विशेषेणापेक्षाभावे समर्थसूत्रभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानगाहेप्रकोपस्थितिजनकत्वरूपे २ एकार्थीभावे च । “समर्थः पदविधिः” पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चित-सम्भाभिः सरलतायाम् । तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिशतः यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽन्वयः राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञोऽन्वो धनञ्जयेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तौ नामेकार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावानगाहेप्रकोपस्थितिजनकत्वम् । तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदैकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाद्यादिसम्बन्धिता राजादीनाम् । जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । देवदत्तस्य गुरुलक्षित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थित-गुरुद्वारक एव षष्ठीर्थः यथोक्तं हरिणा “समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संसृगावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति” । यद्वा सम्बन्धिशब्दस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भगवत्वेन केपाञ्चित्यं सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव “सम्बन्धिशब्दः सामेक्षो-नित्यं सर्व्वः समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते” । अतएव वार्तिककृता “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति” सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभाववर्माधायम् “अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्” इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्युदासः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु “समानाधिकरणसमर्थवद्भवती”त्यनेन सर्व्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्गाऽभिहितः । एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा “सामेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सामेक्षं तद्विज्ञानीयादसमसविशेषणम् । प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते” इति अत्रायं विशेषः प्रधानस्य सामेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राज-पुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणामेक्षायामपि समासः । समासे चावयवयत्नवत् तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावा-द्यव्युपगमे सामेक्षत्वादौ समासाभावादिक् वाचनिकं

कल्पम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्ति-कल्पनम् यथोक्तं हरिणा “वक्तुनां वृत्तिवर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । चकारादिनिधेयोऽथ वक्तव्यवृत्तिभङ्गनम् । कर्त्तव्यं ते न्याय-सिद्धं त्वत्कारकं तदिति स्थितमिति” तथाहि इत्यादिविषय-वाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न । वचनैरेव तन्नि-पेधः कल्पनीयः । समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तादीनामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः सच राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वाभिभाव-सम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात् । सम्बन्धलक्षणायास्तु किम-पराङ्मुखं विशिष्टलक्षणया । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः सच प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्म्मत्वर्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृ-विहितत्वात्तार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्धादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आनन्दोऽयमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्धारणाय वृत्तस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिककल्पनार्थिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिवक्तुविज्ञवापत्तिरतः समुदाये शक्तिः नास्ति व्यपेक्षा यस्य । १ अत्रनपेक्षेति ० ।

अथभिचरितं लि० वि+अभि+चर-क्त न०त० । १ व्रभिचार-न्यन्ते हेतौ “का व्रप्राप्तिः ? न तावदभिचरितत्वं तज्जि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्” अतुमानचिन्ता० व्रभिचारश्च द्विविधः अन्यवव्रभिचारो व्रतिरेकव्रभिचारश्चेति भेदात् अन्यव-व्रभिचारोऽपि द्विधा । साध्याभाववृत्तित्वं स्वसमाना-धिकरणाभावप्रतियोगिसमानाधिकरण्यं चेति भेदात् यथा धूमवान् वज्रेरित्यादौ धूमाभाववर्त्तत तन्नायः पिण्डे वज्रेर्वैसि-मन्वात्, वज्रप्रधिकरण्ये तन्नायः पिण्डे धूमाभावस्य विद्यमान-तया तत्प्रतियोगिना सह समनाधिकरणत्वात् वज्रौ उभ-यविधव्रभिचारः । साध्याभावव्रप्राप्तिकोभूताभावप्रतियो-गित्वं व्रतिरेकव्रभिचारः यथा धूमवान् वज्रेरित्यादौ धूमाभाववृत्तप्राप्त्यासाध्याभावस्य तन्नायः पिण्डे सत्त्वेन वज्र-भावस्य च तत्तासत्त्वात् वज्रं न साध्याभावव्रप्राप्तिकोभूताभाव-प्रतियोगित्वम् । इति तत्र उभयविधव्रभिचारः । २ अवाधितार्थे च “अव्यभिचरितेभ्यः प्रमाणेभ्यः” शा० भा० ।

अथभिचारिन् लि० वि+अभि+चर-णिनि न०त० । केनापि प्रतिकूलहेतुना निवारयितुमशक्ये । न्यायमते २ साध्यसाधकवृत्तिप्रियिष्टे हेतौ च । १ अवाधितविषये च

‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं’ ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारीति
गी० सू० [अव्यभिचरितशब्दे विवृतिः ।

अव्यभिचार पु० अभावे न०त० । १ वृत्तिभारभावे २ नैयत्यरूपे
अव्यय पु० न० पि+इच्-अच् न०त० । सर्वासु विभक्तिषु
सर्वे वचनेषु च एकरूपे १ शब्दवृत्तिधर्म विशेषे, यथास्तरा-
दयोव्याः सर्वे त्वैकरूपाः २ शिबे ३ विष्णौ च पु० । आद्या-
नरहिते ४ विकारान्तर्ये त्वि० ५ परब्रह्मणि न० । “सदृशं
त्विपु निङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यत्र वेति तदव्ययमिति” श्रुतिः । प्रवाहकूपेण ईसर्वदा-
स्थितं च “अव्ययं प्राञ्जल्ययम्” गीता “मनसावय-
वेः स्वरूपं सर्वभूतकदव्ययम्” सूत्रभाष्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः
संभवत्यव्ययादव्ययम्” मनुः ७ अव्ययफलदे च “भूराद्या
स्तिन्न एवेता मङ्गाव्याहृतयोऽप्ययाः । कन्दोग० “अव्यया
अव्ययफलदा मोक्षदा” इति आ० त० रघु० । “अव्ययः
पुरुषः साक्षी” यिष्णुस० । [भावे ।

अव्ययात्मन् त्वि० अव्यय आत्मा स्वभावो यस्य । अयिनश्चरस्व-
अव्ययीभाव पु० अनव्ययमव्ययं भवत्यनेन अव्यय+चि-भू-
करणे घञ् । व्याकरणसिद्धे समासविशेषे । तत्र हि उप-
कुम्भमित्यादौ अनव्ययस्यापि कुम्भादिपदस्याव्ययत्वम्
“अव्ययीभावश्चेति” पा० सूत्रे तथाभिधानात् । “इन्दो-
द्विगुरपि चाहं” नित्यं सदृग्दृष्टेऽव्ययीभावः । तत्
पुरुष! कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः” उद्भटः ।

अव्यर्थं त्वि० न वार्थः । १ सफले २ सार्थके च ।

अव्यलीक त्वि० विरोधे न०त० । १ प्रिये सत्ये च “इत्यं
गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः शुश्राव स्तूततनयस्य
तदाऽव्यलीकाः” माघः ।

अव्यवधान न० अभावे न०ब० । १ व्यवधानाभावे नैक्ये
“यत् पदार्थस्य भूत् पदार्थनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरेव व्यवधाने
नोपस्थितिः कारणम्” आसत्तो सङ्गा० । न०ब० ।
२ व्यवधानान्तर्ये अव्यवधानञ्च द्विविधं देशकृतं कालकृतञ्च ।
पूर्वोत्तरसङ्गादौ कालिकं द्रव्यान्तराणां वरणे दैशिकम् ।

अव्यवसाय पु० व्यवसायः निश्चयउद्यमश्च अभावे न०त० ।

१ निश्चयाभावे २ उद्यमाभावे चान०ब० । ३ व्यवसायान्तर्ये त्वि० ।

अव्यवसायिन् त्वि० न व्यवस्यति वि+अव-सो-णिनि
न०त० । १ उद्यमाभाववति अनुद्यते २ निश्चयाभाववति
निश्चयान्तर्ये । “बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्” गीता ।

अव्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था-अङ् अभावे विरोधे वा न०त० ।

“इदं कर्त्तव्यमिदं नेति” १ नियमाभावे, २ शास्त्रादिवि-

ज्ञायां व्यवस्थायाम् अविधौ च । “किमव्यवस्थाञ्जलितोऽग्नि-
केशवः” माघः । न०ब० । ३ मर्यादामुन्ये ४ अविविहिते
५ स्थितिरहिते च लोके च त्वि० । “स्थलारविन्दश्चयमव्यवस्था-
मिति” कुमारः “अव्यवस्थां सञ्चारिणीम्” मङ्गल० ।

अव्यवस्थित त्वि० वि+अव+स्था+क्त न०त० । १ शास्त्रादिमर्यादा-
दारहिते २ अनियतरूपे “अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि
भयङ्करः” नीति० ३ चञ्चले च ।

अव्यवहार्य त्वि० वि+अव+हृ-ण्यत् न०त० । शयनासन-
भोजनादौ एकत्वावस्थानायोग्ये पतितादौ “कामतोऽव्यव-
हार्यस्तु वचनादिह जायते” सूत्रिः । अव्यवहार्यास्तु पाति-
त्यहेतुकर्मकारिणः स्मृतावुक्तावेद्यास्तेषां संसर्गविशेषोऽपि न-
पिङ्गः यथा “याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः” देवलः “शरणा-
गतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेच्च तत् । चीर्य ब्रतानपि सदा
कृतमसहितानपि” या० सू० । स्त्रीघातकस्याव्यवहार्यत्वञ्च
हीनवर्णोपभुक्तावृत्तिरिक्तविषयम् “हीनवर्णोपभुक्ता या
त्याज्या मध्याऽपि वा भवेत्” दृष्ट० सू०तौ तस्या वध्यत्वोक्तेः
अत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि अव्यवहार्यतोक्तेः अकृत-
प्रायश्चित्तानां सुतरां तथात्वम् तच्च शङ्कापूर्वं प्रा० त०
रघुनन्दनेन समर्थितं यथा । “पापाभावे कथमव्यवहा-
र्यता” इति चेत् या० सू०तौ वचनादिह जायते इत्युक्ते-
स्तथात्वम् । तथाच किमिव वचनं न कुर्यात् नास्ति
वचनस्यातिभारः तथाहि पापस्य हे शक्नो नरकोत्पादिका
व्यवहारविरोधिका च । तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि
व्यवहारविरोधिका शक्तिरस्येवेति यथोक्तमापस्तम्बेन
“नास्यास्मिन् लोके प्रत्यासर्चिर्विद्यते कर्ममन्तु विहस्यते”
इति प्रत्यासर्चिर्भोजनादौ साक्षिभ्यम्” मितान्तरायान्तु
कामतो व्यवहार्य इत्येव पाठः तथैव तेन व्याख्यातं च
“प्रायश्चित्तरूपेणो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहा-
र्यस्तु वचनादिह जायते” या० सू० । “प्रायश्चित्तैः वक्ष्य-
माणैरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदपैति अपगच्छति न
कामतः कृतम्” किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनमन्त्रा-
दिह लोके व्यवहार्यो जायते इति” समर्थितश्चायमर्थः
आशङ्कापूर्वकं तत्रैव यथा “ननु कामकृते प्रायश्चित्ता-
भावात् कथं व्यवहार्यत्वम्? तदभावश्च “अनभिसम्बलते-
ऽपराधे प्रायश्चित्तमिति” वसिष्ठवचनात्, “इयं विशुद्धि-
रुदिता प्रमायाकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे
निष्कृतिर्न विधीयते” इति मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत् ।

“नः कामतो महापापं नरः कुर्वीतु कथञ्चन । न तस्मिन् निवृत्तिर्ह्येता भवन्निपतनाहते” इति । तथा “विहितं वदकामानां कामात्तद्विषयमभेदिति” च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायः, न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् “इत्थं विद्यु-
द्विरदितेत्यादि” तदपीवमिति सर्वनामपराह्णद्वयादय-
वार्तिकप्रतयव्याया एव “कामतो ब्राह्मणवधे निवृत्तिर्न विरधीयते” इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, नरयान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्याञ्च स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि वृषहृर्यतापि कथमभवति ? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते सर्वत्र पापक्षयः यत्र तु “ब्रह्महासुरापयु-
तल्पमहापितृयोनिसम्भवावगमस्तेन नास्ति कनिन्दित कर्मा भ्यामिपतितात्त्वान्यपतितत्वाग्निः पतिताः पातक-
संयोजकाश्चेति” गौतमीयैः महापातकादौ व्यवहार्यत्वं निमित्तं तस्मिन् पतनोपे कर्माणि कामतः कृते व्यवहार्यत्व-
मात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयभावे व्यवहार्यत्व-
मनुपपन्नम् । हे हि पापस्य यज्ञो नरकोत्पादिका व्यव-
हारविरोधिका च तत्र कतरयस्तद्विनाशेऽपि व्यवहारवि-
रोधिकायाः यज्ञेर्विनाशो ननु पक्षस्तस्मात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नातुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् “अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके-
श्रुतिनिर्दर्शनादिति” तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्रा-
प्तिं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनोपे पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । “अका-
मतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति । कामतस्तु कृतं नोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति” मनुस्मृत्यात् । पत-
नोपेऽपि कर्माणि कामकृते नरयान्तिकप्रायश्चित्ते कल्मष-
क्षयोभवत्येव कथान्तराभावात् । “नास्तीति नोक्ते प्रत्याव-
र्तिर्विद्यते कल्मसो निवृत्त्यत इत्यापस्तम्बस्मृत्यात्” इति ।
अव्यवहित लि० वि+अव+का-क्त न०त० । वृषधनरहिते
वाचातुसंभवे । “विवाधविवाधिरहविषिहवावृषवहितो-
सरवयोत्पत्तिकाहमतिकमिष्वेति” दीधितिः ।
अव्यवहित लि० वि+अव+का-क्त न०त० । अज्ञतवृषहारे
यस्य वृषहारी न कृतः तस्मिन् भोगादिना श्रद्धुविते च
अव्यवहित न० अभ्यासे न०त० । वृषधनभावे न०त० । वृषधन-

श्रुत्ये । वृषधनानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा
“इयं कामसंस्तानि तयाही क्रोधजानि च । वृषधनानि
दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तो हि वृष-
धनेषु महीपतिः । विद्युज्जतेऽर्थभर्ताभी क्रोधजेऽप्यन्तर्न
तु ॥ अमयाहो दिवास्त्रयः परोषादः स्त्रियोमदः ।
तौर्बलिक इयाहो च कामजो दमको गणः ॥ पैगुण्यं
वाहसं शोह ईर्ष्यासुवार्थदूषणम् । वाग्दण्डजस्य प्रायस्य
क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ इयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं
कवयोविदुः । तं बल्लेन जवेद्योमं तज्जानेतावुभौ गणौ ।
पातमयाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कर्तव्यं
विद्याज्ञस्तुतं कामजगणे । दण्डस्य पातनश्चैव वाक्पाह-
व्यार्थदूषणे । क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कर्तव्येति त्वत्तु वद ।
सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वं त्वं वादुपनिष्यः । पूर्वपूर्वं
युक्तरं विद्याद्वयममात्रवान्” ।

अव्यसनिन् लि० न०त० स्त्रियां डीप् । वृषधनश्रुत्ये
अव्यसत् लि० न वृक्तः विक्षिप्तः विपर्यस्तः पृथग्भूतो वा ।
अविक्षिप्ते २ अविपर्यस्ते २ समसे च । [अव्यपादयोऽप्यत्र
अव्याकुल लि० न०त० । निराकुले सख्यन्दे सख्ये ।
अव्याकृत लि० वि+आ+कृ-क्त न०त० । वेदान्तमते अप्रकटी-
भूते शीजकूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २ संख्यादिमते प्रधाने
च । “तदेदं तर्ह्यग्राह्यतमासीत्” श्रुतिः । “उदेव सौख्येद-
मप्यग्राहीत्” छा० उ० भा० “इदं नामरूपाभ्यामग्राह्यतम्”
अव्याज उ० न० अभ्यासे न०त० । अज्ञानभावे “इदं किदा-
व्याजमनोहरं वपुः” यजु० । अव्याजसुन्दरी तां विद्या-
नेन खलितेन योजयता” भाववि० । न० व० । २ तच्छ्रुत्ये
लि० व्याजश्च यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिष्कलेव इतर-
रूपेण प्रकाशार्थः व्यापारभेदः ।

अव्यापक लि० न०त० । व्यापकभिन्ने २ परिच्छिन्ने च । व्या-
पकश्च स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगी तद्विस्तारभावा-
प्रतियोगी अव्यापकः यथा भूमी वज्जेरव्यापकः तस्य वज्ज-
धिकरणे तन्नायः पिण्डे वर्तमानस्याभावस्य प्रति-
योगितात् “अव्यापकविषयतामन्यतम्” शामा० गदा० ।
अव्यापार उ० अभ्यासे न०त० । व्यापाराभावे न० व० ।
२ व्यापारश्रुत्ये । व्यापारश्च करणजन्यः क्रियाया अव्यवहित
जनकः । यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियवसिष्ठः । स हि इन्द्रिया
दुत्पन्नः प्रत्यक्षं जनयन् व्यापारो भवति एवं हिदि-
क्रियायां दालच्छेदसंयोगः । तथा यागादौ अहटम् अह-
मितौ परादयः, घाद्वोपे पदार्थकारणम् इत्यादि यथावच-

मङ्गलम् । तथा “उत्पादना क्रियाऽपि व्यापारः ‘व्यापारो-
भावना संयोत्पादना संवच क्रिया’ इति ।

अव्यापिन् लि० न व्याप्नोति वि-आप विनि न०त० । स्त्रियां
क्रीप् । १ अव्यापके २ परिच्छिन्ने च “हेतुमदनित्यमव्यापि
वक्रियमान्नितं लिङ्गम्” वा० सू० वा० वा० च । “अव्या-
पित्वं परिच्छिन्नत्वम्” वा० प्र० भा० ।

अव्याप्ति लि० न व्याप्तिः । १ व्याप्तिभित्ते इत्यतया २ परिच्छिन्ने च ।
अव्याप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ व्याप्तेरभावे । व्याप्तिश्च तदभाव
वदृष्टित्वम् । व्यापकसामानाधिकरण्यामनौपाधिकत्वं
आधेयतादिवत् । वस्तुसमावयवविशेषोवा मतभेदेन च ।
२ अन्त्ये कक्षस्थानप्रवृत्तौ च “अव्याप्यवृत्तिसाध्यकवृत्तेता
वव्याप्तिमाशङ्क्याह” दीधितिः ।

अव्याप्य लि० व्याप्तिविशिष्टोव्याप्यः न०त० । व्याप्तिविशिष्ट
भित्ते १ व्याप्तिभित्ते यथा वक्रिधूमस्य अव्याप्यः वक्रवि-
कारणे तन्नायः पितृहे धूमस्यावृत्तेः तथात्वम् । वि-आप-ल्यप्
न०त० । २ सर्व्ववच्छेदमप्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अव्याप्यवृत्ति लि० अव्याप्य सर्व्ववच्छेदमप्राप्य वृत्तिर्यस्य ।
स्वाधिकरणे अंशविशेषे कालभेदे वा अस्थिते पदार्थे यथा
संयोगादिर्वृत्तादिस्य न सर्व्वदेशं व्याप्य स्वाधिकरणे
वृत्तादौ तिष्ठति । तथा आत्मनि ज्ञानादिकं न सर्व्वदा
तिष्ठति । अतः संयोगादीनां स्वाधिकरण एव अंश-
भेदे कालभेदे च अवस्थानस्य तत्त्वम् । अव्याप्यवृत्तिनि-
नियामकश्च देशः कालश्च तत्र देशे सत्त्वे कश्चित् कालस्य
देशभेदस्य वा नियामकत्वं कश्चित् कालसत्त्वे देशस्य इति
अव्याप्यवृत्तयश्च संयोगविभागादयो दैशिकाः कालिकाश्च
तथा आत्मनि बुद्धिबुद्धिः सेच्छाद्देवयत्नधर्माधर्माभावना-
स्य संस्काराः तेषां देहावच्छेदेन सत्त्वेऽपि वृत्तादवच्छेदे-
नासत्त्वात् देहावच्छेदेऽपि सर्व्वदाऽसत्त्वाच्च तथात्वम्
एवं शब्दस्य दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वम् गन्धादयस्तु
कालिकाव्याप्यवृत्तयस्ते हि स्वाधिकरणे एव उत्पत्तिकाये
प्रलये च परमायौ न तिष्ठन्ति । संयोगेन वृत्तादयोऽपि
दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तयः । “अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको
विशेषगुण इत्यने” भाषा० । “अव्याप्यवृत्तिबाध्यकवृत्तेता-
विति” दीधितिः ।

अव्याप्यवृत्ति लि० अभावे न०त० । १ व्याप्यसामाने परिचय
साधनव्यापाराभावे २ विशेषेण विकाराभावे च न०व० ।
१ तच्छब्दे लि० ।

अव्यावर्त्तिका लि० न व्यावर्त्तयति इतरभ्यो निवारयति

वि+आ+इत-विच्-ल्युट् न०त० । १ रक्षादकृतनिवारणे
२ इतरक्षादुभेदासाधके ३ अविवेचके च ।

अव्यावर्त्तन लि० वि+आ+इत-विच्-ल्युट् अभावे न०त० ।
इतरक्षादनिवारणे न०व० । व्यावर्त्तित्वे लि० ।

अव्यावृत्त लि० विशेषेणावृत्तः प्रतिवृत्तः न०त० । व्यावृत्त-
शब्दे व्यावृत्तश्च विरोधप्रतिसम्बन्धेनाप्रसङ्गः २ अप्रति-
वृत्तश्च । “अव्यावृत्ताच्चः सर्व्वल” पुरा० व्यावृत्तं
मित्यर्थकं तद्विज्ञे ३ सत्ये वाक्ये न० ।

अव्यावृत्तत्व लि० अव्यावृत्तस्य भावः त्व । १ व्यावृत्ताभावे हेम-
चन्द्रोक्ते २ वाक्यगुणभेदे च ते च गुणाः यथा “संस्कारवत्त्वमौ-
दात्यसुपचारपरोतता । मेघनिर्वोप्रगाम्भीर्य्यं प्रतिमाद्विधा-
यिता ॥ दक्षिणत्व सुपनीतरागत्यं च महार्थता । अव्यावृत्त-
त्वं लिङ्गत्वं संशयानामवस्थानः ॥ निराकृतान्वोत्तरत्वं वृद्ध-
यङ्गनिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षताप्रस्तावौचित्यं तत्त्वनि-
वृत्ता ॥ अप्रकीर्णं प्रवृत्तत्वमसंज्ञाव्याप्यनिन्दिता । आभि-
जात्यवृत्तिक्षिप्तमधुरत्वं प्रशस्तता ॥ अमलवेधितौदार्य्यं
धर्माधिप्रतिबद्धता । कारकाद्यविपर्य्यासोविभ्रमादिविबु-
द्धता ॥ चित्तकचमङ्गलत्वं तथागतविलम्बिता । अनेक
जातिवैचित्र्यमाप्योपितविशेषता ॥ सत्त्वप्रधानता वर्णपद-
वाक्यप्रविशिता । अव्युत्थितिरलेदित्वम्यच्चालिंशश्च वा
गुणाः” ॥

अव्युत्पन्न लि० वि+उद्+पद-क्त न०त० । समुदायशब्दस्या-
वयवयोर्ध्वबोधकतायुक्तिः कुत्पत्तिः तच्छब्दे अवयवार्थशब्दे
शब्दे, “उणादयोऽव्युत्पन्नाः प्रातिपदिकम्” पा० ।
२ शब्दावयवार्थानभिज्ञे अवयवाकरणे च ।

अव्युत्थिति स्त्री वि+उद्+स्था-क्तिन् अभावे न०त० ।
उत्थानाभावे २ वाक्यगुणभेदे च अव्यावृत्तत्वशब्दे विवृतिः ।

अव्युत्थित लि० नास्ति व्रणोऽस्य । १ व्रणशब्दे व्रणश्च ज्ञातादि
“तत्तादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठि-
कापरीणाङ्गुलमायतमव्रणम्” सुश्रु० । २ नेत्ररोगभेदे
“यत् सव्रणं शुक्रमवाव्रणं वा याकात्म्यसाधनका
तथैव । चत्वार एतेऽभिहिते विकाराः कृष्णाश्रवाः
संप्लवृताः पुरस्तात्” इति विभज्ज, तद्वत्त्वमायुक्तं
सुश्रुते “चित्तं यदा भावयितुमर्हति सन्दात्मकं नातिरु-
न्धुक्तम् । विहायसोवाभ्यद्वेषात्कारि तदव्रणं साध्यतनं
वदन्ति” “अनेनापहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलोभिषक्” सुश्रु० ।

अव्रत लि० नास्ति व्रतं विहितनियमो वक्षः । याज्ञिकविहित
नियमशब्दे “अव्रतानामव्रतानां नातिवातोपवी-

विनाम् । नैषां प्रतिपक्षोदेवो न शिला तारवेच्छि-
नाम्” मनुः ।

अत्रत्य लि० प्रताप हितम् यत् न०त० । अत्रकावे-
अनाचरणोतेऽन्तकथनादौ “अत्रतं वा वराहरति
तन्मिथ्या करोति अत्रम्” यत् न०त्रा० ।

अथ संकृती-प्राप्ती च स्वादि० आत्म० सक० वेत् । अत्रुते
आश्रित आष्ट आनये । अशिता-अष्टा अश्रिते-
अश्रित्यते अश्रुवानः आष्टः वृष्टिः समष्टिः “अ-
प्राष्टपेक्ष्यैरिव आनयेऽब्दः” भट्टिः “प्रतापस्य
भानोश्च युगपद्यानये दिवः” रघुः ।

अथ भोजने क्रूरादि० पर० सक० सेट् । अत्राति आशीत् ।
आश । अशिता अश्रित्यति । “तत्रहं परञ्च नाश्रीयात्
प्राजापत्यं चरन् द्विजः, मनुः तदहं भक्ष्यपकृतम-
त्रासि प्रयतात्मनः” गीता ।

अथकुन पु० न० अप्राशब्दे न०त० । दुर्धिमिसे अनिष्टसूचने
काकादिदर्शने । अथकुनाश्च द्विविधा औत्पातिकाः साधर-
णाः काकादिदर्शनादयोऽसाधारणाः । अमङ्गलशब्दे
३१७, १८ पृष्ठे विवरणम् “अपयाति सरोपया निरस्ते
कृतकं कामिनि सुलुके मृगाश्या । कलवस्त्रिव सव्यथोऽ-
वतस्येऽथकुनेन स्त्रुचितं” किञ्चेतरेण” माघः । “सा-
हस्र नैवाथकुनीभवेन्नो भाविप्रियावेदक एव हंसः” नैष० ।

अथक्त् लि० न०त० “समर्थमिच्छे १ कार्यार्थमे” २ पूर्वोत्पन्न-
मशक्तं नियतं मरुदादिच्छापर्यन्तम्” सा०का० ।

अथक्त् स्त्री अभावे न०त० । १ सामर्थ्याभावे “अमेव तद-
शक्ता वा न युष्मानामियत्तया” रघुः । २ अपाटवे स्तम्भ-
मतसिद्धे बुद्धेः ३ ज्ञानजननासाधुर्धर्मेभेदे च सा च “एव
प्रत्ययसर्गोविपर्ययोऽशक्तिरुत्तिष्ठिच्छास्त्रः” इति सामान्यत
उक्ता “यच्च विपर्ययभेदाः भवन्त्यशक्तिश्च कारणैकत्वात् ।
अष्टाविंशतिभेदा” इति । अशक्तीर्विभज्य “एकादशेन्द्रिय
वधाः सङ्ग बुद्धिबधैरशक्तिरहिष्टा । सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्य-
यात् तद्विज्ञानम्” सा०का० “बाधिर्यं, कुटिताऽन्धत्वं,
जडताऽजिघ्रता तथा । भूकता, कौण्डिन्यपङ्कत्वकौव्योदा-
वर्त्तमन्दताः” । यथासंख्यं ओलादीनामिन्द्रियाणां
वधाः एतावत्येव तद्वैतका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे
भवति । तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशवधा बुद्धेरशक्ति
रुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविषयवा च सामानाधि-
करण्यम् । तदेवमिन्द्रियवधादेष बुद्धेरशक्तिसङ्गा स्वरूप-
तोऽशक्तीराह एव बुद्धिबधैरिति । कति बुद्धेः स्वरूपतोवधा

इत्यत आह सप्तदश वधा बुद्धेः, कतः ? विपर्ययाणां
विज्ञानम्, तद्विषयोनवभेति तद्विपर्ययाणां स्वरूपव्यापन्न
भवन्ति । एवं विषयोऽष्टाविंशति तद्विपर्ययाणां स्वरूपव्यापत्
अष्टौ भवन्तीति” सा०का० दर्शिता । व्याख्यातश्चैतद्व्या-
भिः “पूर्वोक्तं ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाटवसुकराङ्गे कर्मेन्द्रिया-
णामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियासु कृत्यादन्तेऽभिनिवेश इति
भेदः । तत्र बाधिर्यं ओलगतं शब्दपङ्कणापाटवम् ।
द्विगतात्मगतं स्पर्शपङ्कणापाटवम् । अन्धत्वं नेत्रगतं
रूपपङ्कणापाटवम् । जडता रसनागतं रसपङ्कणा-
पाटवम् । भूकता वागिन्द्रियगतं वचनापाटवम् । कु-
हलगतमादानापाटवम् । पङ्कत्यं पादगतं चलना-
पाटवम् । कौण्डिन्यस्यगतं मैथुनासामर्थ्यम् । उदावर्त्तः
अपानगतं विमोत्सर्गासामर्थ्यम् । मन्दता मनोगतं सुप्ता-
दिविषयपङ्कणासामर्थ्यम् । एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां वधाः स्वस्व-
कर्मात्मत्वरूपा धर्मभेदाः तद्वैतकत्वात् बुद्धेः स्वविषयाप-
ङ्कणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा चेत्या-
दि । ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तराङ्गे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः
सङ्ग मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिभेदाः स्युः । तथा
च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् स्मर्यतेमिति”

अथकुम्भी स्त्री अत्रुते वप्राप्नोति अथ-अच् अथा स्तुभ्वाति
जलमाह्वयति स्तु नृभ-वा-—ट प्रथो० सलोपः टित्तात्
लोप् कर्म० । अत्यक्त्वात् जलवप्रापके जलोपरिजाते
(पाना) इति ख्याते ह्यभेदे ।

अथक्त् लि० न शक्यते शक-क्यप् न०त० । असाध्ये “अथ-
क्यश्चक्यमिचरहेतुर्वाची न वेदा यदि सन्तु के तु” नैष० ।

अथक्त् स्त्री अभावे न०त० । १ संशयाभावे २ त्रासाभावे च
न०त० । ३ तच्छब्दे लि० ।

अथक्त् लि० शक्ति-क्त न०त० । १ अभीते २ सन्देहरहिते च ।

अथक्त् पु० न यातयति यद्-यथे तु न०त० । १ चन्द्रे
शब्दच० । विरोधे न०त० । यत्तु भिन्ने २ मिले च ।

अथान न० पु० अत्रुते व्याप्नोति अथ-ल्यु । १ पीतवाहल्लजे
दन्त्यमध्योऽप्ययमलार्थे । भावे ल्लुट् । २ व्याप्नोति, ३ भोजने च
“सुनिभिर्द्विरयनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्”
ति०त०सू० । कर्मणि ल्युट् । ४ भोज्ये अजे न०
“पूजयेदशनं नित्यमद्याश्चैतदकृतस्य न । दद्याद्दृष्येत्
प्रवीदेज् प्रतिमन्देज् सर्वशः । पूजितं दद्यात् नित्यं वक्ष-
भूर्जश्च यच्छति । अपूजितं च तद्भुक्तम्” मनुः । “एवं

प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाद्यैः" मनुः "अशन-
पते ! अशनस्य नोदेहि" यत० ब्रा० ।

अशनपणी स्त्री अशनस्य पीतशालस्य पर्यमिव पर्यमस्याः ।
(आराटो) इति ख्याते वृक्षभेदे सा हि पीतशालतुल्यपर्या ।
अशना स्त्री अशनमिच्छति-अशन+क्यच्-क्लिप् । भोजने-
च्छायाम् । शयाद्यच्चि अशन इत्यादि । "अशनापिपासि
सौम्य ! विजानीहि" छा० उ० ।

अशनाया स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच्-स्त्रियाम् भावे अ ।
भोजनेच्छायाम् । "च्युताशनायः फलवद्भिभूत्या" भट्टः
"अनाहा अशनाया निवर्त्तते पानात् पिपासा" यत०
ब्रा० । "अशनायशनाया हि कृत्यस्तन्नोऽकुर्वत" वृ० उ० ।

अशनायित लि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-कर्त्तरि क्त ।
१ भोजनेच्छावति क्षुधिते । भावे क्त । २ भोजनेच्छायां न०
अशनायक लि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-उकञ्, उन्
स्वार्थे कन् वा । भोजनाभिलाषुके । "अस्मैव तन्माध्यतो धीयते
ऽशनायुको यजमानो भवत्यशनायुकाः प्रजाः" ता० ब्रा० ।

अशनि पुं० स्त्री अशने संज्ञा अश-अनि । १ भेषोत्पन्ने
१ अशोतिषि २ इन्द्रे "स्तनयितु रेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः
कतमः स्तनयितु रशनिः" यत० ब्रा० शतुषातके ३ अनुयाजे
"अग्निरेव प्रथमोऽनुयाज" इत्युपक्रम्य "अग्नि-
रिन्द्रोऽवहन्ति" यत० ब्रा० ४ इन्द्रास्त्रे वज्रे, प्रस्तरवर्षिणि
५ उल्लागिषे, द्विद्युति च । "अग्नेरहृतस्य चोभयो-
र्वशिनश्चास्त्रं वराश्च योनयः शुभा० ७ अग्नौ ऽविद्युदग्नौ
"तमब्रवीदग्निरसीति तद्यदस्य तस्मात्करोद्विद्युत्तद्ग-
पमभवद्विद्युहा अग्निस्तस्माद्यं विद्युन्त्यग्निरवधीदि-
त्याहुः" यत० ब्रा० । वज्रं च वृत्तासुरवधार्थमिन्द्रेण
दधीचोऽस्थीनि गृहीत्वा विश्वकर्म्मणा कारितमिति
भाग० ईस्क० । "मघवन् ! याहि भद्रं वोदध्यश्चकृमि-
सत्तमम् । विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत ना चिरम् ।
स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्चिभ्यां ब्रह्म निष्कालम् ।
ब्रह्मा अश्वविरोनाम तयोरमरतां व्यधात् । दध्य-
ङ्ङाद्यवर्णस्त्वप्रे वर्णाभेदां मदात्मकम् । विश्वरूपाय-
यत् प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः । युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां
धर्मसोऽङ्गं स दास्यति" । तत्स्रोत्रायुधभ्रेष्ठो विश्वकर्म्मविनि-
र्म्मितः । येन वृत्तशिरो कृत्तां मत्सेजउपटं कृतः" । इति
विष्णुनोक्तेनेन्द्रेण तथा कृते स आह "तथाभियाचितो
देवैर्कपिराधर्षणो मृहान् । सोदमान उवाचेदं
प्रहसन्निव भारत ! । अपि इन्द्राकायूयं न जानीत शरी-

रिणाम् । संस्थायां यस्तमिहो दःषहचेतनापहः ।
जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठहेसितः । कण्ठहेत
तं दातुं भिन्नभाषाय जिघावे" इति दधीचोक्ते देवैः
पुनरुक्तम् यथा "किं तु तदुत्पन्नं ब्रह्मन् ! पुंसां भूतानु
कम्पिनाम् । भवद्भिधानां महतां पुण्यलोकैककर्मणाम् ।
नूनं स्वार्थपरोल्लोको न वेद परसङ्गतम् । यदि वेद न
याचेत नेति नाह यदीश्वरः । इत्युक्ते दधीचोक्तम् "धर्मं
वः श्रोतुक्तामेव यूयं मे प्रमुदाहृताः । एष वः प्रियमात्मानं
दुस्त्वजं सन्त्यजास्यहम् । योऽभुवेणात्मना नाथा ! न धर्मं
न यथः पुमान् । रेहेत भूतदयसा स शोच्यः स्थावरैरपि ।
एतावानव्ययोवर्णः पुण्यल्लोकैरुपासितः । योभूतशोक-
हर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति । अहो दैन्यमहो कष्टं
मारक्यैः क्षणभङ्गुरैः । यज्ञोपकुर्व्यादस्त्रावैर्मेत्यैः स्वस्वाति-
यिषहैः । श्रीवादरायणिरुवाच । "एवं कृतव्यवसितो
दध्यङ्ङाद्यवर्णस्तनुम् । परे भगवति ब्रह्मणा-
त्मानं सन्नयन् जहौ । गताक्षासुमनोर्बुद्धिस्तत्त्वदृग्
ध्वस्तबन्धनः । आस्थितः परमं योगं न देहं बबधे-
स्यितम् । अघेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वक-
र्म्मणा । सुमेः शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्सेजसान्वितम्" ।
अशब्द लि० नास्ति शब्दो, वेदादौ वाचकशब्दो वा यस्य ।
१ शब्दज्ञाने, वेदे २ वाचकशब्दवर्जिते प्रधाने "इक्षतेर्ना
"शब्दमिति" शारीरकसूत्रम् ३ शब्दादिगुणज्ञाने ब्रह्मणि
च न० "अशब्दमर्थमरूपमव्ययमिति" श्रुतिः
अशरीर लि० नास्ति शरीरं तदभिमानो वा यस्य । "प्रत्यगुज्ञान
शिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके । नेतिनेतिस्वरूपत्वादश-
रीरो भवत्ययम्" इत्युक्तलक्षणे सकलनिषेधरूपे १ परमा
त्मनि, २ शरीराभिमानान्तर्ये जीवन्मुक्ते "अशरीरं वा वस्तु
प्रियाप्रिभे न स्मृतः" इति श्रुतिः । ३ देहान्तर्ये ४ मोक्षा-
सक्तोक्ते देवे ५ ईश्वरे च परमात्मस्वरूपत्वात् ईश्वरस्याशरी-
रत्वम् "तदैकत ब्रह्म स्यां प्रजायेति श्रुत्या तस्मैचित्तत्वं यदुक्तं
तदसङ्गतं शरीरं विना ज्ञानानुपपत्ते रित्याशङ्कापूर्वकं
शा० भा० तत् समर्थितं यथा "प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरी-
रादिसंन्यमन्तरेणेचित्तत्वमनुपपन्नमिति न तद्विद्यमानत-
रति सविहप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपमित्यत्वेन ज्ञान-
साधनापेक्षातुपपत्तेः । अपि च अविद्यादिमतः सुंसारिणः
शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणर-
हितस्ते श्वरस्य । मन्त्री चैतावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षजाना-
वरणज्ञानतां च दर्शयतः । "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न

तत्समसाध्यधिकवदृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैः श्रूयते स्थाभा-
विकी ज्ञानवृत्तक्रिया चेति” “अपाणिपादोजवनो यहीता
पश्यन्वक्तुः स शृणोत्यर्कः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति-
वेत्ता तमाहुरप्य” पुरुषं महान्तमिति” च । ननु नास्ति
तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणशानोत्तरादन्यः संसारो । “नान्योऽ-
तोऽस्ति दृष्टेति विज्ञातेति” श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः
शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति । अतोच्यते सत्यं
नेश्वरादन्यः संसारो तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध
इत्यतएव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः,
तत्कृतशब्दप्रत्ययव्यवहारा लोकाश्च दृष्टाश्च, घटच्छिद्रं
करकच्छिद्रमित्यादिराकाशव्यतिरेकेऽपि तत्कृता आकाशे
घटाकाशादिभेदमित्यात्राहुर्दृष्टा तथेहापि देहादि
संघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमित्याहुः ।
दृश्यते चात्मन एव सतोदेहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनिवेशो-
मिथ्याब्रह्मत्वात् सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्ष-
मोक्षितत्वसपक्षं संसारिणः” भा० । जीवस्यापि अवास्तविकं
सशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा “शरीरे पति-
तेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य
मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । नह्युक्तान्नः शरीरात्माभि-
मानलक्षणं मिथ्याज्ञानं सुज्ञा अन्यतः सशरीरत्वं
शक्यं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वा-
दिति चावोचामः । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीर-
त्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्मा-
धर्मयोरात्मकतवासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयो-
रल्लङ्घनत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । अन्यपरम्परै-
र्वैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृ-
त्वातुपपत्तेः । सच्चिदभिमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृ-
त्वमिति चेन्न धनदानाद्युपाजितशब्दसंबन्धत्वात् तेषां
कर्तृत्वापपत्तेः । नह्युक्तान्नो धनदानादिवच्छरीरादिभिः
स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्या-
भिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः” शा० भा० ।

अशरीरत्वं न० अशरीरस्य भावः त्व । १ शरीरसम्बन्धराहित्ये
२ मोक्षे च । यथा भोक्तृस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा० ।
“अशरीरं वायुसन्” प्रियाप्रिये न श्रूयतः” इति प्रियाप्रिय
स्यार्थेन प्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं भोक्तृत्वा-
शरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि
प्रियाप्रियस्यार्थेन प्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्म-
कार्यमिति चेत् तस्य स्थाभाविकत्वात् । “अशरीरं

शरीरेषु अनवस्थैव शस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं
मत्वा धीरो न शोचति” “अप्राणीहृमनाः शुभः अश-
क्नोहृषं पुरुष” इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवानुष्ठेयफल
विवक्षणं भोक्तृत्वमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्” ।
अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धा-
भावस्य ब्रह्मरूपतया भोक्तृत्वस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति ।
अशरीरिन् त्वि० न शरीरो । १ देहशून्ये ब्रह्मणि २ भीमांसकोक्ते
देवमात्रे च । शरीरसञ्चारयितृत्वे नास्त्यस्य इति न० त० ।
२ शरीरेणानुचार्ये आकाशशब्दे । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।
“वायुवाचाशरीरिणी” भा० आ० प० । [श्रुत्ये त्वि० ।
अशस्मिन् न० विरोधे न० त० । १ शर्मभिन्ने दुःखे न० ब० । २ सुख
अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः । श्रुतीदृशे राजनि० ।
२ शाखान्मन्ये दृक्तमात्रे त्वि० ।
अशान्त त्वि० विरोधे न० त० । शान्तभिन्ने शमहीने “नास्ति
बुद्धिरयुक्तस्य-अशान्तस्य कुतः सुखम्” गीता । [त्वि० ।
अशान्ति स्त्री अभावे न० त० । १ समाभावे न० ब० । २ शमशून्ये
अशान्त त्वि० न शास्ततः । अनित्ये अस्थिरे ।
अशासन त्वि० अभावे न० त० । १ शासनाभावे न० त० । २ शास-
नशून्ये । [वेदादिविद्वे नास्तिकागमादौ ।
अशास्त्र न० शास-करणे द्रुत्वास्तं वेदादि विरोधे न० त० ।
अशास्त्रीय त्वि० शास्त्रे विहितः क्व न० त० । शास्त्राविहिते
निषिद्धे ।
अशास्य त्वि० शास-वा० गत्यत् । शासितुमशक्ये दुर्हान्ते ।
अशिक्षित त्वि० विरोधे न० त० । शिक्षाशून्ये गति-
नैपुण्यशून्ये ह्यादौ ।
अशित त्वि० अश-कर्माणि क्त । १ भक्षिते “आपण्य तदशितं
नयन्ते” “अन्नमशितं त्रेधा विधीयते” “तेजोऽशितं
त्रेधा विधीयते” इति च छा० उ० । कर्त्तरि क्त । २ अश-
नेन तृप्ते आशितकृवीनः भावे “क्त” ३ अशने न० ।
अशित्र पु० अश-संहतो इति । १ चोरे । भोजनार्थात् कर्माणि
इति । देवभक्ष्ये २ चरौ
अशितिल त्वि० विरोधे न० त० । शितिलभिन्ने दृष्टे ।
अश्रिपद् त्वि० न श्रिपद्ः पदरोगभेदः वेदे पृ० ललोपः न० ब० ।
श्रिपदरोगशून्ये । “शिवो देवीरश्रिपदा भवन्तु सर्वाः”
ऋ० ७, ५, ४ ।
अश्रिमिद त्वि० “शिमिर्बधकम्पा” निर० शिमिं हिंसां ददाति
दा-क उप० ष० । अहिंसको “सर्वा नद्यो अश्रिमिदा
भवन्तु” ऋ० ७, ५, ४ ।

अग्निर पु० अय-इरच् । १रात्रये २अग्नौ तस्य सर्वं भक्षत्वात्तथात्वम् । १भास्करे ४वायौ च तयोर्व्यापकत्वात्तथात्वम् । ईनाद्यां स्त्री टाप् ।

अग्निरस् पु० नास्ति शिरोऽस्य । १कवचे २अयग्न्ये लि० । अग्निरस्त्वान न० न शिरसा ज्ञानम् । शिरोमज्जनग्न्ये ज्ञाने । अग्निव न० विरोधे न० त० । १सङ्कलभिन्ने २तद्वति लि० ३उपो च ५३० । ४अमङ्गलशब्दोक्ते तत्सूचके लि० । अग्निशिषा स्त्री अग्निहमिष्ठा अय-सन्-भावे च । भोजने-च्छायाम् “दृश्यते हृत्प्रकानौ प्राणस्याग्निशिषाऽतो व्याद-दातीति” छा० उ० भा० ।

अग्निशु पु० विरोधे न० त० । १शिशुभिन्ने तरुणे “जातमात्रः शिशुस्तान्द्यावदष्टौ समा वयः” इति स्मृत्युक्तवयोऽविक्रान्ते २नववर्षवयस्के च । नास्ति शिशुर्यस्य । २शिशुग्न्ये लि० । स्त्रियां ङीप् लोके, वेदेऽपि कश्चित् “आ धेनवो धनय-नामग्निश्वीः” ऋ० ३, ५५, १६ । “नो मा कुत्वानो-मृद्वेभ्यो धेनवोऽगुः सानामुजो अग्निश्वीः” ऋ० १, १२०, ८ ।

अग्निष्ट लि० न० त० । १उपदिष्टभिन्ने यस्य शासनं न कृतं तस्मिन् । शिष्टः साधुः विरोधे न० त० । २असाधौ साधत्तञ्च वेदार्थे विद्यासवच्चमिति दिनकरो ३तद्विधे नास्ति ४वर्णसङ्करकारके व्यभिचारवर्तित्वं “अग्निष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया” वार्त्ति० ।

अग्निष्ट लि० अत्राति अय-अच् अतिशयने इडन् । १भोक्तृ तमे २अग्नौ पु० तस्य सर्वभक्षकत्वात्तथात्वम् । “अग्नीत-मेत्यग्निषो हृग्निः” यत० ब्रा० ।

अग्नीत न० विरोधे न० त० । १उष्णस्पर्श २तद्वति लि० । गीतं हिमं तद्वाधा न० ब० । हिमवाधान्ग्न्ये लि० “अग्नीतास्तरवोमाघे” नीतिः । [अग्नीतकिरणादयोऽप्यत्र ।

अग्नीतकर पु० अग्नीत उष्णः करो यस्य । उष्णांशौ सूर्ये अग्नीतम पु० अत्राति अय-बा० इति ततः तमप् वेदे दीर्घः । भोक्तृ तमे अग्नौ “अग्नीतमेत्यग्निषो हृग्निः” यत० ब्रा० ।

अग्नीति स्त्री दशानामवयवं दशतिः दशकम् अष्टगुणिता दशतिः नि० अग्नीत्यादेशः । अष्टगुणिता दशके (आग्नी) १संख्याभेदे, २तस्य हृत्प्रान्विते च । “अग्नीतभागो दृष्टिः क्षात्राभिमासि सवय्वके” या० ऋ० । अर्वाङ्गाद्दशवर्षी-यादग्नीतेऽर्धमेव च” ऋतिः अग्नीतिः परिमाणमस्य ठन् । अग्नीतिकः” तत्परिमिते लि० ।

अग्नीर्षिक लि० नास्ति शीर्षा यस्य ऋग्नादि० ठन् । अग्नीर्ष-वति १सक्तग्न्ये २अयग्न्ये च ।

अग्नील न० विरोधे न० त० । १दृष्टीये न० त० २गोत्रग्न्ये लि० अगुच् लि० नास्ति गृगस्य । गोकग्न्ये ।

अगुचि लि० विरोधे न० त० । १गौत्रग्न्ये २अपवित्रे मूलादौ च । स्त्रियां ङीप् । “अगुच्योनैव तास्तेन देन वैकारिकं हितम्” शङ्खः । अगुचित्कालजीविनां कर्मा-धिकारित्वेनागुचेः पर्युदस्तादम् “अगुचिद्रव्याणि च अगुचिगन्दे वक्ष्यन्ते” इतानाद्यपवासानां आद्यादी-नाञ्च सङ्गमे । करोति यः क्षौरकर्म सोऽगुचिः सर्वकर्मासु” ऋतिः “क्षिरात्मगुचिर्भवेत्” ऋतिः । अगु-चित्यं च वैदिककर्मानिर्हृत्यप्रयोजकोधर्माविशेषः तच्च कर्त्तृनिष्ठं द्रव्यनिष्ठञ्च । स्मृतकनिमित्तं दुष्टद्रव्यसंसर्गकृतञ्च कर्त्तृनिष्ठम् । द्रव्यनिष्ठञ्च वस्तुस्वभावकृतम् “यथा मलमूल-पुरीपास्य निर्गतं हृद्गुचि ऋतम् । नारं स्पृष्टा तु सङ्गेहं सचेलं जलमाविशेदित्यादि स्मृत्युक्तं तत्संसर्ग-युतद्रव्यनिष्ठञ्च अधिकमगुचिगन्दे वक्ष्यते । अगुचिः शुभः । तद्विधे ३जलप्रवर्णे पु० ४तद्वति लि० स्त्रियां वा ङीप् । तस्य भावः अण् अगौचम् व्यञ् अगौच्यम् । अगुचिभावे न० “आगौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं च” ऋतिः या पूर्वपदद्विः अगौच्यमपि तत्त्वैव । अगुचौ भवः व्यञ् वा पूर्वपदः दीर्घ अ(आ)गौच्यः तद्वये लि० ।

अगुद्ध लि० विरोधे न० त० । १गुद्धभिन्ने सदोषे २अपवित्रे च दोषस्य नानाविधः व्याकरणादिलक्षणानुसारित्वे शब्दस्य दोषः शास्त्रनिषिद्धतयाऽनुष्ठाने कर्माणां दोषः यथा हिंसादेः पापजनकतया सदोषता । ज्ञानाद्यपनेयमलादेश सदोषता विवरणमगुचिगन्दे । “सर्वतीर्थेष्वपि ज्ञातो हृद्गुद्धः पुनरेव सः” ऋतिः एतच्च मनःशुद्धिप्रशंसावर्धदः ।

अगुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १गुद्धभावे दोषे न० त० । २गुद्धिग्न्ये दुष्टे । तत्तागुद्धिस्तत्प्रतियोगितया शुद्धिश्च निरूपिता हेमाद्रौ आ० ख० । ततः सारांशः । अगुद्धिर्नाम कर्त्तृद्रव्यादेः स्वर्गनादानर्हतापादकोदोषविशेषः शुद्धि-कादीयसंस्कारापादिता तच्चिह्नितः । शुद्धिमतएव सकल-कर्मापयोगयोग्यत्वम् “गीतं क्षार्त्तं” तथा कर्म कर्त्तव्य-मधिकारिणा । शुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक् अज्ञानितेन च” ब्रह्मा० उ० उक्तेः । अतो यथाशुद्धं शुचिना शुचि-भिरेव द्रव्यैराचरणीयम् । ते चोभे अपि शास्त्रैकग्न्ये १ नम्यत्वं किं शास्त्रेण लोकव्यवहारप्रसिद्धेः शुद्धागुच्योः, व्यवहरत्वेन हि लोको जुगुप्सितमूलपुरीपादिषु दुष्टं द्रव्य-अगुचिमिति प्रकाशनाद्यपनीतगत्वञ्च शुद्धिमिति, सत्यमर्थ

लोकव्यवहारः कश्चिदेव जुगुप्सितस्त्वयौपहतएव इत्ये, न सर्वत्र । तत्रापि सामान्यतयासौ व्यवहारो न इत्ये-
यकालावस्थादिभेदज्ञतो, नवा शुद्धशुद्धितारतम्य विशेष-
ज्ञतः । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धोः शास्त्रादेव
निश्चयः । यस्तु चण्डालादिस्वशांदावपि विशेषतश्च लोक-
व्यवहारः स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमान्त्रित्वेव यागदानहोमा-
दिषु श्रेयसाधनत्ववत् । कथं पुनः कार्याधिपदेण धर्म-
शास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः ? श्रुतार्था-
पत्त्येति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शयौर्ध्वाभासाभ्यां स्वर्गका-
मोयजेतेत्यादौ क्षणिकानां यागानां श्रुतमाणकालान्तर-
भाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्वसिद्धिः,
यथा च क्षणिकसावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशतया-
तनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्वसिद्धिः । तथा मूल-
पुरीपादिसंस्पृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रक्षालनप्रोक्षणादि
संस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधत-
द्व्यनुज्ञानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्धशुद्धिरूप
सिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्धशुद्धिरूपेण न
सिद्धार्थवात्परत्वमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं
कल्प्यते स्वार्थमाणाथानुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति
नियमः कार्याधिपदेणैव वेदेन भावप्रमिति “तद्भूतानां
क्रियार्थेन समान्नायः” इति न्यायेन सिद्धार्थानामपि
विध्यैकवाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च
कर्माविधायके प्रायुक्तं ब्रह्माण्डवाक्ये अधिकारिविशेष-
णतया साधनविशेषणतया च शुद्धे, अशुद्धे च पर्युदस्ततया
सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भवः । किञ्च
प्रक्षालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिदृश्यते अतो
वेदमूलत्वकल्पना । अतः शुद्धशुद्धी लभे अपि शास्त्रादेवा-
वगम्ये । तदुक्तं “शुद्धशुद्धी हृदयत्वादिज्ञादेते यथाश्रुति”
तदेवं वशा शुक्रमित्यादिभिरशुद्धिचरैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव
विशुध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽप्येकादिस्मृति-
वत् वेदमूले एव शुद्धशुद्धिरुपपत्तिः । शुद्धिचरैश्चाशुद्धिरात्त-
व्यते शुद्धिर्हि मूलाद्युपघातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्कार-
रूपा कस्य व्यतया विधीयते न पुनः शुद्धानाम्, न हि
सुवर्णादयः भावा स्वभावेनाशुद्धाः येन प्रयोगकाले
शुद्धिमेवेत्येवम् । अथादृष्टार्थं श्रीहोत्रोक्तवत् प्रयोगकाले
संस्कारो विधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापकं
वचनं विरुध्यते अतः सिद्धं शुद्धशुद्धोः शास्त्रगम्यत्वम् ।
तत्र शुद्धिर्गानाविधा अपि संश्लेषात् द्विविधा बाह्या

आभ्यन्तरा च । यथा “अथातः शौचाध्यायं व्याख्या-
स्यामस्तद्विविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाम
तद्वदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि
गन्धलेपस्नेहोपघातेऽङ्गिरनिष्टपुरुषस्यार्थेने प्रोक्षणा-
क्षुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृदयशौचमनुतप्तता साधुता,
कर्माशौचमगर्हितकर्मसंयता शरीरशौचं ऋद्धिरङ्गि-
वाचाम् अप्रियानुतनिष्ठुर्व्यवर्जनम्, मनसो मिथ्यासंकल्प-
प्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानम् । अतः द्विविधं शौचं यच्छेदः
पर्युपासितम्” । “बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तःशौचमहिं-
सनम्” इति च उच्यते । “अङ्गिः शुध्यन्ति गात्राणि
बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मनः सत्येन
शुध्यति” इति “कालोऽग्निर्भूतमसं शुद्धिरुदकाद्यनुलेपनम्
अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते । देशं कालं
तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च परि-
ज्ञाय यथाविधि । शौचज्ञः कुशलो धर्म्मो धर्म्मोऽस्तुः शौच
माचरेत्” इति च बोधा । “अनिलानलसोमस्तथैका-
ञ्चनरजतमसतोयतामसः, अजमुखवालधिगोमयरजआद्यैः
स्पर्शगुणैरिह मेध्यतां नयन्ति” हारो । “आत्मयाजिनं
शरीरस्याङ्गिर्द्विष, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा पापानां,
सन्तानजानां मातृपैतृकाणां दोषाणां यमनियममन्त्रप्रतो-
पवासादिभिः” शङ्खलि । “ज्ञानं तपोऽग्निराहारो ऋणस्यो
वार्युपाङ्गनम् वायुः कर्म्मार्किकालौ च शुद्धिकर्तृणि-
देहिनाम्” सर्वेषामेव शौचानामस्त्वयौचं परं स्मृतम् ।
योऽङ्गे शुचिर्हि स शुचिर्न ऋद्धारिशुचिः शुचिः ।
जान्त्वा शुध्यन्ति विद्वांसोदानेनाकार्यकारिणः । प्रक्ष-
क्षपापाजयेन तपसा वेदवित्तमाः । शौध्यं शुध्यति
ऋतोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन
द्विजोत्तमाः । अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
मनुः “कालोऽग्निः कर्म्म ऋद्धारि मनोज्ञानं तपो
जलम् । पश्चात्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः ।
अकार्यकारिणां दानम्” जेत्यस्येतिरज्ञानात् विशुद्धिः प-
रमा मता” या० सू० “सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रि-
यसंयमः । सर्वभूतदया शौचमङ्गिस्तु पञ्चमं मतम्” यमः
“गात्रं ऋदन्मासा शुध्येच्चित्तं भूतादृगंसज्जात् । विद्यया
तपसा देही मतिज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनामुतापेन
होमेन तपसैव च । ध्यानेन जेतवासेन दानेनेह
परिचयः । परापवादान्नवर्णं परस्त्रीणामदर्शनम् । एत
ऋचौ ओजदशौ जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् । अप्राणिवधमसौ यं

वत्य' पादहस्तयोः । अर्धश्लेषः परस्त्रीणां शरीरं
शौचमिष्यते" इह० । "उच्छिष्टोपघातेऽभ्युक्त्याच्छु चिर्वि-
ण्णुत्वं संस्पृश्यान्मृच्छाचस्य प्रयतोभवेत्" पैटी० । "प्राणि-
नामघ सर्वेषां शृङ्गिरश्चिन्तय कारयेत् । अत्यन्तोपहतानाञ्च
शौचं नान्यत्" विष्णुः । "विष्णुं त्र्योत्सर्गशुद्धार्थं शृङ्गार्या
देयमथैवत् । दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिं ह्यदश
स्वपि । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रविट् प्राणकर्षविट् ।
श्लेष्माश्च दूषिकामेदो ह्यदशैते नृणां मलाः" मनुः । "तथा
शरीरस्त्र्योतोभ्यो मल निष्यन्दविस्त्रवः । अन्वादीनां प्रदेशस्य
स्यादशुचिर्विशेषतः । प्रभूताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाञ्च
शुचिर्भवेत् । स्वप्रादस्त्रविपर्यासात् कुताह्वद्विपरिभ्रमात् ।
उक्ता वाचमनाच्छुद्धिरन्तं क्रूरमेव वा । अपविद्धं धनूलक्ष्यं
दृष्ट्वा वा अशुचिर्भवेत् । प्रलेपस्नेहगन्धानामशुचौ चापक-
र्षणम् । शौचलक्षणमित्याहुर्दृष्टमोगोमयादिभिः । लेपे
स्नेहे च गन्धे च व्यपकटे च दूरतः । पश्चादाचमनञ्चैव
शौचाद्यं वक्ष्यते विधिः" देवलः । "दुष्टाभिगस्तपतित
तिर्यग्धोवर्गोपहतानां संस्पर्शाञ्चास्यस्वेदतोयपूयशो-
णितकटिंलालानिडीवितरेण कर्हमोक्षिष्टजलजिह्वमूत्रपुरी-
यादिभिर्बाह्वशरीरोपघातिभिरुपपत्ताभिरङ्गिर्द्विज्य भस्म-
गोमयौषधिमङ्गलाचारविधिप्रयुक्तैर्बाह्वशरीरोपघातात् पू-
तोभवति" हारीतः । "चिताधूमसेवने सर्व्ये" वर्णाः
ज्ञानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोगतकण्ठे
यमनविरकेयोश्च । शस्त्रकुर्मणि कृते च । शवं शव-
स्पृशञ्च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचारशालयपांशु । भक्ष्यवर्जं
पञ्चनक्तशव' तदस्थि सस्नेहञ्च । सर्व्येतेषु पूर्व' वस्त्रं
नाप्रक्षालितं बिभ्रयात् । रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि ज्ञानाच्छु-
द्धरति । रजस्वला हीनवर्णा' रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावद-
ऽश्रीयाद्यावन्न शुद्धा । सर्वर्षामधिकवर्णा' वा स्पृष्ट्वा स्नात्वा-
ऽश्रीयात् । कृत्वा सुप्ता भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा
निडीव्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रस्य मूत्रपुरीषे कृत्वा
पञ्चनक्तस्य सस्नेहास्थि स्पृष्ट्वा चाचामेत् । चाण्डाल-
कृत्स्नसम्भाषणे च । नाभेरधस्तात् प्रवाह्यं च कार्याकै-
र्मलैः सुराभिर्वोपहतोन्मत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति ।
अन्यत्रोपहतोन्मत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य ज्ञानेन । वक्षोपहत-
स्तपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । दशनच्छदोपहतश्च । वसा
शुक्रमसृङ् मज्जामूत्रविट्कर्णविड् नखाः । श्लेष्माश्च दूषिका
मेदोह्यदशैते नृणां मलाः । गौडी माध्वी च पैटी च
विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्व्या न पातव्या

द्विजातिभिः । माधूकमैत्रवं टाङ्गं कौलं स्नाञ्जूरपांसो ।
शृङ्गीकारसमाध्वीके मरेयं नारिकेलजम् । अमेध्यानि
दर्शयानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च । राजन्यर्चय वैश्यस्य शृङ्गेतानि
न दुष्यतः "ज्ञानं तपोग्निराहारोऽहमनोवार्थुपाञ्जनम् ।
वायुः कन्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनाम्" विष्णुः ।
"जङ्घं नामेः करो सुकृता यदङ्गसुपहन्यते । तत्र
ज्ञानमधस्तात् कालनेनैव शुध्यति । इन्द्रिन्दुप्रविष्टं
स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् । सुखेऽपि संस्पृश्यमानं तत्र
ज्ञानं विशोधनम्" अङ्गि० । "रथ्या कर्हमतोयेन ङीव-
नाद्येन वा तथा । नाभेरुर्ध्वं नरः स्पृष्ट्वा सद्यः स्नानेन
शुध्यति" शङ्खः । "स कर्हमेपु वर्षासु प्रविश्य यामसङ्करम् ।
जङ्घाभ्यां स्तुतिकास्तिष्ठः पट्भ्यां च द्विगुणाः स्मृताः"
यमः । "दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च सूतिकां पतितं तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । आचस्य
प्रयतोनिव्यं जपेदशुचिदर्शनात् । सौर्यान्मन्त्रान्
यथोत्साहं पावमानोश्च शक्तितः । नारं स्पृष्ट्वास्थि
सस्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । आचस्यैव तु निःस्नेहं गां
स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् । वान्तोविरैको कृत्वा च हतप्राश-
नमाचरेत् आचामेदेव भुक्त्वा च स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्"
मनुः । मैथुनिनः स्नानमृतो गर्भशुद्धायामेव "अमृतो
तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्" शातातपोक्तेः ।
"अजीर्णोऽभ्यादिते वान्ते शस्त्रकुर्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने
दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते । शुना चैव शपाकेन
मृतनिर्हारकेण वा । स्पृष्टमात्रस्तु कूर्ज्जितं मेचनं प्रावनं
जलैः" मनुः । "दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकुर्मणि ।
मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते । पतितं स्तुतिका-
मन्यं शवं स्पृष्ट्वा तु कामतः । स्नात्वा मलं कृत्वाग्निं
हतं प्राश्य विशुध्यति । शवस्पृशं दिवाकीर्त्तिं चितायूपं
रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वा प्रमादतोविप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति"
इह० । उदक्याशुचिभिः स्नायात्" या० श्रु० । उदक्या-
दिसृष्टैः स्पृष्टः स्नायात् हेमा० । "चण्डालं पतितं व्यङ्ग-
मुत्तं शवमन्यजम् । रूतकं स्तुतिकां नारीं रजसा
च परिश्रुताम् । शकुकुटवराहं च पाभ्यान् संस्पृश्य
मानवः । सचेलं सशिरः स्नातः तदानीमेव शुध्यति ।
इह्यशाता० । "शपाकं पतितं व्यङ्गमुत्तं शवहारकम् ।
स्तुतकमित्यादि शातातपवत्" परा० । "अशुद्धान् स्वयमेवैतान्
शुद्ध्य यदा स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन" "उपस्पृष्ट्या-
शुचिस्पृष्टं तृतीयमपि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन

5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas.

6. Numerous Vaidik words not to be found in Benares's Sanskrit and German Dictionary.

Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained ;

Charyaka, Madhyamika Yogachar, Vaibhashika, Sautrantika, Arhata, Ramanuja, Madhya, Pashupata, Salya, Pratyajina, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansa, Sankhya, Patanjala, and Vedanta.

7. The technical terms of the Shrouta and Grihya sutras.

8. The technical words of Hindu law.

9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans.

10. Plan and scope of the Mahabharat and Ramayana.

11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.

12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.

13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained ; also an account of Hindu anatomy and the preparation of drugs.

14. The explanations of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.

15. The principles of Hindu astrology.

16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Cookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatayoga, and Vastushastra.

17. Classification of the Vedas.

This work is expected to be completed before 1876. The price to subscribers is 50 Rs. Persons intending to subscribe are requested to communicate with the author. [In the Press.] The parts I and II of this important Sanskrit dictionary have been delivered from the press. The price of each part is 6 Rs.

Subscribers are to advance Rs. 20 before they get part I. The remaining sum of Rs. 30 is required to be advanced by the subscribers before the publication of the part IV. which is expected to be delivered from the press before January 1874. 60 „

27. कदम्बरीकडम्बरी Kadambari. The celebrated Sanskrit prose work of Bana Bhatta with the commentary Professor Taranatha Tarkavachaspati. 4 „

28. राजप्रज्ञा राजप्रज्ञा. A poem by Prof. Tarkavachaspati. 2 „

29. लघुलकारविमर्शिका [लघुलकारविमर्शिका लघुलकारविमर्शिका]

Anumanachintamani by Gangesopadhyaya with the commentary of Raghunatha Shiromani, entitled, the Anumanadidhiti. A treatise on the inference of the Nyaya philosophy. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 4 „

30. सर्वदर्शनसंग्रह Sarvadarshanasangraha, or an epitome of the different systems of Hindu philosophy by Madhavacharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

31. भाषिनीविलास बटीक Bhamini-bilasa, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

32. हितोपदेश बटीक Hitopadesha, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

33. भाषापरिच्छेद उक्तवचनविमर्श Bhashaparichheda and Mukta-vali. A treatise on the Nyaya philosophy, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

34. बहुविवाहवाद A discourse on Hindu polygamy by Tarkavachaspati. „ 4

35. दशकुमारचरित बटीक Dashakumaracharita. The prose work of Dandi, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 8

36. परिभाषाशेखर Paribhashashendusekhara. A treatise on grammar by Nagoji Bhatta, edited by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. „ 12

37. कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत वाटपत्र) Kavikalpadruma on roots by Vopadeva, edited by Prof. Taranatha Tarkavachaspati „ 8

38. चक्रदत्त (चैद्यक) Chakradatta. A medical work by Chakrapani Datta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 8

39. उणादिसूत्र बटीक Unadisutras or Rules for deriving, from the acknowledged verbal roots of the Sanskrit, a number of appellative nouns by means of a species of suffixes with a commentary by Ujjwaladatta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 „

40. मेदिनी कोश Medinikosh, or, a dictionary of homonymous words by Medinikara, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 „

41. पञ्चतन्त्र [चौविष्णु-चर्क-चक्रविमर्श] (चौविष्णुचर्क) Panchatantra compiled by Vishnusharma, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 8

42. बिद्वान्मोदतरङ्गिणी [चम्पूकाव्य] Bidwanmodatarangini, a poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. „ 8

43. माधवचम्पू Madhavachampū. A poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. „ 6

44. [सर्वदर्शनसंग्रह] Tarkasangraha. A treatise on Logic by Anna Bhatta, edited with

